Sandomierz Memorial Book

ʾEt ezkerah

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	'Et ezkerah : sefer ḳehilat Tsoizmir (Sandomyez').
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yotsʻe Tsoizmir be-Yiśraʻel : Moreshet, bet-ʼedut ʼa. sh. Mordekhai Anilevits, 1993.
DESCRIPT	586 p. : ill., maps, ports., facsims. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Sandomierz -- History.
	Sandomierz (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Sandomierz.
ADD'L NAME	Feldenkreiz-Grinbal, Eva.
ADD'L TITLE	Memorial book of the Jewish community in Tzoyzmir (Sandomierz)

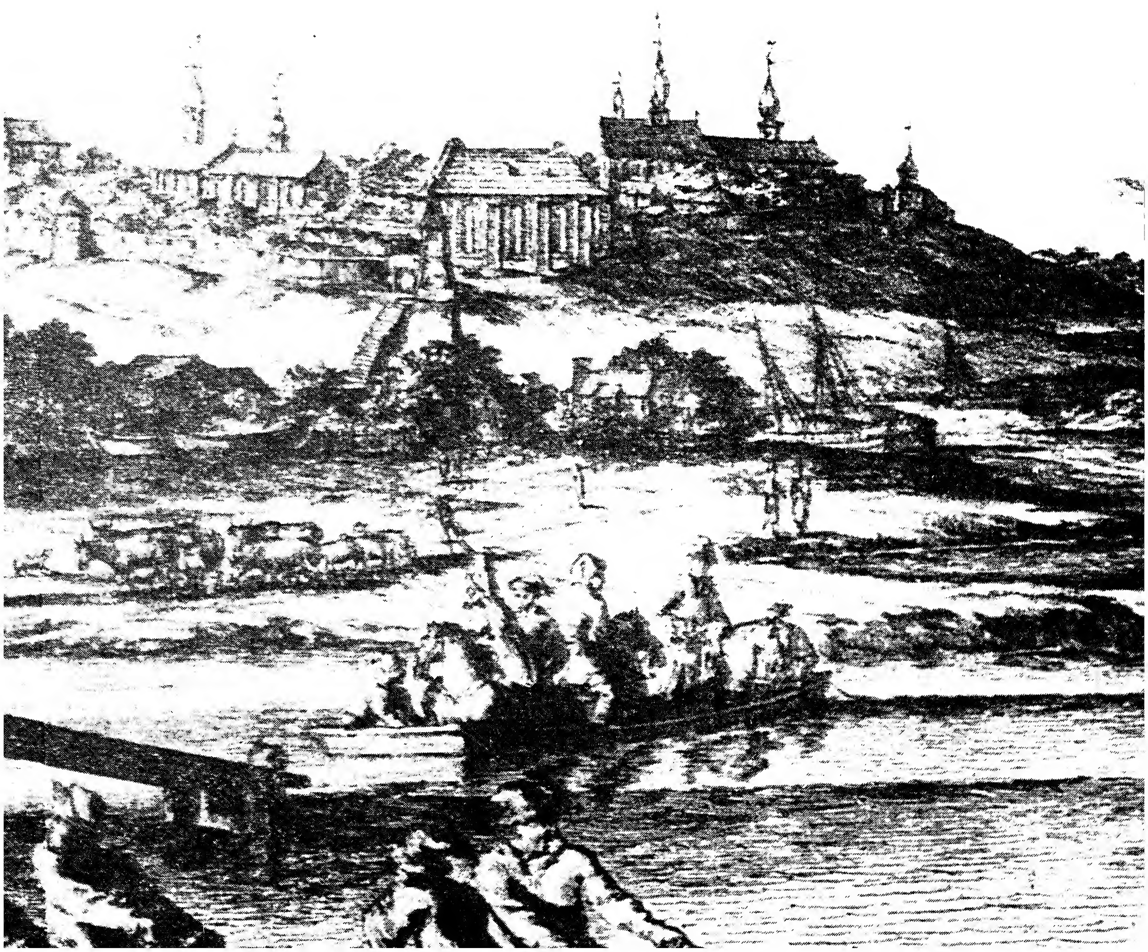
THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

DOMIR

עֵת אֶזְכְּרָה

ספר קהילת צויזמיר (סאנדומייז')

נדפס בישראל תשנ"ד 1993 סידור והדפסה "הדפוס החדש"

תמונת העטיפה: אבן־זכרון לקהילת סאנדומייז' באתר טרבלינקה
Cover illustration: symbolic tomb stone in Treblinka
in memory of the Jewish Community in Sandomierz

התמונה שמעבר לעטיפה: ציור־נוף של סאנדומייז' משנת 1700
The illustration on the revers side: a drawing
of the view of Sandomierz in the year 1700

עֵת אֶזְכְּרָה

ספר קהילת צויזמיר
(סאנדומייז׳)

כינסה וערכה: **אווה פלדנקרייז־גרינבל**

עורכים: לוי דרור, יוסף רב
עיצוב גרפי: אריה ולמן

ארגון יוצאי צויזמיר בישראל
מורשת ★ בית עדות, ע״ש מרדכי אנילביץ׳
תל־אביב תשנ״ד – 1993

התוכן

בימי השואה

שארית הפליטה

לזכרם

בפתח הספר

בראשית שנות השישים הפיץ "ארגון יהודי צויזמיר"* בארץ קול־קורא לשרידי העיר להעלות בכתב זכרונות מימי השואה וכן לאסוף תעודות ותצלומים גם מלפני מלחמת העולם השניה. חומר זה אמור היה לשמש בסיס לספר־זכרון לקהילה.

לפנייה זו לא היתה היענות. האנשים היו אז טרודים ושקועים ברובם בשיקום חייהם ובביסוסם הכלכלי ואפשר גם שנרתעו מלהיזכר בעבר. אולי הפצע היה עדיין טרי מדי...

מאז חלפו עשרים שנים ויותר. במסגרת עבודתי בארכיון בית לוחמי הגיטאות עמדתי לנסוע לפולין. פניתי לבן־עירי יחיאל צינמון ז"ל, משרידי השואה והעליתי לפניו את הרעיון שנשתכח מזמן על הוצאת ספר הקהילה. מחוזקת בהסכמתו הגעתי לסאנדומייז׳ במסגרת ביקורי בפולין והתברר לי כי בארכיון הממוקם בבית־הכנסת נמצא חומר רב מתקופת השואה.

נפגשתי עם המורָה מיכאלסקה, המטפלת יחד עם תלמידיה בבית־העלמין היהודי המשתרע בקירבת בית־הספר, בו היא מלמדת. היא הבטיחה לי לשלוח תצלומי תעודות מארכיון העיר וגם מגנזים אחרים. לזכותה ייאמר שמילאה במסירות את הבטחתה. החומר שהעבירה אלי היה בעל חשיבות מרובה.

באותו זמן פנה יחיאל צינמון לבני עירנו בארץ ובחוץ־לארץ וביקש מהם לספק חומר בשביל הוצאת הספר. אמנם הגיעו אליו צילומים רבים, אך מעט דברים כתובים – רק אי־אלה רשימות על החיים בקהילה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. ואז פניתי לאנשי סאנדומייז׳ בארץ בהצעה שיסכימו להתראיין ונעניתי ברצון. את האנשים ברובם דובבתי במקומות־מגוריהם בתל־אביב וסביבתה והקלטתי את דבריהם. מיעוטם מסרו לי את זכרונותיהם בכתב. גם אותם השלמתי בעדויות בעל־פה.

---

*היהודים נהגו לקרוא לעיר בשם צויזמיר וגם בשמה הפולני סאנדומייז׳.

העדויות פותחות לרוב באקציה הראשונה שהתבצעה באוקטובר 1942, כלומר בזמן בו מוסר העדות נותק ממשפחתו ומעירו ונשלח למחנה־עבודה. לכאורה תנאי החיים של האסירים היו דומים ועם זאת, יד המקרה היתה בגורלו האישי של כל אחד ועל־כן שונים מאוד זה מזה הם הסיפורים וכל־שכן רב ההבדל בין עדויות הניצולים שעזבו את העיר בזהות שאולה לפני האקציה לבין עדויותיהם של עצירי המחנות. אלה ואלה אין בהם מעשי גבורה. לא היו אצלנו לוחמים, בהיעדר תנאים מתאימים לכך. הצעירים השתוקקו להצטרף לשורות הפרטיזנים הפולנים אבל אלה דחו אותם תוך ציות למפקדיהם וברוב המקרים אף רצחו אותם.

הספר יוצא לאור חמישים שנה – יותר משנות־דור – אחרי התרחשות האירועים ועובדה זו עלולה לעורר ספקות אצל הקורא לגבי אמינות המסופר. ייתכן שישאלו כיצד יכולים אנשים לזכור את הקורות על פרטיהם אחרי שנים רבות כל־כך. אבל הדברים המסופרים בעדויות היו כל־כך לא־שיגרתיים ויוצאי־דופן עד שלא ייאמן כי יישָכחו. הם נחרתו עמוק בזכרון ולא היה בכוח הזמן למחקם. בין הזכרונות היו גם שהועלו על הכתב בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, אם בשלמותם ואם בחלקם, ואמינותם ודאי שאינה מעוררת ספקות. לא תמיד דייקו העדים בתאריכים או בשמות אנשים והיה צורך להיעזר בחומר מוכר מהפרסומים השונים וגם לעמת עדות מול עדות כדי להעמיד דברים על דיוקם.

לצערי נאלצתי לעשות את העבודה בכוחות עצמי וללא ועדת מערכת. העדויות ברובן נמסרו בעל־פה או נכתבו ביידיש ובפולנית והיה צורך לתרגמן. היו לפני 31 עדויות אישיות ואלה מהוות את החלק הבסיסי של הספר והוא השער **אדם וגורלו.**

רוב העדויות הכילו לא־מעט מידע על מה שהתרחש בעיר בימי השואה. ליקטתי מתוכן חומר כללי זה וכך נוצר שער נפרד בשם **בימי השואה.** בעריכתו הסתמכתי על מיסמכים, ספרים ומאמרים שהוציא "המכון היהודי ההיסטורי" בווארשה ועל תעודות שקיבלתי מהמורה אננה מיכאלסקה מסאנדומייז'. נעזרתי גם בפרקים מסויימים מתוך ספר יזכור לקהילת אופאטוב, שהרי בגיטו סאנדומייז' ובמחנה שבעיר היו גם אנשים מאופאטוב. כרקע לשער משמשת עדותו המקיפה של יצחק גוז'יצ'נסקי על הקמתו ופעילותו של ה"יודנראט", שבו הוא היה חבר ואליה צירפתי סיפורים קצָרים, המשלימים את התמונה, שמצאתי בעדויות האישיות. את השער כולו בניתי בצורה כרונולוגית לפי תאריכים מדוייקים ככל שנתאפשר או לפחות לפי החודשים או עונות השנה. כך נוצרה הכרוניקה של קהילת סאנדומייז' מימי המלחמה הראשונים ועד לכליונה.

נאמנה להחלטה להעלות את האמת כולה, לשקף את המציאות כפי שהיתה וללא התייחסות ערכית להתנהגות האדם, לא ביטלתי אף עדות מאלה שחשפו מעשים שליליים. מה שאנשים עשו היה תוצאה של

מציאות־חיים איומה ומי אנו שנבוא לשפוט. מצד שני, לא הפחתתי מערכם של גילויים אנושיים עילאיים של יהודים וגם של לא־יהודים, כאשר אלו עזרו, הסתירו, הצילו.

מטעמים מובנים לא היתה אפשרות להקפיד על חלוקה פרופורציונלית שווה בין שערי הספר – ואולי גם לא היה צורך בזה – וכך קורותיהן של שלוש שנות השואה משתרעות על יריעה רחבה הרבה יותר מעשרות שנים של שלום. עצמת ההתרחשויות וריבוין בשלוש השנים הם שקבעו.

בשער **בימי השואה** מופיעות גם דמויות של פליטים שמצאו מיקלט בעירנו, בין שהגיעו מרצונם ובין שהובאו בכפייה על־ידי השלטונות. הם חיו איתנו ובגזירת גורל משותף נרצחו בעיר או שולחו למוות ככל יהודי הקהילה האחרים. בהעלאת שמותיהם צויין גם מוצאם.

בסופו של השער הובא תאריכון של המאורעות הבולטים שכוונתו להקל על הקורא בהבנתם, כפי שהתרחשו בו־זמנית בגיטו ובשלושת המחנות שבעיר ומחוצה לה.

אחרי המלחמה נהרו כל שרידי המחנות מרחבי אירופה אל בתיהם. גם בני סאנדומייז' היהודים שבו לעירם אך לא לבתיהם, כי בתים לא היו להם עוד. הפולנים, שכניהם בעבר, קידמו את פניהם באמירה של אכזבה: "עדיין נשארו יהודים רבים כל־כך!" בערים אחרות בוצעו באותו זמן מעשי רצח בשרידים היהודים השבים. כשלוש שנים היו ניצולי הקהילה בסאנדומייז'. הם התארגנו והקימו ועד שפעל בתחומים שונים. סיפורו של מזכיר הוועד תנחום קופרבלום הוא עיקרו של השער **שארית הפליטה.**

אלו שלושת השערים שהם יסוד הספר. השער **בטרם אבדן,** שעיקרו התקופה שבין שתי מלחמות העולם, מצומצם מדי ואינו ממצה אותה כפי שראוי לה. הרשימות, רובן פרי־עטו של יחיאל צינמון שלצערנו נפטר לפני ארבע שנים ולא זכה לראות את פרי מאמצינו המוגמר. הוותיקים מבין הניצולים שהיו מעורים בחיי העיר הלכו לעולמם ונטלו עימהם פרשיות מרטיטות מחיי התקופה הקצרה בת עשרים השנים שהצטיינה בחיים ציבוריים עשירים ומגוונים, בפעילות חומרית וביצירה תרבותית עניפה, כמו בקהילות פולין האחרות. התצלומים הכלולים בשער משקפים במידה מיצערה את חיי הקהילה התוססים ורק במידת־מה יהיה בהם כדי לקרב את הדור הצעיר היודע מעט על עבר אבותיו. התמונות יש בהן שנשלחו אלי מהמוזיאון העירוני של סאנדומייז' ויש שנמסרו על־ידי ניצולים שרכשו אותן מצלמים מקומיים. מן הנמנע היה מפאת ריבויין לשלב את כולן בספר מחשש לשוות לו אופי של אלבום. השער **דפי היסטוריה** המוקדש לתולדות היהודים בעיר – והוא הפותח את הספר – שונה מארבעת השערים האחרים. הוא מבוסס כולו על חומר היסטורי מתוך ספרים ותעודות. העיר לא חרבה במלחמה ונשמרו בה מיסמכים שנאגרו במשך מאות שנים. השער נכתב לפי תקופות היסטוריות ומצוינים בו

המאורעות החשובים לאורך דורות. שמתי כמובן את הדגש על קורות היהודים. סאנדומייז' היתה קהילה בעלת היסטוריה של למעלה משש־מאות שנים ובתקופות שגשוגה היא בלטה כאחת החשובות בין קהילות מדינת פולין. תושבי העיר הנוצרים ראו ביהודים "אורחים רצויים" כל עוד הדבר השתלם להם מבחינה חומרית וגם אז – תוך הסתייגויות ניכרות. ככלל התנהל נגדם מאבק מצד מתחריהם הכלכליים שנסתייע בהסתה דתית ובעלילות־דם רצחניות של הכנסייה הקתולית. המלוכה שאמנם לקחה אותם תחת חסותה, הגנה עליהם לסרוגין, בעיקר כאשר כוחם הכלכלי היה בעלייה ובית־המלוכה ראה בהם מקור של הפקת הנאה ולעומת זאת הפקירה אותם לא אחת בלחץ העירוניים הנוצרים העויינים. היו גם מלכים שגזרו על היהודים גירוש מהעיר וביטלו את הגזרה לאחר שקיבלו מהם מתנות־כסף. לא־כן היה בימי השואה. במיבצע השטני של "הפתרון הסופי" נמחקה מעל־פני האדמה עם כל בית ישראל גם קהילת יהודי סאנדומייז'. הנאצים עמדו בהחלטתם עד הסוף.

עתה משנסתיימה מלאכת הספר מנקרת במוחי השאלה למי עמלתי ומי יעיין בו. הלוא נשארנו כה מעטים... ובכל זאת מאמינה אני שיהיו מקרב צאצאינו בישראל ובחוץ־לארץ שירצו ללמוד את קורות אבותיהם מראשית התיישבותם בסאנדומייז' ועד להכחדתם. הם יפנו לספר ולמודעותם חייבים אנו להביא את העובדות של רצח־עם. מן הדין הוא שילמדו את הלקח כי מה שקרה עלול לקרות שוב בנסיבות היסטוריות מתאימות, אם לא נעמוד על המשמר. הנה בדורנו, בשנת 1993, מתעוררת תנועה ניאו־נאצית בגרמניה, עולות על־פני השטח קבוצות גזעניות בארצות מערב־אירופה ומתלבה השנאה ליהודים בארצות מזרח־אירופה, אף־כי גם הלא־יהודים שם ידעו סבל והשפלה מידו של הנאציזם.

ראיתי לעצמי חובה לשלב בספר תקצירים של התוכן ביידיש ובאנגלית. בתקצירים אלו נאלצתי לפסוח על פרקי העדויות האישיות מפאת חוסר יכולת לקצרן.

הספר בצאתו לאור עולם הריהו מצבה שאנו השרידים מקימים לקהילתנו שהושמדה. המצבה הראשונה שהקימו בבית־העלמין היהודי בסאנדומייז' נבנתה כולה משברי מצבות. המצבה שלפנינו קמה מליקוטי עדויות וזכרונות רוויי ייסורים.

★

אני רואה לעצמי חובה להודות לכל בני סאנדומייז', אשר העשירו את הספר בכתבות ובצילומים, ובמיוחד לניצולי השואה שסיפרו את קורותיהם וחוויותיהם מאותה תקופה; לחברי לעבודה, שלום סגל, על עזרתו בתרגומים מיידיש ומפולנית.

יבואו על הברכה: משה בוגומולסקי על תרגום תקציר הספר ליידיש; חנה קסל ופרופ' יהושע רוטנברג על תרגום התקציר לאנגלית; איירין

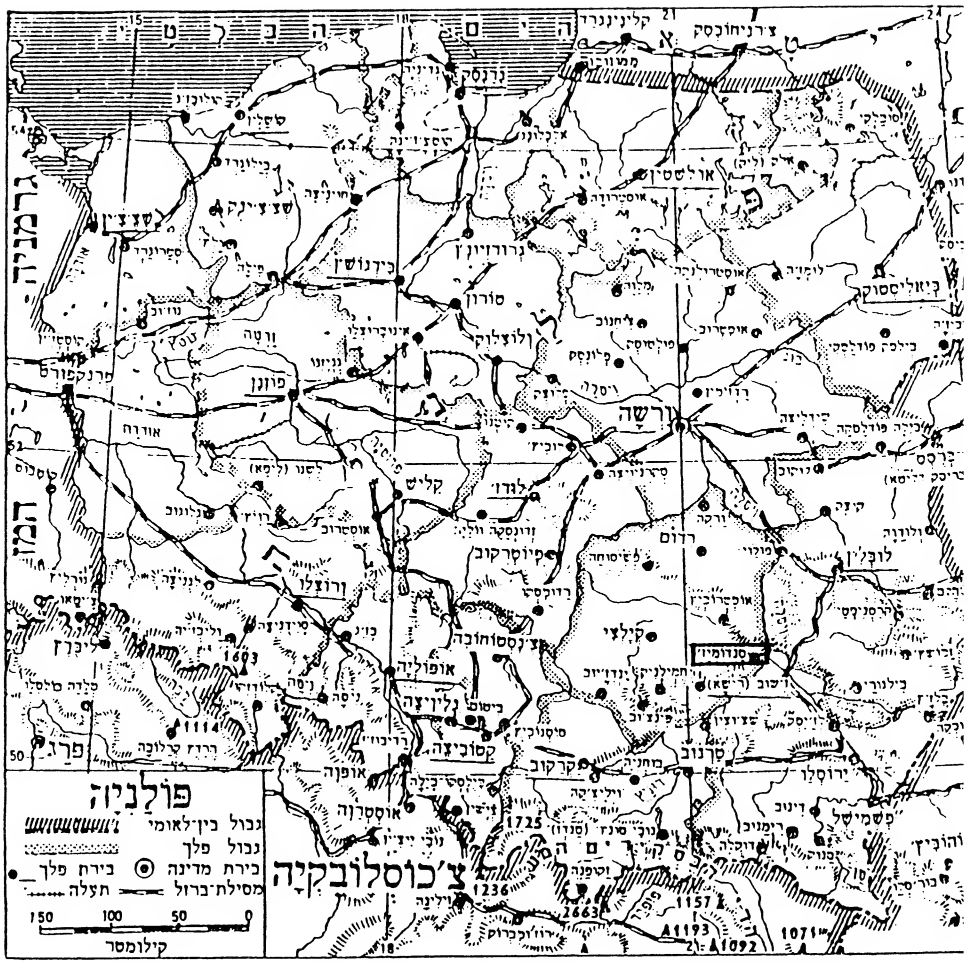
ארבל שערכה אותו וגם תרגמה לאנגלית את הכיתובים לצילומים ולתעודות; העורכים לוי דרור ויוסף רב והמעצב הגרפי אריה ולמן שעשו מלאכתם נאמנה.

תודה לכל אלה שסייעו בעצה ועודדו אותי לאורך כל הדרך.

תודה מיוחדת שלוחה: למורה אננה מיכאלסקה מסאנדומייז׳ שהעבירה לרשותי צילומים, תעודות ושתי עדויות של אחיה ולודז׳ימייז׳ אורלובסקי על האקציה הראשונה בעיר ועל נסיונות הגרמנים לטשטש לפני סוף המלחמה את עקבות הפשע; להיסטוריון זנון גולדון מקיילצה שהמציא לי תעודות חשובות מתולדות יהודי סאנדומייז׳ במאות הקדומות וכן מידע ביבליוגרפי.

תודה והערכה לבן־עירנו, יצחק גוז׳יצ׳נסקי על מאמציו בגיוס האמצעים להוצאת הספר, גם בתרומה וגם בהתרמה.

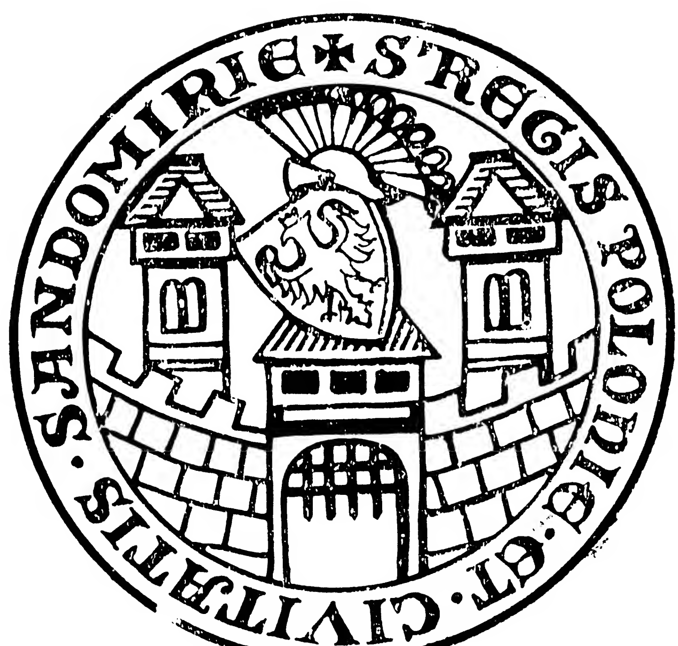
א.פ.

סאנדומייז׳ במפת פולין

Sandomierz on the map of Poland

דפי היסטוריה

סמל העיר סאנדומייז'
The emblem of the Town Sandomierz

תולדות העיר והקהילה היהודית

אֶווה פֶלדנקרייז

העיר סאנדומייז׳ שבדרום־מזרח פולין* נוסדה במאה העשירית ויש סבורים שראשית יישובה חל עוד לפני־כן. כבר בראשית המאה השתים־עשרה נמנתה, יחד עם הערים קראקוב וורוצלאב, עם ערי המדינה החשובות ובמשך הדורות גם נטלה חלק פעיל בחיים הפוליטיים, הציוויליזטוריים והכנסייתיים של המחוז ושל ארץ פולין כולה.

בעניין מוצא שמה של העיר קיימות שלוש גירסאות. האחת – גיאוגרפית, הקושרת את השם עם הנהר סאן שמימיו נשפכים בקירבת העיר לוויסלה והשם סאנדומייז׳ אינו אלא צירוף של שתי מילים: ״סאן דומייז׳ה, כלומר הסאן מגיע (לוויסלה). הגירסה השניה קשורה בשמו של מקום היישוב העתיק המופיע בכרוניקות של ימי־הביניים המוקדמים בשם ״סודומיר״ שנגזר מהמונח הסלאבי ״סוּדי מירה״, היינו משפטי־שלום שהיו נערכים במקום. לפי הגירסה השלישית היה שמה העתיק של העיר ״סנדז׳ימיר״ (Sędzimir) ששובש ושונה ל״סודזמיר (Sodzmir). באיגרת האפיפיור אוגניוס משנת 1148 נקראת העיר בשם ״סאנדומיר״ ובתעודות מהמאה השש־עשרה היא רשומה כ״שֶנדומייז״.

ברבות השנים עבר השם כמה־וכמה גלגולים נוספים עד לעיצובו הסופי סאנדומייז׳.

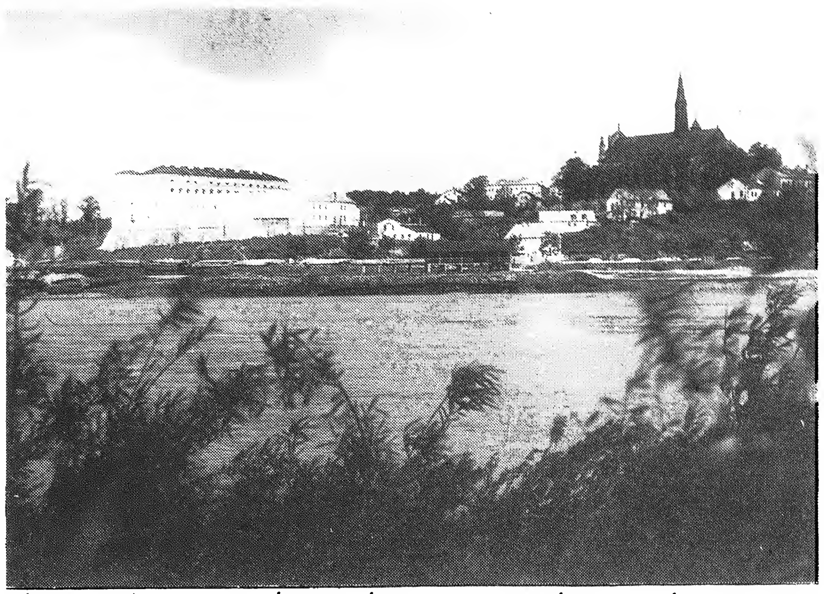
היהודים כינו את המקום בשם ״צויזמיר״ ויש הרואים דמיון בינו לבין ״סודזמיר״. לפיכך יש רגליים לסברה שהיישוב היהודי ימיו כימי סודזמיר העתיקה.

ראוי לציון שרק היהודים שמרו בעקיבות על השם צויזמיר, שברשומות מהמאה ה־17 של ״ועד ארבע ארצות״ הוא מופיע בארבעה ניואנסים: צוזמר, צויזמר, צוזמיר וצויזמיר. עד־היום משתמשים ניצולי השואה מסאנדומייז׳ בשניים מהם: צוזמר וצויזמיר.

מיקומה של סאנדומייז׳ הוא במיפגשם של שני חבלי־ארץ השונים זה

---

* לפי הגבולות של ימינו

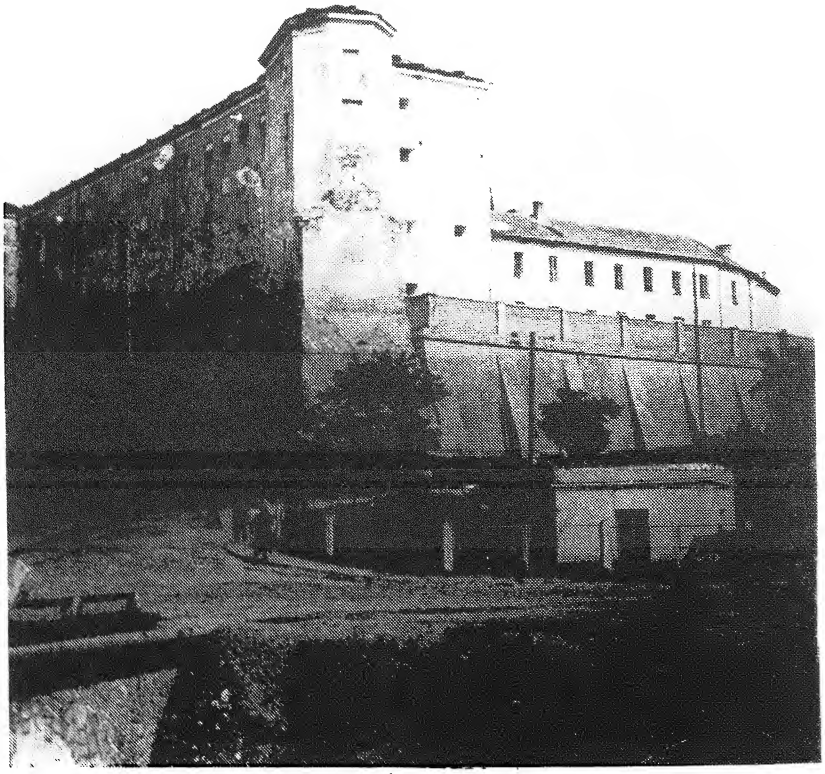
סאנדומייז' על גדות הוויסלה: מימין – הקתדראלה, משמאל – בית הסוהר (בעבר ארמון)
Sandomierz on the banks of the Vistula-River: On the right the Cathedral, on the left the town prison (in the past a castle)

מזה מבחינה גיאוגרפית: שפלה בצידה האחד, ובצידה האחר רמה הנישאת לגובה של 300 מטר.

הנהר הגדול ויסלה הזורם מהרי הקארפאטים שבדרום־פולין לים הבלטי בצפונה חוצה את העיר ומפריד בין השפלה לרמה. מרכזה העירוני של סאנדומייז' נמצא על גדת הוויסלה המערבית. את הרמה חורצים גיאיות צרים, עמוקים ויפים שקירותיהם תלולים. בזכות אדמות הלס הפוריות התפתח באזור יישוב חקלאי ששלוחותיו הגיעו עד לפרברי העיר. הלאה־מזה משתרעות לסרוגין חורשות דלילות.

העיר, אופי קתולי־דתי לה ומתנוססים בה אל־על שישה צריחים של כנסיות עתיקות. שלושה מבתי־היראה, לרבות הקתדראלה, שרדו מהמאות השלוש־עשרה והארבעה־עשרה והריהם עד־היום מונומנטים עתיקים של הארכיטקטורה הפולנית. בין אתרי העתיקות האחרים מתבלט ארמון המלכים המבוצר שאחד מאגפיו עומד על תלו עד היום הזה, מאז פוצץ על־ידי הצבא השבדי ב־1656 ושוקם בחלקו. מ־1825 ואילך שימש הבניין כבית־הסוהר העירוני.

בית־העירייה המכונה בפי התושבים "מאגיסטראט" או "ראטוש" (נגזר מהמילה הגרמנית "ראטהאוז") גם הוא מן המאה ה־13. הבניין הורחב

״הארמון״ (צלום מקרוב)
The “castle” (close-up photo)

במאה ה־14 על־ידי המלך קאז׳ימייז׳ הגדול (1333־1370) ושופץ במאה ה־16 בסגנון הרנסאנס. המיבנה נפגע פעמים אחדות בשריפות ושוקם סופית בשנת 1873. מיבנה יפהפה זה עומד באמצע כיכר־השוק ודגלון־הברזל שעל מיגדלו נראה ממרחקים. בצידה המזרחי של הכיכר התקיימו במשך דורות ירידים. בשנות השלושים של המאה העשרים היו נערכים בה טקסים דתיים ובחגים הלאומיים – מיפגנים צבאיים. בתקופת השואה הורצו פעמיים לכיכר הזו יהודי העיר והסביבה לקראת שילוחם אל המוות.

מארבעת השערים שבחומה שהקיפה בעבר את העיר שרד רק השער הצפוני, ״השער האופאטובי״ הפונה אל כיוון העיר אופאטוב. גם הוא שופץ במאה ה־16 בסגנון הרנסאנס.

בית־הכנסת היהודי שניבנה בשנת 1758, נבדל בצורתו מהמיבנים העתיקים האחרים. הוא עומד בודד ועריריי ברחוב היהודי לשעבר והיום רחוב באשטובה, ליד שרידי החומה כמזכרת לעוברים־ושבים שפעם חיו כאן יהודים...

בשנת 1138 חילק המלך בולסלאב קשיבואוסטי לפני מותו את המדינה בין בניו הנסיכים. לפי צוואתו ניתנה נסיכות סאנדומייז׳ לבנו הנריק שקבע את סאנדומייז׳ כעיר־בירתו. באותם הימים נחשבה סאנדומייז׳ כאחת הערים המפותחות לפי ששכנה על פרשת דרכים ועל נתיבי מיסחר במים וביבשה. הביצורים היקשו על האויבים להגיע אליה ולכובשה.

בנין העירייה, ציור מאמצע המאה ה־19

The Town Hall, a drawing from the middle of the nineteen century

בזכות מעמדה הפוליטי והכלכלי היתה לנושא של חיכוכים בין הנסיכים, אך התפתחותה לא עוכבה.

ב־1241 שיקמה העיר את עצמה לאחר הפלישה הטאטארית הראשונה ובעיקר אחרי הפלישה השניה ב־1260. ב־1287 התגוננה שוב נגד אוייביה הטאטארים ובהיותה הפעם מבוצרת היטב לא נפלה. אגדות מאגדות שונות התפשטו בעם על נס ההצלה הזה שקרה לעיר הודות למעברים תת־קרקעיים שנחפרו בה לצרכי ההגנה.

בשנת 1286 החיל הנסיך לֶשקו השחור את "חוק מאגדבורג" (יוּס טֶאוּטוֹניקוּם) על סאנדומייז' ובכך העניק לעיר עצמאות מינהלית שהקנתה לה את הזכות לטבוע מטבעות, לקיים ימי שוק וירידים, לאלץ את הסוחרים העוברים דרכה להתעכב בה, לאחסן את סחורותיהם ולשלם מכס ומיסי־מעבר. זכויות אלה הביאו תועלת לכלכלת העיר.

כן ניתנה הרשות לבעלי המלאכה להתארגן באגודות. 50 שנה לאחר־מכן קיבלו סוחרי סאנדומייז' שיחרור ממיסי־מעבר בכל ארץ פולין.

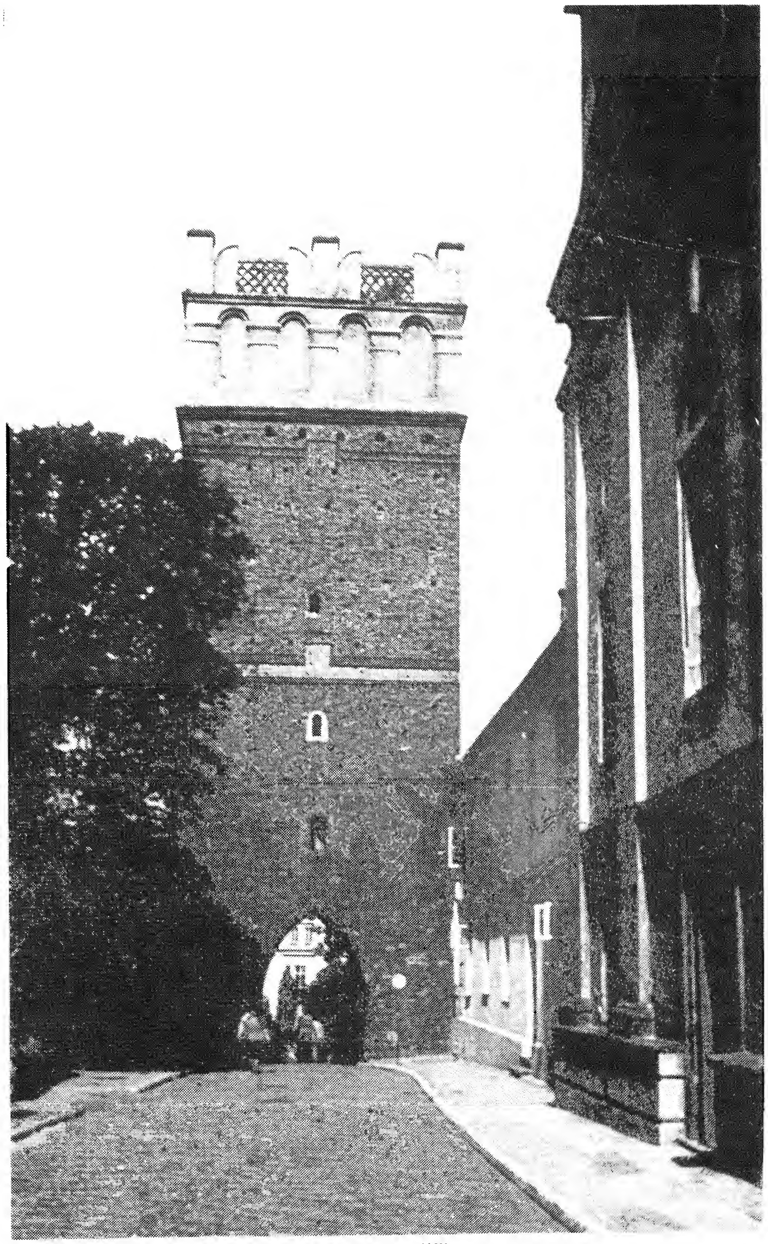
בראשית המאה ה־14 מנתה העיר 3000 תושבים והשתתפה, יחד עם הערים פוזנאן וקראקוב, בבחירת מלכי פולין.

בימי המלך קאזימייז' הגדול החלה בעיר תנופת בנייה גדולה. עד אז היו המיבנים עשויים עץ ומאז ואילך פרץ השימוש באבן. תבנית העיר שעוצבה באותם הימים נשמרה עד למלחמת העולם השניה: ליד כיכר השוק וברחובות הראשיים השתכנו העירוניים העשירים; ברובעים הצדדיים – בעלי המלאכה; בצד מערב, ליד החומה התרכזו היהודים; בצד מזרח ליד הקתדראלה צמחה והתרחבה השכונה הכנסייתית.

המלך קאזימייז' הגדול אירגן את המערכת השיפוטית ובימיו התרחבה העיר ועימה כל מחוז סאנדומייז' שהיה לשני בגודלו בפולין.

בסוף המאה ה־14 הוקמו בעיר אסמי תבואה ליד הוויסלה ובתי־מגורים רבים במרכז העיר ובמאות ה־15 וה־16 היתה תנופת התפתחות כלכלית חדשה.

חלקם של סוחרי העיר במיסחר הגדול של המדינה הלך והתרחב ונוסף על הנתיבים המיסחריים לקייב ולהונגריה נפתחה דרך חדשה ללובלין שהיתה לחלק מן המחוז. עלתה גם חשיבותו של נתיב־המים בנהר הוויסלה שהסוחרים השיטו בו תבואות לווארשה ולגדאנסק. באותה תקופה ניבנו מחסנים במעבֵה האדמה ומעברים תת־קרקעיים (המבוך נחשף לאחרונה והוא משמש אתר תיירות מבוקש). עושרה של סאנדומייז' משתקף ברמתה הגבוהה של הארכיטקטורה מאותם הימים. בעקבות המיסחר באה גם פריחה תרבותית. רבים מבני העיר יצאו ללימודים ומצד שני גברה השפעתם של זרים שבאו מן המערב. רבים מבני השכבה העשירה, בעיקר מהאצוּ'ה הצטרפו במאה ה־16 לתנועות דתיות חדשניות שפרשו מן הכנסייה הקתולית.

שער אופאטוב
Opatow Gate

שימעה של סאנדומייז' שהתברכה באוויר צח ובנוף יפה יצא גם כעיר־נופש.

הצעד הראשון נעשה בידי המלך סטפאן באטורי שהתיר לעירייה להביא לעיר מים מהמעיינות והנחלים שבסביבה. רופאים מומחים למחלות שונות מצאו את פרנסתם בשירותים שנתנו לנופשים הרבים.

התפתחותה הכלכלית של העיר נמשכה באין־מפריע כמעט עד סוף המאה ה־16. מ־3500 התושבים רק 1600 חיו בין החומות כי צר היה המקום להכיל את כולם.

במשך הזמן עלה מיספר תושבי הפרברים על אלה שבמרכז.

בראשית המאה ה־17 החלה סאנדומייז' לרדת מגדולתה. אמנם סחר התבואות בנתיב הוויסלה עדיין שמר על חשיבותו ואפילו משך אליו את בני האצולה וגם ענפי המלאכה – תפירת בגדים, בורסקאות טחנות־קמח – החזיקו מעמד, אולם קם לעיר מתחרה: העיר לובלין, שהוציאה עצמה ממחוז סאנדומייז' ויסדה מחוז לעצמה. גם העברת הבירה מקראקוב לווארשה היתה בין הגורמים שהשפיעו על ירידת קרנה של העיר, אך ההרעה במצב הכלכלי לא פגעה במעמדה המרכזי הדתי.

בשנת 1655 פלשו השבדים לסאנדומייז'. שנה לאחר־מכן צר הגנרל הפולני סטפאן צ'ארנייצקי על העיר כדי לשחררה מן הכובש ובמהלך הקרבות פוצצו השבדים את הארמון המבוצר. כ־2000 מתושבי העיר קיפחו את חייהם באותה מלחמה והרס רב נזרע מסביב.

באותה תקופה החריף המאבק בין הסוחרים היהודים לבין עמיתיהם הנוצרים. אלו ביקשו בסיוע הכנסייה לגרש מן העיר את היהודים בתואנות שונות ובעיקר באמצעות עלילות־דם.

במאה ה־18 נמשכה ירידתה של העיר מגדולתה והפעם בגלל מלחמת אחים על רקע שושלתי. חילות שני המחנות היריבים עשו בה שמות. השריפה הגדולה משנת 1757 הוסיפה גם היא הרס על הרס.

שנת 1772 היתה מכרעת בתולדות פולין וגם בגורלה של סאנדומייז'. שלוש מעצמות גדולות, אוסטריה, רוסיה ופרוסיה, חילקו ביניהן את רוב שטחיה של פולין והשאירו ממלכה עצמאית מקוצצת. סאנדומייז' נשארה בגבולות פולין, אבל התפתחותה נעצרה. הקיפאון הכלכלי נתן אותותיו בבניית בתים מעץ כמו בימים עברו. כיכרות רבות עמדו בשיממתן ועזובה שלטה ברחובות.

אמנם פעלה בעיר "ועדת הסדר הטוב" אבל החלטותיה לא התממשו שהרי מעמד העירוניים היה מרושש וחסר אמצעים.

עם חלוקת פולין השלישית בשנת 1795 ששמה קץ לעצמאותה של המדינה סופחה סאנדומייז' לאוסטריה. היא איבדה את מעמדה המינהלי הבכיר לפי ששלטונות המחוז עברו לעיר ראדום. בשנת 1809 נגרם הרס רב לעיר בקרבות שהתחוללו בין הצבא האוסטרי לבין הגדודים הפולניים.

סאנדומייז' עברה לנסיכות וארשה שייסד נפוליאון ובשנת 1815 היא נכללה בתוך "ממלכת פולין", שהוקמה בהתאם להחלטה שנתקבלה בקונגרס וינה. הצאר הרוסי קיבל את השלטון העליון על אותו החבל שנתכנה גם בשם "פולין הקונגרסאית".

בשנת 1818 עלה מעמדה של העיר לאחר שנקבע בה מקום־מושבו של הבישוף ובעקבות זאת השתפר גם מצבה הכלכלי. זה נמשך עד סוף המאה ה־19, למרות האסון הכבד שפקד את העיר ב־1857, כאשר התמוטט חלק מן המעברים התת־קרקעיים וקרסו חלקים מן החומה והבתים שלידה. בתהליך ההתאוששות נבנה בית־חולים, נוספו בתי־מגורים חדשים, נסללו רחובות, הוקמה מערכת־תאורה בכיכר־השוק ואף ניטע גן עירוני בפרבר האופאטובי. באותה תקופה גם עברו יהודים אמידים מהרחוב היהודי אל בתים בכיכר־השוק וברחוב אופאטובסקה.

בשנת 1918 קמה שוב פולין העצמאית. סאנדומייז' שמנתה באותם ימים 3389 תושבים הסתפקה במעמדה כבירת הנפה. שלטונות המחוז עברו לקיילצה. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התקדמה העיר במידה ניכרת. הוקמה רשת בתי־ספר, ניבנתה תחנת־רכבת בפרבר נאדבֶז'זֶ'ה וגשר שנמתח מעל לוויסלה חיבר את שני חלקי העיר. בשנות ה־30 הואץ הפיתוח הכלכלי של האזור והעיר היתה למרכז המינהלי שלו. השגשוג התבטא בעליית מיספר התושבים: בשנת 1939 היו בעיר 10,152 תושבים וביניהם כ־3000 יהודים.

ב־9 בספטמבר 1939 כבשו הגרמנים את סאנדומייז'. העיר לא ניזוקה וב־18 באוגוסט 1944 שיחרר אותה הצבא האדום. מיספר התושבים ירד ל־8357 ויהודים כבר לא היו ביניהם.

ראשית היישוב היהודי

במחצית השניה של המאה ה־13 היתה פולין דלילת אוכלוסין כתוצאה של פלישות הטאטארים ומלחמות הנסיכים שהחריבו את הארץ. שליטי פולין הזמינו מתיישבים מגרמניה השכנה רבת־האוכלוסין ואפילו העניקו להם זכויות מיוחדות. עם זרם המתיישבים מגרמניה הגיעו גם יהודים שהתיישבו בערים. אף־כי היו מיעוט זעיר בקרב התושבים הנוצרים השפעתם היתה גדולה בפיתוח הכלכלי. פעילותם זו הכשירה את הרקע לקליטת מהגרים יהודים נוספים. בדרך זו קמו וצמחו קהילות יהודיות גדולות בוורוצלאב ובקאליש. בולסלאב החסיד, נסיכה של קאליש, העניק ליהודי עירו ב־1264 כתב־זכויות ראשון. המיסמך שהיה בעל אופי משפטי־חוקי העניק זכויות והגנה ליחידים ולקבוצות שלמות. באותן שנים עדיין לא היתה במדינה תחיקה מדינית כללית. כל מלכי פולין שבאו

אחרי בולסלאב החסיד אישרו וקיבלו על עצמם את קיום הפריבילגיה שהעניק ליהודים, לפעמים תוך הכנסת שינויים כלשהם.

בימי שלטונו של המלך קאז׳ימייז׳ הגדול חלה עלייה ניכרת בתהליך ההגירה היהודית לפולין. המלך, כידוע, שקד על בניין הארץ ואירגונה וגילה עניין בתרומתם של היהודים. בסאנדומייז׳ היה אז יישוב יהודי חשוב למדי. יהודי העיר, יחד עם יהודי קראקוב ולבוב השתדלו ב־1367 אצל המלך שיחיל גם עליהם את הפריבילגיה של יהודי קאליש מיסודו של בולסלאב החסיד. מכאן אנו למדים שיהודי סאנדומייז׳ היוו כבר באותם ימים קבוצה חשובה. ואכן בקשתם נענתה ובכתב האישור נאמר בין השאר:

> כל יהודי בארץ ממלכתנו רשאי ללכת ולנסוע בחופש ובביטחון מעיר לעיר ומגליל לגליל באין מפריע ובלי שייעצר וכמינהג המקום רשאי הוא להוביל ולשאת בביטחה ובחופש גמור את רכושו ואת חפציו או את סחורותיו, למכרם, להחליפם באחרים, להשאירם בעיר, להישאר עימם בכל מקום שירצה. בכל הערים והכפרים שבממלכתנו יש ליהודי, כשם שיש לכל שאר התושבים, חופש ובטחון.

בפריבילגיה הזאת הבטיח המלך גם הגנה למוסדות יהודיים, לבתי־כנסת ובתי־עלמין, וגם העניק ליהודים את הזכות להישפט בענייני ממון בינם־לבין־עצמם בבתי־הדין שלהם לפי החוקה היהודית. בעניינים פליליים ובסכסוכים בין יהודים לנוצרים נקבע שהדיונים המשפטיים ייערכו בחצר המלך או בבית־דין יהודי, אך תמיד בנוכחותו של נציג המלך. לעירוניים הושם סייג בשאיפתם לשמור על המונופולין שלהם בעסקי מסחר. באחד הסעיפים של כתב־הזכויות הסביר המלך את נימוקו האמיתי להנחות שניתנו ליהודים: ״אין שום סטארוֹסטה או ווֹייבוֹדה (פקידי המלך) רשאי לגבות מהיהודים מסים וארנונות ולדרוש מהם תרומות, אלא אם־כן יתנו היהודים מרצונם, כי השארנו אותם בשביל אוצרנו״.

אחרי מות קאז׳ימייז׳ הגדול החלה בפולין תקופה חדשה: יורשיו שהיו אדוקים בנצרותם ונתונים להשפעת אנשי הכנסייה ביטלו את הזכויות שהעניק אביהם ליהודים.

הקהילות, הגלילות, ועד ארבע ארצות

משלהי המאה ה־16 ואילך היוותה הקהילה העירונית בסיסו של האירגון היהודי בפולין. בתחום פיקוחה של הקהילה (ה״קהל״) היו בית־הכנסת, בית־העלמין, הרב והדיינים ומוסדות ושרותים אחרים. בראש הקהילה עמד ועד הקהילה שהיה נבחר מדי־שנה. תפקידו היה לגבות את מיסי המדינה (מס גולגולת) ואת המיסים העירוניים. הוועד ייצג את

הקהילה כלפי השלטון וגם שלט בה. הוא מינה דיינים, טיפל בענייני דת ומוסר, חינוך, בריאות, סעד ומיסחר. כן היה מעורב בהגנה על העיר. הוא קישר בין הקהילה לבין המלכות, הכנסייה ושלטונות העיר. בכל ועד קהילה היה "שתדלן" שידע היטב את שפת המדינה וחוקתה והיה לפה לבני הקהילה במגעיהם עם השלטונות.

חברי הוועד היו נבחרים בעיקר על־ידי האנשים האמידים בעלי מעמד חברתי נכבד ותלמידי־חכמים שמטבע־הדברים גם הם באו מקרב אותן השכבות: סוחרים עשירים, מוכסנים, בעלי מעמד בחצר־המלך – הם ובניהם, לפי כללי ה"חזקה". בראש הוועד עמדו פרנסים, שהיו מתחלפים ביניהם מדי חודש־בחודשו. פרנס החודש היה מפקח על נושאי התפקידים ויחד עם אב־בית־הדין השתתף בשפיטת בני הקהילה. פרנסי הקהילה היו מוסמכים לדון במשפטים אזרחיים שבין היהודים לבין עצמם לפי הדין היהודי. במשפטים פליליים ובמשפטים שבין יהודים ללא־יהודים הם נאלצו להסתפק בנוכחות בלבד והשופטים היו מטעם המלכות.

בוועד הקהילה פעלו ועדות־מישנה שונות: שיפוט, צדקה, תלמוד־תורה, עניינים כלכליים. ההכנסות באו בעיקר מגביית מיסים ישירים שגובהם נקבע על־סמך הערכת רכוש והכנסה. הכספים שימשו לצרכי סעד, בריאות, דת וחינוך: משכורות לרופאים, למלמדים, לחזנים, לשמשים וכו׳. אך סעיף ההוצאה העיקרי היה שמור לצרכי מיגון – מתן שוחד ומתנות לשליטים, הוצאות שתדלנות במשפטים נגד יהודים וכו׳.

לקהילה עירונית ראשית היתה שליטה על יהודי העיירות והכפרים הסמוכים שלא היו בהם קהילות מאורגנות או שאירגונן היה חדש ורופף. כפרים ועיירות אלה כונו בשם "הסביבות". במרוצת הזמן הן, יחד עם הקהילות הראשיות, התלכדו לגוש אזורי והוא "הגליל". נציגי הקהילות בגליל היו מתכנסים בקביעות לכינוסי "ועד הגליל" שהיו מתקנים תקנות ומחילים אותן על כל קהילות הסביבה. אב־בית־דין של הקהילה הראשית שבגליל נחשב לאב"ד של הגליל כולו.

הקהילות הקטנות נהגו לפנות לוועד הגליל בבקשת עזרה, כשלא הספיקו תקציביהן לכסות את ההוצאות שלהן. לפרקים גם פנו לכמרים מקומיים בבקשת הלוואות, ובלית־ברירה היו נאלצים להשלים עם תנאי פירעון קשים.

בשנת 1580 הוקם "ועד ארבע ארצות" על בסיס הגלילות והקהילות שהיו מאורגנים היטב. הוועד היה להַנהגה המרכזית הכל־ארצית של יהדות פולין וליטא, המוסד העליון של האוטונומיה היהודית בתחום גביית המיסים, החקיקה והשיפוט. לידו התקיים בית־דין עליון, ששיתף פעולה עם הסיים (בית הנבחרים) הפולני בבעיות של תחיקה.

בראש ועד ארבע ארצות עמד "פרנס בית ישראל דד׳ ארצות". בעלי התפקידים הבכירים בוועד היו גזבר הוועד ו"השתדלן דבית ישראל"

שייצג את ענייני היהודים כלפי השלטונות. נציגי הוועד נבחרו על־ידי הקהילות הראשיות והגלילות. הם היו נפגשים פעמיים בשנה, בדרך כלל בירידי לובלין ויארוסלאב. במיפגשיהם דנו בבעיות הכלליות של יהודי פולין וליטא, חילקו בין הקהילות או הגלילות את מיכסת המיסים הכללית שהיתה נקבעת במשא־ומתן בינם לבין מישרד האוצר של המדינה. מיכסות המיסים שהוטלו על הקהילות הורכבו מ"סכומות" שהיו יחידות מיסוי שוות־בגודלן. הקהילות הגדולות השתדלו להטיל את מירב המיסים על הקהילות הקטנות, והדבר גרם למריבות, בעיקר עם הצטברות החובות של הוועד ושל הקהילות בעטיים של סכומי השוחד הגדולים שהיו מוציאים לצרכי מיגון. ועד ארבע ארצות תיקן תקנות בתחום הכלכלה, לימוד תורה והחזקת הישיבות. כן ניסה להשפיע על המוסר וההתנהגות של יהודים בחיי היומיום.

קהילת צויזמיר וגליל קראקוב־צויזמיר

ההתחלות של קהילה יהודית מאורגנת בצויזמיר לוטות בערפל. הקהילה התחילה להתגבש כאשר הפכה העיר למרכז חשוב של סחר תבואה. השלטונות היקצו למתיישבים היהודים שטח במערבה של העיר, לאורך חומות המגן ב"אוליצה גוספודארצ׳ה" (הרחוב המשקי), שאחר שנים הוסב ל"אוליצה ז׳ידובסקה" (הרחוב היהודי).

לפי המקורות היהודיים כל הקהילות בפולין הקטנה* במאה ה־16 היו סניפים של קהילות קראקוב וצויזמיר. את רוב הקהילות היהודיות בגליל קראקוב־צויזמיר הקימו יהודים שעזבו את העיר הגדולה והתיישבו בסביבה. מכאן נבע הכבוד שרחשו לקהילה־האם. לקראת סוף המאה גדלו הקהילות במחוז והחלו להשתחרר מעולה של קראקוב. היה זה תהליך שנמשך שנים רבות. רבני הקהילות הקטנות קיבלו את סמכותם של רבני קראקוב, שהיו משכילים ומפורסמים במדינת פולין וגם מעבר לגבולותיה.

מראשית המאה ה־16 שאפה המלכות הפולנית להישען על הנהגה יהודית מרכזית לצרכי גביית המיסים מכל יהודי המדינה. למטרה זו מינה המלך אלכסנדר יאגיילונצ׳יק בשנת 1503 את ר׳ יעקב פולאק, רבו הראשי של גליל קראקוב־צויזמיר, לרבם של יהודי פולין והעניק לו סמכות מוחלטת ליישוב סכסוכים בקרב כל יהודי המדינה. אליו היו הקהילות פונות בבעיות הלכתיות סבוכות.

בספרות התורנית מצויה תעודה מעניינת מראשית המאה ה־16 הנוגעת בקהילת צויזמיר, והמדובר הוא בפסק־דין של הרב יעקב פולאק שהיכה

---

* חבל ארץ במדינת פולין בו שוכנת סאנדומייז׳.

גלים בכל תפוצות הגולה. אישה מצויזמיר ושמה בת־שבע היתה נשואה ליהודי ספרדי. האיש מת ללא בנים ואלמנתו היתה זקוקה לייבום או לחליצה מאת אחיו. האיש, תושב סיציליה, רצה לייבם אותה ולשאת אותה לאישה שניה על אשתו. הספרדים, שכידוע, לא קיבלו את חרם דרבנו גרשום העדיפו את מצוות הייבום על החליצה והיבם חשב לתומו ששום רב אשכנזי לא יעורר עליו מחלוקת. אולם הרב יעקב פולאק ציווה על האישה שלא תינשא ליבם וגם גזר עליה "נידוי חרם ושמתא" אם תפר את חרם דרבנו גרשום. אחי הבעל לא שעה לפסק־הדין ונשא את יבמתו לאישה. ואכן סיפרו כי מן השמים העניש אותו והוא לא האריך ימים...

בשנים 1567־1569 גבר זרם היהודים הבאים להתיישב בעיר ובתעודות מוזכרת בניית בית־הכנסת, סימן להתארגנות הקהילה. מאמצע המאה ה־17 גובר והולך איזכור שמות יהודיים במיסמכים ומופיע ביניהם גם התואר "סניור", המקביל ל"זקן", "ראש" ו"פרנס" וגם "סינדיק" (שתדלן).

שתדלן מוכשר היה נשאר בתפקידו תקופה ממושכת וכזה היה כנראה לוי מאירוביץ', שלפי התעודות עשה במלאכתו זו כ־30 שנה עד 1672.

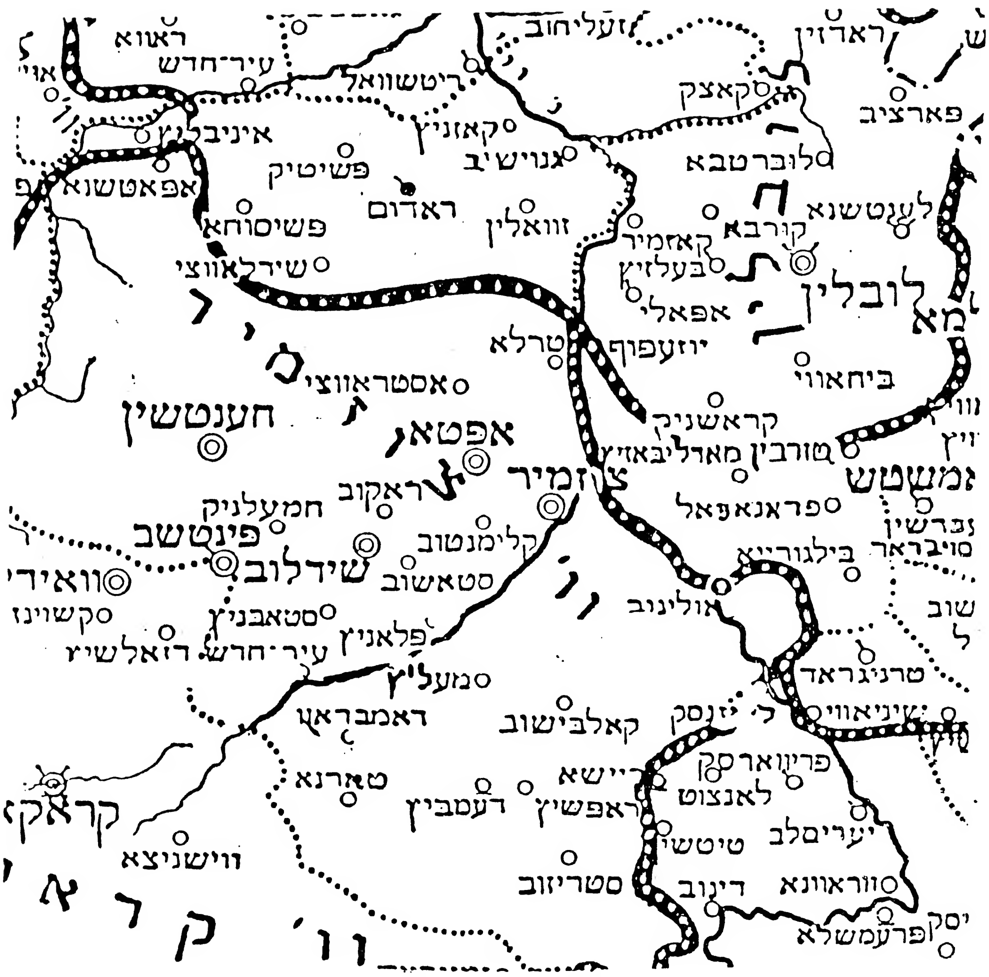
במאה ה־17 היתה צויזמיר אחת הקהילות החשובות בגליל קראקוב־צויזמיר. נציגי הגליל התאספו בה מדי־פעם לטכס עצה בענייני מיסים. פנקסי ההתוועדויות האלה נשמרו בקהילת פינצ'וב הסמוכה לצויזמיר. באחד הפנקסים רשום שנבחרי צויזמיר ל"וועד המדינה" (ועד ארבע ארצות) קיבלו כסף לכיסוי הוצאות הנסיעה להתוועדות ביארוסלאב ביום ב' ט' אלול, ת"ל (1670). וכך נאמר בפנקס הקהל בפינצ'וב, דף רכח־רכט:

> ועו' קוויט א' שנתנו למהר"ר חיים נכדו של הראש מהר"ר נחום מצויזמיר בקוויט האלופי'[ם] מנהיגי ארצו'[ת] יצ"ו עשרים זהו'[בים] פו'[לנים] לשמש הארצ'[ות] יצ"ו בקראקא בעת הוועד קרוינצע [קורונאציה – הכתרת המלך] עשרה זהו'[בים] פו'[לנים] לשמש א' מקראקא*.

בפנקס אחר מסופר על עיסקה שנעשתה על־ידי ר' נחום מצויזמיר בעניין הלוואה של 30 אלף זהובים שהובאה לאישורו של "ועד ארבע ארצות" בשנת 1671, כלהלן:

> ...ר' נחום מצוזמר יעשה מעמד נכון בענין ההלואה שלשים אלפים זהו'[ים] אשר הבטיח אותנו להמציא באופן זה, שהמלוה ההוא ילוה דוקא על עשרה שני[ם] ומכל ק"ז פו' [מאה זהובים פולניים] יותן לו רבית חי"ז פו' [ח"י זהובים פולניים] ועל משענת הבטחה זאת מאתנו יניח מהר"ן הנ"ל את ראשו לסמוך להעמיד מעמד ואז ניתן לו ש"ח [שטר חוב] על סך הנ"ל, כי בחפזוננו לא הספיק הזמן לחתום ש"ח

* מובאה זו וכן גם המובאה הבאה הן מפנקס ועד ארבע ארצות (ישראל הלפרין, ליקוטי תקנות, כתבים ורשומות, ירושלים תש"ה).

צויזמיר וסביבתה בתקופת "ועד ארבע ארצות"

Tzoyzmir during the period of the "Four Lands Council"

עתה ולהניחו ביד הנאמן, וכשיוגמר הדבר יודיע מהר"ן לניתן לו ש"ח כנ"ל.

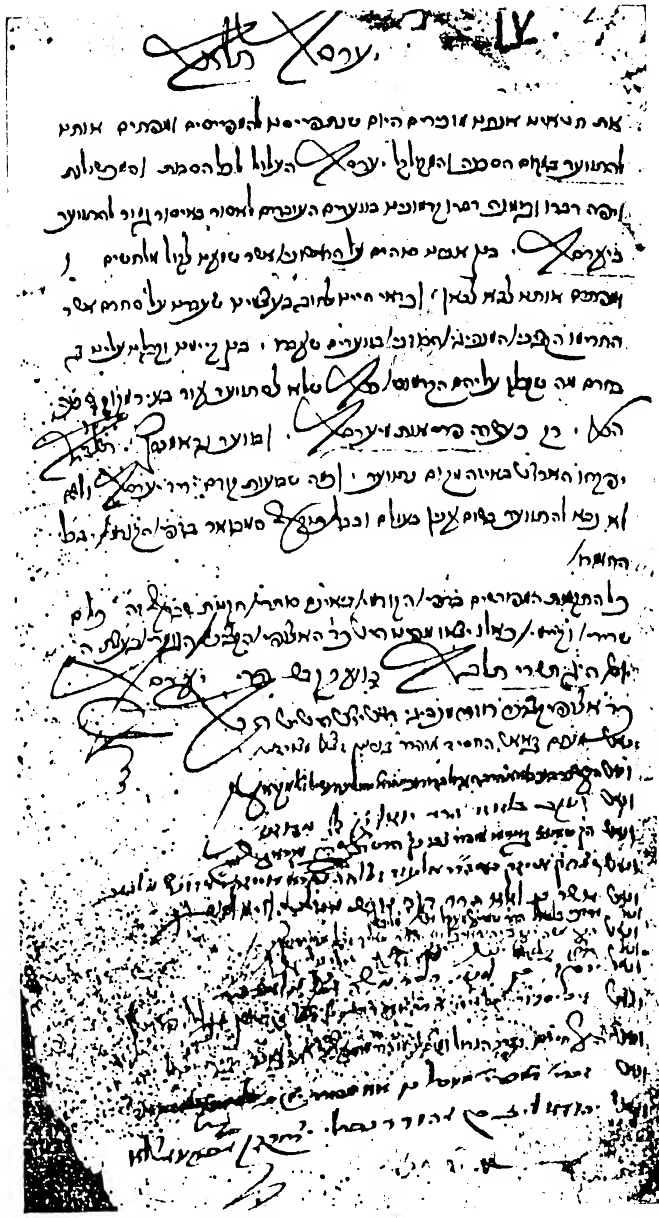
בשנת 1671 הוחלט שלא לקיים עוד את ההתכנסויות של "ועד ארבע ארצות" בעיר יארוסלאב וחתמו על החלטה זו "כ"ד אלופים קצינים רוזנים, מנהיגי ד"א [ד' ארצות] והחותם הראשון היה מנחם בא"א החסיד מוהר"ר בנימין זצ"ל מצויזמיר.

באמצע המאה ה־17 ירדה חשיבותה של קהילת קראקוב, ששכנה בפרבר קאז'ימייז' של העיר. הקהילה נהרסה בעקבות כיבוש העיר בידי השבדים. המיסחר והמלאכה נפגעו קשות והקהילה שקעה בחובות כבדים. היא הטילה על קהילות הגליל לשלם חלק מהחובות האלה וכתוצאה מזה פרצו סכסוכים. בסופו של דבר נערכה חלוקת הגליל לשניים: גליל קראקוב וגליל צויזמיר. במועצות של "ועד ארבע ארצות" חילקו ביניהם שני הגלילים הנפרדים את מיכסות מס־הגולגולת וגליל צויזמיר חילק את נטל המיסים בין קהילותיו. במשך הזמן גברו החיכוכים בתוך גליל קראקוב, בין הקהילה הראשית ובין הקהילות ב"סביבות", שהוציאו עצמן מגליל זה והצטרפו לגליל צויזמיר.

גליל צויזמיר אמנם השתחרר מחובותיה של קהילת קראקוב, אך שקע בחובותיו הוא, שנגרמו על־ידי ההוצאות של קהילות "הסביבה", בעיקר בגלל משפטי עלילות־דם מרובות. העיק גם עול המיסים הכבד, בעיקר מס גולגולת למלוכה שבגלל טעויות־רישום באוצר המלך, נאלצו לא־אחת לשלמו פעמיים. "הגליל" נאלץ לקחת הלוואות בריבית קצוצה ולמשכן נכסי־דלא־ניידי (בתי־כנסת ובתי־קברות). בין החותמים על שטרי־חוב מצויים שמותיהם של השתדלנים לוי מאירוביץ' ויעקב וֶלֶנוביץ' מראשי קהילת צויזמיר. נציגי הקהילה השתדלו להשיג שיחרורים ממיסים שונים אך את מס־הגולגולת היה הכרח לשלם במלואו. באותן השנים הצטמצמו הכנסות המלוכה באופן דראסטי, ועל יהודי צויזמיר כמו על קהילות יהודיות אחרות, הוטלו מיסים נוספים: מס רכוש ומס הכנסה ממיסחר וממלאכה.

וכאילו אין די במיסי המלוכה, הטילה העירייה אף־היא מסים מיוחדים משלה על בית־הקברות ועל בתי־מגורים של יהודים בהתאם לגודלם. לפי דו"ח העירייה משנת 1650 היוו בתי היהודים 25% מכלל הבתים שבתוך החומות. לפי החישוב של 12 — 20 נפשות בבית הגיע מיספר היהודים ל־300 עד 500 נפש.

כדי לעמוד בעומס המיסים שגבהו והלכו הרחיבה קהילת צויזמיר את היקף מיסיה הפנימיים הישירים והעקיפים (על בשר, חלב, חתונות ופסקי־דין). אלו אמנם הכבידו על בני הקהילה, אבל עד אמצע המאה היה בהכנסות האלה כדי לכסות את כל ההוצאות. המצב השתנה אחרי הפוגרום של שנת 1656.

עמוד מפנקס דד' ארצות, ועד יערסלב תל"א (סעיף ש')

Minutes of the "Four Lands Council"

הפרנסים ייצגו את הקהילה כלפי השלטונות העירוניים והממלכתיים המרכזיים שלפי הכתוב בתעודות היו מגיניה של האוכלוסיה היהודית שבתחום הקהילה. כנציגי הקהילה סבלו הפרנסים קשות בימים של משפטי עלילות־הדם. הם הואשמו ברצח ילדים נוצרים וגם שילמו בחייהם.

יואכים וולפוביץ' היה פרנס קהילת סאנדומייז' מראשית המאה ה־17 ועד אמצעיתה ובזכותו שגשגה הקהילה. בזמנו ניבנו כמה בתים חדשים ליהודים. בשנים 1615־1616 הוא היה מלווה בריבית. לאחר שצבר הון וביסס את כלכלת משפחתו פנה לעסקים גדולים באמת – קנייה־ומכירה של בתים ומגרשים. בתעודות משנות ה־40 מופיעים שמותיהם של ששת בניו כמלווים בריבית, חוכרי מיסים ומיסי־מעבר בכל מחוז סאנדומייז' – עסקים שבצידם היתה הכנסה יפה. אחד הבנים, יוסף, ניסה ב־1640 להעתיק את מגוריו מהרחוב היהודי הצפוף אל כיכר־השוק שבאזור הנוצרי הסמוך. הוא קנה שם בית ממשפחת אוֹלֶשניצקי והואשם ברכישה לא חוקית. שליטי העירייה השתמשו בטיעון שהבישוף זביגנייב אולשניצקי בוודאי לא בנה את הבית בשביל יהודים. ואמנם הבית נשאר בבעלות של נוצרים עוד כמאתיים שנה ואחר־כך עברו יהודים לגור בו.

אחרי מות האב יואכים וולפוביץ' בשנת 1650 ירשו בניו יחד עם רכושו גם את החזקה על כל עסקי המיסחר והממון שלו. העסקים חרגו מתחומי סאנדומייז' והקיפו את רחבי פולין כולה. האחים אף זכו להגנה מטעם המלך. יוסף בא במקום אביו לעמוד בראשות הקהילה. אחד האחים, ישראל, נספה בפוגרום ב־1656 וכנראה גם האח משה היה בין הקרבנות. לפי התעודות היה גם האח צבי פרנס הקהילה. בתעודות מאוחרות יותר אין שמותיהם של בני משפחת וולפוביץ' מופיעים עוד.

במחצית השניה של המאה ה־17, לפי תעודות העיר, פעלו בסאנדומייז' חוכרי מכס ומלווים־בריבית יהודים. המפורסמים שבהם היו סלומון לבקוביץ', איצקו מושקוביץ' ואלכסנדר ברקוביץ'. במיוחד בולטת פעילותו הכלכלית הענפה של ברקוביץ. תחילה עסק בהלוואת כספים בריבית אך זנח את הפרנסה הזאת ועבר לעסקי ייצוא תבואה לגדאנסק. לשם־כך רכש וחכר ספינות. הוא הגיע לעושר מופלג ואף העניק הלוואה בסך 4000 פלורינים למאגיסטראט של העיר. התעודות מעידות על סכסוכיו עם פולנים בגלל איחור בהחזרת ספינות שחכר מהם. הוא צירף לעסקיו את בניו יעקב, נתן וּבֶרק, התפנה לעסקי ציבור שונים והיה לפרנס הקהילה. יחד עם עמיתו הפרנס יֶלֶן (צבי) יואכימוביץ ניהל את המאבק נגד העירוניים להחזרת הזכויות הכלכליות ליהודים.

בתעודות העיר מאותה תקופה מופיעים גם שמותיהם של סוחרי תבואה

גדולים: מרקוס קנטורוביץ׳, ישראל לבקוביץ׳ ויצחק ויגדורוביץ׳. הם רכשו השפעה גדולה בקהילה ושימשו כנציגיה במוסדות העירוניים.

היהודים והעירוניים

באמצע המאה ה־15, בגבור גל הרדיפות הכלכליות והדתיות בגרמניה, התרחבה ההגירה של יהודים לפולין, שכן שררו בה תנאי קיום וביטחון טובים יותר. היהודים החלו חודרים לענפי מיסחר שונים בדרכי היבשה והים. בהיפתח הדרך מהקיסרות העותומנית לאירופה המזרחית והמערבית תפסו היהודים מקום בראש הסוחרים הגדולים והדבר הגביר את התחרות בינם לבין העירוניים, שגם הם היו ממוצא גרמני והגיעו לפולין על־פי ״חוקת מאגדבורג״. לפי חוקה זו הוקנו להם זכויות־יתר. המהגרים הגרמנים העתיקו לפולין את מסורת האיבה ומגמות הנישול, שאיפיינו את יחסם של העירוניים ליהודים בארצות מוצאם.

הסוחרים ובעלי־המלאכה הנוצרים היו מאורגנים במסגרת הכנסייה, כדי להגן במשותף על ענייניהם הכלכליים. ולא־כן היהודים שבהתחלה לא התארגנו על רקע מקצועי משום שהאירגון הקהילתי סיפק את צרכיהם. רק במחצית הראשונה של המאה ה־17 מופיעות גילדות של בעלי־המלאכה היהודים בדומה לאלה של עמיתיהם הנוצרים והתחרות שביניהם מולידה סכסוכים חריפים. הסוחרים ובעלי־המלאכה הנוצרים חתרו בסיוע הכנסייה להגבלת זכויות מתחריהם היהודים. אלה לא ויתרו ועשו ללא־ליאות להרחבת זכויותיהם בשדה הפעילות הכלכלית. מציאות זו, עתירת הניגודים הכלכליים בעיקר, נמשכה לסרוגין למעלה ממאתיים שנה. מהמאה ה־15 עד המאה ה־17.

לפי החוק היוו יהודי פולין רכושם הפרטי של המלך או של האצילים. אלו רשאים היו לשפוט את ״יהודיהם״, למכור אותם ואף לגרשם, אך בדרך־כלל דאגו שלא יאונה להם רע, שהרי שגשוג היהודים היה מקור לא־אכזב להתעשרותם־הם. אולם, אם קרה חלילה שקופתם של השליטים נתדלדלה, היו הם תולים את הקולר ביהודיהם ובמחי־יד היו מבטלים את זכויותיהם, את בטחונם ואת חופש פולחנם, ומשליכים את יהבם על העירוניים יריבי היהודים, בתקווה שתשלומיהם יהיו גדולים יותר.

בסאנדומייז׳ ניכרו אותותיו של ״משחק״ זה בגורלם של היהודים כבר במאה ה־15 כיוון שעינם של העירוניים היתה תמיד צרה בהצלחותיהם המסחריות של היהודים. אף־על־פי־כן שרר בעיר שלום יחסי בין המחנות היריבים עד מחצית המאה ה־16, אולי בגלל מיספרם המועט של היהודים שעדיין לא היוו גורם מתחרה רציני. בתעודות העיר מ־1538 רשומות 10 משפחות יהודיות ששילמו מס לאוצר־המלוכה. לעומת זאת בשנת 1557

כבר היו בעיר 32 משפחות יהודיות שהתגוררו ב־25 בתים בתוך החומות בכלל 203 הבתים שהיו בעיר ובפרבריה.

גידול זה של אוכלוסיית היהודים הביא להפרת השלום כפי שמעידים המיסמכים שבארכיוני העירייה ולשכת המלוכה. בלחץ העירוניים קיבלה העירייה (המאגיסטראט) ב־22 בינואר 1559 פריבילגיה מטעם המלך זיגמונט השני לקבוע את מחיר היין המיובא ולאסור על סוחרים יהודים, מקומיים וזרים, למכור סחורות, בין בשקילה ובין במדידה, בעיר ובדרכים שמחוץ לעיר. העובר על האיסור סחורתו הוחרמה. שאיפת המאגיסטראט למוטט לגמרי את מעמד הסוחרים היהודים לא עלתה בידו. לאחר חמש שנים, ב־1564, העניק אותו מלך ליהודים פריבילגיה שהתירה להם לסחור בבשר במשך שישה חודשים בשנה, בין אוגוסט לינואר.

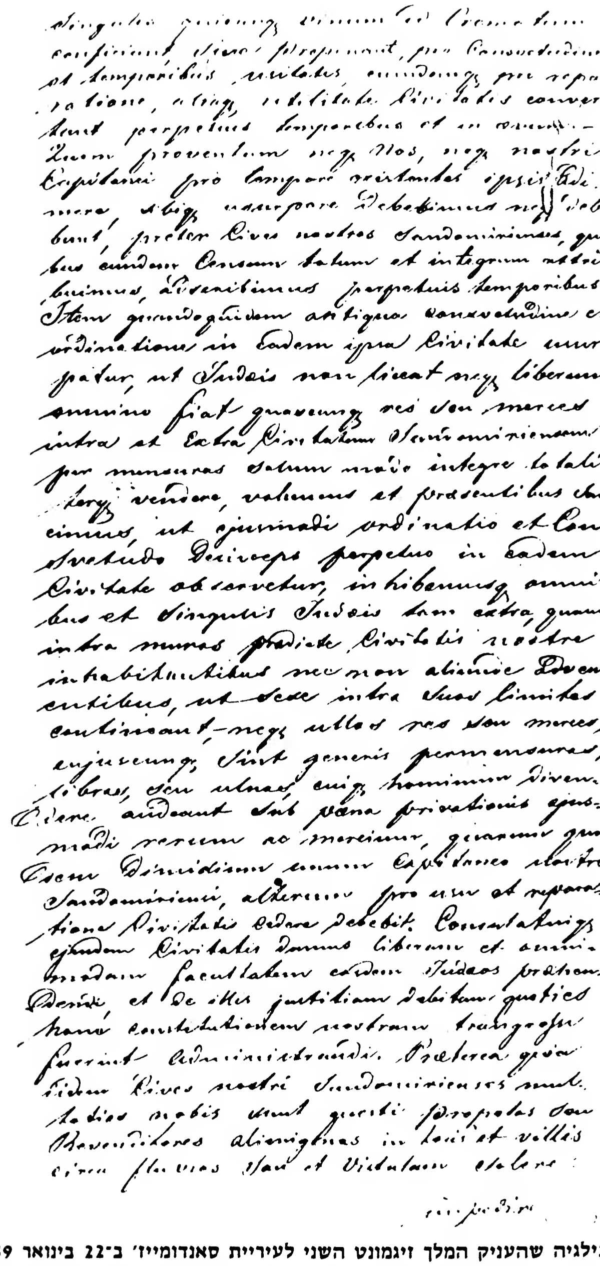
לפי תעודה משנת 1570 בנו לעצמם היהודים בתים ובכך הקלו על הצפיפות שגברה ברחובם. על מעשה זה השיבה להם העירייה בצו שהצליחה לקבל ב־1589 מהמלך זיגמונט השלישי (ואזה) ובו הגבילה את מיספר המשפחות היהודיות ל־11. למעשה לא מומשה הגזירה והיהודים לא זזו ממקומותיהם ואפילו העזו לבנות בתים חדשים. הם גם השתדלו שלא למכור לנוצרים בתים שבשכונתם ועשו ככל־יכולתם לקיים את רכושם בידיהם. בראשית המאה ה־17, בגבור זרם המתיישבים אל העיר היו היהודים לגורם חשוב בכלכלתה.

ברשומות בית־המכס בקראקוב מהשנים 1641־1645 מאוזכרים שמות של סוחרים יהודים מסאנדומייז׳ עם פירוט הסחורות שהובילו בין קראקוב לסאנדומייז׳ בשני הכיוונים. אברהם ילנוביץ׳ הביא מסאנדומייז׳ לקראקוב שתי חביות דבש והוציא משם, בשלוש עגלות רתומות לזוג סוסים, שני מטילי עופרת ושלושה שקי פלפל. הסוחר יצחק הביא בעגלתו סחורות שונות לסאנדומייז׳, שמואל שמעונוביץ׳ הוביל לעיר חצי חבית ״גליטה״ (תחמוצת עופרת) ועופרת חתוכה בעגלה אחת ושמונה חביות עם דגים מלוחים בשתי עגלות נוספות. הסוחר דודה הביא 16 חביות דגים מלוחים וישראל לבקוביץ׳ שילם מכס על שק פלפל אחד בלבד.

באמצע המאה ה־17 אושרה זכותם של היהודים לסחור ללא־הגבלה אבל בהתנגדות העירוניים עוכב מימושה. התחרות הגיעה גם לגילדת הקצבים שהיהודים נתקבלו לתוכה אבל אוייביהם השתדלו להרחיקם. טענתם היתה שהשתייכות היהודים לגילדה אינה חוקית. היהודים אמנם הזימו טענה זאת אך לא לפני שהקצבים היהודים הוכו קשות על־ידי עמיתיהם הנוצרים.

הזדמנות מתאימה להיפטר מהיהודים מצאו העירוניים אחרי הפוגרום שערך בהם הגנרל הפולני סטפאן צ׳ארנייצקי בשנת 1656.

העירוניים שכנעו את המלך יאן קאז׳ימייז׳ שהיהודים סייעו לשבדים ובצו מלכותי הם גורשו ובתיהם וחנויותיהם וגם בית־הכנסת הוחרמו.

[illegible]
[illegible] propinant, pro Consuetudine
et temporibus [illegible], eundemque pro repa-
ratione, atque utilitate Civitatis conver-
tant perpetuis temporibus et in [illegible]-
tum proventum neque Nos, neque nostri
Capitanei pro tempore existentes ipsis cede-
mere, sibique usurpare debebimus neque debe-
bunt, preter Cives nostros Sandomirienses, qui-
bus eundem Censum totum et integrum attri-
buimus, [illegible] perpetuis temporibus.
Item quandoquidem antiqua consuetudine et
ordinatione in eadem ipsa Civitate usur-
patur, ut Judaeis non liceat neque liberum
omnino fiat quascunque res seu merces
intra et extra Civitatem Sandomiriensem
per mensuras solum modo integre totali-
terque vendere, volumus et praesentibus cau-
cimus, ut ejusmodi ordinatio et Con-
suetudo deinceps perpetuo in eadem
Civitate observetur, inhibemusque omni-
bus et singulis Judaeis tam extra quam
intra muros praedictae Civitatis nostrae
inhabitantibus nec non aliunde adveni-
entibus, ut sese intra suos limites
contineant, neque ullas res seu merces,
cujuscunque sint generis per mensuras,
libras, seu ulnas cuique hominum diven-
dere audeant sub poena privationis ejus-
modi rerum ac mercium, quarum qui-
dem Dimidium unum Capitaneo nostro
Sandomiriensi, alterum pro usu et repara-
tione Civitatis cedere debebit. Consulatuique
ejusdem Civitatis damus liberam et omni-
modam facultatem eosdem Judaeos prehen-
dendi, et de illis justitiam debitam quoties
hanc constitutionem nostram transgressi
fuerint administrandi. Praeterea quia
iidem Cives nostri Sandomirienses mul-
toties nobis sunt questi, propolas seu
Revenditores alienigenas in locis et villis
circa fluvios [illegible] et Vistulam [illegible]
[illegible]

מתוך הפריבילגיה שהעניק המלך זיגמונט השני לעיריית סאנדומייז׳ ב־22 בינואר 1559

Decree of "Privilege" granted by king Sigmont the Second to the town of Sandomierz on January 22, 1559, giving the right to impose limitations on Jewish merchants.

ב־10 באוגוסט 1658, משששקטו הרוחות, ביטל המלך את הצו שלו עצמו והעניק ליהודי העיר וליורשיהם "חופש מלא" לבנות בתי־אבן ובתי־עץ, להקים מחדש את בית־הספר, לקיים את הפולחן הדתי – כלומר לקיים בית־עלמין, מיקווה ושחיטה כשרה. כן התיר להם לחדש את המיסחר בתנאי שישלמו את כל המיסים לאוצר המדינה ולעירייה.

את הענקת הפריבילגיה נימק המלך בהתרוששותם של היהודים בעת הפלישה השבדית ובפגיעת הפולנים בגופם וברכושם שהביאו לירידה בהכנסות האוצר. כן נאמר בפריבילגיה כי אין לבטל זכויות שהוענקו על־ידי המלכים הקודמים. המלך גם פסק שמעתה יהיו היהודים נתונים לשיפוטו של מושל המחוז שמונה מטעמו. את הפריבילגיה הזאת אישרו מלכי פולין במשך מאת השנים הבאה.

מיספר היהודים בסאנדומייז׳ גדל והלך והדבר התבטא בגידול מיספרם של משלמי מס־הגולגולת. גם מעמדם הכלכלי התבסס. ספרי העיר מלאים תעודות על מריבות בין יהודים לעירוניים על רקע עיסקות אשראי שונות. לדוגמה: ב־1675 האשימה בֶלה, אשת יוסף מושקוביץ׳, את אוה וזופיה, יורשותיו של מרצ׳ין שירקוב, בשיבה לאחוזה שלפי ההסכם כבר היתה שייכת לה. הוריהן של השתיים לא פרעו חוב בסך 500 זלוטי שהיו חייבים לה וריבית על כסף שהלוותה להם וכך עברה האחוזה לבעלותה של בלה. שנים רבות התנהלה המריבה. שתי היורשות ניסו פעמים אחדות להתפרץ בכוח לתוך האחוזה. כשהתערב חתנה של בלה בסכסוך ובא לביתן שפכו עליו מים רותחים.

שונאי ישראל לא ראו בשוויון־נפש את התפשטות היהודים ברחובות העיר וכיכרותיה ואת ריבוי החנויות והבתים החדשים. ואכן, סוחרי סאנדומייז׳ היהודים היו פעילים מאוד בעסקיהם והעשירים שבהם נימנו עם גדולי הסוחרים בפולין.

במיסמכי המאגיסטראט משנות השמונים של המאה ה־17 מופיעות שוב הגבלות על מיסחר היהודים: גוזרים על השתתפותם בירידים שעל הדרכים שמחוץ לעיר ועל עיסוקם בסחר בהמות והעונש על הפרת האיסור הוא גירוש מהעיר. העירוניים לא הסתפקו באיסורים הללו, וביקשו את המלך שיתיר להם לנשל את היהודים מכל מעמד כלכלי. ב־1684 פתחו נגד היהודים במשפט ממושך שהביא מקץ ארבע שנים לביטול כל הפריבילגיות שהוענקו להם בעבר. היהודים נאלצו לעזוב את הבתים שבנו מעבר למיכסה שהוקצתה להם. כן הוטלו עליהם מיסים חדשים כמו למשל מס לשיפוץ החומות. ראשי הקהילה היהודית ניהלו מאבק נגד הצווים ואף תבעו מהעירייה פיצויים על הנזקים שנגרמו להם.

בשלהי המאה ה־17 החריף הסכסוך הבין־עדתי וקיבל צביון דתי. לעזרתם של העירוניים באה הכנסייה שנשלטה באותם הימים על־ידי הישועיים. פחד מפני הבאות נפל על היהודים.

ב־21 ביולי 1655 פלשו לפולין צבאות מלך שבדיה, גוסטאב אדולף. בשטחים שכבשו התייחסו הם בעויינות ליהודים, רדפו ורצחו בכל מקום־בואם. בדרכם לקראקוב הם הגיעו לסאנדומייז׳ לאחר שכבשו את פוזנאן וסביבתה.

הפולנים חיפשו אשמים למפלתם והפיצו שמועה שהיהודים בגדו ושיתפו פעולה עם האויב. לא היה קשה להלהיב את ההמונים ולקומם אותם נגד שכניהם מה גם שהמלך יאן קאז׳ימייז׳ עצמו האמין בעלילה. הכול חיפשו שעיר לעזאזל.

כאשר מקץ שנה שיחרר הגנרל סטפאן צ׳ארנייצקי את העיר מידי השבדים, היתה פעולתו הראשונה טבח יהודים. בהיותו שונא ישראל נאחז ב״קנוניה״ שכביכול עשו היהודים עם השבדים ושיסה בהם את צבאו ואת ההמון המקומי. הפרעות האכזריות לא נעצרו בסאנדומייז׳. בכל פולין התלקחה איבה נגד היהודים שכמותה לא היתה בעבר. אלפים נרצחו ב־30 קהילות ונשמעו קריאות לגרש את היהודים מפולין. התנגדותם של האצילים והכנסייה שכל הונה היה בידי היהודים מנעה גזירה זו.

ההיסטוריון מאיר באלאבאן בהתייחסו לאותם מאורעות מביא קטע מתוך הכרוניקה שרשם ר׳ שמואל פייביש בר נטע נתן פייצל (פייטל) מווינה:

> השוידים לכדו את פולין־גדול ועלו על וארשה, ומכאן על קראקא. בצוזמיר על ויסל עמד בפניהם קומץ אצילים ואליהם התחברו כמה מאות צעירים יהודים. עד־מהרה פרצו השוידים את הסכר הזה והתנגדות הצעירים עלתה בחייה של כל עדת ישראל בצוזמיר ובדזיקוב (טארנובז׳ג). כל היהודים הוגרו לפי חרב, בתיהם הוחרבו ואף המצבות בבית־העלמין נותצו ופוזרו*.

בגנזי בית־הכנסת בסאנדומייז׳ נשמרו עד מלחמת העולם השניה שני כתבי־יד בעברית כתובים על קלף. באחד מהם היתה תפילה בצירוף רשימה של 23 קרבנות הפוגרום ופסוקים מספר תהילים. הקלף השני הכיל קינה שחיבר יעקב בן מנחם לזכר הנרצחים. מכתבי־יד אלה מסתבר, שהפוגרום התחולל בט״ו בניסן תט״ז (12 באפריל 1656), אך אין פרטים על האירועים. ייתכן שאלו נרשמו בפנקס הקהילה שאבד בימי השואה.

---

* מתוך י. היילפרין, בית ישראל בפולין, כרך א׳ עמ׳ 89 (מאיר באלאבאן ״המלחמה הגדולה 1648־1668״). יש היסטוריונים פולנים הטוענים בניגוד לעדות זו שבפשמישל ולא בסאנדומייז׳ השתתפו יהודים בהגנת העיר. יש גם הסבורים כי תיאור נקמת השבדים ביהודים הוא מוגזם וייתכן שהכרוניקאי התכוון לפוגרום שערך צ׳ארנייצקי ביהודים שנה לאחר־מכן.

בתפילת "אל מלא רחמים" מועלות נשמותיהם של "הקדושים והטהורים שנהרגו פה קהילה קדושא צוזמיר... הרב אב"ד ור"מ, מנהיגים ויחידי סגולה אנשים ונשים וילדיהן בחורים ובתולות ואלמנות ומשרתי קהילה ואורחים שהיו פה באותה הצרה".*

בקינה לזכר הקרבנות המתחילה במילים "יהמו קרבי" קורא המחבר יעקב בן מנחם לאלוהים לנקום את נקמת ספרי־התורה שנקרעו לגזרים, פוזרו ונשרפו ואת נקמת ספרי התלמוד שהושלכו לרחובות:

בקהילת צויזמיר הספונים בכתם פז אל הרחובות הוערו / אמונים עלי תולע לאשפתות הושלכו / ברי ענווה מחלב הלבינו, מפנינים הבריקו / בדמם התבוססו / כטיט נרמסו בדומן חוצות התגוללו.**

הפוגרום מאוזכר גם בפנקס קהילת לובלין ושמעון ברנפלד העתיק משם קטע ל"ספר הדמעות" שלו.

במקורות הפולניים מובא זכר הפוגרום בנוסח הפריבילגיה שהעניק המלך יאן קאזימייז' ליהודי סאנדומייז' ב־1658. נאמר שם כי מעטים מיהודי העיר שרדו וסביר להניח שבפוגרום ניספו יותר מ־23 יהודים כפי שנכתב על הקלף שהובאו בו שמותיהם של הנכבדים בלבד.

לאחר הפוגרום היתה הידרדרות כלכלית בקהילת סאנדומייז', במשך עשרות שנים. ראשי הקהל נאלצו להזדקק לאשראי ובסופו של דבר נחרבה הקהילה ואפילו לא היה בידי הוועד לסעוד את יתומי הרב. בשנת 1686 נרשמו בפנקס ועד ארבע ארצות הוצאות־הדרך וקבלות על כספי עזרה לנצרכים:

להראש ר' אברם ח' הגאון מקראקא על הוצאות שבא לכאן עבור המעות של היתומים הרב המנוח מק' צוזמיר ט"ו זהו' ועל הקרן נתנו ש"ח על ת"ק זהו' לשלם יערסלב (יארוסלאב) תמ"ז***

ככל הקהילות קיימה קהילת סאנדומייז' בכספיה את הרב, אך באותה תקופה לא היה בידיה לקיים את יתומיו.

בסוף המאה הוסט מקהילת סאנדומייז' מוקד הגליל לעיר אופאטוב הסמוכה ולא מעטים נטשו את עירם האומללה והעתיקו את מושבם לאופאטוב. גם קהילות הגליל האחרות התדלדלו בעקבות המלחמות, השריפות ועלילות־הדם.

---

* נוסח התפילה נשמר בשפה העברית בתוך המונוגרפיה מאת א. גטלר (בפולנית) "תולדות יהודי סאנדומייז' עד המחצית הראשונה של המאה ה־18", עמ' 53. ** דברי הקינה וכן הבית האחרון שלה בתרגום לפולנית עתיקה הובאו ברבעון המוקדש לתולדות יהודי פולין (יצא לאור ב־1912) במאמר של דוד קנדל "שחיטת יהודי סאנדומייז' בשנת 1655" (צ"ל 1656), עמ' 111־117. את הקטע מהקינה תרגמנו לעברית בחלקו בלשון מגילת "איכה", בהנחה שכזה היה המקור. *** פנקס ועד ארבע ארצות, ישראל היילפרין, ליקוטי תקנות כתבים ורשימות, ירושלים תש"ה עמ' 204.

עד המאה ה־15 שיתפה הכנסייה פעולה עם היהודים בפולין, מימנה את פרעון הלוואותיהם בתרומות של המאמינים והיהודים חילקו עימה את רווחיהם. מאחר שחוקי הדת הנוצרית אוסרים לקיחת ריבית, שימשו היהודים כחיפוי לעבירה זו. במאה ה־16 גברה והלכה השפעתה של הכנסייה במדינה כולה עד כדי כך שנטלה לעצמה סמכויות שיפוטיות ותיקנה תקנות שנגעו ביהודים וגם שיתפה פעולה עם העירוניים במאבקם הכלכלי נגדם.

הקהילות היו נאלצות להבטחת שלום אנשיהן לשלם כספי עתק לכנסיות ולמינזרים כעין מיסים קבועים ומדי־פעם גם להעניק להם מתנות. הכנסות אנשי הכמורה גדלו אבל בטחון היהודים היה מהם והלאה. כל תהלוכה דתית שאירגנה הכנסייה, היתה עוברת בשכונות היהודיות ולאחר־מכן היו מופצות שמועות שהיהודים השליכו אבנים, ירקו על הצועדים או לגלגו עליהם. בלית־ברירה שיחדו היהודים את הכמרים כדי למנוע את מעבר התהלוכות במקומות־מגוריהם. ההמון העירוני נהג להפריע להלוויות של יהודים ולהשליך אבנים על המלווים. לכן השתדלו היהודים לקבור את מתיהם באישון־לילה.

בתחילת המאה ה־17 התחזקה בפולין הריאקציה הקתולית. חיציה כוונו נגד תנועת הרפורמציה שראשיתה היתה במאה ה־16. נתקיימו ויכוחים שבועיים על ההבדלים בין הדתות ומיסדר הישועיים אירגן פעמיים בשנה ויכוחים תיאולוגיים ראוותניים. חניכי הישועיים המוסתים הרסו כנסיות פרוטסטנטיות, התעללו בכמריהם ושרפו "ספרי כפירה". הכנסייה חילקה את הציבור למאמינים ולכופרים ובמניין הכופרים נכללו גם היהודים. הם הואשמו לא־פעם בחילול אלוהי הנוצרים ובביזוי דתם. המאשימים לא בחלו בשימוש בשקרים ובעלילות.

בשנת 1639 העלילה קריסטינה מאטיס מסאנדומייז' על שלושה מיהודי העיר כאילו קנו אצלה "הוסטיה" (לחם־הקודש). מאוחר יותר שינתה את עדותה והאשימה רק אחד מהם והוסיפה כי שילם לה ביד רחבה. מייד קמה מהומה רבה ורכוש יהודי רב נשדד. יהודי העיר פנו ב־26 בדצמבר 1639 אל המלך ולאדיסלאב הרביעי וזה שלח הוראה בכתב לפקידיו בעיר למנוע הישנות מקרים כאלה. המלך כינה את מעשה ההתפרעות בשם אינקוויזיציה וגם דרש חקירה. בחקירה הכחישו הנאשמים ברובם את השתתפותם בהתפרעויות שלפי עדותו של שומר הלילה הנוצרי בשכונה היהודית, אירגנו אותן תלמידי הפנימייה שבעיר.

המשפט הראשון של עלילת־דם בסאנדומייז' התנהל בשנת 1628. יהודי העיר הואשמו בחטיפת ילדו של הרוקח הנוצרי ובהקזת דמו למטרות פולחניות. למזלם הם הצליחו להוכיח את חפותם.

היתה זאת אחת מפרשיות רבות של עלילות־דם ומשפטי־ראווה נגד יהודים שהציפו את פולין.

הכנסייה היתה היוזמת והרוח החיה במשפטים נגד היהודים, וסייעו בידיה העירוניים, מתחריהם של היהודים במיסחר ובמלאכה. אלה ניצלו כל מאורע מסוג זה לשם שוד וביזה.

באביב 1698 בערב חג הפסח נמצאה בחדר המתים של הכנסייה בסאנדומייז' גופתה של ילדה, בתה של נוצריה, ששירתה בביתו של פרנס הקהילה אלכסנדר ברקוביץ'. בחקירה הודתה האם שהניחה את גופת בתה בכנסייה כדי לזכות בקבורת חינם. הכומר סטפאן ז'וכובסקי הפך את המקרה לעלילת־דם. אם הילדה נחקרה שנית ואחרי עינויים שינתה את עדותה ואמרה שמסרה את גופת הילדה לאלכסנדר ברֶק (ברקוביץ') ולאחר שהשיב אותה היתה גופתה מכוסה בפצעים. הכחשתו של הנאשם לא הועילה. בהנחייתו של הכומר ז'וכובסקי הובאה הגופה לפני השופטים ודם נטף מפצעיה. מאוחר יותר נודע שהיה זה דם של יונים שאנשי הכומר מרחו על הפצעים.

פרנסי הקהילה עשו מאמצים ללא הצלחה שהמשפט יתנהל בפומביות בבית־הדין העליון בלובלין. בהשפעת הבישוף מקראקוב עונה הנאשם באכזריות אך עמד בגבורה בחקירתו. השופטים דנו אותו למוות.

שליחי ועד ארבע ארצות התייצבו ב־1704 לפני המלך אוגוסט השני וביקשו את התערבותו. המלך אמנם ציווה להשהות את ההוצאה לפועל עד שהוא עצמו יבוא ללובלין, אולם השופטים התעלמו מפנייתו וגזר־הדין בוצע.

הכומר ז'וכובסקי ועירוני סאנדומייז' קיוו שעם "הוכחת" אשמתו של פרנס הקהילה תואשם הקהילה כולה והיהודים יגורשו מהעיר.

אחרי שנים לא־רבות שוב נערך בסאנדומייז' משפט של עלילת־דם. הקהילה הואשמה ברצח יֶז'י קראסנובסקי בן השבע.

היהודים בחשש מפוגרום העמיסו את מטלטליהם על ספינות שעגנו על הוויסלה וברחו מהעיר. לפי כתב האישום רצחו היהודים את הילד בלילה שבין ה־17 ל־18 באוגוסט 1710 למטרות פולחניות. גופת הילד נמצאה תחת חלונו של רב הקהילה וב־7 בבוקר בא הכומר ז'וכובסקי למקום בלוויית צייר שצייר את הגופה תוך הבלטת כל הפצעים והצלקות להוכחת אכזריותם של היהודים. באותו יום הובאו לבית־המשפט הרב יעקב נפתלי, חתנו זכריה ובנו הקטן מיכאל, שנתפסו בנסותם להימלט מהעיר. הם נכלאו במרתף העירייה כדי למנוע את מגעם עם ששת הנאשמים האחרים, שנאסרו אף הם. רק הילד מיכאל שוחרר.

בהשפעתו של ז'וכובסקי הועברו כל הנאשמים לבית־הדין העליון בלובלין וב־1 בספטמבר החל משפטם. יהודי סאנדומייז', ברצותם למנוע עינויים מהנאשמים, הציעו לכנסייה סכום כסף גדול, אך ללא־הועיל.

חמישה מבין הנאשמים מתו בעינוייהם. מאמצי השתדלנות אצל אנשים רמי־מעלה לשיחרור שלושת הנאשמים האחרונים לא הועילו אף־כי בידי ראש מחוז סאנדומייז׳ היו ידיעות בדוקות שמשרֵת נוצרי הוא שהניח את גופת הילד ברחוב היהודי. גם המלך השתדל למען הנאשמים, אך ידו של הכומר ז׳וכובסקי היתה על העליונה. הוא גם האשים את היהודים בגיוס כספים בהולנד לצורכי שתדלנותם. בגלל מגיפה שפרצה בלובלין הועבר המשפט לסאנדומייז׳ והתנהל בעצלתיים עד 1711. באותו זמן פרצה שריפה ברחוב היהודי. נשרפו בה בתי הנאשמים וניזוק בניין בית־הכנסת.

שלושת הנאשמים הוחזקו במרתפי העירייה. בסוף 1711 נמצאה בידי המעלילים "הוכחה" שיהודי סאנדומייז׳ רצו לשכור בכסף רב שני חיילים שיסתירו את גופת הילד שרצחו. את ההוכחות המשכנעות ביותר סיפק דווקא מיכאל, ילדו הקטן של הרב, שאותו לקח הכומר ז׳וכובסקי תחת חסותו. מיכאל טען שכביכול בליל הרצח ציווה עליו אביו לעלות מוקדם על משכבו ולמחרת שמע את אִמו מבקשת מהשַמש להסתיר את גופת הילד במקום־סתר והוא גם נתלווה לאביו כאשר זה ניסה להימלט מהעיר. על סמך "עדות" זו החל המשפט ב־4 בינואר 1712.

היהודים שנואשו משיטת השתדלנות נקטו באמצעים חדשים. הם הביאו הוכחות מחוברות ומספרים של מלומדים נוצרים, לפיהם אין היהודים נזקקים לדמם של ילדים נוצרים. כדי להביא את הראיות השקיעו עבודה רבה וכספי עתק כיוון שהיו צריכים לנסוע למרחקים כדי להשיג חומר זה. הקהילה אמנם פנתה ליהודי עשיר מהולנד, שנענה ותרם כסף למטרה הזאת. הכומר ז׳וכובסקי עמד על שלו והביא למשפט "עד מומחה" המומר יאן סראפינוביץ׳. האיש היה חתנו של הרב מווילנה ושימש בעבר רב בסלוצק ובבריסק דליטא. סיפרו עליו שמרוב לימודים נטרפה עליו דעתו, וכשהבריא המיר את דתו וגדולי האצילים הפולנים היו סנדקים בטקס טבילתו. בעדותו הביא "פרטים" על השימוש בדם של ילדים נוצרים ותיאר תמונה של פולחן הרציחה ומציצת הדם. הוא סיפר שעשה זאת במו־ידיו בהיותו רב. בית־הדין קיבל את "עדותו" כהודאת בעל־הדבר.

ועד ארבע ארצות פנה לסנדקית של המומר האצילה שיניאבסקה מקראקוב וביקש אותה לערוך ויכוח בין המומר ובין הרבנים. היא נענתה וקבעה את המועד לחודש מאי 1712. כל המוזמנים הופיעו ורק המומר לא בא. אפשר שאנשי הכנסייה חששו מהופעתו הפומבית של חולה־הרוח. על־פי בקשת היהודים כתבה שיניאבסקה תעודה שתרגומה לעברית נרשם בפנקס ועד ארבע ארצות כלהלן:

> תקמט. אלז׳בייטה הילנה – שיניאבסקה, דוכסית בטֶנטשין, שקלוב ומישי – אשת הֶטמן־המלכות וכו׳. אנו מודיעים בזה לכל

אשר ידרוש לדעת, היות והמומר לדת הקטולית יאן סיראפינוביטש בעלילותיו על היהודים, שנתפרסמו כמעט בכל העולם לא ניסה עוד עד עתה לאמת שום אחת מהן, ואשר על כן שלחו ראשי היהודים [ועד ארבע ארצות:] לורשה לבקש לתת להם להוכיח בקהל את צדקתם ולרישעת הדיבות ההן, ואני בחפצי לקיים את מצוות דתנו הקדושה הזמנתי לדין בעניין הזה את כ׳ הכומר הווארמיני ואת כ׳ הכומר הקויאבי הגמונים בצוזמיר, את כ׳ שר־הגליל בצוזמיר ואת כ׳ רגנט־המלכות. אבל זה, סיראפינוביטש נמלט, בלי רשיוני ודעתי, מבלי להוכיח בשום דבר את הצעותיו. אשר על כן, כדי שלא יוסיפו היהודים האלה והאחרים לסבול מחמת הדיבות והחשדים, אני נותנת להם תעודה זו.

על החתום אלז׳בייטה שיניאבסקה, וורשה, 22 במאי 1712 (ט״ז באייר תע״ב).*

בינתיים הוחזר המשפט מסאנדומייז׳ לבית־הדין העליון בלובלין. עדותו של המומר הכריעה את הכף. הקהילה כולה נאשמה ברצח ושלושת הנאשמים – פרנס הקהילה יום־טוב ליפמן בן מאיר ושמשי בית־הכנסת יצחק וידידיה – הוצאו להורג.

לאחר ביצוע גזר־הדין פנה הכומר ז׳וכובסקי אל המלך אוגוסט השני וביקשו לגרש את כל היהודים מהעיר – והלוא זו היתה למעשה מטרת המשפט. כן ביקש את רשותו להפוך את בית־הכנסת של הקהילה לכנסייה ולהציג בתוכה לראווה תמונה המתארת ילדים נוצרים "המעונים על־ידי יהודים". מישאלותיו של ז׳וכובסקי ברובן לא נתמלאו. היהודים נשארו בסאנדומייז׳ ובית־הכנסת הוסיף לשרת אותם כמימים־ימימה. כנראה שכל זה עלה סכומי כסף גדולים ששולשלו לאוצר המלוכה. הדבר היחיד שהשיג הכומר הוא תמונה של ילדים נוצרים, מעונים על־ידי יהודים, התלויה עד־היום בין תמונות אחרות המתארות את תולדות העיר, על הקיר המערבי של הקתדראלה. את כל התמונות צייר קארל דֶה־פּרֶבּוֹט בשנים 1708־1735.

הכומר ז׳וכובסקי לא הסתפק בתמונה וכתב שני ספרים שבהם תיעד את המשפטים שהתנהלו ב־1698 ובשנים 1710־1712. ממקורות אלה ניתן ללמוד על רוח הזמן ועל יחסם של העירוניים והכנסייה לאוכלוסיה היהודית. הראשון שבהם "הד המשפטים הפליליים נגד היהודים" כתוב בחרוזים ודן באירוע משנת 1698.**

ואלה דברי הפתיחה:

---

* ישראל הלפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, ליקוטי תקנות, כתבים ורשומות, ירושלים תש״ה ע׳ 265.

** הספר שמור בספריה הלאומית בירושלים.

אשירה מעשה אכזרי, פשע לא יאומן: היהודים, שואפי דם נוצרים ככלבים רעבים, שחטו ילד תמים ביד אכזרים למען הכשפים, למען קרבן פסחם. למה, אלוהי צדק, ראית את מעשי הנבלה ולא שלחת את אשך ממרומים? האם לא רצה אל־נקמות לקדם פני משפט הדם בברק מתוך הענן? שירי נא בת שירתי את שירת משפט הצדק שכיפר על מעשי הנבלה.*

הכומר מתאר בספרו את תפארתה של העיר לפני דורות בניגוד לחורבנה העכשווי, שנגרם בעיקר על־ידי היהודים. בספר השני, "משפט פלילי על רצח ילד חף מפשע יז'י קראסנובסקי", המלא כולו שקרים ואמונות־הבל, מאשים ז'וכובסקי את היהדות בחתירה תחת יסודות הנצרות, ואת היהודים בעויינות כלפי הנוצרים.

גם המומר סראפינוביץ' פרסם ספר שיטנה בשם "גילוי מינהגי היהודים לפני אלוהים והעולם".

באותה תקופה גם הופיע ספר ביידיש בשם "תשועת ישראל" מאת חיים אלשיך מלובלין.** הספר יצא לאור ברומא ברשות האפיפיור במגמה להזים את עלילות־הדם. חיים אלשיך טרח רבות ומצא מיסמכים על משפט עלילת־הדם שהתנהל בעיר ויטֶרבה שבאיטליה בשנת 1706, בו זוכו היהודים. המיסמכים מובאים בספרו. בהקדמה הבטיח המחבר לתרגמו בעתיד לפולנית כדי לשכנע את האצולה הפולנית שאין כל יסוד לעלילות־הדם נגד היהודים. משפטי עלילות־הדם בסאנדומייז' הם־הם שהניעו את חיים אלשיך לכתוב את הספר, שכן דודו ר' וולף היה קרבן עלילת־הדם בשנת 1710. בפרסום הספר התכוון המחבר לגאול את דמו ואת דמם של הקרבנות האחרים בעלילות־הדם בסאנדומייז'.***

בין הקינות והסליחות שכינס שמעון ברנפלד ב"ספר הדמעות" מופיעה קינה בנוסח "אל מלא רחמים" לזכר הקרבנות של עלילת־הדם בסאנדומייז' בשנים 1710־1712:

הקדושים בק"ק סנדומירש. אל מלא רחמים שוכן מרומים, המצא מנוחה נכונה בצל שוכן מעונה לאלה הקדושים שמונה. במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים.

את נשמת הקדוש והטהור המאור הגדול מוהר"ר יעקב נפתלי במוהר"ר שמואל אשר הרביץ תורה בישראל. מה נאוו לחייו כתורים,

---

* שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם, ז' עמ' 70. ** הספר שמור ב'היברו יוניון קולג', בסינסינטי, אוהיו, ארצות־הברית. את הידיעה עליו מביא יעקב שאצקי, ברבעון לתולדות הספרות היהודית, כרך 1, חוברת 1 – 2, ניו־יורק 1927. *** כך לפי הסברו של יעקב שאצקי. אין לנו ידיעה ממקור אחר על הירצחו של ר' וולף בסאנדומייז', בשנת 1710. ייתכן שבנימין זאב (וולף?) המוזכר בקינת "אל מלא רחמים" הנ"ל הוא דודו של מחבר הספר חיים אלשיך ושמו הפרטי בנימין הוא כשמו של אביו, שנפטר כנראה לפני הולדת הבן.

תמונה בקתדראלה המתארת את "עינויי הילדים הנוצרים ע"י יהודים"
Picture in the Cathedral of Sandomierz showing a scene of Christian children being tortured by Jews

באור תורתו האיר לארץ ולדָרים.

ואת נשמת חתנו הקדוש התורני מוהר"ר זכריה בשנים מועטים וזעירים. יצאה נשמתו באחד עם נשמת הקדוש והטהור מוהר"ר שמריה בהר"ר אליעזר. מתו יחדיו בעון העשן כתמר דקה מן הדקים בעלי ברית בית הבתרים.

ואת נשמת הקדוש והטהור מו"ה יום טוב ליפמן במוהר"ר מאיר. פשט צוארו לטבח בשברון מתנַיִם ובִרסוק אברים.

ואת נשמת הקדוש והטהור כ"ה בנימין זאב בהר"ר חיים בנימין צעיר רודם. רד מתחילה על עמוד למות באש וגפרית, שריפה ולפידים בוערים.

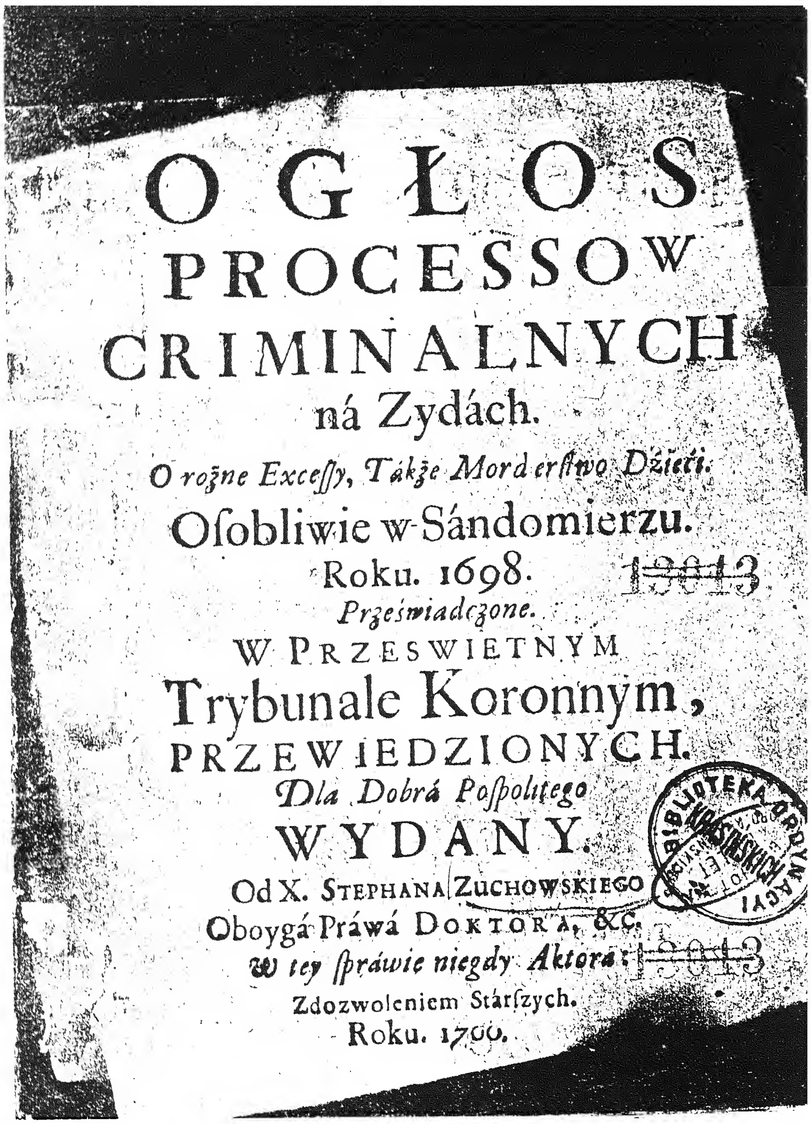
ואת נשמת החבר ר' צבי בהר"ר יצחק. רץ כצבי וקל מנשרים לקבל דת ודין חמוּרים.

ואת נשמת שנַיִם האנשים השמשים טהורים וקדושים מו"ה יצחק והר"ר ידידיה. ידידים וצמידים ככבש התמידים. פשטו לטבח כאֵילים ופָרים. חבל על שני שמשים וקול כשופר נרים: אוי ואבוי ואוי בִּילוּלֵי יֵליל וגנוחי גֶנַח ושברים. אוי איך נפלו הגִבורים בידי זֵדים ארורים ביסורים קשים ומרים, בהעברת תער על עורם ובשרם. העל אלה תתאפק יוצר הרים. אל נקמות ה' דם עבדיו יִקוֹם ונקם ישיב לצרים*.

שמו של מיכאל, בנו הצעיר של הרב יעקב נפתלי, לא הופיע בקינה לפי שלא הוצא להורג כי המיר את דתו בהשפעת הכומר ז'וכובסקי.

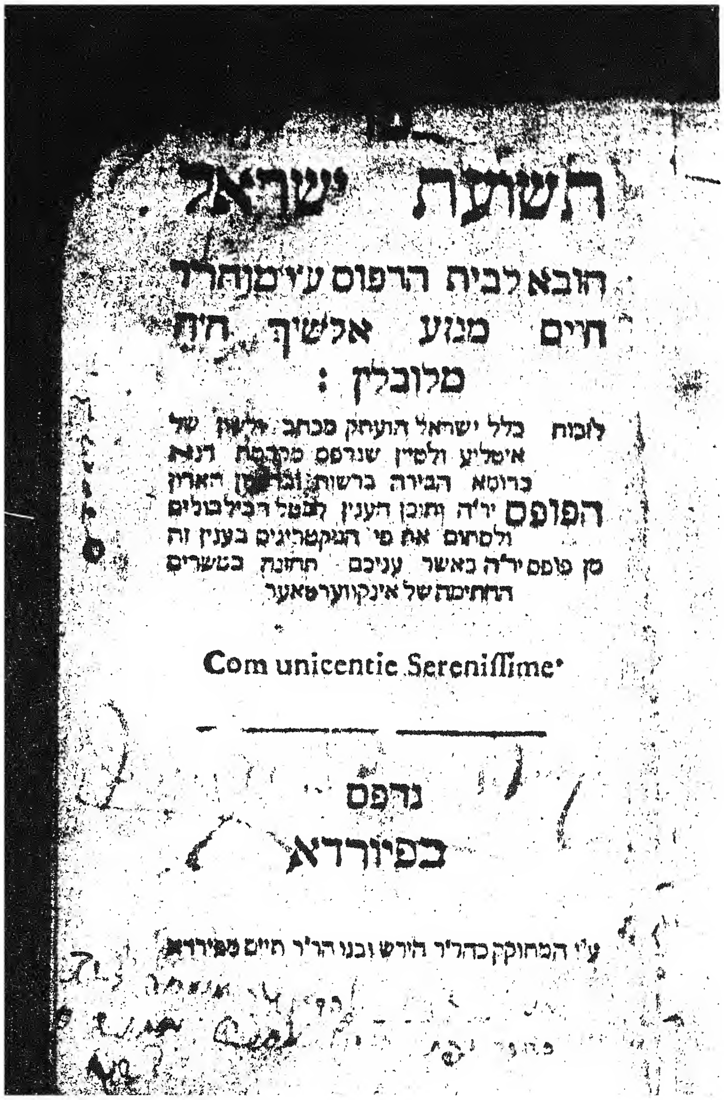
---

* שמעון ברנפלד, ספר הדמעות ג, ברלין 1926, עמ' רכ"ט-ר"ל.

OGŁOS
PROCESSOW
CRIMINALNYCH
ná Zydách.
O rożne Excessy, Tákże Morderstwo Dźieci:
Osobliwie w Sándomierzu.
Roku. 1698. ~~13013~~
Przeświadczone.
W PRZESWIETNYM
Trybunale Koronnym,
PRZEWIEDZIONYCH.
Dla Dobrá Pospolitego
WYDANY.
Od X. STEPHANA ZUCHOWSKIEGO
Oboygá Práwá DOKTORA, &c.
w tey spráwie niegdy Aktora: ~~13013~~
Zdozwoleniem Stárszych.
Roku. 1700.

עמוד השער של הספר: "הד המשפטים הפליליים נגד היהודים"
Title page of the book: "The Ctiminal Trials against the Jews"
by the priest Žuchowski

תשועת ישראל

הובא לבית הדפוס ע"י מהר"ר
חיים מגזע אלשיך ח"ת
מלובלין :

לזכות כלל ישראל הועתק מכתב לשון של
איטליע ולטין שנדפס ... דנא
ברומא הבירה ברשות ... הארון
הפופס יר"ה ותוכן הענין לבטל דבלבולים
ולסתום את פי המקטריגים בענין זה
מן פופס יר"ה כאשר עיניכם תחזנה בשרים
החתימה של אינקווזיטאר

Com unicentie Sereniſſime

נדפס
בפיורדא

ע"י המחוקק כהר"ר הירש ובנו הר"ר חיים מפיורדא

עמוד השער של ספר "תשועת ישראל"

"The Salvation of Israel" by Haim Elshich, a book presenting documents from a blood libel trial in Viterba, an Italian town. The Jews were proved innocent

לפי צו־הגירוש שהוציא המלך אוגוסט השני ב־28 באפריל 1712 היה, כאמור, על כל יהודי סאנדומייז' לעזוב את עירם, אך כידוע הם נשארו. כהוכחה לכך יכול לשמש המשא־ומתן שניהלו מאוחר יותר עם העירייה בנוגע לחכירת מכסים ומיסי־מעבר.

בשנות ה־20 של המאה ה־18 חידשו יהודי סאנדומייז' את המיסחר ששותק מחמת הפחד שהפילו עליהם עלילות־הדם. עם זאת לא כבשו מחדש את מעמדם הקודם. מכל מקום מעטות הן תעודות העיר והכתר המאזכרות שמות של יהודים מסאנדומייז'.

בימי המלחמה הפנימית בפולין בין שושלות ה"סאסים" וה"לאסים", כאשר בסאנדומייז' התארגנה ב־3 בדצמבר 1733 ברית האצילים שתמכה במלך לֶשצ'ינסקי נגד יריבו המלך אוגוסט ה־3 משושלת ה"סאסים", נאלצו היהודים לשלם דמי־כופר מרובים כדי להבטיח את חייהם ואת רכושם.

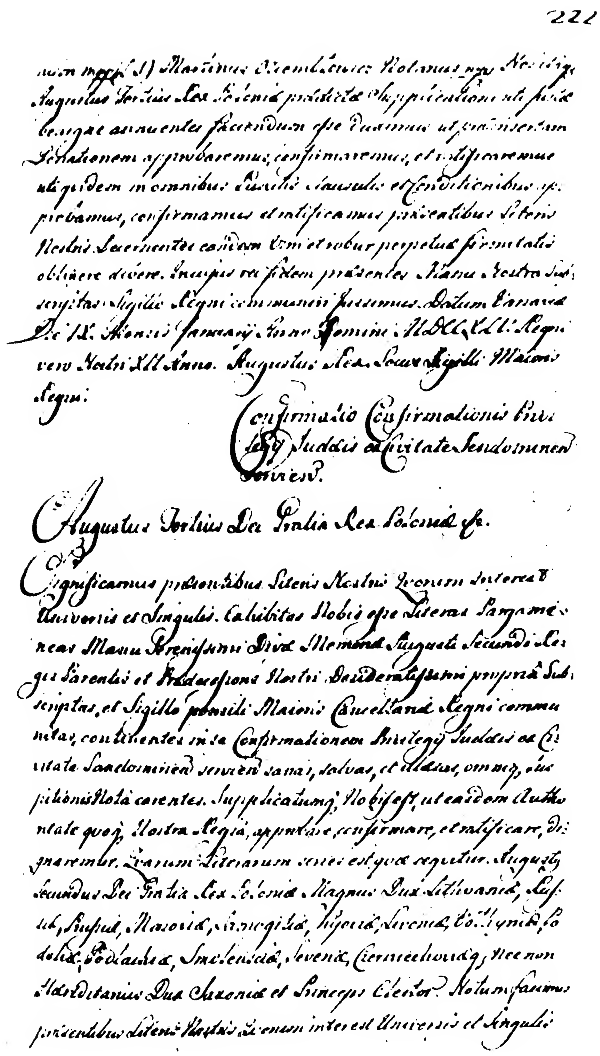
מתחילת שלטונו של אוגוסט ה־3 מצויות תעודות רבות יחסית בלשכת המלוכה, המספקות מידע על הסכסוכים בין היהודים לבין העירוניים והכנסייה בסאנדומייז'*. יש מהן המאשרות פריבילגיות מטעם המלך לקהילת סאנדומייז' כולה ויש המעניקות חסות לסוחרים בודדים מבני הקהילה וחופש לסחור בכל מדינת פולין. בשנת 1735 הוציא המלך, על־פי בקשת היהודים מגליל קראקוב־צויזמיר, צו־שיחרור מתשלומי ריבית על הכספים שלוו היהודים "בשנות הפורענות". כידוע הצריכו משפטי עלילות־הדם הוצאות מרובות והיהודים נאלצו ללוות כספים בריבית גבוהה אצל אצילים ואנשי כנסייה וכך נמנע מהם פרעון הקרן.

גם בשנות ה־40 הוציא המלך צווים שפטרו את קהילות מחוז קראקוב־צויזמיר מתשלומי ריבית על הלוואותיהם ובשנת 1745 הוא אישר את פריבילגיות קודמיו ליהודי סאנדומייז' שנסתמכו על הפריבילגיה של המלך יאן קאז'ימייז' משנת 1658. מכאן ואילך מותר היה ליהודים "לאפות ולמכור לחם לבן וגם לחם־שיפון, לשחוט בקר ולמכרו באיטליזים מחוץ לרחוב היהודי" וכל זאת – בתנאי שמיסיהם למלוכה ולעיר, ישולמו כחוק.

חרף הביטול של חלק מהחובות על־ידי המלך התקשו ועדי הקהילות באיזון תקציביהם ובלית־ברירה הוסיפו ללוות כספים בריבית קצוצה ממקורות נוצריים וכשלא יכלו לעמוד בפרעון החובות הכבידו אלה את עולם על הקהל במיסים עקיפים על המיצרכים.

תופעה חמורה אחרת שמקורה כולו פנימי היתה השחיתות שפשתה

* התעודות בתמציתן הובאו בשלושת ספרי המיסמכים שליקט מאוריצי הורן, (ראה רשימה ביבליוגרפית).

קטע מכתב אישור זכויות ליהודי סאנדומייז' על ידי המלך אוגוסט השלישי ב־9 בינואר 1745, לפי הפריבילגיה שהעניק להם המלך יאן קאז'ימייז' בשנת 1658

Extract from the document of rights granted to the Jews by king August the Third (January 9, 1745) reaffirming the rights bestowed on them by king Jan Kazimierz in 1658

בקרב פרנסי הקהילות והעמיקה את הניגודים בין חלקי הציבור בכל קהילה וקהילה. ההידרדרות המוסרית לא פסחה גם על קהילת סאנדומייז' ועל יתר קהילות הגליל. כאשר לא יכלו עוד הקהילות לעמוד בעול המיסים הן פנו ב־1754 לשלטונות המלוכה האזוריים וביקשו מהם הקלות. ואכן, מאוחר יותר, לאחר חקירה ובדיקה של חשבונות הגליל, הנהיג מושל המחוז רפורמות בגביית המיסים. שיטת המיסוי אמנם שונתה אך המיסים לא פחתו. הברירה היתה להנהיג חסכון בהוצאות הגליל, בעיקר בשרותי ציבור. אך גם זה לא הועיל בגין אי־הסדרים שנמשכו. תופעה זו היתה נחלתם של כל הגלילות על ועדיהם והדברים נתגלו בכל חומרתם כאשר המוסדות הפרלמנטריים של המדינה, הסיים והסנאט, התייאשו מההנהגה היהודית המרכזית כמקור להכנסות. בשנת 1764 בוטלה שיטת המיסוי הישנה ונקבע מס־גולגולת בערך של שני זהובים לנפש והגבייה הועברה מוועדי הגלילות אל הקהילות עצמן.

כתוצאה מזה נערכה בקהילת סאנדומייז' ב־1765 רשימת חייבֵי־המס. נימנו 90 משפחות יהודיות ובסך־הכול 430 נפש שהתגוררו ב־32 בתים. צויינו גם מקצועותיהם של כמחצית ראשי המשפחות: 14 חייטים, 8 כובענים, 2 תכשיטנים, 2 צורפים, 2 קצבים, 2 זגגים, 1 אופה, 1 כורך־ספרים, 1 מייצר סבון, 1 סוחר, 1 רוכל, 2 חוכרים, 1 מוזג, 2 מורים, 2 שמשים. רשימה חלקית זו מלמדת כי מרבית יהודי סאנדומייז' התפרנסו ממלאכה.

במחצית הראשונה של המאה 18 השתקמה הקהילה במקצת ומיספר תושביה גדל ואף־על־פי־כן נשאר קטן לעומת קהילות אחרות בגליל.

המלך סטאניסלאב־אוגוסט פוניאטובסקי (1764־1795) אישר גם הוא כקודמיו ב־22 באפריל 1765 את הפריבילגיה מ־1658 והבטיח ליהודי העיר חופש המיסחר והפולחן הדתי וגם העניק להם חסות משפטית. ולא־כן נהגה העירייה שהמשיכה במדיניות ההגבלות בתחומי מיסחר שונים: איסור מוחלט על מכירת ליקרים, יינות, דבש, שיכר וגם וודקה. מלח הותר להם למכור רק בחביות ובשר ולחם – לעצמם בלבד. איסורים אלו ואחרים לא מנעו מסוחרים יהודים גדולים את המשך עסקיהם ולשם־כך נזקקו הם להגנה של המלך שאכן העניק להם מכתבי חסות.

לפי חלוקת פולין הראשונה (1772) בין פרוסיה, רוסיה ואוסטריה, נשארה העיר סאנדומייז' בשטחה של מדינת פולין העצמאית המצומקת בשליטת המלך סטאניסלאב־אוגוסט פוניאטובסקי. בהשפעת רוח הקידמה מהמערב ומטעמים פיננסיים סוכך מלך זה באמצעות מכתבי־חסות על קהילות שלמות ועל סוחרים יהודים בודדים ובלם את מגמות ההתנכלות לעסקיהם. ב־1773 העניק לקהילת סאנדומייז' מכתב־חסות לאחר שקיבל מנציגיה תלונה שהעירוניים פוגעים בהם "וגורמים להם עוולות".

על מצב יהודי סאנדומייז' בימים מאוחרים יותר אפשר ללמוד מההחלטה משנת 1784 של "ועדת הסדר הטוב" שאחד מתפקידיה העיקריים היה לטפל בסכסוכים בין היהודים לבין העירוניים ולהשכין שלום ביניהם. לפי אותה החלטה קיבלו היהודים אישור מהעירייה לעסוק במיסחר ולהחזיק 46 בתים, בית־כנסת, בית־חולים, מקווה ובית־עלמין. למרות התנגדותם של העירוניים להחלטה זו האריך המלך את תוקפה עד שנת 1805, בהטילו על היהודים חובות כדלקמן: השתתפות במימון תיקוני דרכים – 100 זלוטי לשנה; תשלום 200 זלוטי למנקה־הארובות; דאגה למילוי מיכלי־המים בבתיהם ובבניין העיריה למקרה של שריפה; חפירת שתי בארות ברחובם; אחזקת שומר לילה; הובלת האשפה אל מחוץ־לעיר תחת השלכתה ברחוב כפי שנהגו עד אז.

לפי רישום האוכלוסיה בערי־הכתר משנת 1777 היו בסאנדומייז' 283 יהודים מתוך כלל האוכלוסיה של 2060 נפש, ב־147 יהודים פחות מאשר ברשימה משנת 1765. יש להניח שהרישומים לא היו מדוייקים כיוון שנערכו לצרכי מיסים – פחות נפשות, פחות מס־גולגולת – ועל־כן לא שיקפו נכונה את מיספר היהודים הריאלי.

ברשימה של נכסי היהודים בעיר משנת 1786 נימנו 6 בתי־אבן, 43 בתי־עץ, 6 מיגרשים ריקים (מתוך 542 בתים ו־40 כיכרות ריקות בעיר כולה), מיבשלת־שיכר לא פעילה ואיטליז. לפי הנתונים של אותה רשימה הגיע מיספר היהודים ל־383. במשך 9 שנים נוספו איפוא 100 יהודים, בהנחה כמובן, שהרישום היה נכון. איבת העירוניים ליהודים לא פסקה ומשפטים רבים התנהלו ביניהם. המלך היה באותה תקופה שקוע בחובות עד־צוואר והיה מעוניין בכספי היהודים וסביר להניח שקהילת סאנדומייז' לא קפצה את ידה במתנות. באפריל 1788 שלח המלך מכתב־חסות לקהילת סאנדומייז' באמצעות נציגיה הפרנסים יעקב ברקוביץ', ברק אנוכוביץ', מאיר שימשונוביץ' והסוחר איציק שמולוביץ'. האחרון נשא באמתחתו זה 20 שנה כתב־חסות אישי מהמלך ובגין מעמדו זה ראתה אותו כנראה הקהילה ראוי לייצג אותה בצד הפרנסים.

הנציגים חששו ממעשי אלימות מצד העירוניים וביקשו וגם קיבלו מהמלך מיגון. הוא לעומת זאת דרש מבני הקהילה משמעת וענווה. שני הצדדים הירבו בפניות למלך בטענות הדדיות כשאלה מסתמכים על חוקי העירייה ואלה על פריבילגיות המלוכה. מאמצי הפישור של המלך בדרך־כלל לא הצליחו והיריבות נמשכה.

אחרי שנת 1788 לא הוציא עוד המלך מכתבי חסות לקהילת סאנדומייז' כולה, אלא לסוחרים יחידים בלבד שהסתבכו במשפטים ממושכים בגין פעילותם הכלכלית הנרחבת ועסקיהם המשותפים עם סוחרים נוצריים וכן בגלל חובות שחבו להם ולכנסייה.

איציק שמולוביץ' המוזכר לעיל עסק בסחר־חוץ ועוד בחודשי ינואר –

אוגוסט 1768 קיבל מכתבי־חסות מהמלך לתקופה של 6 חודשים, עד גמר המשפטים שניהל נגדו אנדז'י שופנהאואר סוחר נוצרי מגדאנסק יחד עם סוחרי גדאנסק אחרים. היו לו איתם עסקים משותפים והמלך התיר לו לסחור בכל פולין וגם בגדאנסק ואפילו ביטל את חובותיו.

איציק שמולוביץ' פיתח פעילות מיסחרית נרחבת, לרבות השטת תבואות לגדאנסק ומשם למערב־אירופה ואת חסותו של המלך השיג בוודאי לא מתוך ידידות גרידא. התפשטות עסקיו על שטחה של פולין כולה עוררה את קינאת מתחריו ואת רוגזם של נושיו הנוצרים. נראה שלא היה באפשרותו לפרוע את חובותיו במועד בגלל נטל הריבית הגבוהה ועל רקע זה התנהלו נגדו משפטים לאין־קץ. וכאן בא לעזרתו המלך שהבטיח לו במכתבי־חסות נוספים בשנים 1774/75 "שלא ייפגע על־ידי נושיו ולא על־ידי שליחיהם", עד שיינתן פסק־הדין.

יענקל קימאנוביץ' שגם נגדו התנהל משפט בסאנדומייז' על רקע דומה קיבל אף־הוא מהמלך ב־1786 היתר לסחור בכל פולין לאחר שתוקף החסות פג לפני גמר המשפט.

ליעקב ברקוביץ' הבטיח המלך בשנת 1789 ביטול חובות ל־6 חודשים (כנראה עד גמר המשפט) והגנה עליו ועל סחורתו.

בשנת 1794 זימן המלך לווארשה לפי בקשתו של אברהם יונאשוביץ' מסאנדומייז' ועדה ליישוב המחלוקת בינו לבין נושיו והדבר מעיד על מעמדו המכובד שהיה כנראה פועל יוצא של היקף עסקיו.

גם משה ארונוביץ' זכה למעמד חשוב עד כי המלך הוציא ב־1987 צו מיוחד לזימון ועדה שתתערב במחלוקת בינו לבין נושיו. כעבור 5 שנים זכו הוא ואשתו רוחל'ה, סוחרת בזכות עצמה, לביטול חובותיהם ולא צויין אם לצמיתות או רק עד גמר המשפט. על מעמדו הכלל־ארצי הנכבד של משה ארונוביץ' מעידה העובדה שעל שני מכתבים ששלחה בחודש אוגוסט 1793 קהילת וארשה אל המאגיסטראט העירוני מופיעה חתימתו בראש חתימותיהם של סוחרים אחרים. ליד שמו צויין שם עירו סאנדומייז'. המכתבים התייחסו לרדיפות יהודי וארשה ונכללה בהם בקשה להחזיר את הזכויות שהוענקו להם בעבר על־ידי המלכים. כאשר בקשת קהילת וארשה לא זכתה להיענות הגישו ראשיה מחאה למלך ובין הנציגים שהעבירו את כתב־המחאה ללשכתו היה גם משה ארונוביץ'. סביר להניח שלא־אחת ביקר בווארשה לרגל עסקיו ובחוגי ועד הקהילה היה מקובל כשתדלן בעל־השפעה.

בשנת 1795 נסתיימה תקופת שלטונו הנאור של המלך פוניאטובסקי שבימיו באה השתפרות־מה בחיי היהודים. בימיו היו עלילות־הדם וכן עינויים בחקירות בבתי־דין תופעה נדירה, אך שנאת הפולנים ליהודים העמיקה־והלכה. באותה שנה חולקה פולין בשלישית בין אוסטריה, פרוסיה ורוסיה. סאנדומייז' סופחה לאוסטריה ומאוחר יותר, בשנת 1809,

נכללה ב"נסיכות וארשה", המדינה הפולנית החדשה, שהקים נפוליאון ב־1807 ושנתקיימה עד 1813. נפוליאון הנהיג בה חוקה שאמורה היתה להבטיח זכויות שוות לכל האזרחים, אך השליטים הפולנים השתדלו לא להחילה על היהודים, למרות המאבק שניהלו על הגנת זכויותיהם.

גם ב"מלכות פולין" שכונתה גם "פולין הקונגרסאית" ושהוקמה ב־1815 בשטחה של "הנסיכות הווארשאית", היתה בתחילה מגמה לפתור באורח חיובי את שאלת היהודים. לשם־כך נוסדה ועדה לתיקון תקנות, אלא שהגלגל נתהפך והגבלות חדשות הוטלו על היהודים ואפילו בוטלו הפריבילגיות שהעניקו להם המלכים בעבר. מעתה ניתכו עליהם גזרות ונגישות לפי הנהלים של ממלכת רוסיה, ששליטה הצאר אלכסנדר הראשון היה גם מלכה של "ממלכת פולין". סאנדומייז' צורפה ל"ממלכת פולין" שהשתרעה כמעט על כל שטחה של ה"נסיכות הווארשאית". בעיר חיו אז כ־400 יהודים, רובם התפרנסו כבעבר ממסחר קמעונאי וממלאכה ולא מעטים חיו במצוקה כלכלית. למרות המצב הקשה גדל היישוב היהודי בסאנדומייז' והגיע באמצע המאה ה־19 ל־900 נפש. הצפיפות ברחוב היהודי החמירה כי רק בו הותר להם לגור.

ב־1844 פנה הֶנך ספירו מסאנדומייז' במכתב לשלטונות המרכזיים של הממלכה וביקש אישור לגור ברחוב אופאטובסקה הגובל מצד מערב עם הרחוב היהודי. במכתבו הסתמך על העובדה שבשנת 1834 הוקצה באותו רחוב מקום־מגורים נוסף ל"עדת משה" ע"י הוועדה הממלכתית לענייני־פנים. הוא עצמו שכר שם דירה והקים בה "בית־מיסחר לסחורות" וגם "מישרד להגרלה קלאסית", אבל המאגיסטראט הכריח אותו לעזוב את הדירה.*

האוכלוסיה היהודית הוסיפה להתרבות והצפיפות ברחוב היהודי גדלה עד לאין־נשוא. מ־1816 ועד 1864 נוספו כ־594 נפשות, כפי שמשתקף בטבלה:

שנה	מיספר התושבים	מיספר היהודים	אחוז היהודים
1816	2640	449	17
1826	3030	770	25
1853	3140	901	29
1854	3121	876	28
1857	3337	980	29
1863	4272	1126	26
1864	3972	1043	26

* תמצית המכתב והטבלה שלאחריו (שעדיין לא זכו לפרסום) הואיל להעמיד לרשותנו ההיסטוריון זנון גולדן מפולין.

אחוז היהודים אמנם עלה אבל נשאר זעיר לעומת אחוז היהודים הממוצע בערי פולין האחרות שעלה בשנים 1827־1865 מ־3% ל־35% ואפילו ל־46.5%. בערי מחוז ראדום שאליו השתייכה אז סאנדומייז׳ היוו היהודים ב־1858 — 42.6% בכלל האוכלוסיה.

חרף האיסורים עשו הכרחי המציאות את שלהם והסוחרים העשירים פרצו מהרחוב היהודי לרחובות הסמוכים. ודאי ששתדלני הקהילה השיגו אישורים לכך מהשלטונות הממלכתיים לאחר שהתגברו על המכשולים שהעירוניים הניחו בדרכם. היהודים החלו לבנות בתים גם מאחורי חומת־העיר ואפילו חדרו לבית המפואר שבנה הבישוף אולשניצקי במאה ה־17 ושופץ במאה ה־18. למעלה מ־200 שנה קודם־לכן קנה אותו יוסף וולפוביץ׳, ממשפחת הבישוף, אך המאגיסטראט אסר עליו לגור בו.*

כבר בראשית שנות ה־70 היתה בבעלותה של משפחת לנדאו מיבשלת־שיכר ליד הוויסלה, הרחק מהשכונה היהודית. בקהילה מצא לו מהלכים הסיפור על עבודתו קצרת־הימים של הסופר י.ל. פרץ במיפעל הזה.

כאמור, רק העשירים העתיקו את מגוריהם לרחובות הסמוכים לשכונה היהודית ואף לרחוקים יותר, אך העם ברובו נשאר ברחוב היהודי הצפוף. הפער החברתי בתוך העדה בלט עתה לעין מה גם שהעשירים נטו להתהדר בבתיהם המפוארים, בלבושם ובאורח־חייהם הראוותני, והדבר העמיק את שינאת הנוצרים.

מיספר היהודים בסאנדומייז׳ הוסיף לעלות וב־1897 הגיע ל־2164 נפש (34% מכלל האוכלוסיה). הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים דחקו את הנוצרים מעמדותיהם הכלכליות והמימסד הכנסייתי הגיב בהגברת תעמולתו העויינת.

* ראה לעיל: הפרק "פרנסי הקהילה".

בית משפחת הבישוף אולשניצקי (צלום מימינו)
The famous family house erected by Bishop Olesznicki in which Jews were forbiden to dwell for two centuries

לפי המסורת המקובלת על יהודי סאנדומייז' ניבנה בית־הכנסת בשנת 1255. מסורת זו מבוססת על העובדה שמעל דלת הכניסה לאולם היה חרות התאריך העברי י"ג (5013) אשר נעלם בשנת 1870 כשערכו בבניין שיפוצים. לפי מסורת אחרת ניבנה בית־הכנסת במאה ה־14 בכספי אסתרקֶה אהובתו היהודיה של המלך קאז'ימייז' הגדול. את המיתוס הזה יצר היסטוריון פולני אנטישמי במאה ה־15, בכוונה לשוות רקע רומנטי להענקת הפריבילגיה ליהודים בשנת 1367 ובכך להפחית מערכה. כידוע, המלך קאז'ימייז' טיפח את העיר סאנדומייז', הקיף אותה בחומה, שיפץ את ארמון המלוכה (המיבצר), בנה בניינים כנסייתיים ואתרים וייתכן שגם בית־הכנסת ניבנה באותה תקופה בסיועו של מישהו שהיה לו קשר עם בית־המלוכה.

במיסמכי העיר מופיע איזכור ראשון לקיומו של בית־הכנסת בשנת 1418. כדי להסיר את איום סגירתו נאלצו היהודים לספק למועצת הכמרים בעיר פונט פלפל (1 ק"ג = 2.44 פונט), כַּדור סוכר ומיצרכים אחרִים – שלוש פעמים בשנה.

לפי תעודות מהמאה ה־16 ניבנה בית־הכנסת בשנים 1567־1569, כלומר, בתקופה שגבר זרם היהודים לעיר. בשנת 1647 עלה הבניין באש בשעת תפילה. האש התפשטה אל הרחוב הנוצרי הסמוך וכילתה שם 18 בתים. העירייה תבעה מהקהילה היהודית פיצויים גבוהים בטענה שהיהודים הציתו בכוונה תחילה את בית־הכנסת. על אפם של שלטונות העיר השיגו היהודים עוד באותה שנה אישור מהמלך ולאדיסלאב הרביעי לבניית בית־כנסת חדש במקום שעמד הישן.

בתקופת הפלישה השבדית ב־1656, כאשר חיילי הצבא של האוייב פוצצו את המיבצר והבתים שבסביבתו עלו באש, ניצל כנראה בית־הכנסת אבל נלקח מהיהודים כעונש על "בגידה" ושיתוף־פעולה עם האוייב.

בית־הכנסת הוחזר כידוע ליהודים ב־1658 בפקודת המלך יאן קאז'ימייז'. כעבור 30 שנה ב־1688 עלה הבית שוב באש. נציגי הקהילה השקיעו מאמצים רבים בהשגת אישור לבנייתו המחודשת. ואמנם, ניבנה בית־כנסת חדש על חורבותיו של קודמו. ב־1711 ניזוק הבניין חלקית מאש שפרצה ברחוב היהודי.

בשנת 1757 נזכרו שלטונות העיר בפריבילגיה ישנה שלהם שלפיה מותר היה להם לגרש את יהודי העיר ולהפוך את בית־הכנסת שלהם לבית־יראה נוצרי. כאשר הואשם יהודי מסאנדומייז' בהשתתפות ברצח ילד נוצרי בדז'יקוב (טארנוֹבז'ג), מצאו תואנה לממש את זממם. היהודים התחייבו לשלם כופר למוסדות הכנסייתיים והצו בוטל (כך גם קרה בשנת 1712, גם־כן בעקבות עלילת־דם, פרי יוזמתו של הכומר ז'וכובסקי).

חזית בית הכנסת לפני מלחמת העולם השניה
The facade of the Synagogue before World War II

כעבור שנה שוב נשרף הבית שהיה בנוי־עץ ובאישור העירייה בנוהו הפעם אֶבן. הוא־הוא המיבנה העומד עד־היום. בשנים הבאות שופץ בית־הכנסת פעמיים: ב־1870 וב־1911 מצד צפון הוסיפו לו אגפים למישרדי הקהל, לחדרי טהרה ו"חֵדר".

בשנת 1589, בוועידה הכנסייתית שהתקיימה בעיר גנייזנו התלוננו נציגיה של הכמורה כי היהודים בנו בתי־כנסת חדשים בפולין ולא זו בלבד שהם בתי־אבן, אלא שגם בגודלם ויופיָם הם עולים על הכנסיות הקתוליות. לפיכך גזרו על היהודים לבנות בתי־כנסת צנועים, פשוטים ונמוכים. היהודים התחכמו. בתי־הכנסת החדשים אמנם נראו מבחוץ נמוכים ודלים בצורתם אך הפאר מבפנים לא הועם. ויתר על־כן, הגובה החיצוני העלוב לא הפריע לפי שהריצפה ירדה לעומק האדמה כמה וכמה מדרגות. כך גם ניבנה בית־הכנסת בסאנדומייז׳. מהחצר ומה"פלוש", יורדות מדרגות אל ההיכל. את דלת־הברזל החיצונית שמצד דרום היו פותחים בחגים בלבד, כאשר רבו המתפללים. בכתלים המערבי והצפוני של אולם התפילה, סמוך לתיקרה, היו חלונות מסורגים ומעברם השני שני אולמות של עזרת־נשים שהמדרגות הוליכו אליהם ישר מהרחוב.

בשנת 1720 בוועידה הקתולית בלוביץ׳ הוחלט לאסור על היהודים לבנות בתי־כנסת חדשים או לשפץ את הישנים ללא אישור מיוחד. כיוון שבאופן יוצא־מהכלל הותרה בנייתם של גגות בשתי דיוטות או יותר הקימו בסאנדומייז׳ את הגג בגובה של שלוש דיוטות כדי להבטיח אפשרות של הגבהת הבניין בעתיד. כוונה זו לא נתמלאה מטעמים של חיסכון ובשיפוץ ב־1870 ויתרו על הדיוטה השלישית.

פנימו של בית־הכנסת היה צנוע למדי. משני צידיו של ארון־הקודש היו שני עמודים מעוגלים ועל הכותל מימינו היו ציורים בודדים וקטעי תפילות וכן היה תלוי מגש־נחושת עגול שבמרכזו רקועים שניים מהמרגלים ששלח משה ועל כתפיהם מוט עם אשכול־ענבים. השולחן שעל הבימה במרכז האולם היה מכוסה במפת קטיפה רקומה. בין הבימה לארון־הקודש היו שני עמודים מגולפים, שהחזיקו מנורות נחושת. על אחת מהן התנוסס נשר פורש כנפיים ועל השניה היה חרות התאריך תקמ״ו (1787). הסיפון הקמור היה מקושט בציורי גלגל המזלות.

בתוך ארון־הקודש נשמרו מעילי תורה מעוטרים בריקמה ופרוכות קטיפה רקומות בצורה מעודנת, מעשֵי־ידי נשות הקהילה. אחת הפרוכות משנת 1700 היתה רקומה בחוטי־זהב והוקדשה על־ידי האחים בנימין ויעקב וולף לזכר אביהם צבי. פרוכת אחרת, מקטיפה שחורה, רקומה בחוטי־כסף, הוקדשה בשנת 1748 לזכר וולף אשכנזי על־ידי בנו יהודה לייב. שבעה נשרים היו רקומים עליה וכתרים לראשיהם.

עתיקות ותשמישי־קדושה רבים ונאים אבדו במלחמות שהתנהלו בעיר ובפוגרומים שערכו העירוניים ביהודים. ההמונים המוסתים היו פושטים על בית־הכנסת, שודדים ומשחיתים ספרי־תורה ואלה ששרדו נפגמו. בעת שריפה נהגו היהודים להציל חפצים יקרי־ערך ולהחזירם בבוא העת, לבית־הכנסת שניבנה מחדש. וכך במשך דורות. בבניין האחרון נמצא בין השאר ״מחווה״ לקריאה בתורה, פגוע לחלוטין, ועליו חרות התאריך ש״ג, (כלומר 1543 לפי הספירה הנוצרית).

בבית־המדרש התנוססו מדפים על הקירות מהריצפה ועד לתיקרה עמוסי ספרים לאלפים וביניהם ספר עתיק־יומין וגדל־מידות בכריכת עור: ״סמיכת חכמים״. רבים מצאו בו עניין, אפילו יהודים־למדנים שמחוץ לסאנדומייז׳. בעזרת־נשים הצפונית הוקצתה פינה לגניזת ספרים קרועים שאותם היו מוציאים לקבורה בבית־העלמין מדי כמה שנים.

על ״העמוד״ של החזן בבית־הכנסת, היה מונח תמיד סידור־תפילות גדל־ממדים ועשוי קלף שהכיל איורים צבעוניים של חיות מיתולוגיות. מאחר שדף השער הושחת טושטש גם תאריך כתיבתו, אבל על עתיקותו לא היו עוררין.

סיפרו על ביקור בסאנדומייז׳ של ההסיטוריון מאיר באלאבאן בימי מלחמת־העולם הראשונה, כשהיה קצין צעיר בצבא האוסטרי. בספרו

ארון הקודש
The Holy Ark

עשרת הדברות בציור קיר
Wall painting of the Ten Commendments

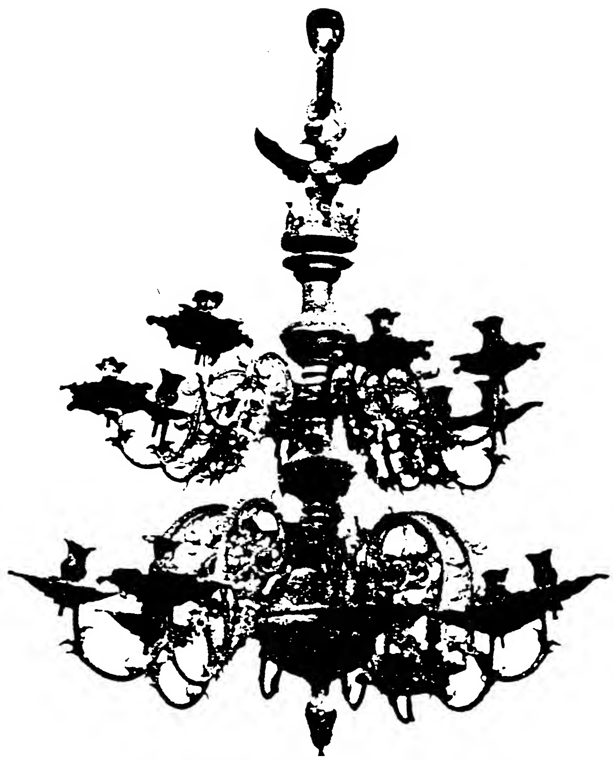
פרוכת (מתוך הספר "בתי כנסת עתיקים בפולין" מאת דוד קאנדל)
A curtain of the Holy Ark (Parohet)

The Almemar הבימה

קטע מגלגל המזלות על התקרה
The zodiak signs on the synagogue ceiling

מנורת נחושת (מתוך הספר "בתי כנסת עתיקים בפולין" מאת דוד קאנדל)
A copper candelabrum

דף מ"סידור התפילות" (מתוך ספרו של דוד קאנדל)
A prayer book page written on parchment

"אידן אין פוילן" (1930) הוא ביטא את אכזבתו על שלא מצא שום תעודות באותה קהילה עתיקה – לא בבית־הכנסת ולא במקום אחר. לפי השערתו אבדו התעודות בפוגרומים. עם זאת, הוא התפעל מסידור־התפילות המאוייר שראה בבית־הכנסת. לספר זה יצאו כנראה מוניטין רבים, כי בימי הכיבוש הראשונים של הנאצים ביקר קצין גרמני בבית־הכנסת והתעניין בו.

ייתכן מאוד שהסידור הזה הוטמן באדמה ליד חצר בית־הכנסת יחד עם כתבי־היד מימי הפוגרום של 1656, ספרי־תורה ותשמישי־קדושה יקרים. כאשר לא היו עוד יהודים בעיר השתמשו החנוונים הפולנים בדפים שתלשו מספרי בית־המדרש, לאריזות.

בתקופת השואה שימש בית הכנסת אכסניה לפליטים יהודים שהגיעו בראשית המלחמה לסאנדומייז'. בשנים שלאחר־מכן אִיחסנו הגרמנים בו את רכוש היהודים שהושמדו.

אחרי המלחמה הפכו הפולנים את הבית למחסן גרוטאות. בשנות השישים שיפצו אותו ושיכנו בו את ארכיון העיר.

הרחוב היהודי

לפי הגזירה של ועידת הכנסייה הלאטֶראנית משנת 1212 חייבים היו היהודים לגור בנפרד מהנוצרים, וחומה או גדר חוצצות ביניהם. באמצע המאה ה־16 אימצה פולין גזירה זו וכללה אותה בתחיקתה. בתקנות ועידת גנייזנו משנת 1421 נימקה הכנסייה את הצורך בגזירה: "כדי שלא ילמד העם הנוצרי לעשות כמעשיהם הרעים של היהודים ולהאמין בהבלים". הבישופים נצטוו להזהיר נוצרים שבתיהם היו בשכונות היהודים, שימהרו למכור את נכסיהם ויעקרו משם. על היהודים נאסר להיכנס אל בתי־המרחץ של הנוצרים, להחזיק בבתיהם משרתים נוצרים ולשאת מישרות ממלכתיות.

במציאות לא נתקיימה מעולם הפרדה גיאוגרפית מוחלטת בין הרחוב היהודי לבין שכונות הגויים.

בסאנדומייז, התרכזו היהודים ברחוב היהודי, שהיה ליד החומה המערבית של העיר, לא הרחק משער אופאטוב ובמקביל לצידה המערבי של כיכר־השוק, ה"רינֶק". במאה ה־16 היו רוב בתיהם של היהודים בנויים עץ ורק מיבני־אבן מעטים ששימשו בדרך־כלל כמחסנים וחנויות. לפיכך, היו שריפות פורצות ברחוב לעתים קרובות. במאה ה־17 השתדלה הרשות העירונית להנהיג סידרי שמירה למניעת שריפות, אך ללא־הועיל. גם במאה ה־18 לא הצליחו להביא את הבעייה על פתרונה.

היהודים חיו בצפיפות רבה, משפחות רבות בבית אחד. הדירות היו

אפלות כי במקום שימשות־זכוכית נמתחו על החלונות גליונות של נייר משומן. רק בחלונותיהם של עשירים מעטים היתה קבועה זכוכית. במרוצת השנים חילקו חדרים גדולים לקטנים יותר וכן בנו קומה־מעל־קומה והתקינו דירות בעליות־הגגות. מחוסר מקום בנו בית ליד בית וכך התקרבו לחומה ואף עברו לגור בתוכה.

בית־הקברות

במאה ה־17 היה בית־הקברות מחוץ לחומת העיר והוא נתכנה "בית־העלמין הישן", להבדיל מהחדש, שהוקם לקראת סוף המאה ה־18 בפרבר אופאטוב. הוא קיים ועומד עד־היום. על אדמת בית־העלמין הישן שמצידה השני של החומה ממערב לבית־הכנסת נבנתה לאחרונה שכונת מגורים הכוללת את רחוב טאטארסקה. בשנות ה־30 המאוחרות עדיין עמדו בשטח שתי מצבות נוטות הצידה שעל אחת מהן היה חרות השם ר' משה'לה.

כיום לא נשאר זכר מבית־העלמין הזה.

רבנים

קהילת סאנדומייז' היתה אחת הגדולות והחשובות במדינת "פולין הקטנה" ומקום־כבוד יוחד לה בוועד ארבע ארצות. היא בחרה מתוכה כ"ראש־מדינה" או "ראש הקהל של הגליל" את הרב נחום צויזמיר שחי ופעל במאה ה־17*. בניו וחתניו היו רבנים וגדולים בתורה. עוד בהיותו צעיר־לימים נתמנה לאבד"ק צויזמיר ומאז נקרא על שם העיר. בהיותו בן 28 חלה במחלה קשה ונפטר. אשתו ילדה לו בן לאחר מותו, מנחם נחום שמו, שנשא לאישה בת העיר סטריי וזכה לבן גדול בתורה ר' יקותיאל־אשר אנזיל צויזמיר שהיה מגדולי הדור.

בספרות השאלות־ותשובות מהמחצית השניה של המאה ה־17 נודע שמו של הרב יעקב בן שמואל** אב"ד בצויזמיר שספרו "בית יעקב דרשות ושו"ת" ראה אור לאחר החלטה מיוחדת של ועד ארבע ארצות. באותם הימים אסר ועד ארבע ארצות הדפסה והפצה של ספרים חדשים "בלי רשות רבנים ואלופים" מחמת בולמוס הכתיבה שאחז ברבנים ויודעי־תורה רבים שהיו עוברים עם מאות ספריהם בקהילות כדי להפיצם. נוספו עליהם ספרי מוסר ברוח הקבלה המעשית והשבתאות שהגבירו בציבור

* ראה לעיל "קהילת צויזמיר והגליל קראקוב־צויזמיר". ** לא מן הנמנע שזהו ר' יעקב (נפתלי) בן שמואל, שהואשם ברצח הילד הנוצרי והוצא להורג במשפט עלילת הדם בשנים 1712־1710.

את הנטייה לתורת הנסתר.

ה"וועד" ראה במורת־רוח שטפון זה של ספרים מעוטי־ערך ואסר על הקהילות לבזבז כספים על רכישתם. הוועד אישר הדפסת ספרים חדשים רק במקרים יוצאים־מהכלל, כאשר מצא בהם עניין וחשיבות מיוחדים. לספרים שאושרו לדפוס ולהפצה צורפו בדרך־כלל כתבי הסכמה מנומקים של רבנים.

למשל, על ספריו של הרב יעקב בר שמואל מצויזמיר נאמר:

> בשנת תנ"ג (1693) ז' תשרי ביריד ירוסלב, רבני הוועד הסכימו להדפסת הספרים "תולדות יעקב" דרשות על התורה, ו"בית יעקב", שו"ת בפוסקים מאת ר' יעקב בן ר' שמואל מצויזמיר... וע"כ הסכמנו להדפיס החיבורים להוציא כל תעלומה לאורים. לזַכּוֹת בה רבים כזוהר הרקיע מזהיר.
>
> ומי יתן איפוא ויוחקו מליו ויודפסו ספריו הנ"ל.

תקנות אלה של הוועד היו תקפות למעלה מ־40 שנה, מ־1685 עד 1730 בערך.

במאה ה־17 התגוררו בסאנדומייז' אי־אלו רבנים ואבות־בית־דין ידועים: הרה"ג יעקב בן הרדוש יעקב תלמידו של הג' עקיבא מפרנקפורט דמיין שחיבר שני ספרים: "פירוש המסורת" ו"טעמי המסורת"; הגאון המקובל שלמה שפירא (1616־1649), בן המקובל המפורסם מרן נתן נטע בעל "מגלה עמוקות" שראשית רבנותו היתה בסאנדומייז' ואחר־כך נתמנה לאב"ד לאקאץ שבוולין ולבסוף שימש ברבנות בסטאנוב שבפודוליה.

במחצית השניה של המאה ה־18 כיהנו בסאנדומייז' הרבנים יצחק מייזלש ודובריש הכהן. הרב יצחק מייזלש, אבד"ק צויזמיר, היה דור עשירי לרמ"א (מגדולי הפוסקים האחרונים שחי במאה ה־16 בקראקוב). הוא היה תלמידם של רבי ישראל מקוזניץ וה"חוזה" מלובלין. אחר מותו של אחיו הרב עוזיאל (1786), מחבר הספרים "עץ הדעת הטוב" "מנורה הטהורה", "תפארת צבי" ו"כרם שלמה", הביא הרב יצחק מייזלש את שני הספרים האחרונים לדפוס בהוסיפו הגהות והערות בשם "זר זהב".

הרב דובריש הכהן, דור שישי לרב הגאון ר' שבתי הכהן (בעל הפירוש הנודע בשם "שפתי כהן" על השולחן־ערוך) היה אדם מבריק. בצעירותו שימש ברבנות בעיר ראקוב, אחר־כך בקהילת פאצאנוב ובשנת 1803 בסאנדומייז'. אחרי מות אביו (1809) נתמנה כממלא־מקומו בעיר פינצ'וב. הרב דובריש הכהן חיבר חידושים על "חושן משפט" שפורסמו שנים רבות אחר מותו.

מן הראוי להבליט את הפער החברתי ששרר בציבור היהודי בעיר סאנדומייז' ושמצא את ביטויו, בין השאר, בתחום האמנות. הצייר הרוסי המפורסם ויקטור הארטמן היה נשוי לאישה פולניה ובשנת 1868 ביקר עימה בפולין ובילה זמן־מה בסאנדומייז' ושם צייר. בשני רישומי־אקווארל קטנים (14/10.5; 25.6/19.9) הנציח שתי דמויות יהודיות, אחת של שמואל גולדנברג העשיר והשניה של היהודי העני שמיל (שמואל) ללא שם־משפחה. לציור הראשון קרא האמן בשם "יהודי עשיר מסאנדומייז' עם כובע פרווה" ולשני – "יהודי עני מסאנדומייז'". בצירופם יחד (הם שמורים עד היום בגלריית טרטיאקוב במוסקבה) משקפים שני הציורים את הפער החברתי שבקהילת סאנדומייז' שהאמן הנציח בלבוש ובביטויי־הפנים של הדמויות. ניכר כי הארטמן, כאמני רוסיה האחרים באותה תקופה, היה רגיש למצוקות בני־אדם וכך העמיד את דמות העשיר היהיר מול דמותו העלובה והנבוכה של העני, הגביר מול הקבצן.

אחרי מותו של הארטמן ב־1873 ערכו ידידיו לזכרו תערוכת תמונותיו והוצבו בה גם שני הציורים. המוסיקאי הרוסי המפורסם מ.ס. מוסורגסקי, שנמנה גם הוא עם חוג ידידיו של הצייר, התרשם מאוד מהתערוכה וחיבר בהשראתה את היצירה המוסיקלית הידועה "תמונות מתערוכה". את דמויותיהם של "היהודי העשיר" ו"היהודי העני" מסאנדומייז' מבטאת החצוצרה בצלילי תחנונים של האביון המבקש נדבה מהעשיר.

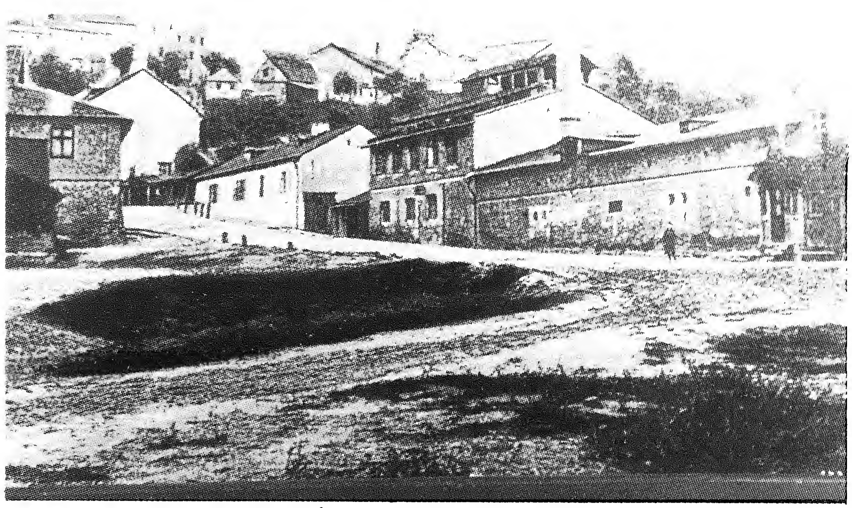
"יהודי עשיר" ו"יהודי עני" מסאדומייז' – ציוריו של ויקטור הארטמן
"The Rich Jew" and "The Poor Jew" of Sandomierz — contrasting pictures, both painted by Victor Hartman

י.ל. פרץ בסאנדומייז׳

בקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות שהתקיים ב־1969 באוניברסיטה העברית בירושלים הקדיש החוקר י.א. קלוזנר בהרצאתו את דבריו ל"ימי סאנדומייז׳ הקצרים של י.ל. פרץ" ולפואמה הבלתי־ידועה שלו "השריפה" שאותה כתב לאחר שנאלץ לעזוב את העיר בה גר עם משפחתו למעלה משנה. הפואמה שנכתבה בעברית לא ראתה עדיין אור. להלן קטע מדבריו של קלוזנר:

...פרץ הצעיר הוקסם על־ידי יפי־נופיה של העיר ועתיקותיה עוררו את סקרנותו, ברמזן על עבר מלא עלילות ומלחמות ועל סבלותיה של האוכלוסיה היהודית. תנאיו הכלכליים של פרץ בימי שהותו בסאנדומייז׳ לא היו קלים. נוסף לזה, כאן מת בשנת 1875 בנו־בכורו יעקב וכאן נרדף הוא עצמו על־ידי הקנאים. פרנסתו של פרץ בסאנדומייז׳ היתה על בית־מיבשל השיכר שניהל יחד עם שותף בשם זילבר. כשלא "מכר" את החמץ ערב־פסח לגוי הכריחו אותו הקנאים לשפוך את כל הבירה שהיתה ברשותו ובכך שברו את מטה לחמו וכפו עליו לעזוב את העיירה. למרות כל המאורעות העצובים הללו דיבר פרץ כעבור שנים, בשתי איגרות למשפחת זילבר (לערך

מיבשלת השיכר, בה עבד י.ל. פרץ
The Brewery, where Y.L. Peretz worked

מן השנים 1899־1900), על ימיו בסאנדומייז׳ כעל "ימים טובים יותר, צעירים יותר", אך יחד עם זה – "זמנים... עניים, מאוד עניים, אך עליזים, שבהם חסרו לעתים "קופיקות (אגורות), אך לא חסר היה מצב־רוח טוב". ונראה שגם ידידים טובים לא חסרו לפרץ בסאנדומייז׳.

הדמויות המרכזיות המופיעות בפואמה הן: כומר קתולי שונא ישראל ורב העיר, קנאי המטיל מצוות ואיסורים על בני העדה ורודף את האפיקורסים, המשכילים והמשוררים. דמות אחרת, המייצגת את החופשיים־בדעה, היא אפריים שבא מפרוסיה והוא בעליה של אחוזה משגשגת, הדואג לרווחתם של האיכרים העובדים אצלו. כתוצאה מהפעילות העויינת כלפיו מצד הכומר השונא אותו בגלל יהדותו ומצד הרב הרוגז עליו על התנכרותו לדת וזלזולו בו, ברב, מתפוררת האחוזה: "...החורף הגיע. הנהר קפא והרפסודות של אפריים נתכסו בשלג". תנובות אחוזתו "פני דנציג, פני וארשה לא ראו", שהרי זה זמן רב שגם הפועלים וגם הסוחרים "עקרו רגליהם מביתו של אפריים". וכך משיג הרב את נקמתו באפריים האפיקורס והכומר – את נקמתו הכפולה, גם באפריים היהודי וגם באיכרים שנגדם יצא בדברי זעם על כי עבדו באחוזה של יהודי.

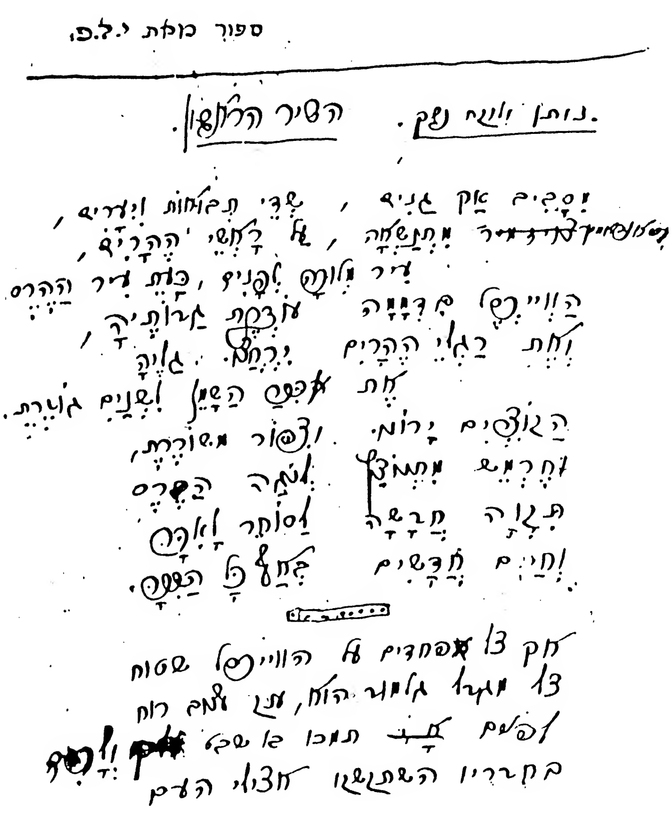
ביחסים שבין אפריים לבין הרב השתקפו היחסים ששררו בין י.ל. פרץ לבין קנאי סאנדומייז׳ שהביאו לגירושו מן העיר. איבת הכומר ליהודי אפריים ביטאה את המציאות שיהודי סאנדומייז׳ חיו בה במשך דורות.

י.ל. פרץ התפעם כאמור מיפי־נופה של סאנדומייז׳ וסביבתה והתרשם מאוד מעתיקותיה ונתן לכך ביטוי בפתח הפואמה:

מסביב אך גנים, שדי תבואות ויערים,
וסאנדאמיר מתנשאה, על ראש־ההרים,
עיר־מלוכה לפנים, כעת עיר ההרס.
הווייכסל בדממה עוברת־גדותיה,
ואת רגלי ההרים ירחצו גליה
את כיכר השמן לשנים גוזרת.
הקוצרים ירונו וצפור משוררת,
וחרמש מתנוצץ לנוגה החרס
תקווה חדשה לסוחר, לאיכר,
וחיים חדשים באף כל הכיכר.

אך צל פחדים על הווייכסל שטוח
צל מיגדל גלמוד הוא, ענק עצום־רוח

לפנים תמכו בו שבט מלך ושרים
בחדריו השתקשקו אצילי העם
הם שיכורים מיין וחרבם – מדם,
דמי קדר, ישמעאל שטפו כנהרים...
קודר המיגדל, הוגה נכאים,
כי עתה הוא צינוק לפשעים וחטאים.
אך עצב ויגון ודממה שוררת...
מסביב אך זרים, אך שפה אחרת.

קטע מהפואמה "השריפה" בכתב ידו של י.ל. פרץ (המקור שמור בספריה הלאומית בירושלים)
A passage from Y.L. Peretz's poem in the author's own handwriting

ביבליוגרפיה

אטינגר, שמואל, תולדות ישראל בעת החדשה, תל־אביב, 1969
בלבן מאיר, תולדות עם ישראל וספרותו, א׳־ב׳, ברלין, ״ילקוט, תר״ע־תרצ״א
בן־ששון חיים הלל, תולדות עם ישראל בימי הביניים, תל־אביב 1969
ברנפלד שמעון, ספר הדמעות, כרך ג׳, ברלין, תרפ״ו (1926)
דובנוב שמעון, דברי ימי עם עולם, כרך שביעי, תל־אביב
האנובר נתן, יוֵן מצולה, ונציה 1653.
האנציקלופדיה העברית, ע׳ ועדי הארצות, ירושלים – תל־אביב תשכ״ג
היילפרין, ישראל (עורך), בית ישראל בפולין מימים ראשונים ועד לימות החורבן, חלק א׳, ירושלים תש״ח, עמ׳ 1 – 127
היילפרין ישראל, פנקס ועד ארבע הארצות – ליקוטי תקנות כתבים ורשומות, ירושלים תש״ה
הלוי צבי איש הורביץ, לתולדות הקהילות בפולין, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל״ח (1978)
פרענק עזריאל־נתן, העירונים והיהודים בפולין, ירושלים 1969
ר׳ שמואל פייביש, בן להרב ר׳ נטע נתן פיידל, טיט היוֵן, בתוך הספר לקורות הגזרות על ישראל, תרמ״ז (1887)
שאצקי, ד״ר יעקב, א יידיש ביכל קעגן עלילת־דם פון דער ערשטער העלפט פונם אכצנטן יארהונדערט, מתוך ״פנקס״ – רבעון לתולדות הספרות היהודית כרך 1, מחברת 1־2, ניו־יורק, 1927

Bersohn Mathias, Dyplomatarjusz dotyczacy Zydow w dawnej Polsce, 1388-1782, Warszawa 1910.

Chadzynski Jan, Wspomnienia Sandomierskie, Warszawa, 1850.

Getler A., Dzieje Żydow w Sandomierzu do I polowy XVIII w, (Archiwum ZIH w Warszawie, praca magisterska, sygn. 52)

Goldberg I., Jewish Privileges in the Polish Commonwealth, Jerusalem 1985.

Guldon Zenon, Ludnosc żydowska w miastach wojewodztwa sandomierskiego w II polowie XVII w., "Biuletyn Żyd. Inst. Historycznego w Polsce", 1982, r. nr 3-4.

Guldon, Zenon, Krzystanek, Karol, Żydzi i Szkoci w Sandomierzu w XVI - XVII - XVIII wieku, Kielce, 1987 r.

Guldon Zenon, Krzystanek Karol, Ludnosc Żydowska w miastach lewobrzeznej czesci wojewodztwa sandomierskiego w XVI - XVIII wieku, Kielce, 1990 r.

Guldon Zenon, Stepkowski L., Spis Ludnosci Żydowskiej, Biuletyn ZIH, 1970

Horn Maurycy, Regesty dokumentow i excerpty z metryki Koronnej do historii Żydow w Polsce 1697-1795, tom. 1-2 (Żydowski Instytut Historyczny), Warszawa, 1984, 1988

Hundert, Gershon David, Security and dependence: perspectives on seventeenth century Polish-Jewish society gained through a study of Jewish merchnts in little Poland, Thesis, Columbia University, microfilm, 1978

Kalinowski Wojciech, Sandomierz, Warszawa 1956.

Kandel David, Bożnica w Sandomierzu, Kwartalnik Poswiecony Przeszlości Żydow w Polsce, R. 1, 1912, z. 1.

Kandel David, Rzez Żydow Sandomierskich w r. 1655, Kwartalnik poswiecony Historii Żydów; R. 1, 1912, z 2 s. 111-117

Weinryb Bernard D., The Jews of Poland, Philadelphia 1973.

Wendlandt Juliusz, Sandomierz i okolice, Warszawa 1988.

בטרם אבדן

הוועד לחלוקת "מעות חיטים" לנצרכים ולטיפול במצבות (1935)

The committee for raising funds to buy flour for matzot for needy people, and for the upkeep of the cemetery

מלחמת העולם הראשונה

בשבת ט׳ באב, 1 באוגוסט 1914, פרצה מלחמת העולם הראשונה. סאנדומייז׳ היתה עיר־גבול בין פולין הקונגרסאית שבשלטון רוסיה הצארית ובין גליציה שבתחום הקיסרות האוסטרו־הונגרית. בגלל מיקומה האסטרטגי התחוללו לידה קרבות קשים בין הצבא הרוסי לצבא האוסטרי והעיר עברה מיד ליד. לבסוף כבש אותה הצבא האוסטרי בשנת 1915 וסיפח לקיסרות.

בשנת המלחמה הראשונה עמד בעיר הצבא הרוסי. הקוזאקים התעללו בתושבים ובעיקר ביהודים, שדדו ושרפו והחרימו חנויות, רצחו יהודים בחרבותיהם הארוכות ואנסו נשים. היהודים גילו תושייה והגנו על בנותיהם בתחבולות שונות ומתוחכמות ומשהצליחו ראו בכך נסים מהשמיים. שנים רבות אחרי המלחמה עדיין התהלכו במשפחות היהודיות סיפורי זוועות ונסים מאותה התקופה והמילה "קוזאק" היתה מעוררת חלחלה אפילו אצל בני דור שלישי.

צבא־הכיבוש האוסטרי גילה כביכול יחס הוגן יותר, אבל הקצינים לא נרתעו משוד עתיקות בבית־הכנסת ומאסר יהודים בחשד ריגול. היהודים הפעילו את נשקם הסודי, השתדלנות, שלפרקים גם לא הצליחה. לא־אחת הוצאו להורג אנשים חפים מפשע.

ב־1918, עם סיום המלחמה, פרקו תושבי סאנדומייז׳ את נשקם של החיילים האוסטרים. פולין שבה להיות עצמאית לאחר כמאה וחמישים שנות כיבוש בידי שלוש מעצמות זרות.

שמע ישראל / אֶטקה וולמן

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה בקיץ 1914 הייתי בת שש. במשפחתנו היו ארבע בנות ושלושה בנים, הקטן בן שנה וחצי. רבים מתושבי העיר נמלטו למקומות מרוחקים מסאנדומייז׳ מפחד ההתנגשות

בין שתי המעצמות שצבאותיהן עמדו משני עברי הוויסלה. אמי שהיתה בהריון עם ילדה השמיני נשארה במקום עם הבת השניה ועם התינוק ואת שאר הילדים שלחה עם הבת הבכורה בארבע־עשרה שנותיה אל הסבים שבעיר סטאשוב. באחד הימים הוציאו השלטונות הרוסיים פקודה, שעל כל בית נוצרי יש לתלות את תמונת האם הקדושה וליד כל בית יהודי יש להעמיד חבית מים. היה זה רמז שמתכוננים לעשות "שמח".

ואמנם בלילה העירו אותנו דפיקות בדלת. נכנסו קוזאקים מזויינים וחיפשו בנות. את אחותי החביאו הסבא והסבתא מאחורי תנור־חימר שניצב ליד אחד הקירות. בחיפושיהם הגיעו הקוזאקים לקירבת התנור. סבי, בעל קומה בינונית ועטור זקן אפור־שחור, התייצב מולם ולא זז ממקומו על אף חרבותיהם השלופות. הוא הרים את ידיו ועיניו כלפי מעלה וציווה עלינו: "ילדים, צעקו שמע ישראל!" לא הבינונו את חומרת המצב אך צעקנו כולנו במקהלה: "שמע ישראל!" אינני זוכרת כמה זמן נמשך מצב זה אך לבסוף עזבו החיילים את הבית בלי שביצעו את זממם.

למחרת נודע לנו שבעיר היו מקרי אונס רבים. כעבור זמן־מה, כשחזרנו הביתה לסאנדומייז׳ שכבר היתה כבושה בידי האוסטרים מצאנו את אמנו ופניה נפוחות ושטופות דם מהמכות שקיבלה משוטיהם של הקוזאקים. מתברר שגם בסאנדומייז׳ ערכו הקוזאקים באחד הלילות "ליל תענוגות" והתעללו בבנות ישראל. הריונה של אמי לא חסך ממנה הצלפות־שוט בעת התייצבותה להגנת אחותה הצעירה.

תמונת הסבא הצועק "שמע ישראל!" ושטפי הדם בפניה של אמי עומדים לנגד עיני עד היום הזה.

שלושה סיפורים / יחיאל צינמון

א. "זדראווסטבוּיטֶיה גוֹספוֹדין צינמון": כשפרצה מלחמת העולם הראשונה נפל פחד המלחמה על יהודי העיר והם נמלטו לעיירות ולכפרים הסמוכים. אבי החליט לצאת עם כל בני המשפחה לקופשיבניצה עיירת מולדתו במרחק כ־25 ק"מ. הוא גם קיווה ששם יהיה קל יותר להשיג מזון.

יצאנו ברגל. עברנו בשלום בכפרים סטרוֹחצ׳יצֶה וסאמבוזֶ׳ץ בלי שאיש מהכפריים יתנכל לנו. והנה באה לקראתנו קבוצת פרשים. פחד גדול נפל עלינו ומפי אמי נתמלטה צעקה: "אוי ואבוי! קוזאקים באים!" השם "קוזאק" הפיל את חיתיתו על כל אדם בפולין ובפרט על היהודים, כי אלה היו שודדים, בוזזים, שורפים ואונסים.

משהתקרבו הפרשים אלינו ולא היה לאן להימלט ירדנו מהכביש וחיכינו לבאות. הקוזאקים נעצרו. הקצין שלהם ירד מהסוס והתקרב אלינו. לא קשה לתאר את הרגשתם של ההורים באותו רגע. אני הייתי ילד

קטן ולא הבנתי כלל את גודל הסכנה. במרחק של כמה מטרים נעמד הקצין דום, הצדיע ואמר: "זדראווסטבויטיֶה גוספודין צינמון."* אבי שהיה קצר־רואי לא זיהה ברגע הראשון את האדם המברך אותו, אבל הכירו לפי קולו. היה זה סנדלר פולני שתפר נעליים לחנות שלנו. הקצין הושיט את ידו לאבי והם התחבקו. אמי בכתה מרוב התרגשות.

אדם זה גוייס לצבא והודות לידיעת קרוא־וכתוב מינוהו כקצין הפלוגה. עתה הוציא מכיסו שקיק עם עלי־תה שחורים וגם קופסה אדומה של טבק "הרצגובינה" והגיש לאבי. משמשע שאנחנו בדרך לקופשיבניצה אמר: "אתם יכולים להמשיך בשקט. הדרך בטוחה כי הפלוגה שלי מסיירת לאורך הכביש בין סאנדומייז' לקופשיבניצה".

חייך בידידות והלך.

שלוש מילות הברכה האלה ברוסית חרותות בזכרוני עד־היום וכן גם הצבע האדום של הקופסה עם הטבק הריחני. על מקרה כגון זה אמרו חז"ל: "אפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל ימנע עצמו מלבקש רחמים ואל לו להתייאש – סוף הישועה לבוא..."

ב. ר' נתן־דוִד מציל את אבי: הדבר היה בשנים 1915־1917. הצבא הרוסי עזב בחיפזון את סאנדומייז' ובמקומו בא הצבא האוסטרי. בהיותם בעירנו, החרימו הרוסים את חנות־הנעליים של אבי ואיחסנו בה כיכרות־לחם מהמאפייה של אלתר מנדלבאום שהיתה סמוכה לחנות שלנו. הלחם היה מיועד לאנשי הצבא. והנה באו האוסטרים והחרימו אף־הם את החנות. מאחר שמצאו שם את הלחם אסרו את אבי באשמת ריגול לטובת הרוסים. הוא נכבל באזיקים ונכלא באחד החדרים בבניין העירייה. בהיוודע הדבר התכנסו מייד בביתנו השכנים לטכס עצה, כיצד להציל את אבי מסכנת המוות. למי פונים בעת צרה אם לא למורה־ההוראה ר' נתן דוד? הלכה אמי אליו וסיפרה לו מה קרה. ר' נתן־דויד לבש את קפוטת החג שלו ואת כובע השבת ופנה ללכת. לאמי אמר: "את, אשת ר' לייבל, לכי הביתה והשגיחי על הילדים. ה' יעזור ובעלך ישוב במהרה הביתה."

ר' נתן־דוִד היה אהוב על כל האוכלוסיה היהודית ללא הבדל מעמד, השקפת עולם והשתייכות מפלגתית. רבים פנו אליו בעת מצוקה כדי לקבל ברכה וסיוע נפשי, כי היה אדם אציל־נפש ומתון. בשלוותו ידע לנסוך בטחון ורוגע אצל הפונים אליו בעת מצוקה.

אחרי צאת אמי מביתו, הלך ר' נתן־דוִד לקיינדל ספירו, אישה מכובדת ומקובלת על יהודים ועל נוצרים כאחד. שניהם פנו למיפקדת הצבא האוסטרי והסבירו שחנותו של אבי הוחרמה על־ידי הצבא הרוסי בעל־כורחו. למחרת שוחרר אבי מכלאו.

---

* ברוסית: "שלום, אדון צינמון."

ג. הגיר שהסגיר את הקוזאק: כל בני משפחתו של יהודה לייב וייסבלום חיו עד מלחמת העולם הראשונה בעיר קופשיבניצה. עם פרוץ המלחמה נכנסו יחידות קוזאקים לעיר, שדדו ובזזו מכל הבא ליד. שניים מהם נכנסו לביתו של וייסבלום ולקחו כל מה שמצאו בבית. למחרת היום שם וייסבלום פעמיו אל המיפקדה הרוסית וביקש מהמפקד שיעשה להחזרת רכושו מאחר שהוא אדם עני. שאל המפקד: "תכיר את אלה ששדדו אותך?" ענה לו "כן!" ציווה המפקד על הקוזאקים להסתדר בשורה ולמתלונן אמר: "הצבע נא על מי ששדד את רכושך".

וייסבלום, במקום לעבור לפני השורה ולהסתכל בפרצופיהם של החיילים, הלך דווקא מאחורי גבם. המפקד המופתע הלך אחריו. והנה נעצר וייסבלום ליד אחד מהם, הצביע עליו ואמר שהוא אחד מאלה שהיו בביתו. כששאל אותו המפקד: "איך זיהית אותו מגבו?" הצביע וייסבלום על סימן של גיר על מדי החייל. הוא הסביר, כי במהלך השוד לקח גיר בידו ובשעה שהתחנן שיחוס על רכושו התווה סימן על גבו.

לאחר המלחמה בא וייסבלום עם משפחתו לסאנדומייז׳ וזמן־מה היה ראש מכבי־האש בעיר.

בפולין העצמאית

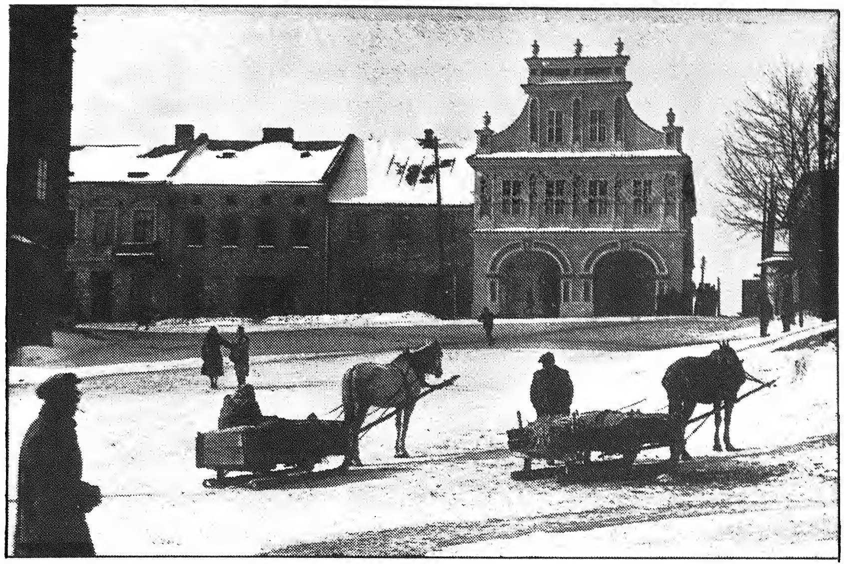
פרנסות יהודיות / יחיאל צינמון

סוחרים: יהודי צויזמיר – רובם ככולם, התפרנסו ממיסחר, מרוכלות בכפרים הסמוכים וממלאכה. למעשה הם פיתחו את המיסחר בעיר ורק בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השניה החלו גם לא־יהודים לחדור לתחום הזה. מאמציהם אלה לוו לא־אחת בהסתה פרועה נגד הסוחרים היהודים. הם היו מעמידים משמרות ליד חנויותיהם של יהודים ומונעים בכוח מלא־יהודים לקנות בהן. סיסמתם היתה: "אל תקנו אצל יהודים!" והיו גם כמרים שנתנו יד לתעמולה גזענית זו.

רוב החנויות בעיר היו שייכות ליהודים – מסדקית ועד להלבשה, הנעלה וקונפקציה. אחד מענפי הפרנסה העיקריים היה המיסחר בביצים ובעופות. אלה היו נשלחים לערים הגדולות וארשה ולודז' ולבתי־ההבראה לחולי־ריאות באוטבוצק שליד וארשה. בתי־אב רבים מצאו את לחמם בענף על שלוחותיו: הקנייה אצל איכרי הסביבה, המיון, האריזה וההובלה לרכבות ולספינות שעל הוויסלה.

בשני ימי השוק השבועיים עסקו סוחרים בסחר תבוֹאה. הם היו קונים מהאיכרים ומוכרים לסוחרי התבואה הגדולים שהשיטו את הסחורה לערים הגדולות, בעיקר לעיר־הנמל דאנציג (גדאנסק). גם סחר העצים היה בידיהם של יהודים שחכרו יערות לכריתה. אלה ואיתם גם המלווים־בריבית היו אמידי העיר. אי־אלה משפחות של קצבים סיפקו בשר כשר ליהודים ובשר לא־כשר לגויים.

בבעָלותה של משפחת לנדאו היתה מדורי־דורות מיבשלת־השיכר שבקצה רחוב ברובארנה (רחוב מיבשלת השיכר) שבה עבד י.ל. פרץ כמנהל בראשית שנות ה־70 של המאה הקודמת. בבעלות המשפחה גם היו שדות־מירעה נרחבים ומישרפת לבנים. ליד מישרפה זו הקימו לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה בריכת־ברזל ענקית, כולה מחופה, לאחסנת נפט. את הנפט אמורים היו לייבא מאוסטריה ולהפיצו בכל פולין הקונגרסאית.

למעלה: כיכר השוק העליון; למטה: כיכר השוק התחתון.
אלה היו מקומות מגוריהם של יהודי סאנדומייז׳
The upper and lower market — places where the Jews lived

הפרוייקט הגראנדיוזי לא מומש מעולם. הבריכה פורקה לאחר מלחמת העולם הראשונה.

בעלי־מלאכה: המלאכות הנפוצות ביותר בין היהודים היו חייטות, סנדלרות, תַפרות, כובענות וכו׳. המוצרים נמכרו במישרים ללקוחות בבית־המלאכה שהיה בתוך בית־המגורים. בימי שוק פעמיים בשבוע, היו איכרי הסביבה מביאים את תוצרתם למכירה וקונים את סחורותיהם של האומנים היהודים. בעלי־המלאכה לא הסתפקו בימי־השוק והיו נודדים אל עיירות הסביבה עם תוצרתם.

חייטים יהודים תפרו בגדים לכפריים ולפקידי הרשויות בעיר וגם מדים למנגני התזמורת העירונית. היו חייטים שהתמחו במיוחד בתפירת גלימותיהם ומעיליהם של אנשי הכמורה הרבים ושל מאות פרחי־הכמורה שמילאו את סמינריון הכמרים.

בין בעלי־המלאכה היהודים היו גם שכתוספת לפרנסתם חכרו מדי־שנה לעת הקטיף בוסתנים של שכניהם הנוצרים ועד שגמרו את איסוף הפרי ומכירתו השתכנו שם בסוכות עם משפחותיהם.

בית־הדפוס של לייביש מינץ היה יחיד בכל הסביבה ופרנסתו באה לו בעיקר מעבודות שמסרו לו המישרדים העירוניים, עד שבשנות השלושים, הוקם בעיר בית־דפוס על־ידי לא־יהודים שפגע בו קשות.

היו בעיר כמה שענים יהודים ששום מתחרה לא קם להם.

אחת הפרנסות הקשות היתה אפיית לחם בעיקר מחמת העבודה בלילות. כל המאפיות בעיר חוץ מאחת היו של יהודים ולחמם הצטיין בטעמו הטוב. הכיכרות היו גדולים בני 2 ק״ג כל אחד, ליהודים בצבע חום עם קימל בפנים ולגויים לחם בהיר בלי קימל. כל העבודות נעשו בידי האופה, אשתו וילדיו, ללא עזרה מהחוץ. לאפיית לחם שנועד לנוצרים נעזרו גם בשכירים לא־יהודים. חלות השבת היו להם מקור הכנסה חשוב. את אלה הכינו עקרות־הבית בבתיהן במו־ידיהן ובימי שישי היה הרחוב היהודי הומה מנשים וילדים נושאי מגשים ועליהם חלות, עוגות, וגם אווזים – כולם ממהרים אל המאפיות לְהכניס את דברי המאפה והמאכלים לתוך התנורים הגדולים. גם קליית בוטנים היוותה מקור הכנסה חשוב.

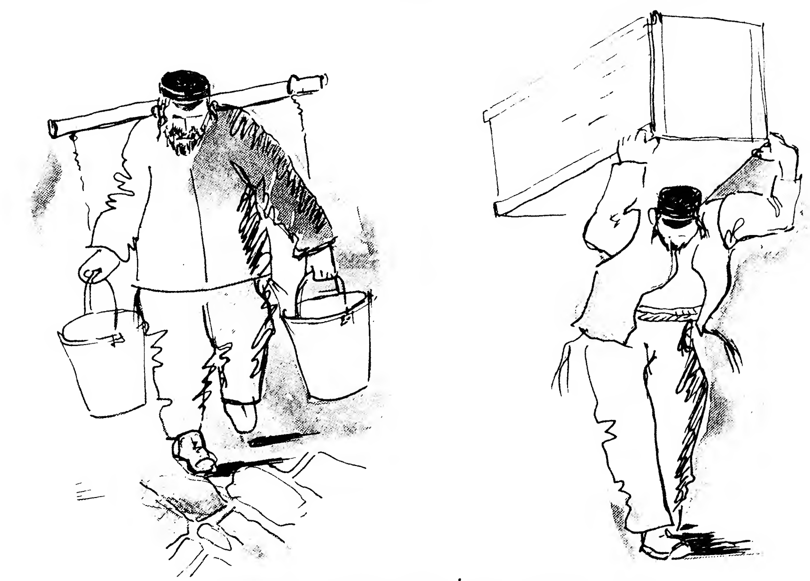
ואלה היו האופים: יחזקאל מוטל׳ס (בירנבוים), יהודי דתי מחסידי מודז׳יץ, שהיה עובר לפני התיבה בימים הנוראים בבית־הכנסת הגדול בתפילת שחרית ובניו ליווהו במקהלה; יוסל בירנבוים שאפה לחם לא רק ליהודים ועזר לו בעבודה בנו אברהמ׳קה (מאדיאר), בחור גברתן שהטיל אימה על נערים לא־יהודים שהציקו ליהודים; מאיר סאמבורסקי ואשתו, אשת־חיל, זלאטה ״די בעקערין״ (האופָה); שמואל לוי שכל בני משפחתו הגדולה הועסקו באפייה ובמכירה של לחם ושל ״געזאָטענע״ בייגעלעך (כעכים שלוקים) שיצאו להם מוניטין; חנה־רחל, אשת יעקב ה״מַצֵבה־

קריצֶר (חורט־מצבות) שאפתה כעכים; ולוויש שנולד שלחמו המשופע בקימל בחוץ ובפנים התפרסם במיוחד בטעמו הטוב; שלמה וורמן ואשתו רחצ׳ה שרכשו את המאפייה מקודמם משה מילשטיין.

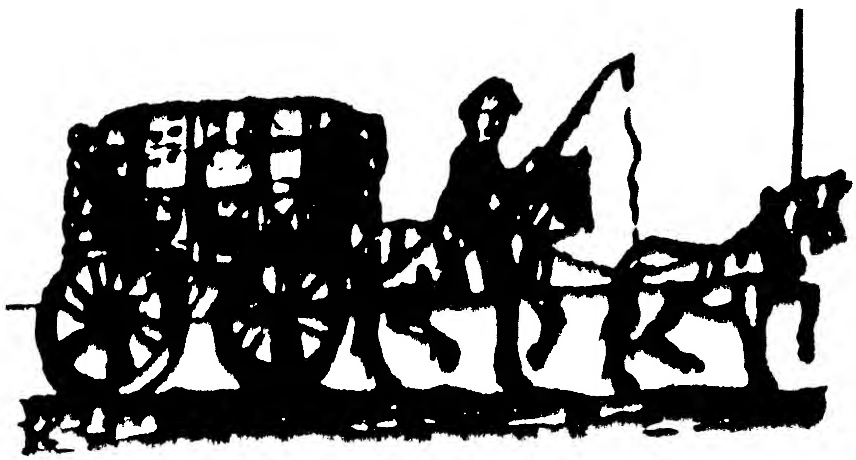
סבלים ושואבי־מים: רוב הסבלים בעיר היו יהודים. היתה זאת פרנסת ״לית־ברירה״, של נערים שלא מצאו תעסוקה אחרת. הלקוחות נתנו אמון רב יותר בסבל היהודי מאשר בסבל הגוי והיו בטוחים שלא יטול ממשאו בדרך. בדרך־כלל היו הסבלים אנשים דתיים ובשעות הבוקר המוקדמות אפשר היה לפוגשם הולכים לבית־הכנסת עם טלית ותפילין תחת בית שחיים. הם עסקו בהבאת חבילות מסיטונאים לחנויות קמעוניות. הסבלים היו נושאים על גבם סלי פירות וירקות שעקרות־הבית היו קונות בשוק ומעבירים מטלטלים מבית לבית. בחורף היו ידיהם מלאות עבודה בהבאת עצים ופחם ממחסני־העצים ומהשוק לכל חלקי העיר.

ואלה היו שמותיהם: איצ׳יה קאלינסקי; יענקל בנו של המלמד הווארשאי; לייבל׳ה ואסר ואשתו חנק׳ל, שגם היא עסקה בסבלות וגידלה ארבעה ילדים בכבוד; גרשון קושינסקי ובנו לייביש; יחזקאל קוגוט; אברהם פינצ׳יו; אלתר קוצ׳ר; לייבל׳ה פוקס.

כמה משואבי המים שבעיר היו יהודים: קיילה הינדוב; אביגדור פוקס ובנו יקל שהיה מוביל חבית מים בעגלה רתומה לסוס ולפעמים נאלץ לגרור בידיו את הסוס הכושל עם העגלה.

נעמי יודקובסקי: סבל ושואב־מיים, (רישום עט)
A water-carrier and a porter. Ink sketches by Naomi Yudkovski

ברֶל בעל־העגלה / אטקה וולמן

העיר סאנדומייז׳ עומדת על רמה גבוהה שלרגליה זורמת הוויסלה. הנהר מגיע מהרי הקארפאטים ומתפתל עד שהוא נשפך לים הבלטי. בחודשי הקיץ נהנו תושבי העיר מרחצה במימיו ומבילוי על החוף החולי רחב־הידיים. אולם מדי־קיץ תבע הנהר קרבנות מבין המתרחצים שנסחפו במערבולות המים.

בוקר אחד חזר ברל, בעל הכירכרה, מתחנת־הרכבת המרוחקת כמה קילומטרים ממרכז העיר. בדרכו הביתה פנה לנהר לרחוץ בו. התיר את הסוסים מהעגלה ונכנס עימם למים אך לאסונו נסחפו הם במערבולת וטבעו. רק הכירכרה נשארה על החוף. רב היה הצער ומצבו של ברל היה נואש. הוא היה אב למשפחה מרובת־ילדים ופרנסתו היתה על הסוסים: הובלת נוסעים מתחנת־הרכבת העירה. והנה נשארו ללא אמצעי־קיום.

השמועה עברה במהירות בעיר וההתרגשות היתה רבה. מה לעשות? איך להציל את המשפחה מחרפת־רעב? התאספו פרנסי העיר והחליטו להשיג לברל סוסים אחרים. אמרו ועשו. הטילו על כמה זוגות יהודים ללכת מבית לבית, לאסוף תרומות. עשירים רבים לא היו בעיר, אך מאחר שכל אחד מבני הקהילה ללא יוצא מן הכלל, תרם לפי יכולתו, נאסף כל הסכום עד כניסת השבת. כבר בבוקרו של יום ראשון נרכש צמד סוסים בשביל כירכרתו של ברל.

יום של יריד / צ׳סלאב לאטאווייץ

צ׳סלאב לאטאווייץ הסופר הפולני בן סאנדומייז׳, מתאר בספרו "סאנדומייז׳ נעורי" (ראה אור בווארשה ב־1976) בין השאר את המסחר בעיר שברובו התרכז בידי יהודים:

מאחורי בית־המעצר העירוני השתרעה כיכר קטנה ובה איטליזים של יהודים שמכרו בשר בקר. ברחוב אופאטובסקה היה מחסן נעליים גדול של יהודים שסנדלרים מפרברי העיר סיפקו לו את תוצרתם. היתה שם מסבאה יהודית, שעליה נתנוסס שלט מבדח: "היום בכסף, מחר בחינם".

בקצה הרחוב היה בית־מלון "הוטל פולסקי". בית־מלון נוסף "הוטל קראקובסקי" היה בכיכר השוק, שניהם בבעלות יהודית. המיסחר הסיטונאי בבהמות, בתבואה ובפירות היה גם הוא בידי יהודים.

זריזות היהודים בלטה במיוחד בירידים. הירידים הקטנים התקיימו בימי שני בשבוע, ואילו הגדולים פעמיים בשנה, בעונה שלפני הקציר ובימי הסתיו המאוחרים.

מכירת סוסים, בקר וחזירים התקיימה במרכז המיסחרי בפרבר גולנביצה, ואילו במרכז העיר, ברינֶק, הועמדו דוכנים ועליהם בגדים

יום השוק (צלום מלפני המלחמה) **Market day**

מוכנים, כובעים, מגבעות, מוצרי עץ וחימר, מגרפות, כדורי־עץ, מורגים, גיגיות, סירים מסוגים שונים, קטנים וגדולים, נעליים מעור יוכטה, קישוטים נוצצים ועוד.

רעש והמולה שררו בכול. עגלות־עגלות ניצבו בשוק ובסימטאות סביבו. המוני אדם מילאו את בתי־המיסחר ואת המחסנים הסיטונאיים.

עם שחר התנהלו בכבישים ובדרכי־עפר עגלות גדולות מכוסות ברזנט, עמוסות סחורה. סנדלרים, כל אחד עמוס בתריסר זוגות מגפיים על מוט, רצו לשוק. כולם רצו לתפוס את המקום הנוח ביותר למכירת תוצרתם. אימרה מפורסמת התהלכה בסאנדומייז': "אתה רץ כמו סנדלר מקופשיבניצה ליריד". רק עם שקיעת החמה התפזרה החבורה לכל רוחות השמיים ובעיר הושלך הס.

המתווכים ובעלי הדוכנים היו ברובם יהודים. את הסחורה שהביאו לשוק איחסנו במחסנים שברחוב היהודי ולאחר־מכן מכרו אותה בחנויותיהם הקטנות. איכרי הסביבה נהנו לקנות בחנויות האלה. הם לא אהבו לקנות בבתי־מיסחר פולניים, כי שם היו המחירים קבועים ובלתי־גמישים. אצל היהודים קנו בטקס שהפך כמעט לפולחן שלם של מֶקח־וּמימכר. לשם קניית מיצרך כלשהו צריך היה להיכנס לחנות ולצאת ממנה לפחות שלוש פעמים, להתנצח ולריב.

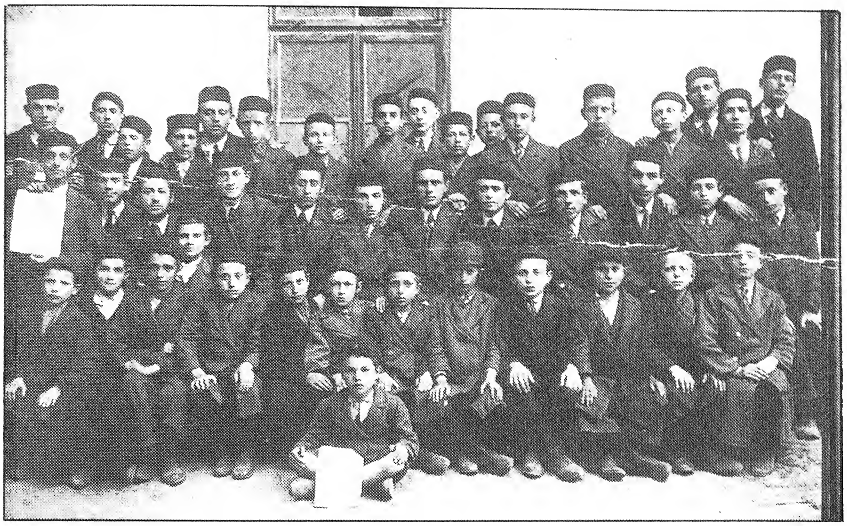
במשך שבועות לאחר הירידים הלכו הסחורות לכל עבר. השיטו אותן בדוברות (בעיקר תבואה ופירות), או הובילו אותן בעגלות גדולות מכוסות ברזנט לתחנות־רכבת מרוחקות. תמורתן הביאו בדים ואריגי משי, מוצרי מותרות, נפט סוכר ועוד.

העיר בה נולדנו וגדלנו / ניסק פרידמן

מפלגות ותנועות נוער: בעשרים שנות עצמאותה של פולין (1918־1939), לא חלו בעיר שינויים מפליגים. מעמדה של הכנסייה היה חזק כבעבר, כי כאן היו מושבו של הבישוף, הקתדראלה הגדולה וחמש כנסיות. עם הכרזת העצמאות הוצב במקום גדוד צבא ולפיכך חל שינוי־מה בהרכב האוכלוסיה.

הקהילה היהודית מנתה 600 משפחות, כשליש מתושבי העיר. בין יהודים לפולנים שררו יחסים טובים. אבל כאשר קרה פעם שבבחירות למועצת־העירייה קיבלו היהודים רוב, מאחר שהלכו ברשימה מאוחדת, פסל מושל־המחוז את הבחירות. מובן שלא נבחר ראש־עיר יהודי.

בעיר פעלו כל המפלגות, מאגודת ישראל ועד פועלי־ציון שמאל. הרוב נימנה עם המפלגות הציוניות ופעילים לא מעטים הקדישו את כוחם ומרצם לתנועה הציונית. ביניהם היו: יוסף שלייפשטיין, דוד פיירשטיין

צעירי אגודת ישראל, 1928

Organization of Agudat Israel Youth, 1928

חברות החלוץ המזרחי "ברוריה" (1935)

"Bruria" the women members of "Hechalutz Hamizrachi"

סניף בית״ר: היו״ר יענקל׳ה נוסבאום, (שני משמאל) ואשתו צפורה,
בתו פרומצ׳יה וכלתו רגינה (מימין)
Members of “Beitar”

הנהלת סניף פוע״צ שמאל עם זרובבל, צולם ב־1930. עומדים מימין: הרשל, בנו של החייט ״הצהוב״, לייבצ׳ה בן נוטע׳לה הכובען, משה רוזנצווייג, –, ווּבה בן החייט ״הצהוב״, חנן בן ניסל הסנדלר, אחותו של משה׳לה בארנק. יושבים מימין: רייזל׳ה ברגר, משה׳לה זוברמן, מזכירתו של זרובבל, זרובבל, משה׳לה באראנק, חנה׳לה אלשטיין, שיינדל מינץ
Members of “Left Poaley-Zion” with Zerubavel, 1930

(1934) "השומר הדתי"

"Hashomer Hadati" Organization, (1934)

(1919) "השומרת", קן השומר הצעיר

"Hashomeret, branch of "Hashomer Hatzair", (1919)

The seal of "Hashomer Haleumi" Organization

חותמת הקן של
הסתדרות ״השומר הלאומי״

Members of "Hashomer Haleumi", 1932

קן ״השומר הלאומי״, 1932

Branch of "Hechalutz Hatzair"

סניף ״החלוץ הצעיר״

מהציונים הכלליים, יענקל'ה נוסבאום, גרוסמן, מארק מינץ מהרוויזיוניסטים, שמלקה פרידמן, מלך נוסבאום ויחיאל צינמון ממזרחי, אברהם גרינבוים, אברהם קסטנבוים מהחלוץ הכללי, אברהם שטרום, ארמאן מהשומר הלאומי, יענקל וילצ'ק מהאגודה. למרות ריבוי המפלגות, מחלוקות חריפות, שפרצו כדוגמת מקומות אחרים, לא היו מנת־חלקה של צויזמיר.

גם בני הנוער מתנועות שונות שמרו על רוח של אחדות. הם היו נפגשים לעתים קרובות במסגרת אירגוניהם ולפעמים גם ביקרו אלה אצל אלה. אחדים מהם יצאו להכשרה ואף זכו לעלות לארץ־ישראל. מוקד מיפגשים מיוחד היה מועדון הספורט "מכבי" שבו התנהלו פעולות תרבות וספורט ענפות. אני נזכר בעיתון־הקיר ובהצגות תיאטרון של "מכבי" ושל פועלי־ציון שמאל: "הזכיה הגדולה", "החרש", "מכירת יוסף". אירועים אלו התקיימו באולם מכבי־האש.

בשבתות, באביב ובקיץ, טיילו בני־הנוער לבושים בהידור, לאורך רחוב אופאטובסקה עד השער הנושא שם זה. הם צעדו הלוך־ושוב בזוגות ובשלשות, שקועים בשיחות ובשתיקות, עד שעות הערב המאוחרות. בימים יפים וחמים, בשעות אחר־הצהריים "השתלטה" האוכלוסיה היהודית – נשים, ילדים ובני נוער – על הגן העירוני ("הזאקסי") הגדול והיפה. ישבו נינוחים על הספסלים הרבים שהיו פזורים ברחבי הגן מתחת לעצים, טיילו בשבילים המוצלים, הגיעו לבית הגנן כדי ליהנות משיפעת הפרחים בערוגות המטופחות שלידו. במרכז הגן ניצבה סוכת עץ פתוחה לרווחה. בימי חול מכרו בה מי־סודה במיץ־פטל, גלידה ודברי־מתיקה. בימי חג התמקמה בה תזמורת שהשמיעה מנגינות להנאת הציבור. בחורף עמדה הסוכה בשממונה, הגן היה ריק מאדם והיהודים ישבו ספונים בבתיהם, מחממים את גבם ליד תנור החרסינה ובני־הנוער היו מתכנסים לפעולות במועדוניהם.

וכך נמשכו החיים עד לשנות השלושים. אז חדרה הרוח הרעה של הנאציזם גם לרחוב הפולני. אולם הנוער היהודי הוסיף גם אז ליהנות ולערוך פיקניקים בחֵיק הטבע.

הנהייה להשכלה כללית: בשנות ה־20 החל מסתמן בחברה היהודית בעירנו מעבר לאורח־חיים מתקדם שהתבטא בין היתר בצמאון הולך וגדל להשכלה כללית ולהרחבת אופקים. הראשונים שרכשו השכלה כללית היו בני המשפחות המבוססות כלכלית וחברתית. אותם בנים פרצו את החומה של דת ומסורת והנהירה להשכלה כללית גברה והלכה.

שוב לא הלכו הבנים מה"חדר" לבית־המדרש, כי אם לגימנסיה. בגלל ההגבלות על קבלת תלמידים יהודיים לגימנסיה בצויזמיר נדדו חלקם לגימנסיות בערים הגדולות ולאחר־מכן המשיכו בלימודים גבוהים, מי בפולין ומי מחוצה־לה. כן הופיעו יהודים בעלי מקצועות חופשיים –

עורכי־דין רופאים וכו׳ – ומורות שלמדו בסמינר למורות בעיר.
ה״נומרוס קלאוזוס״ כלפי יהודים באוניברסיטאות פולין לא חסם בקרב צעירי סאנדומייז׳ את הצמאון להשכלה כללית. היו שהצליחו על אף המיכשולים להתקבל לאוניברסיטאות ואף לסיים בהצטיינות לימודי הנדסה, רפואה ומשפטים, וחלק מהם היגרו לארצות מערב־אירופה, לאמריקה ולקנדה, כי לא ראו כאן את עתידם, ואלה שנשארו השיגו עבודה בעיר עצמה או בערי פולין הגדולות.

מהכשרה להכשרה עד לעלייה / שמחה רוטנשטיין

קרובי משפחה רצו להביאני לאמריקה אבל חלומי היה לעלות לארץ־ישראל ולא לעבור מגלות לגלות. בשנת 1927־1928, בשעת תפילה בבית־הכנסת של ״חברת תהילי״ם, סיפר לנו יהודי מאוסטרובייץ, שיש אצלם תנועת נוער בשם ״השומר הלאומי״. בהשפעת דבריו אירגנתי יחד עם אברומ׳לה שטרום קן של תנועה זו בסאנדומייז׳.

לשם אירגון הקן פנינו ליוסל שלייפשטיין, ראש הסניף של מפלגת הציונים הכלליים בעיר ששכן בביתו של גדליה שפירא וביקשנו את עזרתו. חילקנו את בני־הנוער ב״קן״ לשכבות, נסענו לכל מיני פגישות ווּעידות. אברומ׳לה (״השחור״), גרינבאום, אטקה וולמן ואני גם אספנו כסף בינינו והבאנו ממזרח פולין מורה לעברית שעיה רבין. במשך הזמן הוא אף התקבל כמורה לדת יהודית בבית־הספר העממי בסאנדומייז׳.

ה״קן״ מנה כ־100 צעירים וצעירות. היתה לנו תלבושת אחידה – חולצה ועניבה, כמו לצופים הפולנים. בפעולות סיפרנו על ארץ־ישראל וגם רקדנו הורה. אבי לא התנגד לפעילותי בתנועת הנוער, היות שבערבים המשכתי בשיעורי משניות.

בשנת 1930 יצאתי להכשרה באחד הכפרים לא רחוק מוורשה על־אף התנגדותו של אבי שחשש שמא אהיה שם לגוי. בהכשרה שהיתי כשנה. עבדנו במשקי איכרים ובאחוזות ואף גרנו אצלם. כעבור שנה חזרתי הביתה והמתנתי כשנה לסרטיפיקט (רשיון עלייה) לארץ־ישראל. בשנת 1932 קיבלתי הודעה על אישור עלייה ובו־בזמן קיבלתי גם צו־גיוס לצבא הפולני. באין ברירה התגייסתי לצבא לחיל־ההנדסה. שירתתי שנתיים־וחצי בעיר פשמישל, עד 1934. עם השיחרור מהצבא נסעתי לוורשה להנהגה הראשית. לרוע מזלי התחלפו בינתיים החברים והחדשים לא הכירו אותי. שוב שלחו אותי להכשרה, הפעם בסביבת לובלין.

חיינו בהכשרה זו היו קשים – עבודה מפרכת ורעב, שכן נאסר עלינו לקבל כסף או חבילות מהבית וכמעט לא היה מה לאכול. עבדנו כסבלים וכחוטבי־עצים. כמו־כן עבדנו במשמרות יום־ולילה בטחנת־הקמח. הגויים

במקום התנגדו להעסקתנו וטענו שאנחנו גוזלים מהם מקומות־עבודה.

בשנת 1936 עברנו להכשרה בלודז׳. עבדנו בבתי־חרושת שונים ותנאי חיינו היו טובים יותר. כעבור שנתיים התארגנה עלייה בלתי־לגלית לארץ. אחרי שנות הכשרה כה רבות הייתי זכאי להנות מהמיכסה המצומצמת של הסרטיפיקטים אבל ברוב תמימותי הסכמתי לוותר על זכותי ולהצטרף לעלייה הבלתי־לגלית. בסוף אותה שנה נסענו ברכבת מוואַרשה לתורכיה ואחרי שבוע של טלטולים הגענו בסירה קטנה לחוף הרצליה.

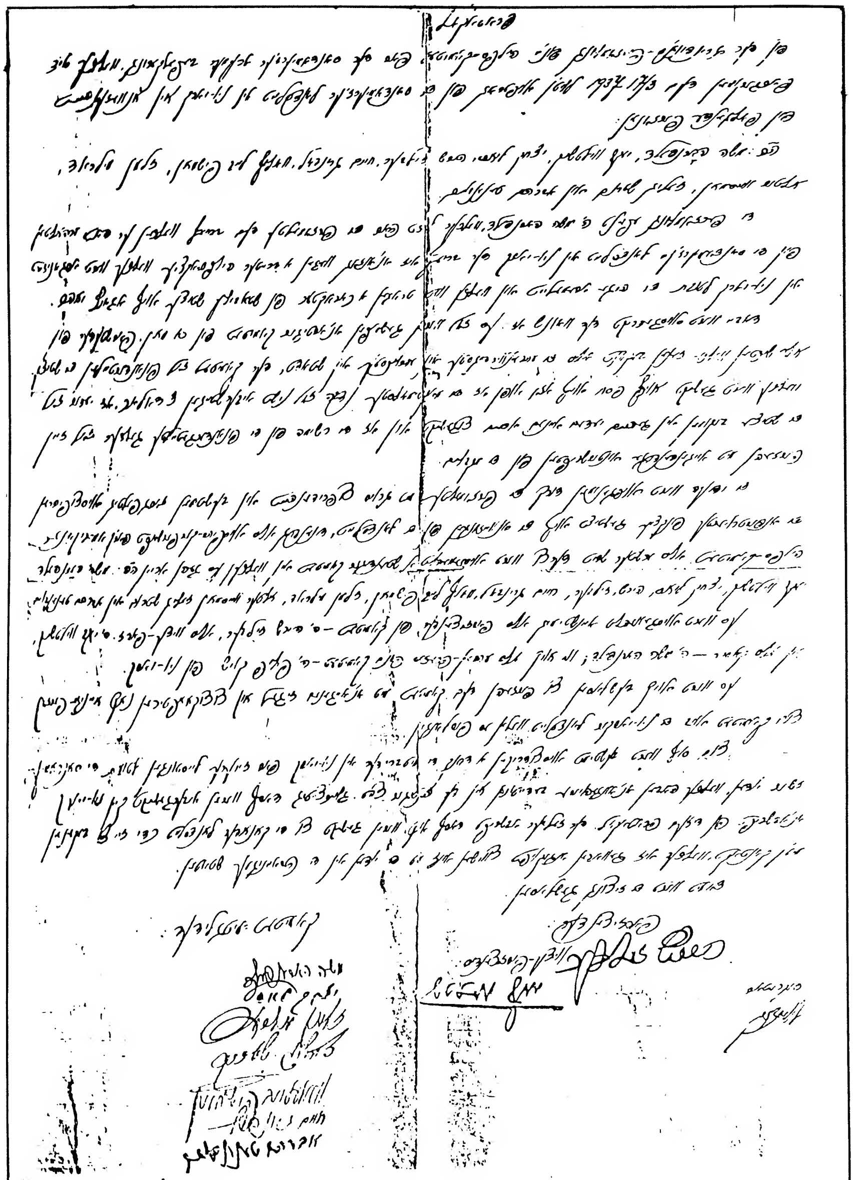
בינתיים פרצה מלחמת־העולם השניה ואפילו לא הספקתי לשלוח אתרוג לאבי, כפי שהבטחתי לו. פעם אחת בלבד, בשנת 1940, קיבלתי ידיעה ממשפחתי דרך בלגיה. לאחר המלחמה נודע לי שכל בני משפחתי ניספו.

מוסדות ואירגונים / יחיאל צינמון, נתן קליינמן

צויזמיר היתה עיר קטנה, בסך הכול מנתה 600 משפחות יהודיות, אולם היא שימשה דוגמה ומופת לערי הסביבה במוסדותיה ובאירגוניה הציבוריים הרבים, שברובם פעלו בהתנדבות. ביניהם בלטו חברת ״לינת צדק״ שעסקה בפעילות סוציאלית ענפה והכנסותיה באו בין־היתר מ״ימי פרח״ לאיסוף כספים בל״ג בעומר ו״טוז״ (TOZ), מוסד שאירגן מושבות־קיץ יומיות לילדי עניים ומימונו בא לו בין היתר מהכנסות החוג הדרמטי שהעלה הצגות למטרה זו. מפורסמת במיוחד בפעולתה המבורכה היתה ״קופת גמילות חסד״ (גמ״ח) שהלוותה כספים ללא ריבית לתקופה ממושכת לאנשים במצוקה. אגודת ״ביקור חולים״ התבססה גם היא על התנדבות אישית ופעלה יום־יום לעזרת נזקקים לסיוע בחוליים, לרבות לינת־לילה. לחולים העניים היו מביאים גם אוכל ובגדים. במקרים רציניים היה הפֶלצֶ׳ר (מרפא־חולים) מצמיד עלוקות, מעמיד כוסות־רוח ואף מזריק זריקות בלי ששאל מי ישלם את החשבון. בימי שישי היו נשים מתנדבות מביאות אוכל לשבת למשפחות העניות. הן עשו זאת בצינעה כדי שלא לבייש את בני המשפחות.

בעיר פעלו חברות נוספות: ״חברה קדישא״, ״חברת נושאים״, ״חברת תהילים״ ועוד. אנשי החברות האלה פעלו אף־הם שלא על־מנת לקבל פרס. הם ליוו את בני הקהילה ברגעים האחרונים לחייהם ובדרכם האחרונה למנוחת־עולמים.

אי־אפשר שלא להזכיר כאן את ״כלי־הקודש״ שמילאו תפקידים חשובים בקהילה ואלה הם: הרב מנדל ניי; שני מורי־הוראה נתן־דוִד רוזנצווייג ואברומ׳לה ליימן, חתנו של הרב ניי; השוחטים – קופל שוחט, שלום שוחט, מאירל שוחט, אברמ׳לה שוחט ופרץ שוחט. לאחר מותם של

הפרוטוקול מישיבת הוועד לעזרת עניים בסאנדומייז' 1937
(נשלח אל אירגון יוצאי העיר בניו־יורק, שיסד קרן עזרה לפעולת הוועד)

Minutes from a meeting of the "Committee for Aid for the Poor" sent to the organization of Sandomierz Jews in New York, 1937

הנהלת "לינת־צדק" (1925). עומדים (מימין): משה׳לה ציפלר, הרשל׳ה ציפלר, בנו של יוסל׳ה השוחט, –, שלום מינץ, יענק׳ל רוזנברג, שלמה גלאס, מאיר וייצנבלום, בנו של שעיה המלמד. יושבים: –, זאנדמר, נתן בוים, לייבל שור, שלמה קופרבלום, מאיר זילבר, פישל מילראד, לייבל קוגוט. מחזיקים את הפלאקאט: ראובן צ׳אפניק ויוסל זילבר

"Linat-Zedek — the organization which provided sleeping accommodation for the poor, 1925

נשות סאנדומייז׳ ב"יום פרח" (יום התרמה) למען "לינת־צדק", 1925. משמאל: בתו של שלמה המלמד, שרה גוז׳יצ׳נסקי, –, הלה צ׳ייקובסקי, –, טובה׳לה גלאס, –, –; יושבת: חיה פריד

The women of Sandomierz on a "Flower Day" collecting donations in aid of "Linat Zedek"

הנהלת "טוז" (TOZ), 1928 – עומדים (מימין): מאיר זילבר, הרשל'ה ציפלר, יענקל'ה רוזנברג, יענקל'ה ז'ז'אק, בנו של שעיה מלמד, גודל רדלמן. יושבים: הרשל שטרום, לייבל'ה קוגוט, –, ד"ר שושנה שיבר, ד"ר משה שיבר, ד"ר צוקר (רופאת שיניים) פישל מילראד, שלמה קופרבלום. כורע על ברכיו: "מענטשעלע מאכער" (הצלם היהודי היחידי בעיר). שוכב: –

The TOZ health service committee, 1928

מושבת־קיץ של "טוז": הילדים ועימהם עסקני ציבור
TOZ summer camp: the organisers and the children

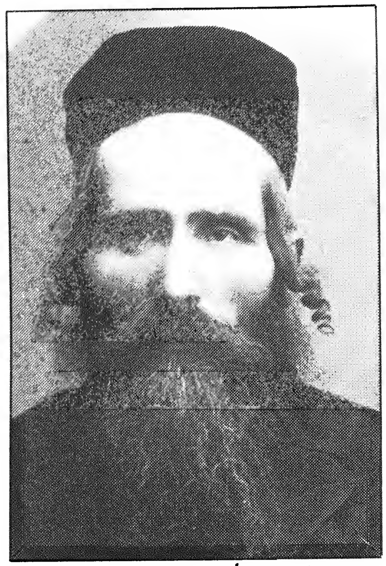
"יום־פרח" (יום התרמה) למען "טוז" (TOZ) **1924**. מימין: יוסל מילראד, הינדה בוים, פישל ניסנבוים, פייגה טננבוים, משה מייזלס, חייצ'ה מיגדל, פישל מילראד, הלה צ'ייקובסקי

"Flower Day" in aid of TOZ, 1924

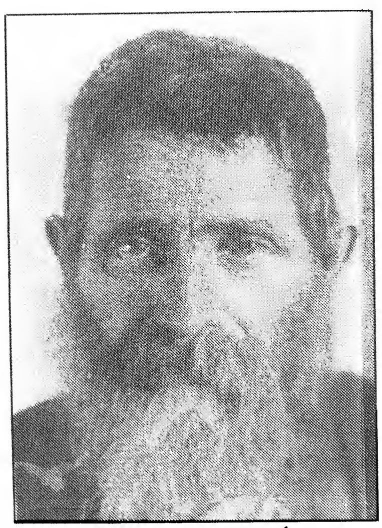

חברת "הכנסת־כלה". עומדים (מימין): שלמה קופרבלום, דוד "יאנאס", מיכאל גולומב, יענקל'ה הירשמן, –, שעיה מנדל (השמש). יושבים: איצ'יל'ה רושיס, משה בקל", אפרים לוי, חיימל'ה קוגוט, אהרון־איצ'ה הירשמן, לייב ברמן. על הרצפה: לייבל'ה קוגוט, ילד, תניא קופרבלום

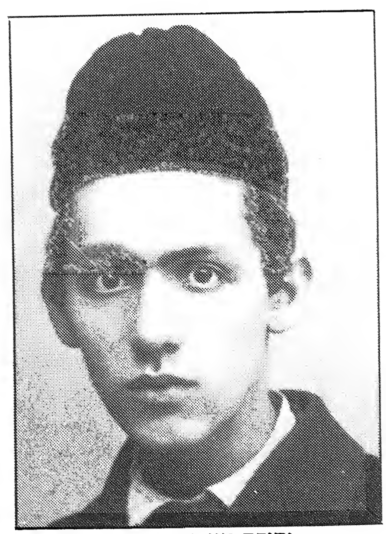
Committee of "Hachnasat-Cala" — the organization for providing poor brides with a dowry

אברהם ליימן, מורה הוראה
Avraham Leiman, Rabbi

שעיה־מנדל נתנזון, שמש בבית המדרש הגדול
Shaya-Mendel Natanson: janitor of "The Great Beit Hamidrash"

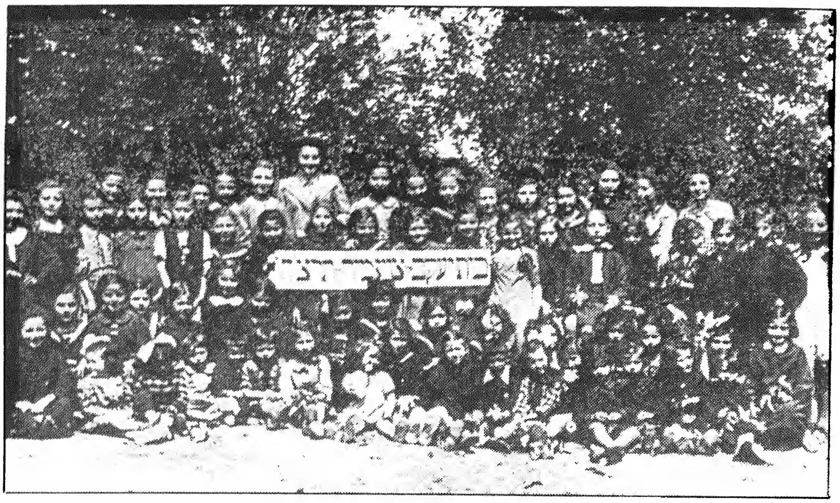

יהודה טננבוים, שוחט
Yehuda Tenenbaum: ritual slaughterer

אברהמ'לה רייס ושלום זילברברג, שוחטים (צולם בגיטו)

Avrumele Reis and Shalom Zilberberg, the ritual slaughterers. Photographed in the ghetto

בית־ספר "בית יעקב" של אגודת ישראל, 1937

"Beit Yaakov": The "Agudat Israel" girls' school, 1937

הרב ניי ושל מורה־ההוראה נתן־דוִד נבחר לייב ליפש, חתנו של שמלקה, בנו של נתן־דוִד, למישרת רב ומורה־הוראה.

בעיר היה בית־כנסת גדול עתיק־יומין והיו בית־מדרש גדול, בית־מדרש קטן ובית־מדרש של "חברת נושאים". מאלה בקעו תמיד קולות של לומדי תורה. בבית־הכנסת ובבתי־המדרש שירתו במסירות השמשים שמחה־לייב, מנדלי, ישראל־יעקב ושעיה־מנדל. השמש ישראל־יעקב נהג לפסוע לאט לאורך הרחוב היהודי ולקרוא: "יהודים, לבית־הכנסת!" בכל יום שישי, לפני כניסת השבת, היה עובר ומקיש שלוש נקישות בפטיש העץ שבידו על דלתות בתי היהודים להודיע להם על כניסת השבת.

המפלגות הדתיות הפעילו מוסדות חינוך: "יבנה", בית־ספר של "המזרחי" בהנהלתו של מוטלה רוזנברג; "בית יעקב" של "אגודת ישראל" בהנהלתם של יענקל וילצ׳ק ויצחק בוכהולץ; ישיבת "בית יוסף" ברחוב היהודי, שתלמידיו באו ברובם מערי הסביבה וחולקו בין בעלי־הבתים השונים ליום אחד בשבוע אצל כל אחד מהם. בלשון העם, נאמר כי נערים אלה "אוכלים ימים". ילדי ישראל הרכים למדו ב"חדרים" בדירות מוריהם ה"מלמדים".

פעילות ספורטיבית אינטנסיבית התנהלה בשנות ה־20 במועדון הכדורגל "רדיפה" שחבריו היו בעלי־מלאכה צעירים. המועדון גם שימש מסווה לפעילות של מפלגת פועלי־ציון שמאל לאחר שזו הוכרזה כבלתי־לגלית על ידי השלטונות. ייתכן של"רדיפה" היו שתח משמעויות – ספורטיבית, היינו רדיפה אחר הכדור ופוליטית, לאמור רדיפת המפלגה

מועדון ספורט "רדיפה" של פועלי ציון שמאל, 1924
"Redifa" the sports club of "Left Poaley-Zion", 1924

ארגון ספורט "מכבי" 1930
"Maccabi" sports association, 1930

חברי ועד "מכבי" 1928 – 1933

Members of "Maccabi" Committee 1928-1932

על־ידי השלטונות. בשנות ה־30 התמקדה הפעילות הספורטיבית בסאנדומייז׳ במועדון הספורט "מכבי". בין הספורטאים בעיר בלטו השחיינים היהודים. באחת התחרויות ניצח שחיין יהודי את מתחריו הנוצרים והמארגנים הפולנים לא יכלו להשלים עם זאת ופסלו אותו. הם פסלוהו גם כשניצח בשנית ורק לאחר שניצח בפעם השלישית נכנעו והעניקו לו מדליה.

שתי ספריות עשירות בספרות יידיש תרמו רבות לחיי התרבות בעיר: הספרייה שליד ה"האנטוורקֶר פֶריין" (איגוד בעלי־המלאכה) והספרייה שליד מועדון "מכבי".

כל הפעילות החברתית־תרבותית והמפלגתית התנהלה בכבוד הדדי, ללא מריבות ומחלוקות.

עולם עשיר ורב־מעש נעלם ונמחה מעל־פני האדמה.

ילדי "חדר" בשנות ה־20

Children from "Heder" (religious elementary school)

כיתה בביה"ס היסודי. התלמידות היהודיות היו מעטות בביה"ס

A class in the primary school in which a few of the pupils are Jewish girls

המלמדים והמורים / יצחק גוז'יצ'נסקי

ה"חדר" של יחיאל־אלתר שרמן שכן בדירתו, שהיתה בת חדר אחד בלבד. בבית היה מחסן שלתוכו הוכנסו תלמידים כעונש על התנהגות לא־הולמת או איחור. כאן התחלנו ללמוד את האלף־בית. הלימודים ב"חדר" זה נמשכו שנה אחת בלבד, מבוקר עד ערב. בימות החורף הביא כל אחד מאיתנו מדי־יום גזיר־עץ או מעט פחמים לחמם את החדר.

לאחר שנה עברנו ל"חדר" של מאירל קליינמן. אצלו למדנו חומש עם רש"י ובבוקרי שבתות היינו נבחנים בפרשת השבוע. בחדר אחד ישבו 15־18 ילדים סביב שולחן ארוך, שמילא כמעט את חללו של החדר. בפינה ליד החלון עסק יעקב־לייב, בנו של המלמד, בכריכת ספרים. "בית־מלאכה" זה כלל סיר עם דבק ושתי אבנים שהונחו כעין מכבש על גבי הספר המכורך. אשתו של המלמד, רחל, עסקה במכירת דבש.

מאותה תקופה זכורים לי גם המלמדים יעקל־יונה כהן, חיים־יוסף ואסר, יענקל דער ווארשעווער (איש־וארשה), שעיה פאנצר, שלמה ניימן, יוסל'ה יואל'ס (קאנדל), אברהם לרנר, צדיק יאשי'ס, המלמד מדוויקוזי, שמואל צירל'ס ויעקב־יוסף גרינברג.

בהיותי בן 8־9 למדתי אצל ישראל גרוזינסקי, יהודי ליטאי שהיה מורה מודרני ולא סתם "מלמד". מאחר שלא החמיר בענייני דת הסתייגו ההורים ממנו ובתוך זמן קצר נאלץ לעזוב את העיר. שינוי משמעותי בלימודים חל עם בואו של המורה יעקב־יוסף רוזנבלאט מלודז'. הוא הכניס שולחנות וספסלים מתאימים לחדר־לימודים גדול ליד דירתו שברחוב פודוואלה. אצלו התחלתי ללמוד תנ"ך. יעקב־יוסף היה איש מתקדם בדעותיו ומטופח במראהו החיצוני.

המורה הטוב ביותר שלנו היה יואל קוניוס שהיה בעל ידע רב בתנ"ך ובעברית חדשה. התלמידים למדו דקדוק מספר שהוא עצמו חיבר. גם יוסל שלייפשטיין היה מורה לתנ"ך. משניות וגמרא עם תוספות למדנו מפי ברל המלמד.

נוסף על המורים היהודים היו לנו גם שני מורים פולנים: בולסלאב לאטאבייץ ובאבסקי. למדנו אצלם לימודי־חול: פולנית, גיאוגרפיה וטבע. החרדים לא שלחו אליהם את ילדיהם. בשנות השלושים למדו כל ילדי היהודים בסאנדומייז' בבית־הספר הפולני הממלכתי.

קורסים לעברית / יחיאל צינמון

בשנת 1933 נפתחו בצויזמיר קורסים לעברית לבנות מטעם הסתדרות "יבנה" שליד מפלגת "המזרחי". בראש הקורס הראשון עמדה מרים

הוועדה המארגנת של חוגי־ערב לפועלים מטעם פועלי ציון שמאל. בשורה העליונה (מימין): גצל קאלינסקי, נחמן שניידר, משה'לה זוברמן, משה'לה שיפמן, –. בשורה השניה מלמעלה: פייגה קאלינסקי, הרשל, בן החייט "הצהוב", יעקב ברגר, שיינדל מינץ, חנה'לה ארשטיין, גולדה זילברברג, ישראל ("הצהוב"), יוסל'ה "פישער" (סוחר דגים), חיה־שרה בת הסנדלר הווארשאי.

יושבים מימין: משה'לה גלאס, משה רוזנצווייג, ראובן צ'אפניק, חיים ארדפרוכט, חנה'לה פרידמן, חנן בן ניסל הסנדלר. בכריעה: משה'לה באראנק ורייזל ברגר

The "Left Poaley-Zion" Committee for organising evening classes for workers

הקורס השלישי לעברית, 1929. שורה עליונה (מימין) –, פרימיט זילבר, פרידמן, גצל גולדברג (המורה לעברית), מילשטיין, גיטל שיפר, שאפרן. שורה תחתונה: יענטע ניי, גרינבוים, לס, ניימן, לאה קופרבלום, שרה גוז'ינצ'נסקי

The third Hebrew studying course, 1929

קומיסאר, מורה מוסמכת לעברית, בוגרת סמינר למורות ע"ש הרב רובינשטיין בווילנה. ועד מיוחד היה אחראי לקורסים האלה מטעם צעירי "המזרחי" ובראשו עמדו מלך נוסבוים, לוי ארדפרוכט ויחיאל צינמון. הוועד הזמין את שתי המורות שבאו לאחר מרים קומיסאר, באמצעות מרכז "המזרחי" בווארשה, גם הן בוגרות הסמינר למורות בווילנה. בקורסים לימדו עברית, היסטוריה של עם ישראל ושירה עברית.

הקורסים התקיימו תחילה בעזרת הנשים בבית־הכנסת ולאחר־מכן עברו לסימטה שליד רחוב סוקולניצקי ולבסוף, לפני פרוץ המלחמה, לבית משפחת שיפר ברחוב היהודי. מרים קומיסאר שבנתה את משפחתה בצויזמיר נספתה בבלז'ץ יחד עם בנה הרך ועם בני העיר.

שעיה רבין שהיה מורה לדת יהודית בבית־הספר הממלכתי לימד עברית בקורסים פרטיים. הוא הגיע אלינו בשנות ה־30 מהעיר הקטנה לאנוֹבצה שליד הגבול הישן בין פולין לרוסיה. בשנות שהותו אצלנו התבקש לא־פעם לנאום בשפה הפולנית בטקסים ממלכתיים בהשתתפות נציגי השלטון. הוא היה נואם מעולה והרשים את קהל הנוכחים הן בתוכן נאומיו והן בשפה הפולנית הרהוטה שהיתה שגורה בפיו. כשנתיים לפני המלחמה נשא לאישה את בת עירנו מינדל קופרבלום ועבר עימה לעיירה רוז'ישצ'ה בפולין המזרחית, שם קיבל מישרת מורה בבית־ספר תיכון עברי. הוא ניספה יחד עם אישתו ובנו.

"שטיבלעך" של חסידים / יחיאל צינמון

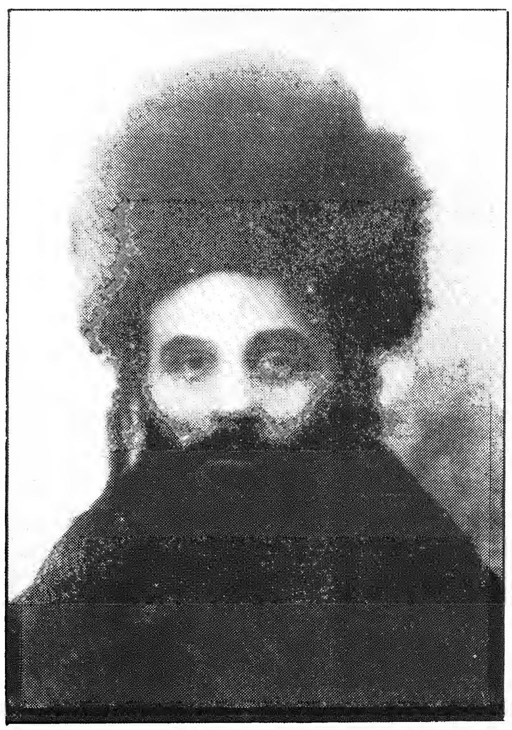
בצויזמיר היו כתריסר קבוצות של חסידים, שהתגודדו ב"חסידים שטיבלעך" לפלגיהם. חסידי גור, למשל, מנו 8־10 מניינים. בשנים הראשונות לאחר מלחמת־העולם הראשונה היה להם מקום תפילה קבוע בחדר שכור, שבו היו נפגשים כל יום השכם בבוקר לתפילת שחרית. אחרי התפילה היו כמה מתפללים נשארים ללמוד תורה. חסידי גור היו מתאספים גם בשעות אחר־הצהריים ולפנות־ערב לתפילות מנחה ומעריב. בחורף היו בחלקם נשארים עד שעת־לילה מאוחרת ולומדים בצוותא. במשך השנים נפוץ המנהג של לימוד דף יומי של גמרא בציבור. בחגים היו מתאספים לתפילה ואחריה היו האמידים שבהם מכינים "קידוש" ומכבדים את הכול בכוסית י"ש ובפרוסת עוגה. בימי חג נהגו החסידים ללכת ל"קידושא רבתי" לבית אחד העשירים שאישתו הכינה מטעמים כיד המלך, משם היו פונים לביתו של עשיר שני וכן הלאה. היו מהם שהלכו וטליתותיהם תחת בית־שחיִם והיו שהתעטפו בהן וכך עשו דרכם. לא־פעם נראו חסידים חוזרים מהקידוש בגילופין, אבל לא שיכורים ממש.

בימי חג היו החסידים מתכנסים ב"שטיבל" לשתות כוס־בירה ולשמוע

דברי חסידות, במיוחד מפי אלה שחזרו מביקור אצל הרבי. הם היו מספרים על חידושי תורה שהשמיע וכמובן על גדולתו של ה"זקן", הרבי שנפטר לפני זמן־מה. וכך היו יושבים ושרים שעות ארוכות עד שהגיע זמן תפילת ערבית ו"הבדלה" ושיבה הביתה.

קבוצות החסידים האחרות היו קטנות לעומת חסידי גור ומניינם שניים או שלושה בתי־אב. למשל חסידי ראדז'ין שנהגו למכור את חוט־התכלת שהיה שזור בציציותיהם. מקובלת היתה הגירסה שהרבי שלהם גילה את החילזון שממנו הפיקו את צבע התכלת.

הרבנים החסידיים נהגו להתארח בצויזמיר לעתים קרובות ואז היו כולם ממהרים להסב אל שולחנם וחגיגיות מיוחדת הורגשה בציבור היהודי. בין הבאים תכופות אל חסידיהם היה רבי זושא אייזנשטאט מוואַרשה. הוא היה רבי מודרני, שהשתדל לקרב לחסידות יהודים מכל שכבות העם. מוצאו היה מצויזמיר ומכאן כינויו "דער צויזמערער רבי" (הרבי מצויזמיר). הוא ניספה בגיטו אוסטרובייץ.

רבי זישא אייזנשטאט

Rabbi Zisha Eisenstadt

חסידי מודז'יץ היו מפורסמים בנעימותיהם היפות ואליהן נמשכו גם חילוניים, שהיו באים לתפילה רק כדי לשמוע את הניגונים שהלחין הרבי שלהם.

חסידי הרבי מאלכסנדרוב היו מתכנסים בביתו של ר' פרץ שוחט. הם היו מסולתה ומשמנה של עדת חסידי העיר.

בצויזמיר היו גם חסידי קוצק, טריסק, לובלין, טארנוב, קראקוב ובראסלאב־אומאן. אלה האחרונים כונו בשם "די טויטע חסידים". (החסידים המתים), כי לאחר פטירת הרבי שלהם ר' נחמן לא הכתירו ממלא־מקום אלא התפללו על קברו. הם היו ידועים כחסידים עליזים, כי כאשר היו נפגשים אפילו מתי־מיספר בלבד היו לוגמים קצת י"ש בבית־הכנסת או בבית פרטי, שרים ורוקדים שעות ארוכות בלי להתעייף ומושכים למעגל אנשים שלא השתייכו אליהם. שמחים וטובי־לב היו. זכור לי השיר האוקראיני שהיה אהוב עליהם במיוחד – "הולאי דושה בֶז קונטושה" (הוללי נשמה גם כשאין כסות לגופך).

החסידים ככלל הצטיינו בסגולות טובות: מתן צדקה לעניים ועזרה הדדית ביניהם־לבין־עצמם. בראשית שנות ה־30 השתנה המצב לרעה. מיספר החסידים הלך והצטמצם ואפילו לחסידי גור כבר לא היה מקום קבוע לתפילה וללימוד תורה בציבור. בחגים היו מתפללים בבית פרטי.

ביום־כיפור תש"ג 1942, האחרון בצויזמיר, התפללתי עם חסידי גור בביתו של ר' קופל שוחט. התפילה התנהלה בשקט רב, כדי שהגרמנים לא ישמעו חס וחלילה. מדי־פעם נשמע קול־בכי עצור, דמעות זלגו מעיני המתפללים ומפי החזן פרצה אנחה כבדה.

יחידי סגולה

הרב מנחם מנדל ניי / יחיאל צינמון

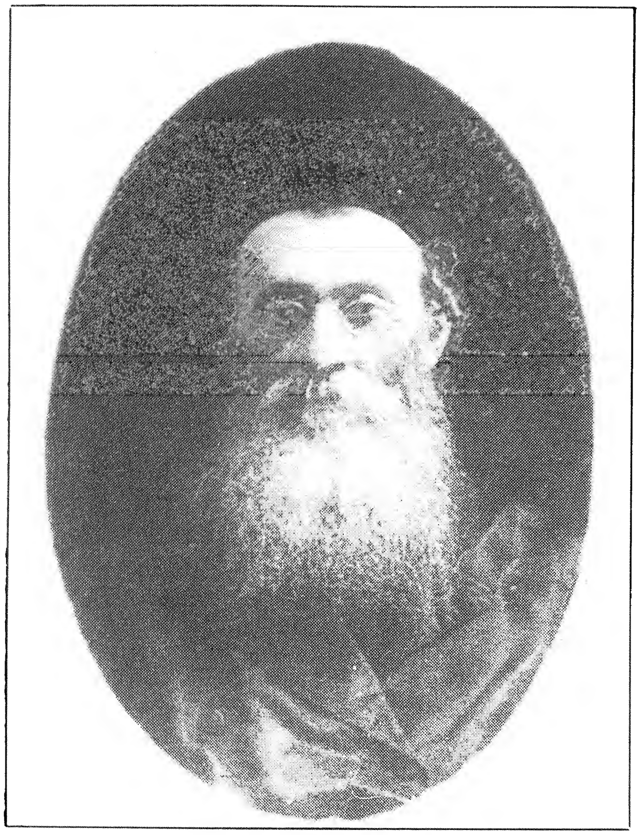
הרב מנחם־מנדל ניי, מרא דאתרא, היה תלמיד־חכם חריף־מוח ומקובל על כל הבריות. הוא לא נימנה עם מפלגה כלשהי אבל כשחגגה התנועה הציונית את פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1925, ורבים מיהודי צויזמיר התאספו בבית־הכנסת, ישב הרב מנחם־מנדל על הבימה והצטרף אל המברכים. החרדים החרימו טקס זה.

הרב גם היה מקובל על השלטונות, בהיותו אדם משכיל, מתקדם בדעותיו ובקי בשפה הפולנית. בכל חג לאומי־ממלכתי היה הרב מופיע במלוא הדרו בבית־הכנסת הגדול ונציג השלטונות לצידו על הבימה. דבריו זכו להקשבה רבה.

הרב ניי גם נהג להופיע, לבוש במדי מאיור (רב־סרן), בהשבעת טירונים יהודים. מצידו האחד עמד השמש הראשי שמחה־לייב פריזאנט, נושא ספר־תורה ומצידו השני – שלושה חיילים נושאים את הדגל של גדוד רגלים שבלגיון השני. הרב היה קורא את נוסח השבועה והחיילים היהודים ענו אחריו "אמן". לאחר־מכן הגיש לכל חייל ספר תנ"ך בנשקו כל ספר וספר. כל חייל ניגש לדגל ונשק לו. אירוע חגיגי זה גרם נחת־רוח מרובה ליהודי העיר.

כשערכה הכנסייה הנוצרית בסאנדומייז' קבלת־פנים לבישוף החדש הופיע הרב ניי כמקובל עם ספר־התורה והשמש שמחה־לייב החזיק מגש של כסף ועליו לחם ומלח. הבישוף עמד על הבימה בחברת כמרים ופרחי־כמורה מהסמינר לכמרים בעיר. הרב ניגש למקום־עומדו של הבישוף ובירכו בשפה הפולנית והשמש הגיש את המגש עם התקרובת. הרב ניי נהג להיפגש עם הבישוף יאן לורק והשניים ניהלו שיחות בנושאי דת.

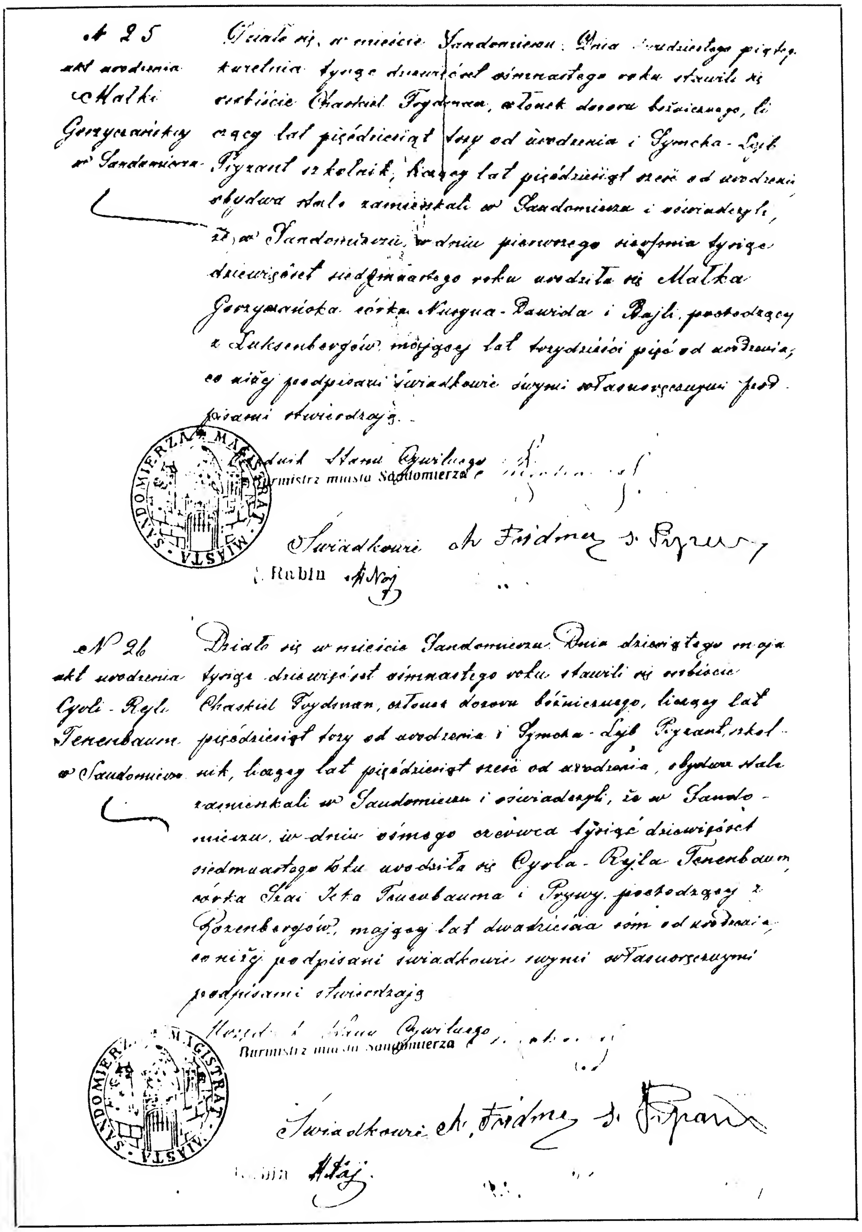
יהודי צויזמיר היו ידועים כמי שמרבים במתן צדקה ולכן רבו בעירנו מחזרים־על־הפתחים. המשטרה הפולנית לא ראתה בעין יפה את הקבצנים הללו, רדפה אותם ואף הושיבה אחדים מהם בבית־הכלא העירוני.

הרב מנדל ניי
Rabbi Mendl Nay

ה"בחורים", חובשי הספסלים בבית־המדרש, גמרו־אומר לחפש מוצא לעניין זה והחליטו לייסד חברה שתעסוק באיסוף תרומות בין יהודי העיר ולקבוע תקציב של שני זלוטי לכל קבצן שערכם היה כשכר יומי של פועל. שניים מבחורים אלה, לייבצ'י שיף ואני, הלכנו אל הרב לקבל את אישורו. הצגנו לפניו את מטרת מיפעלנו – רצון למנוע סבל מהקבצנים, שלא יצטרכו לחזר על הפתחים. תחילה התנגד לרעיון: "כסדום אתם רוצים לעשות את עירנו, שיהודי לא יוכל להיכנס לביתו של יהודי?" ענינו לו שכל בית יהודי יוסיף להיות פתוח לכל דיכפין כפי שהיה עד כה. שקל הרב בדעתו, הוציא מהמגירה גליון נייר רשמי ונתן את אישורו בכתב.

הרב מנחם מנדל ניי נפטר בשיבה טובה בשנת 1934.

№ 25
akt urodzenia
Malki
Goryczańskiej
w Sandomierzu

Działo się w mieście Sandomierzu, dnia dwudziestego piątego kwietnia tysiąc dziewięćset osiemnastego roku. Stawili się osobiście Chaskiel Frydman, stróż dozoru bóżniczego, liczący lat pięćdziesiąt trzy od urodzenia i Szymcha-Lejb Pyzant, szkolnik, liczący lat pięćdziesiąt sześć od urodzenia, obydwa stale zamieszkali w Sandomierzu i oświadczyli, że w Sandomierzu, w dniu pierwszego sierpnia tysiąc dziewięćset siedemnastego roku urodziła się Malka Goryczańska, córka Nuguna-Dawida i Rajli, pochodzącej z Luksenbergów, mającej lat trzydzieści pięć od urodzenia, co niżej podpisani świadkowie swymi własnoręcznymi podpisami stwierdzają.

Urzędnik Stanu Cywilnego [illegible]
Burmistrz miasta Sandomierza

Świadkowie Ch. Frydman S. Pyzant

Rabin A. Naj

MAGISTRAT MIASTA SANDOMIERZA

№ 26
akt urodzenia
Cyli-Ryli
Tenenbaum
w Sandomierzu

Działo się w mieście Sandomierzu dnia dziewiątego maja tysiąc dziewięćset osiemnastego roku. Stawili się osobiście Chaskiel Frydman, stróż dozoru bóżniczego, liczący lat pięćdziesiąt trzy od urodzenia i Szymcha-Lejb Pyzant, szkolnik, liczący lat pięćdziesiąt sześć od urodzenia, obydwa stale zamieszkali w Sandomierzu i oświadczyli, że w Sandomierzu w dniu ósmego czerwca tysiąc dziewięćset siedemnastego roku urodziła się Cyrla-Ryla Tenenbaum, córka Srul Icka Tenenbauma i Ryfki, pochodzącej z Rozenbergów, mającej lat dwadzieścia osiem od urodzenia, co niżej podpisani świadkowie swymi własnoręcznymi podpisami stwierdzają.

Urzędnik Stanu Cywilnego [illegible]
Burmistrz miasta Sandomierza

Świadkowie Ch. Frydman S. Pyzant

Rabin A. Naj

MAGISTRAT MIASTA SANDOMIERZA

רישום לידות בעירייה, 1918 (חתום ע"י הרב ניי)

Birth certificates signed by Rabbi Nay

רבי יענקל "מצבה קריצר" (חורט מצבות) – זה היה כינויו של סבנו בצויזמיר. את שם משפחתו לא ידע איש. הוא היה בנו של רבי אברהם זצ"ל ששימש ברבנות בצויזמיר במשך שנים רבות. אחרי החתונה עבר סבנו לגור בבית חותנו בעיר מודליבוז׳יצה. השידוך בין סבא לסבתא חנה־רחל נוצר אצל המגיד האדמו"ר מטריסק זצ"ל.

בבית־המדרש יצא שמו כגאון בתורה והוא היה ידוע כרב־אומן בציור ובפיסול באבן ובעץ. בזמנו הקימו בית־כנסת בעיר הסמוכה יאנוב וסבא התנדב לגלף את ארון־הקודש, שלא על־מנת לקבל פרס. עבודתו זו היתה מעשה־ידי אמן. לאחר זמן־מה ביקשו ממנו לקשט בציורים את כל בית־הכנסת.

לעבודה זו הוא הקדיש שלוש שנים תמימות. בבית־הכנסת היו 12 חלונות והוא צייר וילונות כבדים על הקירות. לעומדים מרחוק נראו הווילונות המצוירים כאילו הרוח מנשבת בין קפליהם. על התיקרה הוא צייר את 12 המזלות. במקום תאומים הוא צייר אלומות חיטים ונדמה היה כי הנה יפלו הגרעינים על הריצפה – כה נפלאה היתה אמנותו. בעיר בילגוראי בנה סבנו ארון־קודש שתהילתו יצאה בכל האיזור. כך התפרסם סבא כרב־אומן.

כאשר הוכתר ניקולאי אלכסנדרוביץ לצאר של רוסיה ציוותה העירייה לקשט את בתי העיר בדגלי המדינה ובסמליה. ראש העירייה פנה לסבא שיצייר את סמל המדינה: נשר בעל שני ראשים. מכיוון שהיה פטריוט פולני הוא גם הזמין סמלים עם נשר בעל ראש אחד – סמלה של פולין. סבא עשה כדברי המזמין. משנודע הדבר לשלטונות הרוסיים זימן ראש־העיר הפולני אליו את סבא, שילם לו את שכרו והורה לו לעזוב את העיר מחשש לתגובת השלטונות הרוסיים.

לכן באו סבא ומשפחתו לצויזמיר.

אף־על־פי שהיה בקי בש"ס ובפוסקים לא הסכים סבא לקבל על עצמו עול רבנות והעדיף לפרנס את משפחתו מיגיע־כפיים. הוא לא שימש ברבנות אך הקפיד למנוע כל פירצה נגד התורה. לדוגמה: בערב־שבת נהג לצאת ולבדוק אם החנויות נסגרות בזמן. החנוונים שראו מרחוק את ר׳ יענקל מסייר מסביב לשוק גירשו את הקונים וצעקו: "מהר, מהר, רבי יענקל כבר הולך!" ומיהרו לסגור את החנויות.

הבחורים היהודים נהגו לשחק כדורגל בשבת. ר׳ יענקל יצא למקום המישחק וכשראו אותו הנערים הפסיקו לשחק. כך זה נמשך זמן־מה. פעם בשבת לא הלך למיגרש וכששאלה אישתו מדוע אין הוא הולך, השיב לה: "כל עוד הפסיקו לשחק בראותם אותי, הלכתי כדי למנוע חילול שבת. אך בפעם האחרונה הם ראו אותי והמשיכו לשחק ואז אמרתי בלבי: יענקל,

אל תוסיף ללכת עוד, כי אתה מוסיף להם עבירה בכך שאינם מקיימים את המצווה 'והדרת פני זקן'."

על כל פירצה בדת היה מגיב בדרשה בבית־המדרש. בשנת 1928 יצאה תקנה שכל תלמידי בית־הספר הממשלתי צריכים לחבוש כובע בעל ארבע כנפות שנראה למעלה כצלב. באותה שבת בא ר' יענקל לבית־המדרש ודרש דרשה נלהבת בדבר האיסור שילדים יהודים ישאו צלב על ראשיהם.

הכול היה לשווא ולא שמעו לו. אני, נכדו, הייתי הילד היחיד שלא חבש כובע כזה. כששאל המורה למה אין אני חובש כובע כמו כולם – ענה לו המנהל: "הנח לו, הוא נכדו של ר' יענקל".

בימי הקיץ לפנות ערב הוא היה אוסף את כל הסבלים שהסתובבו באפס מעשה, מכניסם לבית־המדרש ונותן להם שיעור בתהילים מתובל בסיפורי חסידים. כולם היו צמודים לשולחן הלימודים והשתוקקו לשמוע עוד ועוד.

לסבא היתה מאפייה וסבתא חנה־רחל ע"ה היתה לו לעזר. כל יום שישי נהג לשלוח חלות שבת לנִצרכים. בליל־שבת כשחזר מבית־הכנסת היה שולח ידיו לצד מזרח ומזמר "שלום עליכם מלאכי השרת". התלהבותו היתה כה רבה עד שנדמה היה כי הוא רואה את מלאכי־השרת לפניו.

בשנת 1921 הקימו מעל הנהר ויסלה גשר־ברזל למעבר רכבות. כשעמדו לבנות את היסודות לגשר התלבטו מהנדסים מפולין ומחוץ־לארץ כיצד להניח את האבנים בנהר. אמרו להם שמצוי בעיר יהודי בשם יענקל "קאמייניאז" (שמלאכתו באבן) והוא בוודאי יידע מה לעשות. ואכן הזמינו אותו לבוא. אך הוא לא ידע פולנית. הביאו מתורגמן שיתרגם את דבריו מיידיש והמהנדסים עבדו לפי הוראותיו. הם התפעלו מהֶידע שלו בהנדסה ואחד מהם אף הציע לו עבודה באוניברסיטה בקראקוב. מובן שהוא דחה את הצעתם.

כאשר עלה פילסודסקי לשלטון יצק סבא את דמותו לתבניות גבס וצבע אותן בצבע כסף. כל מישרדי הממשלה ובתי־הספר השתמשו בתבליטים האלה וסבי אף קיבל מכתב תודה אישי מפילסודסקי. הוא לא החשיב את המכתב ואמר ש"איזה גוי" שלח לו מכתב־תודה.

הוא ביצע כל מיני עבודות הנדסיות בעיר שאפילו מהנדסים לא הצליחו לבצען. סביב הקתֶדראלה היתה גדר גבוהה ובה שער־כניסה מברזל שלא החזיק מעמד זמן רב. הוחלט לקרוא לר' יענקל "מצֵבה קריצֶר" והוא מצא פתרון לבעייה – יציקת עופרת לתוך העמודים. ואכן השער הסתובב היטב על צירו. את העבודה ביצע בעזרת פועלים פולניים שעימם דיבר יידיש.

למרות כשרונותיו המרובים הוא גר בדירת־מרתף בת חדר אחד ומטבח ללא חלונות.

קיינדל ספירו מבית פֶליקס נולדה בפינצ׳וב בשנת 1857. הוריה ניהלו בית מסורתי ואת פרנסתם מצאו במשק חקלאי. בימי המרד הפולני בינואר 1863 הסתתרו בחווה של הפֶליקסים, לוחמים פולניים. יחס חם לעניינה של פולין איפיין את סבתי כל חייה.

בהיותה בת שש התייתמה קיינדל מאִמה. בגיל שש־עשרה נישאה למאנֶס ספירו מצויזמיר ומאז היתה לה צויזמיר לבית אמיתי. בינה לבין חותנתה שררו יחסים מלאי אהבה והבנה הדדית שהוסיפו לתחושת הבית החם. בתחילה היה מצבם החומרי של בני הזוג הצעיר די קשה אבל התנאים השתפרו לאחר שפתח מאנס חנות בדים. ב־1874 נולדה להם הבת הראשונה וקיינדל חלתה במחלה רצינית אך בזכות טיפולה המסור של החותנת שבה לאיתנה.

סבתי קיינדל היתה מקובלת מאוד בסביבה היהודית והפולנית. בית ספירו נעשה מרכז הצדקה והעזרה הסוציאלית והשפעתו החברתית והתרבותית על חייה של צויזמיר היתה רבה. במשך שנים רבות היתה סבתי חברה במועצת העירייה וייצגה בנאמנות את ענייניהם של יהודי העיר.

במלחמת העולם הראשונה לקחו הרוסים את בעלה ואת שני בניה כבני־ערובה. מאחר שנעדרו מצויזמיר שנים מיספר טיפלה קיינדל לבדה בעסקי החנות, בניהול הבתים שהיו רכושם ובמשק־הבית. בתה פייגה וכלתה פלורה יחד עם ילדיהן עזבו את בתיהן בוורשה ובלודז׳ והתארחו אצלה.

סבי מאַנֶס נפטר ב־1926 וסבתי ניהלה את כל העסקים בתבונה ובאומץ רב. עם פרוץ מלחמת העולם השניה הפקיעו הגרמנים את כל הרכוש והתנאים החומריים החמירו ביותר, במיוחד משעה שרוב בני המשפחה התרכזו בצויזמיר. ב־18 ביולי 1942, בטרם השמידו הגרמנים את יהודי צויזמיר, נפטרה סבתי במיטתה והיא בת 85.

בתקופת המלחמה שהיתי בסאנדומייז׳, עיר הולדתה של אמי, ולעתים קרובות ביקרתי בביתה של דודתי קיינדל. היא היתה כבת 80 ומעלה, הסתובבה בביתה הגדול בקומה זקופה ובראש מורם עטור־שיבה, משקפי־מצבט על אפה וצרור מפתחות תלוי בחגורתה. באותם ימים התרכזה בביתה כל המשפחה שהגיעה מוורשה ומלודז׳, והיא שלטה בכול, כי מוחה היה צלול לחלוטין.

בראשית ימי המלחמה המשיכו לקוחותיה מבני האצולה הפולנית והכמורה לקנות בדים בחנותה הגדולה. משהחרימו הגרמנים את החנות שמרו לקוחותיה על קשר איתה, המשיכו לבקר בביתה והיא ניהלה איתם שיחות בפולנית צחה. כאן עלי לציין, שהיא ידעה כמה שפות על בוריין.

היהודים וגם הפולנים כיבדוה. היא זכתה למעמד מיוחד בעיר, ואף היתה מודעת למעמד זה והתנהגה בהתאם. היא דאגה לכל משפחתה, אך לא הסכימה שיסעדו אותה בחוליה וסירבה לקבל אוכל במיטה.

אני זוכרת שחיבבה מאוד את הנין שלה סטֶפאנֶק שאף הוא חי בביתה בתקופת המלחמה יחד עם אמו חנקה. היא דאגה לחינוכו היהודי, שכרה מורה שילמדוֹ עברית ותנ"ך ודרשה מהילד לדווח לה מדי־פעם על הישגיו בלימודים אלה.

בהלווייתה ביולי 1942 נכחו אנשים מעטים בגלל האיסור שחל על יהודים לצאת מהגיטו.

בשנת 1935 הגעתי עם אשתי לסאנדומייז' ובה חיינו שנים מיספר. בין שאר אנשים התיידדנו עם בני משפחת ספירו. ראש המשפחה היתה האלמנה קיינדל שכונתה בפי הפולנים "מאנֶסוֹבה" לפי שמו הפרטי של בעלה המנוח מאנֶס. קיינדל היתה אישה משכילה וידעה שפות רבות. היא למדה בבית־ספר תיכון בפינצ'וב, מה שנחשב במאה ה־19 להישג גדול לאישה.

היא התפארה שהכירה אישית את י.ל. פרץ, שחי ועבד בעיר בתחילת שנות ה־70. גברת ספירו ניהלה חנות טקסטיל גדולה, אך עושרה בא לה בעיקר מהבתים הרבים שבבעלותה. למרות עבודתה לפרנסת המשפחה נשאר לה זמן לטפל בעניי העיר.

היו לה לקיינדל שני בנים. עמנואל היה סוחר אך תחומי התעניינותו לא הוגבלו למיסחר בלבד. הוא היה בעל אופקים רחבים, מבין במוסיקה ובספרות וגם שחקן שח מעולה. יאיר (יוכי) בנה השני, אדם משכיל גם הוא, היה בעלה של פלורה ואביה של חנקה, אשת יז'י סאלומונוביץ' המהנדס מלודז'.

גברת ספירו אהבה את בניה, אבל כשכעסה עליהם היתה מכנה אותם "סמארקאצ'ים" (פרחחים). גם כאשר היו בני חמישים ומעלה. הבנים כיבדוה מאוד. היא היתה מקובלת על יהודים ועל נוצרים שרבים מהם קנו בחנותה. סחורתה היתה הטובה והזולה ביותר והדבר עורר את אמונם של הקונים.

במוצאי שבתות היו מתכנסים בביתה אנשים צעירים מבני האינטליגנציה, טועמים ממאכליה הטעימים, שרים שירי־עם יהודיים ומספרים סיפורים. גם היא היתה בין המספרים.

עמדה לה הזכות והיא נפטרה חודשים מעטים לפני חיסול היישוב היהודי בעיר. השתתפתי בהלווייה שהיתה דלת משתתפים. רק אנשים מעטים הלכו אחרי ארונה. אילו הזמנים רגילים, אין ספק שכל יהודי סאנדומייז' היו באים ללוותה בדרכה האחרונה.

כבר בראשית המאה היו בעריה ובעיירותיה הרבות של פולין נשים משכילות, שלמדו בגימנסיות, ידעו פולנית ורוסית על בוריָן, קראו עיתונים והיו בקיאות במתרחש "בעולם הגדול". גם בצויזמיר היו נשים כאלה, למשל, קיינדל ספירו וסבתי פריידל. בביתה של גברת ספירו דיברו פולנית, בניה לבשו בגדים מודרניים והבית לא היה מסורתי. סבתי לעומת זאת היתה אישה אדוקה וחבשה פיאה נוכרית. סבי איצ'ה־מאיר והבנים שהיו מחסידי גור לבשו בגדים מסורתיים. ייחודה של סבתי היה בזה שעם כל אדיקותה היתה "אשת העולם". היא סיימה פרוגימנסיה (4 כיתות גימנסיה), דיברה ברהיטות פולנית ורוסית, היתה מנויה על העתון הסוציאליסטי 'נאפשוד' (קדימה) שיצא לאור בקראקוב אחרי מלחמת העולם הראשונה. כפי שהסבירה לי, היא חתמה דווקא עליו משום שהיה עתון פולני לא־אנטישמי יחיד.

פריידל פישמן
Freidl Fishman

סבתי גילתה בקיאות בענייני העולם הגדול, בלטה בחכמתה והיתה בעלת הדרת־פנים. אני זוכר שבעודי נער נכנס פעם יהודי מבוגר בעל זקן, לבוש קפוטה ארוכה ובקול רם אמר: "פריידל, אני רוצה לשאול עצה מפיך." ליטול עצה מפי אישה לא היה מקובל לפי שמעמדן של נשים היה נחות וכמאמר הבריות: "שיער ארוך ושכל קצר". אבל נראה ש"כלל" זה לא החילו על נשים יחידות שבלטו בכשרונותיהן ובחכמתן. ההוכחה לכך היתה בחירתה של סבתי למועצת העירייה בצויזמיר בבחירות הראשונות בשנת 1919, עם קום מדינת פולין העצמאית. היא היתה האישה האחת־והיחידה בין שנים־עשר חברי המועצה, שביניהם גם היה כומר רם־מעלה. כששמעתי באמריקה דיבורים על "העיירה הנחשלת" נהניתי לראות את הבעת פניהם של האנשים כשאמרתי להם, שסבתי חבושת־הפיאה היתה חבירת מועצה בעיירה בימים שהסבתות שלהם עדיין היו מחוסרות זכות־בחירה.

דמותה של סבתי מזכירה לי נשים מפורסמות בספרות היהודית, נשים שגידלו ילדים (לסבתי היו 7 ילדים), ניהלו עסק ומשק־בית וגם עסקו בענייני ציבור.

סבתי עברה עם המשפחה לראדומסק, מקום־מוצאו של סבי. בתקופת המלחמה, כשגורשו היהודים מראדומסק, חזרה יחד עם סבא ועם שניים מהבנים לצויזמיר. סיפרו לי, שלפני שילוחה לטרבלינקה לבשה סודר של שבת והדליקה נר לנשמתה שלה.

יואל קוניוס / ברונקה עזריה, יוכבד ארליך

אבינו יואל קוניוס היה בין הדמויות הבולטות שהפיצו בעיר את השפה העברית ואהבת ארץ־ישראל. הוא לימד עברית, דקדוק, תנ"ך, היסטוריה וגמרא.

תלמידיו היו דרדקים, נערים וגם מבוגרים. הוא נודע כמומחה לשפה העברית ובמיוחד לדקדוק ואף הוציא לאור ספרי דקדוק לשימושם של תלמידיו הרבים.

אבינו נולד בעיירה הקטנה פולאנייץ. בגיל צעיר מאוד נשא לאישה את אמנו, סימה־תמה נוסבאום מסאנדומייז'. כאן הקימו שניהם את ביתם ונולדו להם שישה ילדים – בן וחמש בנות.

שנים מיספר לאחר מלחמת העולם הראשונה עברנו לקראקוב ושם לימד אבינו בבית־הספר העממי "מזרחי", בבית־הספר התיכון "תחכמוני" ובבית־היתומים היהודי. ביתנו היה ספוג אווירה של מסורת דתית־ציונית וכולנו דיברנו עברית. אבינו הרביץ תורה בנו, הבנות, ואף לימד אותנו גמרא.

יואל קוניוס
Yoel Konius

בתחילת מלחמת העולם השניה המשיך ללמד על־אף האיסור שהטילו שלטונות הכיבוש. בתוך זמן קצר נסגרו בתי־הספר היהודיים. גורשנו מקראקוב וחזרנו לסאנדומייז׳. עד לאקציה הראשונה המשיך אבינו ללמד במחתרת בכיתה מאולתרת בעליית־הגג, אם כי הדבר היה כרוך בסכנת נפשות. אבינו ואמנו ניספו במחנה טרבלינקה, לשם גורשו מגיטו סאנדומייז׳ ב־10 בינואר 1943.

גם היום אפשר לפגוש בישראל אנשים האומרים שבזכות המורה קוניוס שגורה השפה העברית בפיהם.

רסיסים

מפי קודמים / יהושע רוטנברג

בני העיירות היו ידועים כבעלי המצאות, מספרי בדיחות, בקיצור – נשמות עליזות.

עניים, אבל שמחים. אמנם לא כל הפקחים נתרכזו בצויזמיר ולא כל העניים היו שמחים, אבל אימרה נאה, בדיחה טובה וסיפור קולע אהבו הכול. אספר כאן מה שהעליתי בזכרוני מסיפוריה של דודתי **חומקה ציילון.**

"לך ספר להם": איצ'ה בן האופה שירת בצבא הרוסי בעת מלחמת רוסיה־יפן ונפל בשבי היפני. כעבור שנים רבות שב לצויזמיר. ברדתו מן הרכבת בנאדבז'ז'ה, כשני קילומטרים מהעיר, קנה תרנגולת אצל אחת האיכרות ונכנס עימה העירה. ראוהו בני העיר, תמהו ושאלו אותו: "איצ'ה, מה זה פתאום אתה נושא תרנגולת על שכמך?" השיב להם איצ'ה: "כל מי שהיה מזדמן לי בדרכי בוודאי היה שואל אותי שאלות שונות ומשונות. 'איצ'ה, איפה היית?' 'איצ'ה, מה עשית כל השנים האלה?' לך ספר להם על המלחמה, על היפנים ועל השבי! עכשיו בראותכם את התרנגולת שאלה אחת בלבד בפיכם: 'מה פתאום תרנגולת?' ואני עונה בקיצור: פשוט הזדמנה לי מציאה וקניתיה'."

"יש פרנסה!": בצויזמיר היה בית־קולנוע קטן שהקרינו בו סרטים כמה פעמים בשבוע. שני בעלים שותפים היו לאותו קולנוע, יהודי ופולני.

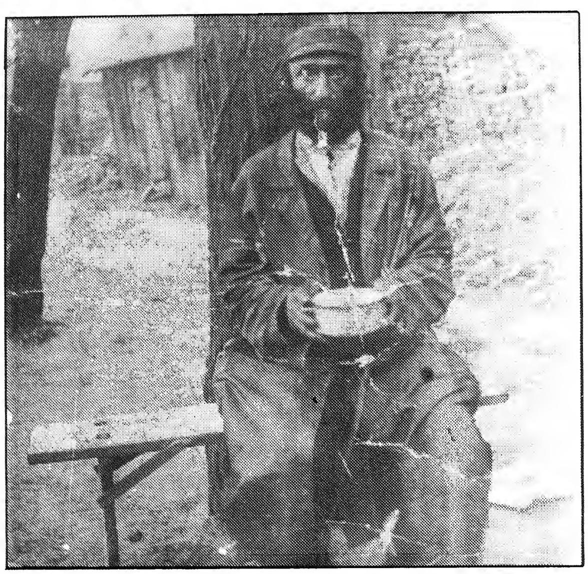
משששאלו את היהודי אם יש פרנסה מהעסק הזה, היתה תשובתו: "אין פרנסה". "אז איך מתקיימות שתי משפחות מהקולנוע הזה?" – הוסיפו לשאול. על כך ענה: "מהקולנוע אמנם אין פרנסה, אבל הגוי מרמה אותי במכירת כרטיסים ואני מרמה אותו בקניית הסרטים בוורשה. מזה יש פרנסה."

"בהכרה מלאה": בצויזמיר היה משוגע־העיר שכינויו היה משה "ואריאט" (המשוגע). הוא נהג לשים את אצבעותיו בפיו ולהשמיע שריקה. לעת־זיקנה חלה מאוד ואנשים מכובדים מ"פני העיר" באו לבקרו ב"מקום מגוריו" – מחסן גרוטאות באחת החצרות. על אף הכול, הלוא 'שירת' את העיר שנים רבות! בהיכנסם שאלוהו: "מה שלומך משהז" התרומם משה בשארית כוחותיו, תקע אצבעותיו לפיו והשמיע שריקה. לאחר זמן־מה יצאה נשמתו. בעיר אמרו: "הוא היה בהכרה מלאה עד לרגע האחרון."

שריקה שגרמה למאסר / נתן קליינמן

בתום מלחמת העולם הראשונה עם הקמתה של מדינת פולין העצמאית, התמקם בקסרקטין שבעיר גדוד של הצבא הפולני. לא עבר זמן רב ונערכו בחירות למועצת העיר. נבחרו גם נציגים יהודים: אחי נחמן קליינמן, פריידל פישמן, רופא־השיניים מלינגר, מאיר גרינברג, לייבקה קוגוט, ובמשך הזמן גם קיינדל ספירו.

באחד מימי ראשון בבוקר התקיימה אסיפה בכיכר בית העירייה ודובר בה על גיוס מתנדבים לצבא. בעת השמעת הנאומים תקע משה "ואריאט"

תמונת משה "ואריאט" (המשוגע)
Picture of Moshe "Variat" (Madman)

שהיה ידוע כמשוגע העיר שתי אצבעות לפיו והשמיע כמנהגו שריקה חדה.

עמדתי בתוך קהל פולני רב. הייתי צעיר לימים ואחי נחמן צעק עלי שאחזור מייד הביתה כי אין לי מה לעשות בין מבוגרים. לקול צעקותיו ניגשו סמל פולני וסוכן־חרש ואחזו באחי בטענה שהוא־הוא שהשמיע את השריקה וגם אמר "בוז לשלטון הפולני". נחמן הוכה קשות והכניסו אותו לשעות מיספר לבית־המעצר שמאחורי האיטליזים. אחר־כך העבירוהו לבית־הסוהר. שם ישב ימים אחדים עד ששוחרר בערבות. הוא ניצל את ההזדמנות וברח אל מעבר לגבול.

אל־מול השלטונות / יחיאל צינמון

"אופזיצן": בשנת 1905 פרצה מלחמה בין רוסיה ליפן. צויזמיר היתה אז באזור שצורף לרוסיה. בלאיוב, מושל המחוז, שמקום מושבו היה בצויזמיר, הזמין אליו את בעלי־הבתים היהודים והסביר להם שהממשלה זקוקה לכסף. לכן כל אחד מהם צריך לתרום סכום מסויים למטרה נעלה זו. קם אחד מבין הנאספים היהודים ואמר: "כסף אין לנו, כי הדיירים לא משלמים שכר־דירה, אבל במקום זה אנחנו מוכנים "אופזיצן", כלומר, במקום לשלם – להתכבד לשבת בכלא...

שיפוץ הכנסייה: ר' לייביש מינץ בעל בית־הדפוס בצויזמיר היה חבר במועצת העירייה. באחת הישיבות עמד על סדר־היום סעיף איסוף כספים לשיפוץ כנסייה. מובן שגם היהודים נכללו ברשימת הנתבעים לתרום. מאחר שהעניין לא מצא חן בעיני ר' לייביש, ביקש את רשות הדיבור ואמר: "אין לי כל התנגדות שיהודים יתרמו מכספם לשיפוץ הכנסייה. אבל שערו בנפשכם, מה תהיה הרגשתכם כששני יהודים יטיילו בסביבת הכנסייה ואחד ישאל את רעהו: 'יעקל, כמה תרמת לשיפוץ הכנסייה?' 'וכמה תרמת אתה, משה?' – יענה לו בשאלה חברו. אני סבור ששיחה כזאת לא תנעם לאוזניכם."

הסעיף נמחק מייד מסדר־היום.

שייע המרפא / יהושע רוטנברג

לפני מלחמת העולם הראשונה גר ברחוב רינֶק 7 "פֶלצֶ'ר" שכינוהו שייע־רופא. אמי היתה חבֵרה של בנותיו ונהגה לשבת בביתם. היא סיפרה לי ששייע־רופא חיבר מחזות ביידיש. בדירתו נהג לכנס ילדים, בעיקר

עניים, וביים איתם הצגות, ולא רק בחנוכה ובפורים, כפי שהיה מקובל, אלא בכל ימות השנה. הוא דאג לא רק לנפשם אלא גם לגופם ונהג להאכיל אותם.

החולים שנזקקו לעזרתו הרפואית, בעיקר איכרים פולנים, לא היו יחידים בחדר־הקבלה. התהלכו שם כעשר תרנגולות שלכל אחת מהן נתן שייע שם יהודי: שפרינצה, גולדה, חנה׳לה וכו׳ והיו מספרים שהן היו באות אליו כאשר קרא בשמן...

ניסל "זומבול" הסבל / יצחק ענפי

בנערותו כינוהו "ניסל זוֹמבול" (זוֹמב – שֵן בפולנית) על שום שיניו הקדמיות הגדולות, שהיו בולטות תמיד מפיו הגדול, אם דיבר ואם שתק. משגדל הלך לעבוד בסבלות ומאז קראו לו "ניסל זומבול הסבל". לא ארכו הימים וניסל השכיר עצמו כעוזר לעגלון. ראה העגלון שיש לו על מי לסמוך, עמד ומסר את הסוסים והעגלה לניסל ואמר: "דיינו, אתה, ניסל, סע במקומי! תוביל נוסעים וחבילות מצויזמיר לאפטא ומאפטא חזרה לצויזמיר ושכרך יהיה כפול." היה ניסל נוסע הלוך־ושוב, מוביל נוסעים וחבילות, בקיצור – עגלון לכל דבר.

היה מעשה וניסל נסע כרגיל לאפטא בשעת־בוקר מוקדמת. עבר יום, חלף לילה וגם הבוקר שלאחריו כבר הפציע וניסל איננו. קם בעל־העגלה ומיהר לאפטא, שאל ודרש: "חבריא, שמא ראיתם את ניסל חוזר לצויזמיר?" עמדו עגלונים והחוו בשוטיהם כלפי אוסטרובצה, כלומר לא לצויזמיר שם פניו אלא התרחק ממנה והלאה.

להיכן נעלם ניסל? מסתבר שיצא לראות את העולם הגדול. משמע, התפתה ליצרו, ירק על צויזמיר ועלה עם עגלתו בדרך העולה לאוסטרובצה. מאוסטרובצה המשיך לאילז׳ה, מאילז׳ה לראדום, מראדום לקיילצה, מקיילצה לקראקוב, מקראקוב לטארנוב, מטארנוב לדז׳יקוב, ומדז׳יקוב לנאדבז׳ז׳ה. ומשם... – ישר לצויזמיר.

נפלה הברה בעיר: ניסל חזר! התקהלו כל תופשי שוט, הקיפו את ניסל ושאלוהו: "איפה היית ומהיכן באת, ממזר ושרץ, זומבול כמוך?"

התחיל ניסל בודה מלבו מעשיות ומקשקש: צוענים תפסוהו ועל־כורחו היה עליו ללכת לכל אשר ילכו. אילו היה מוסר להם את העגלה והסוסים, היו מניחים לנפשו. אך הוא, ניסל, העדיף למות ולא למסור להם את רכוש בעל־הבית שלו. וכך נסע ונסע בחברתם. ודאי חשבו לחסלו באחד המקומות הרחוקים. אולם הוא התחמק מהם בעוד מועד וברח בחשכת הלילה ולאחר שדהר בלילות ובימים, ללא שינה וללא מזון, החזיר סוף־סוף את הסוסים לבעליהם.

בימי השואה

קְרוֹנוֹת, אָן תִסְעוּ הוֹי, הַגִידוּ, לְאָן?
לְאָבְדָן! בְּלִי מִשְׁפָּט וּבְלִי דִין, לְאָבְדָן!

יצחק קצנלסון

ראשית הכיבוש

בפרוץ המלחמה / צסיה שניידר

הרדיו ניבא דברים קשים. באחד החלונות של המאגיסטראט (בית העירייה) שבכיכר־השוק הציבו רמקול כדי לאפשר לתושבי העיר, שלרובם לא היו מקלטי־רדיו, להאזין לחדשות. ההתרגשות גברה מרגע לרגע ובקרב היהודים במיוחד גדלה החרדה מפני הבאות. על קירות המאגיסטראט הודבקו מודעות גדולות על גיוס כללי ומכל עבר נשמעו קריאות של תושבים נלהבים: "אנו עולים על ברלין! נכה את הגרמנים!"

ביום שישי 1 בספטמבר 1939 פרצה המלחמה. כבר באותו יום הופיעו מטוסים בשמי סאנדומייז'. "אלה משלנו – קראו אנשים – אל תפחדו!" אבל כאשר החלו להישמע קולות נפץ, היה ברור לכולם שאלה מטוסי האוייב. בחוצות העיר הופיעו פליטים, רובם יהודים שבאו ממערב פולין ומדרומה. הם הגיעו במכוניות, בעגלות, באופניים או ברגל. כולם נהרו ללובלין כי האמינו ששם ייעצרו הגרמנים והם לא יפלו בידיהם. הפליטים שוטטו ברחובות העיר, עייפים וצמאים. בזמן ההפצצה הם התפזרו לכל עבר והפקירו ברחוב את מטלטליהם, וההמון עט עליהם ובזז אותם. האופטימיסטים עדיין האמינו שאנגליה וצרפת יבואו לעזרת פולין.

בינתיים התנדבו התושבים לחפור תעלות נגד הפצצות. בלילה נשמע רעם תותחים ובימים גברה הבהלה. צריך לברוח! אבל לאן? "הגרמנים כבר חצו את הגבול!" "הגרמנים בצ'נסטוחוב!", "בקיילצה!", "הם כבר הגיעו עד אופאטוב!". "מי מפיץ את השמועות האלה?" – שאלו אנשים. "זורעי בהלה! מרגלים! צריך לאסור אותם!" ואמנם נאסרו אנשים רבים חפים מפשע.

באחד הלילות הופגזו בית־החולים וכנסיית "שוויינטֶגוֹ דוּחה" (רוח הקודש). כולם היו אחוזי פחד. ברחובות העיר נראו צעירים זועמים ללא מדים או נשק; אלה היו חיילים שחיפשו את יחידתם הצבאית. הם התייצבו לפי צו־הגיוס שקיבלו אך לא הספיקו להגיע לבסיס והגיעו באקראי לסאנדומייז'. מראם היה מדכא מאוד. עובדי העירייה נמלטו מהמקום וגם שאר המוסדות חדלו לפעול. פצועים – אזרחים וחיילים –

מילאו את בית־החולים עד־אפס מקום. הצבא הפולני נטש את הקסרקטין והאוייב עמד בשער.

ביום שלישי 5 בספטמבר לפני הצהריים הופיע פטרול גרמני ראשון בעיר, רכוב על אופנוע. מייד נפל הקרבן היהודי הראשון: הרשלה לוי בן אפריים, המכונה "פא"ט" (ר"ת – הסוכנות הטלגרפית הפולנית), הציץ מתוך שער אחד הבתים וסקרנותו המפורסמת עלתה לו בחייו. ב־8 בספטמבר, לאחר ליל הרעשה ארטילרית כבדה, השתרר שקט בעיר. תנועת הצבא הפולני עדיין נמשכה. פתאום נשמעה בכיכר־השוק צעקה: "גרמנים!" רחובות העיר כאילו טואטאו במטאטא גדול. האנשים נמלטו לבתיהם בחרדה גדולה. מייד עם כניסתם לסאנדומייז' ירו חיילים גרמנים ב־3 יהודים: משה בוים, יענקל לדרמן ויצחק טייטלבאום ("אובראזובר").

בעקבות הצבא הגרמני הגיעו אנשי אס־אס, אס־דה וז'נדארמריה; במועד מאוחר יותר הצטרפה אליהם המשטרה הפולנית.

המסע לזוחצ'ין* / יצחק גוז'יצ'נסקי

הֵן אֶצְעַק חָמָס וְלֹא אֵעָנֶה
אֲשַׁוַּע וְאֵין מִשְׁפָּט

איוב י"ט, ז'.

ביום שני 11 בספטמבר 1939 ציוו חיילים גרמנים על כל הגברים היהודים לצאת מבתיהם ולהתרכז בכיכר־השוק. הובלנו לשם בידיים מורמות, מזורזים על־ידי הקלגסים הגרמנים. כשהגענו לכיכר כבר היו שם שבויי־מלחמה פולנים ופולקסדויטשה.** האחרונים הופרדו מחבריהם־לנשק הפולנים ואלה הופרדו מאיתנו היהודים. היו שם כ־700 יהודים. הגרמנים החזיקו אותנו בחוץ כל הלילה בהמתינם להוראות. רק למחרת פקדו עלינו להתחיל לצעוד. בראש צעדו הפולקסדויטשה ולצידנו חיילים גרמנים חמושים. היעד לא היה ידוע לאיש. עברנו את שער אופאטוב ועלינו על הכביש המוביל לעיר אופאטוב. החיילים זירזו אותנו כאילו היינו עדר בהמות. היה יום חם ולוהט והאבק חדר לכל נקבי העור. לפנות ערב הגענו לאחוזת שלאזוב ובשטחה לננו בשדה תחת כיפת־השמיים. למחרת הגענו לכפר ולוסטוב. שם חיכו לנו קצינים גרמנים שערכו חיפוש בכלינו ודרשו מאיתנו שעונים. הם איימו כי מי שלא ימסור את שעונו – יִיָרֶה.

אחד הקצינים פקד לבודד שוב את היהודים משאר הצועדים. לאחר־מכן ציווה עלינו להדליק מדורה ולהשליך לתוכה כיפות, סידורים

---

* ראה מפת העיר וסביבתה בפרק "מחנות עבודה".
** אזרחי פולין וארצות אחרות ממוצא גרמני.

וטליתות־קטנים. בשעת מעשה גזזו החיילים את זקני היהודים בחרבותיהם. אני זוכר שגזזו עד זוב דם את זקנו של הרב לייבל ליפש הצעיר, חתנו של שמלקה, בנו של המורה־הוראה ר׳ נתן־דויד. נצטווינו לרקוד סביב המדורה ולשיר. כשעה שרנו ניגונים חסידיים, בעיקר "וטהר לבנו לעבדך באמת". ברל רוזנצווייג שר ביידיש את השיר "היהודי עם מקל הנדודים". כשדעכה האש עם רדת הליל אמרו לנו לשכב על האדמה.

למחרת השכם בבוקר קמנו והמשכנו לצעוד, עד שהגענו בשעות הערב לכפר זוחצ׳ין, כ־30 ק"מ מסאנדומייז׳. כל היום לא באה טיפת מים לפינו. שוב שכבנו בשדה פתוח. בשטח מגודר, שהיה מיועד ל־300 אנשים דחסו כ־1200. כאן פגשנו יהודים מעיירות שכנות: ליפסק, זאוויחוסט וטארלוב. הם סיפרו לנו שבלילה שעבר התעללו בהם באכזריות רבה, דרכו עליהם והרביצו להם מכות־רצח. זה היה ליל ראש־השנה.

החלה חלוקת מים. הראשונים בתור היו הפולקסדויטשה, אחריהם הפולנים ורק לבסוף שאל הגרמני: "עוד מישהו צמא כאן?" – והזרקורים הופנו אלינו היהודים. השען סאנה זילברמן, בנו החורג של משה מיגדל, קרא: "אני צמא!" במקום מים קיבל כדור ונפצע קשה. איש מאיתנו כבר לא היה צמא. סאנה הפצוע נאנח כל הלילה, זעק מכאבים והתחנן בגרמנית: "עיזרו לי או הרגו אותי." תחינתו לא נענתה וכל עזרה לא הוגשה לו. למחרת, למרות החג, הגיעו יהודים מאופאטוב לעזור לנו. הם לקחו אותו לבית־החולים בעירם אך הוא נפטר כעבור כמה ימים.

עוד באותו ליל ראש השנה בחצות פתחו הגרמנים ביריות לעברנו. כל רגע נשמעה אנחת "אוי!", כשל מי שנפגע מירייה. אחי אלי־הרש היה אחוז בהלה וכל הלילה חיפיתי עליו בגופי.

הגרמנים האירו את השטח בזרקורים ופנו אל יוסף ציילון. הוא היה הקרבן הראשון להתעללותם. שאלו אותו: "אתה יהודי?" משענה בחיוב הוסיפו לשאול: "תלמוד למדת?" "כן!" – ענה. לאחר־מכן ציוו עליו לטפס על הגדר הגבוהה שלצידה שכבנו. הטיפוס על הגדר הכביד עליו מאוד והם זירזוהו במכות בכל חלקי גופו. הוא נפל מוכה וזב־דם. אחריו בא הקרבן השני שאת שמו אינני זוכר. כששאלו גם אותו אם למד תלמוד, ענה "לא!" בתגובה הנחיתו עליו מכות־רצח וצעקו: "יהודי מטונף, לא למדת תלמוד?" אחר־כך נמשכה ההתעללות בקרבנות נוספים.

לפתע התפרצו לתוך המון היהודים השוכבים על הארץ קצין גרמני ונושא כליו, רכובים על סוסים. דרסו אותנו, היכו וצרחו: "אתם, היהודים, אשמים במלחמה הזאת!" אנשים שכבו זבי־דם ולא העזו לגנוח או לנשום למרות הכאבים הנוראים. עם שחר א׳ דראש־השנה נוכחנו לדעת שהיריות של הלילה היו יריות־סרק ולמעשה איש לא נפגע.

באחד הערבים הכניסו הגרמנים ל׳מחנה׳ שלנו שבויי־מלחמה פולנים ועודדו אותם לשדוד אותנו. שהינו בזוחצ׳ין שמונה ימים. אנשי אופאטוב,

באמצעות הוועד היהודי שהתארגן שם בראשותו של היינך לאנגר, סיפקו לנו אוכל ומים. נערות יהודיות מאופאטוב סיכנו את חייהן והשליכו לנו לחם מעל לגדר.

שחרורנו בא כשהגיעו נשים מסאנדומייז׳ והביאו כופר־נפש. הכסף הועבר באמצעות שתדלני אופאטוב לידי שלטונות המחוז הגרמניים, שקבעו שם את מושבם. בין הנשים שהגיעו מסאנדומייז׳ היתה גם אמו של חיים לאס. היא חילקה סוכריות לרגל הולדת בנו של יחיאל צינמון ופיזרה ברכות "מזל טוב" לכל עבר. יחיאל בכה מרוב התרגשות.

שוחררנו לאחר שלמדנו על גופנו פרק באכזריותם של הגרמנים. בעיר קיבלו את פנינו בשמחה מהולה בעצב לאחר שסיפרנו מה שעבר עלינו. נודע לנו, שנוסקה קליינמן, שהצליח להתחמק מהמסע לזוחצ׳ין, פנה יחד עם לייבל גולדברג אל הכומר פרופ׳ שימאנסקי, שהיה ידוע כידיד יהודים, וביקשו את עזרתו. הכומר הבטיח לעזור והתקשר מייד עם השלטונות הגרמניים בעיר. גם הבישוף של סאנדומייז׳ יאן לורק התערב למען שיחרורנו.* התברר שגם יהושע זוברמן, דוד פיירשטיין והנריק גולדברג פנו לעזרה אל הבישוף וזה שיגר שני כמרים למושל המחוז. ייתכן שגם התערבותם סייעה לנו.

ספטמבר 1939 / צסיה שניידר

בעיר שררה מהומה. גרמנים, ובעקבותיהם פולנים, פרצו לחנויות של יהודים, שדדו ובזזו מכל הבא ליד. באותה שעה עמדו מן הצד קצינים גרמנים והסריטו את המתרחש כדי לספק חומר תעמולה ליומן החדשות בקולנוע ולמאמרים בעתונות הגרמנית תחת הכותרת: "האוכלוסיה הפולנית שודדת חנויות של יהודים". הגיעו אלינו שמועות על גירוש כל היהודים מן העיירה הסמוכה טארנובז׳ג. אחר־כך הגיעה אישה מבין המגורשים וסיפרה שביום הגירוש ריכזו הגרמנים את כל יהודי העיירה בכיכר־השוק, ציוו עליהם למסור כסף, תכשיטים ודברי־ערך אחרים. לאחר מכן גירשו אותם לאיזור לובלין. מי שהתחבא ונתגלה נורה במקום. רבים נמלטו לעיירה הסמוכה קופשיבניצה. נדהמים הקשבנו לסיפור הזוועות והפחד חלחל בלבנו. מאחר שחששנו מגירוש, ארזנו בתרמילי־גב את החפצים החיוניים ביותר. ידי הסנדלרים היו מלאות עבודה בהסתרת מטבעות זהב בסוליות הנעליים. בסופו של דבר, יהודי סאנדומייז׳ לא גורשו והסיבה אינה ידועה. פרקנו את התרמילים, אבל החרדה לא פגה מלבנו.

---

* ואלנטי וויצ׳יק, הבישוף של סאנדומייז׳ היום, מעיד, כי קודמו, יאן לורק, שילם לגרמנים סכום ניכר מכספי הכנסייה לשיחרור הכלואים בזוחצ׳ין.

בינתיים כבש הצבא הרוסי את מזרח פולין. הגיעה אלינו שמועה שהוא גם יגיע לעירנו, אך התברר שזו היתה שמועת־שווא. אט־אט החלו צעירים וגם מבוגרים לצאת מן העיר ולהסתנן לשטחה המזרחי של פולין. בין הנמלטים היה הרב לייבל ליפש שלא שכח איך התעללו בו הגרמנים בזוחצ׳ין. כעבור שנתיים השתתף הרב בפרטיזנקה והצטיין במילוי משימות מסוכנות ביותר.

מבין הנמלטים מזרחה חזרו כמה אנשים העירה כדי לקחת עמם את בני משפחותיהם. הם סיפרו שהחיים תחת השלטון הסובייטי נהדרים: ליהודים יש מלוא הזכויות והם חיים שם כשווים בין שווים. רבים מאיתנו רצו להגיע לשם.

"יום ההקפות" / יחיאל צינמון

השכם בבוקר, בראשית חודש אוקטובר, אספו הגרמנים את כל יהודי העיר ב"רינק" (כיכר־השוק) שמסביב למאגיסטראט והתעללו בהם בהנאה סאדיסטית. המזוקנים רוכזו ליד ה"קוזה"* ושם גזזו־חתכו את זקניהם, יחד עם בשר הלחיים. התעללות זו נמשכה כמה שעות והטילה פחד גדול על כולנו. איש מאיתנו לא ידע מה בכוונת הגרמנים לעשות בנו, ואם יסתפקו במעשה זה בלבד.

אולם לא נשאר זמן רב למחשבה. לפתע נשמעו צריחות הגרמנים "לרוץ!" המון היהודים החלו נעים. הדוחק היה רב. החזקתי בידו של אבי ויחד התקדמנו. נשמעו יריות והדוחק גבר. כולם התחילו לרוץ. אדם שרץ לפנינו קרס וחסם את הדרך. אמרתי לאבי להתקדם עם הזרם ואני ארים את האיש הזה. הצלחתי להעמידו על רגליו ואז זיהיתי אותו. זה היה ר׳ זכריה בן גצל ברנצווייג, אביהם של בינה ויצחק ענפי, מי שעתיד להיות מזכיר ועד יהודי סאנדומייז׳ בישראל. הוא היה אדם חלש מאוד. הקפתי אותו חזק בזרועי, כדי שלא יפול שוב, וכך התקדמנו אט־אט. לצידנו הלך קצין אס־דה חמוש ברובה. הוא לחש לנו: "אלה רק יריות הפחדה." דבריו הרגיעו אותנו לרגע והמשכנו לנוע עם הזרם סביב בית־העירייה. ברגע מסוים הצלחנו להיחלץ מזרם זה ולפי בקשתו של ר׳ זכריה הבאתי אותו לבית למל ואלרשטיין שברחוב היהודי. לפני כניסתו לבית פנה אלי ר׳ זכריה ואמר: "בן לייבל צינמון, במה אברך אותך?" והמשיך: "יהי רצון שתזכה לצאת חי מהמלחמה הזאת."

יום זה חרות היטב בזכרונם של אנשי סאנדומייז׳, והם כינוהו בשם "יום ההקפות" ואת המאורע עצמו "הקפות".

* בית־המעצר העירוני שנמצא סמוך לכיכר.

היודנראט

ב־21 בספטמבר 1939 שלח ריינהרד היידריך, ראש האס־דֶה (שירות הביטחון), איגרת דחופה למפקדי עוצבות־המיבצע ובה הוראות בדבר בעיית היהודים באזורי הכיבוש. הסעיף השני של ההוראות דן בהקמתן של "מועצות זקנים יהודיות". בין השאר נאמר באיגרת: "בכל קהילה יהודית יש למנות מועצה שתורכב, ככל שניתן, מאישים חשובים ומרבנים שנשארו בה. מיספר חברי המועצה ייקבע בהתאם לגודלה של הקהילה היהודית. על המועצה לשאת באחריות במלוא משמעותה של המלה, לביצוע כל ההוראות שניתנו ושיינתנו — בדיוק ובמועד שנקבע".

"שלטון עצמי" כפוי / יצחק גוז'יצ'נסקי

ב־20 באוקטובר נכנסו למישרד הקהילה היהודית בסאנדומייז' ארבעה אנשי אס־דה ודרשו ממזכיר ועד הקהילה, לייביש ויינברג, שהיה לבדו במשרד, לזמן למחרת בבוקר כחמישים מנכבדי הקהילה. המזכיר פנה לגודל רדלמן שעבד בוועד הקהילה לפני המלחמה ומסר לו על הדרישה. רדלמן דאג שהאנשים המתאימים — עשירי העיר, סוחרים, בעלי־מלאכה, בעלי מקצועות חופשיים — יגיעו בזמן כנדרש.

למחרת בבוקר התייצבו בחצר ועד הקהילה כ־40 איש ואני ביניהם. כאשר הגיעו אנשי האס־דה הסירו כמה מן הנאספים את כובעיהם. על כך קיבל אחד מהם סטירת־לחי ונשאל: "אתה מכיר אותי, שאתה מברכני?" אולם גם אלה שלא הסירו את כובעיהם זכו לסטירות־לחי מלוות בצעקה: "הסר את הכובע, יהודי מטונף!" כזאת היתה פגישתנו הראשונה עם נציגי השלטון הגרמני.

הגרמנים בחרו 17 איש מבין הנאספים, ואת השאר גירשו מהחצר. אותנו, "הנבחרים", הכניסו לאולם הקטן של ועד הקהילה. הם התיישבו ליד השולחן ואילו אנו עמדנו על רגלינו. אחד מהם אמר: "בזה אנחנו מקימים מועצת־זקנים יהודית בעירכם, ואתם, החברים בה תהיו אחראיים לכל יהודי המקום." העורך־דין הנריק גולדברג פנה אליהם ואמר: "אמנם אני יהודי, אבל אין לי מושג במינהגי היהודים." "בלום את פיך! אתה תהיה יו"ר המועצה" — צעק לעברו אחד הגרמנים וסטר על לחיו עד זוב

דם. כך מונה גולדברג ליו"ר מועצת הזקנים היהודית בסאנדומייז׳. לאחר־מכן ניסה בנייק אפלבאום, שהיה בעל בית־הדפוס בסאנדומייז׳, לטעון שחברות במועצה תפריע לו בעבודתו. הוא אמר שעבודתו חיונית מאוד לשלטונות, שכן בית־הדפוס שלו הוא היחיד באזור כולו. התשובה היתה: "ואתה תהיה סגן היו"ר."

הם פנו לכולנו ואמרו שכל אחד מאיתנו אחראי למילוי כל הפקודות של השלטונות והיו"ר אחראי לפעולת המועצה ולכל מה שקורה בקהילה היהודית. עוד אמרו שבמקרה של אי־מילוי פקודה כלשהי יינקטו אמצעים חמורים כלפינו. יחד עם זאת, יגישו לנו עזרה בעת הצורך. בדרך "דמוקרטית" זו הוקמה בעירנו מועצת הזקנים היהודית, שברבות הימים ניתן לה השם "יודנראט". הרכב היודנראט הראשון היה כדלקמן:

הנריק גולדברג, עו"ד – יושב־ראש.
בנייק אפלבאום, בעל בית־דפוס – סגן יושב־ראש.
אלי לרר, בעל חנות נעליים.
ישראל דוד גרטנר, בעל חנות סידקית.
ישראל טרפלר, בעל חנות מכולת.
יהושע זוברמן, בעל חנות ספרים.
יוסקה נוסבאום, בעל חנות לצרכי חשמל.
יצחק לאס, סנדלר.
שלמה וורמן, בעל מאפייה.
אברמ׳לה מנדלבוים, ספק סחורות לחנויות.
לייביש וויינברג, מזכיר לשעבר של ועד הקהילה.
ברל מאלי, חייט.
מרדכי יאנובסקי, סוכן חברת מכונות־תפירה "זינגר".
שלמה קופרבלום, בעל חנות נעליים.
יצחק גוז׳יצ׳נסקי, בעל חנות סיטונאית למוצרי סידקית.
אברהם שקלארסקי, בעל חנות לפרוות.
הרש־מלך וייסרוזן, סוחר תבואה.

ה"פרזידיום" והמחלקות

עו"ד גולדברג יו"ר היודנראט, הרכיב "פרזידיום" – גוף מצומצם בעל סמכות מיוחדת – שחבריו היו: אברהם שקלארסקי, יהושע זוברמן, מוטל יאנובסקי,יוסקה נוסבאום ואנוכי. חברי ה"פריזידיום" החלו מקימים לאט־לאט מחלקות שונות: א) מחלקת הסעד (אברהם שקלארסקי, מוטל יאנובסקי, יצחק לאס ואנוכי); ב) מחלקת הדיור (אברהם שקלארסקי, יהושע זוברמן, יצחק לאס, מוטל יאנובסקי ואנוכי), שדאגה בעיקר

לשיכונם של הפליטים שהתחילו מגיעים לסאנדומייז׳ והשלטונות הורו לצופף אותם 11־13 איש בחדר; ג) מחלקת השומה, שהעריכה את מצבם הכלכלי של בני הקהילה לצורך הטלת מסים למימון פעילות הקהילה. העניים ביותר שהיו בטיפולה של מחלקת הסעד, שוחררו מתשלום מס זה.

כל המחלקות האלה הוקמו ביוזמתנו ללא התערבות הגרמנים. מובן שלא כולן הופעלו מייד עם הקמת היודנראט, כי־אם במשך חודשים מיספר, בהתאם לצרכי השעה. למשל, המחלקה הסניטרית הוקמה מאוחר יותר.

הגזבר, אברהם שקלארסקי היה אחראי לתקציב המועצה ודאג לפעילותן התקינה של המחלקות. הוא הנהיג רישום תקציבי כפול: תקציב רשמי העלול להיבדק על־ידי גרמנים ותקציב פנימי, לא־רשמי. בגלל ריבוי המחלקות נאלצנו לחפש דירה גדולה יותר. למטרה זו הפקענו חדר בביתו של מוטלה גלרנטר, שגר עם משפחתו בדירה מרווחת. מובן שבני המשפחה התנגדו להפקעת החדר, אך לא היתה לנו ברירה אלא להיכנס לדירתו. זו היתה פעולתנו הראשונה שנעשתה בכפייה.

הישיבה הראשונה של היודנראט התקיימה במקום החדש והתנהלה בשפה הפולנית, שהיתה שגורה בפיו של היו״ר גולדברג יותר מאשר יידיש. לביצוע הוראות המועצה הוקמה משטרה יהודית שחבריה היו בחורים צעירים מ״בתים טובים״. הם חבשו כובעים מיוחדים כחולים־כהים, דומים לאלה של המשטרה הפולנית וענדו על זרועם סרטים צהובים עם מגן־דויד והכתובת ״יידישה אורדנונגסדינסט״ (שירות־הסדר היהודי). הם קיבלו תעודות־שוטר שאושרו על־ידי השלטונות. מפקדם הראשון היה מלך בורנשטיין, אך הוא לא היה מסוגל לעמוד במשימה זו זמן רב והתפטר. עד חיסולו הסופי של הגיטו התחלפו בתפקיד בזה אחר זה קובקה מייזלס חתנו של שלמה מארקוס, מאקס רפפורט, פליט מלודז׳ וזיגמונט וארסקי, פליט מקאליש.

היודנראט היה מופקד על חלוקת כרטיסי־מזון לאוכלוסייה. את הכרטיסים קיבלה המועצה מהשלטונות לפי הרישום שהגישה להם. כרטיסים אלה זיכו את בני הקהילה בכמויות מצומצמות של מיצרכי־מזון. המיצרכים הובאו לשכונה היהודית, רוכזו במחסן ומשם חולקו לחנויות המכולת היהודיות ואלה סיפקו אותם לכל משפחה ומשפחה. מדי־יום קיבל כל אחד 100 גרם לחם ומדי חודש – 300 גרם סוכר, 400 גרם בשר, חתיכת סבון וקצת אבקת כביסה. מדי־פעם גם חולקו מעט תפוחי־אדמה, אך אף לא גרם אחד של שומן או טיפת חלב. את החסר אפשר היה להשלים בקנייה בשוק השחור. האיכרים הפולנים היו מביאים את תוצרתם העירה ואפשר היה לקנות אצלם, כי הגיטו עדיין היה פתוח, אבל המחירים בשוק השחור היו גבוהים מאוד. גם בחנויות של יהודים אפשר היה להשיג מיצרכים בדרך לא־לגלית ובמחירים מופקעים. המסחר החופשי במוצרי מזון בוטל לחלוטין.

"הקונטריבוציה" הראשונה

ב־1939 החלו להגיע אלינו פקודות מהאס־אס והז'נדארמריה ומאוחר יותר גם מהרשויות האדמיניסטרטיביות. בנובמבר 1939 הטילה מפקדת האס־אס, שמקום מושבה היה בקיילצה, על קהילתנו "קונטריבוציה" היינו היטל קיבוצי. הדרישה היתה מלווה באיום, כי אם לא ייאסף סכום של 480,000 זלוטי ל"צרכי ניהול המלחמה", יגורשו כל יהודי העיר.

סכום עתק זה היה מעל ליכולתה של הקהילה המרוששת שמנתה באותה תקופה כ־3000 נפש. גם הגבירים – סוחרי עצים, סוחרי תבואות, חוכרי יערות ומלווים בריבית – נשארו ללא פרנסה, מאחר שהגרמנים החרימו את האחוזות של הפולנים, את כל החנויות של היהודים (חוץ מאלה שחילקו מזון) והמסחר פסק כליל. אם כן, ממי ייגבה הסכום הזה? "רוצחים, אתם שוחטים אותנו!" – זעקו האנשים כאשר דרש היודנראט שישלמו את חלקם. "איננו יכולים לשלם! אין לנו!" – טענו. תשובתנו היתה שאין ברירה, עלינו למלא אחר צו השלטונות, שאם לא־כן – יגרשו את כולנו מהעיר.

בסופו של דבר הצלחנו לאסוף את כל הסכום. היו"ר גולדברג וחבר היודנראט יוסקה נוסבאום העבירו אותו לשלטונות המחוז. חוץ מה"קונטריבוציה" הזאת נהגו נציגי השלטון להגיע למישרד היודנראט ולדרוש כמויות גדולות של מיצרכים שונים, כגון: חמאה, קפה, קקאו, שוקולד, בדים לחליפות, ואפילו ריהוט מלא לבית־זונות שהקימו בדירה ממנה גירשו את דייריה היהודים. למילוי דרישות אלה השתמשנו בתקציב הלא־רשמי שבא מהטלת מס מיוחד על בני הקהילה.

גזירות ועבודת־כפייה

עם הכיבוש הגבילו השלטונות הגרמניים בסאנדומייז' את האוכלוסיה היהודית בתחומי חיים שונים וכן דרשו מהיודנראט לספק להם עובדי כפייה. היודנראט בחר בגודל רדלמן לראש המחלקה שכונתה בפי העם "ארבייטס־אמט יהודי" (מישרד עבודה יהודי). הוענקו לו סמכויות מקיפות והיה עליו לספק את העובדים לפי דרישות מישרד העבודה הגרמני. הדרישות היו רבות ושונות ומובן שהעבודה היתה ללא תמורה. רדלמן בחר בלייב ואסרמן כסגנו.

סיכמנו עם רדלמן שימעיט לזמן לעבודות אלה את העניים, אלא ישלח את בעלי האמצעים ויאפשר להם לפדות עצמם על־ידי שכירת העניים במקומם, וכך יתפרנסו חסרי־האמצעים. צריך היה להבטיח שדבר זה לא ייוודע לגרמנים. רדלמן פעל בהתאם לסיכום הזה – גבה כסף מהעשירים,

עבודת כפייה בתחילת הכיבוש. היהודים נושאים סרטים על זרועותיהם, אחד מהם מסתיר את זקנו. השומרים הם חיילי הצבא הגרמני. הצילום נמסר ע"י חייל גרמני לידי בן סאנדומייז', אותו פגש באקראי אחרי המלחמה בגרמניה

Forced labour under surveillance of German soldiers

אבל לא מסר לעובדים העניים את התשלום במלואו. לא־פעם גם שלח את העשירים לעבודה, לאחר ששילמו לו, והתשלום כולו נשאר בידיו. הוא הצליח ליצור קשרים "טובים" עם נציגי השלטונות, כי העניק להם מתנות שונות. את ההוצאות הקשורות בכך לא כיסה מהכספים שגבה מהעשירים, שחלקם הגדול, כאמור, נשאר בכיסו, אלא מקופת היודנראט.

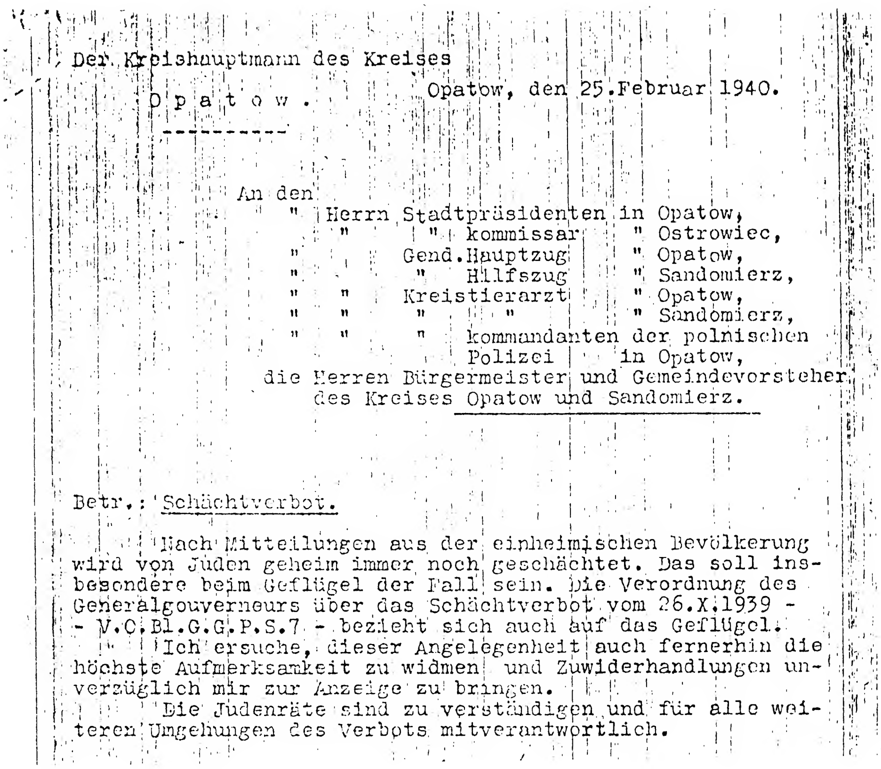
בהתחלה התקוממנו נגד התנהגות זו, אך במשך הזמן גבר הפחד מפניו, בגלל קשריו ה"טובים" עם השלטונות, לרבות הגסטאפו. אפילו יו"ר היודנראט שבדרך־כלל הצטיין באומץ־לב היה חסר־אונים מול התנהגותו של רדלמן.*

---

* ימים ספורים בלבד לאחר הכיבוש החלו השלטונות הגרמניים להנחית גזירות שונות על יהודי הגנרלגוברנמנט.(המינהל שהקיף את האזורים המרכזיים של פולין הכבושה) לפי צו מ־18 בספטמבר 1939 הורשו היהודים להחזיק 2000 זלוטי בלבד ואת שאר הכסף הצטוו להפקיד בבנק. ב־26 באוקטובר אסר המושל פראנק את השחיטה הכשרה. לעובר על איסור זה צפויה היתה שנת מאסר או שילוח למחנה־ריכוז. הנימוק היה – צער בעלי־חיים. ב־1 בדצמבר חוייב כל יהודי מגיל עשר ומעלה לענוד על זרועו סרט לבן ברוחב 10 ס"מ ועליו מגן־דוד. ב־16 בדצמבר נאסר על היהודים לצאת אל־מחוץ לעיר ללא קבלת רשיון מיוחד מהשלטונות.

עם סיום הקרבות הוטלה על היהודים בפולין עבודת־כפייה. בדרך זו ביקשו הגרמנים לא רק להשפילם על־ידי עבודות בזוויות (ניקוי בתי־שימוש במישרדים ובמחנות הצבא) ולהתעלל בהם, אלא גם לנצל אותם לביצוע כל מיני עבודות דחופות. הם הועסקו במילוי חפירות־הגנה מפני התקפות אוויריות שהפולנים הכינו, בפינוי הריסות הבתים בערים שהופצצו בקרבות ובטיאטוא השלג ברחובות.

אולם עבודת־הכפייה נעשתה תופעה ממוסדת רק לאחר שהוקמו המוסדות המינהליים והאזרחיים. מוסדות אלה דרשו מחברי המועצות היהודיות לספק מדי־יום וללא תשלום כוח־אדם לביצוע העבודות השונות. האחריות לביצוע המשימה הוטלה עליהם באיום של עשר שנות מאסר והחרמת הרכוש של כל אחד מהם. בדרישה זו הם הסתמכו על צו של מושל הגנרלגוברנמנט פראנק מיום 26 באוקטובר 1939 ועל הוראת ביצוע של גנרל קריגר, מפקד המשטרה והאס־אס בגנרלגוברנמנט מיום 11 בדצמבר 1939, שלפיה כל היהודים מגיל 14 עד 60 חייבים בעבודת־כפייה.

Der Kreishauptmann des Kreises
O p a t o w .

Opatow, den 25.Februar 1940.

An den
" Herrn Stadtpräsidenten in Opatow,
" " kommissar " Ostrowiec,
" Gend.Hauptzug " Opatow,
" " Hilfszug " Sandomierz,
" " Kreistierarzt " Opatow,
" " " " " Sandomierz,
" " " Kommandanten der polnischen Polizei in Opatow,
die Herren Bürgermeister und Gemeindevorsteher des Kreises Opatow und Sandomierz.

Betr.: Schächtverbot.

Nach Mitteilungen aus der einheimischen Bevölkerung wird von Juden geheim immer noch geschächtet. Das soll insbesondere beim Geflügel der Fall sein. Die Verordnung des Generalgouverneurs über das Schächtverbot vom 26.X.1939 - V.O.Bl.G.G.P.S.7 - bezieht sich auch auf das Geflügel.

Ich ersuche, dieser Angelegenheit auch fernerhin die höchste Aufmerksamkeit zu widmen und Zuwiderhandlungen unverzüglich mir zur Anzeige zu bringen.

Die Judenräte sind zu verständigen und für alle weiteren Umgehungen des Verbots mitverantwortlich.

איסור השחיטה

Banning of ritual slaughter, 25.2.1940

קליטת פליטים

באחד מימי דצמבר 1939 נתקבלה ביודנראט הודעה מאת הז'נדארמריה שלעירנו מגיע טרנספורט של 1,200 יהודים והוא נמצא בתחנת־הרכבת דוויקוזי. מייד שלחנו לשם מזון. גם איכרי הסביבה סיפקו לפליטים מזון – מי מתוך רחמים ומי תמורת תשלום. ברגע מסויים ירדו עובדי הרכבת הפולנים ואנשי המשטרה הגרמנים מהרכבת והתרחקו ממנה. הפליטים היהודים הוכרחו לדחוף אותה מעל הגשר הרעוע. בדרך זו ביקשו הגרמנים לבחון, אם יעמוד הגשר בעומס הטרנספורט. כולנו התבוננו באימה במתרחש, אך למזלם של הפליטים לא קרה אסון.

אלה היו יהודים מקאליש שבאיזור וארטגאו* וביניהם גם יהודים מגרמניה. אמנם לא כל הפליטים הופנו לסאנדומייז', כי חלק מהם פוזרו בין העיירות שבסביבה, אבל בכל זאת קליטתם בקהילה שלנו עוררה בעיה קשה. בהגיעם הם היו שבורים, מדוכאים וחולים. ביניהם היתה אישה בהריון וגם גווייה של אדם שנפטר בדרך.

יהודי העיר הכינו מהר דליי מרק וקפה וכשהגיעו לפנות־ערב העגלות עם הפליטים הרעבים והקפואים מקור, האכילו והשקו אותם. פני האנשים היו חיוורים, בגדיהם קרועים ומלוכלכים והסיפורים שבפיהם מסמרי־שיער: בקאליש החזיקו אותם כשבועיים במאסר עד לגירוש, עינו אותם קשה ורק לאחר־מכן שלחו אותם לדרך ללא מיטען, ללא מזון וללא מים, דחסו אותם בקרונות סגורים שבקושי נכנס לתוכם אוויר.

תחילה שיכנו את הפליטים במוסדות ציבור: בבית־המדרש הגדול, בבית־המדרש הקטן, בבית־הכנסת וב"עזרת־נשים". במשך הזמן שיכנו אותם גם בבתים פרטיים. הקמנו למענם מטבח שבאירגונו ובהפעלתו נטלו חלק כמה מתנדבים, שעשו את עבודתם במסירות רבה. הם הקימו ועד עזרה לפליטים ובית־תמחוי לנצרכים באחד משני האולמות של "עזרת נשים". בדרך כלל נהנו ממנו כמאתיים איש ולפעמים אף יותר. מזכירת הוועד ומנהלת המטבח היתה צסיה שניידר, הגזבר – סאמק קורצבארד, פליט מלודז'. היו לנו קשיים תקציביים ונאבקנו קשות בהפעלת המטבח. דרשנו תשלום מינימלי בעד הארוחות.

באולם השני של "עזרת נשים" אירגננו בית־חולים קטן לפליטים, לאחר שהתרוקן מ"דייריו" הזמניים. טיפלו בהם הרופאים שביניהם, עד שנאסר עליהם לעשות זאת. מלאי התרופות היה זעום, כי לרשותנו עמדו רק

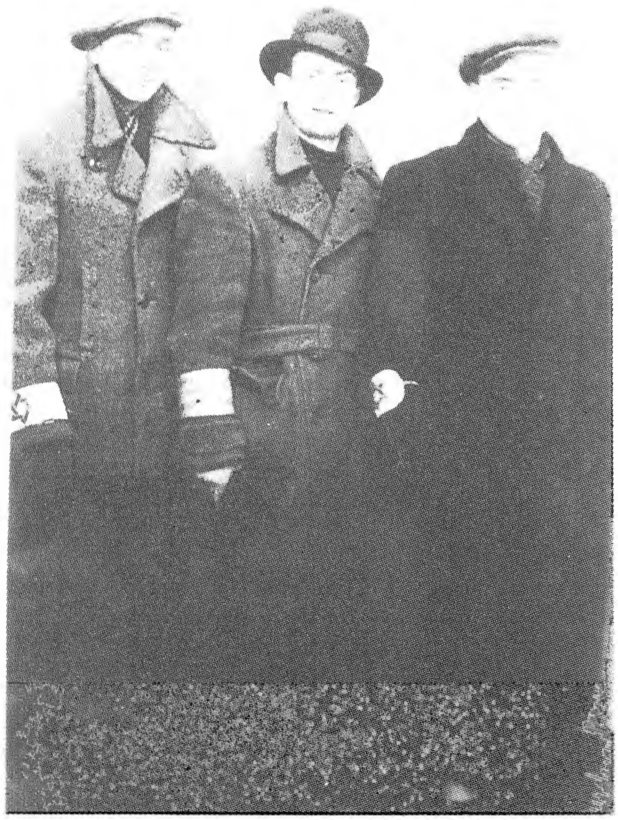
---

* חלק מפולין המערבית סופח לרייך הגרמני וכונה בשם וארטֶלאנד (וארטֶגאו) על שם הנהר וארטה העובר בשטחו. לפי צו של הימלר מ־30 באוקטובר 1939 והוראת ביצוע של קופֶּה, המפקד הבכיר של האס־אס ושל המשטרה בווארטגאו מ־12 בנובמבר, הועברו בדצמבר 1939 מאזור זה כ־90 אלף פולנים ויהודים לגנרלגוברנמנט. היהודים היו מקאליש, משראדז' ומעיירות אחרות שבאזור – ביניהם גם יהודים מגרמניה שגורשו בשנת 1938 לעיירת הגבול זבונשין ומשם הועברו על־ידי שלטונות פולין לעיירות הסמוכות. לאחר גירוש היהודים הוכרז האזור כ"יודנריין" (נקי מיהודים).

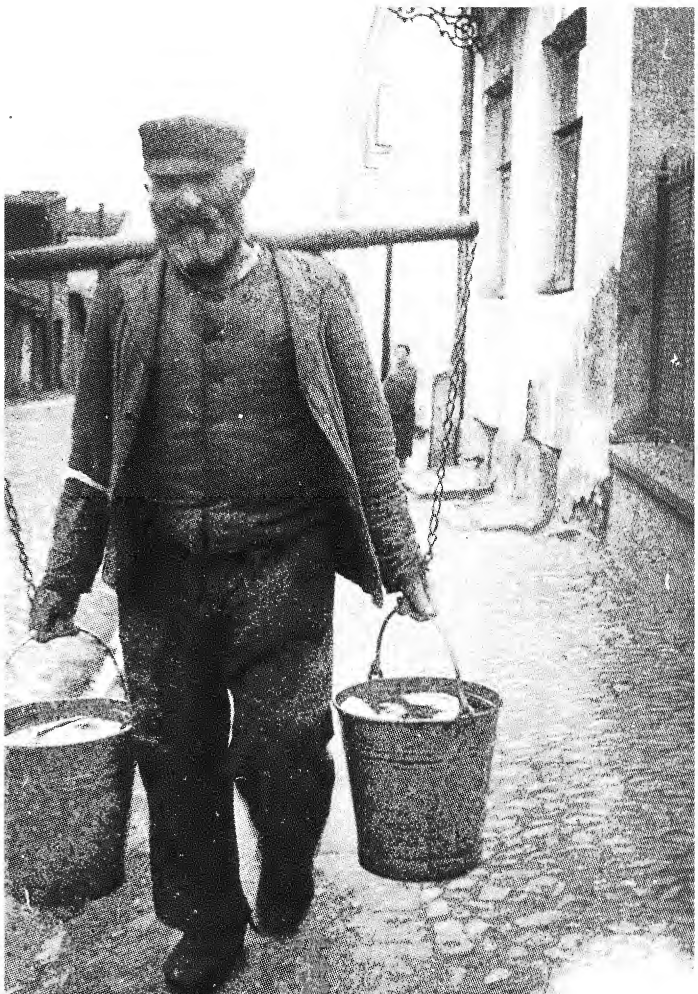
נחמיה לאנדאו (עם הסרט על זרועו) בשיחה עם הרשלה זילבר

Nehemia Landau — with the white armband that Jews were obliged to wear, talking to Hershele Zilber

שלושה חברים בגיטו עם סרטים על זרועותיהם. מימין: איצ׳יו גולדמן,
לייבצ׳יו רדלמן (עם הסרט של הוועדה הסניטארית), חיים גוז׳יצ׳נסקי

Three friends in the ghetto, wearing armbands

יצחק ז'ָק בצאתו מהגיטו להבאת מים, עם סרט בצורה מרושלת על זרועו
Yitzhak Rzezak, wearing the armband in a careless manner

Der Kreishauptmann des
Kreises Oaptow-Sandomierz.

Opatow, den 4. März 1940.

An die
Herren Bürgermeister u. Gemeindevorsteher
sowie an die Judenräte
des Kreises Opatow-Sandomierz.

Betr.: Judenerfassung für Arbeitsvorhaben.

Nach § 2 der 1. Durchführungsvorschrift vom 11.12.1939 Verordnungsblatt des Generalgouverneurs S.231 zu der V.O. über die Einführung der jüdischen Arbeitspflicht vom 26.10.1939 haben die neuhinzuziehenden Juden, insbesondere die vom neuen Reichsgebiet eingewiesenen, sich beim polnischen Bürgermeister ihres neuen Wohnortes innerhalb von 24 Stunden nach dem Zuzug zu melden.

Ich ersuche dahin zu wirken, daß diese Vorschrift unbedingt eingehalten wird sowie darüber Listen zu führen und peinlichst darauf zu achten, daß die Judenräte jeweils am Montag die Liste der neuhinzugezogenen Juden Ihnen zur schriftlichen Anerkenntnis vorlegen.

Auch vereinzelt wohnende oder dorthin zuziehende Juden müssen sich bei dem zuständigen Judenrat melden. Dorfschulzen haben dem Bürgermeister sofort Meldung zu machen, wenn in ihrem bisher judenfreien Dorf ein Jude erstmalig einzieht, damit er karteimässig erfaßt werden kann. Lücken in der Erfassung dürfen nicht entstehen. Nachprüfung bleibt vorbehalten.

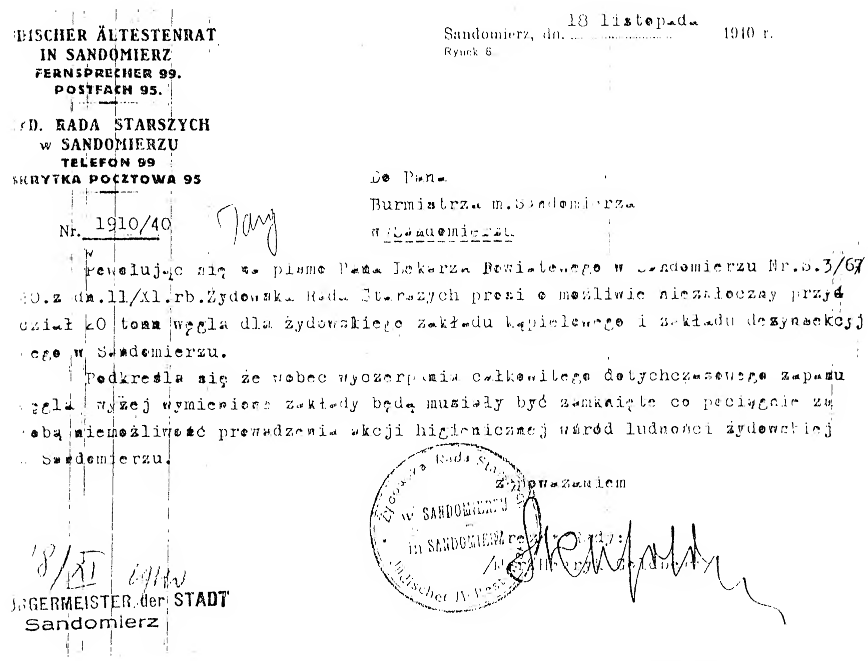
I. A. Bren.

תעודה גרמנית על חובת העבודה של יהודי סאנדומייז'

German document announcing the imposing of forced labour on the Jews

תרופות שסיפקו בהתחלה הגרמנים. התמותה בין הפליטים היתה גבוהה, במְיוחד בין הווינאים, כ־120 איש ואישה, רובם מבוגרים, שהובאו לעירנו בראשית 1940. הלוויות היו תופעה יומיומית.

מצבם הכלכלי של הפליטים היה בכי־רע. תוך זמן קצר הם מכרו את שארית רכושם לאיכרים הפולנים תמורת מזון. מאחר ששוכנו בצפיפות רבה, החלו לחלות במחלות מידבקות. כשפרצה ביניהם מגיפת הטיפוס, קצרה ידה של המחלקה הסניטרית להושיעם. הרופאים היהודים לא יכלו לעזור, כי השלטונות אסרו עליהם לעסוק ברפואה, והרופאים הפולנים סירבו לטפל בחולים יהודים. דוקטור ראדלו הפולני היה אחראי מטעם שלטונות המחוז למצב הסניטארי בעיר והיה עליו לדווח להם גם על מצב הבריאות ברובע היהודי. כשעלה מיספר חולי הטיפוס לשיבעה התחלנו לשחד אותו במתנות כדי להשפיע עליו שלא ידווח על התפשטות המחלה. גם רמזנו לו שליו״ר היודנראט יש קשרים טובים עם אנשי אס־אס, אס־דה, ואפילו עם הגסטאפו. ואמנם ליודנראט וליו״ר שלו היו

DISCHER ÄLTESTENRAT
IN SANDOMIERZ
FERNSPRECHER 99.
POSTFACH 95.

D. RADA STARSZYCH
w SANDOMIERZU
TELEFON 99
SKRYTKA POCZTOWA 95

Nr. 1910/40

Sandomierz, dn. 18 listopada 1940 r.
Rynek 6

Do Pana
Burmistrza m. Sandomierza
w Sandomierzu

Powołując się na pismo Pana Lekarza Powiatowego w Sandomierzu Nr. 5.3/67/40. z dn. 11/XI. rb. Żydowska Rada Starszych prosi o możliwie niezwłoczny przydział 20 ton węgla dla żydowskiego zakładu kąpielowego i zakładu dezynfekcyjnego w Sandomierzu.

Podkreśla się że wobec wyczerpania całkowitego dotychczasowego zapasu węgla wyżej wymienione zakłady będą musiały być zamknięte co pociągnie za sobą niemożliwość prowadzenia akcji higienicznej wśród ludności żydowskiej w Sandomierzu.

Z poważaniem

18/XI 1940
BÜRGERMEISTER der STADT
Sandomierz

מכתב מהיודנראט אל ראש העיר, חתום ע״י היו״ר הנריק גולדברג, בעניין אספקת פחם לבית־המרחץ היהודי ולמכון החיטוי

Letter from H. Goldberg, the chairman of the Judenrat to the Mayor of the town asking for coal for the Jewish bath house

קשרים עם אנשים אלה, שמזמן לזמן היו פוקדים אותנו ודורשים סוכר, שוקולד, קפה ועוד.

כשהחלו לצמצם בשנת 1940 את השכונה היהודית, על־ידי הוצאת הבתים שבקצות הרחובות מתחומה וכשגדלה בה הצפיפות בגלל קליטתם של פליטים נוספים, נאבק היו"ר למניעת הקטנתו של השטח וסגירתו. הנימוק העיקרי של השלטונות לסגירת השכונה היהודית היה התפשטות מחלת הטיפוס.

כשעמד ד"ר ראדלו לדווח לשלטונות המחוז באופאטוב על תשעה מקרי טיפוס בשכונה היהודית – והדבר עלול היה לגרום לסגירתה – פנה אליו היו"ר גולדברג ואיים בצורה בוטה, שאם לא יפחית בדיווחו את מספר חולי הטיפוס, חייו בסכנה. הרופא הפולני התייחס ברצינות לאיום ופעל בהתאם. באותה עת לא נסגרה השכונה ואפשר היה לבוא לתוכה ולצאת ממנה, מה שעזר ליושביה להתקיים.*

לרבים מבין הפליטים הוקצה מקום־לינה בבתיהן של משפחות יהודיות בעיר. שם גם קיבלו ארוחות בוקר וערב. מציאת מקום לינה היתה כרוכה בקשיים רבים, כי הדירות של האוכלוסיה היהודית היו בדרך־כלל בנות שני חדרים או אפילו חדר אחד, והמשפחות היו מרובות ילדים. מספר הדירות הצטמצם יותר לאחר שאסרו השלטונות על היהודים לגור בחלק מרחוב אופאטובסקה ומרחוב סוקולניצקי. לפי ההוראות חייבים היינו לצופף 13 נפשות בכל חדר שהיה בו חלון ובכל זאת חסרו דירות לפליטים. היתה גם בעיה באיכסון האנשים אצל משפחות בהתאם לשמירת המצוות. כל הבעיות הקשות האלה הוטלו על חברי מחלקת השיכון ולא פעם נאלצו להשתמש בכוח ממש כדי להכניס את הפליטים לדירות התושבים המקומיים. מאוחר יותר הגיעו אלינו משפחות שברחו מגיטו לודז׳, לפי שהגיעה אליהם שמועה כי בסאנדומייז׳ עדיין אפשר לחיות בשקט ואף להשיג מזון. אלה היו יהודים בעלי אמצעים שלא היו זקוקים לסעד ורק לקורת־גג, מה שהוסיף קשיים למחלקת השיכון.

מחלקת הסעד

למחלקת־הסעד היה תקציב מיוחד שהתבסס על מיסים שהטלנו על בעלי האמצעים, לפי הערכת מחלקת השומה. אמנם לרוב היהודים קשה

* סגירת השכונה היתה כרוכה בהעברת דיירי כיכר השוק (ה"רינק") היהודים לרחוב היהודי, כי רק אותו ניתן היה לסגור, מאחר שדרכו לא עברו פולנים וגרמנים. לעומת זאת שימש הרינק, המאוכלס על־ידי יהודים, מעבר לרחובות בהם גרו פולנים, לבנייני הז׳נדארמריה שברחוב מאריאצקה וכן לבית־הסוהר שברחוב זאמקובה. בינואר 1942 פרסמו הגרמנים צַו לפיו נדרשו היהודים להגביל את תנועתם בכיכר השוק. (ראה להלן מפת סאנדומייז׳, העיר העתיקה).

היה לשלם, אך היו גם שהצליחו להחביא את הסחורות מחנויותיהם או שעדיין המשיכו במסחר בסתר. כאשר אלה התחמקו מתשלום, השתמשנו במשטרה היהודית כדי לאלץ אותם למלא את חובתם. לשם כך הטלנו גם מאסר ליום אחד, כמובן בתוך השכונה היהודית. מחלקת הסעד טיפלה בפליטים, בעניי העיר ובאלה שהתרוששו בעקבות המלחמה ונשארו ללא פת־לחם, אך מטעמי כבוד הגיעו למחלקת־הסעד באיחור והטיפול בהם חייב גישה מיוחדת.

באחד הימים הגיע אלינו משה זאנדמר שהיה כבן 70, עשיר מופלג שעליו אמרו לפני המלחמה כי הוא שותה כל יום יין בארוחת־הצהריים. היה לו כסף בבנק, אך הוא נשאר ללא פרוטה. כשראיתיו עומד נבוך במחלקה, ניגשתי אליו ואמרתי: "רב משה, אינך מקבל תמיכה, אלא הלוואה. בטוחני שיבוא היום ותוכל להחזירה." בידיים רועדות ובעיניים דומעות חתם על שטר ההלוואה. אותו דבר קרה עם אלתר וייסמן הקצב, נדבן ידוע בסאנדומייז', שנהג לאסוף לביתו בלילות־שבת את כל ה"אורחים" שנשארו בבית־המדרש, ובכלל, ידו היתה פתוחה לכול. כשהגיע למחלקה לקבל תמיכה בגלל התרוששותו המוחלטת ואי־יכולתו לקיים את המשפחה, ניגשתי אליו ואמרתי: "אין זו נדבה, חלילה, יש לך בן באמריקה וזו ערובה מספיקה להחזרת ההלוואה."

נוסף לסעד שהגשנו לנצרכי־העיר גם אירגננו משלוח חבילות־מזון באופן קבוע – כל זמן שאפשר היה לעשות זאת – לגיטו וארשה. מאחר שמישרד הדואר היה מחוץ לעיר ובמועד מאוחר יותר אסרו על היהודים לצאת מהרובע היהודי, נהגנו להשתמש בשרותיהם של נער נוצרי או של נערה יהודיה אשר הסירה מזרועה את הסרט עם המגן־דוד. באותם ימים חי עימנו פליט מגיטו וארשה, העתונאי ברוך רוזנפלד, שהיה מכונה "בונצ'ה". הוא אמר, שאם יישאר בחיים וישאלוהו איפה שוכנת סאנדומייז', יענה: "סאנדומייז' מקום מישכנה בדואר שממנו היא שולחת חבילות לווארשה."

בראשית 1940 שלח היודנראט שני אנשים לג'וינט בווארשה כדי לבקש עזרה למען הפליטים בסאנדומייז'. נציג הג'וינט ישראל פאלק, שהיה ממונה על מחוז ראדום, קיבל אותם באדיבות ונתן להם 3,000 זלוטי ושני שקים עם בגדים. לאחר־מכן, במשך כחצי שנה קיבלנו מדי־חודש־בחודשו עזרה דומה. באפריל 1940, לפני חג הפסח, קיבלנו גם משלוח מצות שהגיע ברכבת מהג'וינט בווארשה. המצות חולקו בין יהודי סאנדומייז' ויהודי העיירות הסמוכות.

עבודתנו בקהילה היתה רבה. עבדנו יומם ולילה כדי לספק את דרישותיהם של מוסדות האס־אס והז'נדארמריה. תושבי העיר היו מעוניינים במידע על הנעשה ביודנראט ולא־פעם היו שואלים אותנו: "מה נשמע?" לא היו בפינו בשורות טובות.

נוסף על הגזירות שהונחתו על כל יהודי הגנרלגוברנמנט הוטלו עלינו גזירות שלא לפי צו השלטון המרכזי. בתחילת 1940 באו נציגי הגסטאפו מאוסטרובייץ ודרשו לספק להם 50 זוגות מגפיים בזמן קצר. היתה זאת משימה בלתי־אפשרית, כי לא היו בעירנו סוחרי עורות או מחסני עורות וגם לא היה לנו כסף ואפילו לא ידענו היכן לקנותם. היו"ר שלנו, איש תושייה, פנה ליושבי־ראש היודנראטים בעיירות הסביבה וביקש מכל אחד מהם עזרה בהשגת מיספר מסוים של מגפיים.

אפרים זינגר, יו"ר היודנראט בסטאשוב, ומוטל שולמן יו"ר היודנראט בקלימונטוב, נענו לבקשתנו. עשינו חשבון שאולי נוכל לספק לגרמנים את 50 זוגות המגפיים, אך יידרש זמן. כשנודע הדבר לאנשי הגסטאפו ציוו עלינו להתייצב למחרת בשעה 7 בבוקר בז'נדארמריה. הגענו במועד לז'נדארמריה ששכנה בבניין בית־המשפט הפולני לשעבר. מייד הוטל עלינו לנקות את החדרים הרבים שבבניין. נתנו לנו מברשות, סחבות, ואילו על גולדברג יו"ר היודנראט פקדו לנקות את השרותים בידיו בלבד. הם בחרו את המבוגרים – אלי לרר, שלמה קופרבלום וישראל טרפלר – וציוו עליהם לנקות את השמשות, עבודה שהיתה כרוכה בטיפוס לגובה. כל העת זירזו אותנו בצעקות: "לוס! לוס!" (מהר! מהר!).

בשעה 10 בבוקר, לאחר שסיימנו את העבודה, הגיעו שני אנשי אס־אס והובילו אותנו לבית־הסוהר. הכניסו את כולנו לתא אחד. הם פקדו עלינו להתפשט ולהישען על כיסא שהעמידו במרכז התא ואז היכו אותנו בזה־אחר־זה. הם הצליפו על גופותינו העירומים בשוט שבקצהו היה גוש עופרת. זעקות המוכים בקעו עד לב השמים. עם כל מהלומה צרחו הרוצחים: "יהיו מגפיים?! יהיו מגפיים?!" נשמעה רק המלה "מגפיים" מלווה בזעקות־הכאב שלנו. כשהגיע תורו של חברנו אברהמ'לה מנדלבוים לקבל מכות אמרנו להם: "נדאג לאספקת המגפיים, שחררו אותנו." גולדברג, שלמזלו טרם הוכה, אישר את הבטחתנו.

מוכים ופצועים חזרנו לבתינו ואת לייביש ויינברג נשאנו על כפיים בגלל מצבו הקשה. הוא נפטר כעבור שבועיים. התחלנו מייד באיסוף כספים לרכישת 50 זוגות המגפיים. המשימה היתה קשה ביותר בגלל מחירם הגבוה של עורות באותם ימים. בסופו של דבר קנינו את המגפיים בסטאשוב ובעיירות הסמוכות. בזה נסתיימה הפרשה. השבענו לעת־עתה את תיאבונה של החיה.

שבועות רבים הרגשנו כאבים בגופותינו ולא יכולנו לשכב או לשבת. קשה ביותר היה מצבם של הקשישים שבינינו. לכן החלטנו לשחרר אותם מחברותם ביודנראט ולהחליפם בצעירים מהם. קשה היה להוציא לפועל החלטה זו, כי לא נמצאו מתנדבים לתפקיד, אף־על־פי שרבים קינאו

בחברי היודנראט, שהרי הם לא חוייבו לענוד סרט, היו חופשיים לנוע גם בשעות העוצר ועוד. פנינו לדוד פיירשטיין, אדם ידוע בחכמתו, עשיר ומכובד, שהיה יו"ר ההסתדרות הציונית בעיר לפני המלחמה. התחננו לפניו שיצטרף אלינו, אך הוא סירב.

שיחררנו מהיודנראט את שלמה קופרבלום, את אלי לרר ואת ישראל טרפלר הקשישים, אך לא מצאנו אחרים במקומם. פנינו איפוא לז'נדארמריה וביקשנו שיצמצמו את מיספר חברי היודנראט בשלושה והם נענו לאחר בקשות רבות מצידנו. את מקומו של לייביש ויינברג כמזכיר המועצה, מילאה אחר מותו, גיסתו רייזל בוים.

בגיטו הפתוח

השנים 1941-1940 / אווה פלדנקרייז

בראשית שנת 1940 החלו הגרמנים להחמיר בגזירותיהם ולהכביד על החיים ביתר שאת. הגזירות ניחתו כמעט כל שבוע.

ב־10 בינואר נאסר על היהודים לאפות לחם לבן. ב־18 בחודש חוייבו כל הרופאים וכל עובדי מערכת הבריאות להוסיף לשלטיהם מגן־דוד כחול. ב־24 בחודש חוייבו היהודים להודיע על כל רכושם ונאסר עליהם למכור את נכסיהם. חנויות היהודים נמסרו לפיקוחם של פולנים מטעם ה"טרויהנדאנשטאלט" (משרד הנאמנות). ב־26 בינואר נאסר על היהודים לנסוע ברכבת, באוטובוס ובחשמלית. כן אסור היה להתקהל ברחובות וללכת על המידרכות שהיו מיועדות רק לארים. בתי־הספר היהודיים נסגרו. הוחרמו כל החפצים העשויים זהב, כסף, נחושת ומתכות אחרות, לרבות ידיות של דלתות ואפילו פורקו מעקות הברזל של הגזוזטראות בבתי היהודים. הוחרמו מקלטי הרדיו של כל האוכלוסייה. חוץ מגזירות אלה הוטל עוצר־לילה.

העונש על אי־ציות לצווים היה: קנסות גבוהים, מאסרים או שניהם גם יחד. בעצם היה המאסר העונש המקובל ביותר והיודנראט היה אחראי להוצאתו לפועל.

כל הצווים האלה הועברו גם לידיעת היודנראט בסאנדומייז' על־ידי ראש העיר הפולני אדם מושלסקי בשפה הגרמנית או בתרגום לפולנית. מודעות שהתייחסו ליהודים ולפולנים כאחד הודבקו על קיר המודעות ב"רינק". כך, למשל, הצו בדבר שעות העוצר.

בני־ערובה וגזל הרכוש

בפסח 1940 נאסרו כבני־ערובה שלמה וורמן, אברהם נוסבאום ולייביש קושינסקי. הם נשלחו למחנה־הריכוז בוכנוואלד. בני משפחותיהם השתדלו ללא ליאות אצל השלטונות הגרמניים למען שיחרורם, אך

Burmistrz Miasta
Sandomierza

OGŁOSZENIE

Na skutek zarządzenia Pana Generalnego Gubernatora z dnia 20. 9. 40 r., przesuwa się z natychmiastową ważnością czas przebywania na ulicach dla polskiej ludności na 23 godzinę, by umożliwić dalszy rozwój życia publicznego w Generalnym Gubernatorstwie.

Dla ludności żydowskiej obowiązuje czas przebywania na ulicach do godziny 20.

Wydane przez Rady Żydowskie poszczególnym żydom zaświadczenia zostają tymsamym unieważnione.

Burmistrz m. Sandomierza

מודעה מטעם ראש העיר הפולני אדם מושלסקי על שינוי בשעות העוצר

An announcement by the Polish Mayor of Sandomierz concerning the change of the curfew hours

לשווא. כעבור זמן קצר קיבלו המשפחות הודעות על מותם וקופסאות שהכילו את אֶפרם. יעקב וילצ׳ק שהיה יו״ר ועד הקהילה היהודית לפני המלחמה נשלח כבר בספטמבר 1939 למחנה־ריכוז יחד עם בני־ערובה פולנים.

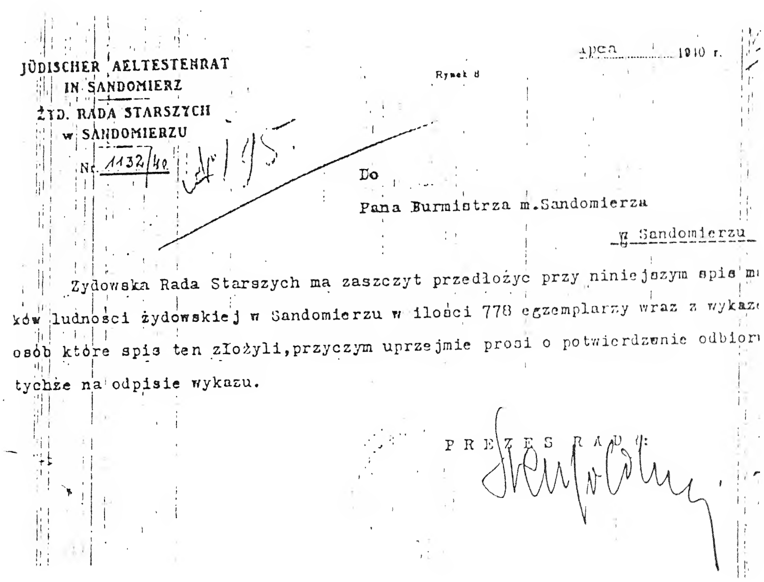

יעקב וילצ׳ק, ראש הקהילה היהודית עד פרוץ המלחמה

Yaakov Wilczek, head of the Jewish community until the outbreak of war

בתחילת קיץ 1940 הגיעו לסאנדומייז' מפקחים מטעם הטרויהנדאנשטאלט ודרשו מן היודנראט להכין רשימה של כל בעלי נכסים דלא ניידי בעיר. הרכוש שנרשם הופקד בידי מפקח שנשלח מראדום, פליט פולני מפוזנאן, נאפייראילו שמו. לפי צו מושל המחוז, חוייבו היהודים למסור את כל החנויות שלהם לידי הנאמנים הפולנים עד לינואר 1941. הבעלים היהודים הורשו לעבוד בחנויותיהם כזבנים תמורת תשלום זעום.

לפי עדותו של יצחק גוז'יצ'נסקי, קיבל היודנראט באותו זמן פקודה מן השלטונות לאסוף את כל תכשיטיהם של תושבי העיר היהודים. חברי היודנראט ערכו רשימה לפי המידע שהיה ברשותם – שהרי סאנדומייז' היתה עיר קטנה והכול ידעו על הכול – ולפיה מסרו היהודים צמידים, טבעות, לרבות טבעות־נישואין. הם השתדלו שלא לדרוש מן האנשים למסור את אחרון תכשיטיהם, כי לאחר שנסתתמו כל מקורות הפרנסה, דברי־הערך הם ששימשו מטבע עובר לסוחר.

JÜDISCHER AELTESTENRAT
IN SANDOMIERZ
ŻYD. RADA STARSZYCH
w SANDOMIERZU
Nr. 1132/40

Rynek 8

[illegible] 1940 r.

Do

Pana Burmistrza m.Sandomierza

w Sandomierzu

Żydowska Rada Starszych ma zaszczyt przedłożyc przy niniejszym spis m[illegible]ków ludności żydowskiej w Sandomierzu w ilości 778 egzemplarzy wraz z wykaz[illegible] osób które spis ten złożyli, przyczym uprzejmie prosi o potwierdzenie odbioru tychże na odpisie wykazu.

PREZES RADY:

מכתב יו"ר היודנראט אל ראש העיר הפולני המודיע על עריכת רישום הרכוש היהודי

Letter accompanying the list of Jewish property sent by the chairman of the Judenrat to the Mayor of the town

הוראות הביצוע מ־12 בדצמבר 1939 לצו של פראנק מ־26 באוקטובר אותה שנה קבעו שרוב יהודי הגנרלגוברנמנט יועברו לשנתיים לפחות למחנות־עבודה "לשם חינוכם". ב־20 בינואר 1940 הצטוו היודנראטים לערוך רשימה לפי מקצועות של כל האוכלוסיה היהודית החייבת בעבודת כפייה ולהשלימה עד מאי. המיבצע ה"חינוכי" החל במחנות־עבודה שהוקמו באזור לובלין, לא רחוק מגבול גרמניה־רוסיה שנקבע לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. המחנות הוקמו בבלז'ץ, צ'יישאנוב, טראבניקי ובמקומות אחרים. העצורים הועסקו בכריתת עצים, ויסות נהרות, ייבוש ביצות וסלילת כבישים, אך בעיקר – בהקמת ביצורים ובחפירת תעלות סמוך לגבול.

התנאים במחנות היו קשים ביותר. הגרמנים חששו שהעצורים יימלטו לשטח הרוסי ולכן השליטו מישטר־אימים ומשמעת חמורה. רבים הוכו עד מוות בעבודה והחולים הומתו. אף־על־פי־כן הצליחו בודדים לברוח לאזור־הכיבוש הרוסי. כדי להקל על מצוקת העצורים שלחו להם הקהילות היהודיות בסביבה והג'וינט בווארשה חבילות מזון ובגדים.

בקיץ 1940 נדרש היודנראט בסאנדומייז' לספק 500 יהודים למחנות־עבודה באזור לובלין. חברי היודנראט התאספו ובלית־ברירה התחילו לערוך רשימת אנשים שנועדו למשלוח. הם חששו, שאם יתחילו הגרמנים לחטוף אנשים, מיספרם יעלה בהרבה על 500. הם התלבטו את מי לכלול ברשימה, כי חשו שהם עוסקים בדיני־נפשות.

משנודע הרכב הרשימה בציבור, באו רבים אל מישרד היודנראט ופרצו בצעקות. הדבר נמשך יומיים. בסופו של דבר בוטלה הגזירה והגרמנים הסתפקו בשלושים ושמונה בחורים צעירים שנשלחו באוגוסט 1940 למחנה־עבודה סטארי־דז'יקוב באזור לובלין, ליד הגבול הגרמני־רוסי. כעבור כמה חודשים שבו הביתה שלושים וחמישה. שלושה מתו במחנה. השבים סיפרו שעבדו בהקמת ביצורים ובעבודות קשות אחרות, ישנו באסמים וסבלו רעב. סיפוריהם השאירו על כל שומעיהם רושם מדכא ביותר.

הרובע היהודי

הגיטאות בגנרלגוברנמנט הוקמו לפי צווים של המושל פראנק מ־13 בספטמבר 1940 ו־20 בפברואר 1941 ולפי הוראות של שלטונות־הכיבוש המחוזיים והעירוניים. בדיסטריקט ראדום הוקמו בשנת 1941 גיטאות פתוחים, בעיקר בערים הקטנות, אך היו גם ערים שעדיין לא הוקמו בהן

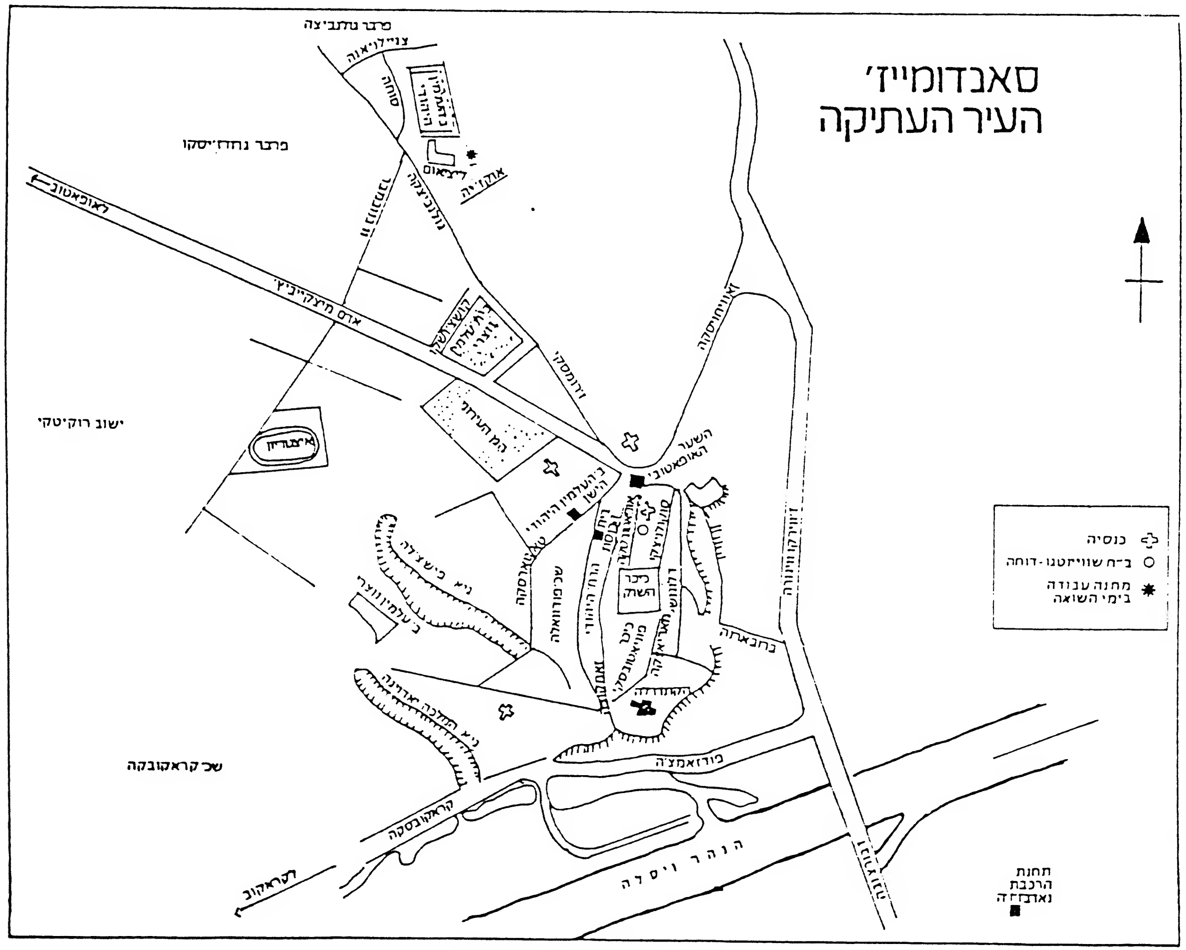
גיטאות, וסאנדומייז' היתה אחת מהן. ב־29 במארס 1941 כינס ד"ר קארל לאש, מושל דיסטריקט ראדום, את ראשי המחוזות והערים והודיע להם, כי בקרוב עומדת לפרוץ מלחמה נגד רוסיה. לכן דורשת ברלין להקים מהר גיטאות במקומות שבהם עדיין אין הם קיימים. ואמנם באותה תקופה הוחל בהקמה מאסיבית של הגיטאות.

בשלהי 1941 נצטווה היודנראט בסאנדומייז' להגיש רשימה של התושבים היהודים ולדאוג שיהודים הגרים מחוץ לשכונה היהודית יעברו אליה. הגיטו אמור היה לכלול את הרחוב היהודי ואת הרחובות ברק יוסלביץ', זאמקובה וסימטת בובולוב. אולם עד האקציה הראשונה (אוקטובר 1942) נשארו היהודים לגור במקומות מגוריהם ב"רינק" מסביב לעירייה, ב"רינק הקטן" – השכונה הסמוכה – וגם ברחובות אופאטובסקה וסוקולניצקי, פרט לבתים שבקצות שני הרחובות האלה, שאותם נאלצו לפנות עוד בשנת 1940. רק אלה שגרו בפרברי העיר – והם לא היו רבים – נאלצו לעזוב את בתיהם ולעבור לרובע היהודי. על יציאה מהגיטו הפתוח הזה אמנם נענשו, אך באותה תקופה לא הוצאו להורג על עבירה זו. מסופר כי היו מקרים שהבישוף יאן לורק התערב אצל מפקד הז'נדארמריה ומנע לא פעם עונש חמור, שהיה צפוי ליוצאים מהגיטו, וכן השתדל אצל השלטונות למען ידחו את סגירת היהודים בגיטו.

החיים בגיטו התנהלו לפי ה"שיגרה" של אותם ימים. החטיפות לעבודת־כפייה נמשכו על־אף ההסדר בין היודנראט לשלטונות בעניין המצאת כוח־עבודה לפי דרישתם. הגזירות שהונחתו על היהודים העיקו עליהם ושיבשו את אורח־חייהם. הם כבר לא התפללו בבית־הכנסת, כי מיקמו בו את הפליטים וגם חששו מהתקהלויות גדולות. התפילות נערכו בדירות פרטיות ומניינים קטנים התקיימו כמעט בכל בית. כך זה היה עד התפילה האחרונה ביום־כיפור תש"ג־1942. ילדי ישראל למדו בסתר בחדרים מאולתרים.

הצעירים למדו אנגלית בחוגים ונפגשו בקבוצות לפי הקשרים החברתיים מלפני המלחמה, שרו ורקדו – ובימי חנוכה האחרונים אף ליבבו לביבות. העתונאי אברהם ("בונצ'ה") רוזנפלד ניהל חוג לצעירים שסייעו בידו לארגן הרצאות ושיעורים ועודד את רוח מאזיניו בדברי ההומור המפורסמים שלו. הצעירים אהבו והתחתנו, בעיקר בנות העיר עם פליטים. הנדוניה היתה קורת־גג וקצת אוכל.

התמותה בקרב הפליטים היתה גבוהה והתקיימו הלוויות רבות. אולם היו גם לידות לא־מעטות. האחרונה מהן נרשמה בעיריית סאנדומייז' ביולי 1942.

מפת העיר העתיקה בסאנדומייז'
Map of Sandomierz depicting the old city, where the majority of Jews lived

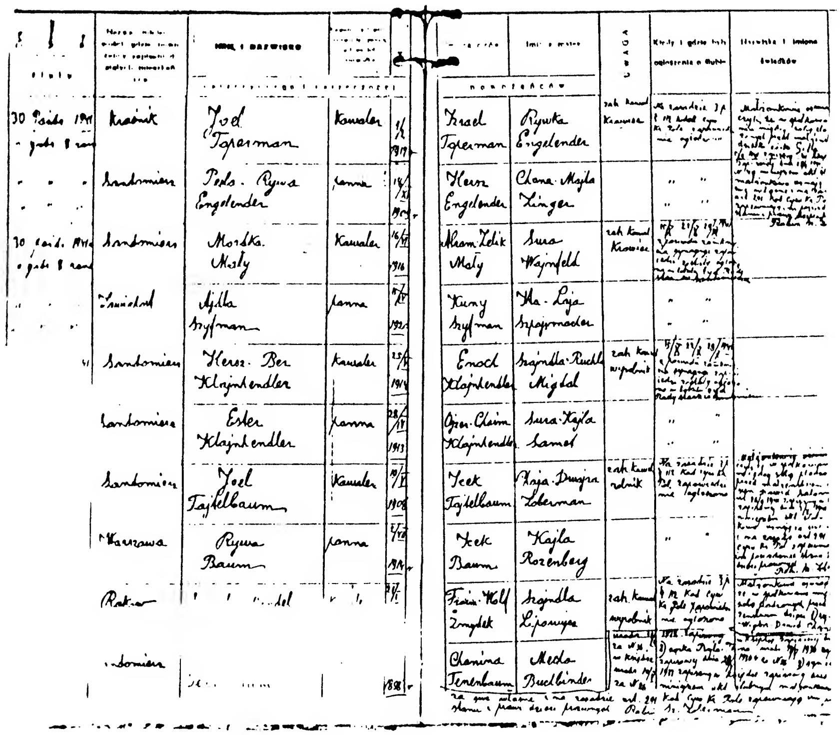
איצ'ל "טוקאז" (גולדבלום) בחצר ביתו, לשם הוציאוהו הגרמנים
בעת שהתפלל וכפו עליו להצטלם

Itzel "Tokarz" (Goldblum) in the yard of his house where the Germans had taken him from his prayers, in order to photograph him

אברהם ("בונצ'ה") רוזנפלד בחברת צעירים

Avraham ("Bonche") Rozenfeld, a journalist from Warsaw, with a group of young people. During the war he lived in Sandomierz and organized cultural activities in the ghetto

דף מפנקס העיריה עם רישום נישואי היהודים, 1941

Registration of Jewish marriages in Sandomierz, 1941

גזירת הפרוות

כשהחל חורף 1941 להציק לחיילי הוורמאכט שעמדו בשערי מוסקבה, גזרו הגרמנים על היהודים למסור את כל פרוותיהם. הפעם לא נאלץ היודנראט להפעיל שום לחץ, כי די היה באיום עונש־המוות. עם פרסום ההודעה מסרו תושבי הגיטו פרוות מסוגים שונים, בכללן פרוות של ילדים ובתי־יד, שאף הם נכללו בגזירה זו. רבים העדיפו לשרוף את פרוותיהם ובלבד שלא ישמשו את החיילים הגרמנים. אחרים הסתירו אותן אצל מכרים פולנים.

הידיעות על מצבו של הצבא הגרמני ברוסיה עוררו בטחון בלב היהודים בדבר תבוסת הגרמנים. "שם – אמרו – יהיה סופו המר של היטלר כסופו של נפוליון בזמנו." אולם ממזרח פולין החלו להגיע שמועות ראשונות על רצח יהודים, על השמדת רבבות יהודי וילנה. בתחילה התייחסו יהודי סאנדומייז' בספקנות לידיעות אלה, ואפילו הסבירו שהגרמנים נוקמים ביהודים שם מאחר ששיתפו פעולה עם המשטר הקומוניסטי בימי הכיבוש הסובייטי.

שבויי־מלחמה רוסים

בסוף שנת 1941 הוקם בקסרקטינים של הצבא הפולני בעיר מחנה לשבויי־מלחמה רוסים "סטאלאג 359". היו בו 1700 שבויים. תושבי העיר־ היהודים והפולנים ראו אותם בסבלם ובייסוריהם אך נמנע מהם לעזור להם. צעירים יהודים חוייבו לעסוק בקבורת השבויים שמתו במחנה יום־יום קבבו עשרות אנשים בבורות שחפרו בשדה שליד בית־הקברות הנוצרי והכנסייה על־שם פאבל הקדוש. הקומיסארים הפוליטיים והחיילים היהודים הוצאו להורג, אך רוב השבויים מתו מרעב וממחלות מידבקות. קרה שאנשים גוססים נקברו בעודם בחיים. באחד הימים מצאו הקברנים סידור תפילה בכיסו של אחד הנרצחים. באוגוסט 1942 הועברו השבויים הנותרים למקום אחר.

GENERALGOUVERNEMENT
Distrikt Radom
Kreishauptmann des Kreises Opatow
Der Landkommissar.

Sandomierz, den 6. Januar 1942

Nr. 28/1/42.

ANORDNUNG

Nachdem der Fussgängerverkehr am Marktplatz in Sandomierz in letzter Zeit immer mehr Unzuträglichkeiten aufweist, ordne ich hiermit folgendes an:

1. Es ist den Juden verboten, die Obere Marktstr. und Unter Marktstr. sowie den Marktplatz ohne besonderen Zweck zu betreten. Insbesonders ist es ihnen untersagt, dort spazieren zu gehen sowie auf den Gehsteigen, den Strassen und an den Hauseingängen umherzustehen.

2. Zuwiderhandlungen gegen die Anordnung werden nach der Verordnung über das Verwaltungsstrafverfahren vom 13.9.1940 bestraft.

3. Die Anordnung tritt sofort in Kraft.

gez. Dr. Schmitt

An den
Herrn Bürgermeister
der Stadt Sandomierz

Vorstehende Anordnung überreiche ich Ihnen mit dem Ersuchen sie öffentlich bekannt zumachen.

Dr. Schmitt

צו גרמני על הגבלת תנועת היהודים בכיכר השוק בסאנדומייז׳, 6.1.42

German document from Radom District restricting the movements of Jews in the market-place of Sandomierz

עד אימה

הידיעה על ההשמדה / יצחק גוז'יצ'נסקי

בסוף ינואר 1942 נודע ליו"ר היודנראט גולדברג מפי איש אס־אס, שעימו עמד בקשרים (שניהם היו עורכי־דין), כי הגרמנים מכינים תכנית־השמדה טוטלית של היהודים. הגרמני מסר לו בסוד שאפשר יהיה להציל חלק מהגברים מגיל 14 עד 60 על־ידי עבודה בתעשייה המלחמתית. "יתכן – אמר – שאפשר יהיה לכלול בין עובדים אלה גם נשים. אשר לילדים – גורלם נחרץ."

גולדברג נסע לאוסטרובייץ לפגישה עם יו"ר היודנראט יצחק רובינשטיין שהיה סאנדומייז'אי במוצאו, ומסר לו בשורת איוב זו. רובינשטיין שהיו לו קשרים "טובים" עם השלטונות הגרמניים ניסה להשיג מידע על אמיתות הידיעה, אך ללא הצלחה. שניהם פנו לראדום, אל יוסף דיאמנט, יו"ר היודנראט שם. גם הוא ניסה לנצל את קשריו אך העלה חרס.

שלושת ראשי היודנראטים החליטו שכל אחד מהם יתקשר עם היודנראטים בסביבתו ויעביר את המידע על תוכנית ההשמדה. כמו־כן סיכמו לקיים קשר ביניהם־לבין־עצמם. בינתיים הגיעו שמועות על אקציות בלובלין, לבוב, ז'שוב ועוד מקומות והיה ברור שאזהרתו של איש האס־אס נכונה.

באפריל התאספו במישרד היודנראט בסאנדומייז' ראשי מועצות היהודים בעיירות הסביבה: מרדכי וייסבלום מאופאטוב, מוטל שולמן מקלימונטוב, אפריים זינגר מסטאשוב, הלפרן מאוז'ארוב, ישעיהו ויינפלד מקופשיבניצה, קליינר מאושק ונציג מפולאנייץ, שאת שמו אינני זוכר. מהיודנראט שלנו השתתפו: היו"ר גולדברג ואברהם שקלארסקי. בישיבה הוחלט לא להעלים את האמת מהציבור ולמסור על המצב מפה אל פה כדי שכל אחד ינסה להציל את חייו. לאחר־מכן דנו בדרכים שיש לנקוט. נשאלה השאלה, אם קיימת אפשרות של הגנה עצמית. הנציג מפולאנייץ אמר שצריך לקנות נשק, אך הכסף שעמד לרשותנו היה זעום. נשמעה גם

דעה שיש לאסוף סכומי כסף ולשחד את הגרמנים כדי להעביר את רוע־הגזירה. ואמנם מימשנו את ההחלטה הזאת וכאשר נדחה גירוש יהודי סאנדומייז' והסביבה, השלינו את עצמנו שזה קורה בזכות הכסף הרב ששולם כשוחד לנציגי השלטון המקומי.

אביב־קיץ 1942 / אווה פלדנקרייז

הפעולה נגד "הקומוניסטים"

בתחילת האביב 1942 בוצעו בערים רבות פעולות טרור נגד עסקנים פוליטיים וציבוריים מהשמאל היהודי, שעשויים היו כביכול להקים בעתיד תנועת התנגדות. במסגרת זו בוצעה פעולה נגד ה"קומוניסטים" היהודים בסאנדומייז'. באחד מימי אפריל, השכם בבוקר, באו לביתו של היו"ר גולדברג שלושה אנשי גסטאפו, לקחו אותו יחד עם כמה שוטרים יהודים והלכו איתם לבית האלמנה לאס ברחוב היהודי. גרו איתה שני בנים ובת – משפחה ענייה וקשת־יום. הגרמנים ירו בהם בעודם שוכבים במיטותיהם בנוכחותו של גולדברג. מייד לאחר־מכן הלכו לביתו של הספר בן־ציון הנחוביץ' המכונה "בושטה", הוציאוהו ממיטתו החוצה וירו בו ובאשתו כשזו כרעה לרגליהם והתחננה על חיי בעלה. כל ה"קומוניזם" שלהם התבטא באביונותם. לא ידוע מי מסר לגסטאפו את שמות ה"קומוניסטים" האלה.

"אצלנו זה לא יקרה..."

ב־13 במאי 1942 הוציא ד"ר ריטר, הקרייזהאופטמאן (מושל המחוז) באופאטוב, צו לריכוזם של כל היהודים במחוז אופאטוב בחמש ערים: אוסטרובייץ, אופאטוב, סאנדומייז', סטאשוב וזאוויחוסט וב־12 עיירות קטנות במחוז. זה היה הצו האחרון שפרסמו הגרמנים בדיסטריקט ראדום לפני תחילת ההשמדה ההמונית של היהודים שם. הצו נועד לרכז את היהודים מ־150 יישובים ב־17 מקומות הקרובים לצומתי הרכבות. המיבצע עצמו החל ב־1 ביוני. השמועה על גירוש יהודים למקומות־השמדה הסתננה לסאנדומייז', אך היהודים סירבו להאמין שגורל זה צפוי גם להם.

באחד מימי הקיץ 1942 התקהלו יהודי הגיטו שלנו ברחוב היהודי. הייתי ביניהם. במרכז עמד נער כחוש ומבוהל. הוא סיפר כי הצליח להימלט מלובלין, וכי ליד העיר שורפים יהודים בכיבשנים. בראותו

שדבריו אינם מתקבלים באמון אצל המאזינים, אמר בתחינה: "האמינו לי, אני דובר אמת!" אבי חיים גרינבל שעמד בקהל חזר אחריו ואמר: "יהודים, האמינו לו!" ואז פנה אחד מהם לאבי ואמר: "אתה, ר' חיים, רואה תמיד שחורות! אצלנו בסאנדומייז' זה לא יקרה, הלוא בבית־הקברות שלנו טמון הצדיק מאוסטרובייץ!"

העבודה כהצלה־ממוות

אולם לאט־לאט חדרה הידיעה על ההשמדה הצפויה להכרתם של יהודי סאנדומייז' והם החלו מחפשים עבודה במיפעלים מקומיים שונים, שהיו חיוניים למאמץ המלחמתי הגרמני. תקוותם היתה שעבודה זו תציל את חייהם ואת חיי בני משפחותיהם. היודנראט אירגן בגיטו מתפרה, סנדרליה, נגריה ובתי־מלאכה לייצור מיברשות, קליעת סלים, תיקון־שעונים ועוד. הועסקו בהם בעלי מקצועות לפי רשימה שהגיש היודנראט לשלטונות. כ־200 יהודים עבדו בשדות האחוזה בכפר מוקושין וכמה מאות בכפר גרלאחוב בשיפוץ המשקים שבעליהם הפולנים סולקו מהם ובמקומם הובאו פולקסדויטשה. כ־150 עבדו בקסרקטין ובז'נדארמריה, 200 בחברת "אמלר" לסלילת כבישים.* כ־40 איש עבדו בחברה החקלאית "רולניק". כמה מאות יהודים עבדו בבית־חרושת "מטאן" ובסדנאות שהוקמו בבניין ה"ליציאום".

כל בוקר יצאו למקומות־עבודה אלה קבוצות יהודים מהגיטו, לרוב תחת פיקוחם של ולאסובצים.** ימים ספורים לפני האקציה הראשונה (29 באוקטובר 1942) עברו חלק מן העובדים לגור בכמה מקומות־עבודה שמחוץ לעיר וכך קמו שלושת המחנות: מטאן, ליציאום ומוקושין.

רצח היו"ר גולדברג / יצחק גוז'יצ'נסקי

בבוקר 2 באוגוסט 1942 הגיעו לביתו של יו"ר היודנראט גולדברג שלושה אנשי אס־דה מאוסטרובייץ: פטר, ברונו ואדם נוסף וציוו עליו לכנס מייד את כל חברי היודנראט. גולדברג הלך לסגנו בנייק אפלבאום לקרוא לו לפגישה, אך אשתו אמרה שהוא נמצא כנראה אצל אחד מבעלי־האחוזות שבסביבה. כסגן יו"ר היודנראט הוא היה מצוייד ברשיון־יציאה

---

* בחברה זו עבדו היהודים במסגרת עבודת־כפייה משלהי 1940 בסלילת כביש בין סאנדומייז' לסטאשוב, שנועד לשמש את הגייסות הגרמניים בדרכם לברית־המועצות. ** שבויי מלחמה רוסים שהיו בשירות הצבא הגרמני.

מהעיר. כל חברי המועצה, חוץ מבנייק אפלבאום, התאספו בבהילות במישרד היודנראט. אנשי האס־דה הופיעו מייד ושאלו: "כולם הגיעו?" היו"ר ענה כי רק סגנו לא בא. ואז אמרו: "אם עד שעה 10 לא יופיע אפלבאום, אתה ועוד שלושה מאנשי היודנראט תוצאו להורג. ואם יחסר אדם נוסף יוצאו להורג 50 יהודים." הודיעו ועזבו את המקום.

גולדברג לחש כאילו לעצמו: "אני כנראה אהיה הקורבן הראשון." הוא פנה אלינו ואמר שנלך הביתה להיפרד מהמשפחות ונחזור. "שלא יחסר איש מכם" – אמר. הוא חשש מקרבנות בקרב היהודים. היתה לגולדברג אפשרות לברוח ולא להתייצב. ידידיו יעצו לו להימלט בהבינם את מזימת הנאצים, אך הוא סירב ואמר: "איש כמוני לא בורח. אני אחראי לקהילה היהודית כולה."

כמונו הלך גם הוא לביתו. בבואו לשם החליף בגדים ולבנים, נפרד מאשתו ומילדו וחזר ליודנראט*.

בינתיים החלו אנשי המשטרה היהודית בחיפוש אחר אפלבאום. אסרו את אשתו והחזיקו אותה במאסר בגיטו כבת־ערובה, אבל אפלבאום לא התייצב באותו יום**. בשעה 10 בדיוק הופיעו שלושת המרצחים ושאלו: "כל אנשי היודנראט הגיעו?" ענה גולדברג: "כן, כולם חוץ מאפלבאום. חיפשנו אותו במקומות שונים אך לא הצלחנו למצוא אותו." תגובתם היתה: "אז אתה בא איתנו." פתחו את הדלת, גולדברג יצא. הם הלכו אחריו וירו בו בתוך הבניין. הם חזרו לחדר, בחרו בשלושה נוספים, יהושע זוברמן, מוטל יאנובסקי ובי, אך פתאום אמר אחד מהם: "בינתיים אנחנו משאירים אתכם. נשוב בשעה שתיים." אמרו והלכו. ישבנו ביודנראט עד שעה שתיים, אבל הם לא הגיעו.

ההתרחשות של אותו היום, שכונה בפי כול "יום א' השחור", השרתה דיכאון ואבל בגיטו. השתררה בהלה כללית ותחושה שהקץ הולך וקרב. ביום ראשון לא ידע אפלבאום שמחפשים אותו. למחרת כאשר נודע לו על כך, עזב את בית ידידו ראש הכפר זלוטה, כדי להתייצב. אבל בדרך הביתה נורה בידי הז'נדארם לשר ונקבר על־ידי הפולנים לצד הכביש שבין סאנדומייז' לקופשיבניצה. את גולדברג הבאנו לקבורה בבית־העלמין היהודי.

עשינו מאמצים למצוא יו"ר חדש ליודנראט בתקופה קשה זו. פנינו לייז'י סאלומונוביץ, בעלה של חנקה, נכדתה של קיינדל ספירו. התחננו לפניו שייאות לקבל את התפקיד. סאלומונוביץ' היה ידידו של גולדברג, ולעיתים קרובות בא ליודנראט, כי שימש מתרגם לשפה הגרמנית שאותה

---

* אחרי המלחמה סיפרה אלמנתו שבבואו הביתה אמר לה, כי ידוע לו היכן נמצא אפלבאום, אבל לא יגלה זאת לגרמנים והוא הולך למות על קידוש־השם ** אויגניה ויינטראוב מסרה בעדותה, שהמחתרת הפולנית הדפיסה כרוזים בבית־הדפוס שלו, וייתכן שאנשי הגסטאפו רצו לחקור אותו בעניין זה.

ידע על בוריה. לאחר הפצרות רבות הסכים לקבל על עצמו את התפקיד.

מקרי הרצח בגיטו התרבו והלכו. כל הטרור נועד להפחיד את היהודים, לדכאם ולהחליש את כוח התנגדותם ובכך להבטיח את הצלחתה של תוכנית ההשמדה.

רוב בני הקהילה כבר היו מודעים לגורל הצפוי להם. שכננו חיים גרינבל עיכב אותי באחד הימים בפרוזדור הבית ואמר לי: "שתי מישאלות יש לי: שיישאר בחיים ולו ילד אחד מילדי ומי שיישרד מאיתנו המבוגרים, שידפוק על קברי לאחר המלחמה, יצעק ויודיע לי על מפלת היטלר." הוא עדיין האמין שיובא לקבר ישראל.

הז'נדארם שומן קיים את ה"מצווה"* / אמנון אייזנשטאט

בקיץ 1942 ערך "הנוער ההיטלראי" (היטלר־יוגנד) מאזור קיילצה מחנה־קיץ בסאנדומייז' לפי כל הכללים הצבאיים. יהודים רבים – נשים וגברים ואני בתוכם – הועסקו על־ידי היודנראט בהכשרת השטח למחנה ובניקויו לנוחותם של הבריונים הצעירים. עבדנו בפרך בחפירת בורות, הקמת אוהלים, סחיבת משאות וכדומה. המפלצות הקטנות האלה חיקו בכישרון רב את אנשי האס־אס המבוגרים: קיללו, גידפו והרביצו מכות־רצח. באחד הימים עלה בדעתו של אחד מהם, כנראה מתוך רצון להגביר עוד יותר את המשמעת אצל היהודים, להפגין בפועל שבכוונתו "לעשות מעשה". ברובה־אימונים בעל קוטר זעיר ירה ביהודי צעיר, פליט מקאליש, ניטקה שמו. כדורים של רובה־אימונים אינם פוצעים בצורה רצינית והיהודי שנפגע המשיך לעבוד למרות פציעתו. חשבנו שבזה הסתיים המקרה. אבל לפנות־ערב, לקראת שיבתנו הביתה, הגיע הז'נדארם שומן רכוב על אופנוע, חיפש את הפצוע, העמידו ליד עץ וירה בראשו ממרחק קצר. הסיבה לכך היתה: יהודי שנורה בידי גרמני אסור שישאר בחיים – כך קובעת ה"אידיאולוגיה" של הנוער ההיטלראי. שוכני המחנה התקשרו אל מפקד הז'נדארמריה דאמאייר והוא שלח את שומן לקיים את ה"מצווה".

* הועתק ותורגם מהספר "און די ערד האט נישט צוגעדעקט דאס בלוט" מאת אמנון אייזנשטאט. בפרקים הבאים מובאים קטעים נוספים מהספר.

רציחות על כל צעד / צסיה שניידר

בסוף הקיץ 1942 החלו מעבירים לעיר יהודים מהעיירות ומהכפרים שבסביבה. עניבת החנק הלכה והתהדקה על צווארנו. ליד כל יציאה מהגיטו היה תלוי שלט שהזהיר את היהודים לא לצאת מן הגיטו וכל העובר על הצו יוטל עליו עונש מוות. היו שסיכנו את חייהם, הסירו את הסרט משרוולם וניסו לצאת מהגיטו ומהעיר, אבל רובם שילמו בחייהם.
באחד הימים ראיתי את אדז'ו, הז'נדארם צמא־הדם, גורר העירה נער יהודי שהסיר את הסרט מזרועו ויצא לכפר כדי להשיג מזון. הוא קשר את הנער בחבל לאוכף סוסו וכך גרר אותו אחריו. הוא אף הדהיר את הסוס, כדי להגביר את סבל קרבנו. קשה היה לראות את הנער המיסכן, שהיה פצוע וזב־דם ולעומתו הז'נדארם על הסוס מתמוגג ברוב הנאה. הנער נפח את נשמתו כעבור שעות מיספר.

סיפרו שאותו רוצח אדז'ו הבחין באישה וילד בזרועותיה עומדת ליד גדר הגיטו ברחוב היהודי ומקבלת פרוסת לחם מידיה של פולניה מעבר לגדר, בצד הארי. הרוצח נכנס לתוך הגיטו, מצא את היהודיה וירה בה. את ילדה תפס ברגליו ובכל כוחו הטיח את ראשו בקיר הסמוך והרגו.

בהתעללות אכזרית ביהודי הגיטו התבלט במיוחד הז'נדארם לשר. הוא נהג לפרוץ במצב של שיכרות לתוך הגיטו, לירות בכל אדם שנקרה בדרכו ולרוקן בו מחסנית שלמה של כדורים.

מחנה־עבודה סקארז'יסקו / אווה פלדנקרייז

מחנות העבודה שהקים הכובש הגרמני היו חלק אינטגרלי מהמדיניות הנאצית בדבר ניצול כוח עבודה זול, בראש ובראשונה כוח עבודה יהודי. מצד אחד, עבודת היהודים במחנות תרמה למאמץ המלחמה הגרמני, ומצד אחר היא השתלבה במסגרת "הפתרון הסופי", שכן העבודה הקשה והמפרכת חיסלה באופן עקבי ושיטתי את רוב היהודים שעבדו במחנות אלה.

כבר בסתיו 1939 הובאו יהודים מדיסטריקט ראדום במסגרת עבודת־כפייה לסקארז'יסקו, והועסקו שם בהקמת מיבנים נוספים בתחום בית־החרושת הממלכתי הפולני לייצור תחמושת, שהיה ממוקם שם לפני המלחמה. באוגוסט 1942 הוקם ליד המיבנים האלה מחנה־עבודה ליהודים "יולאג" (יודן לאגר) בפיקוחה של מיפקדת האס־אס והמשטרה בראדום. המיפעל הענק נשא את השם "האסאג" כשם החברה הגרמנית, שבחסותה, למען רווחיה ולצרכי המלחמה, התקיים כאן קונצרן העבדות והניצול האכזרי של האדם – עד מותו.

באותו חודש נפוצה שמועה בקרב יהודי סאנדומייז' שהגרמנים עומדים לחטוף בני־נוער למחנה־עבודה זה. רבים חיפשו מיסתור כדי להינצל מגזירה זו, מאחר ששמעו על התנאים הקשים השוררים בו. רק בעלי רשיונות־עבודה לא חששו ולא הסתתרו. על פעולת החטיפה פיקד בארטנשלאגר, איש אס־אס מראדום, שנעזר על־ידי הז'נדארמריה המקומית ובעיקר על־ידי ואכמייסטר לשר.

הפעולה הזאת היתה מעוגנת בצו של הימלר מ־19 ביולי 1942, אשר הועבר אל גנרל קריגר מפקד המשטרה והאס.אס. הצו קבע שכל האוכלוסיה היהודית מהגנרלגוברנמנט תגורש עד 31 בדצמבר 1942, חוץ מיהודים המועסקים במיפעלי־תעשיה החיוניים לניהול המלחמה.

באחד הלילות, בשתיים אחר חצות, התעוררה העיר כולה לקול יריות וצעקות בלתי־פוסקות של גרמנים שהדהדו בלילה השקט והטילו פחד על התושבים. מייד עברה מדלת לדלת הידיעה המחשמלת: "חוטפים!" אנשים החלו מתרוצצים בחיפוש אחר מקומות מיסתור. אנשי הז'נדארמריה והמשטרה הפולנית עברו מבית לבית והוציאו מהמיטות את כל הגברים שלא הספיקו להסתתר. מכל עבר נשמעו צעדיהם הכבדים של החוטפים במגפיהם המסומרים וצעקותיהם בהקישם על הדלתות: "אאופמאכן!" (לפתוח!). עשרות צעירים יהודים מסאנדומייז' הובאו למחנה־העבודה בסקארז'יסקו.

יהודי הסביבה מובאים לגיטו סאנדומייז' / אווה פלדנקרייז

בספטמבר 1942 הובלו ברגל לסאנדומייז' יהודים מהעיירות הסמוכות: צ'מיילוב, אוז'ארוב, פולאנייץ וקופשיבניצה. בעת ההעברה הזאת ניספו אנשים רבים, בעיקר ילדים, זקנים וחולים, שלא יכלו לעמוד בקצב ההליכה המהירה. כל הפליטים שוכנו ברחוב היהודי וסמוך לו. בעקבות ריכוז המוני יהודים בגיטו סאנדומייז' הורע מצבה של כל האוכלוסיה היהודית בגלל תנאי תברואה גרועים ואספקת מזון לקויה.

למעשה, כבר בפברואר 1942 צומצמה אספקת המזון ב־50% לפי הוראת המושל פראנק. ב־23 באותו חודש נסגרו הרמטית כל הגיטאות שבאזור בפקודת קונד, מושל דיסטריקט ראדום, על־פי צו של פראנק מ־15 באוקטובר 1941, שגזר עונש מוות על יציאה מהגיטו. הדבר גרם להרעת מצב האספקה, כי היהודים לא יכלו לצאת לכפרים ולהצטייד שם במזון, ואלה שהעזו לעשות זאת נורו ללא אזהרה. גזירה זו פגעה בעיקר בדלת־העם, שקודם השיגו את הדרוש למחייתם מסחר עם הכפריים בסביבה ואילו עכשיו נידונו לרעב.

באוקטובר נרצחו בני משפחת נוסבאום: יענקלה, אשתו צפורה, בנו יוסקה שהיה חבר היודנראט, עם אשתו חנצ'ה. כמו־כן נרצח אברהם, בנו של חיים מייזלס. דוד פיירשטיין, ברוך טרופה ויעקב פיינטוך נאסרו ב־10 באוקטובר, נשלחו לאושוויץ ושם ניספו.

ביישובי הסביבה החלו הגירושים להשמדה. יהודים רבים נמלטו לסאנדומייז' כדי למצוא בה מיקלט. ימים ספורים לפני האקציה הביא אליהו פישמן, מפקד המשטרה היהודית בגיטו אוסטרובייץ, כמה מכוניות עמוסות יהודים, ששרדו מהאקציה שם. אך הז'נדארמים, והרוצח אדז'ו בראשם, צדו את הפליטים והוציאו אותם להורג בתואנה שחצו את גבולות הגיטו ללא רשות.

נודע שהגירוש מסאנדומייז' נקבע ל־24 בחודש. אנשים התחילו להכין בונקרים, כדי להסתתר בהם "עד יעבור זעם". הם קיוו שכך יינצלו. אנשים מסרו את ילדיהם לידידים פולנים, או מצאו מיסתור אצלם יחד עם הילדים, בדרך כלל תמורת תשלום גבוה. הוטמנו בארגזים ספרי־תורה ותשמישי קדושה במורד חצר בית־הכנסת הפונה לרחוב פודוואלה. רק ספר־תורה אחד השארנו לשימוש יומיומי. הארגזים לא נמצאו עד היום. אחר־כך נאמר לנו שהגירוש יידחה לסוף החודש בגלל מחסור בקרונות־רכבת להובלת המגורשים.

מדי־יום יצאו את הגיטו אנשים צעירים מצויידים בתעודות מזוייפות שהשיגו תמורת תשלום מפקידי העירייה הפולנים. הם עברו למקומות, שבהם לא הכירו אותם ולא היתה צפויה להם סכנת הלשנה. אמנם היציאה מהגיטו הסגור היתה כרוכה בסכנת־נפשות, אך היוצאים מצאו בכל זאת דרכים להימלט. כמה מבני העיר השיגו, תמורת תשלום, מקומות־עבודה בבית־חרושת במיילץ, התקבלו למחנה שלידו ואחדים מהם שרדו.

זרם העוזבים גבר. היה חשש שהז'נדארמריה תחפש ביום האקציה את החסרים ואז יתגלו המסתתרים בבונקרים. על־כן דיווחנו מראש על מיספר משוער (קטן מבמציאות) של יהודים בעיר. כך חשבנו לקדם רפואה למכה.

ב־20 באוקטובר נשלחו ליודנראט שני פקידי מס לגבות את כל המיסים שהקהילה חייבת – אף את אלה שבוטלו – בסך 130,000 זלוטי. לאחר ששולם הסכום הנדרש בא נציג המשטרה הגרמנית מאופאטוב ותבע סכום נוסף: 85,000 זלוטי. אם לא ישולם הכסף – איים – יוצאו להורג היו"ר ועשרה מבין חברי היודנראט. סכום כסף זה שולם ב־27 באוקטובר בשעות־הערב, יומיים לפני הגירוש.

אנחנו חברי היודנראט ידענו שנישלח ככל העם בטרנספורט, היות ולא היה לנו מקום עבודה מובטח. פנינו איפוא לז'נדארמריה וזו צירפה אותנו למשטרה היהודית בגיטו, אבל רק את אלה מבינינו שהיו מתחת לגיל 50. קיבלנו תעודות וכובעים של שוטרים יהודים.

גורלה של הנלה / אמנון אייזנשטאט

הנלה טייטלבאום בת ה־16, אחותו של אלי־לייב טייטלבאום, ישבה כבר במשאית של המיפעל לחלקי אווירונים ('הנקל ורקה') יחד עם אחיה ובני סאנדומייז' אחרים: הרשל'ה קליינהנדלר, יענקל'ה גרינבלום, שמחה שלסר, יוסף ציילון, אברהמ'לה כוכן, ישראל אייזיק אקרמן, נוסקה, חתנה של שרהלה בת אלתר טוביה'ס ועוד. הם עמדו לנסוע לעבודה במחנה במיילץ. בצאת המשאית מסאנדומייז' התחרט מנהל־העבודה הגרמני, שגייס "מתנדבים" לסדנאות שלו תמורת 3,000 זלוטי לגולגולת, עצר פתאום את המשאית וציווה על הנלה לרדת. לא עזרו תחנונים ובקשות ואף לא התערבותו של אליעזר פרייברג, יוזם העיסקה הזאת. הגרמני עמד בסירובו והשתמש באיומים. הנלה הורדה בכוח מהמשאית שזינקה מייד מהמקום והמשיכה בדרכה, כשהיא משאירה את הנערה המיואשת על הכביש. זעקתה: "אלי־לייב! אלי־לייב!" חדרה כסכין חדה לאוזניהם של הנוסעים העגומים. הנוסעים שישבו בחלקה האחורי של המשאיות, סיפרו שהנלה פנתה לאחור והחלה לצעוד העירה.

בשעת האקציה הסתתרה הנלה בבונקר של שמיל־לייב פישמן. הבונקר נתגלה, כל המסתתרים ניספו וביניהם גם הנלה.

האקציה הראשונה

האקציה החלה ביום חמישי, י״ח בחשון תש״ג, 29 באוקטובר 1942. ד״ר בטכר, איש האס־אס ומפקד המשטרה וד״ר שיפרס, מפקד משטרת האס־דה, שניהם מראדום, פקדו להקיף את הגיטו באנשי אס־אס, אס־דה וז׳נדארמים גרמנים, שוטרים ומכבי־אש פולנים, וקבוצות של רוצחים אוקראינים, לטבים ואסטונים. בשעה 6 בבוקר נשמעו צפירות של מכוניות מכבי־אש. הז׳נדארמים נכנסו לגיטו ופקדו על השוטרים היהודים להודיע לכולם להתייצב בכיכר־העירייה ואיימו לירות בכל מי שיישאר בביתו. היהודים הלכו לכיכר.

הגירוש / יצחק גוז׳יצ׳נסקי

עמדתי יחד עם אברהם שקלארסקי על מרפסת היודנראט והייתי עד למתרחש. נדחקים על־ידי הקלגסים זרמו לכיכר העירייה המוני אנשים, נשים וטף. באותו זמן פשטו קבוצות מרצחים על הבתים בגיטו וחיפשו את אלה שלא יצאו לכיכר. את האומללים שנתפסו על־ידיהם גררו החוצה, התעללו בהם באכזריות ולבסוף רצחו אותם בדם קר ביריה בעורפם. שארפיהרר שילד, איש אס־אס מראדום, ניהל את הגירוש. הוא התהלך עם שוט ביד והצליף בפניהם ובראשם של הנאספים בכיכר. בתוך ההמון הלך יהודי וספר־תורה בידו. הוא הוכה באכזריות עד שהתמוטט ונפל בקריאת ״שמע ישראל״ על שפתיו. זה היה משה שיפמן, פליט מוורשה, ממשפחת אורי שיפמן.

היודנראט חדל להתקיים. חברי היודנראט ששובצו למשטרה היהודית נצטוו להתלוות אל היהודים בכיכר. ירדתי עם שקלארסקי מהמרפסת והצטרפנו אל חברינו. בכיכר נשמעה הודעה, שהשוטרים היהודים רשאים להוציא מהכיכר את נשותיהם. לכל אחד מאיתנו היה אישור שאשתו משוחררת מהגירוש. ניצלנו את האישורים כדי להציל נשים זרות: הרווקים וגם השוטרים הנשואים שהסתירו את נשותיהם לפני האקציה.

כיוון שאשתי לא היתה ביום המר הזה בסאנדומייז׳ הצטרפתי גם אני למצילים. כשרק הופעתי בכיכר נעמדה לידי חנקה אייזנברג כאשתי וליד אברהם שקלארסקי שעדיין היה רווק, התייצבה גברת יעקובוביץ׳, פליטה מקאליש. פתאום ניצבה על־ידינו רניה וילצ׳ק, בתו של גצל, וצעקה:

"הצילו אותי!" בלית־ברירה צירפתי גם אותה אלי וכך עמדו אישה מימיני ואישה משמאלי. שיחק לנו המזל ואיש לא הבחין בדבר, וכך עלה בידי להציל את שתיהן. הן נשארו בחיים.

מפקד המשטרה היהודית קובקה מייזלס, חתנו של שלמה מארכוס, נעמד ליד אשתו ושני ילדיו ואמר שאין הוא מוכן להוציא את אשתו בלי הילדים. על כך היכוהו הגרמנים קשות וצעקו: "אתה מפקד האורדנונגס־דינסט ועליך לציית!" והוסיפו להכותו. אך הוא עמד בשלו, לא עזב את בני משפחתו והלך יחד איתם לקראת המוות.

יהודי סאנדומייז', ובכללם הפליטים מהעיירות הסמוכות שגורשו לעירנו לפני האקציה, מנו כ־5000 נפש. כולם הובלו בשעה 11 לפני הצהריים לתחנת־הרכבת בנאדבז'ז'ה, שלושה ק"מ מהעיר. הם הובלו דרך רחוב זאמקובה לעבר הנהר ויסלה ואחר־כך חצו את הגשר אל בית־הנתיבות שמעבר לנהר. השוטרים היהודים נצטוו ללוותם. בדרך לשם ירו המרצחים באלה שפיגרו, שלא הלכו ישר בשורה או יצאו ממנה.

בכל קרון שחלונותיו הקטנים היו סגורים ברשת צפופה, פיזרו כלור, שפלט גז מחניק. במכות־רצח דחפו 100־120 איש לקרון. זעקות היאוש והבכי התמזגו ליללה קורעת־לב. כעבור שלושה ימים, לאחר שצורפו לטרנספורט גם יהודי קלימונטוב וזאוויחוסט, סגרו וחתמו את הקרונות. שומרים מיחידות אס־אס מוקמו בעמדות שונות ברכבת ועל גגות הקרונות, חמושים ברובים ובנשק אוטומטי. הקרבנות הדחוסים בפנים ניצלו בחום השמש היוקדת והתחננו לפני השומרים שיתנו להם מעט מים. רבים מתו בצמא או מחוסר אוויר עוד לפני שהגיעו ליעד, כפי שסיפרו האנשים הבודדים שהצליחו לקפוץ מהרכבת. אחר מסע של שלושה ימים הגיע הטרנספורט לבלז'ץ ושם הושמדו כולם.

הייתי עד־ראייה / ולודז'ימייז' אורלובסקי*

בוקר של ה־29 באוקטובר 1942 היה ערפילי. יצאתי בשעה שמונה לבית־הספר ששכן בבניין הסמינר למורות ברחוב דלוגוש. ברחוב אוקז'אה ובדרך העפר לשכונת חאלופקי ראיתי ארבעה חיילים גבוהי־קומה חמושים. הם לבשו מעילים ארוכים חומים־ירוקים וחבשו כובעים עגולים. הדבר הפליא אותי, כי המדים האלה היו שונים ממדיהם של הגרמנים. ניסיתי להבין באיזה שפה הם מדברים, אך לא הצלחתי, אם כי עמדתי די קרוב אליהם. אני זוכר שהם התנהגו בחופשיות ודיברו בקול רם למדי.

המשכתי בדרכי בגיא ובצאתי ממנו בפינות רחוב ז'רומסקי נתקלתי

* פולני, מהנדס המתגורר עד היום בסאנדומייז'.

בקבוצה נוספת של ארבעה חיילים. הסתכלתי בפניהם מקרוב אבל לא הבנתי גם את שפתם של החיילים האלה. חיילים נוספים עמדו בקבוצה ליד בית הדואר. כאן עלה בדעתי שמשהו מתרחש בעיר. התקדמתי בצעדים מהירים וליד כנסיית "מיכל הקדוש" ובשער אופאטוב נתקלתי בקבוצות נוספות של חיילים. ברחוב אופאטובסקה הם היו רבים מאוד.

רצתי לעבר כיכר־השוק וראיתי התקהלות רבה של אנשים היושבים על צרורותיהם ולידם אנשים עומדים בכל שטח הכיכר – מרחוב זאמקובה במורד לעבר רחוב מאריאצקה, לאורך כל הכיכר התחתונה לעבר רחוב אופאטובסקה ומשם לזאמקובה. על המדרכות סביב אותו שטח עמדו מאות חיילים במדים דומים לאלה שראיתי קודם. כדי להמשיך לבית־הספר נאלצתי לעבור ביניהם. כשהייתי ליד בית־המעצר העירוני ראיתי שמהבית הפינתי יוצאים שני יהודים בריצה. באותו רגע כיוונו כמה חיילים שעמדו על המדרכה את רוביהם הארוכים ובמהירות הבזק ירו שתי יריות. שני הגברים נפלו לאחר שעברו בריצה את המדרכה לעבר ההמון שבכיכר ומכל אחד מהם נשרו והתגלגלו שני כיכרות לחם עגולים. מראה זה הבהיל אותי. עצרתי במקום. מייד אחרי היריות הגיחו מהרחוב היהודי ארבעה שוטרים יהודים במדים כחולים ובכובעים עגולים עם עיטור אדום וסרטים צהובים על זרועותיהם. הם נשאו אלונקות ופינו במהירות את גופות ההרוגים אל הרחוב היהודי.

עכשיו כבר ידעתי מה קורה בעיר. נדחקתי בין החיילים במדרכה של כיכר השוק התחתונה ורצתי מהר לבית־הספר. כאן נוכחתי לדעת שרק תלמידים מעטים נמצאים במקום. השארתי את התיק בכיתה וחזרתי לשוק. הערפל הסמיך טרם התפזר. המון היהודים שהתאספו בכיכר התנהגו בשקט. נשמעו רק יללות הנשים ובכי הילדים. החיילים שעל המדרכה צעקו אל האנשים העומדים בכיכר. אלה היו לאטבים. בערך בשעה אחת־עשרה החל משהו להתרחש בקרב ההמון. נשמעו פקודות כלשהן ואחר־כך יריות, ונושאי האלונקות פינו את ההרוגים לרחוב היהודי.

כעבור זמן־מה טור ענק של יהודים נע קדימה במורד רחוב זאמקובה לרוחב כל הכביש. כיוון שלא הרשו לאיש להתקרב לרחוב זאמקובה, רצתי עם נערים אחרים אל חומת הקתדראלה ומשם ראיתי את טור היהודים צועדים כבר על הסוללה ליד האסם העתיק מימי המלך קאז'ימייז' הגדול לעבר הגשר שעל הוויסלה. ירדתי בריצה למטה ונעצרתי סמוך לסוללה. מכאן יכולתי לראות מקרוב את הטור הצועד. מרגע צאת הטור מבית־העיריה עד הגשר ירו הקצינים והחיילים הגרמנים המלווים באנשים החלשים, בזקנים, בנשים ובילדים שהלכו בטור.

ראיתי איך הגרמנים מוציאים אנשים מהשורה ויורים בראשיהם כשהם שכובים על האדמה בשולי הדרך. ראיתי איך יצאו אנשים מהשורה ונשארו ליד הנרצחים, וגם הם נורו מייד. לעולם לא אשכח את המחזה:

אחד היהודים בסוף הטור נשא על גבו ילד קטן. חייל מלווה נכנס בין השורות ובקת הרובה הפיל את הילד ארצה מכתפי אביו. הילד נפל ונשאר שוכב. באותו רגע יצאה האם מהשורה והשתדלה לקחת את הילד בחזרה. אחד החיילים אחז במעילה, היכה אותה בקת והיא התגלגלה כשני מטרים במורד התל עד לנמל הנהר. אל החייל ניגש קצין גרמני ומלמעלה ירה באישה שישה כדורים ורצח אותה בדם קר. כך ירו בהם עד שהטור עלה על הגשר. על הגשר עצמו לא נורתה אף יריה. מאחורי הטור הלכו בערבוביה קצינים גרמנים רבים. משעבר כל הטור יצאתי עם חברי ממקום־המיסתור כדי להתקרב 50־60 מטר, אך מייד אחרי האסם נורו לעברנו כמה יריות מקצה הטור והקליעים שרקו ליד אוזנינו. נאלצנו לברוח אל סבך השיחים ולאחר־מכן הביתה.

בתחנת נאדבז׳ז׳ה העמיסו לרכבת־בקר מעל ל־5000 יהודים וב־1 בנובמבר הובילו אותם למחנה־ההשמדה בלז׳ץ.

אחרי האקציה / יצחק גוז׳יצ׳נסקי

אחרי האקציה נראתה העיר כבית־מטבחיים עצום. השוטרים היהודים שנשארו בעיר נצטוו לאסוף את המתים שהיו מוטלים לאורך הדרך עד תחנת־הרכבת ובעיר עצמה – כ־480 קורבנות – לרכזם ליד בית־הכנסת ואחר־כך לקבור אותם בבית־הקברות היהודי. הוכנו שם קברות־אחים שלתוכם הושלכו המתים לאחר שהפשיטו אותם. על פעולה זו פיקחו אנשי המשטרה הפולנית והז׳נדארמריה הגרמנית. היו מהם שעדיין נשמו והתחננו שיצילו אותם. כשהבחינו בכך הגרמנים, ירו בהם מייד. ביניהם היתה פייגל קוגוט, אשת חיימ׳לה. היא עדיין נשמה והתחננה: "עזרו לי... עזרו לי..." כיצד יכולנו לעזור לה? ניגש איש אס־אס ושאל: "מה, החזירה הזאת עדיין חיה?" שלף את אקדחו וירה בה.

הקבורה נמשכה כמה ימים, כי אל קורבנות האקציה עצמה נוספו אלה שהסתתרו בבונקרים ונתגלו וכן חולים מבית־החולים שהובאו לבית־הקברות ושם נרצחו. כדי שלא להתמוטט ממראה הזוועות שתו ה"קברנים" הרבה וודקה. ביניהם היו, לפי פקודת הגרמנים, גם אנשי חברה קדישא: לייב קליינהנדלר, איצ׳י וויינברג ואברהמ׳לה טננבוים. הם קיוו שיורשו לקיים את מצוות הטהרה והקבורה כדת־וכדין. האמינו שלפחות כלפי המתים יגלו הגרמנים יחס אנושי יותר. במשך כמה ימים עבדו יחד עם אנשי המשטרה היהודית ועצירי מחנה "ליציאום" בקבורת המתים. בסוף נורו שלושתם למוות בבית־הקברות.

האחים גלרנטר התעטפו בשעת האקציה בטליתות ונכנסו לסוכה שעדיין עמדה על תילה מימי החג באחת החצרות שבגיטו. הם העדיפו

למות שם ולא להישלח עם הטרנספורט. הגרמנים תפסו אותם וירו בהם. גופותיהם נמצאו על־ידי השוטרים היהודים והם הובאו לקבורה בקבר־אחים יחד עם קורבנות האקציה האחרים.

ימים ספורים אחרי האקציה הורו לנו שני שוטרים פולנים ללכת אל משפחה נוצרית שאת שמה איני זוכר, לקחת משם תינוק יהודי ולהביאו לשטח הגיטו. הבאנו את התינוק ושני השוטרים הפולנים לקחו אותו מאיתנו, הניחוהו בסימטת בובולוב ליד ביתה של משפחת זילבר וירו בו. זה היה ילדו של דוד פישמן. המשפחה הנוצרית היא שהודיעה לגרמנים כי הילד הוסתר בביתם. הילדים, שהוריהם הצליחו להסתירם במחנה־העבודה מוקושיו שליד סאנדומייז׳, נתגלו ונורו אחרי האקציה בידי מפקד המחנה מאיור אס־אס הלמוט רייניקה. אף־הם הובאו לקבורה בקבר אחים.

כמה שוטרים יהודים צורפו למחנה ״ליציאום״, וכל האחרים, יחד עם קבוצת יהודים מהעיירה קלימונטוב – בעלי־מלאכה צעירים ושוטרים שהובאו לגיטו ב־15 בנובמבר – התגוררו בבניין משפחת ואסר ברחוב היהודי. שם גם חיו באופן לגלי ״נשותיהם״ של השוטרים. איתם הסתתרו אי־אלו גברים ונשים עם ילדיהם.

תפקידנו כשוטרים היה לרוקן את דירות היהודים ולהביא את תכולתן למחסנים שהוקמו בבית־המדרש ובבית־הכנסת. את תשמישי־הקדושה צווינו להשליך לתוך מדורה שהודלקה בחצר בית־המדרש. על הסתרת תשמישי־קדושה וכן על נטילת חפץ כלשהו היה צפוי עונש־מוות. אבל בכל זאת הצלחנו ״לסחוב״ חפצים שונים מהדירות המפונות, מכרנו אותם לפולנים והכסף שימש לנו מקור־מחייה לזמן־מה. על־אף האיסור החמור על ביזה, גילו גם הפולנים ״אומץ לב״ ופשטו על דירות היהודים ולקחו מכל הבא ליד.*

---

* חפצי־ערך, ובמיוחד תכשיטים, זהב, מטבע זר, שעונים ועוד, אשר נערמו במחסנים מיוחדים בגיטאות שפונו מיהודים, נשלחו לאחר מיון ורישום ללובלין, אל מטה ״אקציון ריינהרד״ – מבצע השמדת היהודים והחרמת רכושם. בראש המבצע עמד גנרל אס־אס אודילו גלובוצ׳ניק.

במקומות מיסתור

רבים מבין יהודי סאנדומייז׳ הכינו מקומות מיסתור במרתפים ובעליות־גג, בתקווה שיוכלו להסתתר בהם בעת הגירוש ואחר־כך לצאת ולהוסיף לחיות בגיטו. כל אותם המקומות נתגלו, אחדים ביום האקציה עצמו ואחרים כעבור זמן־מה. השלטונות הגרמניים תלו מודעות בעיר, בהן הבטיחו לתת ליטר וודקה וחצי קילו סוכר תמורת כל יהודי שיימסר לידיהם. בעקבות ההודעה הזאת נמצאו פולנים, ביניהם שוערים של בתי יהודים, שפרצו ביום האקציה ובימים שלאחר־מכן למרתפים, חיפשו וגילו בהם יהודים והלשינו לגרמנים. מכבי־אש פולנים השתתפו אף הם בחיפוש. היהודים שהוצאו ממחבואיהם הובלו לבית־הקברות ושם נורו למוות.

השוטרים היהודים ששרדו מהאקציה והשתתפו בפינוי בתי היהודים מתכולתם סיפקו בסתר מזון ומים למסתתרים ואף הצליחו להציל כ־30 מהם, בעיקר על־ידי העברתם למחנה "ליציאום". ידוע ששני פולנים בני העיר, ולאדיסלאב סקובל וקאז׳ימייז׳ צ׳חוביץ׳ גם עזרו למסתתרים.

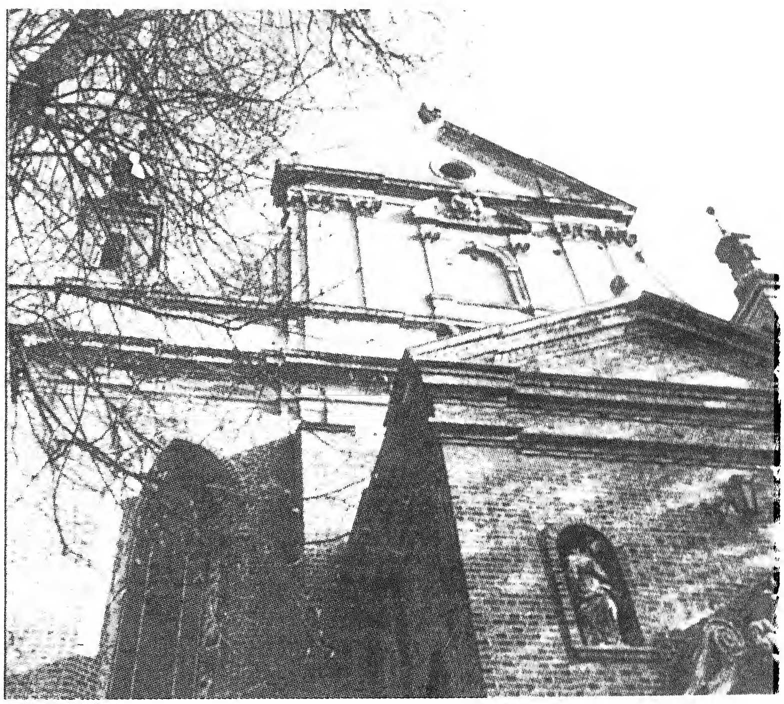
במרתף בית וילצ׳ק / יחיאל צינמון

ביום האקציה הסתתרתי בעליית־הגג שמעל לצריף האטליז של הקצב זלמן "הגבוה". הצריף עמד סמוך לחצרו של בית יעקב וילצ׳ק הזקן. לפני־הצהריים שמעתי קולות בכי חזקים ודרך הסדקים שבעליית־הגג השקפתי לחצר הסמוכה של בית וילצ׳ק. ראיתי אנשים יוצאים בריצה מהבית. לא זיהיתי אותם, אבל הכרתי את קולו של גצל, בנו של יעקב וילצ׳ק, שקרא: "ה׳ הוא האלוקים! ה׳ הוא האלוקים!" שמעתי יריות. אחרי כל ירייה שמעתי חבטה של גוף נופל. אחד הרוצחים עמד בפתח הבית וירה, מלווה כל ירייה באמירה: "אס פאסירט גארניכטס" (לא קורה מאומה). מבין הזעקות והבכי שמעתי קול אישה המתחננת לפני הרוצח שיירה בה תחילה לבל תראה במות ילדתה. אחר־כך נודע לי שזו היתה אשתו של סנדר טייטלבאום, בנו של יצחק טייטלבאום (אובראזובר), מי שהיה אחד משלושת הקרבנות הראשונים עם כניסת הצבא הגרמני לעיר. ספרתי יותר מארבעים יריות. אחר־כך נודע לי שלא כל אלה שהוצאו מהבונקר נורו במקום, כי אזלו כדורים למרצח הגרמני.

כך חוסל הבונקר הגדול בבית וילצ׳ק, שבו הסתתרו 86 אנשים – גברים, נשים וילדים – כל דיירי הבית וגם דיירי הבתים הסמוכים, שהשוער הפולני הלשין עליהם.

על גג הקתדראלה / ולאדיסלאב סקובל, קאז׳ימייז׳ צ׳חוביץ׳*

בראשית נובמבר 1942 עברה שמועה בסאנדומייז׳, שכמה יהודים מסתתרים בקתדראלה. אמרו שהם מסתתרים במיגדל הקתדראלה ואחרים אמרו – במיגדל הפעמונים הסמוך. לאמיתו של דבר הם הסתתרו מעל אחת הקורות התומכות, המחזקות את הקירות החיצוניים של הקתדראלה. בגובה 160 ס״מ מעל לקורה הזאת נמצאת דלת־עץ קטנה, נעולה תמיד. מן הדלת הזאת מובילות מדרגות לתא מלבני עם חלונות קטנים, הנמצא מעל לשפת הגג של הקתדראלה. כדי להגיע לתא הזה דרושים סולם ומפתח לדלת שממנה עולים לתא, כלומר דרושה עזרתם של משרתי הכנסייה. במקום זה הסתתרו שישה יהודים. נוכחותם נתגלתה וכולם נרצחו. אלה שהסתתרו במרתף הקתדראלה שמעו מה קורה ונמלטו משם למקומות שונים.

קטע של הקתדראלה, בו הסתתרו יהודים בימי האקציה הראשונה

View of the Cathedral, where Jews hid during the first "Aktzion"

---

* מתורגם מהעתון "Za Wolność i Lud"

ברחוב קרוטקה / יחיאל לאס

בנובמבר 1942 הסתתרו כמה עשרות אנשים במרתף של בית פינתי ברחוב קרוטקה. את הכניסה למיסתור אטמו ואת הפתח החיצוני בקיר מעל המדרכה, שדרכו נהגו דיירי הבית לשפוך פחם לתוך המרתף, סתמו בקש ובשכבה דקה של שברי־לבנים, בהשאירם סדקים לאוורור. לפני אטימת הבונקר דאגו למלאי מזון ומים בתקווה שהמלחמה תסתיים מהר והם יישארו בחיים. כאשר כיסה השלג הראשון את הרחובות, נמסה שיכבת השלג שמעל הפתח כאילו חימם אותו חום מיסתורי. תופעה זו משכה את תשומת־ליבם של העוברים־ושבים והם נעצרו כדי לצפות במתרחש. מובן שגם הז׳נדארמים באו בעקבותיהם, פרצו פתח בתיקרת המרתף והתכוננו לשלשל פנימה רימונים, אך המסתתרים הגיחו ממחבואם. עוד באותו יום נורו כולם ונקברו בבית־הקברות היהודי.

הנאותיהם של הרוצחים / בנייק ציילון

ראיתי במו עיני כיצד רוצחים יהודים בבית־העלמין היהודי. הנרצחים היו אלה שהסתתרו בעת האקציה ונתגלו. הם נצטוו לפשוט את בגדיהם והובלו עירומים לבית־הקברות. מייד עם הגיעם לשם כיתרו אותם פולקסדויטשה, ז׳נדארמים ושוטרים פולנים, בפקודת ואכמייסטר לשר. ציוו עליהם לשכב על הארץ בקבוצות והחלו יורים בהם ממכונות־ירייה. שמענו צעקות ״שמע ישראל!״ עולות מפי האנשים. היינו מיואשים, כי לא יכולנו לעזור להם.

בין הרוצחים הצטיינו השוטרים הפולנים חוחלאשקו וריטלבסקי. לשר בדק אישית את הגופות, סובב אותן לכל צד והסתכל בהן בהנאה רבה. פריק, ממלא מקומו של מושל מחוז אופאטוב, היה מתחרהו של לשר בהתעללות ביהודים, חיים כמתים. גם הוא, כמו לשר, התעלל ביהודים בגיטו. לאחר האקציה, בשעת רצח החולים היהודים שנמצאו בבית־החולים, ביקש מלשר רשות להרוג אותם ולראות במו עיניו מוחות אנשים ניתזים. לשר סירב לבקשתו ואמר שהרג היהודים שמור לו. הוא לא רצה להתחלק עם רוצח אחר בהנאה זו.

ה"יודנשטאט" – הקמתו וחיסולו

באין מוצא / אווה פלדנקרייז

לפני האקציות הראשונות נמלטו יהודים רבים מגיטאות הגנרלגוברנמנט והסתתרו בסביבה הכפרית, ביערות ואצל משפחות נוצריות. מקצת יהודים הצליחו גם לברוח מן הרכבות שהובילו אותם להשמדה. מאחר שהשלטונות הגרמניים לא יכלו לתפוס את כל הנמלטים והמסתתרים, עשו מעשה רמייה: לפי צו של קריגר מ־10 בנובמבר 1942 הוקמו כבר באותו חודש "יודן־שְׁטֶטֶה", ערי יהודים, שגם כונו בשם "רֶסְטְגֶטוֹס", גיטאות שיוריים. בדיסטריקט ראדום הוקצו ארבע ערים להקמת הגיטאות החדשים: ראדומסק, שידלובייץ, אויאזד וסאנדומייז'.

הצו קבע שהיהודים יוכלו לחיות בגיטאות החדשים ולא יאונה כל רע למי שייכנס לאחד מהם עד 1 בדצמבר. מי שייתפס לאחר תאריך זה מחוץ לגיטו, אחד דינו – מוות. היה זה "תרגיל" גרמני, שמטרתו היתה לפתות את היהודים שיתרכזו במקומות שנקבעו. רק לאחר־מכן התברר שהיו אלה מלכודות שמשכו לתוכן את ניצולי האקציות שהסתתרו ביערות ובמחבואים שונים בתנאי רעב וקור ונרדפים על צוואר.

מצבם הטרגי של אותם יהודים שהיה ידוע היטב לגרמנים, הוא אשר גרם להצלחת הפיתוי וליציאת המסתתרים ממחבואיהם מרצונם. הגרמנים תלו מודעות במקומות ציבוריים שונים: בפאתי יערות, בכפרים ועל עמודים בצידי הדרכים. במודעות הובטח ליהודים שיוכלו לעבוד ולסחור בגיטאות האלה. כדי לזכות באמונם גם הבטיחו להם מנות־מזון גדולות יותר.

לקראת סוף נובמבר 1942 הגיעה השמועה על הקמת ה"יודנשטאט" בסאנדומייז' לאוזניהם של יהודי העיר והסביבה שהסתתרו במקומות שונים. הם באו במאותיהם לגיטו החדש, בשארית כוחותיהם ובתקווה שסוף־סוף יונח להם.

ב־1 בדצמבר הובאה ל"יודנשטאט" בסאנדומייז' קבוצה של אופאטובאים יחד עם מרדכי וייסבלום, יו"ר היודנראט באופאטוב עד

BEKANNTMACHUNG.

Betrifft: Bildung von Judenwohnbezirken.

Der Höhere SS-und Polizeiführer im Generalgouvernement und Staatssekretär für das Sicherheitswesen hat am 10.XI.1942 eine im VBL. G.S.683 veröffentlichte Polizeiverordnung über die Bildung von Judenwohnbezirken in den Distrikten Radom, Krakau und Galizien erlassen, die ich nachstehend in dem für den Distrikt Radom bestimmten Teil veröffentliche:

Auf Grund des § 3 Verordnung ueber Sicherheit und Ordnung im Generalgouvernement vom 26.Oktober 1939 (VBL. S.5) ordne ich an:

§ 1.

(1) In den Distrikten Radom, Krakau und Galizien werden in folgenden Städten und Gemeinden Judenwohnbezirke errichtet:

im Distrikt R A D O M in

Sandomierz –	Kreishauptmannschaft	Opatow,
Szydlowiec –	"	Radom,
Radomsko –	"	Radomsko
Ujazd –	"	Tomaszow.

(2) Diese Orte sind die den Juden zugewiesenen Wohnbezirke im Sinne des § 4 der Dritten Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 15.Oktober 1941 (VBL.G. S.595).

§ 2.

(1) Alle Juden im Sinne der Verordnung über die Bestimmung des Begriffs "JUDE" im Generalgouvernement vom 24.Juni 1940 (VBL. I. S.231) in den Distrikten Radom, Krakau, und Galizien haben bis zum 30.November 1942 in einem der in § 1 für die Distrikte Radom, Krakau und Galizien bezeichneten Judenwohnbezirke Aufenthalt zu nehmen. Alle übrigen Personen haben bis zu diesem Zeitpunkt die Judenwohnbezirke zu verlassen, sofern ihnen nicht eine polizeiliche Aufenthaltserlaubnis gegeben wird. Das Nähere regelt der zuständige Gouverneur des Distrikts (SS-und Polizeiführer) durch Anordnung.

(3) Vom 1.Dezember 1942 ab darf sich kein Jude in Distrikten Radom, Krakau und Galizien ohne polizeiliche Erlaubnis ausserhalb eines Judenwohnbezirks aufhalten oder diesen verlassen. Andere Personen dürfen sich vom 1 Dezember 1942 an in einem Judenwohnbezirk nur mit polizeilicher Erlaubnis aufhalten oder ihn betreten. Die Erlaubnis

קטע ממיסמך גרמני על הקמת "רובע מגורים" ליהודים ("יודנשטאט") בסאנדומייז'
ובשלוש ערים נוספות בדיסטריקט ראדום

Extract from a German document announcing the establishment of a "living quarter" ("Judenstadt") for the Jews in Sandomierz

הגירוש. הקבוצה מנתה 120 איש. זה היה כ־6 שבועות אחרי האקציה בגיטו אופאטוב, לאחר שגמרו את איסוף הרכוש היהודי שנשאר בו. כמו־כן הגיעו בני אופאטוב שהסתתרו בכפרים ובמקומות אחרים וכך היוו שרידי אופאטוב גוף בעל משמעות ביודנשטאט שבסאנדומייז'.

קבוצה של 65 יהודים הגיעה ליודנשטאט מקלימונטוב ו־1100 מסטאשוב. כמה מאות יהודים מאוסטרובייץ, שהיו מרוכזים ליד מפעל 'אלין' בבודזחוב (ליד אוסטרובייץ), הובאו עם משפחותיהם, וביניהם רבי יחזקאל הלוי האלשטוק. הם עשו את המסע ברגל, בקור, ללא מנוחה, ומרוב עייפות השליכו בדרך את כל חבילותיהם. ביודנשטאט סבלו מהתנאים הקשים והפצירו בקרבל, מנהלם היהודי בבודזחוב, שיחזירם למקומם הקודם. באחד הימים הגיע המנהל עם מכוניות והחזיר אותם. הרבי לא חזר, הוא נרצח בגיטו.

מרדכי וייסבלום מונה כיו"ר היודנראט וכיהן בתפקיד זה עד לחיסול היודנשטאט. כסגנו מונה מוטל שולמן, יו"ר היודנראט לשעבר בגיטו קלימונטוב. גודל רדלמן מסאנדומייז' וד"ר קפלן מקלימונטוב מונו כחברי היודנראט. עד־מהרה גם הורכבה משטרה יהודית שמנתה כ־40 איש.

במצוק / בנייק ציילון

ביודנשטאט קובצו למעלה מ־7,000 יהודים. בשטח הגיטו נכללו הרחוב היהודי, הרחוב ע"ש ברק יוסלביץ' ושני בתים ברחוב זאמקובה, בסך־הכול 21 בתים ותו לא. האזור הוקף בגדר־עץ, שני מטרים גובהה. בגדר היו שלושה פתחים: דרך שניים מהם היו מוציאים קבוצות יהודים מהגיטו, מלווים בשוטרים יהודים, למקומות עבודה מחוץ לגיטו. הפתח השלישי היה לבית־המרחץ, שעמד מעבר־לגדר. על הפתחים שמרו שוטרים יהודים בפנים, וז'נדארמים גרמנים ושוטרים פולנים בחוץ. אנשי אס־דה שמרו יומם ולילה סביב הגדר ולעיתים קרובות נכנסו לגיטו וערכו חיפושים. הם חיפשו זהב, חפצי־ערך ומיצרכים שונים כגון וודקה, עורות ובדים ובשעת מעשה ירו בתושבי הגיטו. גם אנשי אס־אס בפיקודו של מאיור רייניקה, מפקד מחנה מוקושין, השתתפו בביזה.

בין ה"מבקרים" התכופים היו גם אנשי אס־דה מאוסטרובייץ: סמקו, פטר וברונו, סאדיסטים ידועים־לשימצה בכל הסביבה. הם התהלכו ברחוב היהודי עם כלבי־זאב, שיסו אותם ביהודים והיכו כל מי שנקרה בדרכם. הם נתנו פקודות סותרות לרוב ואי־אפשר היה לדעת מה מותר ומה אסור. האופטמן גאייר מהז'נדארמריה בקיילצה נהג גם הוא להופיע מדי־פעם בגיטו, ואז היו היהודים נמלטים לבתיהם לאחר שהוזהרו על־ידי השוטרים היהודים. גאייר גם היה יורה בכל מי שנתקל בו בדרכו.

היציאה מהגיטו ללא ליווי של שוטרים היתה כמעט בלתי־אפשרית, אם־כי היו אנשים שהצליחו לחמוק מתוכו כדי לקנות קצת מזון אצל הפולנים. אבל בדרך־כלל ארב להם בשובם הרוצח לשר, שמונה כמפקד הגיטו. הוא רצח במו־ידיו את אלה שתפס – למעלה מעשרה אנשים מדי־יום ביומו.

הצפיפות בגיטו היתה בלתי־נסבלת. בחדר אחד התגוררו כ־20 נפשות. האנשים ישנו על "פריצ'ות" (דרגשים) רב־קומתיות, גרו בעליות־גג ואפילו ברחוב ממש. בגלל המחסור במים לא היו סידורים סניטריים מינימליים, ואפילו נאלצו לעמוד בתור כדי לקבל מי־שתייה. הצפיפות גרמה להתפשטות מחלות מידבקות. אמנם הוקם בית־חולים, אך למעשה החולים נשלחו לשם רק כדי שיירצחו כעבור ימים מיספר, בדרך־כלל בידי לשר. באחד הימים הגיע לשר עם עגלות לפני בית־החולים וציווה להעמיס עליהן את כל החולים, גם את אלו שהחלימו ועמדו להשתחרר, ולהעבירם לבית־הקברות. שם ירו בכולם, כחמישים איש.

מצוקת הרעב גדלה והלכה מיום־ליום והסיכוי להשיג מזון היה קלוש ביותר. שעות ארוכות עמדו בתור לקבל מעט לחם ומרק שחילקו ביודנראט כל יום משלוש עד ארבע אחר הצהריים. בודדים מבין יהודי סאנדומייז', שידעו היכן החביאו בני־עירם את כספם ואת תכשיטיהם לפני השילוח, יכלו לקנות מזון שהפולנים היו מביאים עד לגדר הגיטו. יהודים אמנם הבריחו לחם לגיטו, אך מי שנתפס נורה.

המצב הכללי היה קשה מאוד ומדכא. אנשים הסתובבו ברחוב באפס מעשה, עייפים, רצוצים, רעבים וקופאים מקור. הם החלו מבינים שריכוזם נועד למטרה אחת בלבד – השמדה סופית. לכן ברחו חלקם מהגיטו ופנו למחבואיהם הקודמים, וחלקם ליערות, כדי להצטרף לפרטיזנים, אך הם נרצחו בדרך לשם, בעיקר בידי פולנים.

כעכברים במלכודת* / אברהם שטרקמן

חורף 1942/43 היה קר מאוד. אנשים ליקטו שברי־לבנים, התקינו מהם מעין תנורים והציבו אותם ברחובות, כדי להתחמם קצת. מי שהיו ברשותם כמה תפוחי־אדמה, צלו אותם באותם תנורים.

היינו כעכברים במלכודת, שאפשר להיכנס לתוכה, אבל לא לצאת ממנה. אנשים עשו חשבון־נפש וטרפו נפשם בכפם בתלייה ובקפיצה מגגות הבתים. לא היו בגיטו תרופות, אך ממילא נצטווה הרופא היהודי שלא לרפא את החולים, אלא להודיע עליהם מדי־יום לאנשי אס־אס, ואלה

* מתוך "ספר אפטא", עמ' 246־247 (תקציר).

רצחו אותם. בהמתת החולים עסק מפקד הז׳נדארמריה לשר, ברנש גוץ ושמן, שכסיות לבנות היו תמיד על ידיו.

הועסקתי בהבאת החולים לבית־החולים. הם ביקשו שנוביל אותם לאט־לאט, כי חשו כאבים בעצמותיהם היבשות. אסור היה לנו לספר להם, לאן מובילים אותם. יום־יום גררנו עגלות עמוסות חולים לבית־החולים, ואחר הירצחם הובלנו את הגופות לבית־הקברות.

רצח הרבי מאוסטרובייץ / יחיאל צינמון

ליודנשטאט הגיע רבי יחזקאל הלוי האלשטוק, הרבי מאוסטרובייץ. רווחה שמועה שהבישוף יאן לורק מוכן להסתירו לפי בקשת היהודים, אבל הרב סירב באומרו שעליו להיות עם כל היהודים ולא להציל את חייו שלו בלבד.

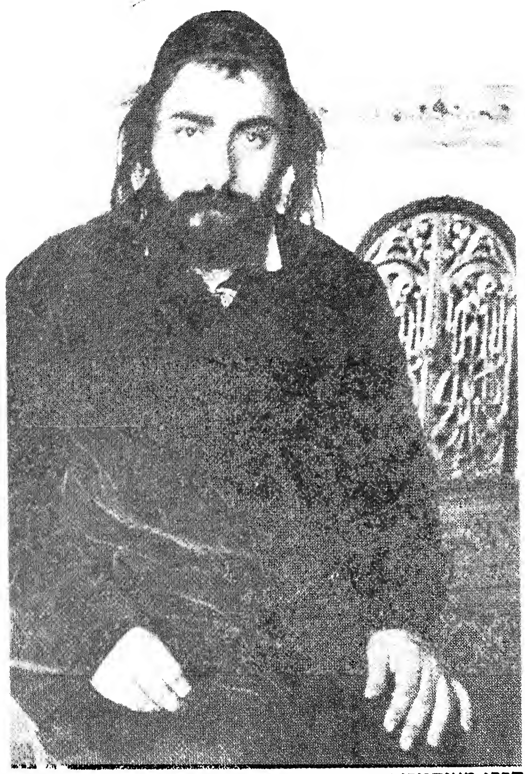
ב־13 בדצמבר 1942 דרשו הגרמנים מהרבי להתייצב לפני הרוצח איש הגסטאפו האופטמן גאייר. למעלה ממניין יהודים ובנו ביניהם היו מוכנים להחליפו. סיפרו שגודל רדלמן יעץ לבן שלא להתייצב במקום אביו ולטעון שהוא הרבי, כי אם תהיה הלשנה יהיו שני קרבנות ולא אחד. גם חברי היודנראט האחרים התנגדו לכך, והרב עצמו גם הוא לא היה מוכן לקבל את הקרבן.

הרבי התייצב לפני הרוצח מעוטר בטלית ותפילין. הלה שאל אותו כמה שאלות קצרות, הביאו לחצר בית־הכנסת ושם ירה בו. אחרי מותו התעלל בו, תחב סיגריה לפיו וצילם אותו. עמדה לו לרבי הזכות והוא הובא לקבר ישראל. בין קבורניו היה גם בנו. יהודי אוסטרובייץ שהיו מוכנים ללכת במקום הרבי נורו גם הם ונקברו בבית־העלמין בקבר־אחים יחד עם בנו של הרבי.

האקציה השניה / אווה פלדנקרייז

יהודי הגיטו ידעו שהאקציה מתקרבת. שלא כמו לפני האקציה הראשונה הם הצטיידו בגרזנים ובמשורים וכמה מהם אפילו באקדחים. הם התכוננו לפרוץ את גדרות הגיטו, אך הלשנה סיכלה את היוזמה.

בתחילת ינואר 1943 פשטה שמועה בגיטו שנערכים חילופים בין אזרחים גרמנים המתגוררים בארץ־ישראל ובין יהודים מפולין, שיש להם קרובי משפחה שם. מפקד הגיטו לשר הודיע שיהודים הרוצים לנסוע לפלשתינה צריכים להירשם ביודנראט. בלי שיתנו אמון בכך נרשמו בכל זאת כ־2000 איש ושילמו 5 זלוטי דמי־הרשמה.

The Rabbi from Ostrowiec הרבי מאוסטרובייץ

פמליית הרבי מאוסטרובייץ ב"יודנשטאט" סאנדומייז'. צילום גרמני

The Rabbi from Ostrowiec's entourage in the "Judenstadt" of Sandomierz

ב־7 בינואר בשעות הערב, נכנס לשר לגיטו, תבע את הרשימה וחיכה עד שנרשמו כל אלה שטרם הספיקו לעשות זאת. הוא עורר תקוות־שווא אצל היהודים והרדים את ערנותם. בחצות, לאחר שעזב לשר את הגיטו, החל מצור שנמשך שלושה ימים עד הגירוש.

יחידות אס־אס, אס־דה,ז'נדארמריה, משטרה פולנית, אוקראינים ולאטבים הקיפו את הגיטו. הם זרקו פצצות־תבערה לתוכו וכמה בתים בערו. מי שהעז להתקרב אל הגדר – נורה. אלה שעבדו יום־יום מחוץ לגיטו לא יצאו לעבודה. הגרמנים והאוקראינים השתעשעו ב"ירי למטרה" וכך נהרגו רבים מבין העוברים־ושבים בגיטו. לילה לפני האקציה נכנסו לגיטו אוקראינים שיכורים ושדדו מהיהודים כסף, זהב ושעונים.

למחרת, בשעות הבוקר המוקדמות, בכפור של 30 מעלות מתחת לאפס, גורשו כ־7000 יהודי הגיטו. 300 גברים שנראו צעירים ובריאים נשלחו למחנה סקארז'יסקו. בקצה סימטת בובולוב הצרה פתחו פתח קטן בגדר ודרכו נאלצו היהודים לעבור אל מקום הריכוז בכיכר־העירייה. המרצחים עמדו ליד הפתח ובאלות־גומי הנחיתו ללא־רחם מהלומות על כל מי שכשל ונפל בגלל הדוחק ובגלל המדרכה החלקלקה מפאת הקרח שכיסה אותה.

לא־הרחק משם עמד לשר. מדי־פעם היה מוציא יהודי מבין הנדחקים בפתח הצר ויורה בו. הוא רצח כשישים איש ואשה וגופותיהם נערמו ליד הגדר. הוא גם הוציא חמישה ילדים שהוסתרו בבית־החולים "שווייטגו דוחה" וצירפם לטרנספורט. בדרך לכיכר ובה עצמה נורו למוות עשרות אנשים. שוטרים ומכבי־אש פולנים סייעו בידי הגרמנים ברצח היהודים, שנצטוו לעמוד מוכנים למסע, חמישה בשורה. על המדרכות סביב הכיכר נאספו המוני פולנים ולעגו להם. היהודים נצטוו להשאיר מאחוריהם את התרמילים עם רכושם האחרון והובלו ברגל לתחנת־הרכבת בנאדבז'ז'ה, בליווי אנשי אס־אס ואוקראינים רבים. מאות מהם נורו למוות בדרך. בתחנת הרכבת נצטוו כולם לפשוט את מעיליהם וחלקם אף לחלוץ את מגפיהם כדי שלא יוכלו לברוח מהרכבת. לאחר־מכן זירזו אותם במכות בקתות רובים והעמיסו אותם על קרונות־משא, למעלה מ־120 איש בקרון. כולם הובלו לטרבלינקה.

בין המגורשים היו גם השוטרים היהודים שלא גורשו באקציה הראשונה אלא הועברו למחנה "ליציאום". עתה הובלו יחד עם שאר היהודים למוות. ביניהם היה גם אברהם שקלארסקי, חבר היודנראט לשעבר.

הרכבת היתה תחת שמירה של מלווים גרמנים ואוקראינים, חמושים כאילו היו יוצאים לקרב. אלה רוכזו בקרון האחרון של הרכבת או ישבו על גגות הקרונות, חמושים במכונות־ירייה, מוכנים לירות בכל מי שינסה לברוח. למרות השמירה הקפדנית קפצו רבים מהרכבת הדוהרת ולא נרתעו

סמטת בובולוב (מול בניין העיריה)
Bobolow Lane, opposite the town hall

כיכר השוק העליון, מקום ריכוז היהודים לקראת גירושם למחנות בלז'ע וטרבלינקה

The upper market-place. Here the Jews were assembled for deportation to Belzec and Treblinka

מברד הכדורים שניתך עליהם. גם אברהם שקלארסקי קפץ מהרכבת, אך נורה למוות. אלה שלא נורו למוות, לא נתפסו ולא הוסגרו על־ידי עובדי־רכבת פולנים לידי הגרמנים, חזרו לסאנדומייז׳, אל מחנה־העבודה "ליציאום" שעדיין היה קיים. כמה מבין הקופצים מהרכבת אמנם נתפסו על־ידי פולנים ונשדדו, אך למזלם לא הוסגרו לידי הגרמנים וחזרו העירה.

גיטו סאנדומייז׳ השני שהיה מכונה "יודנשטאט", חוסל ביום ראשון, ד׳ בשבט תש"ג, 10 בינואר 1943. האקציה נוהלה על־ידי אס־אס שארפיהרר שילד, מאיור רייניקה, שארפיהרר ברנר, אוברשארפיהרר אברהארד, קצין אס־דה סמקו ועוזריו פטר וברונו. סמקו זכה במועד מאוחר יותר להוקרה על פעילותו בהשמדת יהודים והועלה בדרגה לתפקיד בכיר בראדום.

גורלות / צסיה שניידר

שרה סאכנוביץ׳, אחיה יורק הרצברג שהיה סגן מפקד המשטרה בגיטו אופאטוב, בעלה, בנה ובתה הגיעו לסאנדומייז׳ מאופאטוב אחרי האקציה בעירם. הם צורפו למחנה "ליציאום", שם קיבל הרצברג מאוחר יותר את תפקיד זקן־המחנה. שרה וילדיה הוצאו מהמחנה באקציה הראשונה והועברו לכיכר יחד עם כל המגורשים. כאשר נודע לבעלה, שהיה באותה שעה במחנה מוקושין, שמשפחתו נמצאת בין המגורשים, מיהר העירה כדי להצטרף אל בני משפחתו. בינתיים ניצל הרצברג את קשריו "הטובים" עם אנשי האס־אס, שהיו ממונים על ה"ליציאום", כדי לשחרר את אחותו וילדיה (הוא ידע שגיסו נמצא במוקושין, במקום "בטוח"). הוא הצליח להחזיר אותם למחנה, אך אבי המשפחה, יחד עם כל יהודי סאנדומייז׳, שולח לבלז׳ץ, שם ניספה.

יומיים לפני האקציה השניה העבירו את שרה עם שני ילדיה מה"ליציאום" ליודנשטאט כדי לצרפם לגירוש. בבוקרו של יום האקציה בלעה שרה מנת רעל, כדי לא לראות בסבל ילדיה. אחיה הרצברג החל מייד בפעולת הצלה וניצל שוב את קשריו עם האס־אס ואכן השיג היתר לשובה של אחותו עם ילדיה למחנה. אבל כשהגיעה ההוראה להוצאתם מהטרנספורט, שרה כבר לא היתה בין החיים. הילדים הוחזרו ל"ליציאום" ומהם שרדה רק הילדה, שהוסתרה בצד הארי בווארשה.

ימים ספורים לפני האקציה השניה, בשעת ביקור של אנשי אס־אס ב"ליציאום", נתפסה חנקה סאלומונוביץ׳, נכדתה של קיינדל ספירו, ובידה תעודות אריות. מייד נאסרה והובאה לבית־הסוהר. בהיוודע הדבר לפלורה אמה, שעדיין היתה בגיטו לשם הגיעה ממחנה "מטאן" – התאבדה בתלייה מרוב יאוש. ב־10 בינואר, בעת האקציה, הוצאה חנקה

מבית־הסוהר וצורפה לטרנספורט.

בדרך לתחנת הרכבת היא צעדה עם כל שאר יהודי הגיטו לקראת סופם המר. לפתע ניגשה אליה פולניה וביקשה ממנה את מטפחת־הראש שלה. "הרי ממילא מובילים אותך למוות" – אמרה. חנקה נתנה לה את המטפחת והוסיפה לצעוד בקור העז גלויית־ראש. היא הלכה בין חברותיה ויחד איתן נדחסה לתוך קרון.

אחר המלחמה סיפרה לי חנקה, שלאחר שהחלה הרכבת לנוע, פרצה בצעקה: "למה עלינו למות מות כלבים?!" הבחורים הצעירים בקרון שלפו ממגפיהם משוריות שהכינו למטרה זו בעוד־מועד, פרצו פירצה בדופן הקרון וקפצו בזה־אחר־זה מהרכבת. אחריהם קפצו גם כמה מבוגרים והיא ביניהם. ירו עליהם ונפלו קורבנות, אך רובם נמלטו ונעלמו בחשכת־הלילה. חנקה הגיעה לשדה פתוח ולא ידעה היכן היא נמצאת. פתאום ניגש אליה גבר אלמוני ואמר לה בהחלטיות: "בואי איתי." היא חששה שזהו פולני המשתף פעולה עם הגרמנים, אבל כבר היתה אדישה לכול: שיגיע הקץ לחיים ולסבל! האיש הוביל אותה לאסם, ושם שאל במה יוכל לעזור לה. בשליחותה הגיע לסאנדומייז' אל משפחת סקובל, שעזרה ליהודים גם בהשגת ניירות אריים, הביא לה משם תעודת־זהות פולנית ולאחר־מכן ליווה אותה לאוטבוצק, אל בנה, שחי שם אצל המטפלת הפולניה שלו זוסיה. חנקה ובנה שרדו.

לפני האקציה השניה התאבדו ביודנשטאט כמה אנשים, ביניהם הרשקוביץ', פליט מלודז'. שני נכדיו הקטנים (בניהם של בתו פלה ושל מאיר בן הרשל זילבר מסאנדומייז') הצליחו לברוח מהגיטו. אחד מהם יז'יק, ילד בן 10, הגיע ל"ליציאום" ובשובי מהעבודה מצאתי אותו בחדרי. הכנסתי אותו למיטה ונתתי לו לאכול. וזה סיפורו: "לפני מותו ציווה סבא שכל מי שיכול ינסה להציל את עצמו. אמא שלי בווארשה וחשבתי שיש לי לאן להגיע. אבא אמר שאני יכול לעשות מה שאני רוצה. ברחתי מהגיטו והלכתי לשתי משפחות נוצריות שהיכרנו, אבל הם לא הסכימו לקבל אותי."

הילד נשאר יחד איתנו כמה ימים. הסתרנו אותו בצאתנו לעבודה. הוא הצליח להגיע לווארשה ושם נספה יחד עם אמו. האב יצא עם טרנספורט לטרבלינקה, בדרך ניסה לברוח, אבל נורה למוות.

בגיטו השלישי

האחרונים / אווה פלדנקרייז

יחידת הפינוי

נורא ואיום היה מראה הגיטו אחרי האקציה השניה. שני רחובותיו היו מכוסים בכתמי־דם ובתעלות־הביוב נראו איי דם קרוש. לא נשאר זכר לאלפי היהודים שחיו בגיטו. כמו אחרי האקציה הראשונה גם עכשיו השאירו הגרמנים יחידת־פינוי – כ־70 צעירים וצעירות שנצטוו לאסוף את גופות הנרצחים מהכיכר ומהדרך המובילה לתחנת־הרכבת ולרכזן בחצר בית־הכנסת. הם אספו 160 גופות, ביניהן 12 גופות של תינוקות עטופים בכרים.

למחרת האקציה החלו הגברים לכרות קבר־אחים בבית־הקברות ואילו הנשים נשארו בגיטו ומיינו את הרכוש שהוצא מן הדירות המפונות. יום־יום יצאו ה"קברנים" לעבודתם לבית־העלמין בליווי שוטר יהודי (גם בגיטו המצומצם הזה מינו הגרמנים שוטרים יהודים). הגופות שבחצר בית־הכנסת דבקו לאדמה הקפואה מכוסת הקרח, ונאלצו להשתמש במוטות ברזל כדי לנתק אותן בכוח משם. אחר־כך הביאו אותן לבית־העלמין לקבר־אחים. אורך הקבר היה 20 מ׳, רוחבו 2 מ׳ ועומקו 80 ס"מ. כך קברו כ־300 קרבנות, כי אל הנרצחים ביום האקציה נוספו אלה שקפצו מהרכבת שהובילה אותם לטרבלינקה. הם חזרו העירה, הסתתרו בסביבת ה"ליציאום", נתפסו, הובאו לבית־העלמין ונורו. גם כמה מבין אלה שברחו ממחנה סקארז׳יסקו וחיפשו מסתור בסאנדומייז׳ מצאו בה את מותם והוטמנו באותו קבר.

יום־יום הובאו לבית־העלמין יהודים שנתפסו בדרכים, בכפרים, במקומות מיסתור, או גם כאלה שהוסגרו למשטרה על־ידי פולנים. גם לפני האקציה השניה ניסו יהודים להסתתר בגיטו, אך כאז כן עתה נחשפו מקומות המיסתור שלהם. שרה׳לה, אשת חיים מייזלס, ובתה אסתר, וגם

רוז׳יה טייטלבאום וילדיה, שהסתתרו אצל משפחה פולניה, הוסגרו על־ידיה לידי שוטרים פולנים, הובאו לבית־הקברות ונורו שם למוות.

כבר ביום האקציה פקדו על יחידת־הפינוי למיין את תכולת התרמילים שנשארו בכיכר ולשרוף את החפצים שאינם ראויים עוד לשימוש. הממיינים היו עדים למעשה אכזרי וציני שביצע המרצח לשר. לפנות ערב הובא לכיכר צעיר יהודי חולה מבית־החולים העירוני, עטוף בשמיכה בלבד. לשר התנצל לפניו באדיבות, לקח ממנו את השמיכה ואמר לו להתכופף ולמצוא לעצמו לבוש מתאים באחד התרמילים. ברגע שהבחור התכופף רמז לשר לאחד מעוזריו וזה ירה בו.

ביום האקציה נשלחו כמה מאנשי יחידת־הפינוי אל תחנת הרכבת עם עגלות, כדי להביא משם את המעילים שהמגורשים הוכרחו לפשוט בהיכנסם לקרונות. כ־7000 מעילים רוכזו בבית־הכנסת. אנשי היחידה ראו בדרך תצלומים של המשפחות היהודיות מפוזרים על הכביש וכן פיסות של שטרי דולרים שקרעו היהודים, כדי שלא ייהנה מהם הצורר!

אנשי היחידה פקדו את דירות היהודים בגיטו, רוקנו את כל הרכוש שמצאו בהן, והעבירו אותו לבית־הכנסת או לבית־המדרש. נאסר עליהם ליטול משהו, ומי שהעז – נורה. כך מצא את מותו בחור צעיר שנטל בסך־הכל בקבוק שמן. לאחר שהסתיים מיבצע הפינוי הועסקו צעירים אלה בחברה החקלאית "רולניק" ובקסרקטין הגרמני. הם חיו בחרדה מתמדת שבגמר עבודה זו גם הם יובאו לבית־העלמין, אל קבר־האחים הגדול שכרו במו ידיהם.

"יחידת הפינוי" בגיטו השלישי המורכבת מיהודי סאנדומייז׳ וקלימונטוב. צולם ע"י פולני
The "cleaning unit" for collecting Jewish property in the third ghetto

הגיטו החדש

ושוב הוקם גיטו. גם הפעם נקטו הגרמנים תכסיסי הטעייה. הם הודיעו שהיהודים הנמצאים בסביבה יכולים להיכנס לגיטו ומעתה־ואילך לא יאונה להם כל רע. 180 איש, תמימים או מיואשים, חזרו לרחוב היהודי בתקווה שיוכלו להתקיים בו. יחד עם אלה שכבר היו בגיטו הם מנו כ־300 איש ואישה. בפברואר 1943 הקימו בגיטו סדנאות לחייטים, סנדלרים ונגרים.

מעתה ירו הגרמנים רק ביהודים בלתי־לגליים ששוטטו בסביבת ה"ליציאום", אך לא פגעו באלה שנכנסו לגיטו מרצונם. הז׳נדארמים לשר ושומן ביקרו תכופות בתוך הגיטו והפילו קרבנות. לבסוף נורה לשר על־ידי פרטיזנים פולנים כנקמה על רצח חבריהם.

כשלון תכנית הבריחה

קבוצת צעירים וביניהם יעקב ורנר, חמיה (המכונה "בוז׳ידאי") ויורק וייסמן, פליט מבידגושץ׳, תיכננו לברוח מהגיטו. כדי לרכוש נשק התקשרו עם כמה צעירים פולנים: לשק רומאנסקי, גילברט (בנו של הרופא הצבאי) ואחרים. אלה בגדו בהם והלשינו עליהם ויום אחד הגיעו לגיטו ז׳נדארמים, פנו ישר לדירתם ותפסו כמה ממתכנני הבריחה, שלרוע־מזלם לא היו רשומים בגיטו. אחרי חיפוש מצאו אקדח בדלי־שופכין שבחדרם. יעקב ורנר ניסה לברוח ואז ירה בו הז׳נדארם טוגרמן. רק יורק וייסמן הצליח להימלט, אולם כעבור שלושה חודשים נתפס במחנה "מטאן"*, הוסגר לידי הז׳נדארמריה ונורה על־ידי טוגרמן. שלושתם נקברו בבית־העלמין היהודי.

בודדים בלבד הצליחו להימלט מהגיטו וכל בריחה סיכנה את חיי הנותרים.

הרוצחים הפולנים

אחרי המלחמה סופר על מעשיה של קבוצת צעירים פולנים וגילברט בראשם, שהתחקו אחר מחבואיהם של יהודי סאנדומייז׳ אחרי חיסול ה"יודנשטאט". הם היו מגיעים בלילות אל מקומות המיסתור, מוציאים החוצה את היהודים ורוצחים אותם בגרזנים. זאת עשו לא לשם שוד

* ראה להלן – "יחידת העבודה במפעל 'מטאן'".

יעקב ורנר
(נרצח ב־29 במארס 1943)
Yaakov Werner murdered upon betrayal by Poles, in the third ghetto on March 29, 1943

האחיות ורנר. מימין: פרומצ'יה ורוז'יה (נרצחו ע"י פולנים) ופסיה (נספתה בבלז'ץ)
The Werner sisters. From right to left: Frumcia and Rozia (murdered by Poles), Pesia (perished in Belzec)

אברהם שווייצמן וחברתו יוכבד פרידמן, נרצחו ע"י הפולנים
Avraham Schweizmann and his girlfriend Joheved Friedman, murdered by Poles outside the ghetto

וביזה אלא מתוך מניע "אידיאולוגי" – החשש שמא יישארו עוד יהודים בפולין. בין קרבנותיהם היו אחיותיו של יעקב ורנר, פרומצ'יה ורוז'יה.* אברהם שווייצמן** שהיה שוטר בגיטו הראשון וביודנשטאט ונמלט אל מקום המחבוא של חברתו יוכבד פרידמן, נרצח בסופו של דבר על־ידי הפולנים האלה יחד עם חברתו ושתי אחיותיה.

* ראה עדותה של יאדז'יה אייזנברג.
** ראה עדותה של אווה פלדנקרייז.

אברהם שווייצמן היה חייל בחיל־הפרשים הפולני ונמנה עם מגיני וֶסטֶרפלאטה, אחד ממעוזי ההתגוננות האחרונים בצפון פולין בפרוץ המלחמה ב־1939. בהיותו ביודנשטאט השיג אקדח ובו התכוון להתנקש בחייו של אחד אחד המרצחים הגרמנים הבולטים באכזריותם (ייתכן שהתכוון ללשר). ידידיו שיכנעו אותו לבל יעשה זאת, כי בכך הוא עלול לסכן חיי יהודים רבים בגיטו.

יחידת העבודה במפעל 'מטאן'

ב־5 באפריל הועברה מהגיטו ל"ליציאום" קבוצה קטנה של מיוחסים – חברי היודנראטים לשעבר. ב־7 באפריל הועברו כ־80 איש, רובם אנשי יחידת־הפינוי שסיימו את עבודתם, ל"מטאן". שם היה עד ל־3 בינואר 1943 מחנה ליהודים עשירים.* באותה עת עבדו ב"מטאן" עצירים מהליציאום שהובאו לשם יום־יום לעבודה. אלה היו הבלתי־לגליים אשר קפצו מהרכבת לטרבלינקה והסתתרו ב"ליציאום" בעזרת אנשי־המחנה הוותיקים. בפיהם כונו הקופצים מהרכבת בשם "צנחנים". כיוון שהיו בסכנה מתמדת שייתפסו ויירצחו, דאגו ידידיהם ב'ליציאום' לכיסוי חוקי בשבילם. לכן, כשנדרשו עובדים לניקוי מיפעל "מטאן", השתדלו שיהיו אלה הבלתי־לגליים, כדי שבדרך זו ישיגו זכות לחיות ככל עצירי ה"ליציאום" וכיושבי הגיטו ששרדו אחר האקציה השניה. 80 העובדים החדשים שוכנו באולם הגדול של המפעל ואליהם צורפו העובדים "הוותיקים" שמעתה גם הם לנו כאן.

למחרת בואם הגיעו אנשי אס־אס ושדדו מהם כסף ודברי ערך. באמצע האולם הועמד ארגז ולתוכו נצטוו לשלשל את פרוטותיהם האחרונות. כולם הועבדו בפרך. היה עליהם להעביר ממקום למקום אבנים כבדות ומכונות, או לגרור גושי זכוכית יצוקים שנועדו למשלוח יחד עם המכונות לבית־חרושת לזכוכית בפיוטרקוב. המפקחים הפולנים והפולקסדויטשה הציקו להם ואף היכו אותם בזמן העבודה. בין הנוגשים נמצא גם שוטר־לשעבר מאופוצ'נו שהגיע מהגיטו עם אשתו. השוט לא מש מידו של אדם זה.

מזונם של העובדים היהודים היה דל וכך נוספה מצוקת־רעב לעבודה המפרכת. בלילה אסור היה לעזוב את אולם־המגורים ולצאת החוצה. קרה מקרה שאחד המשגיחים, פולקסדויטשה, היכה קשות אסיר שהעז לרגע לצאת לחצר.

בפקודת מאיור אס־אס רייניקה הובאו ל"מטאן" ממחנה "ליציאום" כעונש, שלושה עצירים שכל העת עבדו בכפר מוקושין כאחראים

* ראה "'מטאן', מחנה ליהודים עשירים".

לקבוצות עבודה: מאקס רפפורט פליט מלודז׳, מפקד המשטרה לשעבר בגיטו סאנדומייז׳, ישראל טננוורצל מפקד המשטרה היהודית לשעבר בקלימונטוב, והמהנדס הנריק גרינשפן*, מי שהיה אחראי לעבודת היהודים בהריסה ובשיפוץ של מיבנים ישנים בכפר מוקושין. נשותיהם הורשו להתלוות אליהם וילדו של טננוורצל אף הוא הגיע לכאן. שלוש המשפחות שוכנו באולם הכללי, כל משפחה בפינה נפרדת, שהורשו לגדר בלוחות־עץ. תפקידם של שלושת הגברים היה לפקח על העובדים היהודים במפעל. רייניקה הענישם כנקמה על "מסירותם" למפקדי אס־אס אחרים, ובעיקר לבוליון, מתחרהו במחנה מוקושין. תנאי מגוריהן של המשפחות "המיוחסות" האלה היו עתה גרועים בהרבה מאלה שהיו רגילים להם במחנה "ליציאום", אך עדיין הצליחו לשמור על קשרים "טובים" עם אנשי אס־אס מדרג נמוך יותר. הודות לכך הם השיגו רשיונות־יציאה העירה, ששלל מהם רייניקה. נשותיהם של שלושת "הגולים", ובמיוחד צסיה גרינשפן (שניידר), שגם להן היו אישורי־יציאה נהגו לצאת לעיר, ואף למחנה "ליציאום", לבקר אצל ידידיהן.

באחד הימים הופיע ב"מטאן" יורק וייסמן שלפני שלושה חודשים הצליח להימלט מידי הז׳נדארמים. הוא בא כדי למכור לפועלים פולנים כמה חפצים שהביא עימו. הוא היה זקוק לכסף למען אמו, אחותו ואחיו שהסתתרו אצל משפחה פולנית בסביבה. מנהל המפעל הזעיק את הז׳נדארמים שארבו לו כל העת. יורק הרגיש בדבר וניסה לברוח, אך משגיח פולני תפס אותו וכלא במרתף עד שהגיעו שני ז׳נדארמים. אלה הוציאוהו לשדה שמחוץ למיפעל, ואחד מהם, טוגרמן, ירה בו.

לפעמים הצליחו העובדים היהודים לקלוט חדשות ברדיו מדירתו של המנהל, שהיתה ממוקמת בבית־החרושת. באותה תקופה היו רוב החדשות "טובות ליהודים", ידיעות על קשיי הגרמנים בחזית המזרחית. דבר זה אמנם שימח את האסירים, אך עם זאת קיננה בלבם אימה מתמדת מפני הבאות.

טננוורצל, אשתו וילדו, וכן רפפורט ואשתו הוחזרו ל"ליציאום". הנריק גרינשפן ואשתו צסיה, שחששו מפני מזימות־נקם נוספות של רייניקה, ברחו לווארשה ובידיהם תעודות אריות מזוייפות.

ב־15 במאי 1943 בשעת בוקר מוקדמת נצטוו כולם לקום, להתלבש מהר וליטול את חפציהם. רייניקה הגיע ופקד עליהם לצעוד אל הגיטו. שניים הצליחו להימלט בדרך העירה. בכולם אחזה בהלה: "זה הסוף?". באותם ימים עדיין היו בגיטו יהודים ספורים. משראו את הקבוצה החוזרת חששו מהרע ביותר. שלושה מתושבי הגיטו נמלטו: הרצל פרידמן, משה שווארצמן ובחור צעיר בשם מיכאל. הם ברחו דרך מרתף

* ראה "מחנה מוקושין" ועדותה של צסיה שניידר.

שמוצאו היה מחוץ לגיטו. ידוע שהרצל פרידמן נתפס ליד ה"ליציאום" ונורה למוות.

החיסול הסופי של הגיטו

באותו יום 15 במאי בחר רייניקה נגרים, צבעים וכמה חייטים מבין אנשי הגיטו והעבירם ל"ליציאום". ביניהם היה גם לייבל קוגוט שהחזיק בידו בקבוק וודקה. לשאלת איש האס־אס מה יש בבקבוק, ענה שזהו בקבוק חומץ. על שקר זה נורה בו־במקום.

מה"ליציאום" הובאו לגיטו כמה אנשים מבוגרים ואמהות עם 15 ילדים, יחד כ־40 נפש. ביניהם הובאו גם אשתו של יורק הרצברג, "זקן־המחנה" שנרצח בחודש פברואר, עם בנה אדאש. גם ילדה בשם אווה טראובה הגיעה עם הקבוצה. אביה, פישל טראובה שנשאר ב"ליציאום" ניסה לשחד איש אס־אס כדי להצילה, אך לשווא. הוא שילם בחייו על נסיון זה. מה"ליציאום" הובאו גם מאקס רפפורט עם אשתו וישראל טננוורצל עם אשתו וילדו. רפפורט הצליח להימלט מהגיטו ויש אומרים שמפקד הז'נדארמריה דאמייר עזר לו בכך.

באותו יום הגיעו לגיטו שומרי בית־החרושת לחומר־נפץ בפיונקי והחלו לבחור אנשים צעירים וחזקים לעבודה במיפעלם. את הלא־כשירים לעבודה העמידו בצד ודינם נגזר למוות. אשה צעירה ובריאה הועמדה בין הבלתי־כשירים, אך היא נאבקה על חייה. כדי להבליט את כושרה הגופני פתחה את פיה, הראתה את שיניה הבריאות ואמרה: "הנה יש לי עוד כל השיניים, אני מסוגלת לעבוד!" הנימוק פעל והיא ניצלה. מונייק וייסברוט, ילד בן 7, ניסה להציל את עצמו ונעמד בין אלה שנבחרו למחנה פיונקי, אך אחד משומרי המיפעל הבחין בו והשליך אותו בכוח לדירה שבה הוחזקו הקשישים והילדים.

את הילדים הקטנים קרעו מידי האמהות ואז נשמעה צעקתה של אווה הקטנה: "אמא'לה, אני לא אוכל לחיות בלעדיך!" אדאש הרצברג עדיין לא ידע לדבר. הוא נצמד לאמו ובכה. האם האומללה התחננה לפני רייניקה שלא יקחו אותו ממנה וזה אמר לה: "את יכולה להצטרף אל בנך" ובכוח קרעו את הילד מידיה.

הצעירים והחזקים שנבחרו הוצאו מהגיטו והוסעו למחנה פיונקי, ואילו את הזקנים והילדים שריכזו בדירה אחת בגיטו הובילו לאחר־מכן לבית־העלמין ושם רצחו אותם. ביניהם אשתו של ישראל טרפלר ושתי האחיות הרכות חנה־לאה ואסתר ואסר.

עדי־ראיה ממחנה "ליציאום" סיפרו, שאת הילדים זרקו אחד־אחד באוויר וירו בהם. הקרבנות הרכים צנחו על האדמה שטופי דם כמו

ציפורים ירויות. המחזה שיעשע מאוד את הרוצחים שהתגאו בתעלולם. במעשה זה הצטיינו במיוחד הז'נדארם שומן ושני הפולקסדויטשה הידועים בשמותיהם הפרטיים, ויצק וקארל. על האקציה כולה ניצח מאיור רייניקה.

מ־300 היהודים שהיו בגיטו השלישי לא נשאר במקום איש.

אחרי האקציה הרסו עובדי עירייה פולנים את הגיטו עד־היסוד, כי חיפשו זהב ותכשיטים בקירות הבתים. גם האספסוף בעיר נטל חלק במיבצע זה ויש להניח שגם נהנה מן השלל. ברחוב היהודי שרדו בית־הכנסת וביתה של משפחת ואסר ותו לא. במחנה "ליציאום" בפרבר העיר נשארו עדיין כ־400 עצירים יהודים.

כך נמחקו עקבות הקהילה היהודית בסאנדומייז' – אנשיה ובתיה.

קטע הרוס מהחומה ההיסטורית בגיטו הנטוש

The ghetto ruins

מחנות עבודה

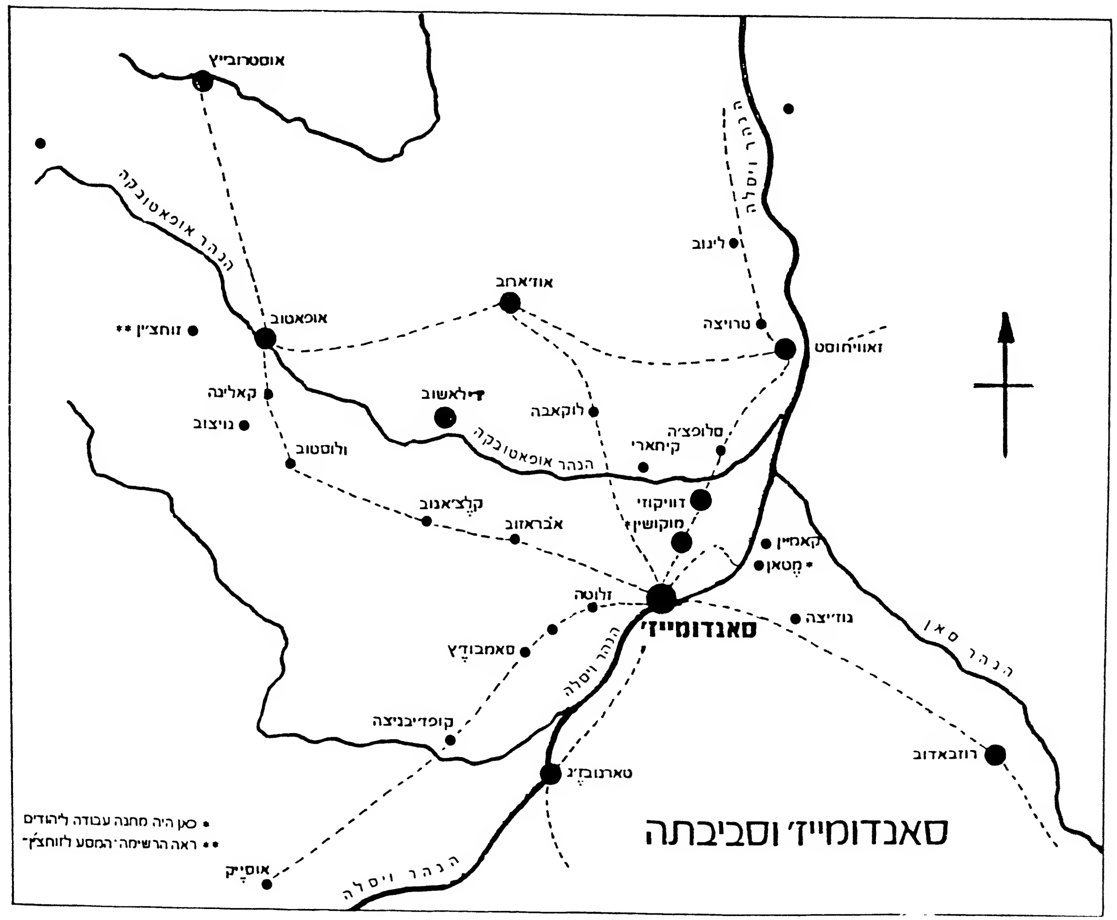
בקיץ 1942 היו רבבות יהודים במחנות־עבודה בדיסטריקט ראדום. בסתיו 1942, לאחר גירוש היהודים מהגיטאות למחנות־ההשמדה, השאירו הגרמנים את מחנות־העבודה הקיימים ואף הקימו מחנות חדשים בשטחי הגיטאות המפונים או בסביבתם ובהם עבדו יהודים שלא שולחו למוות. בסאנדומייז' המשיכו היהודים לעבוד במחנות "מטאן", "ליציאום" ו"מוקושין" גם לאחר האקציה הראשונה, אבל מספרם הלך והצטמצם. מחנה "מטאן" הוקם ביוזמת היהודים עצמם תמורת סכום כסף נכבד וחוסל ראשון, בינואר 1943. מחנה "ליציאום", שעובדי מוקושין השתייכו אליו, חוסל לקראת סוף השנה.

"מטאן" – מחנה ליהודים עשירים / יצחק גוז'יצ'נסקי

ב"רינק", מעל לבית־המרקחת, גר לפני המלחמה המהנדס הרמן פראביץ עם אשתו וילדיו. כשנכנסו הגרמנים העירה היה הוא הראשון שהזדרז להניף דגל גרמני מעל לדירתו ואז התברר שהוא פולקסדויטשה. אמרו שהוא מרגל גרמני, אבל לנו, היהודים, הוא היה ידוע כאדם הגון. היו לו קשרים טובים עם אברהם שקלארסקי, עם הרשל פיינטוך וגם איתי, כי היה אחד הלקוחות בחנות שלנו.

בסוף הקיץ 1942 פנינו שלושתנו אליו, למרות הסכנה שבדבר, והצענו לו להקים מקום־עבודה לקבוצת אנשים, כדי שיקבלו אישורים שהם מועסקים במיפעל חיוני לגרמנים. כששאל אותנו לשם מה נחוץ לנו הדבר, אמרנו לו את האמת על השמדת יהודים שכבר החלה בגנרלגוברנמנט. הוא הבטיח לברר זאת ואם דברינו נכונים, ידאג להקמת מקום־עבודה בשבילנו. כעבור שבוע, כשבאנו אליו שנית, אמר לנו: "לצערי, דבריכם נכונים." עברו ימים ספורים בלבד ופראביץ אירגן יחידת־עבודה לכ־60 איש, תמורת סכום כסף רב שנאסף מהמועמדים, כולם אנשים אמידים. רק תנחום קופרבלום היה משוחרר מתשלום בגלל קשרי ידידות בינו לבין פראביץ לפני המלחמה.

מקום־עבודה זה אורגן ב"מטאן", בית־חרושת ליציקת זכוכית שפעל בסביבת העיר לפני פרוץ המלחמה. רבים מן ה"עובדים" החדשים הביאו למקום את בני משפחותיהם – נשים, ילדים והורים. תחילה היו במקום כ־

מפת העיר והסביבה

Map of the town and its surroundings

60 נפש, אך במשך הזמן גדל המיספר והגיע ל־80, חוץ מן הילדים. כולם התגוררו באולם הגדול של המיפעל. הגרמנים אמרו שזה מחנה "פיר רייכה יודן" (ליהודים עשירים).

נכנסתי למחנה בנובמבר 1942, אחרי האקציה הראשונה ושימשתי כזקן המחנה. לאט־לאט הצטרפו אלינו אנשים נוספים שניצלו מהאקציה והסתתרו במקומות שונים – בבונקרים או אצל פולנים – ועתה נשארו ללא מחסה. הם כונו בפי אנשי המחנה בשם "המתים", כלומר אנשים שאין להם זכות לחיות, ושמם לא מופיע ברשימת העובדים. גם 14 הילדים, שהגיעו עם הוריהם לא היו לגליים.

באחד הימים הגיע למחנה מוטל יאנובסקי, חבר היודנראט לשעבר, ששוטט בסביבת סאנדומייז׳ והתחזה לאילם מחשש שמיבטאו הפולני המשובש יסגירו. אשתו וילדו הצטרפו אליו. אחריהם הופיע מנדל׳ה זילבר שנורה ברגלו. הוא התחנן שיכניסו אותו פנימה, ואם לא – שיסגירוהו לידי הגרמנים.

היחס של מנהלי המפעל כלפינו היה נסבל. עבודתנו לא היתה קשה במיוחד. היה עלינו לפורר גושי זכוכית שקפאו בתנור, כיוון שהמיפעל היה סגור תקופה ארוכה. עתה הוחלט להפעילו ולייצר זכוכית לחלונות – תוצרת הנחוצה כביכול לצבא. כדי להפעיל את התנור צריך היה לנקותו תחילה. איש לא זירז אותנו בעבודה ואנחנו השתדלנו לעבוד בקצב איטי כדי להאריך את תקופת העסקתנו במקום. השלינו את עצמנו שכך אולי נציל את חיינו ואת חיי בני משפחותינו.

בינתיים השתדלנו לארגן את חיי היומיום. לא התקשינו להשיג מיצרכי־מזון כי רשיונות־יציאה מהמחנה ניתנו לארבעה אנשים ללא ציון שם. קביעת סדר היוצאים גרמה לא פעם לחיכוכים בין יושבי המחנה, אך בדרך כלל הסתדרו העניינים על הצד הטוב ביותר. מדי־יום יצאו איפוא ארבעה אנשים העירה ופנו לידידים פולנים, מי לקבלת הכסף שהשאיר אצלם ומי לקבלת מכתב מקרובי משפחה מסתתרים, שכתובת המשפחה הנוצרית בעיר שימשה לשמירת הקשר איתם. בהזדמנות זו קנו מיצרכים, כי בהיותם מעשירי סאנדומייז׳, כסף לא חסר להם.

השוטר הגרמני שהתלווה אליהם גילה כמובן סבלנות כלפיהם, תמורת התשלום שקיבל. גם איש האס־אס, שסיפק לנו את אישורי־היציאה קיבל מאיתנו מדי־פעם שוקולד, מגפיים, בד לחליפה וכד׳ – כל מה שרכשנו בשוק השחור. אף אנשי האס־אס מה"ליציאום" נהגו "לסור" למחנה, ולא יצאו בידיים ריקות.

ב־3 בינואר 1943 השכם בבוקר הקיפו הגרמנים את המחנה, הביאו עגלות רתומות לסוסים והעמיסו עליהן את כולנו על כל מטלטלינו. דאמייר מפקד הז׳נדארמריה בסאנדומייז׳ ניגש אלי כאל זקן המחנה ושאל מה מיספר האנשים. עניתי לו שיש כאן 60 איש רשומים וכ־20 לא־

רשומים, שאותם הבטיח המהנדס פראביץ לצרף לרשימה. הוא גם שאל אם יש ילדים בינינו. כשעניתי "אולי", קיבלתי ממנו מכות־רצח לעיני־כול.

הביאו אותנו לגיטו, אך בדרך ערכו חיפוש בכלינו, כי ידעו שאנחנו אנשים אמידים. שדדו מאיתנו כל מה שהיה ברשותנו. הוואכמייסטר לשר, סגנו של דאמייר, ציווה עלינו לשלם את דמי ההובלה לעגלונים. את הכסף הדרוש אספנו בינינו.

הגענו ל"יודנשטאט" ושבוע לאחר־מכן, ב־10 בינואר 1943, יום האקציה השניה בסאנדומייז', נשלחו רוב אנשי "מטאן" לטרבלינקה, יחד עם כל יהודי הגיטו.

חיי היומיום וההווי ב"מטאן"* / תנחום קופרבלום

הייתי ב"מטאן" יחד עם אמי ואבי. היוזמים והמנהלים של המקום היו איצ'יו (יצחק) גוז'יצ'נסקי, אברהם שקלארסקי מסאנדומייז' והרשל פיינטוך מקלימונטוב. אני והורי היינו פטורים מתשלום, כי לפני המלחמה עבדתי יחד עם פראביץ באתרי בנייה בעיר ובסביבתה – הוא כמהנדס ואני כחשמלאי. הסתדרנו יפה בעבודה המשותפת ונוצרו בינינו יחסים טובים.

במחנה ניתנה לי הזדמנות להשקיף על חיי יושביו. על פני השטח נראה היה כאילו שום דבר אינו קושר את האנשים – כל אחד בישל לעצמו ולמשפחתו את מה שהצליח להשיג. בישלו על תנורי־ברזל מחוברים לארובה בצינורות, שאורכם הגיע לפעמים עד 10 מטרים, לפי מיקומו של התנור המשפחתי בתוך האולם. את המיצרכים קנו בעיר וגם מהפולניות שהביאו אותם עד לגדר המחנה. באמצע האולם הענקי עמד שולחן גדול־ממדים שעליו אכלו האנשים את תבשיליהם ומשני צדדיו עמדו מיטות תלת־קומתיות.

היה גם מטבח משותף לאנשים יחידים שלא היו להם משפחות. הם קיבלו פעם ביום מרק שאותו בישלה אשתו של ברוך טרופה בעזרת פליטה מקאליש. הם לא היו חסרי־אמצעים, אך היו עזובים, מוזנחים ומדוכאים. ביניהם היו גם אנשים מלוכלכים ונגועי־כינמת. סודר שכל משפחה תאמץ יחיד אחד ותדאג בעיקר לכביסת בגדיו ולבניו.

סאלה פישמן התנדבה לטפל בקשישים, מרחה את גופם במישחה נגד כינים ועזרה להם להתרחץ בחצר מתחת לכיור, שממנו זרמו מים קרים בלבד. לא הכרתי את סאלה לפני המלחמה והופתעתי מנכונותה להקרבה עצמית למען הזולת. היא היתה בחורה נהדרת, חכמה ורצינית ודאגה מאוד לאביה, שהסתובב בשטח מכונס בתוך עצמו ומדוכא מאוד.

* ראה לעיל במפה.

עם הקמת הגיטו השני, ה"יודנשטאט", עזבו הורי את המחנה וחזרו העירה. נשארתי ללא אמצעי־קיום, כי מסרתי את כל כספי להורי. רוזיה פרידמן שהיתה נשואה לאליעזר בלומן נהגה לכבד אותי מדי־פעם בפרוסת־לחם ובירקות, לאחר שהבחינה במצוקתי. לפעמים סעדתי ליד השולחן המשפחתי הגדול. גם גולדה מדוויקוזי ובעלה חילקו עימי לא־פעם את ארוחותיהם.

על־אף מצוקתנו היו בחיינו המשותפים גם רגעי צחוק, בעיקר בלילות, כי בחשכה ששרה באולם תעו האנשים והגיעו לא־פעם למיטה לא שלהם. מעשה זה לווה בצעקות־בהלה, אך עם הדלקת האור, כאשר "בעל העבירה" החל להצטדק, נשמע צחוק אדיר בכל פינה. המשיכו לצחוק למחרת בבוקר ואף ימים ספורים לאחר־מכן.

פלורה ספירו, כלתה של גב' קיינדל ספירו, אף היא היתה כאן בינינו וניתן לנו להכירה מקרוב. היא היתה בעלת חוש הומור והוסיפה לחיינו קצת שמחה. קשרי אהבה נרקמו בין צעירים, כמו בין בתו הצעירה של שלמה מרכוס ובין בן־דודה, והסובבים אותם קיבלו זאת בהבנה ובחיבה.

אך לא חסרו גם רגעי מתח שהעכירו את חיינו. אנשי אס־אס ממחנה "ליציאום" שבסאנדומייז' היו פוקדים את "היהודים העשירים" ודורשים כופר־נפש, כל פעם סכומי־כסף גבוהים יותר. את הכסף צריך היה לאסוף בינינו ואז התחוללו מריבות ואף קרה שהרימו יד זה־על־זה, כי חשדו איש ברעהו בהסתרת כסף ותכשיטים. לאיצ'ו גוז'יצ'נסקי, "זקן המחנה", היו חיים קשים. מצד אחד היה עליו לספק את הדרישות של הגרמנים ומצד אחר נאלץ להשיג את הכסף מידי יושבי המחנה, להרגיע את הניצים ולמנוע אלימות. הוא היה אחראי למשפחתו הגדולה שנמצאה איתו במחנה ולכל קבוצת היהודים שהיתה שם. ברגעים קריטיים, כשתבעו הגרמנים את "המגיע להם" ויושבי המחנה קפצו את ידיהם, עשה הוא את מלאכתו בשקט בלי לפגוע באיש עד שנאסף הכסף. רק פניו שהאפירו חשפו מה מתרחש בלבו.

מחנה מוקושין* / צסיה שניידר

בקיץ 1942 הוקם בכפר מוקושין כ־5 ק"מ מסאנדומייז' מחנה אס־אס. המחנה הוקם בשטחו של בית־ספר חקלאי לשעבר. המיבנה היה נאה עם מרפסת ודמה לטירה עתיקה. הוא עמד בחצר גדולה שסביבה היו גן־ירקות, מבני משק, מטעי פרי, בריכה ושטחי מירעה. לפי דרישת האס־אס אירגן היודנראט קבוצה של כ־200 גברים ונשים, שהובאו למקום יום־יום

* ראה לעיל במפה.

מהגיטו לעבודה. הם כינו את המקום בשם "האחוזה". עבדו משבע בבוקר עד חמש אחר־הצהריים, עם הפסקה קצרה באמצע היום לארוחת־צהריים שהנשים בישלו לכל חברי הקבוצה.

כמאה איש עבדו בחקלאות, חמש נשים צעירות עבדו בניקוי דירותיהם של אנשי אס־אס, ארבע – במטבח, אחת – במחסן, אחת או שתיים במתפרה. 90 גברים עבדו בהריסת מיבנים רעועים, או בשיפוץ מיבנים שנועדו למתיישבים, פולקסדויטשה.

מפקד מחנה האס־אס היה מאיור רייניקה, גבר כבן 60, נפח במקצועו, פיקח אבל מטורף ומנוון, מעורר סלידה. הוא גם היה סוטה־מין והטיל את אימתו על הנשים היהודיות. הבחורות עשו כל מאמץ כדי לא להיתקל בו בדרכן. הוא שנא נשים מבוגרות או מכוערות ודרש בתוקף שב"אחוזה" תועסקנה רק בחורות צעירות ויפות ולא "פרות זקנות", כדבריו.

רייניקה היה ממונה על אלה שעבדו במחנה האס־אס ובחקלאות, ואילו על עובדי הבנייה וההריסה היה ממונה מפקד אס־אס בוליון. שניהם היו שטופים בתחרות מתמדת, חתרו כל הזמן איש תחת רעהו והדבר התנקם בעובדים היהודים.

בוליון מינה את המהנדס הנריק גרינשפן לאחראי על קבוצת־הבנייה במוקושין. גרינשפן שימש גם מתווך בינו לבין היודנראט שאליו העביר את דרישותיו של בוליון לצרכיו האישיים. בוליון היה ידוע כאדם רע ואכזר, שהוציא יהודים רבים להורג. אולם הוא התייחס לעובדיו במוקושין בהגינות יחסית, ובמיוחד לגרינשפן. גם אנשי אס־אס אחרים התייחסו אליו בכבוד והעריכו את מומחיותו בעבודה. באותה תקופה הם אף התייחסו לא־רע כלפי העובדים היהודים האחרים ולא נהגו להכותם.

הפולקסדויטשה שהתיישבו במשקיהם של האיכרים הפולניים המנושלים שילמו לאס־אס תמורת עבודתם של היהודים בשדות, ואילו היהודים קיבלו רק מזון: מדי יום ארוחת־צהריים מבושלת ו־280 גרם לחם, פעם בשבוע חתיכת בשר, ופעם בחודש 250 גרם סוכר, 70 גרם ריבה ושלוש ביצים. היהודים הצליחו לסחור עם הפולנים מהסביבה שהגיעו עד למחנה ובדרך זו השיגו מיצרכי־מזון, אם בסחר־חליפין ואם תמורת מזומנים. כמה מהם אף ניהלו עיסקות עם אנשי אס־אס.

כשהחלו להגיע השמועות על השמדת יהודים בערים שונות הבטיח בוליון להגן על עובדיו. הוא גם המליץ להעביר לעבודה במוקושין את עובדי הסדנאות שבגיטו, אך אלה עדיין לא רצו לעבוד במחנה, כי בגיטו קיבלו שכר בעד עבודתם ואילו במוקושין עבדו, כאמור, ללא תמורה.

בהתקרב מועד האקציה הראשונה באוקטובר 1942, כשהגיעה השמועה שכבר גירשו את יהודי אוסטרובייץ, אוז'ארוב וצ'מיילוב, ורק בערים אופאטוב, קלימונטוב וסאנדומייז' הם עדיין נשארו במקומם, התברר ליושבי הגיטו מה צפוי להם. רבים מהם התחננו שיקבלום לעבודה

במוקושין, כי חיפשו שם הצלה. שתדלנים מהגיטו ניסו לשחד את בוליון. הוא זעם על כך ואף רצה להוציאם להורג, אולם הם ניצלו בזכות התערבותו של המהנדס גרינשפן. יחד עם זאת, העובדים הוותיקים במוקושין חששו שכאשר יגיע תורם של יהודי סאנדומייז' להישלח להשמדה, גם הם יצורפו לטרנספורט.

כמה ימים לפני האקציה בסאנדומייז' פקד בוליון על העובדים הוותיקים ללון במוקושין. הם שוכנו בביקתת־איכרים שכונתה בפיהם "הביקתה הלבנה". מדי־יום הגיעו אנשים מהגיטו שחיפשו מיקלט במקום. הצפיפות בביקתה הלכה וגדלה והגברים עברו לישון בעליית־הגג. היה חשש שלא ישאירו את כל העובדים במוקושין, למרות הביקוש הרב לכוח־עבודה עם בואם של הפולקסדויטשה המתיישבים. על־אף הסכנה שבדבר ניסו לאסוף כסף, כדי לשחד את בוליון שישאיר את כל היהודים במקום, אך ללא הצלחה.

ב־28 באוקטובר, יום לפני האקציה, הועברה קבוצת עובדים גדולה ממוקושין למחנה "ליציאום". את הוריהם שהובאו לשם באישון לילה באישורו של בוליון הסתירו במרתף הביקתה הלבנה. למחרת -- היה זה ביום האקציה – יצאו אנשי מוקושין מה"ליציאום" לעבודה ב"אחוזה". בדרך הגיעו אליהם קולות בכי מהגיטו. בהגיעם למוקושין לא מצאו את הוריהם שהוסתרו במרתף. הם הועברו לגיטו ושם צורפו לטרנספורט. אחר־הצהריים הגיעו שמועות שהמגורשים עדיין מוחזקים בתחנת־הרכבת ללא אוכל ומים. לפי אותן שמועות נתגלו הבונקרים שבהם הסתתרו יהודים ונערות נאנסו לעיני הוריהן ולאחר־מכן נרצחו.

כמה ימים אחרי האקציה גילו את הילדים שהוריהם עובדי מוקושין הסתירו במקום. רייניקה אסף אותם בחצר האחוזה ואז ניגשה אליו ילדה בת ארבע, הושיטה את ידיה הקטנות ואמרה: "אנא, אדוני, אל תצווה להרוג אותי, יש לי ידיים חזקות ואני אעבוד היטב." רייניקה ירה בה ואחריו המשיכו פקודיו במלאכה. הילדים הובאו לקבורה בבית־העלמין היהודי.*

במוקושין הוסיפו לעבוד רק חמישים עובדים ותיקים, שלא נועדו לגירוש לפי הרשימה שערך בוליון. הם הועברו, כאמור, להתגורר ב"ליציאום". מדוכאים ומיואשים יצאו מדי־יום מה"ליציאום" לעבוד במוקושין. הבלתי־לגליים שהגיעו לשם אחרי האקציה, וביניהם גם ילדים קטנים, הסתתרו בעליות־הגג של מיבני הכפר הנטושים.

בפקודתו של בוליון החלו להגיע למחסני מוקושין עגלות עמוסות רהיטים, מצעים וחפצים אחרים מערי הסביבה – רכושם של המגורשים. בקלימונטוב אספה המשטרה היהודית עוד לפני האקציה, סחורות

---

* ראה הרשימה "אחרי האקציה" בפרק "האקציה הראשונה".

מיהודים אמידים והעבירה אותן למוקושין. אחרי האקציה באופאטוב נצטווה יורק הרצברג, סגן מפקד המשטרה בגיטו אופאטוב ומי שנתמנה לאחר־מכן כזקן מחנה "ליציאום", להוביל למוקושין את רכושם של היהודים המגורשים מעירו. בסטאשוב גילו הגרמנים אחרי האקציה מחסן־סחורות גדול והביאו משם למוקושין עגלות טעונות דברי ערך, כלי־מיטה וחרסינה.

כך נאגר רכוש יהודי רב שממנו נהנו בעיקר הפולקסדויטשה. אך גם אנשי האס.אס לא קופחו, אלא לקחו לעצמם מכל הבא ליד. גם היהודים סחבו משם לא פעם פריטים כלשהם ומכרו לפולנים תמורת מיצרכי־מזון.

כמה שבועות לאחר האקציה הראשונה, כאשר הוקם בסאנדומייז' הגיטו השני, הידוע כ"יודנשטאט", נכנסו לשם הבלתי־לגליים המבוגרים והילדים שהסתתרו במוקושין. ותיקי מוקושין הוסיפו לעבוד יום־יום באחוזה ובשדות שבסביבה. לא פעם הם התרשלו בעבודה וגם ראשי־הקבוצות גילו חוסר משמעת וסרבנות. מאחר שעיני בוליון היו פקוחות ורואות הכל, העיר להם לא פעם על כך גרינשפן, שהיה ממונה על העובדים היהודים. אך ללא הועיל. הוא פחד מהגרמנים, כי הכיר אותם היטב ולא התרשם מחיוכיהם ומהתנהגותם היפה. הוא ידע שיגיע היום ובו יגלו את פרצופם האמיתי.

ב"ליציאום" השתלבו אנשי מוקושין בחיי המחנה והיו שותפים לגורלם של כל העצירים שם. עם זאת הם שמרו על קשרי ידידות ועזרה הדדית בינם לבין עצמם. התנאים במוקושין החלו מחמירים לאחר שהגיעו אנשי אס־אס חדשים והתחילו להתעלל בעובדים היהודים. אחד מהם, ברנר, אלוף־איגרוף לשעבר של אוסטריה, התפאר שתלה במו־ידיו 120 יהודים. הוא ירה במהנדס ויירשובסקי, פליט מקאליש, שיצא אל־מחוץ לשורה בזמן הצעידה לעבודה מה"ליציאום" למוקושין. אחד ממפקדי האס־אס הוותיקים גער בברנר ואמר לו: "אנשים אלה דרושים לנו לעבודה, ועכשיו הפחד מפניך משתק אותם."

עוד רשע אחד היה בין האס־אס החדשים, שזכה בכינוי "שבשבת" על שום היותו נוכח בכל מקום. שמו היה הילדברוך. במרוצת הזמן נרגעו שני רשעים אלה, ריסנו את עצמם וחדלו להתנכל לעובדים היהודים. לעיתים קרובות ערכו מיסדר־נוכחות במוקושין ואם מישהו נעדר (הלך לכפר לקנות מזון), האחראי לקבוצתו נורה במקום. כמו־כן ירו מייד בבלתי־לגליים שנתפסו. מדובר באלה שקפצו מן הרכבת שהובילה את יהודי הגיטו לטרבלינקה באקציה השניה (10 בינואר 1943). הם הגיעו למוקושין והסתתרו זמנית במיבנים העזובים.

לפעמים ניסו אסירים לברוח משדות מוקושין. כמה מהם הצליחו ואילו אחרים נתפסו ונורו. באחת הפעמים נורו שניים מבין הבורחים, נפגעו בזרועותיהם ונשארו בחיים. חבריהם הסתירו אותם ואף הצליחו לרפא את

פצעיהם. באחד המיפקדים במוקושין הוציא רייניקה מהשורה שתי נשים שלא היו כלולות ברשימת העובדות, לא היו זהירות דיין ויצאו ממיסתורן. הן הצליחו לברוח ונעלמו כהרף־עין. הרוצח הבחין בכך והתחיל לרדוף אחריהן, אך הן מצאו מיסתור בערימת זבל. שתיהן שרדו.

מיספר העובדים במוקושין הצטמצם והלך ועד סוף 1943 הועברו כולם למחנות ראדום, סטאראחוביצה וקיילצה יחד עם אסירי ה"ליציאום" האחרים.

האיכר ואדמתו / בנייק ציילון

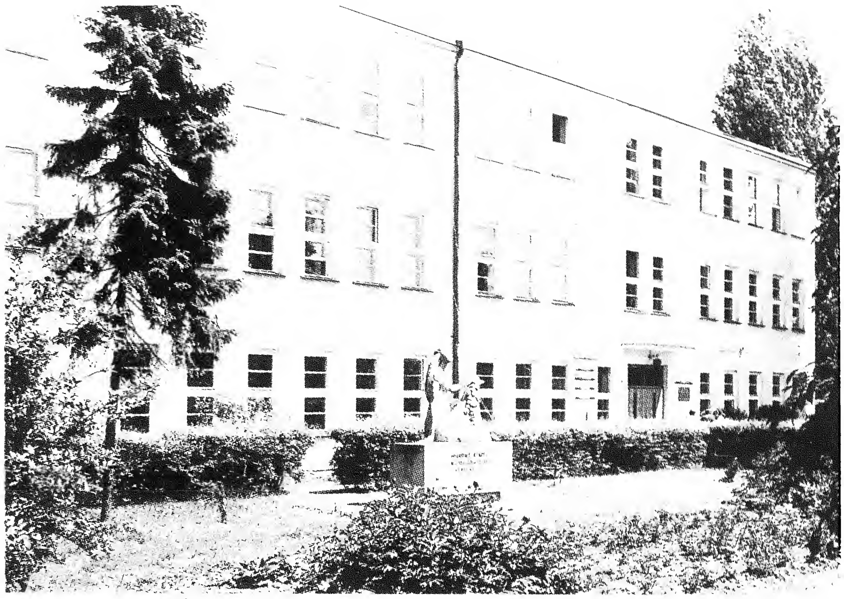
בחורף 1943 הועסקו כל עובדי ה"ליציאום" בהריסת בתיהם של איכרים פולנים שפונו מהם ומשקיהם ניתנו לפולקסדויטשה. כל מתיישב גרמני קיבל כמה משקים סמוכים זה־לזה וצירף אותם ליחידה אחת, בהשאירו לעצמו את בית־המגורים ואת מיבני המשק שהיו במצב הטוב ביותר. אנחנו הועסקנו בהריסת המיבנים הרעועים שהמתיישבים לא היו מעוניינים בהם. האיכרים שנועדו לגירוש נצטוו לעזוב מייד והותר להם לקחת רק את בגדיהם וכלי־המיטה שלהם. כל שאר רכושם נמסר לבעלים החדשים. בעוד האיכרים עומדים על סף ביתם, היינו ניגשים לעבודת ההריסה.

פעם הייתי עד למחזה מזעזע שנשאר חרות בזכרוני כל חיי: איכר פולני זקן מהכפר מוקושין אסף את בני משפחתו לפני שגורשו מנחלתם. הם השתטחו על הארץ, כרעו ברך והתפללו. לאחר־מכן לקח כל אחד מהם גוש אדמה, פורר אותו והכניס לשקית. כולם עזבו יחד את הכפר בהשאירם מאחוריהם את משקם היפה שבפיתוחו השקיע אבי־המשפחה את כל חייו.

מחנה "ליציאום"* / אווה פלדנקרייז

בקיץ 1942 הוקם מחנה־עבודה בבנין ה"ליציאום" (בית־ספר תיכון לבנות) ברחוב גולנביצקה 18 שבפרבר סאנדוֹמייז'. ה"ליציאום" נמצא ליד בית־העלמין היהודי, ושוכני המחנה עתידים היו להיות עדים לזוועות שהתרחשו שם. מפקד המחנה היה איש אס־אס אברהארד ולו שני עוזרים, קאזורה ובירנפלד. המפקח על מחנה זה כמו גם על מחנה מוקושין היה מאיור אס־אס הלמוט רייניקה, שעמד בראש המיבצע לנישול האיכרים

* ראה ב"מפת סאנדומייז', העיר העתיקה".

The Lyceum building
בניין הליציאום

הפולנים בדיסטריקט ראדום וליישובם של פולקסדויטשה במקומם. סאנדומייז׳ נמצאה בשטח שיועד לקליטת המתיישבים החדשים בזכות הקרקעות הפוריות שבסביבתה. המגמה היתה ליצור עובדה היסטורית שהאזור הוא גרמני. בתוך המחנה אורגנו בתי־מלאכה לחייטות, סנדלרות, חשמלאות, לתיקוני רדיו וכו׳. האחראי על העובדים בסדנאות האלה היה איש אס.אס פון־בולוב, שלפי עדויות העצירים התייחס אליהם בצורה אנושית והוגנת. יום־יום הגיעו למחנה יהודי הגיטו, עבדו בו וכל תוצרתם נועדה לפולקסדויטשה המתיישבים שהגיעו לכאן מכל פולין. על המחנה שמרו אנשי אס־אס זוטרים.

ב־7 באוקטובר 1942 הגיעו ל״ליציאום״ כ־300 יהודים מאופאטוב. אלה היו הראשונים שהתגוררו במחנה. כבר בספטמבר ניהל היודנראט באופאטוב משא־ומתן עם אנשי אס־אס ושיחד אותם שימצאו מקום ״בטוח״ בשביל עשירים מיוחסים, המקורבים ליודנראט. הם הגיעו משפחות־משפחות עם ילדיהן. כל עוד התקיים המחנה הם היו הקבוצה בעלת המעמד החזק בקרב העצירים.

ב־28 באוקטובר בשעות הערב, יום לפני האקציה הראשונה, הובאו למחנה בעלי־המלאכה מקרב בני סאנדומייז׳ שעבדו כל הקיץ בסדנאות שבבניין ונצטוו ללון במקום. אחדים מהם הצליחו להביא את נשותיהם ואף את ילדיהם. באותו ערב גם הובאו למקום כחמישים מעובדי מוקושין הוותיקים. כל הבאים שוכנו בארבעת האולמות הגדולים של בניין

ה"ליציאום", שבהם הותקנו מיטות תלת־קומתיות. כמה ימים אחרי האקציה החלו מגיעים למחנה אנשי סאנדומייז' שהסתתרו בסביבה, בכפרים וביערות. הם חיו בפחד מתמיד שמא יגלו אותם שומרי האס־אס, אך התנאים ה"נוחים" ששררו במחנה משכו אותם אליו. הם נהגו להתגנב בלילות אל הבניין ובני־העיר עזרו להם להסתתר, אך חייהם היו בסכנה מתמדת.

ב־15 בנובמבר הגיעה למחנה קבוצת אנשים מקלימונטוב אחרי האקציה בעירם. הם צורפו באופן לגלי. בין הבאים היה ישראל טננוורצל, מי שהיה מפקד המשטרה, ועימו אשתו וילדו. מספר האנשים במחנה היה בממוצע כ־400 נפש.*

יז'י סאלומונוביץ', מי שהיה יו"ר היודנראט בגיטו סאנדומייז' אחר רצח גולדברג, הועבר עם אשתו חנקה למחנה אחרי האקציה הראשונה. הוא מונה לתפקיד זקן המחנה ותוארו בפי הגרמנים היה "קומנדאנט", כי היה מפקדם של השוטרים היהודים שבמחנה. לא עבר זמן רב והוא נאסר (בחודש דצמבר), הוחזק בבית־הכלא בסאנדומייז' לשם חקירה ומשם הבריח לאשתו מכתב־תחנונים שתעשה הכול להצלתו. כעבור כמה ימים הועבר לידי הגסטאפו בראדום. מאיור רייניקה זעם על שלקחו ממנו, כדבריו, את האדם ההגון ביותר ואף נסע בעניין זה לראדום, אך ללא־הועיל. נראה שהשפעתו היתה מועטה ולא עמדה לו להושיע את היהודי שחפץ ביקרו. סאלומונוביץ' נשלח לאושוויץ ולאחר כל מה שעבר עליו שרד.

במקומו מונה כמפקד המחנה יורק הרצברג, לשעבר סגן מפקד המשטרה בגיטו אופאטוב. חיים ארנברג, גם הוא מאופאטוב, שימש מזכיר המחנה ובתפקידו זה ניהל את רישום העובדים. הוא היה מעורב בכול והצליח לקשור קשרים עם אנשי אס־אס במחנה, היה מקובל עליהם וידע לנצל זאת לטובת הכלל.

בפברואר 1943 הגיעו מאוסטרובייץ אנשי אס־דה וחיפשו את זקן המחנה יורק הרצברג. הוא שהה אז בעיר, אבל בהיוודע לו הדבר התייצב מייד, כי הוריו, אשתו וילדו היו ב"ליציאום". הוא נאסר, הובל לבית־המעצר העירוני ושם נורה. הוא נרצח משום שהז'נדארמים קינאו באנשי האס־אס ב"ליציאום" שניהלו עסקים מוצלחים עם היהודים ולכן הלשינו על "היהודי של האס־אס".

ישראל טננוורצל מונה להיות זקן־המחנה, אך כעבור זמן קצר פיטרוהו ובמקומו מינו את מרדכי וייסבלום, יו"ר היודנראט באופאטוב ולאחר־מכן יו"ר היודנראט ב"יודנשטאט" בסאנדומייז'. הוא הגיע למחנה סמוך

---

* בעיריית סאנדומייז' נמצא רישום האוכלוסיה ממארס 1943, לפיו היו ב"ליציאום" 407 יהודים: 286 גברים, 113 נשים, ו־8 ילדים מתחת לגיל 10.

לאקציה השניה בינואר 1943 ומילא תפקיד זה עד שנאסר בפרשת האזנה לרדיו, נשלח לאושוויץ בקיץ אותה שנה ושם ניספה.

מדי־יום הובילו השוטרים היהודים את קבוצות העובדים לעבוד במוקושין ובכבישים בסביבה. פעם בשבוע הובילו את כל העצירים אל בית־המרחץ שליד גדר הגיטו. באופן זה יכלו היהודים ב"ליציאום" לשמור על קשר עם קרוביהם שבתוך הגיטו.

התנאים ששררו במחנה היו קשים אבל נסבלים. יחסם של הגרמנים אל העצירים היה הוגן למדי, ובתוך המחנה עצמו לא התנכלו להם. לעומת־זאת, אנשי אס־אס שפיקחו על העבודה מחוץ למחנה, נהגו ביד קשה, ולא־פעם היכו את העובדים המותשים ולפעמים גם ירו בהם.

ההשכמה היתה בשעה ארבע בבוקר כדי להספיק להגיע לעבודה בשעה חמש. העבודה נמשכה עד שבע בערב עם הפסקה של שעה לארוחת־צהריים. האוכל היה לא רע יחסית, מה גם שאפשר היה לקנות מצרכים מפולנים, במקומות־העבודה בכבישים ובמוקושין וגם ליד גדר ה"ליציאום", כי שם השמירה לא היתה קפדנית. אבל לא לכולם היה כסף או חפצים להחליפם במיצרכי־מזון. מדי־חודש קיבלו העצירים 5 ק"ג לחם, 200 גרם סוכר, 30 אבקות סכרין, חצי ק"ג ריבה ולפעמים 2 ביצים. מדי־בוקר־וערב קיבלו קפה שחור ובצהריים ובערב – מרק־ירקות.

ממחנה זה אפשר היה לקיים קשר עם יהודי סאנדומייז' וגם עם יהודים מערים אחרות שנמצאו במחנות־עבודה לא־מרוחקים, כגון סקארז'יסקו. הקשר נעשה באמצעות שליחים פולנים אמינים, אנשים שעבדו יחד עם היהודים במיפעלים שליד המחנות. תמורת תשלום היו מגיעים בימי א' לגדר של ה"ליציאום", מביאים איתם מכתבים וחוזרים עם כסף שעצירי ה"ליציאום" נהגו לאסוף מדי־שבוע ביניהם כדי לשלוח לבני־עירם במחנות שבהם שררו תנאים קשים מאוד. ויטאס, השליח הפולני מסקארז'יסקו, הצטיין במיוחד במסירותו ובהגינותו.

ביום הראשון של האקציה ב־29 באוקטובר 1942 הגיע ל"ליציאום" איש האס־אס שילד מראדום וחיפש קרבנות לשילוח. הוא שבר כיסא, נטל ממנו רגל והיכה בה באכזריות בנשים ושלח אותן עם ילדיהן לגירוש יחד עם יהודי הגיטו. אחרי האקציה ראו עצירי ה"ליציאום" מבעד להלונות הבניין את כל הזוועות שהתרחשו בבית־העלמין היהודי הסמוך. באחד הערבים שלאחר האקציה הגיע רייניקה בראש קבוצת אנשי אס־אס וציווה על האסירות שבמחנה להתפשט. לאחר־מכן ערכו חיפוש על גופותיהן בעוד הן עומדות עירומות ומושפלות. שדדו מהן שעונים, טבעות ודברי־ערך אחרים. בני סאנדומייז' שהצליחו להימלט מהאקציה והסתתרו בפחד מפני הגרמנים ומפני הפולנים, החלו להתגנב למחנה.

בשבוע הראשון לחודש ינואר הכינו אנשי האס־אס ב"ליציאום" רשימה של עצירים לפי מקומות־עבודה, גיל ומקצוע, דבר שעורר חרדה בקרב

האסירים. ל״ליציאום״ היו מגיעים תכופות אנשי היודנראט מהיודנשטאט וביניהם גודל רדלמן. ימים ספורים לפני האקציה הם הרכיבו רשימה של חברי היודנראט שמילאו בנאמנות את תפקידם והגישו אותה לגרמנים. מייד לאחר מכן הועברו מהמחנה לגיטו 150 איש (110 גברים ו־40 נשים וילדים). באותה עת הובאו מהגיטו למחנה אנשי היודנראט וקרובי משפחותיהם. ניצולי המחנה טוענים שהיתה זו עיסקה עם אנשי אס־אס שב״ליציאום״. רק קבוצת העובדים במוקושין שבינתיים קטנה והלכה, שרדה בשלמותה ואיש מהם לא נלקח לגיטו. ביום האקציה יצאו אנשי הקבוצה כרגיל לעבודה. כמה מבין 150 האנשים שהועברו לגיטו הצליחו להימלט וחזרו ל״ליציאום״ ועצירי המחנה השתדלו להסתירם. השאר צורפו לטרנספורט לטרבלינקה.

במחנה היה בית־מלאכה לתיקוני רדיו, דבר שאיפשר ל־14 עובדיו היהודים להאזין לשידורים מלונדון. מובן שהחדשות הגיעו לכל עצירי המחנה. הדבר נמשך עד שהלשינו עליהם. כל עובדי בית־המלאכה נאסרו וכ״אסירים פוליטיים״ נשלחו בקיץ 1943 לאושוויץ. ביניהם היו חיים גרינברג וקופל ואסר מסאנדומייז׳, מרדכי וייסבלום זקן־המחנה ומוטל שולמן, מי שהיה יו״ר היודנראט בקלימונטוב. את המאסר ביצעו פטר וברונו, אנשי אס־דה מאוסטרובייץ. באחד הימים נאסר גם גודל רדלמן, הובל לאוסטרובייץ ושם נרצח לאחר שעונה באכזריות רבה.

אחרי האקציה השניה החלו להגיע ל״ליציאום״ אנשים שקפצו מהרכבת. אנשי המחנה כינו אותם, כידוע, בשם ״צנחנים״. השוטרים היהודים נצטוו להסגיר אותם, אבל הם לא עשו כן. חבריהם ב״ליציאום״ קיבלו אותם בשמחה מהולה בפחד, כי היו חייבים לדאוג שלא יתגלו וגם לספק להם מזון. בבוקר היו מצרפים אותם לקבוצות־עבודה ביציאתן מה״ליציאום״ ובערב בשובם למחנה אחרי העבודה היו מקבלים אותם ״למשמר״. הדבר לא היה פשוט כי לפני היציאה לעבודה ערכו אנשי אס־אס מיפקד, ומדי־פעם גם ערכו חיפוש במחנה. את הבלתי־לגליים שגילו הובילו לבית־העלמין וירו בהם שם. בעזרת עצירי ה״ליציאום״ הצליחה קבוצה של הבלתי־לגליים למצוא עבודה במפעל ״מטאן״*. שתי אחיות, נכדותיו של יעקב וילצ׳ק ״הזקן״, בלתי לגליות אף הן, עברו לגיטו והועסקו שם ביחידת־פינוי, וב־15 במאי 1943 נשלחו למחנה־עבודה פיונקי.

שיינדל דיזנהויז, הנערה היפה מסאנדומייז׳ הסתתרה והתכוננה לברוח מהעיר כשהיא מתחזה לנוצריה, אך קאליטה, השוטר הפולני הידוע לשימצה, הכיר אותה. לא עזרו תחנוניה, הוא הביא אותה לבית־העלמין ושם ירו בה. זליג שטרום, חייט מהרחוב היהודי, שוטט בסביבת

---

* ראה הרשימה ״יחידת העבודה במפעל ׳מטאן׳״ בפרק ״בגיטו השלישי״.

ה"ליציאום". הוא ביקש משוטר יהודי שהוביל קבוצת עובדים למוקושין שיצרפו אליהם, אך הלה פחד וסירב. זליג נתפס ונורה. גם האחים רייכמן מסאנדומייז' מצאו את מותם ליד ה"ליציאום". אברהמ'לה המכונה "אדם" נתפס כבלתי־לגלי, הובל למוות, אך ברגע מסויים פשט מעליו במהירות־הבזק את מעיל־החורף שלו, השליכו על ראשו של איש האס־אס, חבט בו ונמלט. אולם הוא נהרג מאוחר יותר בידי רוצחים פולנים ולא זכה לשרוד.

המסתתרים בכפרים אצל נוצרים נהגו, כאשר תקפו אותם געגועים, לבקר מזמן־לזמן ב"ליציאום" למרות אזהרות הידידים במחנה. באחד הלילות ערכו אנשי האס־אס מצוד על "ציפורים", כפי שכינו את מי שלא השתייך למחנה באופן לגלי, ואת מי שתפסו – רצחו. ביניהם נמצא אחד שהצליח לברוח מטרבלינקה והגיע ל"ליציאום" שעות ספורות לפני כן.

גניה קלוס בת ה־20 היתה בתו של יודל קלוס, עובד־אדמה מאחד הכפרים שליד סאנדומייז'. בלונדית, בעלת מראה ארי מובהק ומיבטא כפרי, הסתובבה בכפרים באופן חופשי, הביאה משם מזון ליהודים וידיעות על קרוביהם המסתתרים בסביבה. היא דאגה למצוא מקומות־מיסתור אצל פולנים לבלתי־לגליים והבריחה לעצירי המחנה כסף שהשאירו אצל ידידים פולנים בעיר. נהגה להתקרב לעובדים שיצאו בקבוצות למוקושין ולמסור בזהירות את הכסף, לבל יבחינו בה השוטרים. וכך היתה לקשרית אמיצה בין הגיטו והמחנה לבין העולם החיצוני.

לאחר האקציה השניה זיהה אותה השוטר הפולני קאליטה. הוא תפס אותה, סגר בבית־המעצר העירוני והודיע לגרמנים. כשנודע דבר מאסרה ב"ליציאום" נחלצו שלושה צעירים בני סאנדומייז' להצילה. הם הצליחו להבריח לתאה משור קטן והיא החלה לנסר את סורגי־הברזל של החלון. בטרם סיימה, הופיעו ז'נדארמים והעבירו אותה לבית־הסוהר ומשם הובלה לבית־העלמין יחד עם קבוצה של בלתי־לגליים, רובם צעירים מאופאטוב שנתפסו ליד ה"ליציאום". בדרך ניסתה לברוח אבל השוטר הפולקסדויטשה ויצק רדף אחריה, ירה בה ופצעה ברגלה. צולעת גרר אותה באכזריות לבית־העלמין ושם נורתה למוות ונקברה בקבר־אחים.

בני משפחתה וידידיה הרבים ראו אותה בדרכה האחרונה בעד חלונות המחנה ומיררו בבכי.

ב"ליצאום" היו כמה ילדים כמעט לגליים יחד עם הוריהם. אנשי אס־אס ידעו זאת ואף השתעשעו עימם. ביניהם היה אדאש, בנו הקטן של הרצברג, זקן המחנה, אווה טראובה בת החמש מאופאטוב שהיתה נערצת וחביבה על עצירים ושומרים גרמנים כאחד ויוסל'ה*, בנו בן־השלוש של ישראל שלייפשטיין הרצען מסאנדומייז', ילד שהתחבב במיוחד על בילוב. כאמור, אנשי האס־אס העלימו עין בדרך־כלל מהימצאותם של

* ראה עדותו של אביו.

גניה קלוס
Genia Klus, who maintained the contact between the inmates of the Lyceum camp and the autside world

הילדים במחנה. רק לקראת ביקור של אישים "רמי מעלה" מראדום, נהגו הוריהם להחביאם.

כמעט כל הילדים שהיו ב"ליציאום" ניספו בשלוש האקציות. ניצלו יוסל'ה שלייפשטיין ובתה של שרה סאכנוביץ' בלבד*.

אסירי הליציאום המשיכו בחייהם ובעבודתם היומיומית, ולמרות היאוש והעצב בקעו לפעמים קולות שירה ושמחה מהמחנה. מרבית עצירי המחנה היו צעירים שרצו לחיות ולו את חיי הרגע, כי עתיד לא היה להם. כל רגע עלולה היתה לנחות עליהם מהלומה – ביקור פתאומי של אנשי אס־דה מאוסטרובייץ או של הז'נדארמים מסאנדומייז', שבדרך־כלל הסתיים באסון. אין איפוא תימה שבאווירה זו, אנשים שמעולם לא טעמו משקה חריף החלו לשתות.

העובדים במוקושין הצליחו לאפות ב"ביקתה הלבנה" מצות לפסח, וחילקו אותן בין חבריהם במחנה "ליציאום" – פיסה קטנה לכל אחד.

באביב 1943 עברה ההשגחה על המחנה לארבעה אנשי אס־אס ממוקושין: ברנר, גראנבילר, יגר וטאוגהאוסר. עם בואם נעשו החיים במחנה בלתי־נסבלים. העצירים חדלו להשלות את עצמם בדבר העתיד הצפוי להם והחלו לחפש קשר עם פרטיזנים. ואמנם נוצר הקשר עם

* ראה הרשימה "גורלות" בפרק "היודנשטאט' – הקמתו וחיסולו".

פרטיזנים פולנים שהיו מוכנים לקלוט לשורותיהם יהודים. אולם לבסוף סירבו לקבלם, כי חששו מתגובתם של חבריהם רוצחי יהודים.

בנייק ציילון, שהיה עציר המחנה, שגם הוא חיפש דרך אל הפרטיזנים, מספר:

"בליל 18 במאי 1943, מצוייד בנשק ובכיסי ניירות אריים, ברחתי ממחנה 'ליציאום' יחד עם קבוצת חברים. מטרתנו היתה להצטרף לפרטיזנים הפולנים, שאת מפקדם הכיר אחד מאיתנו. נקבעה לנו פגישה בביתו, במרחק 12 ק"מ מסאנדומייז'. עשינו את דרכנו ברגל ונפגשנו עם המפקד, אך נחלנו אכזבה מרה. הוא הודיע לנו חד־משמעית שקיבל פקודה רשמית מהממונים עליו שלא לצרף אותנו. ויותר מזה, הוא נצטווה לירות בכל יהודי שיפגוש בדרכו. המפקד אמנם לא קיבל אותנו, אך גם לא ירה בנו. מיואשים חזרנו למחנה.

"שונה וטרגי היה גורלם של בני עירנו אברהם ויינטראוב והאחים משה ופנחס ואסר, שאף הם ברחו מהמחנה כדי להצטרף לפרטיזנים הפולנים. הם קבעו פגישה עם מפקד פרטיזנים באמצעות ידיד פולני, אך בדרך אליו רצחו אותם אנשי הקבוצה שאליה רצו להצטרף. כשנודע הדבר לגרמנים, אמרו בזעם: 'לירות ביהודים זו זכותם של הגרמנים בלבד ולא של הפולנים.' כשלא הצליחו להצטרף לפרטיזנים פולנים ביקשו נציגי הנוער ב'ליציאום' מן הפרטיזנים נשק וגם הדרכה כיצד להגיע ליער. בדעתם היה להקים קבוצת לוחמים עצמאית. מבוקשם לא ניתן להם והקשר איתם נותק."

באוגוסט 1943 החל חיסול מחנה "ליציאום". העצירים נשלחו למחנות ראדום, קיילצה, פיונקי וסטאראחוביצה. בקיץ 1944, עם התקרב החזית הרוסית, הם נשלחו משם לאושוויץ, בוכנוואלד ולמחנות־ריכוז אחרים.

בעיר סאנדומייז' לא נשארו עוד יהודים, חוץ ממתי־מעט שמצאו מיסתור אצל משפחות פולניות בעיר ובסביבה.

לפני הנסיגה מפולין החל מיבצע טשטוש הפשעים. הגרמנים הגיעו לבית־העלמין היהודי בסאנדומייז', כדי למחוק את עקבות רצח היהודים. הפולני ולודז'ימייז' אורלובסקי,* שהיה נער באותם ימים, היה עד לפעולה זו, והוא מספר:

"בקיץ 1944 החלו הגרמנים לפנות תושבים מבתיהם ברחובות הסמוכים לבית־הקברות היהודי: סוחה, צגיילניאנה וגולנביצקה. הם הגיעו גם לבית שלנו ולאחר שנוכחו לדעת כי הוא מרוחק למדי מבית־הקברות, השאירו אותנו במקום. החלו להוביל במשאיות לבית־הקברות חומרים שונים ובתוכם מחצלות ארוכות מקני־סוף. פועלים יהודים (כנראה ממחנה־עבודה בסביבה) הקימו גדר בגובה 4־5 מ' מסביב לבית־הקברות. הגרמנים הציבו

* ולודז'ימייז' אורלובסקו תאר גם את מהלך האקציה הראשונה.

האחים משה (מימין) ופנחס ואסר
The brothers Moshe (on the right(and Pinhas Wasser, murdered by Poles on the way to partisans

שמירה של 24 שעות ביממה סביב האזור ואסור היה להתקרב לשם.

"אחד השומרים הוצב ליד ביתנו על גבעה ושמר שם כל השבוע. כל בוקר נאלצתי להביא לו ארוחה וכשגמר לאכול הייתי מחזיר הביתה את כלי־האוכל. כך יכולתי לראות את הגדר שהקימו, אך לא ידעתי מה מתרחש מאחוריה. היינו סקרנים לדעת מה קורה שם. לבסוף ראיתי מצמרת של עץ ליבנה גבוה ולאחר־מכן מגג של מתבן מה מתרחש בפנים. לעיני נתגלה מראה מדהים: במרכז בית־הקברות בערה ערימת עצים ענקית וקבוצת עובדים יהודים התיזו עליה חומרים דליקים. על הערימה בערו גופות של אנשים (כנראה יהודים) שהובאו לכאן במשאיות וגם גופותיהם של יהודי סאנדומייז' אשר הוצאו מקברי־אחים במקום. בדרך זו טשטשו הגרמנים את עקבות פשעיהם הנוראים. הערימה הבוערת נראתה בערבים מעצים גבוהים או מגגות, כי האש האירה היטב את השטח ואפשר היה גם לראות את העובדים שטיפלו במדורה.

"לאחר שבועיים הסתיימה שריפת הגופות, הגדר פורקה בלילה והגרמנים עזבו. מייד רצתי אל בית־הקברות ונכנסתי בשער הפתוח. בית־הקברות היה שומם ומקום המדורה היה שחור ובולט־לעין. הייתי יחף ובאי זהירות התקרבתי לשם, וכפות רגלי ניכוו מהקרקע הלוהטת. בבית־הקברות ובסביבתו עמד ריח עשן והתקשיתי לנשום. הייתי הראשון שדרך על האדמה החרוכה הזאת. את האפר של המדורה הענקית קברו העובדים היהודים בבור גדול. על הקבר הזה צמחו בשנים הבאות עשבי בר גבוהים וירוקים."

סנדומייז' שוחררה ב־18 באוגוסט 1944 על־ידי הצבא האדום.

תאריכון

תאריך	סאנדומייז' הקהילה היהודית, הגיטו הפתוח, ה"יודנשטאט", הגיטו השלישי	מחנות עבודה		
		"מטאך"	"מוקושין"	"ליציאום"
1 בספטמבר 1939	פרוץ מלחמת העולם השניה			
8 בספטמבר 1939	כניסת הגרמנים לסאנדומייז'			
11 בספטמבר 1939	המסע לזוחצ'ין			
– באוקטובר 1939	"יום ההקפות"			
21 באוקטובר 1939	הקמת היודנראט בסאנדומייז'			
– ברצמבר 1939	קליטת פליטים			
1940 – 1941	גיטו פתוח – גזירות			
ינואר 1942	הידיעה על תכנית ההשמדה			
אביב 1942	הפעולה נגד ה"קומוניסטים"			
קיץ 1942	אירגון מקומות עבודה כהצלה מגירוש		מקום עבודה כהצלה מגירוש	מקום עבודה כהצלה מגירוש
2 באוגוסט 1942	רצח היו"ר גולדברג			
ספטמבר-אוקטובר 1942	ריכוז יהודי הסביבה בגיטו סאנדומייז'			
7 באוקטובר 1942				הגעת קבוצת יהודי אופאטוב – ראשית קיומו של המחנה
אוקטובר 1942		הקמת המחנה	הקמת המחנה	
28 באוקטובר	העברת עובדי ה"ליציאום" מהגיטו למחנה		העברת קבוצת עובדי "מוקושין" הוותיקים למחנה "ליציאום" (בזה מתחסל "מוקושין" כמחנה וחוזר להיות מקום עבודה)	

תאריך	סאנדומייז' הקהילה היהודית, הגיטו הפתוח, ה"יודנשטאט", הגיטו השלישי	מחנות עבודה		
		"מטאך"	"מוקושין"	"ליציאום"
29 באוקטובר 1942	האקציה הראשונה – גירוש לבלז'ץ והסתתרות בבונקרים		צירוף המסתתרים ב"מוקושין" לטרנספורט באקציה הראשונה	צירוף נשים וילדים לטרנספורט באקציה הראשונה
15 בנובמבר 1942	הגעת קבוצת יהודי קלימונטוב לשטח הגיטו המחוסל			הגעת קבוצת יהודי קלימונטוב למחנה "ליציאום"
סוף נובמבר 1942	הקמת ה"יודנשטאט" (הגיטו השני)			
ראשית דצמבר 1942	הגעת שרידי האקציות מאופאטוב, אוסטרובייץ וסטאשוב לגיטו השני בסאנדומייז'			
13 בדצמבר 1942	רצח הרבי מאוסטרובייץ			
– דצמבר 1942				מאסר ראש המחנה יז'י סאלומונוביץ'
3 בינואר 1943		חיסול המחנה והבאת עציריו ל"יודנשטאט"		
10 בינואר 1943	האקציה השניה – גירוש לטרבלינקה, שילוח 300 גברים למחנה עבודה סקארז'יסקו – חיסול ה"יודנשטאט"			צירוף עצירים לטרנספורט באקציה השניה
– ינואר 1943	הקמת הגיטו השלישי (אחרי האקציה השניה)			רצח "הבלתי לגליים" (אחרי האקציה השניה)
– פברואר 1943				רצח ראש המחנה יורק הרצברג
7 באפריל 1943		העברת 80 יושבי הגיטו השלישי למיפעל "מטאן"		

"ליציאום"	"מוקושין"	"מטאן"	סאנדומייז' הקהילה היהודית, הגיטו הפתוח, ה"יודנשטאט", הגיטו השלישי	תאריך
			החזרת עובדי מיפעל "מטאן" לגיטו, שילוחם למחנה עבודה "פיונקי", רצח זקנים וילדים, חיסול הגיטו השלישי	15 במאי 1943
העברת כל עצירי המחנה למחנות עבודה בדיסטריקט ראדום, חיסול מחנה "ליציאום"				קיץ – סתיו 1943
			מיבצע טשטוש העקבות של הרציחות ההמוניות	קיץ 1944
			שיחרור סאנדומייז' על־ידי הצבא הסובייטי	18 באוגוסט 1944

(Header spanning the three left columns: מחנות עבודה)

א.פ.

אדם וגורלו ★ עדויות

אֶרֶץ עֵפָתָה כְּמוֹ־אֹפֶל,
צַלְמָוֶת וְלֹא־סְדָרִים;

איוב יא, 22

יאדז'יה אייזנברג
בת רוחצ'יה ואלתר־איציק מנדלבאום

במשפחתנו היו שמונה ילדים: חמישה בנים ושלוש בנות אך מלבדי נשארו בחיים שני אחי, משה וסומר, המתגוררים בברזיל מאז שנות השלושים. זכורה לי סיבת הגירתם לארץ זו. אחי יענק'לה, בעת שרותו בצבא הפולני, בא ללון בבית ללא רשות. כבר באותו לילה הופיעו בביתנו אנשי המשטרה הצבאית, "קאנארקים" בשפת העם, והיכו אותו מכות־רצח. ראה זאת אחי משה והחליט שהוא לא ישרת בצבא הפולני. קם ונסע לברזיל. במשך הזמן הצטרף אליו אחי סומר. אלתר שלייפשטיין הזקן שעבד בעירייה סידר לו את הניירות הדרושים. לפיכך נשארו שניהם בחיים. אחי שלמה, אייזיק ויענק'לה על משפחותיהם ניספו יחד עם יהודי סאנדומייז' ואילו אחיותי אסתר'קה ופרלה ומשפחותיהן שגרו בזאמושץ', ניספו בגירוש יהודי עיר זו. אבי נפטר בינואר 1941 בסאנדומייז' והובא לקבר־ישראל. אמי הסתתרה בעת האקציה הראשונה ב־29 באוקטובר 1942, במרתף של בית ורנר. המרתף נתגלה אחר האקציה וכל המסתתרים בו נלקחו לבית־הסוהר וכעבור שלושה ימים הובלו לסטאשוב. בדרך נורו כולם.

ביתנו היה בית מסורתי. אבי היה חסיד, אך הילדים לא הלכו בדרכו. היו לי חברות רבות, אבל אף אחת מהן לא שרדה. היינו בתנועת הנוער "השומר הלאומי". שמחה רוטנשטיין היה ראש הקבוצה שלנו. נהגנו להתאסף, לדון בשאלות התנועה, ללמוד עברית, לרקוד ולבלות יפה. גם נהגנו להיפגש עם נוער יהודי מיישובי הסביבה.

כך נמשכו החיים עד יום שישי בבוקר, 1 בספטמבר 1939, יום פרוץ המלחמה. עם התחלת ההפצצות ירדו כל דיירי הבית למרתף. ישבנו שם כמה שעות. עלה בדעתי לעבור לביתה של רחל קרבל. כשרצתי אל הרחוב היהודי הופיעו גרמנים רכובים על אופנועים וכשהבחינו בי ירו לעברי. למזלי הכדורים לא פגעו בי. חזרנו לדירתנו. אפינו לחם בקמח שהוקצב למאפייה שלנו. אמנם אפינו קצת לחם לבן "מן הצד" עד שהלשינו עלינו,

כי הדבר היה אסור. בעקבות ההלשנה באו שוטרים גרמנים למאפייה. אחי איז׳יו (אייזיק) החליט, כדי להגן על אבי, להגיד לגרמנים שהוא בעל המאפייה. אבי ניסה לשכנע אותו שלו עצמו כאדם זקן לא יעשו דבר, ואילו אותו, הצעיר, יאסרו ויכו. אבל אחי בשלו. כשנכנסו הגרמנים למאפייה ושאלו מי הבעלים, הציג אחי את עצמו והם הושיבוהו במאסר. אבי ראה את עצמו אשם בסבלו של אחי ומרוב צער חלה ונפטר, והוא בן 65. זה היה בינואר 1941.

השתדלתי אצל שלטונות בית־הסוהר והצלחתי לשחרר את אחי ללוויה. מדי־ערב הוא הגיע לאמירת "קדיש" מלווה בשוטר. לבסוף גם הצלחתי לשחררו. בקיץ 1942 הוא הצטרף יחד עם חברתו, בתו של אברהמ׳לה מנדלבוים, למחנה מוקושין והאמין שהעבודה שם תציל אותם מגירוש.

באקציה הראשונה עמדתי ליד בניין העירייה עם כל היהודים, ומה ראו עיני? יהודים רבים ממחנה מוקושין, וביניהם גם אחי, הובאו גם הם לכיכר. אחי ניגש אלי ושאלתי אותו מה הוא עושה בכיכר. הוא הרגיע אותי ואמר שלא אדאג. מוקושין הוא מקום־העבודה הבטוח ביותר והבטיחו להם להחזירם מייד לשם. הוא עדיין הישלה את עצמו. כששאלתי אותו אם הוא זקוק לכסף, ענה לי שאיננו זקוק כי מחזירים אותם מייד למוקושין. כך הם עמדו שם עד לפנות־ערב, עת נשלחו כולם ואחי ביניהם לבלז׳ץ. אילו היה עדיין כלוא בבית־הסוהר, יתכן שהיה מגיע למחנה "ליציאום" וכמו אחרים היה נשאר בחיים. לפני האקציה הראשונה היה ידוע שהשוטרים לא ייכללו בגירוש וביום האקציה נודע שנשותיהם של השוטרים גם הן לא תגורשנה. באותו בוקר הוציא אותי חברי יעקב ורנר כ"אשתו" מכיכר העירייה וכך ניצלתי. אמי, כאמור, הסתתרה במרתף של משפחת ורנר עם עשרה אנשים נוספים. במשך שבועיים ימים אנחנו, השוטרים היהודים ו"נשותיהם", סיפקנו להם אוכל ומים, עד שהמרתף נתגלה.

סכנת הגירוש עדיין ריחפה מעל ראשי, כי יעקב ורנר, בהיותו אדם הגון וטוב־לב, לא התאים להיות שוטר ואיימו עליו בפיטורים. כשהוקם ה"יודנשטאט" בסאנדומייז׳ כעבור שבועיים, כבר לא הייתי זקוקה למעמד של "אשת שוטר", כי לכל יהודי היתה זכות להישאר בגיטו. חייתי בגיטו השני, שהיו בו כ־7000 יהודים, עד לאקציה השניה. ימים ספורים לפני האקציה הסתתרנו אצל חברה נוצריה מימי בית־הספר. היו בינינו: פרומצ׳יה ורוז׳יה ורנר – אחיותיו של חברי יעקב – פסיה מאלה, בלומה ליכטנשטיין, אחיה אברהמ׳לה ואני. כשהלשינו עליה שהיא מסתירה יהודים העבירה אותנו הנוצריה לביתו של אחיה. ב־10 בינואר 1943 חיסלו הגרמנים את ה"יודנשטאט".

לוזר צ׳פניק, שהיה במחנה "ליציאום" באותה תקופה, ידע את מקום

המחבוא שלנו. בביקורו אצלנו לאחר האקציה השניה ביקשתי ממנו שיקח אותי ל"ליציאום", כי תנאי הקיום בבור מאחורי המחסן הכבידו עלי. הובא לנו אוכל פעם ביום ורק לעתים רחוקות יכולנו להתרחץ. הוא הסביר לי שאין הוא יכול לעשות דבר בעניין זה. לכן כתבתי מכתב למכרי זיגמונט וארסקי, פליט מהעיר קאליש, שאף הוא היה ב"ליציאום". ביקשתי גם ממנו שיעזור לי להגיע לשם. ואמנם בזכותו נכנסתי למחנה וקיבלתי אישור כעובדת מכבסה. וארסקי השתדל אצל אנשי האס־אס, הממונים על המחנה, והודות לכך גם רוז׳יה ופרומצ׳יה ורנר התקבלו שם לעבודה כסורגות.

בקיץ 1943, לילה לפני שהעבירו אותנו למחנות־העבודה סטאראחוביצה ופיונקי, חזרו רוז׳יה ופרומצ׳יה למקום־מיסתורן הקודם (פסיה מאלה עזבה את המיסתור לפני האקציה השניה). הבטחתי להן שלמחרת בבוקר אצטרף אליהן, אבל בבוקר כבר לא יכולתי לצאת, כי אנשי אס־אס הקיפו את ה"ליציאום". הובלתי למחנה־העבודה בסטאראחוביצה, ואילו פייצ׳יה, אחותם הבכירה של רוז׳יה, פרומצ׳יה ויענקל חברי, שגם היא היתה ב"ליציאום", הובלה למחנה פיונקי.

בסטאראחוביצה פגשתי כמה מבני עירנו. עבדנו בבית־חרושת לייצור תחמושת. כאמור, אחיותיו של יעקב ורנר נשארו במיסתור אצל הפולני בסאנדומייז׳. מדי יום ראשון הייתי שולחת להן קצת כסף בידי פולני שהכרתי בבית־החרושת והיה נוסע לסאנדומייז׳ בענייני עסקים. כך נהגתי כמה שבועות, עד שפעם חזר וסיפר לי שלא יכול היה להגיע אליהן, כי אנשי משטרה הסתובבו באזור. בשבוע שלאחר מכן נשנה הדבר. ביקשתי שיאמר את האמת ויספר לי מה קרה שם. הוא פרץ בבכי וסיפר שהבנות נרצחו. הוא החזיר לי את מכתבי ואת הכסף ששלחתי אליהן. אחרי המלחמה סיפר לי הפולני שאצלו הסתתרו, כי לילה אחד באו צעירים פולנים, חברי כנופיה של רוצחי יהודים. הם הגיעו בעקבות חוטי החשמל שבעל־הבית העביר למיסתור. הם הוציאו את רוז׳יה, פרומצ׳יה ובלומצ׳יה מהמחבוא. בלומצ׳יה כרעה על ברכיה והתחננה לפני אחד הרוצחים: "אל תהרוג אותי, אתן לך כל מה שברשותי". אך הם ירו בלא רחמנות בכולן. אברהמ׳לה ליכטנשטיין אמנם יצא מהמחבוא ימים ספורים לפני בוא הרוצחים, אבל גם אותו רצחו פולנים כשהיה בדרכו העירה.

כל אותה עת עמדתי בקשר עם פייצ׳יה אחותן שהיתה, כאמור, במחנה פיונקי. שתי האחיות הנותרות של יענקל, פסיה ושורצ׳יה עם בעלה מאיר והילד גורשו יחד עם כל יהודי העיר. שורצ׳יה יכלה להישאר בחיים, כי מאיר בעלה היה שוטר, אבל לילדי השוטרים לא היתה זכות־קיום. הם לא רצו להפקיר את ילדם. האם התחננה לפני שורצ׳יה, ואמרה: "שורצ׳יה, מסרי לי את הילד. את עדיין צעירה, את יכולה להציל את חייך." אך היא סירבה והלכה יחד עם מאיר בעלה וילדם לגירוש.

ליוצאי סאנדומייז׳ במחנה סטאראחוביצה היה גם קשר עם בני עירנו במחנה סקארז׳יסקו. שלחתי כסף בידי פולני למונייק קופרבלום עד שהוא ברח מהמחנה ונורה למוות.

באחד מימי קיץ 1944 אמר לנו איש אס־אס, שבלילה יוציאו אותנו. לצריף שלנו נכנס מכרי אנילביץ׳, פליט מקטוביצה שחי בתקופת המלחמה בסאנדומייז׳ ואמר שמוכרחים לברוח. התארגנה קבוצה של 12 איש והוא הציע לי להצטרף אליהם. פחדתי לברוח, כי תמיד נהגתי לפעול לפי האימרה: ״מה שיהיה עם כולם יהיה גם אתי.״ החלטתי שלא להצטרף לקבוצת הבורחים. מ־12 הבורחים רק אנילביץ׳ נשאר בחיים. לאנשי הקבוצה היה קשר עם פרטיזנים פולנים. כשהגיעו אל היער הפשיטו אותם הפולנים מבגדיהם וציוו עליהם לרוץ. הבחורים היהודים חשבו שמדובר בתרגיל והם רצו ונורו תוך כדי ריצתם. אנילביץ׳ השתטח על הארץ והרוצחים חשבוהו למת. כשהסתלקו, קם, התלבש והלך עד שהגיע לבית של פולנים. בעל־הבית בראותו אותו התחיל צועק שיסתלק, כי הפרטיזנים שבסביבה יהרגו אותו. הוא יצא מהבית ובתו של הפולני הלכה אחריו. היא היתה נערה צעירה והוא מצא חן בעיניה. היה בחור נאה. היא אמרה לו שתסתיר אותו באסם. ואמנם כך עשתה. יום־יום הביאה לו אוכל בלי שהוריה ידעו זאת. כך ישב שם זמן־מה. אחר־כך חצה את הוויסלה אל לובלין המשוחררת. את הדברים האלה סיפר לי אנילביץ׳ אחרי המלחמה.

הובילו אותנו לאושוויץ. באחד הקרונות שבו היו דחוסים 120 גברים פרץ ריב, שהתפתח למהלומות. איש האשים את חברו במעשים רעים שעשה במחנה. הם הטיחו האשמות זה בזה, חנקו איש את רעהו, וכשהגענו למחנה הוציאו מהקרון כ־30 אנשים מתים.

מהקרונות הובילו אותנו למרחץ. במקלחות עמדנו עירומות וגזוזות־שיער ולא הכרנו אשה את רעותה. עמדתי ובכיתי. כשיצאנו החוצה פגשתי את יז׳י סאלומונוביץ׳, מי שהיה יו״ר היודנראט בסאנדומייז׳. הוא ניגש אלי ושאל מאין אנחנו. כשאמרתי שאני מסאנדומייז׳, נזכר בי. משם הובילו אותנו לבלוק 24 במחנה הנשים בבירקנאו. בלילה יצאתי מהבלוק לשרותים וראיתי בשמיים אש מיתמרת ועולה כמתוך ארובה. שומרת־הלילה של הבלוק דחפה אותי פנימה ואמרה שאסור להסתכל. כשסיפרתי מה שראיתי, אמרו לי ששורפים שם אנשים.

תחילה עבדתי בשדה בסחיבת אבנים ממקום למקום, אחר־כך בייצור חבלים. חליתי והעבירו אותי ל׳רוויר׳ (בית־חולים). כשפשטה השמועה שתיערך סלקציה, באה אלי חווה גרינבל, שהיתה במקום זמן רב. היא ידעה שבגלל מצב בריאותי עלולים לשלוח אותי לתאי־הגזים. השתדלה וגם הצליחה להוציא אותי משם. בזכותה נשארתי בחיים. יומיים הייתי בבלוק שלה ולאחר־מכן הוחזרתי לבלוק שלי והוספתי ללכת עם כולם לעבודה.

צריף במחנה נשים בירקנאו
One of the huts in Birkenau women camp

בינואר 1945 הוצעדו אסירי המחנה לגרמניה במסע שכּונה בשם "מצעד המוות". בגרמניה עבדו בבתי־חרושת. מאחר שהייתי חולה מאוד, לא היה בכוחי לעשות את הדרך לגרמניה ברגל ונשארתי בבירקנאו עם החולים.

פשטה שמועה שעומדים להשמיד את כל החולים והזקנים: יציתו את הצריפים על יושביהם. אבל הם לא הספיקו לבצע את זממם. יומיים ישבנו בחושך, בלי אוכל ובלי מים. לא ראינו אף גרמני אחד. והנה נערה אחת יצאה מהצריף וחזרה בצעקה: "הרוסים באים! הרוסים באים!" שאלנו אותה: "מניין לך שאלה רוסים? ראית פעם רוסי?" לא עברה שעה קלה והרוסים נכנסו למחנה. הם הגיעו ל"רוויר" בלילה, הדליקו אור, ניגשו לדרגשים ואמרו לנו: "אתם משוחררים."

בהיותי חולה נשארתי בבית־החולים ארבעה חודשים נוספים. העבירו אותנו מבית־החולים בבירקנאו לבית־החולים באושוויץ ושם קיבלנו טיפול רפואי נאות מרופאים רוסים, חדרים מתאימים ואוכל לשובע.

כשהחלמתי נסעתי לסאנדומייז׳. פגשתי כמה בני עיר, וביניהם את רוז׳יה מאלה, שכל העת הסתתרה אצל נוצרי בעיר. הסתכלתי סביבי ונוכחתי לדעת שאין לי מה לעשות שם. אפילו את קבר אבי לא מצאתי בבית־הקברות. לאן שפניתי שמעתי מפי הפולנים את המלים: "נשארת בחיים?" הנוצרי שעבד פעם במאפייה שלנו החזיר לי מקצת הדברים שהסתרנו אצלו.

נסעתי ללודז׳. כאן פגשתי את פייצ׳יה ורנר ואת מלך בורנשטיין והוא נתן לי 50 דולר, כי לא היה לי במה לקנות לחם.

לא רציתי לחיות בפולין. שקלתי לנסוע לרוסיה מתוך אהדה לרוסים שטיפלו בנו במסירות רבה. אבל קפטן רוסי ממוצא יהודי אמר לי: "רוסיה – זה סטאלין. סעי לכל מקום בעולם, רק לא לרוסיה." נסעתי לצ׳כיה. עבדתי שם שנה וחצי בבית־חרושת לנעליים וגם עסקתי קצת במסחר. באחד הימים קיבלתי מכתב מבלגיה, מידיד שהכרתי באושוויץ אחרי השיחרור. נסעתי אליו לבלגיה, נישאנו וחיינו שם משנת 1947 עד 1951. משם היגרנו לאוסטרליה וכעבור שמונה שנים נסענו לברזיל אל אחי ושם השתקענו. בעלי נפטר בשנת 1979.

בשנת 1982 עליתי לישראל ונישאתי שנית. סוף סוף הגעתי אל המנוחה ואל הנחלה.

צפורה אינדרשטיין
בת חיה וישראל־דוד גרינהאוז

בהיותו בן שלוש־עשרה ברח אבי מסאנדומייז׳, עיר הולדתו, אל העיר אומן שבאוקראינה, כדי להשתטח על קברו של רבי נחמן מבראסלאב. הוא שהה שם שלוש שנים, למד בישיבה ולא היה לו קשר הם הוריו. לבסוף חזר לסאנדומייז׳, נשא אשה ונולד להם בן, משה. משנפטרה אשתו חזר אבי לאומן והשאיר את בנו הפעוט אצל אחותו רויזה, המכונה ״די חזנטע״ (החזנית; אביהם שמאי היה חזן בסאנדומייז׳). זה היה לפני מלחמת העולם הראשונה. אמי באה מוורשה לאומן, שם התגורר אחיה, ושם נישאה לאבי. עם סיום המלחמה בא הזוג לוורשה והשתכן ברחוב פאביה, בדירה שירשה אמי מסבתה. אבי שימש כחזן בבית־הכנסת של חסידי אומן ברח׳ נובוליפייה 28. אמי היתה ספרית ועסקה בעשיית פיאות נכריות. היתה לה חנות ברחוב סיינה עם חלון־ראווה גדול שבו היו מוצגות פיאות נוכריות וצמות. כיוון שלקוחותיה היו מבנות ישראל, חיפשה מגורים למשפחה בשכונה יהודית.

כך היה עד פרוץ מלחמת העולם השניה ועד כניסתנו לגיטו. בגיטו גרנו בבית־הכנסת שבו התפללנו. לחצתי על ההורים לעזוב את הגיטו ולברוח לביאליסטוק, שם גר אחיו של אבי. אמרתי להם שבגיטו וארשה נמות ברעב. אבל אבי התנגד וטען שהרוסים שולטים בביאליסטוק ואינם מרשים להתפלל. הוא זכר שהרוסים הגלו לסיביר מניין מתפללים על קברו של הרבי באומן וביניהם גם היה אחיה של אמי.

החלטתי לצאת מהגיטו ולנסוע לבדי לסאנדומייז׳, כי חשבתי ששם המצב טוב יותר. עליתי על חשמלית ונסעתי לצד הארי. לא נראיתי כיהודיה והדבר נסך בי בטחון. הזהירו אותי שמסוכן לנסוע מתחנת־הרכבת בוורשה, כי מחפשים יהודים. לכן הלכתי ברגל לעיר גורה־קלווריה ושם ירדתי לספינה ששטה לסאנדומייז׳. לאחר שני ימים ושני לילות הגעתי למחוז־חפצי.

זה היה ב־1941 ואני אז בת 16. לדודתי רויזה היתה דירה קטנה, שבה גם גרו אחי משה, אשתו וילדתם הקטנה. הדודה הכינה לי מיטת־קרש בפינת חדרה. מאחר שהיה מחסור במזון השתדלתי לעזור לדודתי בפרנסת המשפחה. הגרמנים החרימו את החנות שהיתה לה בשוק הקטן. לא קיבלתי כרטיס מזון, כי לא הייתי רשומה בעירייה ודודתי חילקה איתי את מנת לחמה. לקחתי ארגז ובו כלי־תפירה, עמדתי בכניסה לבית וניסיתי למכור לעוברים־ושבים, אך לא היו קונים רבים. לאחר־מכן הלכתי לכיכר־השוק כדי למכור שם דברי קונפקציה שדודתי נתנה לי, אבל בא גרמני, לקח את הסחורה ו"כיבד" אותי בבעיטה. ברחתי מהשוק ומאז פחדתי לעסוק במסחר. התחלתי לחפש עבודה כתופרת אצל משפחות יהודיות תמורת מזון בלבד. דודתי היתה אשה טובה מאוד. פעם עבדתי עד שעה מאוחרת אצל אחת המשפחות האלה. בחוץ ירד גשם ונשארתי ללון שם. היא דאגה לי, ועל אף מזג־האוויר הסוער באה לקחת אותי הביתה.

בשנת 1942 חטפו הגרמנים צעירים יהודים למחנות־עבודה. בחטיפה הראשונה הצלחתי להסתתר. אבל בשניה, שהתקיימה בבוקר של "שבת שירה", נלקחתי יחד עם צעירים אחרים לבית־הסוהר. שם ריכזו אותנו ולאחר־מכן שלחו ברכבת למחנה סקארז׳יסקו. אחת־לחודש קיבלתי חבילת־מזון מדודתי, אבל המשלוחים פסקו לאחר האקציה הראשונה שבה גורשו כל יהודי סאנדומייז׳ למחנה־ההשמדה בלז׳ץ. כל משפחתי נספתה שם.

בסקארז׳יסקו היו שלושה מיפעלים: 'וֶרק A', 'וֶרק B' ו'וֶרק C'. עבדתי ב'וורק A', שבו היתה העבודה קלה יחסית. עבדתי במיון כדורים ובאריזת מוקשים. מנהל־העבודה, פולני אנטישמי, התנכל לי, כי סירבתי להיענות לחיזוריו (הייתי צעירה בלונדית ויפה) והוא העביר אותי כל פעם לעבודות קשות ומסוכנות יותר. האוכל שקיבלנו היה דל ביותר וכל הזמן הייתי רעבה. בבוקר קיבלנו מי־סלק דלוחים, בצהריים מרק תפוחי־אדמה ובערב 100 גרם לחם ומעט מרגרינה.

בשנת 1944, בהתקרב החזית הרוסית, בחרו הגרמנים מבינינו את אלה שנראו בריאים וכשירים לעבודה והעבירו אותנו יחד עם המכונות לגרמניה למחנה בלייפציג. שיכנו אותנו בבניינים גדולים (בסקארז׳יסקו גרנו בצריפים). זה היה מחנה־עבודה גדול מאוד לנשים ובו עובדות־כפייה מארצות שונות: צרפת, צ׳כיה, רוסיה. את הגברים שלחו לבוכנוואלד. בבוקר הובילו אותנו לעבודה ובערב החזירו למחנה. הרוסיות סירבו לעבוד בתעשיית הנשק ועל־כך נענשו קשות. שלושה ימים לא סיפקו להן מזון ולילה שלם הכריחו אותן לכרוע על ברכיהן. בסוף העבירו אותן לעבודה במטבח ומצבן השתפר, כי היה להן מה לאכול. אנחנו היינו מוכנות לעשות כל עבודה, העיקר – להישאר בחיים. שהינו שם כמעט שנה ופגשנו נשים יהודיות ממקומות שונים.

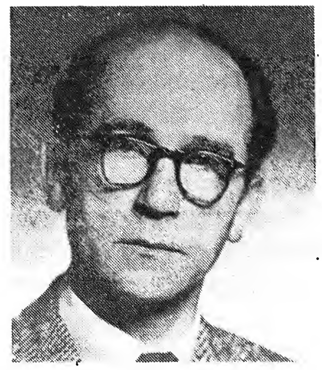
לקראת סוף המלחמה פינו הגרמנים את המחנה והובילו אותנו ברגל כשישה שבועות כמעט ללא אוכל. בדרך תלשנו עשבים ואכלנו אותם לא־מבושלים. בלילות שכבנו על הכביש בכל מזג־אוויר. ישננו בהליכה, תומכות אשה בחברתה. מי שכשלה ולא יכלה להמשיך ללכת – נורתה במקום. במסע רגלי זה הגענו לנהר אֶלבה. הגרמנים החלו להעביר אותנו בספינות, כי הגשר פוצץ. את הקבוצה הגדולה שבה הייתי אני לא הספיקו להעביר. הגרמנים עזבו אותנו ופשוט נעלמו. התחלקנו לקבוצות קטנות והלכנו לבתיהם של גרמנים. גרמני אחד איים עלינו שאם רק נפתח את הדלת לביתו, תתפוצץ פצצה וכולנו נמות. שכבנו כל הלילה בחצר של אותו בית.

כשהגיעו הרוסים פחדנו גם מהם, כי הגיעה אלינו שמועה שהם אונסים נשים, גם אסירות לשעבר. הם זרקו לנו אוכל והתרחקו, כי אחת הבנות אמרה שאנחנו חולות מאוד. על הכביש נתקלנו במשאיות ולידן גרמנים הרוגים. לקחנו מן האוכל והבגדים שמצאנו במשאיות והמשכנו ללכת לעבר החזית הרוסית, ממנה הגיעו אלינו הדי יריות.

הגענו לבית־חולים שדה של הצבא הרוסי. נכנסנו לשם רעבות, חולות ועייפות. קיבלו אותנו יפה מאוד. נשארנו שם כחודש ימים. האכילו אותנו שלוש פעמים ביום והשתדלו שנבריא קצת. הרגשתי טוב. היתה בבית־החולים רופאה פולניה (לצבא הסובייטי היו מצורפות גם יחידות של צבא פולני). אמרתי לה שאני יודעת לתפור. היא הציגה אותי לפני קצין רוסי כאחות והלבישה אותי בחלוק לבן. לאמיתו של דבר העסיקה אותי בתפירה לצרכיה הפרטיים. כך עבדתי שם כחודש ימים: אחות בגלוי ותופרת בסתר.

כאשר אורגנה רכבת להחזרת השבויים והאסירים לשעבר מזרחה, הצטרפתי גם אני אליהם וחזרתי לפולין. הנסיעה נמשכה חודש ימים, כי מסילות־הברזל היו הרוסות. הגעתי ללודז׳ ושם נודע לי שכל משפחתי נספתה: אבי ואמי, אחותי שרה והאחים נחמן, שמאי ומשה. בלודז׳ גרתי עם בחורה יהודיה, גם היא אסירה לשעבר. אני עבדתי בתפירה והיא בנקיון ובבישול. כשחזר בעל הדירה ודרש את דירתו, עזבנו והצטרפנו לקיבוץ דרור ״לוחמי הגיטאות״ ברחוב פולודניובה מס׳ 18.

בשנת 1946 עליתי עם הקיבוץ לארץ־ישראל. נסענו דרך צ׳כיה וגרמניה ועלינו על האונייה ״לטרון״. ליד חוף הארץ נתפסנו וגורשנו על־ידי הבריטים לקפריסין. רק כעבור שיבעה חודשים בשנת 1947 הגענו לארץ־ישראל.

נחמן בליץ (רוזנברג)
בן מרים ונתן

משפחתי התגוררה בלבוב בשנות שלטונה של הקיסרות האוסטרית־הונגרית והוסיפה לחיות בה בפולין העצמאית. אבי איבד את מישרתו כמורה. בביתנו שהיה עד אז אמיד השתרר עוני. בשנות השלושים עבדתי בעתון "חווילה" בלבוב ושנה אחת אף הייתי אחד מעורכי הלילה שלו. שירי תורגמו לפולנית ופורסמו באותו עתון. יצירותי פורסמו גם בוואַרשה.

בשנת 1935 באתי לסאנדומייז' עם אשתי אוגניה ויינטראוב, שהיתה רופאת שיניים. תוך זמן קצר התאקלמנו יפה וקשרנו קשרים עם כמה משפחות יהודיות. התיידדנו במיוחד עם משפחת ספירו. נהגנו לערוך קניות בחנות של משפחת גוז'יצ'נסקי וגם איתם התיידדנו. עם משפחת ראובן פישמן יצאנו לטיולים. פעם יצאנו למקום קיט בקארפאטים יחד עם אביו. בבוקרו של יום־חול אחד ראיתי את האב מסתובב בין עצי היער עטוף טלית ומתפלל. הוא הזכיר לי את הבעש"ט שאמר שאפשר להתפלל לאלוהים בכל מקום בלי מניין. גם יצאנו לטיולים שאירגן הווטרינר קוגוט. התיידדנו עם יהושע רוטנברג – משפטן החי היום בתל־אביב. הכרנו את האחים נוסבאום, אברהם ויוסקה, בעלי חנות לצורכי חשמל, שאחד מהם הציל את חיי, ועל כך עוד אספר.

הפציינטים של אשתי היו יהודים וגם לא־יהודים: איכרים עשירים, כמרים, משפחות קציני הצבא, בני המעמד הבינוני. אשתי היתה גם כירורגית ובמרפאה שלה כבר היה רנטגן. בעניים היתה מטפלת חינם. פעם הצילה את חייה של נערה יהודיה מבית עני בעזרת ניתוח. המקרה פורסם בביולטין סטומאטולוגי בוואַרשה כמקרה נדיר.

כאשר פרצה המלחמה החלטנו לברוח, כי היה ידוע ממאמרי בעתונות שאני אנטי־פאשיסט. קבעתי עם שני האחים ספירו, ידידי, שנימלט מהעיר. שכרנו עגלה ולפנות־בוקר יצאנו מזרחה. באין מקום בעגלה לכולנו, הלך כל אחד מאיתנו כיברת־דרך ברגל ואחר־כך עלה על העגלה. עשרה ימים נסענו־הלכנו. כל העת ירו הגרמנים עלינו ממטוסים מנמיכים־

טוס והאוקראינים ירו לעברנו מכפריהם. בדרכים נעו מאות אלפי פליטים.

בגלל החום המעיק ששרר ביום ובגלל המטוסים הגרמניים החלטנו ללכת בלילה. ביום העשירי הגענו לעיר קוֹברין ומשם המשכנו לקוֹבל. שם היו כל הבתים סגורים ותריסיהם מוגפים. האנשים הציצו מבעד לחריצים החוצה וסירבו להכניס אותנו לבתיהם. אבל עד־מהרה הבינו שמחר־מחרתיים עלול לפקוד גם אותם גורל דומה והחלו להכניס פליטים.

באחד הימים ניגשה אלינו אישה ענייה ואמרה: "כבדוני ובואו לביתי". היא בישלה לנו מרק ונתנה לחם. למחרת התיישב מול דלת ביתה אדם שסבל כנראה מאוד. הוא היה פליט נוצרי שהגיע לאפיסת כוחות. היא הכניסה אותו לביתה, השקתה אותו ורחצה את רגליו הפצועות. במעשה זה התבטאו הפשטות וטוב־הלב של האדם היהודי.

יצאנו בבוקר מבית האישה והנה שקט. אין הפצצות ואין יורים. מה קרה? כעבור כמה שעות נודע לנו על הסכם ריבנטרופ־מולוטוב שלפיו חילקו ביניהן גרמניה וברית־המועצות את פולין. חלקה המזרחי סופח לרוסיה. היהודים שמחו כי ניצלו מהגרמנים. ואמנם הרוסים נכנסו לעיר. כעבור ימים מיספר יצאתי לרחוב. ראיתי קבוצת אנשים צעירים ושמעתי שהם מדברים פולנית. ביניהם היה גרין, מכר שלי מלבוב. הוא היה קומוניסט וזה עתה השתחרר מבית־הסוהר הפולני. באמצעותו נתקבלתי לשורות הקבוצה. הוטל עלי לפתוח מישרד לגיוס בעלי־מלאכה מבין הפליטים לעזרת הצבא האדום. השגתי דירה ובה הקמתי את המישרד. אבל לא שהינו שם זמן רב ועברנו ללבוב וגם שם טיפלתי בפליטים. לצערי, רבים מבין הפליטים, נוצרים כיהודים, הביעו רצון לחזור לשטח הכיבוש הגרמני. עיריית לבוב העניקה לכל אזרח תעודת־זהות רוסית. מי שסירב לקבל תעודה זו גורש לסיביר.

התקבלתי לאגודת הסופרים ועבדתי ב"הכוכב האדום" יחד עם הסופר אלתר קאציזנה. אשתי עבדה במקצועה כרופאת־שיניים.

כך התנהלה שיגרת חיינו בלבוב עד פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה. בבוקר 22 ביוני 1941 העיר אותי רעש מטוסים. כולם רצו לחלונות וצעקו: "אלה שלנו!" אחרים אמרו: "לא! אלה של הגרמנים". היו שהבינו עוד לפני פרוץ המלחמה שהיא ממשמשת ובאה, אבל אסור היה לדבר על כך, כי השלטונות הרוסיים רצו להפגין את ה"ידידות" עם גרמניה. התקשרתי לעורך העתון שבו עבדתי וקיבלתי הוראה לצאת לפנות־ערב אל־מחוץ לעיר ומשם יפנו אותנו לרוסיה. גם ידידי קיבלו הוראה זו. הגענו לבניין של נ.ק.ו.ד. – אני (אשתי נשארה בלבוב), שודריך, לץ ואשתו, אלתר קאציזנה ועוד כמה סופרים ועתונאים. במקום הסתובבה ואנדה ואסילבסקה, הסופרת הפולניה הקומוניסטית, ורובה בידה. ניגשנו אליה, אבל היא אמרה: "חברים, אין מקום. כל המשאיות תפוסות על־ידי חברי המפלגה, עליכם לחפש דרך אחרת לצאת מכאן". קאציזנה ירק בפניה

בזעם. כל היהודים – אני, הסופרים אשנדורף, קאציזנה, שודריך, אלכסנדר דאן, לץ עם אשתו ושתי בחורות צעירות – התארגנו בקבוצה והתחלנו ללכת מזרחה לעבר רוסיה.

חמישה ימים וחמישה לילות הלכנו ללא אוכל ושתייה. הגרמנים ירו עלינו ממטוסיהם ואנחנו הסתתרנו בשדות הקמה. לץ ואשתו התנתקו מאיתנו והמשיכו ללכת ביער. קאציזנה היה מודאג מאוד, כי אשתו ובתו נשארו בלבוב. גם אני דאגתי לאשתי, אך ידעתי שהיא תסתדר בכוחות עצמה. אלכסנדר דאן נחלש כל כך, עד שנאלצנו לשאתו על כתפינו. בלילה הגענו באפיסת כוחות לטארנופול. בעיר גר בן־דודי, נירנברג שמו, שהתגורר כמה שנים בבית הורי בלבוב. הגעתי אליו יחד עם קאציזנה ושודריך. השאר הלכו בדרך אחרת. מצאנו את השער סגור. קאציזנה צעק: "יהודים פִּיתחו, תנו מים!" כשנפתח השער שאלתי על בן־דודי ואמרו לי, שהוא יושב במרתף עם עוד כמה דיירים. דפקתי על דלת המרתף. בן־דודי הציץ דרך סדק ואמר: "לך! לך מכאן, כי אתה משם!" כלומר, ברחנו משטח הכיבוש הגרמני לשטח הכיבוש הסובייטי ולכן אנחנו נחשבים לקומוניסטים. גם השכנים שמעו את דבריו ודרשו שנעזוב את המקום. אך אנחנו אמרנו: "לא נזוז מפה. אתם יכולים להרוג אותנו", ושכבנו על רצפת האבן. בשלוש לפנות בוקר נפתחה דלת המרתף ואשת בן־דודי הזמינה אותנו להיכנס לדירתה. אני סירבתי אבל קאציזנה ושודריך נכנסו, התרחצו ואכלו שם. בבוקר החלטתי ללכת עם חברי אל בן־דוד אחר, פישל זילברברג, שגם הוא התגורר בטארנופול עם שתי בנותיו פראנצ'יה וזוסיה. הם קיבלו אותנו יפה, אם־כי בביתם שררו עוני ודלות.

מבית זה הוציאו שוטרים אוקראינים אותי ואת חברי לנתיב הייסורים שממנו חזרתי חבול ופצוע. על הקורות אותנו סיפרתי במאמר "דרך היסורים של סופר יהודי גדול" שפורסם בעתון הווארשאי "פאלקסשטימע" ביוני 1985.*

בבית זילברברג שררה מצוקת רעב. ישבנו רכוני־ראש סביב השולחן הריק והעלינו את זכרם של ימי האושר והחופש בעבר הקרוב. מפעם־לפעם התפרץ מישהו מהשכנים ובפיו בשורות־איוב על המתרחש בעיר. קראו בשמות מכרים וקרובים שנרצחו, סיפרו על רצח המוני. מעל לדירה היתה עליית־גג, שאליה הוביל פתח בתקרת הפרוזדור, ובעזרת שרפרף אפשר היה להגיע אליו. שם הסתתרנו מפחד החוטפים ומבעד לאשנב יכולנו לראות את תנועות הצבא הגרמני.

הגיע היום הטראגי, הוא יום שני, 7 ביולי 1941. השעה היתה 11 לפני הצהריים. ישבנו עם שודריך על הספה והבטנו בקאציזנה המתקן את מגפיו שהתבלו מאוד בדרך. בן־דודי זילברברג חטב עצים בפינה. קאציזנה

* להלן אנו מוסרים את המאמר בקיצור.

סיים לתקן את אחד העקבים ולפתע נשמעה צעקה: "הסתתרו, הם באים!" זו היתה פראנצ׳יה, שראתה את השוטרים מבעד לחלון והזהירה אותנו. ראשון קפץ שודריך, צעיר כחוש ועצבני. מעיני המשורר השחורות והלא רגועות נשקף פחד־אימים. פחד מהחטיפה יותר מאשר מהמוות עצמו. ברגעי סכנה הוא היה תמיד ראשון הנמלטים לעליית־הגג. בעקבותיו, קצת מבוייש, היה ממהר קאציזנה, ואני עזרתי לו לעלות לשם. הפעם, לאסוננו, החלטנו להישאר בחדר, לפי רצונו של קאציזנה. שודריך הספיק לעלות לעליית־הגג ונשאר שם. נכנסו שני אוקראינים בעלי מראה אנושי ואמרו לנו בשקט: "אתם הולכים רק לעבוד. בעוד שעתיים תחזרו הביתה". על בריחה לא היה מה לחשוב, כבר היה מאוחר מדי. הלכנו איתם ובדרך נתקלנו ביהודים מלווים באנשי אס־אס וצעירים אוקראינים. צירפו אותנו אליהם. צעדנו כעשרים דקות ומדי־פעם הצטרפו אלינו יהודים נוספים. הגענו לחומת־גדר ובה שער ברזל גדול עטור־צלב. זה היה בית־קברות – יעד "מיצעדנו". השער נפתח ודרכו יצאו אוקראינים, סרט כחול על זרועותיהם ועליו הכתובת "צבא אוקראיני". הם ניגשו אלינו ובצעקות "היידה!" האיצו בנו להיכנס פנימה. מלאי חרדה חלפנו על פניהם בריצה דרך השער. "נראה שמכאן שוב לא נצא" אמרתי לקאציזנה והוא ענה לי: "הלא אנחנו בלוע החיה, עלינו להיות מוכנים לכול".

הובילו אותנו בשדרת בית־הקברות. כשהגענו לסופה הבחנו בין העצים בטיפוסים פרועי־שיער בעלי פרצופים פרימיטיביים שבידיהם מוטות ומקלות. במרכז השטח היו שרועות מאות גופות, רבות מהן כרותות־ראש. ריח איום נישא באוויר.*

אחדים מבינינו התמוטטו והתחילו לצרוח צריחות־אימים ומן הצד ליוו אותן צחקוקי האוקראינים. נצטווינו להסתדר בשורות. הם חילקו אותנו ביניהם לקבוצות כמי שמחלק שלל. קאציזנה ואני היינו בקבוצה אחת. ברגעים טראגיים אלה השתדלנו להיות צמודים זה לזה. פקדו עלינו להתפשט ונשארנו במכנסיים בלבד. לפני־כן ערכו אצלנו חיפוש והחרימו כל דבר בעל־ערך. את התעודות שלנו הטמנו במחבוא בבית מייד עם בואנו לטארנופול. אמרו לנו לשכב ליד הגופות באופן שראשינו יגעו בהן. שכבנו אני וקאצזינה על הקרקע הלחה מביטים בשמיים הקודרים. דממת־מוות שררה מסביב ורק הלמות לבנו גברה והלכה בגלל המתח והחרדה מפני הבאות.

כמה נורא לצפות לכאב גופני העומד להלום בך, כשאתה חסר־אונים. ברגע מסויים גילו עיני שבמרחק כעשרים מטר מאיתנו אנשים כורים בור. לאמיתו של דבר לא ראינו את האנשים עצמם, כי אם רק את האתים המעלים אדמה מן העומק. עלה בדעתי שעלולים לקבור אותנו חיים ועורי הצטמרר מרוב פחד. את מחשבותי גיליתי לקאציזנה אבל הוא הרגיע אותי

* אלה היו גופות של אסירים שנרצחו ע"י השלטונות הסובייטיים בפרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה.

ואמר: "אני מקווה שרק יירו בנו!"

התקרב אלינו איש אס־אס גבה־קומה ובידו אקדח. "יהודים, קומו!" – צעקו האוקראינים. כשקמנו ציוו עלינו הגרמנים לרוץ סביב הגופות המתות. משני צידי המסלול עמדו אוקראינים מצויידים במקלות ובמוטות. היה עלינו לרוץ באמצע באופן שהמקלות שבידיהם לא יחטיאו אותנו. כך התחיל מחול המוות שלנו. רצתי כמטורף כי חשבתי שהמהירות תקטין את פגיעות הרוצחים. הסיבוב הראשון הסתיים ואיכשהו יצאתי בשלום, פרט לכמה מכות לא מכאיבות ביותר. ראשי עדיין היה שלם ורק מכתפי זב דם. ראיתי את קאציזנה רץ בכל כוחותיו בפה פעור מחוסר אוויר לנשימה. כשהתחלנו בסיבוב השני התנפלה עלי אישה פרועת־שיער ושרטה את פני בציפורניה. כשניסיתי להתנער ממנה הלם אחד האוקראינים בראשי במוט ברזל. התמוטטתי ונפלתי על ברכי, נחנק מחוסר אוויר. בריצה בא אוקראיני אחר ואיים עלי במקלו: "קום, או שאגמור אותך!" ידעתי שאם לא אקום, יהרגני מייד. לא יכולתי לדבר וסימנתי לו בידי שאינני מסוגל לקום ואז שמעתי את קולו של קאציזנה: "קום, נחמן!" קמתי והמשכתי לרוץ בשארית כוחותי.

ברגע מסוים נחתה עלי מהלומה כבדה. עיני חשכו ונפלתי. אינני יודע כמה זמן שכבתי. ברור שאבד לי חוש הזמן והרגשתי שחיי כלים והולכים. חפצי האחד והיחיד היה למות בפינה כלשהי. בדעתי עלתה מחשבה: הנה מונחות לא רחוק מכאן גופות. אזחל אליהן בלי שירגישו בי, אשכב בשקט, אולי לא ישגיחו בי ויעזבוני לנפשי. לדאבוני לא עלה הדבר בידי. הם גילו אותי ומשכו אותי משם והנחיתו עלי מהלומות. אינני מסוגל לתפוס מניין שאבתי את הכוחות לעמוד במכות אלה. לפלא הוא כוח־הסבל של האדם.

איש אס־אס ציווה עלינו לשיר שיר יהודי. האפשר להמציא עינוי אכזרי יותר מלהכריח אנשים מוכים ומושפלים לשיר? שתקנו כי לא היינו מסוגלים פיסית להוציא הגה מפינו. אבל משלף איש האס־אס אקדח ופקד שנית "לשיר!" כולנו כאחד, כאילו לפי סימן מוסכם, פצחנו בקול שזעזע אותנו עצמנו: "שמע ישראל, ה' אלקינו, ה' אחד".

לאחר־מכן אמרו לנו לשכב בשכבות, שניים־שניים, שתי וערב, כמו כפיסי עצים בערימה. כאשר השכבות הגיעו לגובה של מטר ומעלה, הם בחרו שני אנשים מבינינו, נתנו בידיהם מקלות וציוו עליהם לחבוט בנו בכל כוחם. קשה למצוא מילים מתאימות לתאר את רגעי הזוועה האלה, את הרגשות הסותרים. הרצון לשרוד המורה לך להתחבא תחת גופות והפחד החייתי שלא להימעך תחת כובד המשא של אלה אשר מעליך. היהודים שחבטו בנו בכו וקראו: "סִלחו לנו, אחים!" מכותיהם נחלשו והלכו כי הם עצמם עמדו בקושי על רגליהם. רבים נפחו את נשמתם ואילו הנשארים־בחיים רבצו כמו שקים מדממים, נאנחים בשקט. הואיל

והאוקראינים הביאו מדי־פעם קרבנות חדשים מן העיר והיו עסוקים עימהם, הניחו לנו לעת־עתה.

לא עבר זמן רב ואחד הרוצחים עצר ליד קאציזנה. הוא דקר את גופו בקצהו המחודד של הפרגול אשר בידו. התפללתי שלא יגיב ואז אולי יינצל. אבל הרוצח האוקראיני, בהתקף של טירוף, התחיל פתאום להכות אותו ולחבוט בו עד שקאציזנה נפח את נשמתו. אוקראיני זה לא ידע שרצח סופר אשר תרגם באהבה ובהתלהבות את יצירותיו של המשורר הלאומי האוקראיני טאראס שֶבצֶ'נקו.

משהחשיך פקדו עלינו לקום וללכת בשורות. כוחותי לא עמדו לי ולכן הורו לשאת אותי. שני אנשים שהם עצמם היו תשושים, נשאו אותי, ליתר דיוק גררו אותי כשרגלי משותקות וראשי מיטלטל מצד אל צד. כשהגענו לשער העפתי מבט לעבר המקום שבו נשארה גופתו המעונה של אלתר קאציזנה.

אינני זוכר מי הביא אותי לחצר ביתו של בן־דודי. בנותיו הכניסו אותי הביתה, הניחו סדין על השולחן והשכיבו אותי עליו. סדין אחר קרעו לתחבושות. ניקו את גופי במים חמים. ידי השמאלית היתה נפוחה ומוגלה שחורה נטפה ממנה. כל בני המשפחה טיפלו בי במסירות. גם השכנים התעניינו בי. כשחזרו שבורים ורצוצים מהעבודה המפרכת ישבו ליד מיטתי ו"דיווחו" לי על המתרחש בחזית. חודשיים שכבתי חולה מאוד. כשהרגשתי שאני כבר מסוגל ללכת, בזכות הטיפול המסור של בני המשפחה, חזרתי במשאית ללבוב אל אשתי. בדרך ערכו הגרמנים מדי־פעם ביקורת ושאלו אם אין יהודים במשאית. הפולנים שנסעו איתנו צעקו בפולנית: "אין יהודונים, אין יהודונים!"

בלבוב ירו ורצחו יהודים על כל צעד ושעל. ברחובות העיר נהגו שוטרים גרמנים ופולנים לחטוף יהודים לעבודה. הפולנים אף היו גרועים מהגרמנים. פעם חטפו אותי לעבודה בשדה־תעופה. עבדתי בעמידה בבור מלא מים. בסוף היום קיבלתי תעודה של עובד קבוע בשדה־התעופה.

באחד הימים פגשתי ברחוב את שודריך. הצעתי שאנו, החברים ששרדנו, ניפגש. הוא מסר לי כתובת ובשעה מוסכמת נפגשתי עימו ועם הסופר יהושע פרלה ובנו, עם אשנדורף ואחרים. אמרתי להם שאם אנחנו רוצים להציל את חיינו עלינו לעזוב את לבוב, כי כאן כולם מכירים אותנו. רק פרלה שעה לעצתי.

אבל לאן הולכים? שמעתי שבסאנדומייז' המצב איננו גרוע כל־כך. כן נודע לי שאחד האחים נוסבאום קיבל מאת השלטונות הגרמניים אישור לקנות עבורם סחורות בלבוב. בדרך זו הוא יכול היה להעביר אנשים בודדים מלבוב לסאנדומייז'. נפגשנו וביקשתי שיעביר גם אותי. למחרת לקח אותי נוסבאום לקסרקטין הגרמני ברחוב יאנובסקה, שם נהג להתאכסן. ביום שישי נסענו במשאית צבאית לסאנדומייז' והוא הביא

אותי לביתו. הבית היה מואר, שרר בו חום והשולחן היה ערוך לשבת. הדבר הדהים אותי. אני בא מגיהנום וכאן גן־עדן. למחרת מיהרתי לבית משפחת ספירו וסיפרתי את קורותי. הוחלט שחייבים לרשום אותי בעירייה למרות הקשיים שבדבר. מתת־יד לפקיד עזרה. מצאתי דירת־חדר אצל משפחת צ׳חוביץ׳ הפולנית. אבי המשפחה היה בשבי הגרמני. לקראת חג־המולד 1941 קיבל חופשה, הגיע למשפחתו ולא רצה לשוב עוד לגרמניה. הוא נמלט לאחד הכפרים בסביבה. באחד הימים הופיעו שני גרמנים ושאלו את גברת צ׳חוביץ׳ על בעלה. בשעת מעשה נכנסו לחדרי ואמרו לי: ״בוא איתנו, צ׳חוביץ׳!״ עניתי להם שאני לא צ׳חוביץ׳ אלא יהודי, אך הגרמנים לא האמינו לי. מסתבר שמראי לא התאים לדמות היהודי שהצטיירה בדמיונם. הייתי צעיר, בעל בלורית ועיניים כחולות. כדי לשכנעם שאני אכן יהודי, הראיתי להם את מעילי שעל שרוולו סרט עם מגן־דוד. בראותם את הסרט צעקו: ״מחר כבר לא תהיה כאן!״ והסתלקו.

כעבור זמן קצר הגיעה גם אשתי לסאנדומייז׳ ומשפחת ספירו מסרה לה חדר בביתם, היא אירגנה מרפאה והמשיכה לעבוד במקצועה. השגנו דירת־מגורים בשכונה פולנית.

בקיץ 1942, כאשר הגיעה אלינו הבשורה המרה שאין הגרמנים שולחים יהודים לעבודה, כי אם להשמדה, התחלנו, אשתי ואני, לתכנן את בריחתנו מהעיר. באוקטובר, כמה ימים לפני האקציה הראשונה פניתי לכומר מהכפר קלצ׳אנוב, ידיד של אשתי, והוא הכין לנו תעודות־לידה ותעודות־רישום. לפי הנתונים החדשים שבתעודות שמי היה מעתה מאריאן קוזלובסקי. בשם מאריאן הנצחתי את שם אמי – מרים ואילו את השם קוזלובסקי ״שאלתי״ מהדוור הפולני שבעיר. סיכמתי עם אשתי שהיא תבוא לווארשה במועד מאוחר יותר וניפגש בדירתה של זוסיה קופרבלום*. איכר מקלצ׳אנוב הסיע אותי לתחנת־הרכבת בצ׳מילוב. בידי היה סל ובו בגדים וחפצים שונים. ניגשתי לאנשים שעמדו קרוב לקופה וביקשתי שיקנו לי כרטיס, כי אני חולה וקשה לי לעמוד בתור. פחדתי לעמוד זמן רב בין פולנים מחשש שיזהו אותי.

בדרך קרו לי נסים, ממש נסים. באחת התחנות צריך היה לעבור לרכבת אחרת. בין הממתינים לרכבת הבחנתי ביהודים. החלטתי שלא רצוי להימצא שם ויצאתי לפרוזדור. היו שתי דלתות ועל אחת מהן היה כתוב ״משטרה״. פתאום קמה המולה באולם ההמתנה. ז׳נדארמים עם כלבים באו לבדוק את התעודות. הרמתי את צווארון מעילי ולא ידעתי לאן לפנות. מחדר המשטרה יצא ז׳נדארם, הסתכל עלי, ניסה לנעול את הדלת ולא עלה בידו. הוצאתי מכיסי פנס־כיס כדי לעזור לו. שני ז׳נדארמים הציצו לתוך הפרוזדור, ראו אותי מעשן סיגריה יחד עם הז׳נדארם (הוא

---

* בת סאנדומייז׳ שהתגוררה בווארשה כנוצריה.

נחמן בליץ, תעודת זהות ארית

Nahman Blitz's Aryan Identity Card

כיבד אותי בסיגריה) והסתלקו. הסכנה חלפה. שקט השתרר באולם. הז׳נדארמים עזבו לאחר שלקחו איתם כמה אנשים שתעודותיהם לא נראו להם. הרכבת הגיעה, עליתי עליה ונסעתי.

הגעתי לווארשה ביום א׳ לפני הצהריים והתחלתי לחפש דירה. לצורך זה קניתי עתון ובו מצאתי מודעה על דירה להשכרה. ואכן שכרתי אותה, אף־על־פי שבעלת־הבית אמרה לי בכנות שביום הקודם אסרו אצלה שני דיירים יהודים. התנהגותה העידה עליה שלא זיהתה אותי כיהודי. היא חשבה כנראה שאני חבר מחתרת פולני המחפש דירה ורצתה להזהיר אותי. קניתי בחצר כיכר לחם שחור וכשפרסתי אותו מצאתי 20 גרושים בתוכו. בזמנים ההם ראו בכך אות לטובה. כעבור כמה ימים עברתי בכל זאת לדירה אחרת ברחוב קושיקובה 43, אצל אישה קשישה. גרו שם גם שתי בחורות צעירות. כדי לא לעורר חשדות כמסתתר נהגתי לצאת יום־יום מהבית. בהזדמנויות אלה ביקרתי אצל ידידים פולנים וישבתי אצלם שעות רבות וכך הסרתי מעלי כל חשד. ביקרתי גם בביתו של פרופ׳ יאן קוט, הסופר ומבקר הספרות, שאשתו היתה יהודיה. סיפרתי להם על מצבי החומרי וביקשתי עזרה במציאת עבודה. הוא נתן לי סכום כסף

והמליץ עלי במיפעל קטן לנורות־חשמל. קיבלתי שם נורות למכירה ברחוב ובבתים פרטיים. הרווחים הספיקו לי בקושי ללחם ולמים.

אשתי הגיעה לווארשה כפי שסוכם בינינו. ברשותה היו כמובן תעודות אריות. נפגשנו בדירתה של זוסיה קופרבלום שהתגוררה בצד הארי. אשתי היתה אז בחודשים האחרונים להריונה. נהגנו שלא ללכת יחד ברחוב. היא היתה הולכת ראשונה ואני אחריה. פעם ניגש לאשתי שוטר וביקש ממנה להראות את תעודותיה, כי חשד בה שהיא יהודיה. אשתי הכחישה, אבל הוא הוביל אותה למשטרה הפולנית. הם הלכו ואני אחריהם. כעבור כמה שעות שוחררה. למחרת תקפוה צירי־לידה והיא הובאה ל"בית־החולים ע"ש ישו התינוק" ושם ילדה את בננו. לאחר־מכן היא עברה עם התינוק ל"בית הכומר בודואן", מקום מחסה לילדים שנולדו מחוץ לנישואין ובמקרים מסוימים גם לאמהותיהם. אלה עבדו בתוך הבית והילדים זכו לטיפול נאות. הייתי צריך לדאוג לחלב־אם לתינוק ולאחר־מכן לחלב רגיל. יום־יום נשאתי איתי סלסלה וממנה ביצבץ בקבוק החלב, כך נראיתי כאדם עני ופשוט המביא חלב לילדיו. הופעתי עוררה רחמים בלב הרואים אותי וזה בדיוק מה שרציתי.

ב"בית הכומר בודואן" הופעתי כידיד בעלה של אשתי הנמצא במחנה אושוויץ. פעם התאוננה גניה אשתי לפני על אחת הבחורות המכנה אותה "יהודיה!" כל אימת שהיא חולפת לידה. ארבתי לאותה בחורה בצאתה מהמוסד ושאלתי אותה אם היא יודעת מה קורה לאלה המלשינים על יהודים. די היה בכך כדי להבהיל אותה.

הוספתי לגור אצל האישה הקשישה עם שתי הבחורות הצעירות. את חדרי חילקתי עם בחור יהודי צעיר שגם הוא חי בזהות נוצרית. אספתי אותו לחדרי וישננו כשנה במיטה אחת. אחת הבחורות חיבבה אותו ואהבה לרקוד עימו לצלילי המנגינות שבקעו מהגרמופון של בעלת־הבית.

הימים היו ימי מרד גיטו וארשה. באחד הערבים חזרה הבחורה הביתה מתנשפת וזועקת בלעג: "היהודים תלו בגיטו את דגל פולין האדום־לבן!" היא הוציאה את הגרמופון והתחילה לרקוד עם ידידי היהודי לצלילי השיר 'מיין יידישע מאמע' (אמי היהודיה). קשה לתאר את הכאב שחשתי למשמע השיר הזה על רקע הגיטו הבוער, ואת כאבו של ידידי שנאלץ דווקא אז לרקוד. למחרת שאלתי אותה: "למה את שמחה כל־כך, שרוצחים שם את היהודים, המלחמה טרם נסתיימה ואין לדעת מה יקרה לנו?" בעלת־הבית תמכה בי ואמרה: "גם היהודים הם בני־אדם."

כשהפציצו הרוסים את הרחוב בו התגוררתי בשנת 1943, ישבנו כולנו במרתף. נכנס אלינו גרמני וצעק: "מה אתם יושבים כאן? הבית בוער!" יצאנו מהמרתף. אחרי המקרה הזה גילה לי ידידי שאותה נערה נמצאה באותה עת בדירה כדי להציל את חפציה. הוא הוסיף שברגע מסויים רצה לנעול אותה מבחוץ כדי שתישרף כפי שנשרפו היהודים בגיטו, אבל לבו

לא נתן לו לעשות זאת. עברתי עם חברי לדירה אחרת. מצבי היה קשה. לבשתי בגדים קרועים ובלויים, בכיסי לא היתה פרוטה והייתי רעב. המצב היה ללא־מוצא. מצאתי ברחוב פרסה ועליה חרות המיספר 13 ומעליו עלה תלתן – סמל המזל. הרמתי אותה וחשבתי בלבי: אני חושב שחיי אבודים ללא תקווה והנה אות של מזל בידי.

בערבים נהגתי לנגן במנדולינה שירים פולניים פטריוטיים ושירי דת להבלטת זהותי הפולנית. השכנים הפצירו בי לנגן ולשיר כי היה לי קול ערב. הם אהבו אותי וראו בי פטריוט פולני נאמן. לכן, בפרוץ המרד בשנת 1944, הטיל עלי ראש המפקדה שהתמקמה בביתנו לפרוץ לדירות שיושביהן נמלטו מהן ולהביא מיצרכי־מזון שאמצא שם. כן הטיל עלי לארגן קבוצת אנשים נאמנים להביא מצרכי־מזון מהמחסנים של הצבא הגרמני. פרצנו פעם למחסן תת־קרקעי כזה ומצאנו סוכר, שוקולד, חלב משומר ועוד. סחבנו כל זאת על גבנו תחת מטר־יריות של הגרמנים. הבאנו את השלל למחסן שלנו דרך גינות ומינהרות – כל זאת כדי להכין מלאי מזון לבית־חולים שעמדו לארגן באותו מקום. חלפו שבועות של קרבות קשים והעיר וארשה הפכה לתל־חורבות. באחד הערבים שוטטתי עם הסופר אדולף רודניצקי בין החורבות. נכנסנו לבתים הריקים ששרדו וחיפשנו סימן־חיים כלשהו. המראה היה מדכא: עיר רפאים. על קירות אחד הבתים ראינו כלובים ובהם כנריות צמאות שעדיין נשמו. לא יכולנו לעזור להן, כי גם לנו לא היו מים.

המרד נכשל. אנשים נדדו אל העיירה פרושקוב שבסביבת וארשה. גם אני הצטרפתי להולכים ומצאתי שם דירה. התחלתי לחפש את אשתי ובני שעם פרוץ המרד נפסק הקשר בינינו. ידעתי שפינו את דיירי "בית הכומר בודואן" אל הכפרים שבסביבת וארשה ושיכנו אותם בבתי האיכרים. נדדתי מכפר לכפר וחקרתי את האנשים אם הם יודעים משהו על רופאת־שיניים בשם אוגניה מיכאלבסקה. בסופו של דבר הצלחתי למצוא את שניהם. תוך זמן קצר עברנו לדירתי בפרושקוב.

בראשית החורף 1944־1945, משהגיעה השמועה על הקמת הממשלה הפולנית בלובלין ועל ריכוז מוסדותיה הראשונים, החלטתי להיפרד זמנית מאשתי ומבני ולהגיע לשם בכוחות עצמי. לא יכולתי לקחת אותם איתי לדרך זו ללא רכב, משום שהמלחמה במערבה של המדינה עדיין נמשכה. יצאתי איפוא לדרך ברגל, רעב ולבוש בלויים. בלילות לנתי על הריצפה בבתים פרטיים בעיירות שונות שבהן עברתי. באחד הערבים הגעתי לעיירה קטנה. הלכתי בחושך מבית לבית והתחננתי שיואילו להלין אותי לילה אחד, אך התריסים בדירות היו מוגפים והדיירים פחדו לפתוח את דלתות בתיהם לפני זר. הימים היו ימי מלחמה ואי־שקט שרר בכול.

לבסוף הכניסו אותי לדירה אחת, שבה ישבו אנשים כמוני על הריצפה, נוודים שחיפשו מחסה ללילה. הצטרפתי אליהם ואף השתתפתי בשיחתם.

פתאום נכנס קצין סובייטי, הסתכל בנו ופנה אלי בשאלה: "מי אתה ומה אתה עושה כאן?" הוא לא הקשיב לתשובתי אלא ציווה עלי לעזוב את הבית. הדבר הרגיז אותי מאוד ואמרתי לו: "כך נוהג קצין סובייטי? מגרש אותי מבית חם לרחוב הקר והחשוך?" סיפרתי לו משהו על עצמי ועל גורלי, אך הוא בשלו: "צא החוצה!" יצאתי והוא בעקבותי. הוא אמר לי ללכת קדימה. הלכתי כמצווה וכל העת הוא מאחורי. התעורר בלבי החשש שברגע מסויים הוא יכוון את רובהו אל גבי ויירה בי. הגענו לווילה והוא פקד עלי להיכנס. נכנסנו שנינו פנימה. בפנים היה חום ואור ושרר פאר. זוג פולנים צעירים התגורר במקום והקצין ציווה עליהם לקבל אותי יפה ולתת לי אוכל טוב ומיטה נוחה. אחר־כך אמר לי: "רק שלא תחשוב רעות על קצין סובייטי". הרגשתי מבוכה והשתדלתי להסביר לזוג הצעיר את מצבי. עם זאת נהניתי מאוד מהמותרות. אחרי הרחצה והסעודה הדשנה התרווחתי במיטה החמה וישנתי שינה מתוקה. למחרת בבוקר בא הקצין לוודא אם אמנם מילאו בעלי הווילה את פקודתו. התנהגותו של הקצין נשארה חידה בעיני עד היום הזה.

שבוע לאחר צאתי מפרושקוב הגעתי ללובלין. פניתי למערכת העתון "נאשה ז'צ'פוספוליטה" ושם נפגשתי עם העורך שהכרתי בוואַרשה. לא היה גבול לשמחתנו. מובן שמעתה כבר הייתי "מטופל" ולא חסר לי כלום. קיבלתי חדר במלון וסעדתי במסעדת המפלגה הקומוניסטית. שמעתי שהסנטור היהודי לשעבר זומרשטיין נמצא בלובלין כחבר הממשלה הפולנית. מיהרתי מייד אליו. הוא קיבל אותי יפה וביקש לדעת על קורותי בתקופת המלחמה.

כעבור כמה שבועות עברתי לגור בלודז'. שם כבר התרכזו יהודים רבים וביניהם ידידי הסופרים. הבאתי לשם את אשתי ואת ילדי. בלודז' פעלתי במסגרת אגודת הסופרים ובוועדה ההיסטורית היהודית ואשתי עסקה במקצועה. עבדתי תקופה ממושכת ברדיו הפולני בכתיבת תסכיתים וגם פרסמתי מאמרים בעיתונות בשפה הפולנית וביידיש. מדי־פעם הייתי פוגש ברחוב את האחים גוז'יצ'נסקי מסאנדומייז' וכן מכרים אחרים מהעיר.

בשנת 1957, בגלל ההסתה האנטישמית, שבאה גם מחוגי השלטון בפולין, החלטתי לעלות לישראל. הגעתי לכאן בעקבות אשתי השניה, שעלתה לפני.

על חטא

לתוך כבשן־האש אותה השליכו,
בשישה רובים ירו בה.
על גופה הרזה נפט שפכו –
חיה שרפוה.

בחולות עירי הירוקה למברג,
הרוח הפיצה אפרה הקדוש
ברחבי ארץ פולין,
שם נעולים לפני שעריה,
אף כי שם עמדה עריסתי.
שם אמי השרופה
בכאבים ילדתני.

היא נפלה ולשמים את
זרועותיה החלשות הרימה.
אתה ראית והחרשת.
הוי אלוקים – אלוקינו.

ללא מנין, ללא קדיש
ללא קבר וללא אבן עם שם חרות עליה,
מסרה אמי המעונה
לאלוקים את נשמתה.

אני רואה אותה כל לילה בחלומותי
היא באה אלי לקראת געגועי.
אני מתייסר, מכה על חטא
על כי בעת אנחת־גסיסתה האחרונה
את עיניה לא סגרתי.
לא הייתי אתה
עת בצליפות שוטים
בחולות הובילוה אל מותה.

למה אני כאן?
הלא מכה עד סוף
בין רוחות־רפאים נשארתי?
נושא אני בלבי היגע קוץ צורב.
מתחדד עוד ועוד הכידון המורעל
מזעם שלא שכך.

נשבע אני לך אמי – לעד תחיי בלב,
ועד לנשמת־אפי האחרונה
אשאר נאמן לזכרך הקדוש.
בכל זריחת השמש כ"מודה אני"
את דמותך הבהירה אזכור – אמן!

אוגניה מיכאלבסקה
לבית ויינטראוב

נולדתי ב־1 בינואר 1911 בוורשה. את בית־הספר התיכון סיימתי באופאטוב, שם התגוררתי בבית אחותי שהיתה רופאת־שיניים. גם אני למדתי רפואת־שיניים וב־1933 סיימתי את הלימודים בוורשה. ב־1935 הגעתי עם בעלי נחמן בליץ (רוזנברג) לסאנדומייז׳. כאן היתה לי מרפאת־שיניים פרטית. עבדתי בהתנדבות ב״טוז״ (אגודה יהודית לשמירת הבריאות) וגם טיפלתי ללא תמורה בשיניהם של אסירים פוליטיים כלואים בבית־הסוהר המקומי.

עם פרוץ המלחמה פנינו בעלי ואני מזרחה. נמלטנו מפני הגרמנים. הגענו לקובל וכעבור זמן קצר המשכנו ללבוב, עיר הולדתו של בעלי, שהיתה תחת השלטון הסובייטי. שנינו עבדנו: אני במקצועי ובעלי כמנהל איגוד הסופרים. כשפרצה המלחמה בין גרמניה לברית־המועצות הוסיף בעלי לעבוד, אולם באחד הימים לא חזר מעבודתו. לאחר־מכן התברר שהוא ברח מלבוב. כאן עלי לציין בצער רב שכאשר פינו המוסדות הסובייטיים את פעיליהם, פנו הסופרים היהודים ובעלי ביניהם לוואנדה ואסילבסקה וביקשו שתעזור להם להתפנות. היא סירבה ואמרה שניתן לפנות רק את חברי המפלגה. רק כעבור כמה שבועות נודע לי שבעלי לא הרחיק בבריחתו והוא נמצא בטארנופול*. כעבור כמה שבועות קיבלתי ממנו ידיעה באמצעות עובד־רכבת. הוא ביקש שאשלח לו סיגריות, כסף ובגדים, כי בגדיו הושחתו כליל כאשר התעללו בו המרצחים. שלחתי לו כל שביקש בעזרת חייל גרמני וכמובן תמורת מענק הסדרתי את העברתו ללבוב.

בשלהי 1941, יום לפני פרסום הפקודה שעל יהודי לבוב להתרכז בגיטו החלטנו לשוב לסאנדומייז׳ על־אף הקושי להיפרד ממשפחתו של בעלי. חשבנו ששם, בין ידידים יהודים ופולנים, אוכל לעבוד במקצועי. חיליק

* ראה עדותו של נחמן בליץ.

ציילון שנמצא גם הוא בלבוב היה איש הקשר שלנו עם סאנדומייז׳. כמונו, גם הוא ברח ללבוב בתחילת המלחמה. יהודים מסאנדומייז׳ קיבלו רשיונות מיוחדים ועסקו במסחר בלבוב. מהם נודע לי שבסאנדומייז׳ המצב טוב יחסית. בעלי נסע לשם במשאית צבאית גרמנית עם אחד האחים נוסבאום. אף־על־פי שלא היו לי תעודות כלשהן ולמרות מראה פני היהודי, עליתי לרכבת הנוסעת לסאנדומייז׳. מובן שלא ענדתי סרט עם ״מגן־דוד״. ברכבת לא זיהה אותי איש כיהודיה, אם־כי הייתי אדומת־שיער. נראה שמיבטאי הפולני המובהק והתנהגותי החופשית תרמו לכך. ידעתי שהדירה שגרנו בה לפני המלחמה כבר הושכרה. פניתי לידידי הטוב הנריק גולדברג, יו״ר היודנראט אבל התאכזבתי. הוא אמר לי שלא אוכל לשהות אצלו ולו אף לילה אחד, כי אנחנו ידועים בעיר כקומוניסטים. הלכתי לבית משפחת ספירו שעימה היו לנו קשרים לבביים מאוד לפני המלחמה. בעלי כבר היה שם.

ניגשתי ליודנראט כדי להשיג כרטיסי־מזון. הם סירבו וטענו שבמשך כל תקופת המלחמה לא הייתי רשומה אצלם. ביקרתי בדירתי הקודמת והתברר לי שכל ספרי הרישום של הבית נשרפו. בעלת־הבית נתנה לי אישור שגרנו אצלה משנת 1935 עד סוף 1941. על סמך אישור זה רשמו אותנו בעירייה וגם קיבלנו הפנָייה לדירה בשכונה הנוצרית פודוואלה. באותה תקופה עדיין גרו יהודים בשכונות פולניות. גברת ספירו העמידה לרשותי חדר למרפאה. למרבה המזל גם נמצא אחד משני כיסאות־העבודה שלי. כך חייתי ועבדתי בסאנדומייז׳ עד שנת 1942, וכל העת היתה חרדה בלבי לצפוי לנו בעתיד.

בקיץ 1942 בא אלי כומר מהכפר קלצ׳אנוב, שהיה פאציינט שלי ושאל למה אני עדיין בעיר. עניתי לו בשאלה, אם הוא עצמו יהיה מוכן לבוא לעזרתי בבוא השעה. תשובתו היתה חד־משמעית: ״בכל שעה ביום ובלילה״. באותו זמן התברר לי שאני בהריון, וזאת לאחר עשר שנות נישואים. שמחתי היתה רבה. אבל כל הסובבים אותי, וביניהם גם בעלי, לא היו שותפים לה אלא חששו מלידתו של ילד בתנאים כאלה. אבל לא הסכמתי להפסיק את ההריון ואמרתי שאם אחיה אני יחיה גם הילד, ואם אמות – אין זה משנה כלל. הגיעו שמועות על שילוח יהודי וארשה לטרבלינקה.

סיפרנו לידידינו בסאנדומייז׳ על קורותינו בלבוב ובטארנופול ויעצנו להם לא לשבת בחיבוק־ידיים אלא לחפש דרך הימלטות. לצערנו לא הצלחנו לשכנע אותם. נסעתי אל משפחתי בקונסק. בבית גרו אבי האלמן, שלושת אחי ואחותי. כולם דיברו פולנית רהוטה. אבי היה אדם אמיד מאוד ולא היה לו מראה יהודי. סיפרתי גם להם על ההשמדה הצפויה לכולנו והתחננתי שיסתלקו מהגיטו ויעברו לצד הארי. על כך הגיב אבי: ״הגרמנים הם עם תרבותי״. מאחר שלא הצלחתי לשכנע אותם חזרתי

למחרת לסאנדומייז׳. כל בני משפחתי ניספו.

באחד מערבי הקיץ 1942 אמר לנו יז׳י סאלומונוביץ׳, שהיה יו״ר היודנראט אחרי רצח גולדברג, שצפוי ביקור הגסטאפו ובעקבותיו יבואו ללא־ספק חטיפות למחנה עבודה. הפצתי את הידיעה הזאת וקבוצה של כ־18 צעירים התאספה בדירתנו. מאחר שהיא היתה מחוץ לעיר אפשר היה להימלט ממנה בעת הצורך. החלטנו לעמוד על המשמר לקראת אפשרות של חטיפה.

ואמנם, באחד הימים לפני עלות השחר, עמדתי על המשמר וראיתי שוטר יהודי וז׳נדארם מתקרבים לדירתנו. מיד הודעתי לצעירים האלה וכולם הספיקו לברוח דרך החלון. בעלי לא ברח, כי לא רצה להשאיר אותי לבדי. הם לקחו אותו ואני הלכתי אחריו עד לבית־הסוהר שריכזו בו את כל החטופים. בעלי הוחזק שם יום שלם ורק לעת ערב הצלחתי לשחרר אותו בזכות היכרותי עם סאלומונוביץ׳. את שאר החטופים הובילו ברכבת למחנה סקארז׳יסקו. לאחר־מכן החלטנו שנינו לברוח מסאנדומייז׳ בכל דרך שהיא, אף־על־פי שלא היה לנו כסף ולמרות הריוני. אמרתי לבעלי: ״סע אל הכומר בכפר קלצ׳אנוב, הצג את עצמך כבעלי ובקש את עזרתו כפי שהבטיח לי בזמנו״. בעלי נסע לכפר, והכומר השיג לשנינו, בידיעתו של ראש־הכפר, תעודות־לידה וטופסי רישום. כעבור יום־יומיים נפרד בעלי ממני ונסע לצ׳מיילוב ומשם לוורשה. נדברנו להיפגש שם בתחנת־הרכבת או בדירתה של זוסיה קופרבלום, שחיה בזהות פולנית.

בין היהודים בסאנדומייז׳ שרר פחד גדול. כולם ידעו שצפויה לנו השמדה אך מעטים בלבד העזו לברוח כשברשותם תעודות אריות. יום לפני נסיעתי יצאתי לרחוב היהודי להתקין לעצמי תיק־עור. הרצען לא היה בבית. אשתו שהיתה בהריון הסתכלה עלי ואמרה: ״גם את בהריון ומתכוננת לברוח. את וילדך תצליחו בוודאי להישאר בחיים״. היא בירכה אותי, נאנחה ואמרה כאילו לעצמה: ״לנו אין כל אפשרות להינצל״. ידיד, איכר מקלצ׳אנוב, בא ולקח אותי ואת מיטעני אל ביתו בכפר. לנתי אצלו ולמחרת לקח אותי לתחנת־הרכבת בצ׳מיילוב. חששתי לנסוע מתחנת־הרכבת בסאנדומייז׳ שמא יזהה אותי אחד הפולנים. ניגשתי לקופה לקנות כרטיס רכבת. ברשותי היו לא יותר מ־25 זלוטי. והנה יצא הקופאי הפולני ואמר: ״הגברת לא תיסע״. ״למה?״ – שאלתי. ״כי הגברת יהודיה.״ על כך אמרתי: ״אינני יהודיה, נולדתי בקלצ׳אנוב ובזאת קל להיווכח״. ניגשתי לטלפון וביקשתי את ראש־הכפר. סיפרתי לו את כל העניין. הוא הזמין את הקופאי לטלפון ואישר שאני דוברת אמת. קניתי כרטיס. חיכיתי לבוא הרכבת וכל הזמן חשבתי בלבי: מה עומד הקופאי הזה לעשות עתה? האם ימסור אותי לגסטאפו? הרי הגסטאפו רחוק מכאן, הוא בראדום. ואם ימסור אותי לידי שוטר פולני, מה זה יעשה בי? הרכבת הגיעה וירד ממנה גרמני דובר פולנית. הקופאי ניגש אליו ואמר לו שאני יהודיה. הצגתי לפני

הגרמני את תעודותי וזה ביקש ממני לחתום לשם השוואה עם החתימה שעל התעודות ואחר־כך שיחרר אותי. נסעתי בקרון עם הגרמני הזה והוא התנצל על אי־הנעימות שנגרמה לי.

הרכבת הגיעה לוואראשה לפנות־ערב. מאחר שאיחרה, בעלי לא המתין לי. ברשותי היו פחות מ־25 זלוטי. נכנסתי לכרכרה וביקשתי להסיע אותי למלון שאבי נהג להתאכסן בו לפני המלחמה. תוך־כדי נסיעה פנה אלי העגלון ואמר: "או 200 זלוטי או לשדרת 'שוחה' – הרחוב שנמצא בו משרד הגסטאפו. חשבתי לעצמי: " הלא יש לי תעודות המעידות שאני נוצריה וגם תעודת־לידה. יהיה אשר יהיה, שיסע לגסטאפו!" הגענו לשער ופניתי בפולנית לחייל על המשמרת. העמדתי פנים שאינני מבינה גרמנית: "אני בהריון, הריון מסובך, לכן באתי לווארשה לרופא והנה הפירחח הזה דורש ממני 200 זלוטי בטענה שאני יהודיה". הגרמני לא הבין מילה. ביקשתי שיקרא לאדם דובר פולנית. מששמע זה את סיפורי סטר לעגלון ואמר: "קח את הגברת לאן שתגיד לך". כשהגענו למלון, הקים העגלון, רותח מזעם, מהומה גדולה ודרש שוב כסף. ניצלתי את המצב וסיפרתי בקול רם לסובבים אותנו שהוא הביא אותי לגסטאפו בטענה שאני יהודיה. אינני יודעת מניין בא לי העוז והאומץ לכך. אך כשנכנסתי לחדרי עזבו אותי כוחותי.

גם כאן ארבה לי סכנה, הפעם מביקורת של המשטרה. למחרת פגשתי את בעלי אצל זוסיה קופרבלום. הלכנו לחפש דירה. בכל מקום תירצתי את בואי לווארשה בצורך של ביקור אצל רופא בגלל הריון מסובך. לא גרתי עם בעלי כי בתעודות שלנו צוינו שמות משפחה שונים. הצגתי אותו כידיד המשפחה. הייתי בחודש השמיני. חיינו בתנאים קשים. בעלי מכר נורות־חשמל ומזה התפרנסנו בדוחק. התפריט היומי שלי כלל כרוב ופרוסת־לחם קטנה. זוסיה קופרבלום עזרה לנו ומדי־פעם שלחה מיצרכי מזון.

חג־המולד קרב והלך. אברהם קופרבלום, שגם הוא גר בווארשה בזכות תעודות אריות, בא לבקרני יחד עם זוסיה אחותו. הם הביאו עץ־אשוח ונרות. באותה הזדמנות הצגתיו לפני השכנים כבעלי שבא מכפר. באמצעות זוסיה יצרתי קשר עם לודז'יה (אירקה) זוברמן, שגם היא חיתה כפולניה ועבדה בבית־חולים. נפגשתי גם עם חנקה סאלומונוביץ', נכדתה של גב' ספירו. היא קפצה מהרכבת שהובילה ב־10.1.1943 את מגורשי סאנדומייז' לטרבלינקה. מפיה שמעתי על קורות הקהילה בחודשי היעדרותי מן העיר. היא גם סיפרה לי על התאבדותה של פלורה, אמה. בעלה, יו"ר היודנראט לשעבר נמצא אז במחנה־ריכוז.

בווארשה התגוררה חברה פולניה שלי מימי בית־הספר בקונסק. המשפחות שלנו היו מיודדות מאוד בעבר. החלטתי לבקר אצלה בתקווה שתוכל לעזור לי במצבי. כשיצאתי בדרכי אליה הלך בעלי במרחק־מה

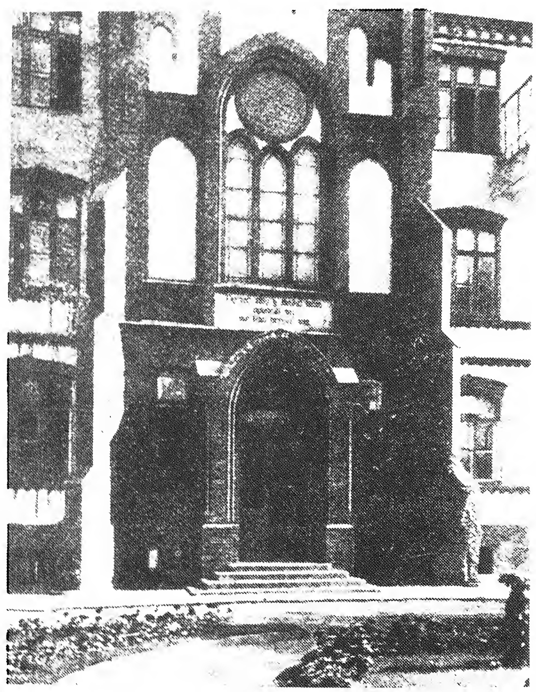
ממני. היה לו מראה "טוב" ומיבטאו היה לבובאי מובהק. נכנסתי לחשמלית ויצאתי לא־הרחק מביתה של חברתי. לפתע שמעתי שמישהו הולך אחרי. במעלה המדרגות הוא פנה אלי ושאל: "מה הגברת עושה כאן?" עניתי לו: "וכי מה זה עניינו של האדון?" הוא הוסיף לשאול לשמי ואל מי אני באה. הראיתי לו את תעודותי המזוייפות. בעלי עבר על־ידי, בירך אותי ועלה לקומה הראשונה. ושוב אותו ברנש: "מי זה?" עניתי: "האדון הזה סעד אותי בחשמלית כשהתעלפתי". הוא רמז לי רמז מפורש – או כסף או גסטאפו. לא התבלבלתי ואמרתי לו שאפשר לבדוק את תעודותי בקלצ׳אנוב. למזלנו לא עצר את בעלי כי גם תעודותיו היו מקלצ׳אנוב. האיש הניח לי ואני נכנסתי לדירת חברתי. ביקשתי ממנה עצה מה לעשות, כי אני בימי ההריון האחרונים. היא סיפרה לי שאחותה מאריה נמנית עם איזו כת דתית. היא התקשרה לאחותה וזו הציעה שאלך למוסד ע"ש הכומר בודואן, ושם אפנה אל האחות הראשית שתייעץ לי כיצד לנהוג. למחרת הלכתי לאותו מוסד, ובעלי בעקבותי. בטרם הספקתי להגיע לחשמלית ניגש אלי שוטר פולני ואמר: "הגברת תלך איתי למשטרה, אני יודע שהיא יהודיה ואל תנסה לשכנע אותי שאין זה נכון". עניתי: "איך אדוני יודע? לפי מה הוא מכיר, לפי האף? אבל לא חשוב, אלך איתו למשטרה הפולנית". הלכנו למשטרה לשם זיהוי. נכנסתי אל המפקד ובירכתי אותו: "יהי שם ישו מבורך". ענה לי: "לנצח נצחים". "מה עם הגברת?" – שאל. סיפרתי לו שהשוטר שהביא אותי לכאן טוען שאני יהודיה. "ומה את, קתולית?" – שאל. "כן, אני מאמינה" – עניתי. אחר־כך שאל אותי שאלות ספציפיות בענייני דת, ותשובותי היו מדוייקות. את כל הנושא הזה למדתי ממכרי הפולנים הרבים שהיו לי לפני המלחמה וזה מה שהציל אותי.

מהמשטרה הלכתי למוסד ע"ש בודואן. חיכיתי כשלוש שעות לאחות הראשית. סיפרתי לה שאני יהודיה והלידה צפויה כל יום. היא יעצה לי ללדת ב"בית־החולים ע"ש ישו התינוק". היא תשלח לשם אחות סוציאלית שתעזור לי. למחרת הביאה אותי זוסיה לאותו בית־חולים ושם ילדתי. כעבור כמה ימים באה האחות הסוציאלית. לה לא סיפרתי מאומה, כי היא לא ידעה את האמת על־אודותי. סיפרתי לה שבעלי נמצא באושוויץ ואין לי ממה להתקיים. היא עודדה אותי ואמרה: "אל תדאגי, גבירתי. אני אחות ב׳בית בודואן׳. כשתצאי מכאן תבואי לשם".

לרוע־מזלי היה לי חום אחרי הלידה ורק אחרי שישה שבועות הלכתי עם התינוק ל"בית בודואן". נכנסתי לחדר־הקבלה, שם שאלה אותי האחות אם אני יהודיה. סיפרתי לה את האמת על עצמי ושילדתי אחרי עשר שנות נישואים ואני במצב ללא־מוצא. היא אמרה שעלי לדעת באלו תנאים אחיה כאן: המוסד נמצא תחת חסותן של נזירות והן מחייבות אורח־חיים דתי. עניתי לה שאקח ברצון על עצמי התחייבות כזאת. כל

הדיירות באותו מוסד היו נשים לא נשואות ואני הייתי הנשואה היחידה ביניהן. כעבור כמה ימים ביקשה ממני אחת האמהות להחזיק את ילדה בטבילה, כיוון שאני נשואה והדבר מוסיף כבוד. שאלתי את כומר המוסד מה לעשות, שהרי אינני קתולית. הוא שאל: "את יודעת כיצד להתנהג בטקס הזה?" "כן" – עניתי. "ובכן – אמר – בבואך בין עורבים, נהגי כמוהם". אכן, אדם חכם. אבל האחות לא סלחה לי על שלא פניתי אליה.

עבדתי בקומת הקרקע, שם היו 30 ילדים וביניהם גם בני. טיפלתי בילדים והדבר איפשר לי להיות עם ילדי במשך היום. באחד הימים בא אלי הכומר וביקש את עזרתי בקבורת יהודי שאותו הסתיר במשך שנה ועתה הוא התאבד. במשך הלילה חפרנו בחצר בור לא עמוק וקברנו אותו שם. הגיעו ימי הפסחא של שנת 1943. הכומר ראה אותי מתפללת בבית־

הכניסה הראשית לבית בודואן

The main entrance to "Boduen House"

אוגניה מיכאלבסקה (ויינטראוב) עם תינוקה בבית בודואן
Eugenia Michalewska (Weintraub) with her child in "Boduen House"

התפילה מדי יום ראשון. פעם אמר לי: "אני רואה שאת מתפללת בדביקות, למה איפוא אינך מצטרפת לקומוניה (סעודת ההתקדשות)?" הוא רצה שהתחזותי לנוצריה תהיה מושלמת.

באפריל 1943 אפשר היה לראות מחלון חדרי את הגיטו הבוער. האחיות התכנסו בחדרי, התפללו ובכו. במוסד היו עוד כמה תינוקות יהודיים. אני הבחנתי בהם, כי איש לא ביקר אצלם. במחלקה שמול המעבדה שכבו חמישה תינוקות שקשה היה להאכיל אותם. לאחד התינוקות האלה נשמט הבקבוק והחלב נשפך על הכרית. באותו רגע נכנסה אחות וסטרה פעמיים על פניו. הזדעזעתי והגבתי: "איך זה אחות מסוגלת להכות תינוק?" היא יצאה. כנראה שזה היה תינוק יהודי והיא ידעה על כך. באחד הימים באה אישה אחת והביעה את רצונה באוזני האחות לאמץ את ילדי. הסתכלתי מרחוק באישה והתברר שזוהי בתו של קראקובסקי, בעל הבית שבו התגוררתי בסאנדומייז' לפני המלחמה. היה לה ילד אחד בלבד והיא לא יכלה ללדת עוד. לכן באה במיוחד מסאנדומייז' למטרת אימוץ. השתדלתי שלא תראה אותי שמא תכירני.

אחת האמהות, יצאנית, התפארה באוזני שעקרה שיני־זהב מגופות של יהודים בתעלות־הביוב בעת המרד בגיטו ואף שדדה רכוש יהודי בשטח הגיטו. אישה זו התחילה מציקה לי וכינתה אותי "ז'ידובקה", באחד הימים קראה לי מנהלת המוסד ואמרה לי לארוז מהר את חפצי ולעבור למוסד אחר: "אל תשאלי מדוע, עשי זאת מהר וסעי". נסעתי לשם עם הילד. כעבור ימים מיספר קיבלתי מכתב ובו הודעה שאשוב ל"בית בודואן". התברר שאותה יצאנית התנכלה לאחות הראשית ודרשה ממנה סכום כסף גדול באיימה שתמסור בגסטאפו על הימצאות ילדים יהודים במוסד וגם מטפלת יהודיה עם ילד. לבסוף הצליחו להיפטר ממנה ומילדה בדרך כלשהי.

סתיו 1943. אחת האחיות ידעה עלי ועל בעלי. משנודע לה שהוא סופר הלכה ורשמה אותו ב"זֶ'גוֹטָה", הוועד לעזרת יהודים. שם קיבל סיוע, אמנם לא גדול. בחג "כל הקדושים" היה קר מאוד. אחת האחיות שלחה אותי בשליחות כלשהי. חזרתי בשעה מאוחרת ל"בית בודואן" והנה אני רואה ברחוב את בעלי מתהלך בעצבנות. "חששתי שלא תשובי עוד" – אמר לי. מסתבר שאחות זו ידעה שאני יהודיה ולכן שלחה אותי מדי־פעם בשליחויות שונות כדי שאפול בידי סחטנים או שוטרים.

המרד הפולני פרץ. העיר כולה בערה והבית שלנו היה כאי בים הלהבות. הגרמנים תפסו את הקומות העליונות שלנו ובמרתפים נמצאו הילדים, האמהות והנזירות.

אחרי המרד, בסתיו 1944, העבירו את המוסד לכפר בקירבת ז'יראֵרדוב. הקשר עם בעלי נותק. התגוררתי אצל משפחה כפרית עניה שהתחלקה אתי בכול. באחד הימים הלכתי לוועד הכפר לבקש רשיון לאסוף זרדים.

ואז שאל אותי המזכיר אם אני מיכאלבסקה, כי ידיד בשם מריאן קוזלובסקי מחפש אותי. היה זה כמובן בעלי, אבל הוא לא השאיר כתובת. נסעתי לווארשה ל"בית בודואן". שם, כך הנחתי, התעניין בי בעלי ואולי אף השאיר כתובת. וכך היה. נסעתי לפי הכתובת לפרושקוב. התברר שהוא גר שם, אבל בינתיים חלה במחלת ריאות ובאותה שעה נמצא במקום אחר. בעזרת בעלת הבית שאצלה התגורר הגעתי למקום־הימצאו. כך מצאנו זה־את־זו ויחד חזרנו לכפר שגרתי בו. בעלי לקח אותי מאוחר יותר עם הילד לפרושקוב, ושם זכיתי לשיחרור.

אחרי המלחמה גרנו בלודז'. משם נסעתי באחד הימים לסאנדומייז' לפקוד את קברה של גברת ספירו שאליה הייתי קשורה מאוד. חשבתי שאולי אפגוש יהודים וגם רציתי למצוא את תעודותי שהחבאתי לפני בריחתי מהעיר. לא פגשתי יהודים, ומבין הנוצרים לא הכיר אותי שם איש.

בשנת 1957 עליתי יחד עם בני לישראל.

יצחק (איצ'יו) גוז'יצ'נסקי*
בן דבורה ודוד

ביום האקציה הראשונה הסתתרו הורי בבונקר שבבית וילצ'ק עם קרובי משפחה אחרים, עם דיירי ביתנו ועם דיירי הבתים הסמוכים – יחד 86 נפשות. המסתתרים הכינו כדי מים ומלאי מזון שאמורים היו להספיק להם עד יעבור זעם. יום לפני האקציה סגרתי במו־ידי את הבונקר מבחוץ והסוויתי את הכניסה בטיח. אבל כל זה לא הועיל. שוער הבית הלשין לפני הרוצחים ואלה פרצו לתוך המרתף.

למחרת האקציה אספתי יחד עם כמה שוטרים אחרים את תכולת דירותיהם של המגורשים. נכנסתי לאחת הדירות ולמרבה הפתעתי ושמחתי מצאתי שם את הורי. הסתבר ששמונה אנשים נמלטו ממרתף ביתו של וילצ'ק והם היו ביניהם. הוצאתי אותם מהגיטו לרחוב פודוואלה הסמוך, שכרתי כרכרה ואמרתי לעגלון שיביא את הורי למחנה "מטאן". הוא סירב ואמר שאינו רוצה לסכן את חייו. בסופו של דבר, לאחר ששילמתי לו סכום נכבד, הביא אותם לשם. כשנפרדתי מהם אמר לי אבי: "בני, במעשה זה קנית לך עולם הבא ואני מוסיף לך גם את שנותי". הוא היה אז בן 60. הם נשארו ב"מטאן" ואני הצטרפתי אליהם. שהינו במחנה עד שסילקו אותנו משם לגיטו השני, ימים ספורים לפני השילוח לטרבלינקה.

ב"מטאן" היו גם שני אחי, אלי־הרש וחיים, אחותי הניה ובתי שרנקה בת החמש. אשתי הצטרפה מאוחר יותר לאחר שובה מקראקוב. ימים ספורים לפני האקציה הראשונה מסרו משפחות יהודיות את ילדיהן לידי פולנים. לנו היו קשרים טובים עם פולני שרחשנו לו אמון והסתרנו אצלו הרבה סחורות מהחנות שלנו. ביקשתי שיקח את בתנו לביתו. הוא סירב

* חלק מעדותו של יצחק גוז'יצ'נסקי שולב בפרק "בימי השואה", כי הוא מתייחס לחיי הקהילה כולה ולהשמדתה. חלק נוסף שולב בפרק "מחנות עבודה" ברשימה "'מטאן' – מחנה ליהודים עשירים", עליו הוא מספר כי היה אחד מהיוזמים להקמתו ואף נמצא בו בין שתי האקציות. את העדות שנותרה הוא מקדיש לקורותיו וקורות בני משפחתו החל ב־9 בינואר 1943, בלילה שלפני האקציה השניה, כאשר חיפש דרך להציל את בתו ומצא עצמו על־כורחו בצד הארי, דואג להציל את חייו הוא.

לבקשתי והיה מוכן להסתיר אותי בלבד. הוא הסביר, שאם יסתתרו שני אנשים, הם ישוחחו ביניהם והמשרתת עלולה לשמוע אותם, מה שיסכן את ילדיו.

הצלחתי להעביר את הילדה למשפחה נוצרית אחרת, שהתגוררה ליד סקארז׳יסקו, אבל לפני האקציה החזירו לי אותה ואמרו שהיא בוכה יומם־ולילה. העברתי אותה לאחי ב"מטאן" וכך ניצלה באקציה הראשונה. ב־3 בינואר 1943 חוסל מחנה זה וכולנו הובלנו לגיטו בסאנדומייז׳.

חיפשתי דרכים להציל את בתי. רציתי שלפחות היא תשרוד מכל המשפחה. התקשרתי עם המשרתת הנוצריה שלנו לשעבר, לפי שבעבר היתה מסורה לנו מאוד, וביקשתי שתבוא לגיטו לקחת את הילדה. היא הגיעה ומסרתי לה את שרנקה, אולם אך צעדו שתיהן את הצעדים הראשונים מחוץ לגיטו, נבהלה האישה וצעקה "אני לא רוצה!" וברחה. היא השאירה את הילדה ברחוב. המשכתי לחפש דרכים להציל אותה. ניגשתי אל המורד המוביל מהרחוב היהודי לפודוואלה לבדוק אם אוכל לטפס יחד עם הילדה אל מעבר לגדר, לקפוץ אל הצד הארי ולהימלט. בשער קרוב למקום עמדו שומרים אוקראינים ולא היה מוצא. אז נזכרתי בשני מקומות מחבוא שבהם הסתתרו בשעת האקציה הראשונה יחיאל צינמון, חיים גרינבל, מלך בלוך ומאיר בלומנפלד, וארבעתם לא התגלו. יחיאל צינמון הסתתר בצריף של האיטליז שברחוב היהודי בחלל שבין התיקרה לגג. מהגג ניתן היה לקפוץ לחצר השכנה, להיכנס לבית וילצ׳ק

דוד ודבורה גוז׳יצ׳נסקי, הוריהם של יצחק, שרה וחיים

David and Dvora Gorzyczanski, the parents of Yitzhak, Sara and Haim

ומשם לעלות לעליית־הגג שבה הסתתרו השאר. תכננתי להסתתר באותו מקום זמן קצר בלבד ואחרי האקציה לרדת משם ולצאת לצד הארי יחד עם הילדה.

בערב 9 בינואר נכנסתי לצריף של האטליז. התגוררו בו פליט שלא הכרתיו ושלושת ילדיו. הצעתי לו 200 דולר תמורת הסכמתו שאבוא עם ילדתי ואטפס אל החלל שמעל התיקרה. תגובתו היתה: "בקרוב אנו הולכים לאבדון. הכיבשן לא יבער ללא 200 הדולרים שלך?" הוא ביקש שאקח איתי לצד הארי את אחד מילדיו. הסכמתי.

רציתי לבדוק את המקום שממנו תיכננתי לקפוץ לחצר השכנה, אם אפשר לפרוץ את הקיר וכיצד ניתן לקפוץ לחצר ולעבור לבית וילצ׳ק. לשם־כך עליתי למעלה, הזזתי קרש בקיר העץ ומהפתח שנוצר קפצתי לחצר. כאן סונוורתי על־ידי אור הזרקורים שחדר דרך הגינה בין בית וילצ׳ק לבית הסמוך. ראיתי שהצד הארי שמעבר לשכונה היהודית מוקף על־ידי המרצחים הגרמנים ועוזריהם.

לא יכולתי עוד לטפס על המחסנים הצמודים לקיר, כפי שתכננתי ולחזור לאיטליז דרך הפתח שיצרתי ומשם חזרה לגיטו, בלי למשוך את תשומת־לבם של השומרים. בלי לחשוב הרבה הסתגרתי בשירותים שבחצר. כעבור זמן־מה יצאתי משם וחמקתי לבית ויל׳צ׳ק לאחר שהסרתי מזרועי את הסרט עם ה"מגן־דוד". נכנסתי לדירה שגרנו בה עד האקציה הראשונה. עתה התגורר שם הפולני ביינקובסקי, המפקח על חנותנו מטעם הגרמנים. עם ביינקובסקי קיימתי יחסים תקינים כל תקופת המלחמה וקיוויתי שיעזור לי ויסתיר אותי, מה גם שהבטחתי לו פיצוי נאות אחר המלחמה. הוא הסביר לי שאינו יכול להיענות לבקשתי, אך הציע לי אוכל ומשקה. סירבתי להתכבד וביקשתי שירשה לי להישאר בביתו לפחות כמה שעות. גם לכך לא הסכים בטענה שכל הזמן עוברים ליד הבית שוטרים וז׳נדארמים. "עליך ללכת מכאן מייד – אמר – אינני רוצה לסכן את עצמי וגם לא אותך". יצאתי לפרוזדור הארוך והחשוך וקפצתי למרתף פתוח סמוך למקום־המסתור של היהודים. התכסיתי בתפוחי־אדמה שנמצאו במרתף ושהיתי שם כל הלילה. היה קר מאוד. השכם בבוקר הגיעו לאוזני צעקות מלוות יריות מכיוון הגיטו. ידעתי שהאקציה החלה. קיוויתי שאשתי ושרנקה הסתתרו בבונקר שהמלצתי לה עליו במיקרה שלא נצליח להימלט מהגיטו, וגם סיכמתי על כך עם בעל הבונקר.

אחרי כמה שעות השתררה דממה מוחלטת. לא נשמעו עוד יריות ואף לא צעקות. דאגתי לגורל בתי ואשתי. בשעות בין־הערביים יצאו ביינקובסקי וכלתו לפרוזדור וקראו לעבר שוער הבית: "גוז׳יצ׳נסקי מסתתר כאן, הוא בוודאי במרתף!" מייד זחלתי מהמרתף וחמקתי כמו עכבר לדירת־חדר עזובה שבקצה הפרוזדור. התכסיתי בקש ובסמרטוטים שנערמו שם בפינה. שמעתי את השוער אומר: "הוא איננו כאן". הבנתי

שחיפשו במרתף ששהיתי בו קודם־לכן. חיכיתי איפוא לרגע המתאים וחזרתי לשם. שכבתי שוב בתוך ערימת תפוחי־האדמה עד שירד הלילה. הכפור העז הציק לי והחלטתי לזוז. נזכרתי בסטאניסלאב גרֶמבה. משקו החקלאי נמצא ליד בית־חרושת "מטאן". בהיותי במחנה, קניתי אצלו מדי־פעם מיצרכי מזון.

הלכתי בחשכה כברת דרך ארוכה והיקשתי על דלת ביתו. הוא שאל: "מי שם?" ביקשתי שירשה לי להיכנס. הוא הכניסני לרפת, כי באותו זמן ישב אצלו שכן. ישבתי שם שעה ארוכה אחוז פחד, שמא שלח לקרוא למשטרה. משהלך השכן, הכניס אותי לביתו. אשתו סיפרה לי על האקציה ועל מעשי הרצח שבוצעו במהלכה. כעבור כמה ימים ביקשתי ממנה שתלך לווֹלאק, לקוח שלנו לשעבר, ותביא מהכסף שהפקדתי בידיו. היא הלכה ושבה עם כסף וגם בשורה היתה בפיה: אשתי נמצאת בסאנדומייז׳. הייתי בטוח שגם בתנו נמצאת איתה וששתיהן מסתתרות אצל אחת המשפחות הפולניות שהיינו מיודדים עימן.

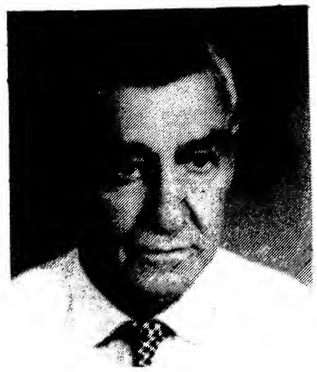
גרמבה אמר שהוא מוכן לבנות בונקר, לי, לאשתי ולבתי. אמר ועשה. הוא הכין בונקר טוב ברפת, מרופד בקש, וסיפק לי אוכל טוב. "שכני" היו שני סוסים, פרה ועגל. היו לגרמבה שלוש בנות, שתיים מהן רשומות כעובדות בגרמניה, אבל לאמיתו של דבר הן לא יצאו לשם אלא הסתתרו בבית־הוריהן. גרמבה אמר לי שאם יבואו לחפש אחר בנותיו יהיה עלי לצאת ממחבואי ולעלות לעליית־הגג. באחד הימים ערכו הגרמנים מיבצע חטיפה של פולנים לעבודה בגרמניה. עליתי לעליית־הגג שהיתה חשופה לרוחות ושרר בה קור שהקפיא את כל אברי גופי. עד־היום אני סובל מכאבים עזים ברגליים.

שהיתי אצל המשפחה הזאת כחמישה שבועות וזכיתי ליחס יפה של בני המשפחה. אך נוכחתי לדעת שלא אוכל להמשיך להסתתר שם, כי המקום לא התאים לי. עם אשתי לא הצלחתי להיפגש, כי בינתיים עזבה את העיר. שיערתי שהיא נסעה לאחותי שרה שהתגוררה בווארשה כארית. את האמת על גורלה של שרנקה בתנו* כבר ידעתי מהמכתב שצירפה אשת עו"ד ציבולסקי לכסף ששלחה לי באמצעות אשת גרמבה (גם אצל גב׳ ציבולסקי הפקדתי חפצים וכסף).

כבר בקיץ 1942, לפני האקציה הראשונה, סיכמתי עם סטאניסלאב ווֹלוֹשין, אחד הקונים שלי מניסקו שליד רוזבאדוב, שיכין לי מיסתור לאיש אחד. הוא היה אדם הגון מאוד. לפני האקציה הראשונה לא ברחתי, כי בהיותי חבר היודנראט עד לרגע האחרון, היו לי מה שכינו באותם ימים "ניירות ברזל" ולא חששתי להישאר בגיטו. עכשיו נזכרתי בו, כתבתי אליו ושאלתיו אם העניין עדיין אקטואלי.

ב־16 בפברואר 1943 בערב הלכתי העירה ללקוחה לשעבר. היא לא

* ראה עדותה של יאדזיה גוז׳יצ׳נסקי.

סטאניסלב וולושין, מצילם
של יצחק גוז'יצ'נסקי ואשתו יאדז'יה
Stanisław Woloszyn, who saved the lives of Yitzhak Gorzyczanski and his wife Yadzia

היתה בבית, ורק אחותה היתה שם. כשהצגתי את עצמי, ידעה מי אני, אבל לשאלתי אם אוכל ללון אצלם ענתה בשלילה ואמרה שהיא יכולה לתת לי אוכל, מים, כסף – כל מה שארצה, רק לא מקום־לינה. המשרתת מגיעה מוקדם בבוקר ועלולה לגלות אותי. הלכתי לנוצריה אחרת, שבעלה היה חולה. היא הציעה לי ללון ברפת עד בוא המשרתת בבוקר. הסתלקתי והלכתי אל מאריאן ציבולסקי, בנה של גב' ציבולסקה. ישבתי אצלו שלושה ימים. שמעתי מפיו על פגישתו עם אשתי, לאחר שקפצה מהרכבת בה הובלו יהודי סאנדומייז' לטרבלינקה.*

ידידי מניסקו, סטאניסלאב וולושין, הגיע לסאנדומייז'. נפגשנו במקום שציינתי במכתבי אליו ונסענו לביתו. כעבור יום־יומיים הכניס אותי לבונקר שהכין עבורי ברפת. ביקשתי שישלח מכתב לשרה אחותי בווארשה. במכתב זה ביקשתי מאחותי, שאם אשתי אמנם נמצאת איתה כפי ששיערתי, שתדאג לבואה אלי. חמישה שבועות אחרי בואי לניסקו הגיעה גם אשתי לבונקר הצר בו הסתתרנו כ־15 חודשים. נאלצנו לשכב תמיד על אותו צד, או על צד ימין או על צד שמאל. גם לא יכולנו לפשוט היטב את רגלינו, כי הבונקר היה קצר מדי. על קיר־העץ הדבקתי נייר והשארתי סדק צר לחדירת האור. בחורף חיממנו את עצמנו בגופינו אנו ואילו בחום הקיץ היינו עירומים.

וולושין סיפק לנו מזון מהמשובח ביותר, אבל צריך היה להגניב לנו אותו בלי שהמשרתת תרגיש בדבר. ואמנם, עד סוף שהותנו בבונקר לא ידעה המשרתת עלינו. גם לא הכלב. הרחקת ההפרשות מהבונקר היתה בעייה קשה ביותר והטילה על וולושין טירדה רבה, אך הוא עמד גם בזה.

* ראה עדותה של יאדז'יה גוז'יצ'נסקי.

בגלל הקור הצטננתי והתחלתי להשתעל. סתמתי את פי בכרית, כדי שלא יישמע השיעול בדירה הסמוכה לרפת. וולושין קנה כמה גורי־חזירים, כדי שקולות חרחוריהם יחרישו את שיעולי. הוא קנה אותם אם כי על־פי צו חייבים היו הפולנים למסור לשלטונות הגרמניים את כל החזירים במסגרת המיכסה שהוטלה עליהם. אשתו של וולושין, שעזבה את הבית אחר בואי, כי לא היתה מוכנה לדבריה, לסכן את נפשה למען גוז׳יצ׳נסקי, חזרה בינתיים הביתה. אמו של וולושין היתה לנו כאם.

חיינו בבונקר בפחד מתמיד. באחד הימים הציצה אשתי מבעד לסדק שבקיר־העץ וראתה חתול עומד ומביט כל הזמן לעבר הבונקר. אחוזת פחד אמרה: ״איצ׳יו, אנחנו אבודים, החתול צופה בנו והוא גם יסגיר אותנו״. עד־כדי כך מפוחדים היינו! לא עבר יום אחד ללא בכי – של אשתי או שלי. בדרך כלל דיברנו בתנועת האצבעות כדי שלא להשמיע קול; כשאכלנו נזהרנו שלא לשקשק בכלי־האוכל.

באפריל 1944 לפני פסח בא וולושין ואמר: ״כל אנשי העיר מתפנים... הרוסים באים... שומעים כבר יריות מהחזית...״

פעם לקח אותנו מהבונקר לדירתו. שתינו ושרנו. אמרתי לו: ״אדון סטאשיו, אצלנו אומרים: ׳נכנס יין יצא סוד׳. אתה משתכר ועוד עלול לספר עלינו לשכניך״. על כך ענה לי שהוא עצמו מפחד מ״אחיו״ הפולנים ומתבייש בהם. הבטחתי לו שיום יבוא ומישהו ידרוש נקם על מה שעשו לנו הפולנים האלה. אמרתי לו גם שאם ייאלצו לברוח מכאן בגלל החזית המתקרבת, נלך יחד איתם. הרעיון לא מצא חן בעיניו. הוא ענה שהם יברחו להרים ואנחנו ניאלץ לחפש דרך אחרת בגלל חזותי היהודית שלא השתפרה למרות השפם שגידלתי.

ואמנם הגיע היום ולא היה לנו לאן לברוח. אז נזכרתי בפולני צעיר, יאן קונצ׳ור, שנהג לקנות בחנות שלנו. בראשית 1940 בא לחנות וביקש שאשיג לו מכשיר רדיו. באותם ימים יצאה גזירה מאת שלטונות הכיבוש שחייבים למסור את כל מקלטי הרדיו, תוך איום בעונש מוות. השגתי לו רדיו והוא הבטיח שאם יתפסו אצלו את המקלט, לא יגלה ממי השיג אותו. ביקשתי ממנו שיעדכן אותי מדי פעם בחדשות שישמע ברדיו. באותה הזדמנות גם הסכים לבקשתי להסתיר את בתי. בסופו של דבר לא מסרתי לו את הילדה. קונצ׳ור גם הבטיח לדבר עם אביו שגר בכפר על הכנת מחבוא לשישה אנשים. הואיל ולבניית המחבוא נדרש סכום כסף גדול ושותפים זולתי לא היו, התבטלה התכנית כולה.

עכשיו, כשנאלצתי לחפש מקום חדש, כתבתי לו שאני מוכן לקבל את ה״משרה״ ההיא. הצעיר בא לבית וולושין. סיפרתי לו ששנינו, אני ואשתי, פרטיזנים (וולושין דאג שיהיה לי לבוש מתאים בפגישה זאת) והיות שהז׳נדרמים סוגרים עלינו מכל צד אנחנו נאלצים להסתלק מכאן. את השקר הזה סיפרתי לו, כדי שלא לסכן את וולושין כמסתיר יהודים. לא

יכולתי לדעת עד היכן מגעת הגינותו. הצעתי לו שיבוא עם סוס ועגלה ואני אדאג למלא את העגלה בקש ובשקים ואוביל אותה כעגלון עד לביתו.

כעבור כמה ימים חזר קונצ׳ור והודיע שהדבר איננו אפשרי, כי הוולאסובצים בודקים כל עגלה ועגלה העוברת בדרכים. סיכמנו איפוא שאסע לבדי ברכבת ואם אצליח להגיע תבוא גם אשתי בעקבותי. נפרדתי מאשתי בלי לדעת אם נשוב וניפגש עוד. אשתי הדליקה נר וסיפרה לי, שבליל אמש בא אליה אביה בחלום ואמר לה: "את, בתי, אל לך לבכות. את ובעלך תישארו בחיים". היא שאלה אותו: "ומה עם בתי?" ועל כך ענה לה: "בתך אצלי, היא לא יכלה לחיות עוד"...

בקיצור, נפרדנו. לפי התוכנית הייתי צריך לנסוע ברכבת עד תחנה מסויימת ומשם יקח אותי קונצ׳ור בעגלה לבית אביו, בכפרו שליד קלימונטוב. בבגדי איכר יצאתי לדרך כמתוכנן והגעתי בשלום לכפר.

מייד שלחתי מיברק לוולושין ואשתי הצטרפה אלי. היינו שם מחודש מאי עד חודש אוגוסט. הסתתרנו מאחורי קיר שהקים האיכר במיוחד בתוך האסם. היה לנו טוב שם. יכולנו לצאת לשדה בלילה כדי לנשום אוויר צח. אך כל זמן שהותנו שם ליווה אותנו החשש מפני שלושת בניו של האיכר שהיו חברי א.ק. וידעו שאביהם מסתיר אותנו.

החזית הלכה והתקרבה. האיכר הכין מטמורה לאחסון תפוחי־אדמה, שתשמש גם מיקלט אם יגיעו הקרבות עד הכפר. אבל המיקלט נועד רק בשביל משפחת האיכר ולא בשבילנו, כי הוא פחד מהשכנים. ממקום־מחבואנו שמענו בבוקר את החיילים הגרמנים אומרים לבני הבית: "הרוסים ישמידו את כולכם". אחר־כך שמענו רעם קטיושות והצבא הגרמני הסתלק. ההסתערות של הרוסים נמשכה כמה שעות. יכולנו לעקוב היטב אחר הנעשה. פתאום פגע רסיס של רימון בחולצתי ואני נשארתי שלם. משהשתרר שקט נכנס האיכר ושאל: "אתם חיים?" ואז אמר: "אני מאמין באלוהים שלכם. הכול נהרס ונשרף – הבית והבהמות ורק אנחנו נשארנו בחיים".

למחרת היום שוב בא אלינו קונצ׳ור ואמר שאנחנו מסכנים את חיינו, כי הגרמנים עלולים לחזור לפי שהמקום עובר מיד ליד. הוא יעץ לנו ללכת ברגל לקלימונטוב הסמוכה. שם כבר שולטים הרוסים. הלכנו. בדרך שמענו יריות מהחזית. אשתי אמרה שלא נגלה מייד לרוסים את היותנו יהודים. כשנכנסנו לקלימונטוב ניגשה אלינו פולניה שהכירה אותי וסיפרה שיהודי אחד בלבד, פנצ׳ינה שמו, נמצא ב"קאפליצה", בית־התפילה הנוצרי. היא הביאה אותנו לשם לפגישה עם הכומר. התברר שגם הוא היה אחד הלקוחות שלנו. הוא הכניס אותנו לחדר־המתים, הביא שתי שמיכות ואסר עלינו לצאת. עדיין היה מסוכן ליהודים להיראות בעיירה. למחרת הביאה אלינו הנוצריה את פנצ׳ינה וכבר היינו שלושה יהודים. זמן קצר

לאחר־מכן יצאנו משם והתאספנו בבית יהודי עם עוד כמה יהודים.

לשם באו אלינו אנשי נ.ק.ו.ד. והתחילו לחקור אותנו. שאלתם העיקרית היתה איך נשארנו בחיים למרות הכול. הם חשדו ששיתפנו פעולה עם הגרמנים. לקחו אותנו לחקירה נוספת והחזיקו בנו עד הערב בלי להגיש טיפת מים. כששאלו אותי לאיזו מפלגה השתייכתי לא ידעתי מה כדאי להגיד. בלי לחשוב הרבה עניתי: "מכבי". הם לא ידעו מה זה וכיבדו אותי במכה. לא הוספתי לומר דבר. כעבור כמה ימים כבר היינו 11 יהודים. אז החלטנו, אני ואשתי, לא לשהות שם עוד ופנינו לסאנדומייז'. הגענו לשם ב־24 באוגוסט. היהודים שנשארו בקלימונטוב נרצחו כולם על־ידי פרטיזנים פולנים. רק בבתו של חיים ריבניצר מסאנדומייז' לא פגעו. היא ניצלה מידי הגרמנים על־ידי נוצרי, המירה את דתה ונישאה לו.

בסאנדומייז' חיו אז 6 יהודים. כולם הגיחו ממחבואים במקומות שונים בסביבת העיר. בין אנשי הצבא האדום שחנה בעיר היו קצינים יהודים שדאגו לנו ככל שיכלו. גרנו כולנו יחד מעל ל"רסורסה", מועדון האינטליגנציה הפולנית לפני המלחמה. באחד הערבים בא אלינו קצין יהודי ואמר כי הגרמנים עלולים לחזור העירה ולא ברור מה יקרה אז. הוא יעץ לנו לא לשכב לישון אלא להיות מוכנים כל רגע לעזוב את העיר יחד איתם. למחרת לפנות־ערב בא הקצין ובישר לנו שהתקפת הגרמנים נהדפה ואנחנו יכולים לישון בשקט.

נשארנו בסאנדומייז' כמה שבועות ואחר־כך נסענו ללובלין, שם פעלה כבר ממשלה פולנית. בלובלין התקבצו כמה מאות יהודים. שם פגשנו את נתן פישמן, שהיה אחד משש הניצולים הראשונים בסאנדומייז' והגיע לפנינו ללובלין. התאכסנו בדירתו. בוועד היהודי היתה תלויה רשימה של יהודים שהגיעו ללובלין, ומשעה לשעה נוספו שמות חדשים. בזכות הרשימה הזאת מצאנו את אחותנו שרה ואת אחינו חיים.

באחד הימים, בהיותנו בבית הוועד, נכנסו שני חיילים מהצבא הפולני ואחד מהם שאל אם יש פה מישהו מטומאשוב־לובלסקי. הם סיפרו שילד ממשפחת גוז'יצ'נסקי מטומאשוב־לובלסקי הוסתר במשפחה נוצרית והיא דורשת תשלום בעד כל השנים שהם החזיקו אותו אצלם בארון בגדים. התברר שזהו בנו בן החמש של אחי גיסתי. הילד זכר רק דבר אחד: כשאמו מסרה אותו למשפחה הפולנית נשקה לו ואמרה: "אבוא לקחת אותך כשאחזור". היא לא חזרה. פדינו את הילד ולקחנו אותו אלינו. כיום הוא בישראל.

בהיותנו בלובלין נכחנו במשפטם של התליינים ממחנה־ההשמדה מיידאנק וגם זכינו לנקמת־מה: ראינו אותם מוצאים להורג בתלייה.

יאדז׳יה גוז׳יצ׳נסקי
בת שרה ושמואל־צביריישר

באוקטובר 1942 לפני האקציה הראשונה החלטתי לנסוע לגיטו קראקוב עם קופל זיגל מסאנדומייז׳. הוא היה בטוח שבזכות קשריו הטובים בגיטו נוכל לצאת משם בשעת סכנה ולהימלט אל ידידיו הפולנים. בצאתי מגיטו סאנדומייז׳ אמרתי לבעלי שהשתייך אז למשטרה היהודית שיציל כל מי שיוכל בשעת האקציה. כשוטר היתה לו הזכות להשאיר לידו את אשתו, אבל לא את בתו. לכן מסרנו את בתנו למשפחה פולנית בסקארז׳יסקו.

בגיטו קראקוב פגשתי את אשתו של שאול גולדמן עם בנה הצעיר וגם את מניה ויינברג, אלמנתו של מזכיר הקהילה היהודית לשעבר בסאנדומייז׳. היא סיפרה לי שמסרה את בנה למשפחה פולנית בקראקוב. מאחר שרצתה לראות את הילד עמדה לצאת מהגיטו עם קבוצת יהודים שעבדו בצד הארי. הזהרתי אותה שלא תעשה זאת כי הדבר מסוכן ועדיף שהילד לא יראה אותה. היא אמרה: "אני רוצה לראות אותו עוד פעם אחת בלבד". היא לבשה בגדי־אבל כמנהג הפולניות והסתירה את פניה בצעיף שחור. בכל זאת היא זוהתה ונאסרה, ישבה כמה שבועות בבית־הסוהר בגיטו קראקוב, משם נשלחה לאושוויץ.

בבית־הסוהר בגיטו קראקוב ישבה גם שרה גוז׳יצ׳נסקי ("שרה הקטנה"), בת־דוד שלנו, שנאסרה בגלל הלשנה של סוכן יהודי (היא הסתתרה בזהות פולנית). חיפשתי דרך להוציא אותה. הלכתי לבעל מסעדה בגיטו שנאמר עליו כי הוא מסדר עניינים כגון אלה. נתתי לו שני מטבעות דולר זהב. הוא הבטיח להוציא אותה ואני בטיפשותי האמנתי לו...

בעת השילוח מגיטו קראקוב, שיחק לי המזל ולא נכללתי בו. החלטתי לעזוב את הגיטו ולחזור לסאנדומייז׳, כי לא קיבלתי שום ידיעה מבעלי ומבתי. באותם ימים היה בעלי במחנה־עבודה "מטאן". חזרתי איפוא לסאנדומייז׳ ונכנסתי למחנה־העבודה הזה. להפתעתי, נמצאה שם בתנו

שרנקה, שהוחזרה מהמשפחה הפולנית מסקארז'יסקו ובעלי העביר אותה ל"מטאן", אל בני משפחתו. עם המבוגרים היו במחנה 14 ילדים ואני טיפלתי בהם.

באחד הימים הגיעו הגרמנים לערוך ביקורת. איצ'ו בעלי אמר לי לקחת את כל הילדים ולצאת איתם מהר אל היער. אמרתי לילדים שיתלבשו מהר, כי יוצאים לטייל. ניגשה אלי הילדה של ברוך צוקרבלום בת השנתיים ושאלה אותי: "שוב באים לקחת אותנו?" הכול עבר בשלום, וחזרנו מה"טיול" למחנה. כמטפלת בילדים עבדתי קשה מאוד, כי עסקתי גם בעבודות ניקיון. נשים אחרות לא היו עסוקות כל־כך ומפעם־לפעם יצאו העירה לסידורים שונים. כך היה עד לפני האקציה השניה.

בבוקר 3 בינואר הגיעו הגרמנים ואמרו שעלינו לעזוב את "מטאן" במהירות ולחזור לגיטו ומותר לנו לקחת את כל החפצים שלנו. המחנה חוסל. בגיטו היתה צפיפות גדולה: 15־20 נפשות בחדר אחד וגם לא היה לנו אוכל. איצ'יו חיפש בינתיים מקום־מחסה לבתנו בצד הארי. שוחחתי עם הילדה על נושא המחסה כהכנה לכך, אבל היא אמרה: "אמא, לא אלך עוד בלעדיך. רק איתך". באחד הימים ניגשה אלי ואמרה לי שהיא רעבה. הושטתי לה את כף ידי ואמרתי: "כרסמי!" בתגובה ענתה לי: "לא, אינני רעבה עוד"... לא היה מה לאכול, ממש כלום! כך חיינו שבוע ימים וביקשנו מאלוהים שכבר יגיע הקץ. בערב 9 בינואר לא חזר איצ'יו "הביתה", אלא המשיך לחפש מקום לילדה. הניה, אחותו של איצ'יו הלכה לחפש אותו. לאחר־מכן סיפר לי, שלא יכול היה לחזור אלינו, כי הגיטו היה מוקף מסביב. ואמנם באותו לילה היה הגיטו מואר מכל עבר ובהתקרב מישהו לגדר נשמעו מיד יריות. הרגשנו שלמחרת היום תתקיים האקציה.

בבוקר פקדו עלינו לצאת מהבית. הרשו לנו לקחת מיטען, אבל כמה אפשר לקחת כשהולכים עם ילדה קטנה? הלכתי למקום האיסוף יחד עם שרנקה ועם כל משפחת בעלי – הוריו, אחותו הניה ואחיו אלי עם ילדיו ואשתו. ליד בית־העירייה החזיקו אותנו במשך כמה שעות כי הקרונות בתחנת־הרכבת טרם הוכנו. ניגש אלי לשר מהז'נדארמריה ושאל היכן בעלי. עניתי לו שלבטח נמצא אי־שם בסביבה. הוא הכיר אותנו. כשראה שבעלי לא נמצא איתי, חשד – ובצדק – שהוא מסתתר. הליטאים ששמרו עלינו הרביצו בנו ודרשו מאיתנו כסף.

לפנות־ערב הצעידו אותנו בקצב מהיר ובשורות ישרות לתחנת־הרכבת. כל מי שסטה מהשורה – נורה. הטעינו אותנו בקרונות־משא לאחר שהפשיטו מעלינו את המעילים העליונים. היינו בלי אוכל ובלי מים. עשינו את צרכינו תחתינו. הקירות נמרחו בכלור, ובגלל הכפור הוא הפך לקרח. ליקקנו את גלידי הקרח, מה שגרם לנו כאבי־בטן חזקים. נערים צעירים שהיו איתנו בקרון ניסרו את סורגי אחד האשנבים וקפצו החוצה.

לידי עמד יהודי מאוסטרובייץ' שהתפלל כל הזמן. קיילה, בתו של

יענקל וילצ׳ק, בראותה אותו תמהה ואמרה: ״למה הוא מתפלל, היש אלוהים?!״ כך שאלה קיילה, האישה האדוקה. לא ידענו לאן מובילים אותנו, אבל היינו בטוחים שמובילים למוות. אמרתי לאנשים שלידי שצריך להימלט, כי אין מה להפסיד. הם הגיבו בצעקות: ״מניין לך הידיעה הזאת?״ החלטתי לקפוץ דרך האשנב שכבר נוסר ולהציל את הילדה (מאוחר יותר התברר לי שלא היה שום סיכוי להצילה). נדברתי עם חותני שאני אקפוץ ראשונה ואם לא תישמענה יריות, ישליך אותה מהקרון ואני אחכה לה. אינני יודעת כיצד הצלחתי להגיע לאשנב ולקפוץ דרכו, אך קפצתי. מסביב היה לילה ושלג. שכבתי ללא הכרה על השלג. ניגש אלי יהודי, שגם הוא קפץ מהרכבת וניער אותי. היה קר מאוד, כי את המעיל לקחו ממני. הייתי לבושה בכמה סוודרים ולראשי מטפחת. צעקתי: ״איפה הילדה שלי?״ והאיש אמר: ״אני רואה שאת לא בהכרה מלאה״. מיד קפצתי על רגלי במלוא הכרתי ויחד הלכנו לאורך המסילה לחפש את הילדה. הוא נפרד ממני, כי רצה להתרחק מהמקום, אבל אני לא ויתרתי והמשכתי בחיפושי. נתקלתי בעובדי רכבת פולנים ושאלתי אותם אם ראו ילדה. תשובתם היתה שלילית. הם אמרו, שראו הרבה גוויות פזורות בדרך. אלה היו גופותיהם של יהודים שקפצו כמוני מהרכבת ונורו. ידוע שנורה יושו היינה, נכדו של יעקל וילצ׳ק. אמו פרלה ואחותה קיילה שקפצו אחרי הצליחו להימלט. הן נשלחו ב־1944 ממחנה פיונקי לאושוויץ, שם נספתה קיילה. פרלה שרדה ונפטרה אחרי המלחמה.

הייתי צמאה מאוד וביקשתי מהפולנים קצת מים. הם הצביעו על אור שבקע מבית במרחק. אצל האנשים הגרים שם, אמרו לי, אשיג אוכל ושתייה. שמעתי בקולם והלכתי כמה קילומטרים. אינני יודעת מאין שאבתי כוח לזה. נכנסתי לבית. ליד שולחן סנדלרים ישב אדם ולידו נער בן 14. בראותו אותי צעק הנער: ״זוהי יהודיה, היא בטח קפצה מהרכבת״. הוא לקח כיסא והיכה אותי עד ששבר כמה מצלעותי. הסנדלר לא התערב והמשיך לעבוד. אישה שהדיחה כלים במטבח לחשה לי: ״גבירתי, נכנסת לביתם של אנשים שפלים״. ביקשתי מים והנער אמר: ״רק מי־שופכין תקבלי!״ ואמנם, שתיתי מי־שופכין שהגישו לי. כל־כך הציק לי הצמא.

אחר־כך דחף אותי הנער בכוח החוצה ואמר שהוא מוביל אותי למשטרה. הוא הלך לפני ואני נגררתי אחריו באפיסת כוחות. לבסוף הביא אותי לשער מחנה־העבודה בסקארז׳יסקו (מסתבר שקפצתי מהרכבת באזור סקארז׳יסקו). יצא גרמני והנער אמר לו: ״הבאתי יהודיה״. הגרמני שאל מאין באתי, ואני העמדתי פנים שאינני מבינה גרמנית. הנער צעק: ״היא מבינה, היא יהודיה!״ הגרמני גער בו וציווה עליו לשתוק, נכנס למחנה וחזר משם עם בחור צעיר ששימש מתורגמן. סיפרתי להם שבמשך שנים רבות הייתי משרתת אצל משפחה יהודית, ושם גידלתי ילד שאליו הייתי קשורה מאוד ולכן החלטתי להצילו. הלכתי לגיטו לקחת אותו,

אבל כבר לא היו שם יהודים. הם נלקחו ברכבת. נסעתי אחריהם בתקווה שאמצא את הילד, וכשלא עלה הדבר בידי החלטתי לחזור ברגל, באין רכבת באותו זמן. בדרך, תשושה וצמאה, נכנסתי לבית הנער לבקש מים והוא היכה אותי, בטענה שאני יהודיה והביא אותי לכאן. "אין לי כוח לסבול עוד ולא איכפת לי מה יקרה לי" – אמרתי. הגרמני פקד עלי: "לכי מהר לתחנת־הרכבת וסעי מכאן!" ביקשתי ממנו תעודה שתאשר את דברי, כדי שאוכל להשתמש בה אם שוב יתנכלו לי. אבל הוא בשלו: "ברחי מהר ואל תהיי טפשה!"

רציתי לשוב לסאנדומייז׳ ולברר מה עם איצ׳ו. לא נמצאה בידי פרוטה והייתי ללא מעיל. בתחנת־הרכבת פגשתי את ציבולסקי מסאנדומייז׳, בנו של עורך־דין שנרצח בידי הגרמנים. הוא שאל מה עם שרנקה, ועניתי לו שהיא כבר איננה. הוא הציע לי לנסוע איתו לסאנדומייז׳. לא רציתי לסכנו וביקשתי רק כסף לקניית כרטיס־נסיעה. הוא קנה לי כרטיס. עליתי לקרון והתיישבתי. הגרמנים ועוזריהם, שהובילו את היהודים המגורשים, חזרו באותה רכבת. ניגש אלי הכרטיסן הפולני ואמר לי: "ברכבת נמצאים שוטרים גרמנים. מה תעשי?" הוא הכיר שאני יהודיה. כשעניתי לו שאני נוסעת לסאנדומייז׳, יעץ לי לצאת אחרונה מהקרון בהגיע הרכבת לסאנדומייז׳ ולהיות זהירה. למזלי נתקלתי גם באנשים הגונים.

הגעתי לסאנדומייז׳. בדרך מהתחנה ראיתי גוויות של יהודים. פולניה אמרה לי: "לאן הגברת הולכת? הלוא כאן עדיין יורים!" לא עניתי והמשכתי ללכת אל ביתה של ואנדה, המשרתת שלנו לשעבר שאמורה היתה להסתיר את ילדתי, אך נבהלה ברגע האחרון והחזירה אותה לנו. היא גרה בכפר קובייריניקי, אבל לא ידעתי איפה ביתה. הלכתי והלכתי ובסוף נכנסתי אל בית וולאק ידידנו כדי לברר מה קרה לאיצ׳יו. היתה שם רק אמה של גב׳ וולאק והיא לא זיהתה אותי. ניענעה בראשה ולחשה: "איזה אסון! איזה אסון!" כששאלתי על איצ׳יו, ענתה לי שלא שמעה על אודותיו והביעה צער על כך שגוז׳יצ׳נסקי הצעירה (כלומר אני) אבדה יחד עם הילדה. כולם הצטערו על אובדנה.

שוב הלכתי אל קובייריניקי. בדרך פגשתי אישה זקנה ושאלתי אותה איפה גרה ואנדה. מחשש שמא תחשוד בי אמרתי שוואנדה חייבת לי כסף ובאתי לגבותו. הוספתי ואמרתי ששתינו הברחנו תרנגולות לווארשה ומכאן החוב שהיא חבה לי. "כן, היא הבריחה – אמרה האשה – אבל עכשיו היא בהריון". לפתע ראתה גבר ברחוב ואמרה: "הנה בעלה". ניגשתי אליו, אחזתי בזרועו ולחשתי: "אל נא תגיד מילה, אדוני! אני גוז׳יצ׳נסקה". הוא הכניס אותי לביתו. אשתו הכירה אותי מייד. אמרתי לה: "אני רוצה להישאר אצלך כמה ימים בלבד. אמסור לך כתובות, איפה יש לנו רכוש וכסף, אשלם לך תמורת הכול". המשפחה התגוררה בחדר אחד ואותי הסתירו מאחורי ארון. שלחתי אותה אל משפחת וולאק עם

מכתב ובו ביקשתי למסור לידיה כסף וגם שאלתי על איצ׳יו. וולאק נתן לה כסף וענה שאיצ׳יו חי, אבל איננו יודע את כתובתו.

מאוחר יותר כתבתי גלויה לציבולסקה האם, שגם אצלה הפקדנו כסף וחפצים שונים וביקשתי שתשלח לי מעיל. היא שלחה מעיל וגם כסף. היא ידעה כבר הכול על־אודותי מפי בנה שפגשתי בסקארז׳יסקו. פחדתי להישאר אצל ואנדה והחלטתי לנסוע לווארשה אל שרה גיסתי, שחיה שם כארית. לא ידעתי את כתובתה, אבל זכרתי את כתובתו של האדם ששלחה שרה למשפחת וולאק, כדי שיביא לה כסף.

נסעתי איפוא לווארשה. אמה של ואנדה ליוותה אותי עד לתחנת־הרכבת וקנתה לי כרטיס. בראדום ציוו הגרמנים על כולם לצאת מהרכבת ובדקו את התעודות. לי לא היתה שום תעודה. בתחנה עמדו שני קרונות ועל אלה שכבר עברו את הביקורת צוו להיכנס לתוכם. בהיותי קטנה הצלחתי לחמוק לאחד משני הקרונות והגעתי בשלום לווארשה. לקחתי כרכרה, אבל העגלון דחה את הנסיעה. אמרתי לו בתקיפות: "או שאתה נוסע, או שאקח כרכרה אחרת". זה פעל ועד־מהרה הגעתי למשפחת קשיחובסקי שקיימה קשר עם משפחת וולאק בשמה של שרה.

ביקשתי שיביאו אותי לגניה (שרה). קשיחובסקי אמר שמוכרחים לחכות, כי דווקא באותו יום ערכו הגרמנים מצוד על נשים לשילוח לעבודה בגרמניה. הם נתנו לי לאכול ולשתות. לאחר מכן הביא אותי קשיחובסקי לשרה. היה לה חדר משלה אצל משפחה פולנית אריסטוקרטית, שלא ידעה שהיא יהודיה. סיפרתי לשרה את קורותי. אמרתי לה שעליה לסדר לי תעודת־זהות ולאשפזני בבית־חולים בגלל צלעותי השבורות. למחרת היום אושפזתי בבית־חולים. שם שכבה גם גוצ׳יה זילבר, אצלה ביקרה לודז׳יה זוברמן שחיה כארית בווארשה. זכיתי לטיפול נאות של אחד הרופאים. אחרי שלושה ימים ניגש אלי מנהל בית־החולים שְמיד שהיה פולני. הוא הבין כי אני יהודיה וביקש לדעת אם יש לי תעודות, שאם לא־כן אני מוכרחה לחפש לי מקום ליום אחד כיוון שצפויה ביקורת של גרמנים. הוא קרא לאחות והורה לה לחבוש אותי היטב בגלל הצלעות השבורות שגרמו לי כאבים חזקים כשהשתעלתי. שרה באה ולקחה אותי אליה. מדירתה הלכתי להקרנות, לפי הוראת הרופא שטיפל בי בבית־החולים. כשהלכנו ברחוב צעדה שרה תמיד לפני, כי לא רציתי לסכן אותה. דאגתי לה יותר משדאגתי לעצמי. בהיותי בדירתה, כשעדיין הייתי חלשה מאוד, נכוויתי בגופי ושוב טיפל בי אותו רופא הגון. הוא הסכים לערוך ביקור־בית אצל שרה, לאחר שהזעיקה אותו.

במרוצת הזמן סידרה לי שרה תעודות ושכרה למעני דירה בעזרת מכר פולני, חבר מחתרת שהיה מיודד עם יהודיה מלודז׳. כשהחל שוער הבית להציק לי בשאלות רבות, ניגש אליו האיש ואמר לו: "אל תרבה בשאלות.

אין זה מעניינך, ומוטב שתיזהר". הפחדה זו הועילה. לא רציתי לסכן בנוכחותי את שרה והחלטתי לנסוע לאיצ׳יו שהסתתר בניסקו בבית ולושין. מכרה הפולני של שרה ליווה אותי לאורך כל הדרך. ברכבת לא דיברנו בינינו, כאילו היינו זרים זה לזה. הגענו לניסקו, לבית וולושין. הביאו אותי למחבואו של איצ׳יו והזדעזעתי ממראה המקום. אחרי דירתי האנושית בווארשה החריד אותי הבור הזה.

במארס 1943 ירדתי למחבוא, ושהיתי בו יחד עם בעלי עד מאי 1944. לאחר־מכן עברנו למיסתור אחר בכפר ליד קלימונטוב. כשהתקרבה לשם החזית עברנו לעיירה קלימונטוב שבה כבר היו הרוסים. זה הָיה באוגוסט 1944.

שרה שלסר
בת דבורה ודוד גוז׳יצ׳נסקי

אני חוזרת באי־רצון לעבר הדואב, אך אני עושה זאת למען הוצאת ספר ׳יזכור׳ לקהילתנו. היו גיבורים גדולים וטובים ממני שנותרו כמוני בחיים. פעלתי לפי צו מצפוני ולבי.

לפני האקציה הראשונה שלחו אותי הורי לווארשה כי שם היה קל יותר להסתתר בצד־הארי. ברשותי היתה תעודת־לידה ע״ש אוגניה וויצ׳יק שקיבלתי מחבירה פולניה ללא תשלום. היא אמרה לי: ״זוהי תעודה של ידידתי שעזבה את פולין, ישמור עליך האל״. ביקשתי ממנה שתסתיר אצלה את בתו של אחי איצ׳ו, אבל היא סירבה ואמרה שזו משימה בלתי־אפשרית עבורה היות שהיא בהריון. הפקדתי בידיה דברי־ערך שאותם רצתה להחזיר לי אחרי המלחמה, כאשר התחדש הקשר בינינו, אבל לא הסכמתי לקחת אותם.

נסעתי לווארשה למשפחה פולנית איתה היינו בקשרי־מסחר לפני המלחמה. שהיתי אצלם שבועיים ועזבתי את ביתם כדי לא לסכן אותם. יצרתי קשר עם בת־דוד של בעלי, שחיה בווארשה כנוצריה. מצאתי חדר יפה עם טלפון. בעל־הבית נמצא במחנה־שבויים והמשרתת של המשפחה חיבבה אותי והדבר הגביר את בטחוני. תחילה עבדתי כמזכירה ואחר־כך במכבסה. העבודה במישרד היתה כרוכה בסכנה רבה, כי באתי במגע עם אנשים רבים. לעומת זאת, במכבסה עבדתי במסגרת מצומצמת והדבר היה בטוח יותר.

בחורף 1943 חזרתי הביתה וראיתי במעלית אשה זקנה. היתה זאת יאדז׳יה גיסתי בת ה־35. היא היתה הרוסה פיסית ונפשית. כשהובילו את יהודי סאנדומייז׳ לטרבלינקה קפצה מהקרון ואיבדה את ילדתה שרנקה שהיתה איתה בקרון. פרלה וילצ׳ק מסאנדומייז׳, שגם היא קפצה מאותו קרון אחרי יאדז׳יה, סיפרה שהילדה נאחזה בעקשנות בסבתה ולא היה אפשר לנתקה ממנה ולהשליכה מחלון הקרון, כפי שתוכנן עם יאדז׳יה

שרה גוז'יצ'נסקי עם בת אחיה שרנקה. צולם בגיטו
Sara Gorzyczanski with her nephew Sarenka. A photo taken in ghetto

לפני שקפצה. בכל מאודי ובכל נפשי רציתי להציל את הילדה הזאת, ילדתם של איצ'יו ויאדז'יה. הילדה אהבה אותי מאוד ותמיד נהגה להגיד: "את שרנקה הגדולה ואני שרנקה הקטנה". לפני שעזבתי את סאנדומייז' ב־1942, לקחתי אותה למשפחה פולנית בכפר. אבל כשרציתי להשאירה לבדה, היא יללה וצעקה שלא תישאר בלעדי ונצמדה אלי. אמרתי לה: "הנה יש כאן חתולה וכלבלב, יהיה לך פה טוב". אבל היא לא רצתה בשום אופן להישאר ונאלצתי לקחת אותה איתי. לאחר־מכן נמסרה שרנקה לידי משפחה פולנית בסקארז'יסקו, אך היא הוחזרה לאיצ'יו לגיטו עוד לפני האקציה הראשונה.

השקט היחסי שלי התערער כי נאלצתי לטפל בגיסתי. התברר שהיתה שבורה לא רק נפשית. צלעותיה נשברו בעת הקפיצה מן הרכבת. השגתי בשבילה מקום בבית־החולים שהמיטות בו היו שמורות לפולנים. הרופא, אדם צעיר ונעים הליכות, התייחס אליה יפה. הבאתי לה ארוחות־צהריים, כי היה שם מחסור במזון. באחד הביקורים סיפרה לי יאדז'יה כי לפי החלטת המנהל הוציא אותה הרופא מרשימת החולים. נסתיימה האידיליה. טלפנתי לביתו של הרופא ושאלתי מדוע הוציא את ה"זקנה" – כך קראו לה שם כולם. הוא השיב שלטובתה ולטובתי גם יחד עלי לקחתה מייד לפני שתיזרק משם. הוא הוסיף שחושדים בה שהיא יהודיה אם־כי אין להם הוכחות לכך.

לקחתי אותה הביתה. אמרתי לבעלת־הבית שהיא מרגישה טוב יותר, ולאמיתו של דבר שהתה בבית־החולים רק לשם בדיקות. היא הוסיפה להתגורר אתי, כי היתה חלשה מאוד. לרוע־המזל יאדז׳יה גם נכוותה בבטנה מקפה רותח וסבלה כאבים עזים. פניתי שוב לאותו רופא כי ידעתי שהוא אדם הגון. ואמנם, הוא בא לדירתי, הביא עמו תרופות והציע לשים רטיות עם מי־סיד על מקום הכווייה.

יאדז׳יה הבריאה. בינתיים סידרתי לי תעודת־זהות במישרד העירייה, כי לוואַרשה הגעתי עם תעודת־לידה בלבד. אמרתי לפקיד שגיסתי, שהיא פליטה ללא ניירות, גרה אצלי. תמורת סכום כסף הוא סידר תעודת־זהות גם לה.

מצאתי דירה בשביל יאדז׳יה. שוערת־הבית ידעה שהיא יהודיה. בתשובה למכתבו של איצ׳יו*, שכתב לי מניסקו ממקום מחבואו, הודעתי לו שיאדז׳ה אמנם נמצאת בוואַרשה, כפי שהוא הניח, ואני אדאג שהיא תגיע אליו. ביקשתי מקאזיק, איש המחתרת הפולנית, בעלה לעתיד של דודנית בעלי, שיביא את יאדז׳יה לאיצ׳יו. הוא עשה זאת, תמורת תשלום, כמובן.

מפי אירקה (לודז׳יה) זוברמן, שפגשתי בוואַרשה, נודע לי מה קרה בסאנדומייז׳. היא סיפרה שאחי הצעיר חיים נלקח בעת האקציה השניה למחנה סקארז׳יסקו. החלטתי להוציאו משם. באותה תקופה כבר גרתי בדירה חדשה ונוסף על עבודתי במכבסה עסקתי במסחר. בזאת הסתכנתי כפליים – כיהודיה וכסוחרת. פעם הבאתי הביתה בשר חזיר ורחצתי אותו מתחת לברז. אמה הזקנה של בעלת־הבית השגיחה במעשי ואמרה: ״העלמה גניה, אצל היהודים רוחצים את הבשר, ואילו אצלנו רק מסירים את השכבה החיצונית. אני מכבדת אותך מאוד, לכן אני מייעצת לך לעזוב את הדירה, כי אנשים כבר חושדים בך״.

עם פרוץ המרד בגיטו וארשה חייתי כל רגע את המאורעות, אבל בהיותי בין הגויים לא יכולתי לתת דרור לרגשותי. לא פעם שמעתי פולנים אומרים: ״היהודונים ניצלים״. באחד הימים נכנסה למכבסה מכרה של המנהלת ואמרה: ״אני באה עכשיו ממשפחת גולדברג היהודית החיה מחוץ לגיטו. הגרמנים זורקים אותה עכשיו על כל מטלטליה לתוך הגיטו יחד עם הכלב. למה הם עושים זאת לכלב? במה הוא אשם?״ היש עוד צורך בפירושים?

בשובי מהעבודה באחד הימים ניגש אלי פולני צעיר מסאנדומייז׳ ואמר לי: ״בוקר טוב, גבירתי. איך הגברת מרגישה?״ למראה תמהוני, הוסיף: ״הלוא הגברת שמה גוז׳יצ׳נסקה! אל לה לפחד מפני, לא אעשה לה כל רע״. דחיתי אותו בנחישות ואמרתי: ״מה רצונך אדוני? אינני מכירה אותך. אנא,

---

* ראה עדותו של יצחק גוז׳יצ׳נסקי.

הנח לי!" הסתלקתי במהירות מהמקום. בימים הבאים השתדלתי לחזור הביתה בדרך אחרת ובזמנים שונים.

במקרה פגשתי אז נוצרי אחר מסאנדומייז', בשם אלכסנדר מרוצ'ק, אדם הגון מאוד. למדנו יחד בבית־ספר למסחר. סיפרתי לו על הצעיר מסאנדומייז' שפגשתי שרוצה כנראה לסחוט כספים ממני. הוא אמר לי: "שובי לדירתך, איספי את מטלטליך ועברי אלינו. אל תפחדי. נתחלק בפרוסה האחרונה". מרוצ'ק התגורר בדירה קטנה עם אשתו ושני ילדיו. הוא חי בווארשה, ומאז 1927 לא היה לי שום קשר איתו. פגשתי פולנים רבים וטובים בתקופה שהסתתרתי. אולק – כך קראו לידידי אלכסנדר – פגש ברחוב את אותו הצעיר מסאנדומייז', גוז היה שמו, ואמר לו: "שמע, פגשתי גברת אחת מסאנדומייז' והיא סיפרה לי שאתה נטפל אליה. אם תשוב ותציק לה, יהיה זה יומך האחרון בעולם הזה". מאז לא ראיתיו עוד. הברנש לא היה כנראה מהסחטנים הגדולים, אלא אדם עני שהסתובב ברחובות וארשה ללא פרוטה.

ישבתי בביתו של אולק שהיה איש מחתרת ועזרתי לאשתו בעבודות הבית. כעבור שבועיים שבתי לדירתי. והנה קיבלתי מכתב מאחי הצעיר חיים ממחנה סקארז'יסקו ובו קריאה להצילו. במכתבו מסר לי חיים את שם משפחתו ושמו הפרטי של מנהל־העבודה הפולני שלו, יאן קאצ'מארצ'יק. פניתי למכרי קאז'יק, והוא הסכים לנסוע לסקארז'יסקו ולבוא במגע עם קאצ'מארצ'יק שיוציא את אחי מהמחנה ויביא אותו לווארשה – דבר לא קל כשלעצמו.

וכך הגיע אלי אחי, נער מפונק שגדל בבית שופע כל טוב. הוא נראה רע מאוד. בפגישתנו אמר לי חיים: "שאיפתי היתה לראות אותך ולו רק פעם אחת, לאכול לשובע ו...למות." עד היום אינני יכולה לעצור בעד דמעותי כל אימת שאני נזכרת באותו מעמד, אבל לא כדי שימות הבאתי אותו אלי לווארשה. פניתי לשוערת־הבית שבו הסתתרה קודם יאדז'יה והצלחתי לשכור אצלה דירה עבורו, עד שזו "נשרפה" ואז, בהמלצת השוערת, השגתי דירת־חדר לא־הרחק ממקום־מגורי. באותה דירה התגורר אדם ערירי, פועל, והוא ניאות לקבל את חיים לחדרו תמורת תשלום, ביודעו שהוא יהודי. בצאתו לעבודה היה סוגר את חיים במחסן סמוך לחדרו למשך כל היום ללא אוכל ורק עם שובו נתן לו לאכול. חיים בא פעמיים לדירתי. היה לו מראה יהודי וגם ההיגוי של השפה הפולנית בפיו היה יהודי.

מעתה היה עלי לדאוג גם לאחי. במכבסה היה היחס אלי הוגן, כי איש לא העלה בדעתו שאני יהודיה. ליד הקופה עבדה גברת סימפטית בשם אניה. התלחשו שהיא יהודיה ואני התייחסתי אליה בידידות. באחד הימים, בצאתי מהעבודה, נתקלתי בגברת רובינוביץ' מסאנדומייז'. מבטינו הצטלבו, אבל לא החלפנו מילה בינינו, כי מיהרתי אז לחיים

שהחליף דירה וגר בקומה החמישית באחד הבתים. בדירתו היה מחניק מאוד. קיץ 1943 היה בעיצומו. ביקרתי אצלו לעתים קרובות והייתי מביאה לו אוכל. פעם עבדתי שעות נוספות והוא חיכה לי כרגיל בשעה הקבועה. כשנכנסתי אליו אמר לי ביאוש: "כבר רציתי לקפוץ מהחלון ולהתאבד. וכי מה אעשה בלעדיך?" סיפרתי לו שפגשתי את גב' רובינוביץ' מסאנדומייז'. למחרת טילפנה אלי אניה ואמרה לי: "הגברת שפגשת אתמול בצאתך מהעבודה היא גיסתי הלינה רובינוביץ'". האחים רובינוביץ', בעליהן של השתיים, היו בעבר בעלי בית־חרושת לסבון בלודז'. כעבור שנה ביקשה אניה את עזרתי. היא סיפרה לי, שבעלה הסתתר בסאנדומייז', נחשף ונאסר ויש חשש שבחקירה ימסור את הכתובת שלה ושל בתה. היא מוכרחה להחליף דירה אך אין לה האמצעים הדרושים. הצעתי לה שתמכור את פרוות שועל־הכסף שלי שהבאתי מהבית. זה היה זמן קצר לפני המרד הפולני. כשפרץ המרד היא נשארה באוטבוצק, שם התגוררה והקשר בינינו נותק בלי שהספקתי לבוא לעזרתה.

לעומת זאת, גב' רובינוביץ' טילפנה אלי וסיפרה לי שבעלה והבת – היא עצמה נשארה עם בתה השניה – מצאו את מותם בפרשת 'הוטל פולסקי'.* בהמשך השיחה אמרה שהיא נאלצת לעזוב את דירתה משום שחושדים בה שהיא יהודיה וביקשה שאסכים לשכנה בדירתי. את הבת היא סידרה במקום אחר והיא עצמה באה לגור איתי. לא היה לה מראה ארי מובהק, אבל היא דיברה פולנית צחה והיתה בעלת הופעה נאה. היא שהתה אצלי כמה ימים עד שמצאה דירה משלה. בימי המרד נפסק הקשר גם איתה. היא ובתה שרדו.

בשנת 1943, לפני בואו של חיים אלי מסקארז'יסקו, פגשתי לפתע במעלית את גיסי יצחק אפשטיין, פליט מלודז', בעלה של אחותי הצעירה הניה. אחותי כבר לא היתה אז בחיים, כי הובלה לטרבלינקה יחד עם ההורים. היא נישאה בזמן המלחמה, לאחר שנודע לה שארוסה אברמצ'י טייטלבאום נפל בחזית כחייל בצבא הפולני. גיסי היה במחנה סקארז'יסקו יחד עם אחי, וממנו נודעה לו כתובתי**. הוא נמלט מהמחנה לפני אחי, בא אלי לווארשה והתחנן שאמצא לו מקום מגורים. שיכנתי אותו זמנית בדירה ששכרתי ליאדז'יה ולאחר־מכן פניתי לשכנה, שלא ידעה כי אני יהודיה וסיפרתי לה שהוא מכר שברח ממחנה־עבודה (היו גם מחנות־עבודה לפולנים). היא קיבלה אותו לדירתה ואני נהגתי לבקר אצלו יום יום בשובי מעבודה. הוא גר בדירה מול דירתי. את הימים בילה בדירתו הראשונה יחד עם אחי חיים, כדי להתחזות לאדם עובד. באחד הימים נכנסתי אליו והנה הגיחו מולי שני פולנים לבושים אזרחית: "מי הגברת?

* הוטל פולסקי – מלון בווארשה, ברחוב דלוגה, שם רוכזו באמצע שנת 1943 היהודים המיועדים לחילופי אזרחים. ** ראה עדותו של חיים גורן.

מה הקשר שלה איתו?״ – שאלו. עניתי להם שזה רק שכן. בראותי שהם רוצים לקחת אותו איתם מסרתי להם שעון וטבעת זהב כדמי־כופר, אך ללא הועיל. כרעתי על ברכי והתחננתי שיניחו לו, אבל שום דבר לא עזר. הם לקחו אותו והוא נפרד ממני רק במבט עיניו. יחד איתו לקחו מהדירה את כל חפציו ורכושו הפרטי ומאז לא ראיתיו עוד. נראה ששכנה בבית שאיתה התידד הלשינה עליו.

בסוף 1943 שילמתי לפולני והצלחתי להוציא את בעלי מהמחנה במיילץ. לפני בואו לווארשה פגשתי שוב את אירקה זוברמן. היא סיפרה לי שאביה הגיע לווארשה, מתגורר במקום בטוח עם בחור צעיר, בנייק שמו. הציעה לי לשכן שם גם את אחי. קיבלתי את הצעתה ברצון רב, ובמקום אחי השתכן שם בעלי שהגיע בינתיים לווארשה. בעלת־הבית ידעה שדייריה הם יהודים. הם מילאו תרמילי סיגריות בטבק ואני מכרתי אותן בקיוסקים. כל הזמן עמדתי בקשר עם בעלי, גם בימי המרד הפולני בשנת 1944. בגמר המרד, עם פינוי האוכלוסיה מווארשה, אמר לי בעלי שאצא יחד עם כולם ואילו הוא יסתתר בעיר באחד הבונקרים. הקשר שלי עם חיים נותק עם פרוץ המרד.

יצאתי מווארשה עם שאר המפונים והגעתי לאיזור אוקנצ׳יה ליד המיפעל לתחמושת. שם אמרו לנו הגרמנים שרק נשים עם ילדים יוכלו לנסוע בעגלות. ביקשתי מאחת הנשים שהיו לה כמה ילדים, ש״תשאיל״ לי אחד מהם וכך יצאנו יחד לדרך בעגלה. הגענו לכפר אחד ושם נתנו לנו תפוחי־אדמה – מאכל גן־עדן. משם נסעתי ברכבת לגרודז׳יסק למצוא את בתה של המיילדת הפולניה מסאנדומייז׳, שהייתי מיודדת איתה. היא שמחה מאוד בראותה אותי ובלחש שאלה לשמי הנוכחי. ואחר־כך פנתה אלי בקול רם: ״אה, גברת גניה, מה שלומך?״ היא היתה מורה לחקלאות, אישה לא־רגילה. שהיתי אצלה כמה שבועות יחד עם פליטים נוספים והיא התייחסה אלי בסבר פנים יפות. בגלל הצפיפות הרבה ביקשתי שתמצא לי דירה אחרת. כך הגעתי לדירה בבית רופאת־השיניים המקומית בשם ז׳לינסקה, שהתגוררה עם אחותה ועם אמה הקשישה. היא קיבלה אותי יפה ועבדתי אצלה כסייענית. בגלל התנאים הקשים פחת מספר הפציינטים שלה ובבית שרר עוני רב. השתדלתי לעזור להן ככל־האפשר, בעיקר במסחר בסבון.

אחי חיים, שעזב אף הוא את ווארשה בדעוך המרד, נמצא כמה קילומטרים ממני במשצ׳ונוב. הדבר נודע לי ממכתבה של סאבה ידידתו שעבדה באוסטריה כפועלת פולניה. כתובתה היתה ידועה לי ולאחי, ועמדנו בקשר מכתבים איתה כל הזמן. חיים ביקש באמצעות סאבה שאבקר אצלו, כי הוא חושש לבוא אלי. עד אז לא ידעתי זמן רב מה שלומו. בלכתי ברחוב פגשתי את יוזק, שאיתו גר חיים בדירה משותפת עד פרוץ המרד. יוזק סיפר לי ששניהם ברחו יחד מווארשה, אבל בדרך

איבדו איש את רעהו. לקחתי את יוזק לדירתי אצל הגב׳ ז׳לינסקה ושם חי יחד איתי עד סוף המלחמה.

משנודע לי שחיים חי במשצ׳ונוב, הלכנו יוזק ואני אליו. בצאתנו מהבית השגחתי בעגלה ועליה שני נערים. אחד מהם היה לבוש במעיל של גיסי שנשאר לפליטה מכל בגדיו וחיים לבש אותו. נבהלתי מאוד, כי חשבתי שהם רצחו את חיים. והנה פנו אלי השניים ומראים לי תצלום שלי ושואלים, אם אני גברת גניה. פחדי גבר, כי חשבתי שלקחו את התצלום מחיים, לפני שרצחוהו. עכשיו ירצחו גם אותי. עד־מהרה עמדתי על טעותי ורגועה הגעתי יחד איתם ועם יוזק אל חיים. קשה לי לתאר במלים את שמחתנו. חיים סיפר לי את קורותיו מרגע פרידתנו.

ביקרתי אצלם פעמים מיספר ובגמר המלחמה עבר חיים לגור בדירתי אצל רופאת־השיניים. הצגתי אותו כמכר שלי. בעלת־הבית שלי ראתה את שמחתי לקראת בואם של הרוסים, ושאלה: ״מה השמחה הזאת, גברת גניה, לבואם של ׳המוסקאלים׳ (כינוי־גנאי בפי הפולנים)?״ גיליתי לה שאני יהודיה. היא ביקשה שלא אעזוב את ביתה ואמרה: ״את אשה ישרה והגונה״. אנחנו עזבנו ומאז לא ראיתי אותה עוד. חיים ואני נפרדנו מיוזק ונסענו ללובלין המשוחררת.

זה היה בסוף 1944. הגרמנים מיקשו את וארשה לפני נסיגתם. החיילים הרוסים עזרו לנו לעבור לעבר השני של הנהר ויסלה. התעכבנו בעיירה אוטבוצק ללינת לילה. פחדתי מהחיילים הרוסים, כי פשטה השמועה שהם אונסים נשים. באוטבוצק התארגן כבר ועד יהודי ואנו פנינו לשם, החלפנו את הדולרים שבידינו בכסף פולני ונסענו ללובלין. ידענו ששם היו לנו לפני המלחמה קרובי־משפחה בשם גוז׳יצ׳נסקי. פנינו לוועד היהודי ונרשמנו בשמותינו האמיתיים: אני בשם גניה וויצ׳יק־גוז׳יצ׳נסקי ואחי בשם חיים גוז׳יצ׳נסקי. הפקיד אמר לנו שבעיר נמצאים אנשים בשם גוז׳יצ׳נסקי וחשבתי שאלה הם קרובינו מלובלין.

גרנו לייד בניין הוועד. ברגע שהגענו לדירתנו הופיעה אצלנו גיסתנו יאדז׳יה. התברר שנודע לה על בואנו מפי אותו פקיד. השמחה היתה גדולה. מעתה גרנו יחד: היא ואיצ׳יו, אחי חיים ואנוכי. איצ׳יו עשה חיל במסחר. הוא נתן לי כסף לקניית בגדים ומגפיים, שכונו אז בפי העם ״אופיצרקי״, היינו מגפי־קצינים.

לאחר זמן קצר נסעתי לסאנדומייז׳ ושם פגשתי את יהושע זוברמן, שהגיע מוורשה. הוא סיפר לי שבעלי חי ומוכר לחם ברחובות וארשה. התברר שהסתתר בבונקר עם שני יהודים אחרים עד בואם של הרוסים. כעבור זמן קצר נפגשנו. כך מצאנו זה את זה כל בני גוז׳יצ׳נסקי ששרדו.

חיים גורן (גוז׳יצ׳נסקי)
בן דבורה ודוד

נולדתי בסאנדומייז׳ ב־7 במאי 1924. שנות ילדותי עברו עלי בשלום בעיר מולדתי. לאחר שסיימתי בית־ספר עממי ב־1938 החליטו הורי שעלי להמשיך את לימודי בישיבה שבעיר. אמנם מילאתי את רצונם, אבל גם מצאתי זמן להשתלם במקצועות כלליים הנלמדים בבתי־ספר תיכוניים. בשנתיים הראשונות של המלחמה המשכתי בלימודי, כי היתה זו תקופה רגועה יחסית.

בשנת 1941 החריף המצב מחודש לחודש והגזירות תכפו והוחמרו. חל איסור על יציאה מהשכונה היהודית, נוסף על איסורים אחרים שהיקשו על החיים. הגזירות החמירו לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה. באותה שנה הוקמו מחנות־עבודה שונים, ובאביב 1942 נפוצה שמועה שיהודים נשלחים למחנה־השמדה מיידאנק ליד לובלין. השכונה היהודית בסאנדומייז׳ נסגרה כליל והעונש על יציאה ממנה היה מוות. האנשים שנתפסו בדרכים או בכפרים על־ידי ז׳נדארמים ואנשי אס־אס נרצחו וגופותיהם הובאו לקבורה לבית־העלמין. המצוקה גברה והלכה, והתחלנו להרגיש כמו בכלוב שאין ממנו מוצא. שמענו על פרטיזנים המתארגנים בסביבה, אך לא ידענו איך להגיע אליהם. פשטו שמועות על מחנות־השמדה נוספים – על כך סיפרו הנמלטים משם. גם עובדי רכבת פולנים גילו את יעד הרכבות המובילות את היהודים המגורשים.

התחלנו לחפש מוצא. הדבר הראשון והקל ביותר היה להשיג תעודות אריות. במשפחה שלי כולם דאגו להשגת תעודות כאלה – אחותי שרה, אחי איצ׳יו, ואף הניה אחותי הצעירה. גם אני השגתי תעודה מזוייפת תמורת תשלום. אפשרות שניה היתה להתקבל למקום־עבודה מאושר על־ידי הגרמנים, כלומר להשתייך לקבוצה של אנשים שזקוקים להם בתעשייה הגרמנית. באוקטובר 1942, זמן קצר לפני האקציה הראשונה, הוקם מחנה־עבודה בבית־חרושת לזכוכית "מטאן", כ־5 ק"מ מחוץ

לסאנדומייז'. הקים אותו גרמני שחי בסאנדומייז' לפני המלחמה. כ־80 יהודים עברו למחנה תמורת תשלום והודות לפרוטקציה.*

לאחר האקציה הראשונה החלו מופיעים במחנה אנשים ששרדו ממנה. ההנהלה היהודית של המחנה נאלצה, ברצון או שלא ברצון, לקבל אותם תחת חסותה. הם היו בלתי־לגליים והוסתרו בעליית־הגג של בית ריק בחצר המיפעל. ביניהם היו גם כמה ילדים. גם הורי נמצאו במחנה כבלתי־לגליים.

העבודה במחנה לא היתה קשה במיוחד. היה עלינו לגרור גושי זכוכית קפואים, לפוררם ולהכניס אותם אל תוך תנור־ההתכה. השתדלנו לעבוד לאט, כדי לא לסיים את העבודה בהקדם, מה שעלול היה לגרום לסגירת המחנה. למעשה ידענו שאנחנו נמצאים בו רק באופן זמני, ומה שקורה לכל עם ישראל לא יפסח גם עלינו. העבודה, כאמור, לא הכבידה עלינו במיוחד, אבל החיים שלנו היו עלובים למדי, אם כי שקטים יחסית. ב־3 בינואר בבוקר הגיעו למחנה אנשי אס־אס וז'נדארמים עם כלבים והובילו את כולנו לגיטו. שם השתכנו בדירתו של שמיל גולדמן והצטופפו בה כ־30 איש. סבלנו מקור ומרעב. בגיטו לא היתה שום אספקת מזון סדירה, היתה זו מעין תקופת מעבר בדרך להשמדה. ידענו שאין מוצא וזה הקץ. בערב האחרון בגיטו – זה היה במוצאי שבת – שמענו שהרשקוביץ', פליט מלודז', תלה את עצמו בעליית־הגג בבית בו התגורר. אבי בא מהרחוב, נרגש מאוד עם הבשורה המרה הזאת, ואמר: "איזה אומץ־לב היה לאדם הזה!" אחר־כך ניגש אלי, טלטל אותי חזק, וצעק: "מה אתה יושב כאן? לך תציל את עצמך! תעשה משהו! ברח מהגיטו!" היינו חסרי־אונים. הורי, אחותי הניה ובעלה, גיסתי יאדז'יה ובתה – כולנו הרגשנו שאין מנוס מהגורל.

ב־10 בינואר 1943, יום האקציה השניה, התעוררנו בבוקר לקול צעקות: "ראוס, ראוס! שנֶלִ!" (לצאת, לצאת, מהר). נשמעו יריות מכל עבר. יצאנו מהגיטו דרך פתח בסימטת בובולוב. רצנו המומים לעבר כיכר־השוק והמרצחים הפליאו את מכותיהם בנו. תוך־כדי ריצה שמענו הודעה שאפשר להתנדב למחנה־עבודה סקארז'יסקו. היה ברור שהגרמנים מתכוונים לאנשים צעירים ובריאים. "התנדבתי" ומצאתי את עצמי עומד יחד עם הרבה גברים באמצע הכיכר, שם פקדו עלינו להתאסף. מסביב נשמעו צעקות ויללות, מהלומות ויריות. אנשים נפלו. שעה ארוכה עמדנו במעין עמידת־דום בשלשות או ברביעיות. על כל תזוזה קיבלנו מכות מאנשי האס־אס שהקיפו אותנו. הגיע קצין אס־אס צולע ובידו מקל. הוא התחיל בבחירת האנשים הכשירים לעבודה. בידית מקלו היכה על ראשו של כל אדם שפסל וצעק: "צום גרוסן האופֵן!" (אל הערימה הגדולה)

* ראה הרשימה "'מטאן' – מחנה ליהודים עשירים", בפרק "מחנות עבודה".

כלומר, אל המון המגורשים שעמדו בכיכר לא־הרחק מאיתנו. לידי עמד בן־דודי מארק גוז׳יצ׳נסקי, הוא קיבל מכה על ראשו ונצטווה לצאת, אך הוא שיקר ואמר: "אבל אני חשמלאי". השאירו אותו והודות לכך הוא ניצל. כעבור זמן־מה הובלנו במשאיות לסקארז׳יסקו. בדרך קפצו כמה צעירים מתוך אחת המשאיות וברחו.

כשהתיישבנו במשאית התחלתי לחפש לחם. פתאום הרגשתי רעב – תחושה ראשונה של אדם חי. מישהו הושיט לי פרוסת־לחם. זה מה שנשאר בזכרוני מאותה נסיעה. הגענו למחנה. בצעקות פקדו עלינו לרדת, הנחיתו מכות והובילו אותנו ל"מקלחת". כאן נשמעו פקודות: "להתפשט מהר, למסור שעונים, כסף ותכשיטים!" הצעקות והפקודות לוו במכות זירוז. עמדנו עירומים בתוך המרחץ, מים מטפטפים עלינו, אני לא זוכר אם קרים או חמים, ומייד נשמעו שוב צעקות, אך הפעם ציוו עלינו להתלבש, לאסוף את החפצים – ומהר! חצי עירומים ויחפים רצנו למיפקד. חילקו אותנו למיפעלים: "וֶרק A," "וֶרק B," וֶרק C." אני צורפתי לראשון. חלק מהאנשים נלקחו ל׳בַּאוּ׳ (מחלקת הבנייה). הם עבדו בחוץ בבנייה ובסבלות בקור של 30 מעלות מתחת לאפס. אנשים מתו כמו זבובים.

אותי הפנו לעבודה בהעמסה ופריקה של פגזים, כל פגז שקל כ־20 ק"ג. היינו ארבעה. עבדנו בזהירות בפיקוחם של מנהלי־עבודה פולנים, שזירזו אותנו ואיימו כל הזמן במקלות שבידיהם. עבדנו במשמרות של 12 שעות. בצהריים היתה הפסקה של חצי שעה. גם בַּמשמרות הלילה קראו לארוחת החצות "ארוחות צהריים". "עידוד" לעבודה שימשו קללות ומכות במקל שהונחתו על הגב ואפילו על הראש. מדי־פעם עבדנו ב"האלה 53", מיבנה ענקי שבו עבדו מאות יהודים – גברים ונשים במילוי הפגזים ב"פיקרינה", חומר נפץ צהוב. העובדים ספגו לתוכם את החומר הזה ובמשך הזמן "הצהיבו".

בינואר־מארס 1943, בימי המאמץ המלחמתי האדיר נגד הרוסים, נאלצנו להעמיס פגזים שנשלחו ישר לחזיתות מוסקבה ולנינגרד. לא ידענו על הכניעה של גנרל פאולוס בסטאלינגרד אבל הרגשנו את המתח באוויר. תכפו הביקורים של משלחות קצינים גרמנים בכירים, ואלה בדקו את קצב העבודה שלנו, מה שהביא להתנפלויות פראיות של מנהלי־העבודה עלינו בגלל כל פיגור והאטה בעבודה.

תפריט המזון היומי היה דל ביותר. בבוקר חילקו לנו משקה דמוי קפה, ממותק בסכרין, ומנת הלחם היומית, 250 גרם! בצהריים קיבלנו מרק שצפו בו קצת ירקות: סלק, לפת ועשבים למיניהם שקשה היה להגדירם. קרה שמצאנו במרק גם שארית בשר, עצמות ושומן. היתה לנו תחושת רעב תמידית. מי שהיה לו כסף וקשרים עם פולנים יכול היה להשיג אצלם בקבוק חלב, שקית קמח או גריסים שונים. בערב, לאחר העבודה, בישלנו ואכלנו בצוותא. היה במחנה שוק שחור, ואפשר היה לקנות בכסף רב

חתיכת נקניק, קופסת שימורים, תפוח וכו׳. באמצעות העובדים הפולנים אפשר היה לשלוח או לקבל מכתב וגם לקבל כסף מבחוץ. מעטים מאוד היו היהודים שהיה להם למי לכתוב או ממי לקבל מכתב. רובם איבדו את כל בני משפחתם, ואם אפילו נשאר להם רכוש כלשהו אצל הפולנים, הם פחדו לכתוב אליהם והפולנים פחדו לענות להם. יש לזכור שכל קשר עם יהודי שימש עילה לעונש מוות או לכליאה במחנה־ריכוז. לפעמים היו הפולנים מעוניינים לנתק את הקשר עם אלה שהפקידו אצלם סחורות וכסף כדי להיות היורשים הבלבדיים של הרכוש הזה.

מצבי היה טוב יחסית. שרה אחותי היתה בוורשה בצד הארי ולה היה קשר עם כמה פולנים בסביבת סאנדומייז׳, שאצלם השארנו סחורות ורכוש רב. למזלנו, פולנים אלה היו נאמנים לנו, מכרו את הסחורות שלנו ומדי־פעם העבירו לשרה את הכסף. גם אחי יצחק, שהסתתר אצל פולנים בעיירה ניסקו, היה בקשר עם מכרים פולנים ואלה הגישו לו עזרה. באמצעות איש־מחתרת יצרה שרה קשר עם מנהל־עבודה פולני במיפעל בו עבדתי, יאן קאצ׳מארצ׳יק שמו ובעזרתו התקשרה איתי. באחד הימים הודיע לי אדם זה שבקרוב יוציא אותי מהמחנה. הוא ביקש שלא אספר לאיש ואהיה מוכן. קשה להגיד שהאמנתי לו. הדבר היה דמיוני, מה־גם שלא היה לנו אמון רב בפולנים. הגיעו אלינו שמועות על יהודים שנרצחו או הוסגרו לגרמנים על־ידי פולנים. למרות השמועות האלה ברחו אנשים מהמחנה מדי כמה ימים. בדרך־כלל נודע לנו על הבריחות האלה כשהביאו את גופותיהם של הבורחים לקבורה בין גדרות המחנה. אבל היו גם בריחות מוצלחות.

באחד הימים, בשעת מיפקד הבוקר, הופיע בארטנשלאגר מפקד המחנה ופתח בנאום קצר: ״אתמול ברח מכאן מישהו וזה העונש: אתה, אתה, אתה ואתה.״ הוא הצביע על ארבעה אסירים ובן־רגע הוציאו אותם מן השורות וירו בהם לנגד עינינו. כל זה התרחש תוך דקה או שתיים. מייד ניתנה פקודה להתפזר ורק ארבעת הקרבנות נשארו בשטח. עלי פקדו לגרור את הגופות ולהפשיט אותן. בחלקי נפל לטפל בגופתו של יידל צ׳אפניק, ידידי הטוב מסאנדומייז׳. עד היום אני זוכר את הדם החם שניגר עלי בזמן שגררתי את גופתו. חזרתי לצריף מבוהל ובוכה בכי היסטרי. רק לאחר זמן רב הצליחו קרובי וידידי להרגיע אותי.

גיסי יצחק, בעלה של אחותי הניה, הצליח להימלט. הוא היה ממונה על עובדים בדודי הפיקרינה. באחד הימים קיבל 25 מלקות בשוט גומי משום שעובדיו לא הצליחו להשלים את ה״נורמה״. הוא חזר לצריף מוכה וחבול, בוכה על גורלו. הוא הצביע על וו שעל הקיר ואמר: ״אתם רואים את הוו הזה? מחר, אם לא אצליח לברוח מכאן, תמצאו אותי תלוי עליו״. למחרת הוא לא חזר לצריף, ומאוחר יותר קיבלתי ידיעה מאחותי שרה, שהוא הגיע לוורשה.

יצחק אפשטיין ואשתו הניה גוז'יצ'נסקי

Yitzhak Epschtein and his wife, Henia Gorzyczanski

באחד ממיפקדי הבוקר קיבלתי מכה בעין ממקל הגומי של קאופמן, ראש המשטרה היהודית במחנה. פרצתי בצווחות, כי היו לי כאבים איומים ולא ראיתי כלום. חשבתי שאיבדתי את הראייה לתמיד. שעה ארוכה לא יכולתי לפתוח גם את העין השניה. הלכתי אל צריף מס' 7, בו נמצאה המרפאה ואליה הועברו הפצועים והחולים ששכבו שם עד להוצאתם להורג. חבשו את עיני הפצועה ואחרי כמה שעות התאוששתי. אני יודע שקאופמן הצטער מאוד על המקרה, שלח לי אוכל בידי עוזרו, מארק, וגם הבטיח לי להחזיר אותי לעבודה.

ב־6 באפריל בערב בזמן העבודה אמר לי יאן קאצ'מארצ'יק שבשעה שמונה וחצי, כאשר ילכו כולם לאכול, עלי לבוא ל'האלה 58' (זה היה מחסן של שקי גופרית) והוא יחכה לי שם. "הלילה אתה יוצא" הוסיף ואמר. התרגשותי היתה רבה. לא יכולתי להתאפק ורצתי להודיע על כך לאחיו של איציק גיסי, הרשל אפשטיין, שהיה ידיד טוב שלי. הוא איחל לי הצלחה. בשעה היעודה הגעתי למקום המיפגש. קאצ'מארצ'יק כבר חיכה לי: "אל תשאל שאלות, עשה מה שאני אומר לך. אנחנו יוצאים רשמית דרך השער. יש לי כל התעודות הדרושות. אתה פולני שנפצע בעבודה ואני מביא אותך לבית־חולים." חיש מהר נתן לי בגדים ונעליים, הוציא תחבושת וחבש את ראשי ופני. כעבור דקות אחדות דחף לכיסי תעודה, ציווה עלי שלא אוציא הגה מפי ולא אענה לשאלות – ואנחנו

בדרך לחירות. כעבור דקות ספורות הגענו לשער המחנה. הוא הוציא מכיסו את תעודת העבודה, חתם על הכרטיס וכבר אנו צועדים בעברו השני של השער ישר לביתו. שם המתין לי קאז׳יק, איש המחתרת ששרה היתה בקשר איתו. קאז׳יק נתן לי ׳קֶנקארטָה׳ (תעודת־זהות) פולנית ואמר שניסע לווארשה, אל אחותי שרה. למחרת בשעת־בוקר מוקדמת נסענו לתחנת־הרכבת. קאז׳יק קנה לי כרטיס נסיעה. ישבנו ביחד בקרון אחד, אבל התנהגנו כזרים. עד קוֹלוּשְקִי עבר הכול בשלום. העמדתי פני ישן, כדי שלא ליצור קשר עם הסביבה. בקולושקי עצרה הרכבת וקאז׳יק רמז לי לבוא אחריו. רצנו לכיוון פתח היציאה מהקרון, אבל הרכבת התחילה לנוע. הוא פתח את הדלת תוך כדי נסיעה והורה לי לטפס על גג הקרון ודחף אותי בכוח לשם. אחזתי בשתי ידי בבליטות של הקרון כשהרכבת מגבירה את מהירותה. הרגשתי שהרוח והקור מקפיאים את איברי. קשה לי לזכור כמה זמן נמשכה הנסיעה המטורפת הזאת, אולי 20־30 דקות. עד היום אינני מבין, איך בתחנת־הרכבת בווארשה איש לא שם לב שמורידים מישהו מגג הרכבת. כעבור שניות צעדתי עם קאז׳יק ברחובות וארשה.

הגעתי אל הדירה הראשונה שלי בבירה. פגשתי שם את גיסי איציק, שברח מסקארז׳סקו כמה שבועות קודם־לכן. פה שמעתי מפי שרה כיצד ניצלה גיסתי יאדזיה, הגיעה לווארשה ואחר־כך הצטרפה לאחי המסתתר בעיירה ניסקו. התחלתי להתאושש ולהסתגל לאורח־החיים החדש. אחותי שרה, בהיותה "פולניה כשרה", נתנה הנחיות לגיסי איציק, כדי שגם הוא ישכור דירה לעצמו ויחיה חיים נורמליים כפולני. איציק הציג את עצמו כסוכן־נוסע של מוצרי סידקית. כל בוקר היה יוצא ל"עבודה" ובא לדירה שלי. שנינו נהגנו שעות רבות לקרוא או להאזין למוסיקה מעל גבי תקליטים. בערב היה איציק חוזר לדירתו, כביכול אחרי עבודתו. אחותי דאגה להחליף עבורנו ספרים בספרייה, לקנות עתונים וכו׳. שבועיים לאחר שהגעתי פרץ המרד בגיטו וארשה. מאחר שבתקופה זו עדיין לא יצאתי מהבית יכולתי רק לתאר לעצמי מה קורה שם בגיטו לפי הדי היריות וההתפוצצויות שהגיעו לחדרי. השמיים האדומים בישרו שהגיטו בוער.

בספטמבר 1943 היתה שרה באחד הערבים בדירת גיסי איציק. פתאום נשמעה נקישה בדלת. שוטרים פולנים נכנסו לדירה ואסרו את קאז׳ימייז׳ ינדריך – זה היה השם בתעודת־הזהות של גיסי. שרה התחננה, בכתה, ביקשה לשלם כופר, בלבד שישאירו אותו. הם אמרו: "באנו לחפש אותו ואין אנו שואלים לזהותך. מוטב שתסתלקי." כעבור כמה ימים נודע לנו כי עוד באותו ערב נורה איציק למוות.

יום אחד אזרתי עוז והתחלתי לצאת מדי פעם מהבית, בהתחלה לסידורים שונים בלבד ולאחר מכן סתם לשוטטות בעיר.

הייתי יוצא מהדירה בבוקר, מסתובב ברחובות או נוסע בחשמלית כל היום. כשרציתי לנוח, הייתי נכנס לכנסייה. כך הכרתי את וארשה, את

רחובותיה ואת קווי הנסיעה העירוניים. בחשמלית היו לי כל מיני הרפתקאות. כשנדמה היה לי שמישהו מתבונן בי, היה הפחד שלי גדול מאוד. ז׳נדארמים, פטרולים של חיילים גרמנים ושל שוטרים פולנים הסתובבו בכל העיר. אבל גם הישיבה בבית היתה מסוכנת. השירותים היו בפרוזדור שלאורכו היו 20 דירות. לא הכרתי אף לא אחד מהדיירים. נזהרתי שלא יראו אותי או יתעניינו בי.

לפני גרו בדירה שני אחים פולנים, קאז׳יק (זה שהביא אותי מסקארז׳יסקו) וויקטור, חברי מחתרת שעסקו בכל מיני דברים לא חוקיים, כגון זיוף תלושי־מזון, השגת תעודות־זהות מזוייפות והאזנה לרדיו. מדי־פעם היו שניהם באים להסתתר בדירתי. באחד הימים עלו על עקבותיו של ויקטור, חיפשו וריחרחו בסביבה. שוערת־הבית הבהירה לשרה שהדירה שלי ״נשרפה״ ולפיכך נאלצתי לעזוב אותה.

מאז ואילך התחילו הנדודים שלי מדירה לדירה. לא רחוק משרה גר טכנאי חשמל, רווק כבן 45, שהסכים לקבל אותי כדייר־מישנה בדירתו תמורת תשלום נכבד. זו היתה דירת־מרתף חשוכה ומלוכלכת ובה חדר אחד גדול ולידו מחסן חשוך. את רוב שעותי ביליתי במחסן זה, כי תמיד היה חשש שמישהו יציץ לחדר בעד החלון ויגלה שיש מישהו בבית. בעל הדירה נהג לנעול את הדלת בצאתו לעבודה, אבל היתה לי אפשרות לפתוח אותה מבפנים בשעת חירום. לבעל הדירה היתה ספרייה עצומה. הוא היה קומוניסט ושונא גרמנים, אבל יחד עם זאת אדם בלתי יציב. היה יוצא בבוקר וחוזר בערב לפני שעת העוצר. בבואו נהג להזמין את בנו של השוער ואותי לשתיית וודקה, לרִיב על חשבוני. הוא היה מספר על אירועי היום, מקלל את הגרמנים ושוכב לישון כשהוא בגילופין.

הקשר שלי עם שרה התקיים באמצעות חבילות שהשליכה לי לדירת המרתף אשר נמצאה מתחת לחצר הבית. בחבילות היו מיצרכי־מזון, לפעמים עם הוראות בישול, ספרים ועתונים. שרה גם העבירה אלי מכתבים שהתקבלו מאחי איצ׳יו ומסאבה חברתי ואשתי לעתיד, שעימה קיימה קשר מכתבים קבוע. סאבה נמצאה באותה עת באוסטריה, שם עבדה כפולניה בחווה חקלאית. הייתי מעביר לשרה פתקים באמצעות שוער־הבית ובהם כתבתי בקיצור על המתרחש אצלי, שאלתי פרטים על משפחתנו והבעתי בקשות בדבר עניינים יומיומיים כמו כביסה, תספורת וכו׳.

כך עברו כמה חודשים. באחד הימים לא חזר בעל־הדירה הביתה. הוא השתכר, נאסר ושוב לא ראיתי אותו. נאלצתי לעזוב במהירות את הדירה. שרה השיגה לי ״מלינה״ אחרת. שרה היא זו שמצאה בשבילי את כל מקומות המגורים האלה. היא הסתכנה והתקשרה לשם זה עם מתווכים שונים.

באותם ימים נפוצה שמועה שאפשר לעשות ניתוח לטשטוש המילה.

שני רופאים, חבריה של לודז'יה זוברמן, בת סאנדומייז' עסקו במחתרת בעריכת ניתוחים כאלה. גם אני ביקשתי שייעשה בי ניתוח כזה. באחד הימים הגיעו לביתי שני הרופאים ובכמה זריקות וחיתוכים ביצעו בי את הניתוח, שהיה מכאיב מאוד. האחות שטיפלה בי בשבועות שלאחר־מכן היתה לודזיה עצמה, ולמרות הכאבים והנושא העדין התבדחנו.

תוך שבועות אחדים גם דירה זו "נשרפה" וברגע האחרון עברתי לביתה של משפחת קובאלסקי שהתגוררה ברחוב גרוכובסקה, בפרבר פראגה. במשפחה היו אבא, אמא, שני בנים ובת – כולם קומוניסטים, בעלי דעות ליברליות. זו היתה משפחה לבבית מאוד. כולם עסקו שעות ארוכות ביציקת חפצי אמנות מגבס, אך זה לא הספיק לפרנסתם והיו די עניים. הבת קאיה עבדה גם כמבקרת כרטיסים ברכבת העירונית. עבדתי יחד עם בני המשפחה מבוקר עד ערב וכמעט חייתי חיים נורמליים, כי העבודה היתה בשבילי מרפא לכל המכאובים. קאיה קירבה אותי מאוד והתייחסה אלי כאל שווה בין שווים. אפילו יצאנו כמה פעמים לטייל ולבלות, ובמשך תקופה קצרה נשכח ממני וממנה מצבי המיוחד.

באחד הימים פרצו שני פולנים לביתה של משפחת קובאלסקי, פנו ישר לחדר בו ישבתי. אמרו כי ידוע להם שאני יהודי ואם לא אתן להם 10,000 זלוטי יסגירו אותי למשטרה. "אם אין לך, קח מגניה (שרה) אחותך" – יעצו לי והבטיחו לחזור. מובן ששילמתי, אך המקום "נשרף" ונאלצתי לעזוב גם בית זה. הפעם עברתי לשכונת מוקוטוב, סביבה בורגנית נאה. בעלת הדירה היתה אלמנה צעירה ולה שתי בנות בגיל שמונה וארבע. היא קיבלה אותי כדייר נוסף לחדר בו התגורר בחור בשם יוזק, שגם הוא היה יהודי. לשנינו היו תעודות־זהות פולניות. יוזק היה לי כאח לצרה. איתו יכולתי לדבר וקצת להשיח את לבי. רוב הזמן היינו סגורים בדירה ואסור היה שמישהו ירגיש בנוכחותנו. לא ענינו, כמובן, לצלצולים בדלת הכניסה. הילדות נצטוו שלא לדבר עלינו ולא להזכיר כי אנשים זרים נמצאים בדירה. החדר שלנו היה סגור תמיד, ואם הגיע מישהו לדירה – נושא־המכתבים, שומר הבית, שכנה או כל אדם אחר – עלה המתח בחדרנו. בעלת־הבית בישלה גם את הארוחות בשבילנו. שרה היתה מבקרת אצלי מדי כמה שבועות. ימי ביקוריה אלה גרמו לי התרוממות רוח. שמעתי ממנה חדשות, קיבלתי מכתבים וידיעות על מצבם של קרובי המשפחה ובני סאנדומייז' שעדיין היו בחיים. אני אומר "עדיין בחיים", כי היו לנו ידיעות על בני סאנדומייז' המסתתרים בווארשה ובסביבתה, שמספרם פחת והלך כי נתגלו על־ידי שוטרים פולנים והוסגרו לגסטאפו. ממכתביה של סאבה נודע לי, שמבין שש היהודיות שיצאו מסאנדומייז' לאוסטריה, ארבע בחיים ושומרות על קשר ביניהן. אחת מהן, גניה, בת דודה של יאנובסקי, נתפסה והוחזרה לפולין, אך ניצלה. כן כתבה לי סאבה, שאמה קפצה מרכבת שהובילה יהודים להשמדה, הגיעה בזהות

ארית לאוסטריה והיא עובדת במסעדה. פעם פגשתי ברחוב את נחמן בליץ, בעלה של רופאת השיניים מסאנדומייז'. הוא הכיר אותי, שאל אם אני זקוק לכסף, דחף לי כמה דולרים ליד, ושוב לא ראיתי אותו.

בסוף 1943 הצליחה שרה להוציא את שמחה בעלה ממחנה־העבודה במיילץ ולהביא אותו לוורשה בעזרת פולני ששלחה לשם. הוא התאכסן אצל משפחה פולנית יחד עם יהושע זוברמן מסאנדומייז'.

החיים במיסתור היו קשים ומלאי מתח. כל יום נמשך כשנה. הידיעות על התקדמותם של הרוסים אל הגבול הפולני באביב 1944 עוררו בנו אופטימיות רבה. ידענו שצבאות בעלות־הברית נלחמים באיטליה. כבר החלו מתגלים הסימנים הראשונים לתבוסת הנאצים, אם כי הם עדיין שלטו ביד ברזל ודיכאו באכזריות כל ניסיון של התנגדות. בעיתונים הגרמניים הופיעו ידיעות רבות על קרבות נגד הפרטיזנים במקומות שונים ועל 'נצחונות' בחזית. בצד הידיעות האלה פורסמו בעיתונים שלהם גם מודעות האבל על אנשי צבא גרמנים שנפלו בעד הפיהרר ובעד המולדת הגרמנית. מודעות אלה העניקו לנו הרגשת נקם.

ביוני 1944 חצו צבאות בעלות־הברית את תעלת למנש ופלשו לנורמנדיה. כל מאוויינו ומחשבותינו היו נתונים לנעשה בחזיתות. כולנו התעניינו בקרבות ובתבוסת הנאצים והרגשנו שאנו חיים את ההיסטוריה.

באוגוסט 1944 פרץ המרד הפולני בוורשה. א.ק.* ואירגוני מחתרת אחרים תקפו בנשק את הגרמנים. אלה נסוגו, והעיר ורשה הוכרזה כעיר חופשית. רוח של חירות ועצמאות שלטה ברחוב בימים הראשונים למרד. האנשים היו שיכורים מחופש. הצבא הרוסי הגיע עד פראגה, בעבר השני של הוויסלה, ושם נעצרה התקדמותו. כעבור שבועיים החל המצב מתבהר. הגרמנים עזבו כביכול את ורשה, ולמעשה התבצרו בכמה מקומות אסטרטגיים, בעיקר בקומות העליונות של הבתים הגבוהים ומנקודות־תצפית אלו חלשו על כל העיר. הם צלפו על הרחובות ולא איפשרו לנוע לאנשים ולכלי־רכב.

עם הפסקת התנועה ברחובות הופסקה גם אספקת המזון לאוכלוסייה. התחילו ימי רעב ומצוקה. בלילות היינו יוצאים בחשאי אל החלקות החקלאיות כדי להביא משם קצת תפוחי־אדמה, עגבניות וירקות אחרים. התקיים סחר־חליפין, כי לכסף לא היה שום ערך. תמורת בגדים או כלי־בית אפשר היה לקבל קילו קמח, סוכר או קופסת שימורים. פה ושם התקיימה באופן בלתי־סדיר חלוקת מיצרכים שהצניחו מטוסים בריטיים. ברחוב נפוצו שמועות, לפעמים סותרות, וגם כרוזי התעמולה של המחתרות לא הבהירו דבר, אלא טישטשו את תמונת המצב. גם הגרמנים הפיצו כרוזים וקראו לאוכלוסיה להיכנע, כי אין שום סיכוי למרד. איימו

* א.ק. – ארמיה קראיובה (צבא הארץ), ארגון פולני מחתרתי.

שהם עומדים לפוצץ את העיר ולהחריב אותה. ואכן, מיום ליום גברו ההפצצות ובהדרגה נטשו הבתים.

החיים התרכזו במרתפים ובמיקלטים. אלפי משפחות עזבו את העיר ופנו מערבה, לאזורים שעדיין היו תחת השלטון הגרמני. במצב זה איש לא התעניין בנו כיהודים ויכולנו להיבלע בתוך האוכלוסיה הפולנית. הייתי יחד עם יוזק במַטה א.ק., צמודים לאחד הקצינים וממלאים שליחויות שונות. לא קיבלנו נשק מפני שלא עברנו אימונים. השתדלנו להיות כל הזמן יחד. האש של הגרמנים גברה והלכה וכמעט לא היה אפשר לצאת מהמיקלטים. רחוב אחר רחוב נכנע.

ה־27 בספטמבר 1944 היה ליל יום־הכיפורים. ניהלתי רישום של תאריכים וידעתי מתי חלים החגים. זה היה הלילה האחרון במיקלט של א.ק. כולם התרוצצו כמטורפים וטיכסו עצה איך להחביא את הנשק ולהיכנע כאזרחים ולא כמתקוממים. מסביב עמדו טנקים גרמניים. עם שחר יצאנו מהמיקלטים בידיים מורמות, יחד עם אלפי נשים וילדים, ועם הלוחמים הצעירים. הגרמנים כיוונו אותנו וריכזו בשדה מגודר. מדי פעם הגיעה רכבת פרברים ריקה. האנשים נצטוו לעלות והוסעו מערבה לכיוון פרושְקוּב. אנחנו נשארנו במקום ובמשך הלילה הראשון הצלחנו שלא לעלות על הרכבת. היתה לנו שקית קמח. בישלנו לעצמנו מין דייסה. לקראת הערב נאלצנו לעלות על הרכבת ובדרך, כשהיא האטה את מהירותה, קפצתי ממנה. מאוחר יותר סיפר לי יוזק שגם הוא הצליח להימלט בדרך זו.

ירו אחרי, אבל רצתי במהירות תוך עיקולים והתרחקתי מהאזור. רצתי בשדה שעה ארוכה בלי לדעת לאן. לבסוף הגעתי לכפר. דפקתי בדלת הבית הראשון. אמרתי שאני פליט מוורשה וביקשתי ללון אצלם. האיכרים היו רגילים באותה עת לפליטים מוורשה ובלי לשאול דבר נתנו לי לאכול ופינה לישון בה, אך דרשו שבבוקר אעזוב את ביתם. בלילה עשיתי הערכת מצב: אני לבד, אין לי שום קשר עם שרה או עם יוזק. מה לעשות? החלטתי לנסות להגיע לסאנדומייז׳.

בבוקר התחלתי ללכת ברגל דרומה. אחרי כמה קילומטרים עברה עגלה ובה ישבו אישה ועגלון. עצרתי וביקשתי "טרמפ" לפרושקוב. האישה פנתה אלי ואמרה: "אל תלך לפרושקוב. הגרמנים שולחים את כל פליטי וארשה לגרמניה. בוא איתנו למשצ׳ונוב. שם תהיה יחד עם הבנים שלי". כל העניין הזה נראה לי גם היום כנס והאשה כמלאך מהשמיים. לא היו לי הרבה אפשרויות ולא היה לי מה להפסיד. הצטרפתי אליהם. נסענו כמעט יום שלם. לפנות־ערב הגענו לביתה של האישה. הבית היה מלא צעירים וצעירות. האישה הודיעה שהביאה פליט מוורשה וכולם התיישבו לאכול אוכל של פשוטי־עם. הזמינו אותי לשולחן ועודדוני שלא אתבייש. הסתכלתי על הצעירים מסביב. הם היו דומים מאוד ליהודים – אפים

נשריים ושיער שחור. כאשר גמרנו לאכול יצאו כל הבחורים ואני איתם, לישון במתבן. הוסבר לי כי מדי־פעם חוטפים הגרמנים צעירים לעבודה בגרמניה, לכן הם ישנים במתבן. כאשר יצאנו מהבית אמר לי יוזק, הבן הבכור: "אתה משלנו. אל תפחד, אנחנו לא נפקיר אותך".

כעבור זמן נודע לי הסיפור שלהם: אביהם היה יהודי שהתנצר בשנת 1908, התחתן עם אמם והבנים נולדו וחיו כל השנים כנוצרים. האב היה נפח. המשפחה היתה מוכרת בעיירה משצ׳ונוב. כשהתחיל גירוש היהודים ב־1942 נלקחו כל בני המשפחה לווארשה לאומשלאג־פלאץ* להישלח לטרבלינקה. אבל השוטרים היהודים, לאחר ששמעו את סיפורה של אם המשפחה, התערבו והוכיחו לגרמנים שזוהי משפחה נוצרית. כולם שוחררו ונשלחו הביתה. ראש־המועצה של משצ׳ונוב, פולקסדויטשה בשם זאור, השתדל שלא יפגעו עוד במשפחת בורקובסקי זו. לפיכך הם נשארו בעיירה, אבל כיהודים למחצה – הבנים לא הורשו ללמוד בבית־הספר והאב –לעבוד בנפחייה שלו. החליף אותו אחד החתנים, בעלה של הבת הבכורה מארילה. המשפחה הצליחה להתפרנס מאיסוף תפוחי־אדמה בכפרים וגם משחיטת חזירים ומעיבוד בשרם – דבר שהיה אסור על הפולנים.

כבר בבוקר הראשון יצאתי עם הבחורים לכפר, שם עבדנו כל היום באיסוף תפוחי־אדמה. החבר׳ה קצת הציקו לי ולעגו לשלומיאליות שלי בעבודה, כי לא הייתי רגיל לעבוד במעדר או ללכת שפוף כל היום. לעתים לעגו לי גם בגלל יהדותי, אבל יוזק עמד תמיד לצידי והגן עלי. כעבור ימים מיספר התנפחה ידי הימנית. הנפיחות גברה והלכה. קיבלתי חום גבוה וסבלתי מכאבים איומים. רופא העיירה בדק את היד ואמר שהוא עומד לבצע שני חתכים והדבר יכאיב לי, כי אין לו שום אמצעי הרדמה או חומר לשיכוך כאבים, ואכן הוא חתך בבשר החי בסכין חדה. אחרי הניתוח הייתי חלש וחצי מעולף. אחת הבנות של משפחת בורקובסקי אספה אותי לביתה וטיפלה בי במסירות רבה.

לפני המלחמה רוב תושביה של משצ׳ונוב היו יהודים. כאשר כבשו הגרמנים את פולין הופצצה העיירה ונשרפה כליל. היות ורוב הבתים היו של יהודים, לא בנו אותם מחדש והמקום נשאר שומם ורק פה ושם עמדו כמה בתים. הבורקובסקים גרו בקצה העיירה. במשך הזמן הכרתי את אב המשפחה, יהודי משומד שהתרעם על כך שאשתו מחזיקה יהודי בביתם. הוא לא דיבר איתי. במשך הזמן סיפרה לי האישה על חייה האומללים עם "השיכור הזה", כפי שכינתה אותו. המשפחה לא היתה מלוכדת ורק שחיטת החזירים איחדה אותם. ביום כזה כולם היו עסוקים במלאכה. היו להם כל הכלים לעישון בשר ולעשיית נקניקים. האם היתה מבשלת

---

* כיכר במבואות גיטו וארשה, שבה רוכזו היהודים לפני הסעתם למחנות־ההשמדה.

ומנהלת את משק הבית. אלי התייחסו כאילו הייתי בן נוסף במשפחה. למרות העקיצות האנטישמיות הרגשתי טוב בחברתם. הצעירים במשפחה כמעט לא ידעו קרוא־וכתוב, כי אסרו עליהם, כאמור, ללמוד בבית־הספר. בימי ראשון הייתי קורא להם מהברית החדשה ומסביר את הכתוב. לא פעם הציעו לי להתנצר ולהיפטר מהיהדות השנואה והמדכאת, אבל אני הגנתי בלהט על אמונתי. פעם אחת התערב הזקן ולחש באוזני ביידיש עילגת: "א גוטער יוד".

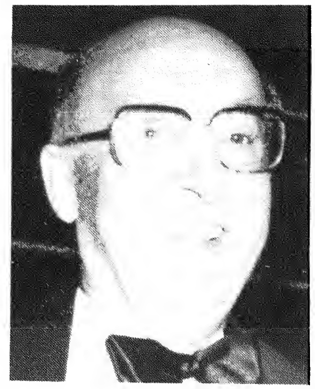
כעבור זמן כתבתי משם מכתבים לסאבה והיא קישרה אותי עם שרה, שהיתה באותה עת בגרודז׳יסק, כ־18 ק"מ ממני. ואכן, באחד הימים ביקרה אצלי יחד עם יוזק, שכני לדירה בווארשה, אותו פגשה במקרה.

בחורף 1944־1945 כמעט לא התנהלו קרבות בחזית הרוסית־גרמנית. באחד הלילות התעוררנו לקול רעמי תותחים. החזית התעוררה. עם שחר החלטנו שאין זה מן החכמה לשבת בבית בודד על הכביש הראשי, ההומה כלי־רכב של הגרמנים הנסוגים. רצנו לאורך הכביש אל מרכז העיירה. בדרך פגשנו חיילים גרמנים נמלטים יחד עם כלי־רכבם. מכל עבר נורו יריות והרגשנו שאנחנו נמצאים ממש בתוך החזית. לפתע באו לקראתנו טנקים רוסיים. תוך דקות ספורות היתה העיירה כולה בידי הרוסים ואנחנו – משוחררים.

באותו לילה עזרתי לבני משפחת בורקובסקי לפרק את טחנת־הקמח של זאור, ראש המועצה. פשוט לקחנו איתנו כל מה שאפשר היה להוציא משם: מנועים, חגורות־עור של המכונות, שקי קמח ועוד. בבוקר נפרדתי מהבורקובסקים והלכתי ברגל לגרודז׳יסק, אל שרה.

שרה ואני החלטנו לחצות את נהר הוויסלה הקפוא לעבר הגדה המזרחית ולנסוע ללובלין שהיתה כבר משוחררת. חצינו את הנהר ונפלנו לידי שוטרים רוסים. הללו לקחו אותנו לחקירה וטענו שאנחנו מרגלים ומשתפי פעולה עם הגרמנים. רק כעבור שעות חקירה רבות ובהתערבות קצין יהודי, שוחררנו ויצאנו לאוטבוצק. תמורת בקבוק וודקה, שהצלחנו להשיג, אסף אותנו נהג משאית רוסית שנסעה ללובלין. בדרך נטפלו לשרה חיילים רוסים שנסעו יחד איתנו ואני נדחקתי לעברה כדי להגן עליה. לבסוף נזף בהם קצין והם הניחו לה.

עם שחר הגענו ללובלין. שאלנו אם יש בעיר מוסד יהודי ואם יש בה בכלל יהודים. היפנו אותנו לוועד היהודי ברחוב ריבנה 6. היינו מראשוני היהודים שהגיעו לשם מאיזור וארשה המשוחררת. בוועד שאלו אותנו מאין אנחנו ומה שמנו. כשאמרנו "גוז׳יצ׳נסקי" מסרו לנו כתובת של משפחה בשם שלנו. כעבור דקות ספורות עמדו לפנינו גיסתנו יאדז׳יה ואחינו איצ׳יו.

אלתר־אשר טננבוים
בן גיטל'ה ואברהם

ב־7 בספטמבר 1939 ברחתי מוורשה מפחד הגרמנים. כאשר שמעתי שהרוסים פלשו למזרח פולין, יצאתי לשם והגעתי עד קובל בלי שאפגוש גרמנים בדרך. עם גיוס פועלים לעבודה בקייב הצטרפתי גם אני אליהם. עבדתי שם חצי שנה ולאחר־מכן עברתי לצ'רקאסק. שם עבדתי בבית־חרושת עד יולי 1941. באותה תקופה כתבתי מכתבים הביתה ושלחתי חבילות, ואפילו קיבלתי תשובה מבני המשפחה. אבי לא כתב לי, כעס על שיצאתי לרוסיה. ביולי 1941 גוייסתי לצבא הרוסי ולחמתי 10 חודשים ליד קייב וחארקוב בחיל־ההנדסה. כאשר הגיעו הגרמנים לחארקוב הוציאו אותי הרוסים מהצבא ושלחו לסיביר. הם לא נתנו אמון ב"זרים". כשהתארגן צבא אנדרס הפולני באוזבקיסטאן נסעתי לשם ורציתי להתגייס. אבל לא רצו לקבל אותי בגלל יהדותי.

הלכתי ברגל עד פרונזה, לא־הרחק מהגבול הסיני. שם חייתי עד 1946. סבלתי שם רעב ורק בתקופת עבודתי בקולחוז היה לי משהו לאכול, כמו בשר של פגרי בהמות.

פגשתי שם את יחזקאל רוזנברג מסאנדומייז'. הוא עבד בהעמסת סלק־סוכר לקרונות־משא של הרכבת. הצטרפתי אליו ומאוחר יותר עבדנו יחד בבית־חרושת לבשר בסביבות פרונזה, ושם כבר אכלנו לשובע. לאחר־מכן נשלחתי לעבוד בכריתת עצים ביערות, במרחק 250 ק"מ מהגבול הסיני. שם עבדתי חצי שנה. בקיץ 1944 אבדה לי הראייה בעין אחת.

ב־9 במאי 1946 חזרתי לפולין בתקווה למצוא מישהו מבני משפחתי. הגעתי ללודז'. שם פגשתי את יענקל'ה גרינבאום והוא אמר לי: "אשר, אל תחפש. כי אף אחד ממשפחתך לא שרד". ואני כה קיוויתי שאולי נשאר מישהו מהמשפחה הענפה שלי – כ־150 נפש. נסעתי לסאנדומייז' ושם פגשתי את פרץ רייס, פרל וילצ'יק, פייצ'ה ורנר ואחרים. הם סיפרו לי מה ששמעו על מות אבי מפי עדי־ראייה.

אברהמ׳לה טוננבוים (אברהמ׳לה אלתר טוביה׳ס), אביו של אשר, עובר בכיכר השוק בימי השואה
Avrumele Tenenboym, Asher's father walking through the market-place near the townhall

באקציה הראשונה, באוקטובר 1942, ציוו הגרמנים על אבי, על איצ׳י ויינברג ועל לייב קליינהנדלר, חברי "חברה קדישא" להשתתף בקבורת חללי האקציה בבית־הקברות. לאבי ולחבריו נאמר שלאחר הקבורה ישולחו לסטאשוב, משם עדיין לא גורשו היהודים. הם עבדו יחד עם השוטרים היהודים ששרדו ועם עצירי מחנה ליציאום. הקבורה הסתיימה. אך אבי ואיצ׳י ויינברג מיאנו להישלח לסטאשוב, חפרו לעצמם קבר בבית־הקברות. נכנסו לתוכו, התעטפו בטלית ובציציות וקשרו את ידיהם אלו באלו. באו אנשי הז׳נדארמריה ופקדו עליהם לצאת מהקבר. הם סירבו על־אף המכות שקיבלו. לבסוף ירו בהם. הם השיגו את מבוקשם: זכו והגיעו לקבר־ישראל. אבי היה בן 62. בני עירנו קראו לו כידוע, בשם הארוך אברהמ׳לה אלתר טוביה׳ס. בנו של אלתר, הבן של טוביה.

דברי יענקל׳ה גרינבאום היו נכונים. איש ממשפחתי לא שרד. כולם ניספו: אמי גיטלה. אחי טוביה ואחיותי מלכה׳לה, שפרינצה ומינדלה ובני משפחותיהם. בבית שלנו מצאתי מפית רקומה, מעשה ידיה של אחותי מינדלה וביקשתי מהפולנים שהתגוררו בדירתנו שיתנו לי אותה למזכרת. הם סירבו וטענו שקנו אותה ממישהו. אצל הצלמים הפולנים מצאתי תצלומים של יהודי העיר. קניתי אותם ועם רכישה זו יצאתי מעיר מולדתי.

צסיה טפר
בת פרל ולייבל סאמבורסקי

במשפחתנו היו שבעה ילדים: חמש בנות ושני בנים. מבין כולם נשארנו רק שתיים – אחותי גולדה, החיה בארצות־הברית ואני – בישראל.

לאבי היה איטליז ברחוב היהודי. אחַי פרץ ושמיל וגם אמי עזרו לו בפרנסת המשפחה. בילדים הצעירים טיפלה הדודה, אחותה של אמי שהתגוררה בביתנו עד שהקימה משפחה לעצמה.

הייתי יחד עם אחיותי טובה וגולדה ואחי שמיל במחנה "ליציאום". יום־יום יצאנו לעבוד בחוות מוקושין. באקציה הראשונה נלקחו אבי, אמי, שתי אחיותי ואחי פרץ – כל מי שהיה בבית – ונשלחו להשמדה. בינואר 1943 הועברו אחי שמיל ואחותי טובה מה"ליציאום" ליודנשטאט ומשם נלקחו ב־10 בחודש, יחד עם כל יהודי הגיטו, לטרבלינקה.

בקיץ 1943 נשלחתי יחד עם אחותי גולדה ועם עובדים יהודים אחרים למחנה בסטאראחוביצה ושם עבדנו בבית־חרושת לנשק. המכונה שלידה עבדתי היתה גבוהה מאוד ובגלל קומתי הנמוכה לא יכולתי להגיע לחלקה העליון. לכן עמדתי בשעת העבודה על ארגז. התנאים במחנה היו נסבלים.

במחנה היו כמה בנות סאנדומייז׳: טובקה גרינברג ואמה, פראנקה זוברמן ואמה, יאדז׳יה מנדלבאום וקיילה גולדמן. בקיץ 1944 העבירו אותנו ברכבת לאושוויץ. אחותי גולדה היתה איתי. בהתחלה לא ידענו לאן מובילים אותנו, אבל הדבר התברר לנו כשראינו דרך האשנב את תחנת־הרכבת בקאטוביצה. שמענו שאושוויץ הוא מחנה־ריכוז, אבל עדיין לא ידענו שמשמידים בו יהודים. בדרך מתו רבים בתוך הקרונות מחוסר אוויר לנשימה. היה לי תרמיל ובו בגדים, תמונות וחפצים נוספים שהבאתי מהבית. אבל באושוויץ ציוו עלינו להשאיר הכול ברכבת. "אחר־כך נביא לכם את כל הדברים", אמרו, אבל לא קיבלנו שום דבר. מסודרים בשורות נכנסנו למחנה, נשים לחוד וגברים לחוד.

על ה"ראמפה" הסתובבו אסירים מגולחי־שער בבגדי־פסים. הסתכלנו עליהם והתפלאנו. "מי אלה? בוודאי משוגעים" – אמרנו זו לזו. אחד מהם שמע כנראה את הדברים ואמר: "בעוד כמה דקות תיראו כמונו." ואמנם, הביאו אותנו ל'סאונה', משם למחסן־בגדים, ולבסוף גילחו את שער ראשינו וקעקעו מספר על פרק היד. מספרי היה A14281.

עד סוף 1944 הייתי במחנה בירקנאו־אושוויץ. משם העבירו אותי למחנה גיאורגנטאל בחבל הסודטים – איזור שלפני המלחמה היה חלק מצ'כיה. אחותי גולדה נשארה בבירקנאו. במחנה שיכנו אותנו במיבנה של בית־ספר. עבדתי בבית־חרושת לחלקי אווירונים שהיה ממוקם מול המחנה. כעבור זמן קצר העבירו אותי לעבודה ביער, לאחר שמצאו שאינני מתאימה לעבודה בבית־החרושת בגלל קומתי הנמוכה. אני ואישה מבוגרת ממני קיבלנו עגלה מהמפקחת והיה עלינו לגרור אותה כאילו היינו סוסים. גררנו את העגלה ליער והעמסנו עליה עצים שכרתנו במו־ידינו. את העגלה העמוסה עצים הובלנו למנסרה ושם ניסרו אותם ללוחות. זו היתה עבודת־פרך. עבדנו מעלות־השחר עד לרדת החשכה. כשחזרנו למחנה קיבלנו "מרק" מעלי־צמחים או מקליפות תפוחי־אדמה ומנת לחם. את הלחם שלי הייתי מניחה למשמרת ליום המחר. לפעמים סחבו לי הבחורות את הלחם בשעה שישנתי ולמחרת הלכתי רעבה לעבודה.

בהתחלת החורף 1945 גררנו כרגיל עגלה עמוסה עצים למנסרה. לפתע הידרדרה העגלה במדרון. מחוסר כוח לא יכולנו לעצור אותה. נפלתי והעגלה עלי. שני גלגלי העגלה נשברו, וכל העצים נערמו עלי. הבנות הרימו קול־צעקה ורצו להסיר את העצים מעלי, אבל המפקחת הגרמניה לא הניחה להן לעזור ואמרה: "אין דבר, שיהיה כלב אחד פחות". למזלי עבר שם באותו רגע פועל. כשראה מה קרה, ניגש לעגלה והוציא אותי מתחתיה. הוא אמנם דיבר גרמנית, אך יתכן שהיה צ'כי. הייתי מעוכה לגמרי, כמעט ללא רוח־חיים. האיש מישש את הדופק שלי וקבע שאני עדיין חיה. הוא רץ לבית הראשון שבסביבה, הביא משם דלי מים ושפך אותם עלי. הגרמניה לא הרשתה לקחת אותי למחנה ואמרה: "בין כך ובין כך היא תתפגר". בתגובה הכריזו הבנות שהן לא תמשכנה לעבוד אם לא יקחו אותי למחנה. באין אלונקה, הן אחזו בידי וברגלי ונשאו אותי דרך ארוכה כשהן מתחלפות מדי־פעם. כך עברנו בעיר. האנשים, גרמנים וצ'כים, ראו מה קורה אך לא יכלו לעזור. הם ידעו שאנחנו יהודים. במחנה השכיבו אותי על ה"פריצ'ה" (דרגש) העליונה. הדרגשים היו מסודרים בארבע קומות.

בבוקר הלכו כולן לעבודה ואותי השאירו שוכבת על הדרגש. אפילו לשירותים לא יכולתי לרדת, כי עצמות רגל אחת היו שבורות. הרגל כולה היתה נפוחה. מובן שלא קיבלתי שום טיפול רפואי. הגרמניה היתה באה כל בוקר ושואלת: "כלבה, את יורדת לעבוד?" ברצון הייתי יורדת, אך לא

יכולתי לזוז. אפילו להתגלגל ולהשליך עצמי למטה לא יכולתי, כי לא הייתי מסוגלת להסתובב. רציתי להשליך את עצמי ולמות. שכבתי ללא תנועה בתוך ההפרשות שלי. התולעים אכלו את גבי וכינים שרצו על כל גופי. הבנות היו מביאות לי בערבים קצת מרק וגם מנת לחם, אבל לא העזתי לבקש אותן לנקות את הדרגש. באחד הימים כשהופיעה שוב הגרמניה וקראה לי: "הונדין!" (כלבה), אמרתי לה: "תירי בי!" והיא הגיבה ואמרה: "חבל על הכדור. ממילא את מחוסלת".

ביום השיחרור באה הפקודה: "היום לא הולכים לעבודה, כולם יוצאים למיסדר". כל אסירות המחנה – חמש מאות במיספר – ירדו מהדרגשים והלכו לחצר. שם אמרה להן המפקחת כי החיילים הרוסים מתקרבים ובוודאי מתכוונים להרוג את כולם לרבות האסירים. היא יעצה להן לברוח, להינצל ממוות. הבחורות ידעו שהרוסים לא יעשו להן כל רע והודיעו שלא יזוזו מהמחנה. אם הגרמנים רוצים להרוג אותן שיעשו זאת כאן ולא במקום אחר.

לאחר שירו כמה יריות־הפחדה נמלטו הגרמנים בעגלות ובאופניים מפני הרוסים המתקרבים. שני חיילים רוסים רכובים על אופנוע הגיעו למחנה והבנות קיבלו אותם בהתלהבות ובשמחה רבה. החיילים אמרו שבאו לשחרר אותנו ואחר־כך הניפו דגל לבן על המחנה ועל בית־החרושת כדי שהצבא הבא בעקבותיהם לא יירה בכיוון זה. תוך כמה דקות הופיעו חיילים רבים, ביניהם יהודים, מהצבא הפולני. הם לקחו את הבנות העירה ואיפשרו להן לקחת כאוות־נפשן מהחנויות של הגרמנים. הבנות התנפלו קודם־כל על מיצרכי מזון והפריזו באכילה. כתוצאה מכך מתו כמה מהן. גם לי הביאו קצת אוכל ורק אז נודע לי מה שהתרחש באותו יום. ביקשתי שיורידו אותי למטה, כדי שגם אני אהנה מהשיחרור. הם לקחו אותי לחלון ובעדו ראיתי את הדגל הלבן שהניפו הרוסים. יומיים לאחר מכן עזבו הבנות את המחנה ולראש־העיר הודיעו על קיומי. באו אנשי "הצלב האדום" ולקחו אותי לבית־חולים שהיה מחוץ לגיאורגנטאל. השכיבו אותי בפרוזדור כי בית־החולים היה מלא עד אפס־מקום בחיילים גרמנים פצועים וגם באזרחים חולים. קיבלתי מעט אוכל כמו שאר הפצועים והחולים. שכבתי בפינת הפרוזדור ואיש לא שם לב אלי. יום אחד עברה לידי עובדת נקיון בחלוק לבן ובִידה דלי וסמרטוט. קראתי לה וסיפרתי לה כל מה שעבר עלי. היא פנתה לרופא – גרמני או צ׳כי – והוא ניגש אלי. סיפרתי גם לו את קורותי. הוא הקשיב לסיפורי והלך. לאחר שרחצו אותי, באו כמה רופאים ובדקו אותי באופן יסודי. לאחר הבדיקה החליטו שאי־אפשר להציל את רגלי וצריך לקטוע אותה, אבל דרושה הסכמת ההורים. כששמעתי את דבריהם התחלתי לבכות ואמרתי שאין לי הורים. בחצי יידיש ובחצי גרמנית אמרתי שאני לא רוצה לחיות, בחורה גלמודה ללא רגל. הרופאים החליפו מבטים ובעיני אחד מהם ראיתי דמעות. הוא אמר

לי בגרמנית: "נעשה כל מה שביכולתנו כדי להציל את רגלך". שלוש פעמים ניתחו את הרגל אבל לא כרתו אותה. איש לא בא לבקר אותי ואילו לחולים האזרחים באו בני המשפחה עם סלים מלאים אוכל. רמזתי להם שאני רעבה ואז נתנו גם לי משהו לאכול.

אחרי חודשי אישפוז ארוכים הייתי מסוגלת לרדת מהמיטה על קביים ולהסתובב בין המיטות. גם הגדילו את מנות המזון שקיבלתי והרגשתי השתפרה. הרופאים והאחיות התייחסו אלי יפה. אמנם לא קטעו את רגלי, אבל היא התקצרה ולכן מתחו אותה. כשבאו נציגי "הצלב האדום" וחיפשו יהודים בבית־החולים, סיפרו להם עלי. הם הושיטו לי עזרה רבה. עד־אז לא היה לי שום קשר עם העולם החיצוני ולא ידעתי דבר על אחותי גולדה. התפללתי בליבי שאוכל לעמוד על רגלי ולצאת מבית־החולים. ואמנם, אחרי שנה וחצי, בשנת 1946, בא אלי הרופא ואמר לי שאני יפולה לצאת מבית־החולים, אבל אני זקוקה לטיפול בבית – אמבטיות ומסאז'ים. אמרתי לרופא שאין לי בית, אין לי לאן ללכת ואינני מכירה פה איש. הוא הבטיח לפנות למישרד שטיפל במקרים דומים לשלי וימצאו לי מקום מתאים. ישבתי על המדרגות ליד המרפאה ובכיתי. נכנסה אישה אלגנטית לבקר מישהו בבית־החולים וראתה אותי בוכה. היא התקרבה אלי ושאלה למה אני בוכה. סיפרתי לה הכול. שמעה את דברי ואמרה לי: "אני אקח אותך לביתי". היא היתה יהודיה־למחצה וחיתה בצ'כיה. בעלה היה גרמני נוצרי. לא היו להם ילדים. היא הביאה אותי לביתה במכוניתה. התרחצתי באמבטיה ולבשתי בגדים שקנתה בשבילי. היא גם דאגה שאמשיך לקבל טיפול רפואי. חייתי שם כמו בגן־עדן.

גרתי אצלה עד שהשלטונות הרוסיים החרימו את ביתה. נשארתי שוב ללא קורת־גג. פניתי ל"צלב האדום" ונשלחתי למשפחה צ'כית־יהודית שבניה היו במחנות. מאחר שהיו תושבי העיר, הוחזרו להם ביתם וחנותם. גרתי אצלם כחצי שנה, עד 1947.

באותם ימים לא ידעתי דבר על אחותי גולדה. התחלתי לחפש בעזרת "הצלב האדום" את דודי, אחיה של אמי שחי באמריקה. כעבור כמה חודשים קיבלתי ממנו מכתב והתחלנו להתכתב. הוא כתב לי שגולדה חיה בפולין. מאוחר יותר נודע לי שגם היא היתה באחד המחנות בסודטים ואחרי המלחמה נסעה לפולין לחפש ניצולים מקרב בני המשפחה שלנו ולא מצאה אף אחד.

דודי הזמין אותי לבוא לאמריקה וכבר היו בידי כל הניירות הדרושים. והנה, באחד הימים קראתי בעתון על הפוגרום בקיילצֶה וראיתי את שמה של גולדה ברשימת הפצועים. ליד הכתבה על הפוגרום היה תצלום של גוף אישה על שולחן הניתוחים ומתחתיו היה כתוב "גולדה". ויתרתי על הנסיעה לאמריקה ופניתי לקונסוליה הפולנית בפראג, כדי לברר מה אני יכולה לעשות למען אחותי. אמרו לי שכל ניצולי הפוגרום הועברו ללודז'

ושם מטפל בהם הוועד היהודי. כתבתי לוועד וקיבלתי תשובה שגולדה נשארה בחיים והיא מאושפזת בבית־חולים בעיר. קיבלתי מכתבים נוספים מלודז׳ ולפיהם התברר לי שאחותי במצב קשה. בראשית 1947 עברתי למחנה־עקורים בגרמניה. כדי להגיע לשם צריך היה לחצות בגניבה את הגבול בין האיזור שבשליטת האמריקנים ובין האזור הרוסי. עברתי את הגבול בלילה עם עוד כמה אנשים והגעתי לעיר לאנדסברג. משם התכתבתי עם גולדה. כאשר היתה מסוגלת לעמוד על רגליה הזמנתי אותה לבוא אלי לגרמניה למחנה עקורים.

כשהגיעה סיפרה לי על נסיעתה לפולין, כדי לחפש קרובי משפחה, ועל הבחור מקיילצה שפגשה והתחתנה איתו. היא ובעלה נסעו לקיילצה יחד עם אחיו שהשתחרר מהצבא הרוסי. שם גרו שלושתם בדירה ברחוב פלאנטי יחד עם יהודים שחזרו מהמחנות. ביום הפוגרום היו גולדה וגיסה בבית. היא היתה בחודש השמיני להריונה. פתאום פרצו הפורעים הפולנים לדירה וצעקו: "כולם יורדים לרחוב. מי שלא ירד ייהרג!" הם הורידו בכוח את היהודים למטה לחצר ורצחו אותם בגרזנים ובסכינים. גולדה וגיסה נשארו בדירה. אבל כשהשמיע הרמקול הודעה שהפולנים עומדים לערוך חיפוש בדירות אחר מסתתרים – הם ירדו לחצר. ניגש אליה קצין פולני ובידו כידון ואמר לה: "יהודיה מזוהמת, את רוצה לחיות?!" ותקע את הכידון בבטנה. הוא פצע אותה קשה והיא נפלה שותתת דם. הגיס רצה לסוכך עליה ואז ירו בו והרגו אותו במקום. כששכבה מתבוססת בדמה באו בחורים צעירים ודקרו אותה בסכיניהם בכל חלקי גופה. הפוגרום נמשך כל היום. אחרי הצהריים באו אנשים ואספו את המתים במכונית וגולדה ביניהם. אבל בבואם לקבור את המתים הרגיש מישהו שהיא עדיין נושמת. לקחו אותה לבית־חולים בלודז׳ ושם ניתחו אותה. היא שרדה, אבל העובר שספג את כל הדקירות והמכות מת. היא שכבה כמה חודשים בבית־חולים וכל העת היה בעלה לצידה. גם בלאנדסברג התאשפזה גולדה בבית־החולים. לאחר שהחלימה נסעו היא ובעלה לאמריקה. על־אף איסור הרופאים, הסתכנה גולדה וילדה בן, כי לא ראתה טעם בחיים בלי ילדים.

גולדה סאמבורסקי, קרבן הפוגרום בקיילצה.
צולם ב־1945

Golda Samborski who was injured during the pogrom in Kielce

שיע'לה מינצברג
בן פייגה ויוסל'ה

במשפחתנו היו בת אחת – שיינה גיטל ושישה בנים: אלימלך, יעקב, מוטל, דויד, אלתר, ואני, צעיר הילדים. כשפרצה המלחמה חיו גיטל ואלימלך, שהיו נשואים, מחוץ לסאנדומייז' – אלימלך בסוסנובייץ וגיטל בלבוב. שאר בני המשפחה גרו בסאנדומייז', ביניהם גם סבתי, אמא של אמי. אבא נפטר מהתקף־לב לפני המלחמה כשהייתי בן שש או שבע. אמא היתה איתי בגיטו עד לאקציה השניה (10.1.1943). גורל אַחַי אינו ידוע לי, חוץ מגורל אחי דוד, ששירת בצבא הפולני ונפל ב־1939.

לפני האקציה הראשונה (29.10.42) הכינו בני המשפחה מחבוא בחצר ביתנו. במחבוא זה הסתתרו בשעת האקציה כל דיירי הבית חוץ מאחי מוטל שהיה באותו זמן במחנה "ליציאום." אני התעקשתי שלא להיכנס לתוכו וברחתי. אמא רצה אחרי ויחד עלינו לעליית־הגג שבבית ושם נשארנו כמה ימים. בערבים הייתי יורד לחפש אוכל בדירות של השכנים. את הדירה שלנו וגם את שער־הכניסה לבית הגרמנים נעלו וחתמו. מעליית־הגג ראינו כל מה שהתרחש למטה. שמענו כיצד מוציאים את בני־משפחתנו ואת השכנים מהמחבוא, אחרי שגילו אותם. באחד הערבים החלטתי לפרוץ את השער ולצאת החוצה כדי ליצור קשר עם מוטל. הלכתי ל'ליציאום' והודעתי לו שאמא חיה ונמצאת בעליית־הגג שלנו. בלילה ניגשנו לשם, הוצאנו אותה ומוטל הביא את שנינו למחנה והסתיר אותנו שם.

כשקראו הגרמנים לכל היהודים להתאסף בגיטו (השני) והודיעו שלהבא יוכלו כולם לחיות בו, יצאתי עם אמי ממחנה "ליציאום" ונכנסנו לגיטו. מדי־פעם הייתי יוצא מהגיטו להשיג אוכל ואיכשהו התקיימנו למרות התנאים הקשים ששררו בו. בינואר 1943 הקיפו הגרמנים והאוקראינים את הגיטו. הבינונו ששוב מתקרב גירוש. החלטתי לברוח וביקשתי מאמא

חצר ביתו של שיע'לה מינצברג בסאנדומייז'
Yehoshua Minzberg's courtyard in Sandomierz

שתצטרף אלי (מוטל עדיין היה במחנה), והיא הלכה איתי. אבל כשהיינו מחוץ לגיטו, אמרה לי שאברח לבד, כי היא אינה מסוגלת להמשיך ללכת בשלג ובכפור. זו היתה הפעם האחרונה שראיתי אותה.

ברחתי לבדי והגעתי לאיזור ה"ליציאום", לא־רחוק מבית־הקברות והסתובבתי שם בשטח. לא יכולתי להיכנס פנימה כיוון שלא הייתי כלול ברשימת העובדים. שלושה ילדים קטנים שאת שמותיהם אינני זוכר הסתובבו יחד איתי. היינו קונים אוכל ומוכרים אותו ליהודים שהיו במחנה וכך התקיימנו. בלילות היינו פורצים למרתפים שבבתי הגויים ולנים שם. היה חורף קשה מאוד, הרגליים שלי קפאו וסוליות הנעליים נדבקו לעורן וכשחלצתי את הנעליים נקרע העור מכפותיהן. לא יכולתי לנעול את הנעליים וזמן רב נאלצתי לעטוף את רגלי בסמרטוטים.

לא היה לנו לאן לפנות. הגרמנים חיפשו אותנו בגלל הלשנות של פולנים. הם רדפו אחרינו, אבל אנחנו הצלחנו להתחמק. פעם כמעט נתפסתי. ברחתי במקרה לתוך ביתה של אישה שהלשינה עלי, אבל היא לא הרגישה שנכנסתי לביתה והספקתי להתחבא מתחת למיטתה. הגרמנים נכנסו לחדר־השינה, חיפשו אך לא גילו אותי. כשעזבו, יצאתי החוצה ואז האישה כמעט הרגה אותי במכות מקל, אבל הצלחתי להימלט מידה. כשחזרתי לסאנדומייז' ב־1944 כחייל הצבא הרוסי, הלכתי לביתה. כשראתה אותי, נבהלה, אך לא יכולתי לנקום בה.

בהזדמנות אחרת, כשישנתי במרתף ששימש אסם לתפוחי־אדמה, נכנס האיכר לקחת משהו ומצא אותי ישן. אף־על־פי שהייתי לבדי, הוא נבהל והזהיר אותי שלא אתקרב לביתו עוד, שאם לא־כן ישחרר את הכלב.

כך נאבקנו יום־יום על החיים ואיש לא בא לעזרתנו. אבל תמורת תשלום טוב מכרו לנו הפולנים הכול, את הכסף הם דווקא לא שנאו. מצב זה נמשך עד שכבר לא יכולנו לעמוד בסבל הזה והחלטנו לנסות לגשת לחווה החקלאית מוקושין. התייצבנו לפני אנשי האס־אס, שהיו ממונים על החווה. קיבלתי עבודה כרועה אווזים. יום אחד, באביב 1943, התרוממו כל האווזים באוויר והתעופפו לכל עבר ואני נשארתי לבדי בשדה. התקשיתי לאסוף אותם, כי רגלי עדיין לא הבריאו והיו עטופות בסמרטוטים. בערב, כשחזרתי מהמירעה, חסרו לי כמה אווזים. על כל אווז חסר קיבלתי מכה באחורי.

כעבור כמה חודשים, בקיץ 1943, נשלחו אחרוני היהודים שהיו ב"ליציאום" למחנות־עבודה. כעובד בחוות מוקושין נמניתי גם אני עימהם. נשלחנו למחנה בראדום. שם ערכו מיסדר־מיון. חלק מאיתנו נלקחו לעבודה במיפעלי תעשייה בעיר וחלק נשלחו לאושוויץ. מאחר שהייתי נמוך־קומה נעמדתי על חפץ כלשהו כדי להיראות גבוה יותר. וכששאלו אותי לגילי, עניתי שאני בן 17 והצלחתי להישאר עם אלה שנלקחו לעבודה במקום. אבל כשהעלו אותנו על המשאיות, להסיענו

לאחד המיפעלים, קפצתי וברחתי. הלכתי ברגל לסאנדומייז׳. בדרך הגעתי לאוסטרובייץ. הצלחתי להיכנס למחנה־עבודה שהיו בו יהודים ויחד עם כל האסירים עבדתי במיפעל פלדה עד אוגוסט 1944.

פשטו שמועות שעומדים לשלוח אותנו לאושוויץ. שוב החלטתי לברוח לסאנדומייז׳, לכיוון החזית הרוסית. בלילות שמענו במחנה את רעם התותחים של הצבא הרוסי, וידענו שהחזית מתקרבת והולכת. החלטתי איפוא לברוח לכיוון החזית וקבעתי עם אחד הילדים מהמחנה מקום מיפגש בעיר. לא־רחוק ממקום עבודתי עברה מסילת־ברזל להובלת סלק־סוכר לבית־חרושת לסוכר שהיה ממוקם לידנו. מעמדות תצפית שהיו שם השגיחו השומרים בבריחתי והחלו לירות לעברי. הצלחתי להגיע למסילה וכשקפצתי לעברה השני השומרים כבר לא יכלו לראות אותי. נפטרתי מן המעיל והחולצה עם סימני האסיר ונשארתי במכנסיים קצרים ובמגפיים על רגלי שבינתיים כבר הבריאו.

בדרך לסאנדומייז׳ ראיתי יחידות של הצבא הגרמני צועדות לאוסטרובייץ. הם לא שמו לב אלי, כי נערים פולנים רבים נעו בדרכים כמוני. עבר לידי איכר עם עגלה ולבקשתי עצר ואסף אותי. עברנו כיברת־דרך עד שלעת־ערב הגענו קרוב לסאנדומייז׳. כל הדרך לא שאל האיכר לזהותי. ירדתי במקום שנקרא גולנביצה, לא־רחוק מבית־הקברות היהודי. הסתתרתי בתוך התבואה וישנתי שם כל הלילה. למחרת תקף אותי רעב והחלטתי לעזוב את השדה ולחפש משהו לאכול. נכנסתי לביתו של איכר וביקשתי אוכל. בלית ברירה אמרתי לאיכר מיד שאני יהודי מסאנדומייז׳. הוא התרגש מאוד והשאיר אותי לעבודה במשקו. נתן לי שם פולני ודרש שלא אסתובב יותר על־המידה בין אנשים. ישנתי באורווה ובקיץ לא היה בכך קושי. הוא דאג לצרכי אך לא סיפר על קיומי לא לילדיו ולא לאשתו.

כל זה נגמר כשהגיעו הגרמנים וקבעו דווקא בביתו את מיפקדת הארטילריה שלהם. פעם, בעת הפגזה קשה, רצתי גם אני למיקלט וכך נחשפתי לעיני כולם. מייד הכירו שאני יהודי. לא היה לי מוצא אחר אלא לברוח. הגעתי לבית־הקברות היהודי ונעמדתי ליד מצבה. התחלתי לקרוא את החרות עליה – זכרתי את האותיות העבריות שלמדתי בחדר – ולתדהמתי התברר לי שאני עומד ליד המצבה של אבי. פתאום אחז בי חייל רוסי וסתם את פי בידו. הוא חשד שאני מרגל גרמני. הוא הרביץ לי ולקח אותי לעמדה עורפית שבה היו קצין ושלושה חיילים. הם חקרו אותי ברוסית, ולא יכולתי לענות להם בשפתם, אבל אמרתי שאני "יֶבריי", כלומר יהודי. הם לא האמינו והביאו יהודי פולני, חייל בצבא הרוסי, שידע יידיש ופולנית. סיפרתי לו בדיוק מי אני ואיך הגעתי לכאן. כשהתבררה לרוסים זהותי, שאלו אם אהיה מוכן לסייר עם החיילים במקום שממנו באתי. הסכמתי ויצאנו לדרך: אני, שני קצינים וארבעה חיילים. אמרתי לאחד הקצינים שידע קצת יידיש, שאני רוצה לנקום בגרמנים ולהרוג בהם

על מה שעשו למשפחתי וליהודים בכלל. הם היו מעוניינים לקחת בשבי חייל גרמני, לחקור אותו ולקבל ממנו ידיעות על החזית.

הלכנו לעבר בית־הקברות. משני צידי הדרך עמדו בתים. הצבעתי על מקום הימצאן של עמדות הגרמנים בין הבתים. התפצלנו במהירות לשתי קבוצות. הקצין בקבוצה שלי פרץ לאחד הבתים, פתח פתח בגג הקש ודרכו ראה היטב את עמדות האוייב. החיילים מהקבוצה השניה תפסו בינתיים עמדות מסביב. הגרמנים גילו אותנו והתחיל קרב יריות. החיילים הרוסים רצו קדימה ותפסו שני גרמנים. את האחד הרגו ואת השני תפסו חי. הקצין היהודי אמר לי לגשת ולהסיר את השעונים מגופותיהם של הגרמנים ההרוגים. עמדתי לעשות זאת, אבל לא הגעתי רחוק, כי נפתחה עלי אש וברחתי. כשחזרתי למקום לא מצאתי איש מבין החיילים הרוסים. הם ברחו ואני נשארתי לבדי.

החלטתי לרוץ לסאנדומייז׳. הגעתי לכיכר־העירייה. שם פגשתי את החיילים הרוסים שהפקירו אותי. הם שמחו מאוד ולקחו אותי למפקד הגדוד. הוא הציע שלא אשאר בעיר, כי הפולנים מחסלים את שרידי היהודים. קיבלתי את הצעתו להצטרף לכוחותיו. לקחו אותי ל"ליציאום" – לבניין ששכן בו לפני־כן המחנה היהודי. שם נמצא השבוי הגרמני. הקצין היהודי שאל אותי אם אני רוצה להרוג אותו. עניתי בחיוב. התחלתי להכותו, אך מייד הפסקתי ופרצתי בבכי. כששאלו אותי למה אני בוכה, סיפרתי להם שבבניין הזה הסתתרה אמי לפני שנכנסנו לגיטו השני. הייתי נרגש מאוד והרביתי לבכות. הבכי השפיע מאוד על הרוסים. שניים מהם התיידדו איתי והיו לי כאחים.

נשארתי ביחידה כחייל מתנדב וגם קיבלתי מדים. שהינו בסאנדומייז׳ 4־5 ימים. ניצלתי את הזמן לבקר במקומות סביב ה"ליציאום", שם נהגתי להסתתר עם חברי הילדים. ביקרתי גם אצל הפולנים שרדפו אותנו. הגויים שראו אותי שאלו: "אתה עדיין חי, סרולקה?" באחד המקומות שביקרתי אמר לי הגוי: "בוא, אני רוצה להראות לך משהו". הוא הביא אותי לחצר ביתו ושם ישב חיים בוים, פצוע בידו. הגרמנים ירו בו ופצעו אותו בעת מנוסתו ממקום מיסתור אך הוא הצליח להימלט ולהגיע לכאן. חיים בוים ניסה להשפיע עלי שלא אלך עם הצבא הרוסי אלא אשאר איתו בסאנדומייז׳. לא הסכמתי ואמרתי לו, שאני רוצה לחיות, לנקום ולהישאר בצבא הרוסי.

נשארתי ביחידת תותחנים זו שעמדה תמיד בקווים הקדמיים לבלימת השריון הגרמני. לפני אחת הפעולות באותו אזור נתנו לי בגדים אזרחיים ושלחו אותי לסייר בצד הגרמני כדי לגלות היכן העמדות שלהם שהיו ממוקמות בתוך יער גדול. התקדמתי כחצי קילומטר ולעיני ניגלו טנקים רבים – שריון גרמני במלוא־עוצמתו. פחדתי להתקדם הלאה וחזרתי. גם הפעם גילו אותי הגרמנים, ירו לעברי אבל הצלחתי לברוח בלי להיפגע.

נפתחה אש תותחים משני הצדדים לפני שהגעתי ליחידה שלי והיער החל לרעוד... טנקים גרמנים מכל העברים פתחו בהתקפה על העמדות הרוסיות. כשהגעתי למקום היחידה, לא מצאתי איש. שוב הייתי לבדי. ניגשתי למטבח היחידה ושם התהפך עלי סיר גדול עם מרק רותח. נכוויתי כולי והייתי בהלם. התחלתי לרוץ דווקא לעבר הגרמנים. לפתע שמעתי מבין העצים צעקה ברוסית: "עצור!" חייל רוסי קפץ עלי מאחורי העץ וגרר אותי למקום מיסתור. שם שכבתי איתו עד להפוגה. אחר־כך רצנו שנינו לעבר היחידה שלנו. כשהגענו לשם החלה הפגזה גרמנית וכל היחידה שלנו כמעט הושמדה כליל. מגדוד בן 300 איש נשארו כ־50, בחלקם פצועים. רוב התותחים נהרסו.

התפזרנו והתארגנו שנית בעמדה עורפית: חיל רגלים ואנחנו עם שארית התותחים. מצאנו כאן את מפקד הגדוד שלנו. הוא היה פצוע. מפקד חיל התותחנים של הארמיה הגיע למקום ושאל את המפקד שלנו איך קרה שהוא איבד את כל הגדוד. אינני יודע בדיוק מה ענה לו. אני יודע שהוא נלקח מאיתנו ושוב לא ראינו אותו. את שרידי היחידה שהושמדה אספו ושלחו לשיקום לאיזור לבוב. באותם ימים הייתי בן 15, חייל "ותיק" ובעל נסיון קרבי רב שרכשתי בקרבות הקשים באיזור סאנדומייז׳.

כשהגענו לאיזור היערות בסביבת לבוב חיכתה לנו הפתעה חדשה: פרטיזנים אוקראינים לאומנים לחמו שם נגד הרוסים. במהלך הלחימה בהם שוקם הגדוד מחדש. קיבלנו רכב אמריקני ותותחים רוסיים וחזרנו לחזית.

בסוף 1944 ובראשית 1945 התחילה המיתקפה הגדולה של הרוסים בגבול שבין פולין לגרמניה והגענו עד העיר ברסלאו. הייתי גאה שאני נוקם בגרמנים למרות גילי הצעיר. היו לי ביחידה שני ידידים קרובים – קצין ורב־סמל. הם התייחסו אלי ממש כמו אל אח, הבינו לרוחי ובכל הזדמנות איפשרו לי לירות בגרמנים. בשלב מאוחר יותר, כשעמדנו ליד הנהר אודר, באה הוראה להפסיק את ההרג. הייתי בין כובשי ברלין הראשונים וגם לרייכסטאג הגעתי וחתמתי שם את שמי. בראשית מאי 1945 העבירו אותנו מגרמניה לצ׳כיה להמשך הלחימה. מיהרנו לעבר פראג. הצ׳כים ביקשו שישחררו אותם מהר ככל־האפשר, כי אין בכוחם לעמוד מול הצבא הגרמני. נכנסנו לפראג והמלחמה נגמרה. זה היה ב־9 במאי 1945.

היחידה שלי הועברה לאוסטריה. אחד הקצינים הציע לי לצאת איתו לחופשה ברוסיה. נסענו יחד ברכבות עד סיביר ושהיתי שם שלושה חודשים. בתום החופשה חזרנו לאוסטריה ומשם המשכנו עם היחידה לגרמניה.

באחד הימים קרא לי הפוליטרוק והציע לי לעזוב את השירות הצבאי ולצאת ללימודים בבית־ספר של יתומי חיילים במוסקבה. הסכמתי. עליתי

לרכבת מצוייד בכל התעודות הדרושות ונסעתי למוסקבה. בדרך עצרה הרכבת בפולין בעיר ראדום. ירדתי מהקרון והתהלכתי בתחנה. פתאום שמעתי שני יהודים מדברים יידיש ביניהם, שפה שכמעט לא הגיעה לאוזני בכל תקופת שהותי בצבא הרוסי. ניגשתי אליהם ושאלתי: "יש עוד יהודים בפולין?" הם ענו לי: "מה זאת אומרת? ודאי שיש!" ושאלו מי אני. סיפרתי להם את קורותי. הם שאלו אותי אם אני מוכן לנסוע לפלשתינה. עניתי בשאלה: "ואם אני מוכן, אז מה?" ואז הציעו לי לבוא איתם. לא חזרתי לרכבת. זה היה בקיץ 1946. הלכנו למקום שהיה בו קיבוץ הכשרה של "השומר הצעיר". הורדתי את המדים הרוסיים ולבשתי בגדים אזרחיים שנתנו לי. כעבור יומיים העבירו אותי ברכבת לאוסטריה ובידי תעודות מזוייפות. קצת פחדתי שמא מישהו מבין החיילים הרוסים יזהה אותי, כי הרי נחשבתי לעריק מהצבא שלהם. אבל הגעתי בשלום לזאלצבורג ומשם לאיטליה. כאן הכניסו אותי למסגרת עליית־הנוער ובה למדתי עד תחילת 1948.

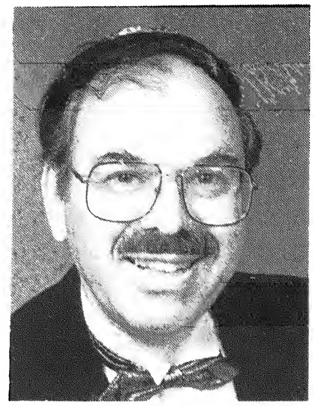
אז עליתי ארצה בספינת המעפילים "הל"ה", יחד עם יתומים צעירים כמוני. יצאנו מוונציה בספינת־דיג קטנה, שכמעט טבעה בים בגלל סערות החורף של חודשי ינואר־פברואר. האנשים לא היו רגילים לטלטולים ורבים הקיאו. בכל הספינה היתה צפיפות שגרמה ללכלוך ולסרחון. בדרך גילו אותנו הבריטים והתפתח מאבק באמצעות זריקת קופסאות וכדומה. כשהגענו לחיפה עצרו אותנו, 300 איש בערך, והעבירו לקפריסין. שם שהינו 3־4 חודשים. עם צאת הבריטים מהארץ הגענו במסגרת עליית־הנוער לתל־אביב. מכאן העבירו אותנו לשער־הגולן.

מלחמת השיחרור החלה. חלק מהבנים גוייסו מייד לצבא ואילו אני נשארתי בשער־הגולן. בקרבות הראשונים נגד הסורים נפלו שני חברים שלנו במשטרת צמח. כשפינו את שער־הגולן צורפתי לפלמ"ח והשתתפתי בקרבות לשיחרור צפת ועכו. אחר־כך הועברתי ליחידה סדירה. נתקבלתי לפי בקשתי לחיל־ההנדסה ועסקתי בעבודות־עפר.

לאחר השיחרור, כשעבדתי בייבוש החולה, היכרתי בת מיסוד־המעלה ונישאנו. היום אנחנו גרים בקרית־חיים ולנו שלושה ילדים – שני בנים ובת – ושלושה נכדים. אפשר לומר שהקמתי מחדש את שבט מינצברג מסאנדומייז', שהוכחד כולו בשואה.

שיע'לה מינצברג בביקורו בסאנדומייז' ב־1986, בבית הכנסת שהפך לארכיון
Shiele Minzberg during his visit in 1986 in the Sandomierz synagogue

צבי נוסבאום
בן חנה ויוסף

הורי היו ציונים ומייד לאחר נישואיהם ב־19 באוגוסט 1934, עלו ארצה. אני נולדתי בשבת, ב' אלול תרצ"ה – 31 באוגוסט 1935. החיים בארץ־ישראל לא היו קלים והורי עבדו קשה למחייתם. ובאותן שנים מצב משפחתו של אבא בסאנדומייז' היה טוב והמשפחה היתה אמידה. ב־1939 חזרו הורי לסאנדומייז' בלחצם של הורי אבי. יהודה ברונר, קרוב משפחה מבני־ברק, זוכר שבכיתי ולא רציתי לעזוב את הארץ. אינני זוכר הרבה על החיים בפולין. בדצמבר 1939 נולד לי אח וקראו לו אילן. ידוע לי שב־1942 נורה אבי יחד עם הוריו בסאנדומייז' וגם אמי נורתה באותה שנה בצאתה מבניין הגסטאפו, לשם הלכה בנסותה לשחרר כמה יהודים שנאסרו. שמעתי כי סוכן יהודי מהעיר גרם למותה.

אני רוצה להעיר בעניין הקשר המשפחתי בין הורי לבין משפחת דודי ודודתי שלום וחנה נוסבאום החיים עתה בטורונטו. אמא ושלום היו אח ואחות, אבי וחנה גם הם היו אח ואחות, הווה אומר: אח ואחות נישאו לאחות ואח. בספטמבר 1942 נמלטו דודי שלום ואשתו חנה (הם נישאו בתקופת המלחמה) לווארשה, שם כבר החלה ההשמדה של יהודי הגיטו. אינני בטוח אם רגינה, אשת אחיו של אבי, ובניה מארק ואהרן ברחו גם הם לווארשה יחד איתם.

באותם ימים אני ואחי אילן כבר היינו יתומים והדודים שלום וחנה, לפני שנמלטו מסאנדומייז', הכניסו אותנו לביתו של נוצרי, צלם במקצועו. מדי־ערב היינו חייבים לכרוע ברך לפני הצלב ולהתפלל. כשהגיע דודי לווארשה שלח לסאנדומייז' אישה יהודיה בעלת מראה ארי, כדי להביא אותנו לווארשה. אישה זו, החיה כיום בארץ, סיפרה שרק אני נמצאתי במקום ואילו אחי לא היה שם. נסעתי איתה לווארשה ואת אילן לא ראיתי עוד. מאוחר יותר נאמר לי, שהיא נסעה פעם נוספת

הוריו של צבי נוסבאום. צולם בארץ ישראל ב־1935

Zvi Nusbaum's parents in Eretz Israel, 1935

לסאנדומייז׳, כדי להביא את אחי, אבל לא ניתן לה להיכנס העירה. אנחנו הסתתרנו בצד הארי, מחוץ לחומות הגיטו, שבתוכו לא היינו מעולם. הסתתרנו בחדרון קטן – אני, חנה, שלום, רגינה ושני בניה, פרומצ׳יה – אחותם של חנה ושל אבי – ועוד אדם אחד. פרומצ׳יה היתה בחורה יפה ולא נראתה כיהודיה, ולכן לא שהתה זמן רב יחד איתנו במחבוא. היא היתה הקשר שלנו עם החוץ. נהגה להיפגש עם פולני ידיד המשפחה שהיה מביא לנו כסף שהופקד אצלו לפני האקציה הראשונה.

האישה שבביתה הסתתרנו עשתה עסקים עם סחטנים (שהיו מכונים ׳שמאלצובניקים׳), ואלה דרשו מאיתנו כסף באיימם להסגיר אותנו לידי הגסטאפו. לאחר שאזל הכסף לקחו מאיתנו את הבגדים והנעליים. אני זוכר כאילו זה קרה אתמול: הדוד שלום מבקש שיחזירו לו את הנעליים ובתמורה יתן להם מטבע זהב. הם החזירו לו את הנעליים והוא הוציא מטבע זהב מעקב הנעל המוחזרת ונתן להם.

ביוני או ביולי 1943 הפיצו הגרמנים שמועה כי יהודים, עם נתינות זרה או עם ויזה של ארץ אחרת, יישלחו לארץ מולדתם או נתינותם. מכל משפחתי שהסתתרה, אני הייתי היחיד שלא נולד בפולין אלא בארץ־ישראל. פרומצ׳יה לקחה אותי ל״הוטל פולסקי״* ושם היתה הרשימה המפורסמת, ״הרשימה הפלשתינאית״.

היום ידוע לי שעם עלות היטלר לשלטון היו גרמנים רבים בארץ־ישראל, שאליה הגיעו מטעמים דתיים ואחרים. היטלר קרא להם לחזור למולדתם ולהצטרף למאבק למען נצחונה של גרמניה. רבים צייתו לו

---

* ראה הערה בעדותה של שרה שלסר־גוז׳יצ׳נסקי.

פרומצ׳יה, דודתו של צבי נוסבאום
Frumcia, Zvi Nusbaum's aunt

ויצאו לאירופה, אך את נשותיהם ואת ילדיהם השאירו בארץ. כאשר פרצה המלחמה נתקעו באירופה משפחות יהודיות, נשים וילדים שבעליהן ואבותיהם היו בארץ־ישראל, או בעלים שמשפחותיהם נשארו שם. על רקע זה עלה הרעיון של חליפין. המוסדות היהודיים בארץ התנגדו לרעיון הזה והעניין הועבר לטיפולו של הנציב העליון הבריטי. הוא הסכים. הוכנה רשימה של היהודים שנולדו או חיו בארץ־ישראל ונשארו תקועים באירופה הכבושה.

כאשר הגעתי ל"הוטל פולסקי" – אינני זוכר אם היו לי תעודות כלשהן – אמרתי את האמת: נולדתי בפלשתינה והורי מתו. היתה שם אישה אחת בשם שוחט שאספה אותי כבנה, כדי שתתאפשר הצטרפותה לרשימה. דודי שלום ואשתו חנה וגם דודה רגינה ובניה הבינו שאין להם עוד אפשרות להחזיק מעמד בצד הארי, כי כספם אזל. הם החליטו לבוא ל"הוטל פולסקי". כשראיתי אותם פרצתי בבכי וסיפרתי לגברת שוחט ששיקרתי והורי חיים והם נמצאים כאן. שמי הוצא מהרשימה כבנה של הגברת שוחט. אך לא צורפתי לרשימה יחד עם שלום וחנה. גם פרומצ׳יה הצטרפה ל"הוטל פולסקי" כבעלת ויזה דרום־אמריקנית.

לפי מה שמתואר בספר "פרשת הוטל פולסקי" מאת אברהם שולמן, נדרשנו לצאת מהמלון לחצר ולהישאר יחד עם המשפחות. קראו בשמותיהם של כל בני משפחתי – דודי שלום וחנה; רגינה ובניה – אך

בשמי לא קראו. אז נצטוויתי להרים את ידי – ואת זאת אני זוכר כאילו קרה הדבר היום. הדוד שלום תפס מיד שאני לא ברשימה, קפץ מהמכונית ולחש לי שאנשק לו כדי שזה ייראה כאילו הוא אבי. הוא ביקש משני הגרמנים שעמדו ליד המכונית, שיתנו לי לעלות היות ושמי נשמט בטעות מהרשימה. הגרמנים התווכחו ביניהם ואחד מהם אמר: "מה זה משנה? שיעלה, בין־כך יחסלו אותו". נלקחנו במשאית לתחנת־הרכבת, תחנת גדאנסק. שם צילמו אותנו הגרמנים בראנד והאנדקה, שהיו מעורבים בגירוש היהודים מגיטו וארשה ב־1942. ייתכן שהם היו גם ב"הוטל פולסקי" וצילמו אותנו שם בחצר. לברגן־בלזן נסענו במשך יומיים והגענו לשם ב־15 ביולי 1943, כפי שמוכיחות התעודות.

המחנה נפתח ביולי 1943. אנחנו היינו מבין הראשונים שהגיעו אליו, בסך הכול 225 איש שהיו מיועדים להגיע לפלשתינה. מכל אלה רק אחד נפטר, לאחר שהתנדב לתרום דם. גם פרומצ׳יה הגיעה לברגן־בלזן אך נשלחה משם לאושוויץ יחד עם כל בעלי הוויזות הדרום־אמריקניות ונספתה שם. כאשר נוכחו הגרמנים לדעת שהמלחמה מסתיימת, הוציאו אותנו ברכבת מהמחנה – לדבר הזה אין הסבר הגיוני – והסיעו לעבר מאגדבורג. שוחררנו מאותה רכבת ב־14.4.1945 על־ידי הגייס התשיעי של צבא ארצות־הברית. החייל הראשון מבין מצילינו היה סמל בצבא ארה"ב בשם כהן.

אחרי השיחרור חליתי בדלקת התוספתן ושני רופאים גרמנים ניתחו אותי. דודתי חנה חששה שיחסלו אותי וכל העת עמדה מאחורי דלת חדר הניתוחים, כדי לשמור שחס־וחלילה לא יבצעו את זממם.

מגרמניה עברנו לבלגיה. מאחר שנתגלתה אצלי שחפת הוחלט שאני זקוק לאקלים חם והמקום הטוב ביותר עבורי הוא בארץ־ישראל. כך הפלגנו – שלום, חנה ואני – בספינה האחרונה שהגיעה לארץ־ישראל באופן לגלי. רציתי להניף דגל עברי, אבל מצאתי באונייה רק דגל צרפתי. גזרתי את הפס האדום ממנו ונשארו צבעי הכחול והלבן בלבד.

כשחזרתי ארצה ב־1945, הכניסו אותי חנה ושלום לקיבוץ נגבה ואחר־כך העבירו אותי לקבוצת השרון. נמצאתי בין צברים ולא רציתי לשמוע או לדבר על העבר. החיים במחנות, בצל ההשמדה, הביאו אותנו למחשבה מתמדת על מה שצופן לנו העתיד. מאז ששוחררתי אני ממשיך לחיות תמיד עם המחשבה על העתיד ומתעלם מהעבר. חנה רצתה תמיד לשוחח אתי על ברגן־בלזן, אך התנגדתי לכך בכל תוקף. כשעברתי מבית־הספר העממי לתיכון חששתי ממה שיקרה איתי בשנה הבאה; כשבאתי לארצות־הברית והיתה לי תקופה קשה, כי לא ידעתי מלה אנגלית, דאגתי לעתיד – מה אעשה בשנה הבאה. תמיד דאגתי לעתיד.

רק אחר שנים רבות, כאשר הקמתי משפחה – יש לי אישה וארבע בנות – התבוננתי יום אחד בתמונת הילד הקטן עם הידיים המורמות ונזכרתי

Zvi Nusbaum: "May be I am that child" צבי נוסבאום: "ייתכן שאני הוא הילד"

במה שקרה ב"הוטל פולסקי". אבל הכתובת שצורפה לתמונה ציינה, כי זהו תצלום שנעשה בגיטו וארשה, ואילו אני מעולם לא הייתי שם. כתבתי מספר מכתבים למכון ויזנטאל בקליפורניה וביקשתי הגדלה של התמונה כי רציתי למסגר אותה, אך לא זכיתי לקבל תשובה.

יום אחד נפגשתי בבית־החולים – שם עבדתי כרופא – באיש מקורבנותיו של ד"ר מנגלה, מארק הורוביץ שמו. לאחר שסיפרתי לו את הסיפור על "הוטל פולסקי" שאל אותי: "מניין לך שזה לא אתה?" עניתי לו שכולם טוענים שהתמונה צולמה בגיטו וארשה ואני לא הייתי שם. הוא אמר שכלל אינו בטוח אם זו תמונה מגיטו וארשה. ביקשתי שישיג לי את התמונה. הוא גם לקח על עצמו לערוך חקירה מקיפה בעניין זה. יום אחד בא ואמר לי, שהוא בטוח שזה אני. הגיע אלי גם עתונאי, דוד מרגולק שמו, אך לא הייתי מוכן לטעון, שהילד בתמונה הוא אני עצמי. חשבתי שמארק הורוביץ עשה את כל החקירות, וכאשר הופיע המאמר מאת דוד מרגולק ב"ניו־יורק טיימס" במאי 1982 ריאיינו אותי עיתונאים שונים. רק אז התחלתי לבדוק את העניין.

התמונה של הילד הקטן הופיעה לראשונה באלבום שגנרל אס־אס יורגן שטרופ הגיש כשי להימלר. בדברי הקדמתו הוא קובע ש"אין עוד רובע יהודי בוורשה". כידוע, יום לאחר פרוץ מרד גיטו וארשה, יורגן שטרופ קיבל מהימלר את המשימה לחסל את הגיטו. הימלר הוא שהגה את הרעיון להגיש להיטלר את חיסול הגיטו כמתנת יום־הולדת, שחל ב־19

באפריל. ביום הראשון ללחימה סבלו הגרמנים אבידות כבדות ואז מינה הימלר את שטרופ כאחראי על חיסול הגיטו. באלבום זה שלושה חלקים: הקדמת שטרופ; הדיווחים היומיים שלו לקריגר, מפקד האס־אס והמשטרה הבכיר, עד 16 במאי; וחלק שלישי ובו 53 תמונות, שלרבות מהן אין, לפי דעתי, כל קשר למרד גיטו ורשה. ל־39 תמונות יש כיתובי־הסבר באותיות גותיות. הכיתוב מתחת לתמונה עם הילד אומר: "הוצאו בכוח מהבונקרים". זה נוגד באופן בסיסי את התמונה, שבה אנו רואים אנשים עם חבילות, מה שלא יכול היה לקרות אילו הוצאו בכוח מהבונקר. מה שעניין אותי בדיווחי יורגן שטרופ הוא, כי בעת המרד – מ־20 באפריל ועד 16 במאי – לא רק שלא היה לו זמן לאסוף אינפורמציה חשובה, אלא גם לא ידע שקריגר יבקש ממנו יותר מאוחר להכין אלבום למזכרת על־פי בקשת הימלר. כך זה נראה לי: שטרופ נתבקש תחילה להכין רק דיווח ואם יתאפשר, לצרף לו תמונות. התמונות צורפו ללא כל קשר לדו"חות ולחלק מהן אין אפילו כיתובים. כיוון ששטרופ נדרש להגיש את הדיווח לאחר חיסול הגיטו, הדבר היחיד שיכול היה לעשות הוא לצרף תמונות שבחלקן היו מהגיטו ובחלקן – אני בטוח בכך – שלא מתוך הגיטו.

שלושת האלבומים שהכין שטרופ היו מיועדים להימלר, לקריגר, המתווך בינו להימלר, והשלישי לעצמו. על־פי החישובים שערכתי, אם הימלר קיבל את האלבום בין מאי ליולי, אין זו תמונתי, כי צולמתי ב־13 ביולי, ביום נסיעתי לברגן־בלזן. אבל אם נשלח האלבום באוגוסט או בספטמבר, אז יתכן שזה אני. הייתי רוצה לראות חותמת של תאריך שבו הגיע האלבום להימלר.

לפי דעתי, האלבום הוכן לא לפני סוף שנת 1943, וייתכן שבתחילת 1944. לאחר חיסול הגיטו ועד ספטמבר 1943 לא הוטל על שטרופ כל תפקיד. בספטמבר הוא נשלח ליוון להילחם בפרטיזנים. מה שיותר חשוב – הימלר לא ציפה כלל לקבל אלבום משטרופ ולכן לא היתה סיבה לזירוז מסירתו.

אינני יכול לומר בוודאות, כי הילד בתמונה זה אני, אך הילד דומה לי מאוד. הוא גם מזכיר לי את בתי הקטנה, שהיתה בת 8 כאשר פורסם בעתונות הסיפור על הילד. בתמונות שלה ושלי מאותו גיל אנו נראים כתאומים זהים.

אני מאמין שלכל ניצול שואה, ובמיוחד לשרידי גיטו וארשה, יש קשר רגשי לתמונה הזאת. רבים מידידי אמרו, לאחר פרסום המאמר ב"ניו־יורק טיימס", כי הם מצטערים לשמוע שאני הוא אולי הילד. הם "קיוו" שהילד הקטן הזה, בתמונה המזוהה עם השואה, איננו עוד בין החיים. הם חוששים ממה שיאמרו הגויים בהיוודע להם שהילד חי – אולי יחשבו שהשואה לא התרחשה מעולם. אני מקווה שהילד הזה חי, כי אם הוא חי, הרי זה עוד ילד יהודי שניצל.

אווה פלדנקרייז
בת פרימיט וחיים גרינבל

ב־1939 למדתי בלודז׳. לגימנסיה בסאנדומייז׳ לא התקבלתי בשל ההגבלות שחלו על מיספר התלמידים היהודים שהורשו ללמוד בה. בחופשת הקיץ באותה שנה ביליתי עם חברי על חופי נהר הוויסלה, אבל משהו הפר את שמחת הנעורים שלנו. באחד מחלונותיו של בית העיריה בכיכר־השוק הציבו רמקול גדול והחדשות שהשמיע הרדיו גרמו להתרגשות גדלה והולכת. ב־8 בספטמבר נכנסו הגרמנים לעיר. הילכו שמועות שהרוסים "ישחררו" גם אותנו לאחר שכבשו את כל מזרח פולין. חיכינו להם, אך הם לא הגיעו. יהודים רבים נמלטו לשטח־הכיבוש הרוסי. הגבול החדש שבין רוסיה וגרמניה הלך ונסגר. מאחר שלא הצלחתי לשכנע את הורי שגם אנחנו נברח, עשיתי זאת לבדי בינואר 1941. היה זה מעשה מסוכן מאוד. חציתי את הגבול ומייד נאסרתי על־ידי משמר־הגבול הרוסי. נחקרתי והואשמתי בריגול לטובת גרמניה. טענו שנשלחתי לרגל תמורת הבטחה שלא יאונה כל רע לבני משפחתי. "הבטיחו לך להגן עליהם" – אמרו.

שישה חודשים ישבתי בבית־הסוהר בפשמישל, עיר על הנהר סאן. חציה המזרחי היה בידי הסובייטים וחציה המערבי בידי הגרמנים. כל הזמן חקרו אותי, בעיקר בלילות. טענו שוב־ושוב שאני סוכנת הגסטאפו. היתה להם "הוכחה". בין התצלומים שלקחתי אתי היה תצלומו של המשורר היהודי משה ברודרזון עם הקדשה שלו כתובה ביידיש. בשנת הלימודים האחרונה שלי בלודז׳ הוציאה הכיתה אלבום מוקדש ליצירות סופרים, משוררים ואמנים יהודים בלודז׳. עלי הוטל לראיין את ברודרזון ובהזדמנות זו קיבלתי את תצלומו. חוקרי הסתכלו בפניו הנאים של המשורר וקבעו בהחלטיות שזהו איש הגסטאפו אשר שלח אותי למשימות ריגול. בכלא ישבתי באולם לא גדול יחד עם עוד שישים נשים בצפיפות רבה. ישננו על הריצפה זו ליד זו: פליטות יהודיות ממערב פולין, גנבות וזונות פולניות ואוקראיניות. באמצע האולם עמדה מיטה יחידה,

ועליה ישנה אישה משותקת ממוצא צרפתי. אשת שר לשעבר בממשלת פולין. סבלנו רעב.

במוצאי שבת, 21 ביוני 1941, נשמעו יריות בעיר. הגרמנים פלשו לברית־המועצות. את האסירים "שיחררו". לבושה בשמלתי הבלויה, האחת והיחידה, יחפה ומורעבת, הגעתי עם קבוצת אסירים משוחררים לעיר זלוצ׳וב ושם מצאתי מקום מגורים אצל משפחה יהודית. בריחתי לברית־המועצות לא הצליחה: כעבור כמה ימים הגיעו גם לכאן הגרמנים. רעבתי ללחם עד שקיבלתי עבודה באמצעות נציג הקהילה היהודית. ליד העיר היה מחנה של הוורמאכט ולשם נשלחתי כפועלת נקיון.

באחד הלילות אסרו שוטרים אוקראינים כ־800 יהודים, תושבי זלוצ׳וב ואותי ביניהם. סגרו אותנו בבניין המיליציה האוקראינית. היתה לי תחושה שמשהו רע עומד להתרחש. פניתי לכל אחד מהשוטרים והקצינים האוקראינים שנכנסו לאולם בו עמדנו בצפיפות, מוכים, זבי־דם ומבוהלים. דרשתי בתוקף שישחררו אותי, כיוון שאני חייבת להתייצב במחנה הצבאי, שם אני עובדת בקביעות. תגובת האוקראינים היתה בעיטה, צחוק לגלגני ומכות. ללא ליאות ובעקשנות חזרתי על דרישתי במשך שעות, אך ללא הועיל. לאחר שהתייאשתי ונכנעתי לגורלי, התיישבתי על הריצפה בין העצורים. אז הופיע פתאום קצין גרמני, איש נאה וגבה־קומה ונעמד על־ידינו. הסתכל בנו וביקש גפרורים... הרמתי לאט את ראשי. מוזרה היתה בעיני הבקשה הזאת, מוזרה באנושיותה. ככלב מוכה הצצתי לתוך עיניו וגם בהן מצאתי איזה זיק אנושי. התעוררתי לחיים, נעמדתי ואמרתי לו: "אדוני הנכבד, אני עובדת במחנה צבאי. אני..." הקצין קרא לשוטר אוקראיני וציווה עליו לשחרר אותי. הלה עשה זאת בלא־רצון. הוא הוציא אותי מהאולם לחצר, פתח את השער וצרח: "לכי!" ואני רצתי, רצתי עד שהגעתי למחנה "שלי", לעבודת הנקיון שהצילה את חיי. לפנות־ערב הובלו כל 800 העצורים לחורשה ליד העיר ושם הוצאו להורג.

המחנה הועבר לעיר אחרת. שוב רעבתי ללחם. גם לא היו לי בגדים והחורף התקרב. בעלת־הבית היהודיה ושכנותיה אספו בגדים ונעליים בשבילי ומדי־פעם כיבדו אותי בצלחת מרק. השתדלתי לחזור לסאנדומייז׳ ורק לאחר מאמצים רבים השגתי אישור רשמי לנסוע ברכבת. כידוע, נאסר על היהודים להשתמש באמצעי־תחבורה זה. נסעתי הביתה. את הסרט עם המגן־דוד הטמנתי בכיס והעמדתי פני נוצריה. בזלוצ׳וב נוכחתי לדעת שאנשים אינם מזהים אותי כיהודיה. הגעתי הביתה בשבת לפנות־ערב. עד־היום אני זוכרת את עצמי הולכת ברחוב, עולה במדרגות, דופקת בדלת, אבי פותח ובראותו אותי כמעט מתעלף ופורץ בבכי. בבית חשבו שאינני עוד בין החיים. היו בטוחים שהגרמנים ירו בי בגבול.

אחי יחיאל לא היה בבית, אך הגיע מהר לאחר שנודע לו ברחוב על בואי. הוא היה חיוור כסיד מרוב התרגשות. בערב באו ידידי אבי לביתנו

כדי לשמוח בשמחת המשפחה. יהודים חכמים ומכובדים. סיפרתי לכולם את קורותי בחודשים האחרונים וציינתי שוב־ושוב את העובדה שהגרמנים רוצחים יהודים. התגובה היתה: נו, כן, בשטחה של פולין המזרחית היהודים שיתפו פעולה עם הסובייטים ולכן הגרמנים רואים אותם כקומוניסטים ונוקמים בהם. ניסיתי לשכנע אותם שאין זה נכון, אבל לא הצלחתי.

בבית לא השתנה דבר. רק פניהם של בני משפחתי היו חיוורים. כולם רזו. אמנם לא סבלו ממש רעב, אבל תזונתם היתה דלה. לאחר שאזל כספם החלו להשתמש באוצר שהיה טמון בארון־הבגדים, בכסף שהיה מכונה "ואלוטה קשה", דהיינו דולרים ורובלים ("חזירים"), הכול בזהב. זה היה האוצר שאבי שמר כנדוניה בשבילי ועתה השתמשו בו לקניית מצרכי מזון. נרתמתי מיד לעול פרנסת המשפחה. אבי חידש באמצעותי את קשריו עם סוחרים בערי גליציה ואני הייתי נוסעת אליהם עם מטבעות זהב ודולרים טמונים בתיקי, וסוחרת בהם לפי הנחיותיו. השתדלתי לשוות לעצמי מראה של פולניה. גידלתי שיער, קלעתי אותו בצמות, צבעתי את לחיי באודם, כדי להיראות בריאה כאיכרה פולניה.

באביב 1942 השגתי בעזרת דודי ייצ׳יה, תמורת תשלום, תעודת־זהות אמיתית על שם רגינה טוטאק, נערה מכפר ליד אושק. את התעודה המציא פקיד במועצת העיירה אושק. המשכתי לחיות בגיטו סאנדומייז׳ כשבאמתחתי תעודה המאפשרת לי כל רגע להימלט לעולם אחר. בקיץ החלו מגיעות שמועות לא ברורות מגיטו וארשה על גירוש יהודים בהמוניהם, אבל הדברים לא הוכחו, כי אף אחד לא הגיע משם אלינו.

הסתיו הגיע ועימו ידיעות מחרידות על השמדת יהודים ברחבי פולין. שמות של מקומות השמדה נמסרו מפה לאוזן: טרבלינקה, בלז׳ץ, מיידאנק. החלטתי לצאת לעולם הגויים מבלי להינתק מהבית – רק לגשש ולראות אם יש במה להיאחז. בנסיעותי הכרתי פקיד פולני מהעיר ז׳שוב, שעבד במישרד־העבודה הגרמני. הוא הציע לי לבוא לעירו, שם ימצא לי עבודה. החלטתי לנצל את הצעתו. הגעתי למישרדו ובו־במקום קיבלתי עבודה כמוזגת בבר במחנה של פועלים גרמנים ופולנים אשר עבדו בסמוך בשדה־תעופה.

בעבודתי התיידדתי עם פולניה צעירה, חנקה שמה, שעבדה כפקידה במחנה. מדי־פעם ביקרתי בבית הוריה והם חיבבו אותי על היותי פטריוטית פולניה. הצלחתי להתחזות כזאת. התאמנתי ביני־לבין־עצמי לדבר פולנית בחתך־דיבור חד ומעט תוקפני. זה יחד עם ידיעת השפה והמראה הארי שלי נסכו בי בטחון עצמי רב. את התפילות הקתוליות לא הייתי מסוגלת ללמוד וגם לא ביקרתי בכנסייה. העמדתי פני אתאיסטית. מדי־פעם טילפנתי ממישרדה של חנקה אל היודנראט בסאנדומייז׳, מזדהה כרגינה טוטאק – שם ידעו שזו אני – ושואלת מתי תתקיים

ה"חתונה" (האקציה). פעם קיבלתי תשובה: "בקרוב". הייתי מוזגת בירה לפועלים ובוכה. קיבלתי כמה ימי חופשה ונסעתי לסאנדומייז׳. הגעתי הביתה לפנות־ערב. כולם ישבו סביב שולחן, מכוסה במפה לבנה – אבא, אמא, יחיאל ואחי הצעיר פייבֶלֶה. על השולחן היו ערוכים כלי־שבת, צלחות מבהיקות וגם אוכל של שבת. אבל בפינת החדר עמדו זה־ליד־זה תרמילי־גב ובכל אחד מהם חפצים אישיים, קצת דברי אוכל ונרות. זה היה בליל ראש־השנה. כל יהודי הגיטו היו מודעים למה שצפוי – ישבו בבתיהם על תרמיליהם וחיכו למסע אל המוות. החלטתי שעלי להציל את אחי הבכור יחיאל. כשהעליתי את הרעיון לפניהם ניגש אלי פייבלה בן ה־13 והתחנן שאציל גם אותו. אמר לי שהשיג מחברו לכיתה תעודת־לידה נוצרית. לאן יכולתי לקחת אותו?

חזרתי למקום עבודתי עם תצלום של יחיאל. ניצלתי את ההזדמנות כשחנקה לא היתה במישרד, סחבתי כרטיס־עבודה של פועל פולני צעיר (כל התעודות היו מרוכזות על שולחן הכתיבה), הדבקתי את התצלום של אחי במקום התצלום המקורי, והטבעתי את החותמת כנדרש. עזבתי את המחנה, פשוט נעלמתי ונסעתי שוב לסאנדומייז׳. הגעתי הביתה בערב. תמיד הייתי משתדלת להגיע העירה בשעות הערב, כי חששתי שמא יכיר אותי מישהו מהפולנים ויסגיר אותי.

בבית שררה אווירה קודרת. הודעתי על התעודה שהבאתי ליחיאל ותגובת אבי היתה: "קינדער ראטעוועט אייך" (ילדים, הצילו את נפשותיכם). הם סיפרו לי שהכינו מים ומזון במרתף הגדול שמתחת לבית וכל הדיירים מתכוננים לרדת לשם "כשזה יתחיל"... הם וגם דיירי הבתים הסמוכים, 80 איש, יסתתרו במרתף העליון, ויש תחתיו עוד מרתף אחד.

פייבלה ישב עצוב ולא השתתף בשיחה. גורלו יהיה כגורל ההורים. זו היתה הפעם האחרונה שראיתי אותו ואת אמי. בין השניים האלה יפריד רק המוות.

אבי אסף אותנו באותו ערב וחילק שווה־בשווה את רכוש המשפחה. כל אחד קיבל כמה מאות דולרים. זה היה סכום לא מבוטל. יחיאל ואני צירפנו יחדיו את כספנו ותפרנו אותו בתוך חגורה שהוא קשר סביב גופו. אמי תפרה את חלקה במכפלת מעילה השחור שנהגה ללבוש רק בשבתות ובחגים. למה עשתה זאת? היא היתה מודעת לקץ, אם־כן למה קיוותה? ולשם מה היו המים והמזון במרתף הגדול? חשבו כנראה שיינצלו מהאקציה הזאת ואז אולי ישאירו אותם הגרמנים בחיים. אולי יקרה משהו. אבל מה?...

הכנסנו, יחיאל ואני, את בגדינו למזוודה אחת, ולמחרת לפנות־ערב עמדנו לעזוב את הבית. נפרדנו מאמא. היא לא בכתה, אבל פניה קיבלו גוון אפור ועיניה היו כבויות. חיבקנו את פייבלה. גם הוא לא בכה, רק עיניו הביעו תחנונים. ואבא – איפה הוא? חיפשנו אותו. הוא הסתתר, כי

לא עמד בו הכוח להיפרד מאיתנו. מצאנו אותו באחת מפינות הבית. הוא עמד ובכה שם כמו ילד קטן. מעולם לא ראיתי אותו במצב כזה. "גאט זאל אייך אפהיטן" (ישמרכם האל), אמר שוב ושוב. ידעתי שזה הקץ, שאני מאבדת אותם.

ירדנו אל הוויסלה, עברנו את הגשר אל הגדה המזרחית של הנהר והגענו אל תחנת־הרכבת. בדרך, בלחש, שינינו את הנתונים האישיים שלנו, ואני הנחיתי את אחי כיצד עליו לנהוג: בבטחון אך בזהירות. למעט בדיבור (בגלל ההיגוי); אנחנו בני דודים (לא יכולנו לומר שאנחנו אח ואחות, בגלל השמות השונים); עזבנו את הבית מפאת מצוקה כלכלית; אנחנו מחפשים עבודה ומוכנים לנסוע לגרמניה.

העיר דמביצה היתה יעד נסיעתנו. שם היו לי ידידים בלגים וצרפתים אותם הכרתי באמצעות חבירה בקיץ 1942. השלטונות הגרמניים הביאו למיפעל נשק בדמביצה קבוצת עובדים מקצועיים מארצות מערב־אירופה. העובדים האלה היו חופשיים לאחר שעות העבודה, קיבלו משכורת ויכלו לצאת מהעיר. הם הגיעו כמה פעמים לסאנדומייז' ואף ביקרו בביתנו והכירו את משפחתי. אלה היו הגויים הראשונים מזה זמן רב שביקרו בבית יהודי ודיברו עם בני הבית כעם בני־אדם שווים. אבי האריך בשיחות עימם בשפה הגרמנית, שהפכה לשפת היומיום של העמים הנשלטים על ידי הגרמנים, והיה מאושר על שניתן לו לארח בני־עמים ליברלים, מערב־אירופים. לקראת סוף הקיץ הם ידעו מה עומד להתרחש ואחד מהם, אלכסנדר מבלגיה, אמר לי: "אם תימצאי במצב קשה בואי לדמביצה (הוא ידע שיש לי תעודה ארית) וקראי לי מהמחנה אחרי העבודה." זוהי הסיבה שבגללה בחרתי בדמביצה כמקום שממנו ייצא אחי – כך קיוויתי – לעולם הנוצרי. רציתי שיירשם בלשכת־התעסוקה וייצא לעבוד בגרמניה, דבר שהיה שכיח באותם ימים. שם, במקום שאיש אינו מכירו, ייטמע בין העובדים הפולנים. בנוגע לעצמי, לא החלטתי מה אעשה. חשבתי שקודם־כל עלי לשמור על קשר עם סאנדומייז' בתקווה שבני משפחתי יינצלו ואולי אוכל לעזור להם.

הגענו בשלום לדמביצה, התמקמנו בבית־מלון והלכנו לפגישה עם אלכסנדר לפי ההנחיות שלו. סיפרתי לו בקיצור על מצב היהודים בסאנדומייז' ועל תכניתי לגבי אחי. קבענו פגישה למחר. למחרת אחר הצהריים הלכנו ל"ארבייטס־אמט" (משרד העבודה). אחי נכנס פנימה ואני חיכיתי לו בחוץ. חכיתי שעה ועוד שעה וכבר החל להחשיך. הסתובבתי בגשם חסרת מנוחה, רועדת מקור ורטובה עד לשד־עצמותי. ראיתי מעין פונדק. נכנסתי וביקשתי כוס יין חם להתחמם ולהתחזק. עברה עוד שעה ואחי עדיין לא יצא. חששתי שמשהו נורא קרה לו, אך למרות הסכנה שבדבר לא עזבתי את המקום. פתאום ראיתי מישהו יוצא מהבניין ועל שרוול מעילו סרט לבן עם מגן־דוד. רצתי אחריו ולחשתי: "אני יהודיה.

אחי, נער צעיר דומה לשייגץ, נכנס לפני כמה שעות למישרד ולא יצא. אולי הבחנת בו?" האיש הסתכל סביבו וגם הוא לחש: "מה את עושה פה? בִּרחי מכאן, ברחי מהר! הם חוקרים את אחיך ואם יבחינו בקשר שבינך לבינו יתפסו גם אותך. אחיך אבוד, ברחי!" האיש הזה היה קרוב לוודאי מגיטו דמביצה, אחראי לעבודות היהודים מחוץ לגיטו ולצורך סידור־עבודה הוא בא ל"ארבייטס־אמט".

אחי אבוד, אמרתי לעצמי, אחי האהוב יחיאל נמצא כבר בידיהם ואני הבאתי אותו לכך. הגשם הוסיף לרדת ואותי תקפו יאוש ודיכאון. מה לעשות? בידי היו התיק ותעודת־הזהות. כסף לא היה לי. הכול היה אצל יחיאל. כיוון שהשעה היתה כבר שמונה, פניתי למחנה של עובדי חוץ־לארץ. אלכסנדר ראה שבאתי בגפי והבין הכול. הוא יעץ לי לצאת מייד מדמביצה ולנסוע כבר באותו ערב ללאנצוט, אל ז׳אן, עובד חוץ־לארץ מצרפת, שהותר לו להביא לשם את אשתו והוא גר עמה מחוץ למחנה. אצלם אוכל אולי לשהות כמה ימים. אלכסנדר הביא אותי לתחנת־הרכבת, נתן לי 100 זלוטי (סכום לא קטן באותם ימים) וסודר, ואמר לי: "אחרי המלחמה, כשלא יהיה לך לאן לפנות, בואי אלינו (הוא היה נשוי ואב לשני ילדים). זכרי את כתובתי: אלכסנדר האנֶבּארט, בריסל, פלס דה לה רוז׳ סט. זכרי!" הוא חזר כמה פעמים על הכתובת. נפרדנו.

כל ימי המלחמה, אפילו באושוויץ, חזרתי ושיננתי את שמו ואת כתובתו – מקום־מיבטחים שאליו אולי אגיע פעם. ואמנם אחרי המלחמה, בדרכי ארצה, התעכבתי בצרפת ומשם נסעתי לבריסל, אל משפחתו של אלכסנדר. מצאתי את מקום־מגוריו לאחר כמה שעות חיפוש, היות שבינתיים הוא עבר דירה. כשעמדתי על מפתן הדירה ואמרתי: "בון ז׳ור!" ניגשה אלי מאדאם האנֶבּארט ואמרה בשמחה: "את רגינה!" אלכסנדר צילם אותי פעם בסאנדומייז׳, הביא את התצלום לביתו וסיפר למשפחתו עלי. אלכסנדר לא היה בבית. הוא עבד בנגריה כנגר־אומן. ילדיו רצו להודיע לו על בואי והוא הגיע חיוור מרוב התרגשות ובעיניו דמעות.

★

הגעתי לעיר לאנצוט מאוחר בערב, לאחר שהעוצר כבר נכנס לתוקפו. נאלצתי לבלות את הלילה בתחנה. שכבתי על הספסל, מדוכאה, דואבת ובוכה בשקט, כדי שאיש לא יבחין בכך. בגדי טרם התייבשו עלי. הקור הציק לי, אך לבסוף נמנמתי וראשי על התיק. כשהתעוררתי בבוקר נוכחתי לדעת שגנבו את התיק, בו היתה תעודת הזהות שלי – תעודת חיים. למזלי הכסף היה בכיס המעיל. מה לעשות? לחזור לסאנדומייז׳ ולהיכנס לגיטו? שיהיה גורלי כגורל שאר תושבי העיר, אם הם עדיין בחיים? הלוא בלי תעודת־זהות ארית לא אוכל להתקיים. אם אין לי תעודה ואין לי בית

– גורלי הוא מוות בטוח. לא התלבטתי הרבה. גם לא היה לי מה להפסיד. הלכתי למשטרה הגרמנית והודעתי כנדרש על אוֹבדן התעודה. קיבלתי אישור שרגינה טוטאק הודיעה על גניבת תיקה ובו הקֶנקַרטָה שלה. עם האישור הזה הסתובבתי חופשיה עד שהתגלתה זהותי היהודית וחזרתי להיות חוה גרינבל, זה קרה כעבור חודשיים.

לאחר שהות קצרה בביתה של המשפחה הצרפתית מיהרתי לחזור לסאנדומייז׳. לא היתה לי עוד תעודה. הטלפון ביודנראט בסאנדומייז׳ נדם... הבנתי מהו פִשרה של דממה זו. נסעתי ברכבת לסאנדומייז׳. אולי מישהו מבני משפחתי שרד וזקוק לעזרתי? אולי לא גילו הרוצחים את המרתף וצריך לעזור לכולם? חשתי שאני חייבת להגיע לשם ובאה העת לפעול.

ברכבת צריכה הייתי ללבוש מייד מסֵכה של עליזות ואי־איכפתיות כפולניה צעירה ופתיה. כשהחל גבר צעיר לפלרטט אתי היה עלי להיכנס בשמחה לדיאלוג רומנטי עימו. הרכבת נעצרה בתחנה מוארת. כעבור כמה דקות נעצרה מולנו רכבת־משא שממנה הגיע אלינו קול המולה מוזרה וקריאות חלושות של תחנונים בפולנית: ״מים, מים...״ קפצתי אל החלון. לנגד עיני הופיע מראה אימתני: בקרונות היתה תאורה של נרות בלבד. בתוכם היו דחוסים אנשים. מהאשנבים הושטו ידיים רזות של ילדים מעולפים. ״מים, מים...״ התחננו, אך איש לא נענה לבקשתם. איש לא הביא להם מים...

אני צעקתי לעברם, בפולנית כמובן: ״יהודים, מאין אתם?״ תשובתם היתה: ״מקלימונטוב, מסאנדומייז׳...״ לא התעלפתי, לא כרעתי תחתי, לא בכיתי, אלא עמדתי כמאובנת. באותו רגע ניגש אלי הצעיר הפולני ואמר במין קלילות לא איכפתית: ״בואי, שבי. מה לך וליהודים האלה.״ וכשלא הגבתי, הוסיף: ״בסך הכל הם רק יהודים, בואי!״ הרכבת שלנו זזה, ומנגד עיני מש המראה הנורא הזה. התיישבתי והמשכתי לשוחח עם הצעיר הפולני.

הגעתי לסאנדומייז׳ בערב. מאחר שכבר היתה שעת העוצר לא יכולתי לצאת מן התחנה ונשארתי ללון בה. למחרת לאור היום פחדתי להיכנס העירה ויומיים שוטטתי באזור ולנתי בקרונות־רכבת. בסופו של דבר החלטתי להיכנס לעיר בשעות בין־הערביים. הלכתי ברגל כשלושה קילומטרים והגעתי לאחר שירדה החשֵכה. האזור היהודי נראה כעיר רפאים. החלונות היו חשוכים. אל מי לפנות? אולי בכל זאת נשאר מישהו בחיים? אולי שרד מישהו מבני משפחתי? חששתי לגשת למרתף. היה מסוכן. אולי מישהו בולש אחרי? לסתם פולנים לא אגש, אפילו לא לבנות כיתתי. נזכרתי בד״ר שינצל, רופא פולני שהיה ידוע כפילושמי. ביתו עמד סמוך לקתדראלה. עליתי במדרגות ודפקתי בדלת, הרופא פתח, הבין מייד שאני יהודיה ובטרם הספקתי לומר מילה, סגר את הדלת בפני, נמלט

חיים ויחיאל גרינבל, אביה ואחיה של אווה פלדנקרייז. צילומים משנת 1941

Haim and Yehiel Grinbal, father and brother of Eva Feldenkreiz. Photos taken during the Holocaust

במדרגות כמו ממגפה... הייתי המומה. לא ידעתי מה לעשות. חזרתי לתחנת־הרכבת וישנתי שם כל הלילה על הספסל. למחרת נסעתי לאוסטרובייץ.

לפנות־ערב חזרתי שוב לסאנדומייז׳. בדרך לעיר נודע לי מפי פולניה שיש עוד יהודים בעיר והם נמצאים ב"ליציאום." הלכתי לשם. היו שם כמה מאות יהודים, שרידי משפחות. הם הופתעו לראות אותי. ביקשתי שיאמרו לי את האמת בדבר גורלם של בני משפחתי. הם אמרו לי: "אמא שלך ופייבלה אינם... אבא שלך מסתתר בבית בעליית־הגג." סיפרו לי שבביתו של שמואל ואסר ברחוב היהודי נמצאים השוטרים היהודים ונשותיהם הפיקטיביות. לפי שמותיהן ידעתי שאלה חברותי. הם יעצו לי ללכת לשם, אבל להיזהר בצאתי מהבניין, כי אנשי אס־אס שומרים עליו. הגעתי לבית ואסר בחושך וגם שם הופתעו לראות אותי. יעצו לי לא לשהות זמן רב במקום היות ואינני רשומה ואם אתפס דיני מוות. כל הלילה סיפרו לי על האקציה, סיפרו ובכו.

על השוטרים היהודים הוטל לפקח על איסוף הרכוש מבתי המגורשים. אברהם שווייצמן הבטיח להוריד את אבי מעליית־הגג ולהעבירו ל"ליציאום" כדי לצרפו אל היהודים הנמצאים שם באופן לגלי. הוא סיפר לי על גורלם של אלה שהסתתרו במרתף ביתנו וביניהם אמי ופייבלה. לאחר שהתגלה המחבוא שלהם, חלקם נרצחו במקום וחלקם הובאו

למקום־הריכוז לקראת הגירוש. הוא סיפר לי שבכל המהומה ששררה, אבי, שכננו מלך בלוך ונכדה האילם של גיטלה וילצ'ק, בעלת הבית שלנו, הצליחו להתחמק ולהגיע לעליית־הגג, שם הם נמצאים ללא מים וללא מזון. בחיפושיהם אחר רכוש יהודי גילו אותם השוטרים היהודים, אבל עדיין לא נתאפשר לעזור להם.

באותו לילה, בעוד אברהם מספר לי זאת, ניגש אלי חברו של אחי, מרדכי לרמן, גם הוא "שוטר", והושיט לי 200 דולר באומרו שזה מאמי. מסתבר שהיא פרמה את מכפלת מעילה לפני שנכנסה לקרון, מסרה לו את הכסף ואמרה שהיא כבר לא צריכה אותו. "אבל אם יום אחד תגיע חוה, תן לה את הכסף. היא תזדקק לו." שתקתי ולא הגבתי. לא בכיתי. לא ידעתי אז לבכות. הייתי מאובנת וכך היו כולם.

למחרת עם חשֵכה יצאתי מבית ואסר. בידי היה סל־נצרים עם מזון שקיבלתי מחברותי, "נשות" השוטרים, שהיה מיועד לאבי ולחבריו למיסתור. היה עלי לעבור בסימטת בובולוב שהובילה מהרחוב היהודי אל הרינק (כיכר השוק) שבו היתה דירתנו. בסימטה זו היו עוברים פולנים בדרכם משכונת פודוואלה, דרך הרינק, אל רחוֹבות העיר האחרים. לכן הליכתי בדרך זו היתה חשודה פחות. הסימטה היתה חשוכה וכבר לא הוארה באורות שבקעו מבתי היהודים. כשהתקרבתי לרינק, הבחנתי בדמותו של ז'נדארם גרמני ולפתע תקף אותי פחד עז – המוות נעשה מוחשי. להימלט? זה יסגיר אותי מייד. המשכתי ללכת וכשחלפתי על פניו שרקתי ונפנפתי בסל. שיחשוב שאני זונה, רק לא יהודיה! גם הרינק היה חשוך ושרר בו שקט. כבר אין יהודים. נכנסתי לבית שלנו. חלצתי את נעלי כדי שצעדי לא יהדהדו בחדר־המדרגות. עליתי לעליית־הגג הגדולה שהיתה סמוכה לדירתנו. בעבר נהגנו לתלות שם כביסה ליבוש, בקיץ ובחורף. ניגשתי לסולם שהוביל לקומה השניה של עליית־הגג. זו שמתחת לגג ממש. דפקתי בסולם ולחשתי: "טאטע, טאטע." אבי שמע את קולי. הוא חיכה לו, הוא היה בטוח שאבוא. אחרי שירד בסולם, התחבקנו. הוא היה רזה כל־כך, אומלל וחסר אונים. הרגשתי כאילו אני אמו, והוא ילדי, עליו אני צריכה להגן. המילים הראשונות שאמר היו: "איפה יחיאל? מה איתו?" שיקרתי ואמרתי שהכול בסדר, שהוא נסע לעבוד בגרמניה. ואז הוא אמר: "אמא חיה. פייבלה חי. הם חיים. אני בטוח שהם חיים!" לא אמרתי מילה, אבל הבטחון שלו הפתיע אותי. עכשיו אני מניחה שאולי רצה לשכך את ייסורי מצפונו, לאחר שנמלט בגפו לעליית־הגג ולא היה לידם בדרכם אל המוות. יתכן והיה פשוט מבולבל. הבטחתי לו שאברהם שווייצמן יוציא אותו ואת חבריו מעליית־הגג ויעביר אותם לליציאום כיהודים לגליים. אבי אמר שהם סובלים מאוד מהקור, כי שלושה גנבים פולנים סחבו מהם את הכסתות שהעלו לכאן מהדירות. הוא היה בטוח שהגנבים לא ילשינו עליהם, כיוון שהזהירו אותם שאם יעשו כן, יגלו

המסתתרים את גניבת הרכוש הגרמני (תכולת הדירות של יהודים) ואז דינם יהיה מוות. התחבקנו והתנשקנו ובלב כבד חזרתי ללינת לילה לבית השוטרים היהודים.

למחרת השכם בבוקר העיר אותי אחד השוטרים ואמר שעלי לברוח מייד, כי אנשי האס־אס עורכים חיפוש במקומות מיסתור וכבר מצאו קבוצה של יהודים באחד המרתפים והם עלולים להגיע גם לכאן ואני הלוא בלתי לגלית. לא ידעתי לאן לברוח. אז ניגש אלי אברהם שווייצמן ובלחש מסר לי שם של מורה פולניה, בכפר ולוסטוב, שאצלה מסתתרות שלוש האחיות פרידמן. עם הצעירה מהן, יוכבד, חברתו של אברהם, התידדתי בזמן המלחמה. הן היו בנות חייט עני, התגוררו עם משפחתן בחדר אחד ברחוב ברק יוסלביץ והיו ידועות כקומוניסטיות.

התלבשתי במהירות, ירדתי במדרגות מהרחוב היהודי אל פודוואלה ופניתי לעבר הכביש המוביל לכפר ולוסטוב, המרוחק כ־10 ק"מ מסאנדומייז'. בלכתי בפודוואלה שמעתי לפתע קולות מאחורי. קבוצה של יהודים הובלה על־ידי אנשי אס־אס, וביניהם החייט הזקן, אביהן של שלוש האחיות. המשכתי במהירות בדרכי. בהיותי רחוקה מהעיר, על הכביש המוביל לאופאטוב, הגיעו לאוזני יריות מבית־הקברות היהודי הנמצא באותו אזור. הייתי בטוחה שהיהודים אותם ראיתי קודם־לכן נורו למוות.

האחיות פרידמן והמורה הנוצריה, חברתה של חנקה, האחות הבכירה, קיבלו אותי בשמחה. את סיבת בואי הסברתי ברצוני לראותן. על מות האב סיפרתי רק למורה. אחרי הצהריים החלטתי לחזור לסאנדומייז', כי חששתי לגורלו של אבי. אולי גם אותו מצאו? כשהגעתי העירה אמר לי אברהם שווייצמן שהצליח להעביר את אבי ואת שני המסתתרים האחרים לליציאום.

אחרי המלחמה חזרתי לסאנדומייז'. פגשתי את יוקל, אביו של אברהם, ואת שתי בנותיו ששרדו במחנות. הם סיפרו לי שלפני חיסול הגיטו השני הצטרף אברהם לשלוש האחיות שעדיין הסתתרו בוולוסטוב. כולם נרצחו בידי חברי אירגון לאומני פולני שעסק ברצח יהודים. המורה סיפרה שאברהם התגונן, נאבק על חייו, אבל הפולנים גברו עליו. זכרתי את כתובתה של המורה, הובלתי לשם את יוקל ובנותיו. פתחנו את הקבר שנכרה בחצר והבאנו את הגופות לקבר ישראל. בזה גמלתי לאברהם על עזרתו לאבי.

★

אחרי ימים מיספר העבירו אנשי האס־אס כמה יהודים מה"ליציאום", וביניהם את אבי, לרחוב היהודי, לדירות שנותרו ריקות אחרי האקציה,

ואמרו להם: "כאן יוקם שוב גיטו. אין לכם מה לחשוש עוד. חייכם בטוחים." הם תלו מודעות בעיר ובסביבה וקראו ליהודים המסתתרים להיכנס לגיטו סאנדומייז'. ואמנם יהודים יצאו ממחבואיהם ובאו לגיטו. למעשה לא היה להם מוצא אחר. אבי שוכן בבית אחת מחברותי ואני גרתי איתו. לא טיפלתי עוד בקבלת תעודת־זהות חדשה. עייפתי כנראה וסמכתי על מזלי, או ייתכן ונכנעתי כבר לגורלי היהודי ובעיניים עצומות הלכתי לקראת קיצי?

באחד הימים הביא לנו פולני, ידידו של אבי מכתב שהוברח אליו מיחיאל, אשר ישב בבית־סוהר בדמביצה. יחיאל כתב אלי את הדברים האלה: "אחותי היקרה, אני סובל מרעב. כבר אין לי מה למסור לחברי לתא תמורת אוכל. נשארתי רק בתחתונים ובגופיה. בואי להציל אותי. אם אינך יכולה – היי שלום. שלך באהבה, אחיך." אבי הביט בעיני ואמר: "בתי, שיקרת לי."

התחלתי לרקום תכנית להצלת יחיאל. השגתי כתובת של משפחה יהודית בקראקוב שהתגוררה מחוץ לגיטו. תקופה מסויימת בזמן המלחמה הם היו בסאנדומייז' וכעת יש להם קשרים עם "גרמנים חשובים". איש לא ידע מהו בדיוק טיבם של אותם קשרים. לא האמנתי שיעלה בידי להציל את יחיאל, כי איך אפשר לחלץ נער יהודי מידי גסטאפו? אבל ידעתי שלא אוכל לחיות אם לא אנסה. אמנם שאלתי את אבי מה לעשות והוא ענה: "אינני יכול לייעץ לך. שניכם ילדי," אבל בעצם לא חיכיתי לתשובתו. החלטתי לצאת לדרך. מאז לא ראיתי עוד את אבי.

נסעתי אל המשפחה היהודית בקראקוב. היתה זו משפחה דתית שגרה באופן לגלי עם ניירות הונגריים בצד הארי של העיר. דבר זה צריך היה לעורר את חשדותי, אבל ברוב תמימותי האמנתי להם. בת משפחה זו, אישה צעירה ויפה שמוצאה היה מגרמניה, הביאה אותי אל "הגרמנים החשובים" – אל המטה הראשי של הגסטאפו והיא עצמה הסתלקה. זה היה בדצמבר 1942. נלקחתי מייד לחקירה. שאלו אותי שאלות על פרטיזנים יהודים בסביבות סאנדומייז' ועל מפלגות ואירגוני נוער ציוניים, דבר שעורר בי תמיהה. מאוחר יותר, בהיותי במאסר, הבנתי שהאשה הנאה הזאת היתה סוכנת הגסטאפו, וכדי להוכיח את הישגיה הסגירה אותי כחברת מחתרת לוחמת.

ייתכן שאחרי הכול היא לא הצליחה לשכנע אותם שאני "חשובה". אחד מאנשי הגסטאפו לקח את כספי, הניח אותו בקופה קטנה שהוציא מארון. לאחר־מכן העבירו אותי לחדר אחר. שם ציוותה עלי עובדת גסטאפו להתפשט. היא חיפשה על גופי נשק ואולי גם חומר מחתרתי כלשהו. אחרי שהתלבשתי אמרו לי לרדת לחצר. ירדתי במדרגות, מימיני ומשמאלי אנשי גסטאפו מזויינים. עברנו במסדרונות וירדנו לחצר. הייתי בטוחה שמובילים אותי למוות. הכניסו אותי למכונית וגם בזמן הנסיעה לא נמוגו

חששותי. לא בכיתי ולא התחננתי, לא חשתי מאומה. הייתי מאובנת. הגענו לשער גדול, המכונית קיבלה רשות להיכנס ומצאתי עצמי בגיטו קראקוב. נעצרנו ליד בניין שנראה כבית־ספר. אנשי הגסטאפו מסרו אותי לידי שוטרים יהודים והסתלקו. השוטרים הכניסו אותי לבית־הסוהר, בו היו כלואים 300 יהודים ויהודיות. היה שם צפוף מאוד.

לאחר שבוע, בעת טיול בחצר, ראיתי לתדהמתי בין האסירות את הסוכנת שהסגירה אותי לגסטאפו. לא ניגשתי אליה, לא סטרתי על לחיה, לא ירקתי בפניה לפי התסריט המקובל... שתקתי. היא הגיעה יחד אתי לאושוויץ ובזמן קצר הפכה ל"מוזלמנית", יצאה מדעתה והובלה לקרמטוריום.

בינואר 1943 הוכנסה לתאי מלכה באום מסאנדומייז׳. היא נתפסה בצד הארי של קראקוב. סיפרה לי על חיסול הגיטו השני בסאנדומייז׳ ב־10 בחודש וגם אמרה שאבי הועבר יחד עם גברים צעירים אחרים למחנה־העבודה סקארז׳יסקו. אחרי המלחמה נודע לי, שאבי עבד במחנה בוורק C, במפעל לייצור תחמושת בקונצרן ׳האסאג׳ בסקארז׳יסקו. הוא הצהיב מהחומר שהשתמשו בו בייצור, הפך ל"מוזלמן" ונשלח לצריף הגוססים. סופר לי שהירבה לדבר עלי עם אנשי סאנדומייז׳ ותמיד כעל מי שחיה. מייד לאחר המלחמה ביקרתי במחנה וראיתי את התעלות שם נקברו קורבנות סקארז׳יסקו. שם נקבר גם אבי בקיץ 1943 והוא רק בן 42.

בקיץ 1944, בהיותי בבירקנאו, בטרם ידעתי על מות אבי, כאשר החלו להגיע הטרנספורטים האחרונים של יהודי פולין, שעד־אז היו כלואים במחנות עבודה ובגיטו לודז׳, נהגתי לעמוד ימים תמימים ליד הגדר, מאמצת את ראייתי, שמא אבחין באבי בין היוצאים מהקרונות. התברר שמסקארז׳יסקו לא הובאו לאושוויץ, אם־כי יהודי סאנדומייז׳ ממחנה סטאראחוביצה כן הגיעו לשם. בין יהודי לודז׳ קיוויתי למצוא את בת־דודי. קראתי בשמה כאשר הובאו קבוצות של נשים למחנה שלנו לרחצה. יום אחד, רק לרגע קט ניתן לי לחבק אותה שמרוב תדהמה לא היתה מסוגלת לבכות.

כאמור, על גורל אבי נודע לי לאחר המלחמה, אבל מעולם לא נודע לי מה עלה בגורלו של יחיאל. האם נורה בחצר בית־הסוהר בדמביצה או שמא צורף למישלוח יהודי דמביצה לבלז׳ץ? אחרי המלחמה הגעתי לסאנדומייז׳, עברתי בין הצלמים בתקווה שאמצא תצלומיהם של בני משפחתי. חיטטתי באוספים שלהם, ולבסוף מצאתי אצל אחד מהם תצלום קבוצתי ובו נראה רק ראשו של אחי. הצלם הגדיל את הקטע עם הראש והתצלום שנתקבל שמור אצלי עד היום... הלכתי אל בית־העיריה. הנחתי שאולי שם נמצאים תצלומיהם של בני משפחתי, שהרי בתקופת המלחמה הנפיקו שם תעודות־זהות לכל תושבי העיר. ואמנם מצאתי תצלום של אבי, אבל שלו בלבד.

★

בבית הסוהר בקראקוב התיידדתי עם בחורה צעירה, ג׳ינג׳ית נמוכה ושברירית. שם־משפחתה קאופמן. בתא כינינו אותה בשם קאופמנקה. שתינו גיבשנו רעיון לברוח מבית־הסוהר. היא היתה בת קראקוב והתמצאה היטב בעיר. החלטנו לפרוץ פירצה בקיר, דרכה נוכל למלט את עצמנו. ״כירסמנו״ בקיר, סמוך לרצפה, תחילה בכפות אכילה ואחר־כך נעזרנו בידיים, עד שניבעה פרצה. את מקום החפירה כיסינו במזרן. התכנית היתה להשתחל מבעד לפתח שנוצר ולהגיע לפרוזדור. חברתי הכירה את הבניין וידעה את הדרך במבוכים שלו. כל אחת מאיתנו התכוננה ללכת לדרכה. היא רצתה לחזור אל בני משפחתה שנמצאו עדיין בגיטו, ואילו אני רציתי לחזור לצד הארי ולנסות שוב את מזלי, אם כי לא היתה לי תעודת־זהות. בזמן החפירה שרנו בקול רם, כדי לחפות על הרעש שהקימונו.

אך כל זה היה לשווא. נלקחנו משם לפני שהצלחנו לנצל את הפירצה. ב־16 בינואר 1943 הובלנו לאושוויץ. הוכנסנו למחנה בירקנאו, הסניף של אושוויץ שנמצא כ־3 ק״מ ממנו. ראשי גולח, בזרועי הוטבע המיספר 29688 ומאז לא הייתי עוד אדם, אלא מיספר שאמור היה לזהותי, עד שבמישרד המחנה, ה״שרייבשטובה״, יסומן לידו צלב קטן עם תוספת ״פֶרשטורבן״ – מתה. כך החלה הווייתי בגיהינום שבני־אדם כוננו בשביל בני־אדם אחרים. הושלכתי לבלוק 13, אל תוך הווייה של אי־שפיות וטירוף. הוויה תהומית.

במחנה לא היו מים. רק לקראת סוף 1943 ניבנה ״ואשראום״ (חדר רחצה) ובו מיספר כיורים עם מים זורמים. השפתיים של העצירות שהגיעו לפנינו היו שחורות, צרובות מצמא. הצמא הוא משהו נורא, גרוע יותר מרעב. לא עבר זמן רב וגם שפתי השחירו. בחורף, עת האדמה מכוסה שלג, והרגליים כושלות, קרה לא־פעם שהתורניות להבאת ה״קפה״ בחבית ענקית החליקו והפילו אותה. המשקה העכור, אך החם, נשפך בחלקו. וכשסוף־סוף הובא לבלוק התנפלו עשרות נשים על החבית כדי לזכות בקצת ״קפה״ לריכוך הצריבה שבפה, ואולי אף לרחיצת הפנים.

בארבע לפנות־בוקר, כשבחוץ עדיין היה חושך גמור, נשמעה שריקת משרוקית. האסירה האחראית לבלוק, ה״בלוקאֶלטֶסטֶה״, צעקה והעירה אותנו ל״צֶל אַפֶּל״ (מיפקד ספירה). נאלצנו לקום, נאבקות על קצת נוזלים חמים, ולצאת מהר החוצה להסתדר בחמש שורות צפופות, בכפור, מיואשות וחסרות אונים וכל הזמן חושבות על הסלקציה. בעצם היינו כמו בעלי־חיים, חיות רעבות ונרדפות, אך שלא כחיות – מודעות למצבנו.

גופי היה רזה, שְלדי, מלוכלך. הכינים ממש אכלו אותי. לא היה לי כוח להיאבק בהן. חודשים לא ידעתי רחצה מהי. עורי כוסה בפצעים מוגלתיים, שהלכו והתפשטו בכל הגוף: הזרועות, הרגליים, הבטן, החזה וגם במקומות המוצנעים. מה יהיה? הרי אם תהיה סלקציה ואיאלץ

להתפשט לגמרי, איך אעמוד במבטו החודר של "הסלקטור הגדול", הוא ד"ר מנגלה? וכשתינעצנה עיניו בפצעי, יהיה זה קִצי. אשָלח לבלוק 25 ומשם הישֵר לקרמטוריום.

ליד ה"זאונה" – בית המרחץ – היתה מחראה שמתיקרתה ירד מרזב ודרכו זרמו מים לשטיפת ההפרשות שבתעלה. בשעה 3 לפנות בוקר, עוד לפני המיפקד, נהגתי להתגנב לשם, לקרוע מגופי את הכותונת שנדבקה לפצעים, ולהידחק בין פי המרזב לתעלת ההפרשות וכך שטפו המים את המוגלה שהצטברה על פצעי. איכשהו הצלחתי לנקות את הגרדת, שכמעט כבר הפכה לנמק. זה עזר. בעוד גופי רטוב מ"הרחצה הלילית" רצתי לבלוק, למפקד.

עבדתי מחוץ למחנה. עבודה בעלמא. סחבנו אבנים כבדות ממקום למקום ללא טעם ומטרה. הצלחתי לרפא את גופי מהגרדת, אבל הפכתי לאט־לאט למוזלמנית. רגלי היו נפוחות, לא יכולתי לכופף את הברכיים, התקשיתי בהליכה. מכנסי היו תמיד רטובים... אז איבדתי את טעם החיים. רציתי להגיע ל"רֶוויר", לבית־החולים, כדי לשכב שם. רק לשכב. אמנם ידעתי שמשם יוצאים לכיבשנים, אבל לא היה איכפת לי. נכנסתי לחדר ההמתנה של בית־החולים. שם ראתה אותי רופאה מבוגרת, יהודיה מרוסיה, ודחפה אותי החוצה בצעקות. כעסתי עליה. רק מאוחר־יותר הבנתי שרצתה להציל אותי ממוות. היא ראתה שאני צעירה וחשבה שאוכל אולי להתגבר. אני חייבת לה את חיי.

באותם ימים הגיעה פקודה מברלין להשבית לזמן־מה את הכיבשנים, כי פסקו להגיע טרנספורטים של יהודים. לפיכך לא היו סלקציות. ובדיוק אז נמצא גם מי שעזר לי וסיפק לי מדי־פעם סוכר. גופי התחזק, וגם הרצון לחיות גבר בי. כשהתחדשו הסלקציות יכולתי לעבור ליד מנגלה כשחבילת הבגדים בידי ולהסתכל במעט בטחון בעיניו הגדולות, הנוראות.

מלבד המוות, המתוכנן על־ידי שלטונות המחנה ולא לפי הסלקציות, שבהן מחליטים על חיים ומוות על־פי מראה הגוף, כבר לא היה צפוי לי "משהו מיוחד"... זה היה בסוף האביב 1943.

אז כבר היתה לי מטפחת על הראש. אני זוכרת שהייתי מוציאה מתחתיה כמה קווצות שיער, מין "פוני" דל והרגשתי שוב כנערה. קשה מאוד להסביר את ההרגשה של נערה, של אישה, אשר ראשה מגולח ואינו מכוסה במטפחת. אמנם לא יכולתי לראות את עצמי, כי לא היה במה להשתקף, אבל ראיתי סביבי את הנשים האחרות, וזה הספיק לי. ידעתי שאני נראית כמוהן. ראש מגולח בעל שיער סומר, משַווה לפנים מראה בלתי־שפוי. ייתכן שגם היה משהו מוזר במבטנו, משהו שאכן גבל בטירוף. חזרתי לחיים, דאגתי למראי, רציתי להיות יפה. כן, יפה באושוויץ!

מן הראוי להקדיש כמה מילים למושגי היופי באושוויץ. יפות היו

בעינינו קודם־כול בחורות בעלות רעמת שיער. הבנות היוגוסלביות, הפרטיזניות של טיטו, היו יפות וגאות. כשהגיעו לבירקנאו, צעדו כולן זקופות אל המחנה ושרו שירי פרטיזנים. הן התנגדו לגלוח שערותיהן וניצחו! וכששערן על ראשן צעדו מבית־המרחץ אל אחד הבלוקים במחנה. גם האסירות הגרמניות, וביניהן זונות רבות שמרו על שערן. יפות ביותר היו הנשים היהודיות מסלוניקי. יופיין הפעים אותנו ואי־אפשר לשכוח אותן. באביב 1943 הגיע לבירקנאו טרנספורט של עשרות אלפי יהודים מיוון. למחנה הנשים נכנסו כ־1000 בנות צעירות, יפות להפליא. לראשונה בחיינו ראינו יהודיות כה אקזוטיות, הדומות לדמויות שבציורי הכדים העתיקים מאזור הים האגאי.

הוקסמנו מיופיין ועדינותן ומשיריהן הענוגים, אף־על־פי שאת המילים לא הבינונו. בערבים, אחרי העבודה, הן שרו בבלוק שלהן ואנחנו מתגנבות, כורעות על הברכיים מתחת לחלונן ומאזינות. הן שרו שיר באיטלקית על "מאמה". השיר ריגש אותנו עד דמעות. לאף־אחת מאיתנו כבר לא היתה אמא. תוחלת חייהן של היווניות בבירקנאו היתה קצרה. האקלים הקשה של פולין גדע אותן מהר. הן נבלו כמו פרחים המועברים לסביבה לא טבעית. הן דעכו ועימן שירתן. רבים נעלמו בארץ שכוחת־אל זו, אבל את הבנות היווניות זכרנו במיוחד. אולי בגלל היותן כה ענוגות, יפות, בעלות עיניים מלוכסנות מעט, וצבע עור שחום; נשאר אחריהן השיר 'מאמה' והזיתים השחורים שהביאו בכמויות גדולות ותקופה ארוכה היו מרכיב חשוב של תזונתנו הדלה. הביטוי שלהן 'קלֶפסי־קלפסי' שמשמעותו לגנוב־לסחוב־לארגן, נכנס לסלנג של המחנה.

באושוויץ, דווקא בתוך הגיהינום ועל סף המוות היומיומי, קרו לי הדברים היפים ביותר, לי, היהודיה מפולין. אלה היו הקשרים האנושיים עם בני עמים אחרים. לראשונה בחיי הרגשתי שווה לכולם. לא עוד "פארשיבה ז'ידובקה" (יהודיה מזוהמת). הייתי חֲברה בתא מחתרתי והוא חלק מרשת בינלאומית שהתפרסה על פני כל קונצרן המוות אושוויץ. התא הראשי היה במחנה־האם אושוויץ. דווקא במקום שהגזענות הגיעה למיצויה האכזרי ביותר, הטוטלי ביותר, הוקם ארגון של נציגי כל העמים באירופה, ובו נציגיו של העם הגרמני ושל העם היהודי. את הרשת אירגנו הקומוניסטים, בעיקר הקומוניסטים הגרמנים, שנכלאו במחנות־הריכוז מאז עליית היטלר לשלטון ב־1933. הם היו האסירים הראשונים באושוויץ וכאסירים פוליטיים גרמנים היתה להם השפעה במחנה. אמנם היו במחנה גם אסירים גרמנים פליליים בעלי ותק, ובתחילה היה השלטון הפנימי בידיהם והם הכתיבו את הנהלים הפנימיים, אבל במרוצת הזמן הצליחו הפוליטיים לגבור עליהם ולהשליט סדר אחר, אנושי יותר, בין האסירים לבין עצמם. הרשת המחתרתית נרקמה על־ידי חברי המפלגות הקומוניסטיות באירופה, על סמך היכרויות תנועתיות ואישיות מלפני

המלחמה.

בכל מחנה הוקם תא גדול, שנקרא 'קבוצה' ובראשה עמד אדם שנבחר על ידי הקבוצה המובילה ברשת, לפי מעמדו במפלגה בעבר. הבחירה באחראי לתא היתה גם קשורה בהשכלתו, אישיותו ויכולת השפעתו. כל תא פעל במחנה שלו באופן אוטונומי, אך ההחלטות החשובות נתקבלו בתא המרכזי והועברו לכל התאים המקומיים באמצעות קַשרים. אלה היו בעיקר חשמלאים, עובדי ביוב ומתקני גגות – אסירים שבגלל עבודתם היו ניידים ויכלו להכנס לכל המחנות.

צירוף חברים חדשים לתא נעשה לפי היכרויות מלפני המלחמה או לפי המלצות של ותיקי המפלגה על אנשים אותם הכירו במחנה, את השקפותיהם, התנהגותם המוסרית ונכונותם לעזור לזולת. מחבר מחתרת נדרשה רמה מוסרית ויחס אנושי לאסירים. לא התקבלו אנשים שבתוקף תפקידם במחנה התעללו באחרים.

ישנתי ב"קוֹיָה" (דרגש) אחת עם לאה, יהודיה שהגיעה מפאריס. היא היתה חברה בפ.ק.פ. (המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית) בארץ־ישראל לשם הגיעה מפולין וגורשה לצרפת על־ידי השלטונות המנדטוריים. עבדתי יחד עם לאה, החזקנו יחד את מנות הלחם הזעומות שלנו, התיידדנו ועזרנו זו לזו. מהשיחות שניהלנו ידעה לאה את השקפת עולמי. הכירה אותי והבחינה בנכונותי לעזור לזולת. היא היתה קשורה עם הקומוניסטיות הצרפתיות. היתה זו קבוצה של נשים יהודיות ממוצא פולני, פרולטרי, שהיגרו לצרפת בשנות השלושים ושם הצטרפו למפלגה הקומוניסטית. לאה המליצה עלי בפניהן כראויה להתקבל לתא המחתרתי.

בטרם צורפתי לתא שכלל חברות מפלגה ותיקות, באה אלי מאשה שֶפֶּטֶר, ראש התא. היא נבדלה מיתר החברות בהשכלתה הגבוהה ובנסיונה הפוליטי. לאחר שיחה בינינו התקבלתי, יחד עם אסתר יופה מגרודנו, שהיתה חברה בקומסומול בתקופת הכיבוש הרוסי במזרח פולין. שתינו היינו הצעירות והנועזות ביותר בקבוצה ולכן הטילו עלינו לעתים קרובות משימות שונות כגון העברת ידיעות ממחנה הנשים A למחנה הנשים B או חלוקת תרופות לנשים חולות. חברי המחתרת ממחנה הגברים היו מבריחים תרופות וזריקות למחנה שלנו ואנחנו חילקנו אותן בין החולות.

המחתרת הכינה אותנו נפשית למרד שאמור היה לפרוץ ברגע ששלטונות המחנה יעמדו לחסל אותו. לפי התחזית שלנו זה עשוי היה להתרחש בהתקרב החזית הרוסית. אך לא כך היה במציאות. בסתיו 1944 נעצר הצבא האדום במרחק רב מהמחנה ולא יכול היה להגיש לנו עזרה אילו מרדנו. במקרה של בריחה לא היינו מספיקים להגיע לחזית הרוסית. בינתיים התחילו להישלח מהמחנה טרנספורטים של אסירים לבתי־חרושת בגרמניה. שם נוצר מחסור בעובדים עקב גיוס כללי לצבא. הראשונים נשלחו האסירים הגרמנים, הרוסים והפולנים, בהם ראו

שלטונות המחנה, ובצדק, אלמנט מסוכן העשוי לארגן התנגדות ולעמוד בראשה. במחנה נשארו בעיקר אסירים יהודים.

את יום מהפכת אוקטובר חגגנו בשנת 1944 בצריף של ה"רוויר" שעמד קרוב לשער של מחנה הנשים. היינו קבוצה בינלאומית של נשים מכל אירופה. הדמות הדומיננטית היתה אורלי, הממונה על ה"רוויר" מטעם מיפקדת המחנה, קומוניסטית ותיקה מגרמניה. משנת 1933 היתה כלואה במחנות ריכוז. שרנו שירים מהפכניים בשפות שונות. ביידיש שרנו את השיר "אויף די באריקאדן וועלן מיר זיד באגעגנען" (עלי בריקדות ניפגש), שיר מהפכני שלמדנו ממאשה "הקטנה" (להבדיל ממאשה שפֶטֶר המבוגרת יותר), שהגיעה ממיידאנק לבירקנאו בקיץ 1943. היא היתה חבֵרת "דרור" בגיטו וארשה ומשם שולחה למיידאנק עם דיכוי המרד. היא סיפרה לנו על הגיטו ועל המרד. היתה זו פגישה נפלאה שביטאה אחוות־עמים. לכולנו היתה תחושה שהחֵרות קרובה. אף־על־פי שכל העת ארב לנו המוות, לא היתה זו פגישה של מדוכאות.

אווה פלדנקרייז בביקורה במחנה בירקנאו, ליד הדרגש עליו ישנה

Eva Feldenkreiz during her visit to Birkenau concentration camp facing the bunk she slept on when she was an inmate of the camp

בין אנשי הזונדרקומאנדו שעסקו בשריפת הגופות בכיבשנים היתה גם קבוצת צעירים שהשתייכו למחתרת הבינלאומית באושוויץ. היה להם חלק באירגון ההתקוממות ופיצוץ הקרמטוריום. הם שיערו שיוכלו לשלב את ההתקוממות של הזונדרקומאנדו בהתקוממות הכללית. מנהיגי המחתרת חשבו שעדיין השעה לא בשלה למרידה, משום שהצבא האדום עדיין רחוק. כאשר הופסקה פעולת הקרמטוריום ואנשי הזונדרקומאנדו ידעו שאין בהם עוד צורך והגיעה שעתם למות, הם עמדו על דעתם שזהו העיתוי המתאים להתקוממות. ואז זה קרה.

אנשי הזונדרקומאנדו פוצצו כיבשן ותוך מנוסתם חתכו את חוטי החשמל של מחנה הנשים B הסמוך לקרמטוריום. הם צעקו לעבר הנשים: "מיידלעך אנטלויפטו!" (בנות, נוסו). הנשים לא רצו, כי לא היה לאן לרוץ. מרד הזונדרקומאנדו דוכא.

מהמזרח לא הגיעו עוד טרנספורטים לאושוויץ כי הרוסים כבשו את הונגריה. לא־עוד שריפת יהודים בכיבשנים, לא־עוד לשונות־אש מתפתלות ועולות לשמים בלילות.

במחצית השניה של 1944 התחלתי לחשוב על בריחה. ידעתי שבריחה מאושוויץ היא דבר בלתי־אפשרי ובכל זאת מחשבה זו לא הניחה לי. כאשר החלו להישלח טרנספורטים לגרמניה החלטתי "להתנדב". חשבתי שבגרמניה אוכל אולי לברוח, ואולי אצליח לקפוץ מהרכבת בדרך לשם. אך את תכנית הבריחה מימשתי מאוחר יותר ובדרך שונה מזו שדמיינתי. התחושה שהקץ מתקרב היתה עמוקה. חשנו זאת ביחסם של הגרמנים כלפינו, בחוסר־הבטחון שלהם ואף בידיעות מהרדיו והעתונות הגרמנית שהגיעו אלינו. אמנם אנו היהודים חשבנו, שנהיה קרבנות של "תמות נפשי עם פלישתים" – וזה היה מחוייב ההגיון – אבל כל אחד בלבו ראה את עצמו חי. אני לא אמות, כך הרגשתי, ואני בטוחה שכך גם הרגישו כל אלה שלא זכו להגיע ליום השיחרור.

כל יום אחרי העבודה שפשפתי את גב המעיל בסבון ובמברשת בנסיון למחוק עד־כמה שאפשר את הצלב האדום, שלפיו ניתן לזהות אותנו כעצירים, מה שהכביד על בריחה. בשפשוף הצלב המשכתי גם במחנה צילרטאל אליו הובאתי בטרנספורט. שם הפיקוח לא היה חמור ואיש לא שם לב שהצלב על מעילי נעלם כליל. בימים האחרונים באושוויץ פניתי למאשה, ראש "הקבוצה" שלנו וביקשתי ממנה רשות לצאת לגרמניה וזו ניתנה לי, כי רעיון המרד בוטל מאליו. יום לפני יציאתי לגרמניה פנתה אלי מאשה ואמרה: "השתדלי בכל מקום ובכל הזדמנות לספר על אושוויץ כדי שהעולם יידע". ואמנם במחנה צילרטאל פעלתי ברוח זו, כי זה היה גם הצורך הפנימי שלי. לכל האסירים היהודים היו הרצון והרגשת החובה להעביר את המידע על השואה לעולם החופשי, למען יידעו. לא יכולנו לחכות לסיום המלחמה, כי חששנו שמא לא נישאר בחיים, והעולם לא

יידע את האמת.

בנובמבר 1944 יצאתי מאושוויץ לשלזיה התחתית יחד עם עוד 400 אסירות יהודיות. העיקר בעיני היה שאני יוצאת ממחנה זה. גם אם עתידי אינו ידוע, גם אם אֲסָפה הרי זה נס שאני, היהודיה, יוצאת מאושוויץ בעודי בחיים לאחר 650 ימים ולילות בצל הכיבשנים, מלאי זוועות, יאוש, דיכאון, אבל גם פעילות, חברוּת, ידידות, עזרה הדדית, נעורים – כן, נעורים! – ותקווה.

נכנסתי לקרון עם תרמיל קטן, ובלבי הרגשת שיחרור. הייתי מודעת לסיכוי להישרד. רציתי מאוד לחיות.

במחנה צילרטאל היו כ־100 יהודיות צעירות משלזיה העילית, שנשלחו ב־1941 לעבוד שם. כולן עבדו בבית־חרושת לאריגה ולטוויית חוטים, גם אנחנו החדשות עבדנו שם. כמה מטרים מהצריף שלנו נמצא מחנה של שבויי־מלחמה איטלקים. אלה גילו כלפינו יחס של אחים טוֹבים. בזמן העבודה בבית־החרושת מילאתי בדביקות רבה את התפקיד שהטילה עלי מאשה. בעת העבודה ליד המכונות נהגתי לספר על אושוויץ, לכל פועל גרמני (כולם היו זקנים, מעבר לגיל הגיוס), לכל פועלת גרמניה וגם לשבויי־מלחמה. הייתי מספרת־לוחשת, כדי שהמפקחות לא ישמעו את דברי. הפועלים הגרמנים האזינו לסיפורי ושתקו. הם לא נראו מופתעים. באמצעות איסר רייכמן,* שבוי־מלחמה צרפתי ממוצא יהודי, העברתי בכתב על נייר טואלט (לא היה לי נייר אחר במחנה) את העדות שלי על אושוויץ אל העתונאי הקומוניסט מפאריס פייר אוניק, גם הוא שבוי־מלחמה. היצר הזה לספר לעולם כדי שיידע, או, ליתר דיוק, הפחד שמא העולם לא יידע את האמת, לא הירפה ממני.

כעבור כמה חודשים, בפברואר או מארס 1945, הוציאו אותנו, כ־500 נשים למסע רגלי ליעד בלתי ידוע. הייתי בטוחה שמובילים אותנו להשמדה. הצעידו אותנו לעבר ריזֶנגֶבירגֶה, ההרים שבין גרמניה לצ׳כוסלובקיה. צעדתי יחד עם חברתי לידקה בת סוסנובייץ. לפני שיצאנו לדרך התקרב לגדר המחנה השבוי האיטלקי פראנקו סאבויה, סטודנט לרפואה לשעבר, והשליך לעברנו גזר ובקבוק חומץ. החומץ טוב לחולשה ומעורר מעילפון, משהו כמו ואלריאן. צעדנו עשרות קילומטרים, סחבנו כסוסים עגלות עמוסות בחפציהן של נשות האס־אס. בלילות חנינו, אכלנו משהו ונחנו, ולמחרת המשכנו לצעוד.

באחד הלילות הקרים חנינו בחצר בית־הסוהר בעיר־הקיט היפהפייה פלינצברג שבה נהג שופן לנגן בקונצרטים. לידקה ואני החלטנו לברוח. טיפסנו מעל לגדר בית־הסוהר וברחנו לעבר ההרים. כל הלילה טיפסנו

---

* איסר רייכמן נמצא באותה עת במחנה שבויים בעיירה שמידֶבֶרג, כ־7 ק״מ מצילרטאל. הוא הצליח מדי יום א׳ להגיע לסביבת המחנה שלנו ושם ליד הגדר שוחח בהסתר עם אחדות מהאסירות הוותיקות ואף נהג להשליך לעברן דבר אוכל.

בהרים, בשלג ובקור. לי היו נעלי סקי, שקיבלתי בבירקנאו מחברה שעבדה שם בקומנדו "קנדה". אבל ללידקה היו רק קבקבי עץ פתוחים. הגענו לפיסגת ההר ונערכנו ללינת־לילה על גבי השלג. למחרת, היה זה יום ראשון, שמענו את פעמוני כנסייה מצלצלים והתחלנו במסע לעבר העיר ומשם חזרה אל סביבת מחנה צילרטאל. אחרי המלחמה נודע לי, שכל הנשים הגיעו בשלום לצ׳כוסלובקיה, ולאחר זמן קצר שיחרר אותן הצבא האדום. לעומת זאת לנו עוד נכונו תלאות רבות.

הגענו לעיירה שמידֶברג, כ־8 ק"מ מצילרטאל. ידענו שיש שם מחנה של שבויי־מלחמה צרפתים, וביניהם היהודי רייכמן. באחד הרחובות עקבנו אחרי קבוצת שבויים צרפתים. הם הלכו ואנחנו בעקבותיהם. אמרתי בצרפתית בקול רם: "אנחנו יהודיות". השבויים הופתעו ותדהמה ניכרה בפניהם בפנותם אלינו. הוספתי ואמרתי: "רייכמן". הם רמזו לנו שנלך אחריהם. הביאו אותנו לחורשה ואמרו לנו לחכות. הופיע רייכמן, נדהם ונפעם. הוא הביא לנו אוכל ושאל מהן תוכניותינו. כששמע שאנחנו רוצות להגיע לביתה של הפועלת אֶלזה שפילר, האישה טובת הלב, שעזרה רבות ליהודיות איתן עבדה יחד בבית החרושת, הבטיח לעזור לנו והלך. כעבור זמן קצר חזר יחד עם גרמניה צעירה וזו לקחה אותנו לביתה. נתנה לנו לאכול ואיפשרה להתרחץ ולהתנקות מהכינים. היינו בביתה ימים אחדים. החלטנו שלידקה, בגלל חזותה ה"שמית", תישאר בינתיים בשמידברג, ואילו אני אצא לצילרטאל, לביתה של גב׳ שפילר שאת כתובתה לא ידעתי. המארחת נתנה לי לבוש של "נערות היטלר" ובתחפושת זו יצאתי לדרך.

הלכתי ברגל 8 קילומטרים. לפנות־ערב הגעתי למחנה של שבויי־המלחמה האיטלקים. הם הסתירו אותי בצריף ריק. כל הלילה ישבו איתי, בישלו בשר שסחבו מבתי האיכרים שבסביבה והאכילו אותי לשובע. האיטלקים הנפלאים האלה!

למחרת יצאתי יחד עם פרַאנקו סאבויה לכפר קווירל, אל ביתה של גב׳ שפילר. הוא הכיר אותה מבית־החרושת וקיבל את כתובתה משבויי־מלחמה צרפתי. באמצע הדרך ניגש אלינו שוטר גרמני וציווה על פראנקו לשוב לצילרטאל (נאסר על השבויים לצאת מהעיר), ואלי פנה באדיבות ואמר: "ואת, העלמה, רשאית ללכת."

גב׳ שפילר היתה בבית כי בגלל מחסור בפחם שבת בית־החרושת. היא קיבלה אותי בחמימות ובשמחה והסכימה לתת לנו מיקלט בביתה. סיכמנו שהיא תציג אותנו כפליטות גרמניות מפולין שנמלטו לגרמניה מפחד הצבא האדום המתקדם והולך. כעבור יומיים הבאתי את לידקה לשם. בשבועות הראשונים נהנינו מחופש יחסי, טיילנו בכפר ושוחחנו עם השכנים. הגרמנית שלנו לא עוררה חשדות, שהרי התחנכנו בפולין ולא בגרמניה. באחד מימי ראשון, כאשר הבית היה מחומם, לבשתי חולצה עם

שרוולים קצרים. פתאום פנתה אלי אורחת של גב' שפילר, חברתה מבית־החרושת ובסלנג שלזי הדומה ליידיש שאלה: "מה זה?" והצביעה על המיספר המקועקע בזרועי. בה־בשניה עניתי לה: "החתן שלי הלך לחזית, רציתי לזכור את התאריך שבו נפרדנו וקעקעתי אותו בעור זרועי". היא היתה פתיה וההסבר שלי סיפק אותה.

לגב' שפילר לא היה די מזון בשבילנו. שבויי המלחמה האיטלקים פראטי ג'וזפה, שוליה של סנדלר, וגם ויטו, סבל מטרייאסטה, נרתמו למיבצע אספקת מזון לשתי ה"הֶבְּרֶאוֹת" המסתתרות. הם סחבו אוכל מבתי האיכרים והביאו אותו לביתנו, או שלחו באמצעות גב' שפילר, שהיתה נפגשת עימם בחורשה סמוכה לכפר. את פראנקו סאבויה לא ראיתי מאז אותה פגישה בצריף. הוא הועבר למחנה אחר, הרחק מצילרטאל. אחרי המלחמה, בתשובה למכתבי, הודיעה לי אמו בגרמנית, שהוא מת ממחלת השחפת. במכתבה היא הביעה תקווה שלא תהיינה עוד מלחמות והאנושות לא תדע עוד סבל כמונו.

בין אלה שהגישו לנו עזרה היה גם פועל פולני לוציאן שעבד אצל איכר בשכנותנו. גם הוא סחב בשבילנו מזון והיה מבקר אצלנו בערבים. הוא היה כבד־תנועה ופרימיטיבי. התבדחנו לא־מעט על חשבונו, אך חיבבנו אותו. גם שבויי־המלחמה הצרפתים שבצילרטאל שלחו לנו מדי פעם חבילה. יום אחד קיבלנו מהם חבילה ארוזה בהרבה נייר ובצורה אלגנטית וכשהצלחנו סוף־סוף להגיע לתוכן החבילה, מצאנו בה כמה תפוחי אדמה.

לקראת סוף המלחמה הוצאו כל השבויים מצילרטאל, ואז נאלצה גב' שפילר לדאוג בעצמה למזון בשבילנו. בימי ראשון היתה מאכילה אותנו בבשר טעים ורק לאחר המלחמה גילתה לנו שהיה זה בשר חתולים.

הכול התנהל כשורה עד שבאחד הימים פנו השכנים אל גב' שפילר ואמרו לה: "שתי הבחורות בביתך חשודות בעינינו. סלקי אותן מייד או שניאלץ להלשין עליך, ולא היינו רוצים לעשות זאת." היא ענתה: "אסלק אותן מייד." אך היא לא עשתה כדרישתם, אלא הכניסה אותנו לחדר־השינה הקטן, הורתה לנו לשכב תמיד במיטת בעלה, שהיה בחזית אותה עת, כדי שלא יישמעו צעדים רבים מדי בבית. היא הכניסה לחדר דלי לעשיית הצרכים וכיסתה אותו בשק לח. בלילות היתה מרוקנת את הדלי בבית־שימוש שבחצר, כי בדירה לא היו שירותים. כדי לשכנע את השכנים שאין איש בביתה, היתה גב' שפילר נוסעת מדי־פעם אל אחותה הגרה בכפר סמוך.

כך נמשך הדבר כשישה שבועות. שכבנו יחד במיטה ושוחחנו בלחש אבל את רוב זמננו הקדשנו לכתיבת יומנים. "שפילרובה" – כך כינינו אותה בינינו לבין עצמנו – סיפקה לנו מחברות ישנות או פנקסים מבית־החרושת. היומן שלי שמור אצלי עד היום. בלילות נצמדנו למקלט הרדיו והאזננו לחדשות, בעיקר לבי.בי.סי. וכך שמענו על שיחרור מחנות־הריכוז.

באחד הלילות שמענו בשפה הפולנית הודעה שהרב כהנא עומד לנאום. וכך אמר הרב: "אל החיילים היהודים בצבא הפולני, הערב, ערב חג־הפסח..." פרצנו בבכי. חשבנו שאנו נשארנו היהודים היחידים באירופה. החופש היה קרוב, אפשר היה לחוש בו. אבל ידענו שמשהו יכול לקרות לנו אפילו ברגע האחרון.

באפריל 1945, היה זה בשבת, שכבנו כרגיל במיטה. גב' שפילר נסעה כהרגלה אל אחותה. מהרחוב הגיעו אלינו קולות שירה באיטלקית. דרך החלון הפתוח נזרקה אבן קטנה לחדרנו. הרמתי אותה. היה צמוד אליה פתק: "לַה גֶרה אֶה פיניטַה!" (המלחמה נגמרה!). נשארנו עוד ספונות בחדר, אך כבר לא הקפדנו על חשאיות, אלא קיפצנו ודילגנו מרוב שמחה ואושר.

כשחזרה גב' שפילר הביתה מיהר אליה אחד השכנים ושאל אם היא יודעת שֵשדים מרקדים בביתה...

למחרת הגיעו הרוסים. שוחררנו.

★

אחר המלחמה סופחה שלזיה התחתית לפולין ובגבולותיה – גם העיירה צילרטאל וסביבתה. שפילרובה שלנו, ככל הגרמנים בני המקום, נאלצה לעבור לגרמניה המערבית. היא התיישבה בעיירה וולפֶנביטל, שם ביקרתי אצלה בשנת 1965. בעלה נפל בחזית הרוסית.

פסלה פנצ׳ינה
בת דבורה ונתן טרופה

נולדתי בקלימונטוב בשנת 1914. גרתי עם משפחתי בסאנדומייז׳ עד שנת 1942. בבעלותנו היתה טחנת־קמח. ב־1941 נאסר בעלי יוסף, משום שסיפק לאוכלוסיה קמח יותר מן המותר לפי הצו של שלטונות הצבא הגרמני. פניתי לאשתו של ה"טרויהנדר"* שהיה ממונה גם על הטחנה שלנו וביקשתי שתעיד לטובת בעלי. בגלל התערבות זו שלי הוכיתי ונאסרתי על־ידי אנשי הז׳נדארמריה. ישבתי בבית־הסוהר חמישה ימים ובעלי ישב שנה.

ב־10 באוקטובר 1942 אסרו אנשי הגסטאפו את אחי, ברוך טרופה, עם שני יהודים מסאנדומייז׳. מאז לא ראיתי אותו עוד. מאוחר יותר נודע לי שצירפו אותו לטרנספורט של יהודים מאוסטרובייץ. הייתי מדוכאה מאוד ובעלי ניסה להשפיע עלי שאעזוב את סאנדומייז׳ לאחר שנמסור את בתנו דאנוסיה למשפחת המהנדס פילאט, אנשים הגונים מאוד שהגישו עזרה ליהודים. הסכמתי. הבטחתי למשפחת פילאט מחצית מרכושנו וגם כסף מזומן. אבל הילדה התחילה לבכות, ולכן ויתרתי על הרעיון ולא מסרתי אותה לפולנים. ב־600 זלוטי השגתי תעודות־לידה נוצריות לעצמי, לבתי ולבעלי. על סמך תעודות־הלידה האלה השגנו תעודות־זהות מזוייפות של אישה לא נשואה עם ילדה ושל רווק – שם משפחתה של בתי היה שונה מזה של אביה.

בעלי הציע שאעזוב את העיר עם הבת והוא עצמו התכוון להצטרף למחנה "מטאן" שבסביבת העיר. הוא רצה לדחות את יציאתו לצד הארי והבטיח שיטפל באשת אחי שנאסר ובילדיה. משסירבתי לעזוב אותו הסכים להצטרף אלי. התקשרנו לאוקראיני בשם קורילנו מהעיר רוזבאדוב

---

* המפקח מטעם השלטונות על מפעלים וחנויות של יהודים.

שהיתה לו ארוסה יהודיה. הוא אמור היה ללוות אותנו ביציאתנו מסאנדומייז׳. מאוחר יותר הוא העמיד פנים שהוא איש גסטאפו וסחט כספים ממני ומארוסתו. תמורת סכום גדול הוא ליווה אותנו לקראקוב, אבל לא יכולנו לשהות שם זמן רב. בעלי נותח על־ידי רופא שקורילנו הביא אליו. הוא סבל מאוד. תוצאת הניתוח לא היתה משביעה רצון: הוא נשאר יהודי כפי שהיה.

בקראקוב שרר אי־שקט. מאחר שתעודותינו המזוייפות לא היו די טובות, לא נשארנו שם ועברנו לווייליצ׳קה, לביתה של האלינה, גיסתו של קורילנו. האלינה אמנם היתה אשה אינטליגנטית, אבל רעה באופיה. היא גנבה ממני כל מיני חפצים ואני נאלצתי לעבור על זה בשתיקה. הייתי רשומה כדיירת שלה ונהגתי ללכת איתה לכנסייה. בעלי לא נרשם ברישום התושבים והסתתר בדירה. האלינה ערכה לי היכרות עם מזכיר בית־המשפט המקומי יאנק דראטיק ותמורת 90,000 זלוטי השיג לי ולדאנוסיה תעודות־זהות אמיתיות שהיו רשומות בעירייה על־סמך תעודות־לידה שלנו. גרנו אצל האלינה כחצי שנה. מדי חודש שילמנו לה 10,000 זלוטי. בהתחלה היה יחסה כלפינו הוגן, אבל במשך הזמן דרשה סכומי כסף גדולים יותר ואף החלה מצמצמת את מנות־האוכל שלנו. בסופו של דבר תבעה מאיתנו חצי מיליון זלוטי באיום שתסגיר אותנו לז׳נדארמריה.

בינתיים התיידדנו עם דראטיק. הוא היה מחליף את מטבע־החוץ שברשותנו לכסף פולני, דבר שהביא לו הכנסה יפה. בגלל המריבות בינו לבין האלינה על רקע התחרותם על הכספים אשר קיבלו מאיתנו, הוא לקח אותנו לביתו בניגוד לרצונה. קרישה בתה של האלינה הלכה לבעלת־הבית בו התגורר דראטיק עם משפחתו והלשינה שהוא מחזיק יהודים בדירתו. בעלת־הבית צעקה בפרוזדור, שאם לא יסולקו היהודים מייד, היא תודיע לז׳נדארמריה..

אחיו של דראטיק עבד כמנהל אחוזה אצל ליזה שיידהאואר, גרמניה במוצאה, וניהל עימה בסתר רומן שהביא לערעור היחסים בינה לבין בעלה הפולני ד״ר יאניק. דראטיק המליץ עלי לפני בעלת־האחוזה, והציג אותי כבת־דוד שלו. מובן שהוא קיבל ממני סכום כסף גדול תמורת זאת. התקבלתי כמנהלת משק־הבית באחוזה.

בהיותנו עדיין בווייליצ׳קה, פחדה האלינה להחזיק את בעלי בביתה, ולא הועילו סכומי הכסף הרבים שסחטה מאיתנו. אז נזכרתי במכר פולני בשם זבילסקי שגר בקיילצה וביקשתי ממנו במיברק להגיע אלינו. במקומו הגיעה אשתו, אשה נאה ממוצא גרמני. היא לקחה את בעלי אליה לקיילצה והתייחסה אליו כאל בנה וגם הבטיחה להעביר אותי עם ילדתי אליהם. בעלי כתב לי, כי הוא חי בתנאים טובים ומכין דירה בשבילי ובשביל בתנו. לפני שעזבנו את סאנדומייז׳ הפקדנו כספים אצל בעל־אחוזה בסביבת העיר. ביקשתיו עתה במכתב שישלח את הכסף לבעלי

לכתובת של משפחת זבילסקי. כשנודע לזבילסקי על הכסף האמור להגיע, דרש מבעלי שיסתלק מביתו, כי שהותו מסכנת את משפחתו. נראה שהוא רצה בכסף הזה.

במשך כמה ימים לא היתה לי ידיעה מבעלי. קיבלתי ממנו מכתב כשכבר הייתי בביתו של דראטיק. הוא הודיע לי שהוא נוסע לוואראשה, כי אינו יכול להישאר עוד אצל משפחת זבילסקי. כעבור כמה ימים שלח לי מיברק ובו ביקש שאשלח אליו את דראטיק עם כסף. הבנתי שמשהו קרה לו, כי ידעתי שיש לו 450 דולר ושני שעוני־זהב. בלי לדעת את מקום הימצאו שלחתי את דראטיק לווארשה, ובדואר המרכזי הוא מצא את כתובת בעלי, שולח המיברק. כשהגיע דראטיק אל בעלי, הוא סיפר לו את קורותיו בדרכו מקיילצה לווארשה. בתחנת־הרכבת ליד וארשה עצרו אותו אנשי ז׳נדארמריה כי תעודותיו לא מצאו חן בעיניהם. הם ערכו חיפוש בבגדיו, מצאו את הדולרים ואת השעונים, אבל כשיצאו לרגע מן החדר חטף בעלי את תעודותיו שהיו מונחות על השולחן וקפץ דרך החלון החוצה. וכך בלי כסף נכנס לרכבת אחרת ונסע לווארשה. הוא ניגש לפונדק ואמר שנשאר בלי פרוטה, כי בדרך שדדו אותו, אבל הוא עומד לשלוח מיברק לאשתו ולבקש ממנה שתשלח לו כסף. משרתת בפונדק כיבדה אותו במרק חם, הלוותה לו שלושים זלוטי ואמרה: ״כשיהיה לך, תחזיר לי.״ הוא אכל את המרק ועייף מהתלאות נרדם. בשתיים בלילה באו שוטרים פולנים לבדוק את תעודותיהם של אורחי הפונדק. לאחר שבדקו את תעודות בעלי אמרו לו: ״אם כבר זייפת תעודות, יכולת לעשות את זה טוב יותר. אילו פנית אלינו, היינו עוזרים לך.״ אמרו לו להתלבש ולהתלוות אליהם, כי הם מביאים אותו לידי הז׳נדארמריה הגרמנית ושם יטפלו בו כרצונם.

בעלי התלבש והלך איתם. בדרך ניסה לברוח והם פתחו ביריות. אחד השוטרים ניסה לתפוס אותו, אבל הוא התחמק מאחיזתו, אך שער החצר היה סגור והוא לא יכול היה לצאת. השוטרים אמרו לו: ״היום או מחר יירו בך״. אז בעלי אמר להם כי היה רוצה ולו עוד פעם אחת לראות את אשתו ואת ילדתו. הוא התחיל לדבר אל מצפונם: אולי גם להם יש אישה וילדים. הוא הוסיף ואמר שאם יהיה צורך להילחם בגרמנים, גם הוא ייצא לקרב ומהסגרתו לגרמנים לא יפיקו שום תועלת. הם התייעצו ביניהם ואמרו שהוא חופשי ללכת לדרכו. אך הוא אמר להם שאין לו לאן לפנות ללא פרוטה בכיס. לבסוף החזירו אותו לפונדק ואמרו שהיתה טעות ואפילו ביקשו שיורשה לו ללון שם.

בעלי חזר עם דראטיק לוויליצ׳קה. האלינה הסכימה לקבל אותו בתנאי שאמסור לה את כל תכשיטי. נתתי לה מחרוזת פנינים יקרה ובעלי נשאר אצלה עוד תקופה קצרה, אך בסופו של דבר אילצה אותו לעזוב את ביתה.

בינתיים קיבלתי, כאמור, מישרה של מנהלת משק־הבית באחוזה לא־רחוק מווייליצקה והבאתי איתי לשם את בתי. בהתחלה היה מצבי טוב מאוד, כי האמינו שאני בת־דוד של דראטיק. לי ולבתי הוקצה חדר נפרד וגם אכלנו ליד שולחן אחד עם בעלי־האחוזה גב׳ שיידהאואר (שמוצאה היה מיאגנדורף שבסודטים). אביה, אלוף בדימוס, טיפוס איום ובעלה הפולני, ד״ר יאניק. דראטיק, מנהל האחוזה ומאהבה של הגברת, נאסר על־ידי הגסטאפו בעוון פעילותו המחתרתית והיא רצתה להתפייס עם בעלה. היא התייחסה אלי יפה, כי היתה מעוניינת שאעזור לה בכך.

בינתיים התמנה מנהל־אחוזה חדש, המהנדס לשנייביץ׳, אדם קשיש שגילה יחס של חיבה כלפי וכלפי בתי. אני חושבת שהוא ידע כי אני יהודיה. עד־אז חששתי להירשם במשטרה. סיפרתי ללשנייביץ׳ כי ברחתי מווייליצ׳קה, לפי שרצו לשלוח אותי לעבודת־כפייה בגרמניה ולכן אני גם חוששת לגשת למשטרה. ביקשתי ממנו לעשות זאת במקומי. הוא הסכים ועודד אותי במלים טובות: ״אל תדאגי, הרימי ראש!״ הוא רשם אותי במשטרה. העובדה שאני אישה בלתי־נשואה עם ילדה הפליאה אותו.

באותו זמן העביר דראטיק את בעלי מביתה של האלינה למשפחת איכרים שהכיר. ראש המשפחה ידע שבעלי יהודי, קיבל ממנו הרבה כסף, אך קימץ בכלכלתו. בעלי נכנס לדיכאון והירבה לבכות. דראטיק העביר אותו למקום טוב יותר בכפר ושם החלים מדיכאונו. דראטיק גם הביא לכפר את אחותו של בעלי, בעלה ובתה ודאג למקום־מגורים זמני בשבילם. גיסתי נדדה מכפר לכפר וחיפשה מקום קבוע לה ולבני משפחתה. באחד הכפרים מצאה אישה עניה, קובאלצ׳יק שמה, שהסכימה לקבל את הילדה, ואף החזיקה אותה עד לשיחרור והתייחסה אליה כאל בתה. בכפר אחר קיבלה גיסתי עבודה כמשרתת אצל מורה ולאחר זמן הביאה לשם גם את בעלה. המורה ידעה על מוצאם ודאגה לתעודות אריות עבורם. היה להם טוב במשפחה הזאת, אבל לאחר־מכן הם עברו למקום אחר יחד עם בעלי. אני לא ידעתי דבר על כך.

ב־29 בנובמבר 1944, לאחר שלא ראיתי את בעלי כשנה וחצי, נסעתי עם בתי לבית המורה שבכפר. להפתעתי לא מצאתי שם את בעלי. המורה סיפרה לי שבכפר התלחשו שהיא מסתירה יהודים ולכן העבירה אותו למשפחה אחרת בכפר. המורה אירגנה את הפגישה בינינו. היא הזמינה את בעלי לביתה בלי שגילתה לו את דבר בואנו. אותי הסתירה מאחורי פרגוד ואת בתי הושיבה בפינה, שתשחק עם בתה, כדי להיווכח אם יכיר אותה. כשראה בעלי את דאנוסיה פרץ בבכי מר ואמר שפני הילדה כפני בתו, והסוודר שהיא לובשת מזכיר לו את זה שהיא לבשה. אז יצאתי מאחורי הפרגוד. הפגישה בינינו היתה נרגשת מאוד.

היינו שם יומיים. דאנוסיה ישבה כל הזמן על ברכי אביה וכינתה אותו בשם ״אדון אבא״ או ״אדון״ בלבד. שניהם בכו כל אותם הימים. בליל

אחד בדצמבר עזבנו אני ודאנוסיה את הכפר. בעלי ליווה אותנו כיברת־דרך והרגיע אותי שלא צפויה לו סכנה, כי הפרטיזנים שולטים בכפר והגרמנים חוששים לבוא לשם. הוא האמין כי נצא חיים מהמלחמה. חזרתי לאחוזה רגועה.

באחד הימים ביקר באחוזה העורך־דין ליסובסקי מסאנדומייז', ידידם של בעלי־האחוזה וגם מכרי משכבר. בהיותו בגילופין גילה לפני המסובים לשולחן, ש"הגברת סטאסיה (כלומר אני) יהודיה". הוא גם אמר שכדאי לי לחזור לסאנדומייז', כי הרוסים כבר נמצאים שם ואוכל לקבל בחזרה את כל רכושי. בעלת־האחוזה רצתה להסגיר אותי לידי השלטונות הגרמניים, אך למחרת היום, לאחר שהתפכח מן היין ששתה, הפציר בה ליסובסקי שלא תעשה זאת. הוא היה אדם הגון מאוד ורק בשיכרותו נכשל בלשונו. גם שוטר מהכפר שהיה נוכח ושמע את דברי ליסובסקי, לא הסגיר אותי למזלי. היה לי טוב בכפר וכמנהלת משק־בית יכולתי לחלק נדבות ביד רחבה לקבצנים. אני עשיתי זאת בין השאר כי חשבתי שאלה יהודים מתחזים. רציתי לחזור לסאנדומייז' המשוחררת, אבל הדרך עברה בשטח שעדיין היה בשליטת הגרמנים ולכן היה מסוכן לנסוע לשם.

כעבור זמן־מה התפייסו בעלי־האחוזה. הם ידעו על יהדותי, אך הבטיחו שלא יאונה לי כל רע בביתם. נראה שהכירו לי תודה על שעזרתי בפיוסם. באחד הימים הגיעו פרטיזנים פולנים לאחוזה. החבאתי את בעלת־האחוזה הגרמניה בעליית־הגג. הם חקרו אותי ושאלו היכן היא נמצאת ואיימו עלי בירייה למוות. החזקתי מעמד וטענתי שבראותה אותם באים ברחה בעלת־הבית ואינני יודעת לאן. בסופו של דבר השתכנעו שאני דוברת אמת ועזבו את האחוזה.

אחרי המעשה הזה היתה בעלת־האחוזה אסירת תודה לי על שהצלתי את חייה. היא אמרה שמעולם לא חשבה שיהודים מסוגלים להתנהג כך. מעליית־הגג שמעה את תשובותי לחקירת הפרטיזנים. לקראת סוף המלחמה היא עזבה את האחוזה ואני ניהלתי את כל המשק. בצוות המשרתים היו אנשי א.ק. (המחתרת הפולנית הלאומנית), אולם למזלי לא הגיעו אליהם דברי ליסובסקי על יהדותי.

הפרטיזנים היו בכפר השכן זבידניוב ורצחו שם יהודים. בינואר 1945 הם הגיעו שנית לאחוזה. קיבלתי אותם יפה והגשתי להם חלב חם. כשיצאתי החוצה להגיש חלב חם גם לפרטיזן שעמד על המשמר, ראיתי אדם זקן כבול, כורע על ברכיו וראשו חבול. נכנסתי פנימה וכולם הבחינו בחוורוני. שמעתי את הפרטיזנים אומרים שמחר מצפה להם חינגה עם היהודי. הפרטיזנים האלה הרגו יהודים שהסתתרו אצל משפחות פולניות והיו מקרים שרצחו גם את המסתירים שהשתדלו להגן על היהודים.

ב־5 בדצמבר 1944 הגיעו אנשי גסטאפו לכפר שבעלי הסתתר בו. בעלי ניסה לברוח, אבל הגרמנים תפסו אותו יחד עם אנשים אחרים וכלאו את

כולם בבית־הסוהר "מונטלופיך" בקראקוב. הם לא חשדו בו שהוא יהודי. לשאלתם מדוע חי בכפר, ענה להם שברח מווארשה מפחד הרוסים המתקרבים לעיר. הגרמנים שיחררו אותו כעבור חמישה ימים והוא הגיע אלי. מראהו היה איום. לא הייתי באותה שעה באחוזה, כי נסעתי לבוכניה. אמרו לו לחכות לי. הוא שמע מרחוק את קולה של דאנוסיה, אבל נמנע מלהתקרב אליה, שמא התנהגותה תחשוף שהוא אביה. כשחזרתי בערב הביתה ביקשתי מאחת הטבחיות שתשכן את בעלי בביתה, כי הוא פעיל־מחתרת. היא אמרה שאם אינו יהודי, היא תיקח אותו, אבל אם הוא יהודי חייו בסכנה, כי בביתה נמצאים אנשי א.ק. מאחר שלא יכולתי להשיג מקום לבעלי, ביקשתי את ד"ר יאניק בעל־האחוזה שירשה לבעלי להישאר במקום כמה ימים. הוא לא נענה לבקשתי ואף אמר שאני יכולה להסתלק יחד עם בתי.

הסתרתי את בעלי במשך יומיים בגן האחוזה. הוא לא רצה לסכן את חיי ואת חיי בתנו והחליט ללכת לכפר שכן, למשפחת איכרים שבוודאי תסתיר אותו. ב־18 בדצמבר חזר בעלי לאחוזה. כשנפרד שנית ממני ומהבת אמר שהוא חושש מחודש דצמבר, אבל אם יישאר בחיים לאחר־מכן יינצל. הוא גם אמר שאם ייהרג, הוא רוצה שאגדל את הבת ברוח יהודית, שאמכור את כל רכושנו ואסע אחרי השיחרור לארץ־ישראל. ב־31 בדצמבר 1944 בלילה הוציאו אותו פרטיזנים פולנים מבית האיכר ורצחו אותו יחד עם שבויי־מלחמה רוסים שהסתתרו בכפר.

באחד הימים הבחינה טבחית האחוזה בחור שנגזר בחולצה שקיבלה פעם מבעלת־האחוזה. היא האשימה את דאנוסיה במעשה הזה. גם בעל האחוזה ד"ר יאניק נזף בילדה וכינה אותה בשם שקרנית, כי הכחישה שעשתה זאת. הוא ציווה עליה לעזוב את האחוזה. ניסיתי להצדיק אותה ואמרתי שלא היא עשתה זאת, אבל ללא־הועיל. יצאנו החוצה בחושך ובכינו. דאנוסיה החליטה ללכת לבית המהנדס לשנייביץ'. היא נכנסה פנימה ואני צפיתי בנעשה מבעד־לחלון. היא עמדה בדלת והחלה לבכות. הוא ליטף אותה, הרגיע והציע לה אוכל, אך היא ביקשה רק דבר אחד: לישון בחדרה של אירנה בתו. אירנה השכיבה אותה במיטתה ואני חזרתי לאחוזה בלב דואב, בלי שאדע מה אעשה איתה מחר. לא יכולתי לישון ובמשך הלילה הלכתי כמה פעמים אל קירבת ביתו של לשנייביץ' להאזין אם אין בתי בוכה.

למחרת הלכתי לבקר אותה. היא שכבה במיטה עם חום גבוה. היא הצטננה, כי בעיצומו של החורף נעלה נעליים קרועות. לשנייביץ' יעץ שאקח את הילדה לאחוזה והוא ידאג שלא יזרקו אותה שוב משם. עשיתי כדבריו והשכבתי אותה במיטה המשותפת שבחדרנו. הילדה נאלצה לבקש סליחה מבעלת החולצה. בסופו של דבר התברר שמישהו אחר גזר בחיפזון בחושך חתיכה מהחולצה.

כך הגענו לסוף המלחמה. נשארתי כחודש ימים עם בתי באחוזה. חיכיתי לבעלי כי לא ידעתי שניספה. אחר־כך נודע לי הכול. הוא נרצח 17 ימים לפני השיחרור. נסעתי עם דאנוסיה לקלימונטוב עיר הולדתי. בני משפחתי מקלימונטוב כולם הוסתרו על־ידי איכרים וניצלו. גם אחותי שרדה מהמחנות. אשת אחי ברוך וילדיה הסתתרו אצל איכר בכפר רוקיטנו ליד סאנדומייז׳, אך האיכר שדד מהם את כל כספם וגירש אותם מביתו. הם חזרו למחסן־העצים שלהם בסאנדומייז׳ והממונה עליו, ונצל, הסתירם במרתף ביתו לאחר שמסרו לו את כל הונם. מדי־פעם היו מגיחים לשדה בחיפוש אחר ירק כלשהו, כי ונצל לא סיפק להם מזון. בסופו של דבר הוא דיווח עליהם לז׳נדארמים הגרמנים, ואלה באו ורצחו את כולם. זה היה ביוני 1943.

עזבנו את קלימונטוב יומיים לפני רצח שרידי היהודים שם בידי הפולנים ונסענו לסאנדומייז׳. פה נפגשנו עם גיסתי אחות בעלי ועזרתי לה בגאולת ילדתה מידי הפולניה קובאלצ׳יק. זו סירבה להחזיר את הילדה, אלא אם־כן תשלם לה שמונים ליטר וודקה (ליטר וודקה עלה 1000 זלוטי). פניתי למפקד־הצבא הרוסי והוא גילה נכונות לנסוע איתנו לכפר כדי להוציא משם את הילדה.

השפעתי על גיסתי שתנהג במתינות בפרשה זו. הזמנו את גברת קובאלצ׳יק אל עו״ד ליסובסקי, אך היא לא הופיעה. פניתי שוב למפקד שיצווה עליה בכתב להתייצב לפניו. היא הופיעה בלי הילדה.

בסוף הגענו איתה לידי הסכם, שהיא תחזיר לנו את הילדה תמורת קמח בשווי 30 אלף זלוטי. גב׳ קובאלצ׳יק הביאה את הילדה והיתה איתה כמה ימים, כי קשתה עליה הפרידה ממנה. גם הילדה לא רצתה ללכת ממנה. היא דיברה בעגה כפרית והתפללה יום־יום לאם הקדושה. ניסתה להסתתר מתחת לשולחן.

פסלה עלתה ארצה עם דאנוסיה בתה, ובכך מילאה את רצונו של בעלה המנוח.

(לפי עדות שנרשמה אחרי המלחמה בוועדה ההיסטורית בלודז׳).

שרה (שרנקה) צ׳
בת גילה וישראל מ.

אמי נספתה באקציה בעירנו סטאשוב. אני הגעתי יחד עם אבי ואחי ועם רבים מבני עירי לגיטו סאנדומייז׳ השני. הועברתי למחנה "ליציאום". אבי ואחי נשארו בגיטו.

במחנה קמנו כל בוקר בשעה 5 והסתדרנו בחוץ למיפקד. לאחר־מכן הלכנו ברגל כ־5 ק"מ למקום עבודתנו בחוות מוקושין, בגשם, בשלג ובקור. בחווה קיבלנו משהו לאכול וגם אכלנו מהירקות שעקרנו בגינה. בצהריים קיבלנו קצת מרק דליל ופירור בשר לא טרי שלא ניתן היה לאכלו. גם הלחם היה בלתי־אכיל. הגברים במחנה עבדו בכביש ולפעמים הביאו איתם מזון שקנו אצל האיכרים בסביבה.

במחנה היו כמה בחורים שברחו ממחנות אחרים או ניצלו מגירוש וכאן היו בגדר בלתי־לגליים. לאחר שנתגלו הוציאו אותם הגרמנים החוצה והעמידו מתחת לחלונות שלנו לכל הלילה. הם עמדו שם ובכו ואנחנו לא יכולנו לעזור להם. לאחר־מכן הוצאו להורג בבית־הקברות היהודי הסמוך למחנה.

באחד הימים קיבלתי אישור יציאה מן המחנה והלכתי לבקר את אבי בגיטו. לעיני נתגלה מחזה איום: רבים מאלה שרוכזו כאן – גברים, נשים וילדים – שכבו ברחוב בשלג, ללא כל כסות, ואבי ביניהם. הלכתי ברחוב ובכיתי. אינני יכולה לשכוח את המראה הזה.

מצאתי מקום־לינה לאבי. הוא היה מיסכן מאוד. אדם בן ארבעים שנראה כבן שבעים. מדי יום א׳ הובלנו לבית־המרחץ הציבורי שנמצא ליד גדר הגיטו. אפשר היה לעבור מעל הגדר ולקפוץ פנימה. כך נתאפשר לי לראות את אבי ואת אחי אחת לשבוע ולדאוג לצרכיהם. פעם נסעו כמה משומרי המחנה לסטאשוב כדי להביא משם ברזל. הורשיתי לנסוע איתם והצלחתי להביא לאבא מעיל שהשאיר אצל מכר פולני.

ב־10 בינואר 1943 התקיימה האקציה השניה בסאנדומייז׳. אבי היה בין האנשים שנכללו בטרנספורט. אחי נשלח למחנה סקארז׳יסקו. אותי השאירו בליציאום, אף־על־פי שגם ממנו צורפו אנשים לטרנספורט. אחרי האקציה, כשעמדנו יום־יום למיפקד הבוקר, שמענו יריות וזעקות של אנשים שנתפסו בבונקרים או במקומות־מחבוא אחרים והוצאו להורג בבית־הקברות. כל הזמן שמרתי על קשר עם אחי. נהגתי לשלוח לו בגדים מאלה שהמגורשים השאירו בגיטו, מזון ואפילו כסף שנשאר לי ממה שהבאתי מהבית. ידעתי שבמחנה סקארז׳יסקו שוררים תנאים קשים מאוד. באחד הימים במארס 1943 הופיע אצלנו יהודי שברח מהמחנה הזה. ממנו נודע לי שאחי כבר איננו בחיים. הוא שכב חולה כמה ימים ואחר־כך רצחו אותו. המשכתי לשלוח חבילות וכסף למחנה, לא עוד לאחי, כי אם לחברים בני עירי שהיו זקוקים לעזרה. גם בחורות אחרות ב״ליציאום״ אספו בגדים וכסף ושלחו בידי שליח פולני לחבריהן במחנה סקארז׳יסקו.

ב״ליציאום״ הכרתי את לייבצ׳יו, בעלי לעתיד. הוא היה במחנה עם שני אחיו, לוזר ומשה מאיר, הצעיר במשפחה. במשך הזמן עזב לייבצ׳יו יחד עם אחיו משה מאיר את המחנה ושניהם הסתתרו אצל פולנים בסביבה. לוזר שנשאר ב״ליציאום״ אמר לי שאנחנו צריכים לברוח ולהצטרף אליהם. ואמנם ניסינו לברוח יחד. כשהיינו בחצר תפס אותי איש אס־אס ואילו לוזר הצליח להימלט. הגרמני רצה להרוג אותי, אבל הצלחתי לשכנעו שלא עלה בדעתי לברוח, כי־אם רק לרדת קצת לחצר. הוא שיחרר אותי וכשלא ראה קפצתי מעל לגדר־תיל גבוהה אל הרחוב.

מיהרתי ישר לבית־הקברות, שם קבעתי להיפגש עם לוזר. שמעתי קול קורא בשמי ונדמה היה לי שזהו קולה של אמי. אפילו עניתי, ״כן, אמא!״ מובן שזה היה רק בדמיוני. הסתובבתי כל הלילה בבית־הקברות ולוזר לא הופיע. בשעה 4 לפנות־בוקר הבחנתי בשלושה בחורים, שגם הם ברחו מה״ליציאום״. הצטרפתי אליהם ויחד הלכנו לבית של פולניה שאיתה היה להם קשר. שהינו אצלה יומיים.

בינתיים חזר אחד הבחורים ל״ליציאום״ ושלחתי איתו מכתב אל שוטר יהודי במחנה. השוטר הודיע לחברי שאני חיה והם שמחו מאוד, כי חששו שהגרמנים הרגו אותי. בתשובה למכתבי הודיעו לי שאני יכולה לחזור למחנה, כי אני עדיין מופיעה ברשימת האסירים, כלומר אהיה לגלית בשובי לשם. לפנות־ערב לבשתי בגדים של הפולניה, שמתי מטפחת על ראשי ונראיתי כנערה פולניה. הלכתי למחנה. מרחוק ראיתי ליד השער כמה גברים. פחדתי נורא, כי חשבתי שהם שומרים גרמנים. אבל למזלי היו אלה שוטרים יהודים. הם הכניסו אותי מייד למחנה ואף החזירו לי חפצים מהתרמיל שזרקתי בחוץ בשעת הבריחה הלילית.

בלילה הגיע לוזר ולקח אותי לכפר ראדושקי, כ־7 ק״מ מהעיר, בדרך לאופאטוב, שם הסתתרו לייבצ׳ו ואחיו אצל משפחת איכר. אל האיכר הזה

הם הגיעו לפי המלצת תושב אותו כפר, ידידו של לייבצ׳יו. בעל־הבית שלנו שאת שמו איני זוכרת היה איכר עני, אב לשני ילדים קטנים בני שלוש וארבע. לפני המלחמה עבד בצרפת. הוא היה איש מתקדם בדעותיו, ובזה נבדל משאר אנשי הכפר, ואולי אף השתייך לא.ל.* הוא הסתיר אותנו תמורת כסף – 100 דולר לחודש. את הכסף הפקיד לייבצ׳יו אצל ידיד פולני בעיר. בעל־הבית שלנו סר אליו כל חודש ולפי מכתב מלייבצ׳יו קיבל את התשלום. לכתובת של האיש בעיר הגיעו מכתבים מאוסטריה מהאחות פסיה והאיכר הביא אותם אלינו אל המיסתור.

היינו ארבעה איש ואישה, ומאוחר יותר הצטרף אלינו פיניה, בן־דוד של האחים. תחילה הוסתרנו במחסן. באחד הלילות שמענו את נביחות כלבו של האיכר וגם צעקות. היו אלה צעירים פולנים מא.ק. הם חקרו את האיכר, היכן הוא מסתיר את היהודים וגם חיפשו במחסן, אך לא גילו אותנו. הם היכו אותו מכות־רצח, אבל הוא עמד בחקירה. טען שאמנם היו אצלו יהודים וכבר הסתלקו. ייתכן שמכָּרוֹ של לייבצ׳יו מהכפר גילה לרוצחי היהודים האלה את המקום בו הסתתרנו. הוא ביקר פעם אצל בעל־הבית שלנו וידע שאנחנו מסתתרים במחסן. ואמנם שם הם חיפשו אותנו.

למחרת אמר לנו האיכר שצריך למצוא מחבוא בטוח יותר. הוא הציע שנסתתר בתל לא רחוק מהמחסן שבחורף שימש מטמורה לתפוחי־אדמה. לפי התוכנית שהכין לייבצ׳יו חפר האיכר מינהרה וחיזק אותה בקרשים. המנהרה הובילה מהמחסן עד לתל, שגובהו היה מטר אחד. בכניסה למינהרה היה פתח חסום בלוחות, שאותו אפשר היה לפתוח מבחוץ. הפתח היה מוסווה היטב. היינו כמו קבורים בעודנו חיים. בתיקרת הבור עשינו פתח קטנטן שבעדו יכולנו לראות רק כוכב אחד בשמיים. נהגתי לומר שהכוכב הזה שומר עלינו. דרך הפתח גם חדר מעט אוויר, ולפעמים גם עכברושים. הרגשנו מחנק בחורף ובקיץ. את אדמת הבוֹר ריפד האיכר בקש והפרעושים שבקש ניצחו את הכינים שעל גופנו ואלה נעלמו. סבלנו איפוא רק מהפרעושים. בתוך הבור לא יכולנו לעמוד, ואפילו לשבת יכולנו בקושי רב.

האיכר היה מביא את האוכל אל פתח המינהרה ואחד מאיתנו זחל לאורכה כדי לקחת אותו. בדרך־כלל היה זה אוכל דל מאוד. המנה היומית שלנו היתה סיר מרק, פרוסת לחם יבש ובקבוק מים. האיכר פחד שתושבי הכפר יראו אותו קונה מזון טוב ויבינו שהוא מסתיר יהודים. סבלנו רעב. פעם ביום זחל מישהו מאיתנו אל הפתח והגיש לאיכר את הדלי עם ההפרשות. קרה שהרבה זמן הוא לא הוציא את ההפרשות ואז חפרנו בור עמוק בתוך המינהרה ולשם שפכנו אותן. למעלה משנה לא התרחצנו ולא החלפנו בגדים. לא יכולנו להיכנס לביתו של האיכר, כי ילדיו לא ידעו על קיומנו.

* א.ל. ארמיה לודובה (צבא העם), אירגון מחתרתי פולני שמאלי.

באחד מלילות החורף ירד שלג. הוא חדר לתוך הבור שלנו דרך הפתח הקטן שבתקרה ונמס. התעוררנו בבוקר והנה אנחנו עד צוואר בתוך בריכת מים. לא יכולנו לצאת, כי הפתח היחיד היה חסום בקרשים. התחלנו לצעוק. לא היה איכפת לנו, אם זר ישמע אותנו ויביא עלינו כלייה, העיקר היה לצאת משם. האיכר שמע אותנו, פתח את הפתח למנהרה. אשתו שמרה שאיש לא יתקרב למקום. זחלנו על ארבע במינהרה עד שהגענו לפתח ויצאנו החוצה. חזרנו לבור לאחר שנשאבו ממנו המים.

כתוצאה של ההצפה והיציאה מהבור בקור העז ובבגדים רטובים הצטננתי וחליתי מאוד. כל גופי היה מכוסה בפצעים נוראים. לייבצ׳יו הכיר את הרופא הפולני דובקייביץ׳, אדם הגון מאוד. הוא שלח אליו מכתב בידי אשת האיכר ובו תיאר את תופעות מחלתי. הרופא שלח תרופות. האיכרה סיפרה שהוא ביקש ממנה לשמור עלינו ולא להרע לנו. באותו חורף הצטננתי בשנית וקיבלתי דלקת שלפוחית־השתן. סבלתי כאבים חזקים ושוב קיבלתי תרופות מאותו רופא באמצעות האיכרה. הוא אמר לה שנית שישמרו עלינו. אחרי השיחרור פגשנו את ד״ר דובקייביץ׳ בסאנדומייז׳ והודינו לו מקרב־לב. הוא שמח שנשארנו בחיים. כעבור כמה שנים נפטר בעודו צעיר.

בעל־הבית היה מספר לנו מדי־פעם על רצח יהודים שהסתתרו במקומות שונים. פעם אף אמר שהוא חושש שגם אלינו יגיעו הרוצחים ויפגעו בנו. לכן, אמר, כדאי שניתן לו את כספנו, שלפחות יהיה לו משהו מכל הטרחה שהוא טורח למעננו. הוא חשב כנראה שחלק מכספנו נמצא איתנו, ואמנם כך היה. לייבצ׳יו ענה שאין לנו כסף איתנו, יש לנו רק אקדח... מאז ואילך לא העלה עוד האיכר את נושא הכסף.

פיניה היה איתנו זמן קצר מאוד, כי התנאים הקשים בבור הכבידו עליו, והוא יצא. האיכר סיפר לנו לאחר־מכן, שביום צאתו מהמחבוא תפסו אותו פולנים והסגירו לגרמנים ואלה רצחו אותו. גם לוזר עזב את המחבוא. גם הוא טען שאינו יכול לשאת את התנאים הקשים. הוא נראה כפולני, בחור גבוה, חסון ויפה־תואר. כל בקשותינו שלא יילך לא הועילו והוא הלך. זה היה באפריל 1944. כשעבר בכביש ליד קבוצה של פולנים הם הכירו שהוא יהודי והסגירו גם אותו לגרמנים. נשארנו שלושתנו בלבד. בכפר פשטה שמועה שמסתתרים במקום יהודים עשירים. לאחר שתפסו את פיניה ואת לוזר חשבו שאין עוד יהודים ונרגעו.

באחד מימי הקיץ 1944 לא פתח האיכר את פתח המינהרה במשך שלושה ימים ולא סיפק לנו אוכל. לייבצ׳ו זחל, הגיע עד לפתח המינהרה ושם הגיעו לאוזניו דיבורים ברוסית. הוא חזר אלינו בזחילה ובישר לנו שהנה בא השיחרור. אבל תמוהה היתה בעיניו העובדה שהאיכר אינו פותח את הפתח ומרעיב אותנו. התחלנו לצעוק, כי חששנו שהאיכר דן אותנו למיתה דווקא עתה כשהגיעה הגאולה. האיכר בא. התברר שאלה לא היו

חיילי הצבא הרוסי, אלא ולאסובצים – שבויים אוקראינים, ששרתו בצבא הגרמני ורצחו יהודים. הם שהו בחצר שלושה ימים. האיכר לא העז להתקרב למינהרה, כדי לא לסכן את חיינו. למזלנו, צעקותינו לא נשמעו, כי הוולאסובצים צעקו ביניהם־לבין־עצמם. הם באו לכפרים לחפש אספקה לסוסיהם.

הגיע יום השיחרור. הרוסים כבשו את האזור וגם לסאנדומייז' הגיעו. בבור האיום הזה הסתתרנו מקיץ 1943 עד קיץ 1944. האיכר סיכן את חייו ואת חיי בני־משפחתו והחזיק אותנו עד הסוף.

כשיצאנו מהמחבוא התעלפתי, כמעט גססתי. אינני זוכרת מתי ואיך הוציאו אותי משם. רק זאת אני זוכרת: כשפקחתי את עיני, הצטלבה האיכרה, כי חשבה שאני כבר מתה. הייתי חולה וחלשה מאוד. לייבצ'ו היה חיוור וחלש כמעט כמוני ומשה מאיר התקשה ללכת והאור סינוור אותו.

הלכנו לסאנדומייז'. בדרך ראינו גופות של חיילים רוסים וגרמנים. כשהגענו העירה פחדנו מהפולנים ולכן פנינו למטה הצבא הרוסי ששכן במלון של אולריך. הרוסים, ובייחוד היהודים שביניהם, קיבלו אותנו בסבר פנים יפות ובחום רב. סיפרנו להם על מה שקרה ליהודים בעיר וגם על תלאותינו. הם ריחמו עלינו – היינו תשושים ובגדינו קרועים ובלויים. אני שקלתי 35 ק"ג, כולי עור־ועצמות. הם נתנו לנו אוכל ושיכנו אותנו במלון. התרחצנו בפעם הראשונה לאחר למעלה משנה ושכבנו לישון במיטות. כל הלילה לא יכולתי להירדם. הסתכלתי בעד החלון אל השמיים וראיתי כל־כך הרבה כוכבים לעומת הכוכב הבודד שראיתי מתיקרת הבור.

בעיר נפגשנו עם כמה יהודים שהסתתרו כמונו בסביבה. בכינו יחד ימים שלמים. הרוסים הקצו לנו דירה מעל למועדון הפולני, ליד השער האופאטובי. דירה זו היתה שייכת בעבר ליהודים. אירגננו מעין קומונה והרוסים סיפקו לנו את האוכל הטוב ביותר האפשרי. משה אכל יותר מדי וחלה, אבל בזכות הטיפול הרפואי הטוב שקיבל הבריא כעבור זמן קצר. הוא זכר שההורים הסתירו סחורות ומטבעות זהב רוסיים במרתף דירתם ברחוב זאמקובה. מכרנו את הסחורות. הכסף שקיבלנו תמורתן ורובלי הזהב עזרו לנו מאוד בתחילת חיינו בחופש.

ידידינו הקצינים הרוסים יעצו לנו לעבור ללובלין הרחוקה מהחזית, מקום־שם התרכזו יהודים רבים. בטוח יותר לחיות ביניהם מאשר להישאר בסאנדומייז' בודדים בין פולנים רבים מהם פחדנו. ואמנם כעבור כמה שבועות, לאחר שהתאוששנו מעט, נסענו ללובלין בעזרת הרוסים. שהינו שם עד סוף 1944 ואז נסענו ללודז'. בעיר זו התחלנו לעבוד לפרנסתנו, וגם החלמנו הודות לטיפול הרפואי הטוב שקיבלנו.

בסוף 1945 עזבנו את פולין באופן בלתי־לגלי. כל הדרך היה עלינו להתחזות ליוונים החוזרים הביתה מהמחנות. הגענו לאוסטריה ומשם

העבירו אותנו חיילי הבריגדה היהודית לאיטליה. אינני יכולה לשכוח את המעבר בלילה דרך טירול. הלכנו בשיירה. כל אחד החזיק בבגדו של הצועד לפניו, כדי לא ללכת לאיבוד. זה היה מפחיד מאוד. באיטליה נולדה בתנו ויחד איתה נסענו למשפחתי בדרום־אמריקה. משה מאיר עלה לארץ־ישראל. בדרום אמריקה נולדה לנו עוד בת. חיינו שם 25 שנה, ובשנת 1972 עלינו ארצה. כאן נפטר בעלי. בנותי נשואות ויש לי נכדים גדולים.

חיים צוקרבלום
בן חנה־זיסל ומאיר

נולדתי בסאנדומייז׳ בשנת 1917. הורי, אחותי רייזל ואחי ברוך־יוסף ניספו בשואה. אחי יהושע נפטר ברוסיה אחרי המלחמה.

אבי היה סוכן של חברת ״זינגר״ בסאנדומייז׳. הוא מכר מכונות־תפירה של החברה וגם מכונות חקלאיות של חברה אחרת. כן סיפק את כל המכונות לטחנת־הקמח של משפחת מאלקוביץ׳ הנוצרית. ממכירות אלה הוא קיבל דמי־עמלה. אבי ניהל את עבודתו במישרד שהקים בבית, ואחי ברוך־יוסף עזר לו בניהול ובהתכתבות עם הלקוחות בשפה הפולנית, ששניהם שלטו בה יפה. מדי־חודש היה אבי נוסע ללודז׳ למסור דו״ח לחברה ולקבל את העמלה המגיעה לו. לפעמים היה אחי מתלווה אליו. ברוך־יוסף עזר לאבי גם לאחר שנשא אישה ואף גר עם משפחתו בביתנו. אמי היתה מבשלת בשביל המשפחה המורחבת כולה.

אפשר לומר שהיינו אמידים. היתה לנו דירה יפה וגדולה משלנו בקומה הראשונה בבניין הגדול של משפחת מינץ ברחוב אופאטובסקה מס׳ 9. בית זה עומד על תילו עד היום. ברחוב רינק 14 התגוררה סבתי, אמו של אבי, שכינינו אותה בשם ״בובֶה ריילה״. היא נפטרה לפני המלחמה. לאבא היו גם שני אחים בסאנדומייז׳: מנדל ״פוייר״ (איכר), ואברום.

בצעירותי הייתי חבר ב״השומר הדתי״, תנועת הנוער של ״המזרחי״. אבי היה יהודי שומר מסורת, אך לא השתייך לשום מפלגה דתית. כל הגברים במשפחה התפללו ב״שטיבל״: אבי, אני, שני אחי וגיסי לייבל מינץ, שנשא לאישה את אחותי היחידה רייזל. כך נהגנו בשבתות ובחגים ואילו בימי־חול התפללנו בבית.

הרבי של ה״שטיבל״ שלנו היה ר׳ זישא אייזנשטאט. כשבא רבי זישא לחסידיו בסאנדומייז׳, היה מתארח בביתנו. נהגנו לקבל אותו בכבוד רב. כשהלך ברחובות העיירה ליווהו תמיד חסידיו עם נשותיהם. הוא היה יהודי נאה, בעל זקן ופיאות, רבי מודרני ולא קנאי. בשבתות ובחגים נהג

משפחת חיים צוקרבלום. עומדים מימין לשמאל: חיים, גיסו לייבל מינץ, אחותו מרים, אמו חנה־זיסל, אביו מאיר, אחיו ברוך עם רעייתו, אחיו יהושע. צולם לפני המלחמה

Haim Zukerblum's family

אבי להביא מבית־הכנסת אורח עני, שהסב לשולחן עם כולנו – הכנסת אורחים נחשבה למצווה גדולה.

תחילה למדתי ב'חדר' של חיל־אלתר, וכשגדלתי למדתי אצל אברומצ'ה לרנר. לאחר־מכן למדתי בבית ספר יסודי ואחר הצהריים – אצל מורה פרטי דקדוק ותנ"ך. ב"חדר" וגם בבית מעולם לא היכו אותי.

אמי היתה בעלת אופי נוח ובעלת תרבות. היא הטיבה לקרוא ולכתוב יידיש, וגם ידעה פולנית. היתה חרדית, חבשה פיאה נכרית ובמטבחה היו שלושה סוגי כלים: בשרי, חלבי ופרווה. לא קיבלנו ארוחת־בוקר אלא אם־כן התפללנו שחרית. עזרתי לה בקניית פירות וירקות בשוק, וגם נהגתי ללכת לשוחט עם העופות ואפילו מרטתי את נוצותיהן במקום. אם מצאה אמי משהו בקיבת העוף, היתה שולחת אותי אל הרב או אל מורה־ההוראה נתן־דוד לשאול "שאלה" – האם העוף כשר. בבוקר יום שישי הבאתי את ה"צ'ולנט" בתוך סיר חסין־אש למאפייה של שמואל האופה ובשבת אחרי התפילה, בדרכי מה"שטיבל" הביתה, הייתי מביא את הסיר, עטוף במגבת, למניעת כווייה.

אחרי סעודת השבת והמנוחה טיילתי קצת עם חברים הלוך־ושוב ברחוב אופאטובסקה. אחר־כך הלכתי למועדון של "השומר הדתי"

ושיחקתי עם חברי בדאמקה, בדומינו ולפעמים – בטארניצ׳קה.

לפתע בא הקץ על אורח־החיים הזה. ביום שישי 1 בספטמבר 1939 פרצה המלחמה וזעזעה עמוקות את חיי משפחתי ואת חיי הקהילה היהודית כולה. אמי הרגישה שלבנים אורבת סכנה גדולה תחת הכיבוש הגרמני ואמרה לנו לברוח. כשהתחילו הגרמנים לחטוף יהודים לעבודה הסתגרנו בבית. כעבור זמן קצר נמלטנו מזרחה לשטח הכיבוש הרוסי. ידענו שהרוסים אינם רודפים יהודים. לכן קמנו, אני ואחי יהושע המבוגר ממני בשנתיים, ארזנו מעט חפצים וברחנו לפי עצת אמנו, שהיתה בעלת שכל ותושייה רבה. האח הבכור, ברוך־יוסף, שהיה אחראי לפרנסת הבית והאחות רייזל שהיתה אם לילד בן 5, לא יכלו לעזוב את הבית ולהמלט.

אחרי שעברנו את הגבול בין שטח הכיבוש הגרמני לשטח הכיבוש הרוסי נסענו ללבוב. שם עסקנו במסחר בשוק. באחד הימים עצרו אותנו שוטרים רוסים. כי לפי החוק הרוסי המסחר היה אסור. בעת המעצר הפרידו ביני לבין אחי ושלחו אותנו למקומות שונים בתוך רוסיה. מאז לא ראיתי אותו. הביאו אותי, יחד עם אסירים רבים אחרים, למחנה קרוב לגבול הפיני, לא רחוק מלנינגרד. האשימו אותנו לאו דווקא במסחר, כי אם בריגול לטובת הגרמנים. טענתי בעת החקירה שאני יהודי, נמלטתי מהגרמנים ואינני מרגל, אולם כל טענותי לא הועילו ושלחו אותי למחנה בתוך יערות־עד. שם עבדתי בכריתת עצים.

רוב האסירים במחנה היו יהודים, אבל היו גם בני עמים אחרים. היהודים היו פליטים מפולין, מרומניה ומהונגריה. גרנו בצריפים, ישננו על קרשים וללא שמיכות. רבים מאיתנו מתו מקור. אף־על־פי שעבדתי בפרך הרווחתי בקושי 100 גרם לחם ליום. לעבודה הלכנו ברגל, מרחק של שעה אחת, בליווי שוטרים. היינו מאורגנים בבריגדות. ביציאה לעבודה ובשיבה ממנה היו סופרים אותנו. לאחר מקרה בריחה נעזרו השוטרים המזויינים בכלבים.

הרוסים שיחררו אותנו רק כעבור שנתיים, לאחר שנחתם ההסכם בין רוסיה ובין גנרל שיקורסקי, ראש ממשלת פולין הגולה. אותי שלחו לפרונזה בירת קירגיזיה ושם עבדתי בתחנת־כוח שסיפקה חשמל לכל הסביבה. למדתי היטב את המקצוע והרווחתי 4 ק״ג לחם ליום וקצת מרק חם. חיינו שם כמו בקצה העולם ולא ידענו מה מתרחש בפולין, כי לא היה לנו רדיו או מקור ידיעות אחר. לא ידעתי על הבית ולא על אחי שברוסיה. גרתי בצריף עם כמה בחורים צעירים. המיטות היו מסודרות בשתי קומות ואני ישנתי למטה. לאט־לאט למדתי את השפה הרוסית והרוסים חשבו אותי לפי מראה־פני ללא־יהודי.

כשהסתיימה המלחמה שמעתי שכל יוצאי פולין יכולים לחזור לארצם. שמחתי מאוד שאוכל לשוב הביתה לחיק משפחתי. אבל כשהגעתי לווארשה המשוחררת נודע לי שאין עוד יהודים בסאנדומייז׳. בכל זאת

נסעתי לעירי בתקווה שמישהו מבני משפחתי ניצל. התאכזבתי קשות. בבואי העירה לא פגשתי אף יהודי.

הצלחתי מייד לחדש את הקשר עם אחי שנשאר בברית־המועצות וחי בעיר קראסנויארסק. הוא כתב לי שהיה במחנות, הקים משפחה ויש לו אישה ושני ילדים. הוא גם שלח לי תצלומים שלהם. גם לאחר שהגעתי ארצה המשכתי להתכתב איתו. כעבור כמה שנים קיבלתי מכתב מבתו שהוא חלה ונפטר. הילדים לא שומרים על קשר איתי, אם־כי כל רצוני הוא להוריש להם את דירתי ואת כספי.

בסאנדומייז' פניתי לגברת מאלקוביץ', הידידה הנוצריה שלנו, לברר אם ידוע לה משהו על גורל משפחתי. היא קיבלה אותי בסבר פנים יפות וסיפרה לי שאבי ברח לכפר שליד סאנדומייז' ושם הסתתר אצל מכר, תמורת תשלום גבוה. כשנודע דבר הימצאו בכפר שדדו ממנו הכפריים את כספו ורצחו אותו.

מייד עם בואי לפולין תיכננתי לנסוע לארץ־ישראל, אבל עתה אמרתי בלבי, שלא אעזוב את העיר לפני שאביא את עצמות אבי לקבר ישראל. עשיתי מאמץ עליון כדי למצוא את מקום־קבורתו. לא שעיתי לדבריה של פרל וילצ'יק, ששרדה וחזרה ממחנות־ריכוז לסאנדומייז'. היא הזהירה אותי בל אסע לכפרים לחפש את מקום קבורתו של אבי כי האיכרים יהרגו

חיים צוקרבלום ליד מצבת אביו, 1946

Haim Zukerblum at his father's gravestone

אותי. פניתי לתחנת־המשטרה וביקשתי ליווי של שוטר עם נשק. שילמתי עבור השירות הזה הרבה כסף. עברנו בכמה כפרים עד שמצאתי את המקום בו נקבר אבי. פתחתי את הבור והכרתי מייד את גופת אבי לפי בד החליפה שלבש. התברר שלאחר הרצח זרקו את גופתו לתוך בור עם הראש למטה והרגליים למעלה. הוצאתי את הגופה, עטפתי אותה בבד לבן ושמתי בארון־קְבורה. הבאתי את אבי לקבר ישראל.

הזמנתי מצבה אצל נוצרי. את האותיות על המצבה חרת יואל פיינטוך שחזר מרוסיה. למרות הכאב והצער הייתי מאושר שהצלחתי במעשה זה. ייתכן שהייתי צריך להיכנס למשטרה בסאנדומייז' ולהתלונן על רצח אבי על־ידי הפולנים, שאותם הכיר האיכר שהסתיר את אבי בביתו, אבל החלטתי לוותר על הרעיון ונסעתי לווארשה. שם חייתי שנה בקיבוץ־הכשרה של "השומר הצעיר" ולאחר־מכן שנה אחת בלודז'. במאי 1949 עליתי ארצה באוניה "קדמה".

בארץ היו לי דודים – אח ואחות של אמי – שעלו ארצה לפני המלחמה. פניתי אליהם, אבל הם לא רצו לקבל אותי בטענה שיש להם בעיות משלהם. בחיפה ישנתי כחודשיים על ספסל בגינה. לא ידעתי למי לפנות. לא היו לי מכרים וגם עברית לא ידעתי. באחד הימים יעץ לי מישהו לנסות את מזלי בתל־אביב, כי העיר גדולה, ויש בה אפשרויות רבות יותר למצוא עבודה. שמעתי בקולו ונסעתי לתל־אביב. גם שם לא ידעתי לאן לפנות ומצאתי לי שוב מקום בגינה, כמו בחיפה. שוב ניגש אלי אדם שלא הכרתיו, ממש מלאך מהשמים. הוא היפנה אותי למכר שלו בהסתדרות שברחוב ברנר. ואמנם שם עזרו לי להתקבל לבית־החלוצים ברמלה ואחר־כך לבית־החלוצים בבת־ים. תחילה רצו לסלק אותי גם משם, כי לא היה לי כסף לשלם עבור מקום הלינה – סך של לירה ללילה. הבטחתי למנהל הבית שאשלם כשאמצא עבודה. ואמנם, כשהתחלתי לעבוד במלון "רמת אביב" פרעתי את חובי כפי שהבטחתי.

במלון עבדתי כסבל. קיבלתי משכורת וגם טיפים, נוסף על האוכל שאכלתי שם. חסכתי כסף וקניתי את דירתי הראשונה, דירת חדר אחד. במשך הזמן חסכתי עוד קצת כסף והחלפתי פעמיים דירה. היום אני גר בדירה יפה ויש לי שכנים טובים. כל השנים עבדתי כסבל, כי לא ידעתי שפות, אפילו לא עברית ולא יכולתי למלא תפקיד של פקיד־קבלה.

במשך השנים קיבלתי כמה התקפי־לב ואישפזו אותי בבית־חולים. כבר שבע שנים אני חי עם קוצב־לב. סחיבת מזוודות במשך שנים רבות במלון ללא מעלית עשתה את שלה. עובדי המלון חיבבו אותי וחלקו לי כבוד. גם היום, אף־על־פי שאני כבר לא עובד שם, מטלפנים אלי מהמלון ודורשים בשלומי.

את זמני הפנוי אני מבלה במועדון לקשישים בקריאת עיתונים ושמיעת הרצאות ובמשחקי חברה. אני חי לבד, כי לא הקמתי משפחה. זה גורלי.

בנייק ציילון*
בן חומקה ויוסף

בקיץ 1943 הרגשנו לפי יחסם של הגרמנים כלפינו, שחיסול מחנה ליציאום בסאנדומייז קרב והולך. רציתי להציל את חיי והחלטתי לפעול מהר ככל־האפשר. אחי יחיאל, שנמצא באותה עת בוורשה בזהות נוצרית, השיג לי מיסמכים מזוייפים בדומה לאלה שהיו ברשותו ובזכותם הצלחתי להגיע לוורשה. אך גם שם ארבו לי סכנות, כי חזותי היהודית יכולה היתה לחשוף בנקל את מוצאי. פנינו איפוא לכירורג כדי שישנה את אפי וישווה לי מראה ארי. הרופא הפולני ביצע את הניתוח תמורת 3000 זלוטי. הניתוח הצליח. לאחר־מכן שמענו מפי לייצ׳יה, בתם של מאטל ויהושע זוברמן – אירקה יאגיילו בזהותה הארית – שרופא־מנתח, אצלו היא עובדת כאסיסטנטית, מסיר את עקבות המילה. מחיר הניתוח הוא 200 דולר והוא מבוצע ללא הרדמה ומלווה בכאבים. עברתי גם את הניתוח הזה, אך הוא לא עלה יפה. סכנת החשיפה כיהודי לא חלפה.

החלטנו לנסוע לעבודה בגרמניה. ידענו שאפשר לבחור את מקום־העבודה ובחרנו בעיירה שליד הגבול השווייצי, כדי לברוח בבוא הזמן לשווייץ. וכך היה. באחד הימים פשטנו את בגדינו ועברנו את הנהר בשחייה, מגרמניה לשווייץ. שחינו עירומים, אך השארנו אצלנו את הניירות האריים.

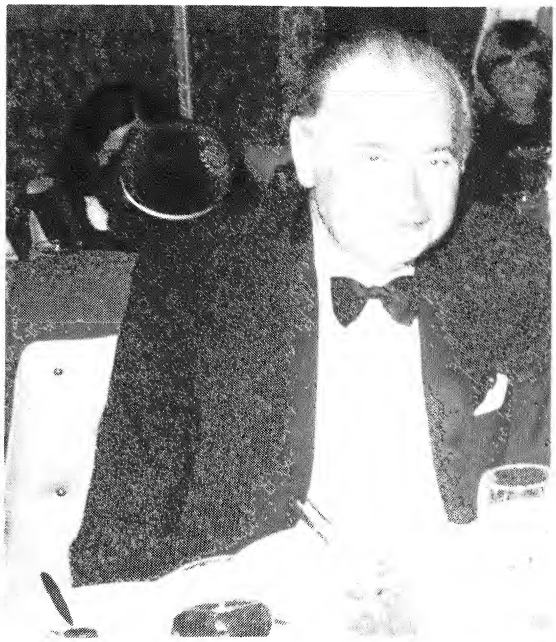
חשפנו את זהותנו האמיתית לפני שלטונות שווייץ וביקשנו בגדים. כאשר נודע הדבר לנציג הקהילה היהודית במקום, סיפק לנו בגדים והביא אותנו למישרדי הקהילה. לאחר ששמעו שם את סיפורנו, העניקו לנו תמיכה כספית מעטה והביעו צער שאינם יכולים לעשות יותר מזה

---

* אחרי המלחמה, בשנת 1945, בהיותו בשווייץ מסר בנייק ציילון עדות על קורות יהודי סאנדומייז׳ בגיטו ובמחנות. קטעים מעדות זו שובצו בפרק ״בימי השואה״ בהתאם לתוכנם, ואילו המעט שסיפר על קורותיו הוא אחר בריחתו ממחנה ״ליציאום״ מובא כאן. על אביו יוסף ציילון מסופר בפרק ״ראשית הכיבוש״ – ״המסע לזוחצ׳ין״.

למעננו, כי השלטונות אוסרים עליהם לקלוט פליטים יהודים. ה"לך לך", פשוטו כמשמעו, עורר בנו צער רב ומרירות, עד כדי יאוש. כך עזרו השווייצים לקרבנות השואה.

מאחר שהשפה הפולנית היתה שגורה בפינו ובכיסנו היו ניירות אריים, פנינו לכנסייה הקתולית כפליטים פולנים. בקיאותנו במינהגי הנוצרים סייעה בידינו להעמיד פני נוצרים. עד־מהרה קיבלנו אישור מהשלטונות להישאר בשווייץ ואף סודרה לנו עבודה. אחרי המלחמה מצאנו את אמנו והיגרנו לאוסטרליה.

חומקה (עם נכדיה) ויחיאל ציילון, אמו ואחיו של בנייק. צולם אחרי המלחמה באוסטרליה
Humka Tzeylon (with her grandchildren) and Yehiel, Benyek's mother and brother

יחיאל צינמון
בן פייגל ולייבל

מועד האקציה הראשונה הלך והתקרב. חשנו זאת בבירור. גרתי עם אשתי מרים ובני דוד בן השלוש אצל סבתי רחל קאנדל, בבית העתיק שנבנה ב־1830 ובו היו מרתפים רחבי־מידות. החלטתי, יחד עם כמה גברים צעירים מבין דיירי הבית, להכין באחד המרתפים בונקר בשביל ההורים, הנשים והילדים. אנחנו, הצעירים, היינו מוכנים לצאת לרחוב בשעת האקציה, כי לא היה מקום לכולנו.

אבי שלא רצה בשום אופן לרדת לבונקר, אמר: "אם גזירה היא מן השמיים, אינני רוצה להסתתר". ואם אבי איננו רוצה לרדת לבונקר, גם אמי ואשתי לא מסכימות. הייתי אובד־עצות. לא ידעתי כיצד להשפיע על אבי. היתה שעת בין־ערביים. כולנו ישבנו בבית כמו אבלים שמתם מוטל לפניהם. ואז פניתי לאבי בשקט, כדי שאמא לא תשמע ואמרתי לו: "אם נסתתר בבונקר אולי נזכה ונגיע לקבר־ישראל. אינני יודע אם אלה שלא יסתתרו יזכו לכך". אינני יודע מאין אזרתי עוז ואומץ לומר לאבי מלים כאלה אבל למשמע דברי קם ואמר: "בואו נרד לבונקר". כולם ירדו חוץ מהגברים הצעירים.

כל הזמן הסתובבתי בחדר־המדרגות. בחוץ היה חושך מצרים. אחיותי גיטל ודבורה היו מסודרות במקומות־עבודה "בטוחים". גיטל ובעלה היו במחנה מוקושין ואחותי הצעירה דבורה עבדה בקסרקטין. פתאום שמעתי צעדים, וחיים לאס שכננו שהיה שוטר בגיטו הופיע עם אחותי דבורה ואמר לי: "כל הבחורות שעבדו בקסרקטין נשלחו הביתה. הישאר עם דבורה כאן בחדר־המדרגות. אני הולך לחפש בשבילה מקום באחד הבונקרים ואחר־כך אחפש מחבוא גם בשבילך". אמרתי לו שבשבילי לא צריך לחפש מיסתור, כי מחר בבוקר אני מתכונן לצאת לרחוב. חיים מצא מיסתור בשביל אחותי וגם הצליח לשכנע אותי להסתתר. הוא לקח אותי לצריף של הקצב זלמן "הגבוה". הצריף עמד סמוך לחצר של בית יעקב

גיטל ודבורה, אחיותיו של יחיאל צינמון
Gitl and Dvora, Yehiel Zinamon's sisters

וילצ׳ק הזקן. הוא העלה אותי לעליית־הגג שמעל לצריף. שרר שם חושך גמור ולא ראיתי דבר, רק שמעתי קולות חרישיים של אנשים שהסתתרו שם. למחרת בבוקר ראיתי את שותפי למחבוא. היתה שם גיסתו של חיים לאס ושני ילדיה, בני שמונה ועשר, וגם אשתו של זלמן הקצב עם בנה.

בעד סדק שבעליית־הגג ראיתי את המתרחש בחצר ביתו של וילצ׳ק הזקן בשעות הראשונות של האקציה ב־29 באוקטובר 1942. בבונקר של אותו בית הסתתרו למעלה מ־80 איש, אישה וילד מדיירי הבית ודיירי הבתים השכנים. חיים לאס, כמו כל השוטרים היהודים, לא נשלח בטרנספורט והימצאותו בגיטו היתה לגיטימית. בערב, כמה ימים אחר האקציה הוא בא כדי להוציא אותנו מהצריף ולהעביר לבית ואסר. שם השתכנו השוטרים היהודים עם נשותיהם. פתאום נשמעו צעדים ואחר־כך שלוש יריות. חיים הספיק להימלט מהמקום. למחרת התברר ששלוש היריות פגעו בזלמן מילראד ובשני יהודים נוספים, שאת שמותיהם אינני זוכר.

באותו ערב החלטתי שעלי לברוח מהצריף בכוחות עצמי. כשפתחתי את הדלת ירו עלי מכיוון רחוב זאמקובה, אבל הצלחתי להתחמק. הלכתי ברחוב היהודי לעבר בית־הכנסת. ראיתי אור בחלונות בית ואסר ונכנסתי פנימה. גוצ׳יה בת הרשל זילבר לא זיהתה אותי, כי הייתי חיוור ולא מגולח. כשאמרתי לה שאני צינמון, צעקה: ״אוי!״ ביקשתי לשלוח אלי את חיים לאס. הוא בא מייד והוביל אותי למיסתור בעליית־הגג, שם היה

משה׳לה ז׳ז׳אק בן יצחק הקצב. נרגעתי במיקצת כשראיתי שאינני לבדי. למחרת בבוקר הורידו אותנו מעליית־הגג והציעו לחפש מחבוא אחר, מחשש שהגרמנים יגיעו למקום. הודות למשה׳לה ז׳ז׳אק מצאנו מיסתור במשך היום ובלילה חזרנו לעליית־הגג. שהינו שם עד שגודל רדלמן העביר אותנו, יחד עם עוד כמה יהודים, למחנה ״ליציאום״, שממנו יצאנו יום־יום לעבודה באחוזת מוקושין.

לא זכיתי לראות עוד את הורי, את אשתי ואת בני. הבונקר שהסתתרו בו נתגלה ביום האקציה. הם הוצאו משם ונשלחו בטרנספורט לבלז׳ץ. גם את אחותי גיטל ובעלה, שכאמור היו במחנה מוקושין, לא פגשתי שם. גם הם נשלחו באותו טרנספורט. כולם ניספו בבלז׳ץ. מה שהבטחתי לאבי לא התקיים.

בנובמבר הוקם בסאנדומייז׳ ״יודנשטאט״, שאותו כינינו בשם ״הגיטו השני״. הגרמנים הבטיחו לנו שנוכל להמשיך ולחיות בו. הם פיתו לשם יהודים רבים. אמנם לא האמנו להבטחותיהם, אבל לא היה לנו מוצא אחר. אני הועברתי לשם ממחנה ״ליציאום.״ הגיטו הקיף את הרחוב היהודי, רחוב בֶּרק יוסלביץ ושני בתים ברחוב זאמקובה. התאספו בו כ־7000 יהודים שהסתתרו עד אז במקומות שונים. הצפיפות היתה רבה. מחוסר מעש התהלכנו כל היום בשטח הצר הזה הלוך־וחזור.

כבר בימים הראשונים להיותי ב״יודנשטאט״ אמר לי חיים לאס, כי המקום שאחותי דבורה מסתתרת בו מאז האקציה הראשונה שוב איננו בטוח ויש להוציאה משם. דבורה באה לדירה של ההורים ושם גרנו יחד עד לאקציה השניה ב־10 בינואר 1943. בדירה גרו חמישה־עשר איש מבין אלה שהתקבצו ביודנשטאט מכל הסביבה. ביניהם היו גם שני חברי, טוביה טננבוים בן אברהם, וחיים פישמן בן שמואל לייב. ביום לא פחדנו מפני הגרמנים, אבל עם רדת הלילה הם נהגו להיכנס לגיטו, לשדוד ולרצוח ותמיד השאירו מאחוריהם קרבנות.

הגיע 10 בינואר 1943, הוא יום חיסול היודנשטאט. בשעת בוקר מוקדמת הכינה דבורה תרמיל גדול בשבילי, שמה בידי צרור שטרות־כסף ואמרה: ״רשמתי אותך למחנה, קח את הכסף הזה״. סירבתי ואמרתי לה שתשמור אותו לעצמה, כי בוודאי תזדקק לו. היא עמדה על דעתה ותחבה את הכסף לכיסי. הייתי בהלם, כדברי התלמוד: ״איהו לא חזי – מזליה חזי״ (הוא עצמו לא ראה, אבל מזלו ראה). באותו רגע ניבא לי לבי שאנחנו נפרדים לעולם.

יצאנו שנינו לכיכר־העיריה שהיתה מלאה מפה־לפה. האנשים עמדו בחמישיות. דבורה דחפה אותי לטור של גברים שהופרדו מכלל הציבור ואמרה: ״זה הטור שלך, אולי ניפגש פעם״. ״ומה איתך?״ – שאלתי. ״אני הולכת עם כולם. מי יודע?...״ היא לא סיימה את דבריה וברחה. קשה לתאר את צערו וכאבו של אדם הנפרד מבן המשפחה האחרון שנשאר לו.

לא היו לי אשליות. סקרתי את האנשים סביבי – בן־דודי שלמה קאנדל, יוסלה רוזנצווייג, גרונים ז׳ז׳אק בן שמואל, ומשה שווייצמן בן ברל ה׳דרוז׳קאז׳ (בעל הכירכרה).

עמדנו שעות רבות ומסביב שמרו עלינו ליטאים, אוקראינים וגרמנים. והנה הופיע הרוצח מראדום, קצין אס־אס שילד. הוא הוציא מן השורה את משה, את גרונים ואת יוסל׳ה. יוסל׳ה ברח לחצר משפחת פישמן, אבל שוטר אוקראיני רדף אחריו וירה בו. בעוד שילד עומד לידנו, הופיע קצין אס־אס מבוגר ובמועל־יד בירך את שילד ואמר: ״אֶנדליך״, היינו סוף־סוף כלומר – סוף־סוף מחסלים את הגיטו הזה. הם נראו מאושרים, התחבקו והתנשקו. המילה ״אֶנדליך״ נחרתה עמוק בלבי. שילד שהיה צולע נגע בי במקלו ושאל: ״בן כמה אתה?״ עניתי: ״בן 33״. ואז אמר: ״קאנסט נוֹך ארבייטן״ (אתה יכול עדיין לעבוד). הגיעו שלוש משאיות והתחלנו לעלות – 300 איש. הצפיפות במשאיות היתה גדולה. הייתי האחרון. בגלל הצפיפות לא יכולתי להיכנס פנימה, ובפרט עם התרמיל הגדול שדבורה הכינה לי. ניגש אלי האחראי על הטרנספורט ושאל אותי למה אינני עולה. עניתי לו שאין מקום ושיסעו בלעדי. הגרמני תפס אותי בזרועותיו החזקות, זרק אותי עם התרמיל למכונית ואמר: ״דו קוֹמסט מיט״ (אתה מצטרף).

באותו יום הגענו למחנה סקארז׳יסקו. הביאו אותי למחנה ליד ״וֶרק A״. פגשתי שם את ישראל ״הצהוב״, שהיה במצב קשה מאוד, ואת איצ׳יה, אחד מבניו של אברהמ׳לה רוזנברג שהיה בעל סוסים להובלת משאות. למחרת הלכנו כ־30 איש ברגל ל״וורק C״. בחוץ שרר קור עז. לא הרגשנו בו, כי עשינו את דרכנו בריצה.

ב״וורק C״ פגשנו כמה סאנדומייז׳יאים. סיפוריהם על תנאי־החיים במחנה דיכאו אותנו מאוד. בזכות אבנר לדרמן ואחיו ישעיהו, שהיה אחד מסגניו של מנהל המחנה אייזנברג – הגרמנים כינו אותו בשם ״המנהל היהודי של המחנה״ – נתאפשר לי ולמנדל׳ה זילבר לקבל עבודות קלות יחסית. לאחר שנה ברחו מנדל׳ה זילבר ולייבל מינץ, חתנו של מאיר צוקרבלום, אבל הם נתפסו על־ידי פולנים שהסגירו אותם לידי הגרמנים תמורת קילוגרם סוכר ובקבוק וודקה. הגרמנים רצחו אותם. המצב במחנה, שהיה ממוקם ליד ״ורק C״, היה קשה מנשוא. היה זה מחנה־עונשין. העבודה היתה לא רק קשה, אלא גם מלווה במכות של השומרים האוקראינים ושל הפולנים שעבדו במיפעל. התנהגותם של האוקראינים היתה גרועה מזו של הגרמנים. אכזריותם עלתה על כל דמיון אנושי.

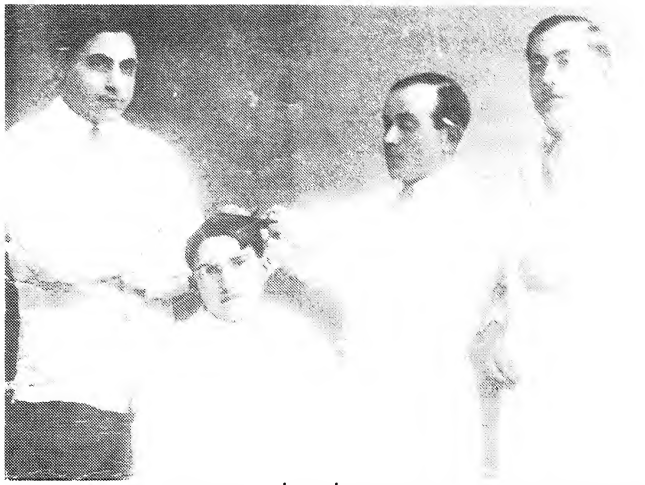
באחד הימים חזרנו ממשמרת־יום ועלינו על הדרגשים כדי לנוח קצת מן העבודה המתישה. לפתע שמענו את הקריאה ״ראוס!״ (החוצה!) בחוץ צעקו השומרים האוקראינים וציוו עלינו להסתדר במעגל גדול סביב ארבעה יהודים צעירים שעמדו ליד שולחן. לפני השולחן ישב ה״לאגר־

פיהרר" (מנהל המחנה) שולץ, קטוע אצבעות יד שמאל, ולצדו עמדו כמה שומרים אוקראינים. הוא קרא את כתב־האשמה נגד ארבעת היהודים ואת גזר־דינם: מוות בירייה. הם הואשמו בסאבוטאז' – גניבת רצועות־עור מקרוניות הנכנסות למיפעל. שומר אוקראיני עמד מאחורי הארבעה, רובהו בידו, וחיכה לפקודה. הפקודה ניתנה: "אומלגן!" (לחסל!). האוקראיני ירה שתי יריות ולפתע נשמעה צעקה: "איינהאלטן!" (לעצור!). קצין גרמני זקן נדחף בין האנשים שעמדו סביב שולץ וצעק: "גם אני רוצה לחסל לפחות אחד". היות שלא היה לו אקדח, הוציא שולץ את אקדחו מהנרתיק ומסרו לו. הקצין הזקן ירה באחד הבחורים. וכך נתמלאה תאוותו.

נתמזל מזלי ונשלחתי לעבוד ב"האלה 12". העבודה לא היתה קשה אבל מסוכנת, כי טיפלנו בחומר־נפץ. משטר העבודה הנוח יחסית הונהג בזכות ה"פורמן" (מנהל־עבודה) שלנו. היה זה פולני בשם שבד, אדם ליברלי שלא צעק ולא היכה את הפועלים – דבר נדיר במחנה סקארז'יסקו. לאות תודה אספנו בינינו – היינו 10 בחורים – 42 זלוטי. כסף זה הופקד בידי למשמרת עד יום ראשון בשבוע ואז היה עלי למוסרו ליוצאים לעבוד אל־מחוץ לשער שיקנו מתנה למנהל־העבודה שלנו. לא הוצאתי את ידי מהכיס שבו החזקתי את הכסף, אולם כשהלכתי לישון ופשטתי את בגדי, הכסף נפל, כנראה, מכיסי בלי שארגיש בדבר. כשכבר שכבתי, נזכרתי בכסף, הכנסתי את היד לכיסי למששו ו...אבוי לי! הכסף איננו. התחלתי לשאול אנשים, אולי מצא מישהו את הכסף. ביקשתי שיחזירו לי, כי הכסף שייך לקבוצה. פרצתי בבכי, התחננתי... לשווא. הם חשדו בי בוודאי שאני מביים את הסיפור על האבידה, כדי לקחת את הכסף לעצמי. מצב־רוחי היה עגום מאוד אבל שכבתי לישון, כי למחרת בבוקר צריך לקום לעבודה.

בצריף שלנו התגוררו כמה יְהודים בני העיירה גורליצה שבאו ממחנה פלאשוב. הם היו אנשים דתיים. מדי בוקר התפללו במניין ובלילות־שבת היו עורכים שולחן־של־שבת – כל אחד הביא את מנת־הלחם שלו. את התפילה ערך חזן בית־כנסת בקראקוב, יוסל'ה מנדלבאום. גם אני השתתפתי בתפילה. בליל־שבת לאחר מקרה הגניבה ישבתי בעת התפילה עצוב מאוד. והנה נגע מישהו בכתפי ואמר לי: "צינמון, הנה 42 זלוטי שאספנו בינינו, במקום הכסף שאבד לך". לא האמנתי למשמע אוזני. לא היה גבול לשמחתי והרהרתי בלבי – ישראל רחמנים בני רחמנים הם. תבוא עליהם ברכה.

בשנת 1943 נרצחו ומתו יהודים רבים במחנה והדבר גרם לפיגור בייצור התחמושת. ועדה בכירה באה לבקר במחנה, כדי לגלות מהי סיבת הפיגור דווקא כאשר החזית הרוסית זועקת לתחמושת. מנהל המחנה גילה להם את האמת: עבודה מפרכת ותזונה לקויה גורמות לתמותה רבה בקרב העצירים. תוך זמן קצר הוסיפו לנו 260 גרם לחם ביום, וכך קיבלנו עתה

ספרים מסאנדומייז׳. עומדים מימין לשמאל: חיים באואר, שמחה באראנק ומאיר אורליק, שניספה במחנה סקארז׳יסקו

Meir Orlik the barber from Sandomierz (on the far left) together with fellow barbers from his town, perished in the forced labour camp Skarzysko

540 גרם ביום. כן הוקל מישטר העבודה. מתוספת הלחם הפרשתי חלק למען התשושים והחולים שהיו בצריף ובבית־החולים. שם היו שני חולים משלנו: חיים שטרום וליפא בן לייבל פוגל, נכדו של למל ואלרשטיין. רק חיים הצליח לצאת משם ולהצטרף אל הבריאים ברגע האחרון של הסלקציה, לפני העברתנו למחנה אחר.

ביום הסלקציה נרצחו למעלה ממאתיים איש ואישה, אם ושתי בנותיה הצעירות עמדו בתור למיון והרוצח שולץ ציווה על האם לפנות שמאלה, היינו להשמדה. הבנות התחילו לבכות ולהתחנן על חיי אמן, ואז ירה הרוצח בשלושתן. זה לא היה המחזה המזעזע היחיד שראינו באותו יום. מאין שאבנו את כוחות הנפש ולא התמוטטנו? נראה שהרצון לחיות חזק מכול.

ארבעים מבני סאנדומייז׳, בריאים ושלמים, הגיעו ל״וורק C״. כמעט כולם נהרגו או מתו מטיפוס ומרעב. גם אלה ששרדו ביקשו את נפשם למות – לשכב לישון ולא לקום עוד.

כאמור, האחים לדרמן עזרו לסאנדומייז׳אים להישאר בחיים, לבד מהמיקרה של מאיר אורליק, הספר שהובא יחד עם כולנו למחנה סקארז׳יסקו. הוא נשלח לעבוד ב״וורק C״ ונפצע בעבודה באצבעו. עד לפציעה נהג לספר את האסירים אחרי יום עבודה מפרך תמורת מיצרכי מזון. משנפצע, שוב לא יכול היה לעבוד בספרות, מה שמנע ממנו תוספת מזון. מרוב יאוש נכנס לצריף 7 שבו נמצאו התשושים בימיהם האחרונים.

מדי־שבת היתה מגיעה משאית לצריף 7 ומוציאה קבוצת אנשים למקום סמוך למחנה, שם נורו ונקברו. ישעיהו לדרמן רצה להציל את אורליק ולהורידו מהמכונית, אבל מאיר סירב ואמר: "אם אינני יכול עוד להשיג פרוסת־לחם, אינני רוצה לחיות". והוא הלך יחד עם כולם לקראת המוות.

בקיץ 1944, בהתקרב החזית, החלו הגרמנים לפנות את יושבי המחנות מערבה. כמה מאנשי סאנדומייז' נשלחו לגרמניה, אך רובם נהרגו שם מההפצצות של בעלות־הברית. אני, חיים זינגר, האחים קאנארק ונתן קופרברג, הגענו יחד למחנה־עבודה בצ'נסטוחוב. פגשתי שם את השען סנדר טייטלבאום, יושב ועובד במקצועו. משראה אותי עמדו דמעות בעיניו ואמר לי: "צינמון, כזה הוא מצבך?" הייתי לבוש סחבות, כי את מעילי החלפתי בלחם. סנדר השיג אפודה בשבילי וכך הציל אותי מהקור העז. יהי זכרו ברוך.

ב־19 בינואר 1945 נשלחתי יחד עם קבוצה גדולה של אנשים מצ'נסטוחוב למחנה־הריכוז בוכנוואלד. שם פגשתי את ידידי מוטל'ה שטריגלר, אותו היכרתי בסקארז'יסקו. מונייק קופרבלום, בנם של תנחום (תניה) וחוה הי"ד ערך היכרות בינינו. מוטל'ה סיפר לי שהוא משמש, יחד עם צעירים אחרים, מורה לילדים המצויים במחנה. הוא הביא לי בגדים כדי שאחליף את לבושי המרופט, קצת טבק ונייר עתון להכנת סיגריות. סיפר לי שלייב וייסברוד נרצח במחנה זה. לייב היה מקובל מאוד על הסאנדומייז'אים בסקארז'יסקו ושימש מקשר בינינו לבין האחים לדרמן.

המשטר בבוכנוואלד היה נוח יחסית. לא יצאנו לעבודה. אחרי כמה ימים נשלחתי עם כמה מאנשי סאנדומייז' לתירינגן, מקום־שם יצרו חלקים ל־"V2". אנשים אחרים מבני עירנו נשלחו למחנה שליוון־לייפציג. רובם ניספו שם בעת הפצצה אווירית על בית־החרושת בו עבדו. בתירינגן עבדנו במכרות אבן־גרפיט עד שהתחילו ההפצצות. העבודה נפסקה ואנחנו ישבנו כל היום באפס־מעשה.

כשבאה הפקודה לעזוב את המקום, הועמסנו על קרונות רכבת – יהודים, פולנים ורוסים – והובלנו לטירול בליווי אנשי אס־אס. באחד הבקרים שמענו הדי־יריות חזקים ומטר־כדורים ריסס את הקרונות. עברו כמה דקות וראינו מרחוק חיילים אמריקנים מתקרבים אלינו ויורים. הם התנפלו על כמה מחיילי האס־אס שנשארו איתנו, כי רובם ברחו בחשכת הלילה. לאחר שהוציאו מידיהם את הרובים ושברו אותם בין גלגלי הקרונות, הובילו את אנשי האס־אס למקום בלתי־ידוע ואותנו שיחררו.

היינו המומים. לא האמנו שזוהי מציאות – כוח לשמוח לא היה לנו.

טובה צ׳רניקובסקי
בת זיסל׳ה וחיים גרינברג

ימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה הופיעו הפטרולים הראשונים של הגרמנים וכ״פתיחה״ ירו בארבעה יהודים. בעיר השתררו פחד ובהלה. מהערים שבסביבה הגיעו שמועות שמגרשים את היהודים והם נאלצים לעזוב את בתיהם תוך דקות ספורות. תפרנו לעצמנו תרמילי־גב והכינונו את החפצים החיוניים ביותר לדרך. הורי הדריכו אותי איך לנהוג אם יפרידו בינינו, דבר שלא העליתי כלל על דעתי.

שלוש שנים חלפו מאז בפחד מתמיד, כשאין איש יודע מה צופן המחר. שמענו שמוורשה הובלו יהודים להשמדה בטרבלינקה. חששנו שגורל דומה צפוי גם לעיירה שלנו. לכל אחד מאיתנו כבר היה ברור שאנו עומדים על סף הכיליון. הגיעו אלינו שמועות על גירושים למחנה השמדה בלז׳ץ. אנשים חיפשו דרכי הצלה לעצמם ולילדיהם.

לפני האקציה הצלחנו, הורי ואני וגם דודי מגרמניה (אחיו של אבי) ומשפחתו, להצטרף למחנה ״ליציאום״, בו נמצאו כמה מאות יהודים. את דודי הנכה מאיר, גם הוא אחי אבי, הכנסנו בעזרת היודנראט לבית־החולים ״שוויינטגו דוחה״. הנחנו ששם לא ימצאוהו הרוצחים. נוצרים שהכירוהו מתקופת כהונתו כחבר מועצת העיריה העלו הצעה זו ואמרו ששם יש לו סיכוי להינצל. אבל ביום האקציה (29 באוקטובר), כאשר רוכזו היהודים בכיכר־השוק לקראת השילוח, הוציאו אותו הגרמנים מבית־החולים יחד עם כמה יהודים נכים וחולים ורצחו את כולם בחצר.

כאמור, אנחנו היינו ב״ליציאום״, אבל אחר האקציה הצליח אבי לצאת ולהשתתף בקבורת דודי בבית־הקברות הסמוך למחנה. ביום האקציה נערכה גם ב״ליציאום״ סלקציה – הילדים והזקנים נשלחו לגיטו ומשם לגירוש. במקום נשארו מעטים, כשליש בלבד. נמניתי עם בני־המזל – נשארתי עם הורי. מדי־בוקר יצאנו לעבוד בשדות הכפר מוקושין. אבי היה

הוריה של טובה צ׳רניקובסקי־גרינברג
Tova Czernikowski-Grinberg's parents

מאיר גרינברג, דודה של טובה
Meyer Grinberg, Tova's uncle

אחראי לקבוצת עובדים ואמי עבדה במטבח ב"ליציאום". אני ודודי עבדנו בחקלאות. הוא גם עסק בעבודה מישרדית, כי ידע גרמנית.

ב"ליציאום" שוכנו נשים לחוד וגברים לחוד. את האוכל לקח כל אחד מהמטבח לחדרו. המחנה היה תחת השגחתם של אנשי אס־אס, אבל התנאים היו נסבלים. תמורת כסף וחפצי־ערך שהיו ברשותנו יכולנו לקנות מזון מהפולנים. את הקשר עם הפולנים קיימנו באמצעות שוטרים יהודים ועצירים אחרים שקיבלו מהאס־אס אישורי יציאה כדי, למשל, לבקר אצל רופא־שיניים בעיר, כפי שקרה לי עצמי.

בעת האקציה הראשונה נמלטו יהודים מהגיטו ל"ליציאום" ושהו במחנה כבלתי־לגליים וכאשר הוקם הגיטו השני חזרו לשם. ב־1943, כעבור עשרה חודשי שהיה במקום, הגיעה בשעת־בוקר מוקדמת מכונית קטנה של הגסטאפו. אבי ועוד כמה גברים מאופאטוב, שעבדו בסדנה לתיקוני רדיו, נלקחו בתואנה שהם מנהלים תעמולה אנטי־גרמנית ומאזינים בהסתר לשידורי רדיו. השוטרים היהודים וגם אנשי האס־אס אמרו שהם יוחזרו למחנה אחרי החקירה. אך הם לא חזרו אלא נשלחו לאושוויץ.

לקראת סוף הקיץ 1943 נשלחתי עם אמי בקבוצה גדולה למחנה בסטאראחוביצה. התנאים במחנה היו קשים – לכלוך, רעב ועבודה במשמרות בבית־חרושת לנשק. גם אמי עבדה שם. ראיתי איך היא מתמוטטת נפשית וגופנית כאחת. היא נותחה ברגלה והיתה רתוקה 5־6 שבועות למיטתה. באותם ימים היה "שקט" במחנה ולא היו סלקציות. אמי החלימה וחזרה לעבודה.

בקיץ 1944 דחסו אותנו לקרונות כמו דגים מלוחים, 120 איש לקרון אחד. הדוחק והמחנק היו קשים־מנשוא וכל אחד רצה להגיע לאשנב לנשום קצת אוויר. המסע אל הבלתי־ידוע נמשך שני ימים ושני לילות. סבלנו מצמא. אחד מבינינו שהכיר את האיזור קבע שאנחנו לא רחוקים מאושוויץ. ואמנם הרכבת הגיעה לתוך מחנה בירקנאו. לא נשאר זמן רב למחשבות. תחת ליווי של משמר אס־אס הובלנו, גברים לחוד ונשים לחוד, למרחץ. אחרי הרחצה קיבלנו בגדים משונים. גילחו את ראשינו והוכנסנו לבלוקים.

ליד המרחץ פגשנו את סאלומונוביץ', שעבד בקומאנדו "קנדה" וכבר היה אסיר ותיק. הוא סיפר לי, שגם אבי נמצא בבירקנאו. כעבור זמן יצרנו קשר איתו. אבא היה ב"שטראף קומאנדו" (יחידת עונשין). הצלחנו לראותו דרך הגדר, לאחר שסאלומונוביץ' הודיע לו על היותנו במחנה. הודענו לאבא שבמחנה בירקנאו נמצא ידידי ממחנה סטאראחוביצה, קלמן מאופאטוב (עתה בעלי) שהגיע בטרנספורט שלנו. אמי ואני נפגשנו רק פעם אחת ויחידה עם אבי. סאלומונוביץ' עזר לו להגיע למחנה שלנו בקומאנדו של אסירים שעבדו במחנה הנשים. הצלחנו לשוחח איתו כמה

דקות בלבד. הוא השתדל לעזור לנו ולפעמים שלח לנו לחם באמצעות קלמן. וכך זה נמשך עד שהקשר בינינו נותק.

במחנה בירקנאו היינו כמה חודשים. עבדנו בתנאים קשים מאוד בשדה ובסחיבת עצים. באוקטובר 1944 בהתקרב החזית הרוסית אל המחנה התחילו הורסים את הכיבשנים ומארבעה נשאר אחד בלבד. כן התחילו לפנות את האסירים. הראשונים לפינוי היו הגברים והם הועברו לגרמניה. עד־אז, בלכתי לעבודה הייתי רואה דרך חוטי־התיל המקיפים את המחנה את אבי מחייך אלי מרחוק. עכשיו העמיסו את הגברים לקרונות והובילו אותם למקום בלתי־ידוע לי, וביניהם גם את אבי ואת ידידי קלמן.

כשהגיעו באותו יום קרונות נוספים למחנה, פחדתי שיקחו ממני גם את אמי, את הנפש היקרה לי ביותר. הייתי דרוכה למאבק – החלטתי שלא אתן להפריד בינינו. אבל כיצד עושים זאת? הלוא הרוצחים האלה חושבים שמקומן של האמהות בקרמטוריום ואילו אותנו, הצעירות, אפשר עוד לנצל ככוח־עבודה עד כלות כוחנו ורק אז להשמיד אותנו. למעלה ממחצית הנשים נשלחו לעומק גרמניה לעבוד במפעלים. פעמים מיספר הוכיתי על התחמקותי משילוחים לשם, כי, כאמור, לא רציתי להיפרד מאמי. מבט אחד של אמא נתן לי כוח להתגבר על הכאב החזק ביותר והוסיף לי אומץ להמשיך במאבק. וכך נשארנו שתינו יחד בבירקנאו.

בינואר 1945 נוספו הכפור והשלג על הרעב שהציק לנו מאד. מדי־יום נאלצנו לעמוד כמה שעות ב׳אַפֶּל׳ (מיפקד) בתנאים קשים אלה. האזעקות הלכו ותכפו בגלל ההפצצות של בעלות הברית. לא פחדנו ולא היה איכפת לנו כלל מה יקרה איתנו. העיקר היה שסופם של הגרמנים יבוא מהר ככל־האפשר ויגיע קץ לסבלנו.

ב־18 בינואר עם עלות השחר התפרצו לבלוק כמה אנשי אס־אס בצעקות: "צל אפל!" (מיפקד ספירה). התלבשנו במהירות ויצאנו החוצה. ה"משגיחות" שלנו, נשות האס־אס, זירזו את האסירות האחרונות בשוטים. למרות שעת־הבוקר המוקדמת היתה המהומה גדולה. כל האסירות התייצבו למיפקד. מחזה דומה התרחש גם במחנה הגברים. פינוי כללי. נראה שהרוסים מתקרבים והדבר הסביר את הטירוף בפניהם של המרצחים. מאחר שמסילות־הברזל הופצצו יצאנו למיצעד רגלי. איש אס־אס ערך מיון ליד שער־היציאה והפריד ביני לבין אמי. על־אף המכה החזקה שקיבלתי בראשי הצלחתי איכשהו להתחמק ולהגיע אליה ולהתערב בקבוצת הנשים שביניהן עמדה. בשעות הערב המאוחרות עזבנו את אושוויץ בליווי משמר אס־אס. המיצעד הרגלי נמשך שלושה ימים ושלושה לילות. לכל אורך דרכנו בתוך השלג מצאו את מותם שלדי־אדם מעונים. הם נורו על־ידי מלווינו כאשר לא היה בכוחם להמשיך לצעוד.

בעיר נוישטאט הטעינו אותנו על קרונות־פחם פתוחים. היינו מאושרות מהשינוי הזה. כשבוע ימים נסענו, בלי לדעת את יעדנו. רק כאשר ראינו

גדרות־תיל מחושמלות ומיגדלי־שמירה הובהר לנו שאנו קרובות למחנה כלשהו. הגענו למחנה שעל השער היה השלט "ראוונסבריק". חלומנו היחידי היה פינה כלשהי להניח את צרור העצמות, אך לרוע־המזל לא היה מקום בשבילנו. כל הבלוקים היו מלאים עד־אפס מקום. אלפי נשים התמקמו כבר באוהלים. רק מי שהיו לה אגרופים חזקים וידעה לצעוק קיבלה מנת־מרק. אחרי הרחצה נדחפנו לבלוק דחוס. שום דבר כבר לא עניין אותנו, העיקר – לשכב ולישון!

לא הספקנו לנוח דיינו וכבר הודיעו לנו שאין כאן עבודה עבורנו ועומדים להעביר אותנו למקום אחר, כנראה למחנה מאלחוב. וכך היה. במאלחוב מנות הלחם הצטמקו והלכו מיום ליום וגם מה שכונה בשם "מרק" – מים עכורים שלא היו ראויים לאכילה או לשתיה – אזל. מקרי המוות מרעב התרבו. ראיתי בחרדה איך אמי היקרה הולכת־וכלה מחמת הרעב. היא השתדלה להסתיר את סבלה, כדי לא לצערני. ראיתי את יסוריה, אבל לא יכולתי לעזור לה. ובכל זאת החלטתי לעשות משהו כדי להקל עליה. טרנספורט עמד לצאת לשיינפלד ליד לייפציג. ניצלתי את ההזדמנות והצטרפתי אליו יחד עם אמא, בתקווה שהתנאים שם יהיו טובים יותר. לדאבוני עשינו את הדרך ברגל. אכלנו מה שמצאנו בשדות. אמי היתה תשושה מאוד וגם לי כבר לא היה כוח ללכת. התקפות האוויר התכופות בישרו את קץ המלחמה. אפשר היה ממש לחוש את החופש המתקרב. הגענו לשיינפלד. הפולניות שאיתן עבדנו בבית־החרושת סיפרו לנו שהצבא הרוסי מתקרב לברלין. ימים ספורים הפרידו בינינו לבין החופש. לא הייתי מסוגלת לשמוח, כי לא היה ביכולתי להושיע את אמי. התנאים אמנם השתפרו במעט, אבל בשבילה כבר היה מאוחר מדי.

לפתע, כרעם ביום בהיר, באה הפקודה לפנות את המחנה. הוחלט להשאיר רק את החולים ואת אלה שאינם מסוגלים ללכת. לא ידענו לאן מובילים אותנו ומה יהיה גורלם של החולים. כל מי שיכול היה לעמוד על רגליו מבין אלה שהיו בבית־החולים הצטרף לטרנספורט. אמי לא יכלה לקום ממיטתה. הייתי נחושה בדעתי לא לעזוב אותה. מה שיקרה, יקרה לשתינו יחד. חשבתי ועשיתי. ניצלתי את המהומה שהשתררה בצאת הטרנספורט. התחבאתי במרתף של בית־החולים בלי לחשוב מה יקרה אם יגלו אותי. ישבתי שם כל הלילה. כשהאיר הבוקר הצצתי בעד אשנב המרתף החוצה ולא ראיתי נפש חיה, כאילו הכול מת. חשבתי שעלי לצאת מייד משם, כי אמי בוודאי מודאגת מפני שאינה יודעת מה עלה בגורלי. אין ספק שלא הגישו אפילו מים לפיה. חלפתי במהירות לאורך המסדרון והגעתי לדלת החדר בו שכבה אמי. לפתע צצה לפני רופאת המחנה, אסירה רוסית. הציגה לי שאלה אחת בלבד: "מאין באת לכאן?" לאחר שסיפרתי לה את סיפורי הבטיחה לסייע בידי ולהשאיר אותי שם. מאושרת ומלאת אמונה שהפעם לא יפרידו עוד בינינו הצטרפתי למטפלות

שהתנדבו להישאר ולטפל בחולות. מאחר שהגרמנים לא הספיקו להוציא מהמחסן את כל האספקה, יכולנו להגיש מעט אוכל לחולות ועל פניהן הופיע חיוך.

בימים הבאים חיינו בפחד מתמיד פן ישובו השומרים הגרמנים. אישה שנמלטה ממחנה שכן הופיעה אצלנו ובפיה בשורות טובות. במו עיניה ראתה דגלים לבנים מתנופפים בלייפציג. לא האמנו למישמע אוזנינו. אולי זה חלום? האמנם הקיץ הקץ על סבלנו?

ב־12 באפריל 1945 בשעה 8 בבוקר הגיע למחנה סיור אמריקני ראשון והביא איתו את החופש. החלום התגשם, אולם אסור היה לבזבז זמן. צריך היה להעביר במהירות את החולות לבית־החולים בעיר. ואמנם, בעזרת האמריקנים אושפזו כל החולות תוך כמה שעות בבית־החולים בלייפציג והושכבו במיטות צחורות בהשגחת רופאים, אחיות ומטפלות. אותנו, הבריאות, שיכנו במלון בעיר.

לא מצאתי מרגוע לנפשי: מה שלום אמי? באחד הבקרים קמתי ומשהו העיק על לבי. החלטתי שעלי להגיע מייד אליה לבית־החולים. אולי היא קוראת לי ומצפה לבואי? רצתי כמטורפת לבית־החולים – מהר, מהר יותר! רציתי להיווכח שלא קרה לאמי כל רע. רצתי מרחק רב. נכנסתי לאולם והמטפלת בראותה אותי הפנתה את ראשה לכיוון אחר, שלא לפגוש את מבטי. חיפשתי את אמי. איפה המיטה שלה? בשארית כוחותי צעקתי: "איפה היא? איפה אמי?" מישהו השתדל להרגיע אותי, אבל אני שמעתי רק שתי מלים: "אמך מתה!" זה היה בבית־החולים בלייפציג ב־6 במאי 1945.

הצבא האמריקני לקח אותנו תחת חסותו. ריכזו אותנו כאמור בבית מלון שאליו הגיעו אסירים משוחררים מכל הסביבה. סיפקו לנו שפע מזון, אך היו הרבה מקרי מוות בגלל האכילה המופרזת. הגיעה אלינו שמועה שבבוכנוואלד מרכזים פליטים יהודים, אסירי מחנות לשעבר. נסעתי לשם בחברת אישה יהודיה מפולין.

משם נשלחתי להבראה בשווייץ עם קבוצת פליטים צעירים. הכניסו אותנו לבית־יתומים בבאזל ושם זכינו לטיפול נאות וליחס טוב. למדנו בבית־ספר "אורט." בשווייץ שהיתי שנה אחת. בני משפחתי באוסטרליה מצאו אותי ודאגו לבואי אליהם. יחד איתי נסעו הציילונים – האם חומקה ושני בניה, בנייק ויחיאל עם אשתו.

התארחתי זמן־מה בבית קרובי משפחתי ואחר־כך, כשידעתי שאני עולה לארץ, הצטרפתי לקיבוץ הכשרה של "דרור־הבונים" במלבורן. ביוני 1949 הגעתי לקיבוץ יגור, אל קלמן.

★

קלמן, בעלה של טובה מוסיף ומספר:

בסתיו 1944 הובאתי בטרנספורט מבירקנאו למחנה־ריכוז אורניינבורג

בסביבת ברלין. הכניסו אותנו לאולם גדול ששרד ממיפעל גרמני שנהרס. שם פגשתי את חיים גרינברג, אביה של טובה, שהגיע באותו טרנספורט, אבל בקרון אחר, בלי שנדע איש על רעהו. הוא נראה טוב למדי. באורניינבורג החזיקו אותנו שבועיים בתנאים קשים מאוד. שכבנו על ריצפה קרה. בגלל התקפות האוויר של בעלות־הברית בלילות נאלצנו מדי לילה לרוץ החוצה כמה פעמים. כעבור חודשיים העבירו אותנו למחנה ריכוז זאקסנהאוזן. גם חיים גרינברג יצא באותו טרנספורט. לאחר ימים מיספר אמרו לנו שיחלקו אותנו לקבוצות לפי שמות המשפחה. בבירקנאו לקחו מאיתנו את כל התעודות ואימצתי לי את השם וייסבלום, שמם של קרובי משפחה שהגיעו איתי למחנה. בחרתי בשמם כי רציתי להיות יחד איתם. גרינברג יצא מן המחנה עם קבוצת האנשים ששמותיהם התחילו באות גימ"ל ואילו אני עם אלה ששמותיהם התחילו באות וָו. לפני היציאה מהמחנה נפרדנו זה מזה. הוא נתן לי אולר קטן ואמר: "אני כבר זקן (הוא היה אז בן 45) ואין סיכוי שאשאר בחיים. אם תפגוש את בתי, תן לה את האולר". ואכן הוא לא שרד.

חיה קוליש
בת הודס וזלמן קראקובסקי

אמי היתה בת סאנדומייז׳. אביה ברק ספירו היה אחי בעלה של קיינדל ספירו. אחיה של אמי גדליה שהתאלמן מאשתו רוזיה, חי בסאנדומייז׳ עד פרוץ המלחמה עם שלוש בנותיו: אווה, מאניה והלה.

לאחר נישואיה עברה אמי לגור בלודז׳. שם נולדתי בשנת 1920 ושם חייתי עד פרוץ המלחמה.

עם כניסתם ללודז׳ החלו הגרמנים לשדוד את רכושם של היהודים ולחטוף אנשים לעבודה. החיים נעשו קשים מיום־ליום וחיינו בפחד מתמיד. כשרצו לקחת את אבי לעבודה, הלך אחי במקומו, כי אבי היה חולה וחששנו שאם יקחו אותו לא ישוב עוד. מבחינה כלכלית היה מצבנו נסבל למדי כי הסתרנו את כל הסחורה של חנות הסדקית שלנו. מדי־פעם מכרנו פריטים שונים ותמורתם קנינו מזון.

באחד הימים באה אלינו בת־דודתי אווה מסאנדומייז׳ ואמרה לנו: ״בואו לחיות איתנו. אצלנו המצב טוב יותר״. באותם ימים נפוצה שמועה שעומדים לספח את לודז׳ לרייך השלישי. אמי אמרה שמוטב לה להתאבד מלהשאיר את כל מה שרכשנו כל חיינו ולחיות בסאנדומייז׳ בחסדי המשפחה. הוחלט שרק אני אסע ובעניין שאר המשפחה יוחלט בבוא הזמן. נסעתי לסאנדומייז׳ עם אווה ועם שתי כפריות ששלחה משפחתה. הבאנו איתנו קצת מהסחורה המוסתרת אצלנו. גם בנות־דודי מאניה והלה הסתירו בביתן שאריות בדים שהיו מוכרות לכפריים תמורת מיצרכי־מזון. התפרנסתי ממה שהבאתי איתי מלודז׳ ומהסחורות ששלחו הורי מדי־פעם באמצעות הכפריות המכרות שלנו. המשלוחים האלה הגיעו אלי עד שריכזו את כל יהודי לודז׳ בגיטו. לאחר־מכן התחלתי לעסוק במסחר יחד עם שרה נכדתה של קיינדל ספירו. קנינו בדים אצל סוחרי סאנדומייז׳ ומכרנו אותם לכפריים בימי היריד תמורת מזומנים או מיצרכי־מזון.

באותם ימים דודי גדליה כבר לא היה בין החיים, הוא נפטר מייד עם פרוץ המלחמה. הוא נהג לבקר אצלנו בלודז׳ לעתים קרובות. היה קונה בזול שאריות בדים מבית־החרושת של קרוב המשפחה הנריק ספירו ומוכר

בסאנדומייז׳ במחיר נמוך וכך היה מפרנס את משפחתו. אשתו הדודה רוז׳יה מבית יעקובוביץ׳ נפטרה משחפת שנים מספר לפני המלחמה.

גרתי יחד עם אווה ועם אחותה הלה שנישאה לאחר פרוץ המלחמה לאדם בשם מילגרום מזאוויחוסט. מאניה היתה נשואה לנתן באום ממשפחת שאפרן, אדם נאה וגבה־קומה, שהיה סוחר תבואות. הם חיו בנפרד. כאשר נולד להלה הילד השני וגם אווה נישאה, עזבתי את ביתם ועברתי לגור בחדר ששכרתי בדירתה של גב׳ שאפרן, אשה שגרה לבדה ברחוב אופאטובסקה. עזרתי לה בעבודות משק־הבית והיינו סועדות יחד, בעיקר בשבתות. המשכתי לעסוק במסחר יחד עם שרה, קרובת משפחתי.

עם פרוץ המלחמה ברחה שרה עם פייגה אמה, בתה של הדודה ספירו ועם אחיה יז׳י מווארשה לפולין המזרחית. משם עברו האם והאח לפנים־רוסיה ואילו שרה נתקעה בלבוב. כאשר כבשו הגרמנים את לבוב היה מצבה קשה והיא פחדה להגיע לסאנדומייז׳ בכוחות עצמה לאחר שבעלה נרצח על־ידי הגרמנים. הדודה ספירו שלחה גרמני עם רכב, והוא הביאה לסאנדומייז׳ תמורת סכום־כסף גדול.

ביום היו חוטפים יהודים לעבודת־כפייה כגון עבודות־נקיון במחנה של הצבא הגרמני, אבל בערבים נהגנו, אנחנו הצעירים להתאסף למרות העייפות, בדירות פרטיות. בדרך־כלל התכנסנו בביתו של מייטק סרצאז׳, לשיחות וללימוד אנגלית. בקיץ 1942, כמה חודשים לפני האקציה הראשונה, נחטפתי יחד עם בני נוער אחרים, כדי להישלח למחנה־העבודה בסקארז׳יסקו, אך שיחררו אותי בעודי במקום הריכוז בעיר בזכות קרובי סאלומונוביץ׳, שהיה אז יו״ר היודנראט.

בשכנות עם גברת שאפרן התגוררה משפחת באראן הנוצרית. ראש המשפחה היה עורך־דין, אך בימי המלחמה עבד כנהג בחברת־תובלה של פולקסדויטשה ונסע לעתים קרובות ללבוב. עם התקרב מועד הגירוש הבטיחה גברת באראן שתעזור לי לנסוע אל משפחת בעלה במזרח־פולין, בתנאי שיהיו בידי ניירות אריים. רכשתי תעודת־זהות ארית והמיילדת הנוצריה קובאלצ׳בסקה ידידת יהודים, ציידה אותי בספר־תפילות נוצרי ובצלב. הפקדתי בידיה חפצים שונים, ובין־השאר שתי מפות לבנות מבד־דמשק שקניתי אצל דודתי ספירו, וגם קצת כסף. גם אצל גברת באראן השארתי חפצים שונים. אחר־המלחמה רק גב׳ קובאלצ׳בסקה החזירה לי הכול. המפות נמצאות עד היום בביתי ואני עומדת בקשר מכתבים עם בני משפחת קובאלצ׳בסקי.

החלטתי לנסוע ללבוב ומשם אל משפחת באראן. רציתי להתרחק מסאנדומייז׳ כדי שאיש לא יכיר אותי. מכרה נוצריה קנתה לי כרטיס־רכבת ונסעתי עם מזוודה קטנה בידי. היעד שלי היתה העיר סְטְרִי שבה התגוררה אמו של באראן. הם הלינו אותי לילה אחד ולמחרת הגיע בנה השני של גב׳ באראן, שהכיר אותי מביקוריו בסאנדומייז׳ אצל אחיו. הוא

ידע את האמת על זהותי והיה המום בראותו אותי שם. הוא אמר לי שלא לצאת למטבח ואף לא לשירותים פן ייכנס אחד השכנים ויראה אותי. הוא יעץ לי שלא להישאר בסְטְרִי ואף לא בפולין בכלל, אלא לנסוע לעבוד בגרמניה. לשם כך עלי לנסוע ללבוב ולהירשם שם לנסיעה. הוא קבע לי בטלפון פגישה עם אחיו שהגיע ללבוב. לאחר רדת החשכה הוא הכניס אותי לרכבת בכניסה האחורית לאחר שקנה לי כרטיס. התנהגותו היתה למופת.

בלבוב אמורה הייתי להיפגש עם האח בכנסייה מסויימת אך הוא איחר לבוא. את הכנסייה סגרו בינתיים וחיכיתי לו כמה שעות בגשם. סוף־סוף הגיע עם עיתון ביד ויעץ לי לחפש במדור המודעות כתובת של דירה שבה אוכל לשהות זמנית. הוא ליווה אותי לדירה שמצאתי בעיתון, חיכה לראות אם אני נשארת בה, לאחר שקבענו פגישה ליום המחרת.

בלילה הגיעו לדירה שני שוטרים אוקראינים וחיפשו אנשים חשודים. אחד השוטרים נכנס לחדרי ושאל אם אני נוצריה וציווה עלי להתפלל. במיבחן הזה עמדתי יפה כי כבר בסאנדומייז׳ למדתי את התפילות הנוצריות. בחדר השכן זיהו דייר יהודי, אסרו אותו והיכוהו באכזריות. למחרת נפגשתי עם באראן והוא העביר אותי לדירת מכרים. שם יכולתי לשהות תמורת תשלום יומי עד הנסיעה לגרמניה.

נרשמתי לנסיעה ופניתי ל״ארבייטס־אמט״ (מישרד העבודה) לעריכת בדיקות רפואיות. בפרוזדור ניגשתי לפולני ושאלתי אותו לאן עלי לפנות. הוא הביט בי ופקד לצאת מייד מן הבניין. ברחוב אמר לי בשקט: ״התרחקי מכאן מהר, כי כבר היו מקרים שבנות כמוך לא יצאו עוד מכאן.״ הוא עבד בחלוקת מזון לנוסעים לעבודה בגרמניה. נתן לי את כתובתו ואמר לבוא אליו בערב. ״למזלך – אמר – פגשת אדם הגון״. ואמנם כזה באמת היה.

הגעתי לביתו בערב ואשתו קיבלה אותי בחביבות. הוא לקח ממני את טופס ההרשמה כדי להחתימו ב״ארבייטס אמט״ בלי שאעבור את הבדיקות הרפואיות שהיו כרוכות בשהייה בת כשבוע ימים במקום הריכוז לקראת הנסיעה. הוא גם הציע לי לקשור מטפחת לראשי, כדי לשוות לי מראה כפרי. כמו־כן הורה לי להגיב בחוצפה ולהכחיש נמרצות אם מישהו יזהה אותי ויבטא זאת בקול רם. הוא הבטיח לי להודיע מתי להצטרף לטרנספורט ובמקרה של עיכוב אוכל להיות בביתו. אמנם שילמתי במה שהיה לי: שעון־יד ו־500 זלוטי, אך אין הדבר משנה את העובדה שהיה אדם הגון.

ביום יציאת הטרנספורט הגעתי לתחנה והתיישבתי בחוץ. תיכננתי לעלות לרכבת ברגע האחרון לפני צאתה. פתאום ניגש אלי צעיר אוקראיני, הסתכל בפני ואמר בכעס בפולנית: ״מה עושה כאן, יהודיה? איפה ה׳לנטה׳ שלך (הסרט עם מגן־דוד)?״ כשאמרתי כי אני נוסעת

לגרמניה פרץ בצחוק ואמר: "בעצם את צריכה לנסוע לבלז'ץ" וניסה למשוך אותי בכוח כדי להסגיר למשטרה הגרמנית. ראיתי שכבר אין לי מה להפסיד. פניתי אליו ואמרתי: "יש לך בוודאי אמא, אבא, או מישהו אחר שאתה אוהב. איך אתה יכול לעולל דבר כזה לצעירה חפה מפשע?" דברי השפיעו עליו, כי לכל אדם, אפילו לרוצח, יש כנראה רגע של חולשה אנושית. הוא הניח לי ואמר: "תשמרי על עצמך."

הרכבת הגיעה ונכנסתי לקרון במהירות. בגלל הרעש והדוחק איש לא שם לב אלי. הייתי בדרך לגרמניה. התברר שהיו שם בחורות רוסיות שהובלו לעבוד בגרמניה ואליהן צורפו גם אלה שחיכו בתחנה. נסענו שלושה ימים ושלושה לילות.

בלייפציג חילקו אותנו למקומות־העבודה. יחד עם חמישים בנות נשלחתי למיפעל. כל הזמן עטפתי את פני בסודר כאילו כאבו לי השיניים. פחדתי לחשוף את פני. עברנו חיטוי והגענו לבית־החרושת "אגפא" בוולפן, 35 ק"מ מלייפציג. במחנה היו בני עמים שונים. היה שם גם מחנה נפרד של פולנים בלבד. המחנה שלנו נמצא ליד המיפעל והתנאים לא היו רעים. עבדתי בייצור סרטי־צילום ליד מכונה שהפיקה חום רב ולכן היה מחניק ומרדים. באחד הימים אזרתי אומץ וביקשתי לעבוד בישיבה, כי העבודה בעמידה קשתה עלי מאוד. הועברתי למעבדה לבדיקות של חומר הייצור. עבדה שם עוד בחורה אחת שנראתה בעיני כיהודיה. לא דיברנו בינינו כי עבדה איתנו גם גרמניה אנטישמית. פעם שמענו אותה אומרת: "תודה לאל, גרמניה כבר נקייה מיהודים". במחנה התהלכה שמועה שבכפר השכן תפסו יהודיות מבין אלה שהובאו בטרנספורט שלי.

באחד הלילות ניגשה למיטתי בחורה בשם אניה ולחשה לי שהיא יהודיה. היא היתה בטוחה שגם אני יהודיה. היא אמרה לי שפולניה מהביתן שלנו זיהתה אותה כיהודיה וסחטה ממנה באיומים טבעת־זהב ותליון־זהב ועתה היא מוציאה מפיה אפילו את לחמה. בינתיים גם גילתה לי הבחורה שעבדה איתי במעבדה שהיא יהודיה ויש לה רעל ציאנקאלי שקיבלה מאחותה הרופאה עוד בהיותה בעיר־הולדתה צ'ורטקוב. שמרנו על קשר בינינו אך במעבדה לא דיברנו זו עם זו. השתדלתי לעזור לה. התנדבתי לעבוד בשדה בימי א' ובתמורה קיבלתי ירקות ונהגתי לשים חלק בארון שלה. היא אף־פעם לא התנדבה לעבודה הזו ובסוף ניסתה להתאבד. הצילו אותה. עד־היום אני שומרת על קשר איתה.

במשך הזמן התקדמתי בעבודה והועברתי למעבדה גדולה, שם נערכו ניסויים חדשניים בתחום ייצור סרטי־קול. קיבלתי הדרכה וצורפתי לעבודה. התנאים שם היו טובים, והאווירה חופשית יותר. יחד איתי עבדו כמה פולניות ורוסיה אחת.

בקיץ 1944 בשעת העבודה נאמר לי כי עלי לגשת למישרד של משטרת המיפעל. הדבר הפתיע אותי מאוד. כשנכנסתי ראיתי את אניה, שאף היא

הוזעקה למשטרה כמוני, ואת הנערה הפולניה מהביתן שלנו. כפי שהתברר אחר־כך היא הלשינה עלינו.

העבירו אותי ואת אניה לגסטאפו בעיר־המחוז. בחקירה עמדתי על כך שאני נוצריה ומקבלת מכתבים וחבילות מהמשפחה. ואכן המכתבים והחבילות מגברת קובאלצ׳בסקה שימשו כהוכחה שאינני יהודיה. גם את אניה חקרו. לבסוף החזירו אותנו למחנה ולעבודה. נראה ששיכנענו אותם.

במחנה היתה לי ידידה פולניה, ז׳יוטה בויארק. לאחר ששמעה במה אני חשודה יעצה לי לנסוע לחופשה למשפחתה בשלזיה, אזור שסופח לרייך, ולא לחזור עוד. בבית־החרושת עבד גרמני, בשם היינה כמנהל עבודה. כל פעם שהיה עובר לידי היה לוחש לי איזו חדשה פוליטית מחממת את הלב. יום אחרי החקירה בגסטאפו שאל אותי על העניין ואז, מאחר שנתתי בו אמון, גיליתי לו שאני יהודיה. הוא יעץ לי להסתלק מהמקום ולנסוע לפולין והבטיח לקנות לי כרטיס־נסיעה ברכבת. הוא היה מבוגר. אחרי המלחמה חיפשתי אותו ולדאבוני לא מצאתיו. ידידתי ז׳יוטה דאגה להשיג כסף פולני ומסרה לי את כתובת משפחתה. בערב התנהלה שיחה בין הפולניות שכנותי לחדר בנושא, האם אני יהודיה. הן חשבו שאני ישנה. אחת הבנות, בעלת הסמכות הגדולה ביותר בחדר, קמה ואמרה: ״לא מעניין אותי אם היא יהודיה או לא. איני רוצה יותר לשמוע דיבורים על כך.״

היינה הדריך אותי בנוגע לדרך הצפויה לי ומסר לי כרטיס־נסיעה. כאשר נפרדנו שאלתי אותו אם הוא יהודי, והוא ענה: ״כן, אבל הגרמנים לא יכולים להוכיח זאת.״ ביום הנסיעה יצאתי מבית־החרושת עם זרם העובדים. בחוץ מסרה לי זיוטה תיק ובו כמה חפצים אישיים. מצאתי בו גם קצת אוכל שהכינו לי דיירות החדר וגם פתק שהיה כתוב בו: ״אנחנו אוהבות אותך כפי שאת״, כלומר גם אם אני יהודיה. בתיק גם מצאתי כתובת של משפחת אחת הבנות מהגנרלגוברנמנט. נסעתי ללייפציג ומשם, במשך שלושה ימים, לשלזיה. השתדלתי שלא להתבלט ולא למשוך את תשומת־לבם של הנוסעים. סיפרתי שאני ממשפחה של פולקסדויטשה ונוסעת הביתה. לא היו לי תעודות וחששתי מאוד מהשוטרים. השתדלתי להתרחק מהם.

הגעתי לדומברובה גורניצ׳ה, אל משפחתה של ז׳יוטה. אמה הכירה מיד שאני יהודיה וגם אמרה לי זאת. נבהלתי והתחלתי לבכות: ״מה אעשה, לאן אפנה?״ אבל היא הרגיעה אותי ואמרה: ״תהיי בתי השניה״.

גרתי זמן־מה אצל המשפחה הזאת. כששמעתי שהעיר סאנדומייז׳ שוחררה על־ידי הרוסים החלטתי לצאת לשם. אמה של ז׳יוטה השיגה לי אישור נסיעה וגם ליוותה אותי כיברת־דרך. באותה תקופה כבר לא צדו שם יהודים, כי כבר שכחו שיצורים כאלה קיימים בכלל. את הדרך לקראקוב עשיתי קצת ברגל וקצת בנסיעה בעגלות. בקראקוב שררה

אווירת מלחמה, בכל מקום חנה צבא כי החזית היתה קרובה. זה היה באוגוסט 1944. מקראקוב יצאתי ברכבת לטארנוב והלאה משם המשכתי ברגל.

שבוע ימים התעכבתי אצל המשפחה שאת כתובתה מסרה לי בתם, שהיתה איתי במחנה בגרמניה. שם עדיין התחוללה מלחמה. אנשים ירדו למיקלטים בשעת ההפצצות. במיקלט הכירה מישהי שאני יהודיה והתחילה לדבר על כך. אבי המשפחה הצטער מאוד בגלל הדבר הזה. הם ציידו אותי בכתובת של מכרים שהתגוררו באחד הכפרים. הלכתי ברגל כ־6 ק"מ. מצב־רוחי היה עכור מאוד. הרגשתי כמו כלב שמגרשים אותו מכל בית. קינאתי באנשים שחיו בבתיהם עם משפחותיהם, בעוד אני ממשיכה לנדוד ואיש אינו אוסף אותי לביתו.

הגעתי לכפר ובמשפחת האיכרים עבדתי במשק החקלאי, בתיקון בגדים ובכל עבודה אחרת. התייחסו אלי יפה ולא חסכו מפי אוכל.

פעם בשעה שפרסתי לחם התבונן בי בעל־הבית וקבע שאני עושה זאת כמו יהודיה. הפרוסות שפרסתי היו דקות והם היו רגילים לפרוסות עבות. סיפרתי להם שאני מסאנדומייז', שנחטפתי לעבודה לגרמניה ומשם ברחתי ועכשיו אני חוזרת לבית הורי. עזבתי את הבית והאיכרה נתנה לי צידה לדרך. דרכי התנהלה בצד יערות, שבהם היו פרטיזנים והגרמנים ירו לעברם. היה יום גשום וקר. פגשתי שתי נשים שסיפרו כי החזית נמצאת במרחק כ־40 ק"מ והגרמנים גירשו משם את האוכלוסיה. הן יעצו לי שלא ללכת באותו כיוון. התעכבתי כמה ימים בכפר. למרות האזהרות שלא להתקרב לחזית, הלכתי בכל זאת לעבר סאנדומייז'.

אחרי תלאות רבות הגעתי לעיר ופגשתי בה יהודים. פניתי אל גברת קובאלצ'בסקה. היא קיבלה אותי בשמחה רבה ומפיה נודע לי כי בעלה של אווה נתפס ונשלח למחנה־עבודה והיא נשארה לבדה בהריון ולאחר־מכן גם היא נשלחה למחנה־עבודה. מאוחר יותר נודע לי שאווה ילדה במחנה, אך הילד נרצח. היא נשלחה לאושוויץ ומשם הועברה למחנה־הריכוז שטוטהוף וכנראה ניספתה שם. גם בעלה ניספה ואחיותיה גורשו יחד עם משפחותיהן למחנה השמדה.

הורי ואחי לייב ניספו ורק שרה אחותי שרדה. מבני משפחת ספירו שרדו: ידידתי שרה, אמה ואחיה; חנקה סאלומונוביץ' ואביה, בעלה ובנה. אחיה יאנק היה בצרפת ולחם בשורות הרזיסטאנס.

תנחום קופרבלום
בן דבורה ושלמה

בסוף אוגוסט 1939 גוייסתי לצבא והוצבתי בחטיבה 10 של חיל־השריון שבסיסה היה בז'וראבייץ, לא רחוק מפשמישל. מאחר שהייתי מכונאי עברתי השתלמות לתפקיד של מנהל מוסך והוצבתי בבית־מלאכה של השריון. עם פרוץ המלחמה ב־1.9.1939 קיבלה החטיבה פקודה לנוע לעבר הגבול הרומני. התמקמנו במיבני המשק של אחת החוות. פקדו עלינו לישון כמה שעות ואחר־כך להמשיך עד לגבול. בלילה העיר אותי הקצין־התורן, שאל לשם משפחתי, מסר לידי מעטפה חתומה, הצביע על אופנוע שניצב ליד האסם ואמר שעלי למסור במהירות המירבית את המכתב – שבו הודעה דחופה שנתקבלה דרך הרדיו – לידי הגנרל החונה בעיירה קטנה במרחק 3 ק"מ. קיבלתי את הסיסמה ויצאתי אל היעד. הגעתי למקום ועצרתי כדי למסור את הסיסמה לשומר. כששמע השומר את הסיסמה התקרב אלי ואמר לי, כי שמו הירט ובתקופת השרות הסדיר בלבוב היה תחת פיקודי. זכרתי אותו היטב. הוא סיפר לי שלפני שבועיים נשא אישה והיות שיש לו הרגשה שלא יישאר בחיים, הוא מבקש ממני, שאם אמנם תתאמת הרגשתו, אודיע על כך לאשתו. לא עניתי לו, כי רציתי להתקדם. אבל הוא הניח את ידו על האופנוע ובקול רם השמיע את שם העיירה בה גרה אשתו. המשכתי בנסיעה.

שבתי ליחידתי וגיליתי שכל המיבנים ריקים. אחד הכפריים אמר לי שהצבא עזב ונע בכיוון דרום־מזרח. כבר באותו יום הצלחתי להצטרף ליחידה. בשעה 3 בערך הגענו ברכב לשטח הררי מיוער. מתחת לדרך זרם נחל. לפתע באה פקודה להתמקם קרוב לכביש ולחכות לפקודות הבאות.

ב־17.9.39 עם שחר באה הפקודה להמשיך לנוע ולחצות את הגבול הרומני. המשכנו בדרך העולה להרים על־אף המפולת שגרמו המים הרבים ששטפו בזרם אדיר משטח היערות שמעלינו. פתאום מצאנו את עצמנו תחת אש תותחים ומכונות ירייה. חיילי האוייב, מוסתרים למעלה ביערות,

גם גילגלו לעברנו רימוני־יד. מיכלי דלק מלאים התפוצצו, ופני המים בערו מהבנזין הדולק שזרם לתוכם. נוסף על החיילים נהרו אלפי פליטים אזרחיים לעבר הגבול. אנשים נפלו כזבובים מאש־התופת שהומטרה עלינו. קפצתי מהרכב לתעלה מלאה מים בוערים. שחיתי מתחת למים ונגעתי בצינור בטון שהניחו כנראה האיכרים להעברת מים להשקיית השדות. נצמדתי לצינור והבחנתי שבקצהו השני נאחז מישהו שהגיע לכאן לפני. כיוון שהיריות נמשכו כל היום לא יכולנו להוציא את הראש לשם התמצאות בשטח ולבחינת האפשרות להימלט. עם רדת הלילה ניסינו לצאת בזחילה מעל ערימות של גופות חיילים ואזרחים – גברים, נשים וטף. בין הגופות גיליתי את גופתו של הירט. החייל שומר השער שפנה אלי בבקשה. עיניו היו פקוחות, כאילו רצו להזכיר לי שאמסור את הידיעה העצובה לאשתו לבל תישאר עגונה.

נפצעתי ונחרשתי באוזני הימנית כתוצאה מהתפוצצות רימון־יד במרחק 5 מטרים מאיתנו. השתדלנו להגיע לאפיק התחתון של הנחל. הוא נוקב בכדורים של מכונת־ירייה ואני עצמי נפגעתי מרסיסי רימונים. למרות היותי פצוע צנחתי למורד הנחל והנה אני רואה שהמים סביבי מאדימים והולכים. התעלפתי וכשהתעוררתי מצאתי את עצמי בביתו של איכר. מחולצתי התקינו תחבושות, ולעצירת הדם שזרם מזרועי הפצועה קשרו אותה במקלעת קש. את עקבות הפציעה אני נושא עמי עד היום הזה.

הרוסים שהתקיפו באותו יום את פולין והגיעו למקום הימצאותנו אספו אותנו למחנה שהקימו בתוך בית־ספר. משם הועברתי לבית־חולים צבאי בלבוב. רופא יהודי הפגיש אותי שם עם צעיר מלבוב שתמורת בקבוק וודקה נתן לי בגדים אזרחיים במקום מדי הצבאיים. הוא גם הצליח להבריח אותי אל־מחוץ לשער ולמלטני מהשבי הרוסי. לאחר תלאות רבות ועם יד פצועה הגעתי לסאנדומייז' לבית הורי. חייתי בעיר עד לשילוח יהודי סאנדומייז' למחנה־ההשמדה בלז'ץ באוקטובר 1942. סבלם של בני משפחתי וסבל כל הקהילה היו גם מנת־חלקי.

בשנים 1941־1942 הועסקתי כטכנאי חשמל בקסרקטין של הצבא הגרמני לפי המלצתו של גודל רדלמן, שהיה ממונה על עבודת יהודים בעיר. הייתי באופן רשמי אחראי לעבודתי זו, קיבלתי שכר והייתי פטור מעבודת כפייה. היה לי אישור יציאה מהרובע היהודי בליווי חייל גרמני.

שבוע לפני השילוח הראשון, כאשר חיפשנו מיסתור הסכימה אחת הלקוחות של מאלה אשתי, שעסקה בכובענות נשים, להסתיר אותה אצל הוריה, איכרים בכפר ליד אופאטוב. אבל רק אותה.

בערב שלפני האקציה, הבטיח לי שמש הכנסייה קנדז'ורה לבוא לבית הורי ולקחת אותנו לקתדראלה, תמורת 15,000 זלוטי שנתתי לו. כאשר בושש לבוא, לקחנו בשעה 10 כלי־מיטה ואוכל ויצאנו לביתו. קנדז'ורה רצה להיפטר מאיתנו וטען כי מסוכן לעבור ליד בניין הז'נדארמריה

הסמוך, שם מתהוללים כל הלילה הוולאסובצים*. מלבד זאת, אמר, יש עוצר־לילה. נאלצנו לאיים עליו שאם לא יביא אותנו למרתפי הקתדראלה, נודיע על כך לבישוף. לבסוף, בהתערבותה של אשתו, הביא אותנו אל הקתדראלה.

לאחר שהרים קנדז׳ורה מיכסה כבד מחובר למנגנון הנעה מיוחד, ירדנו למרתף שתקרתו נתמכה בקורות־עץ. שם כבר הסתתרו 15־18 איש, ואנחנו הצטרפנו אליהם. במרתף היו מונחות בארונות־קבורה כתריסר גופות של בישופים וכמרים וכן מצאו כאן את מנוחתם האחרונה על ריצפת הבטון כמה נזירים חנוטים, ללא ארונות־קבורה.

גם בעוד מקום בקתדראלה הסתתרו כ־10 יהודים. כעבור כמה ימים הופיע קנדז׳ורה והודיע לנו שעלינו לצאת מייד, מאחר שגילו את המסתתרים. הז׳נדארמים הוציאו אותם מהמיסתור, הסיעו לבית־הקברות היהודי ושם רצחו את כולם.

יצאנו מהקתדראלה והלכנו לכיוון מיפעל "מטאן". שם מצאה מחסה קבוצת יהודים. בדרך ירדנו במדרגות ליד בית דלוגוש. אני הובלתי את אמי. כשהרגשנו בהעדרו של אבא, חזרתי לחפש אותו אבל ללא הצלחה. לבסוף הגיע ל"מטאן" המרוחק למדי מסאנדומייז׳, אבל אינני יודע איך הוא מצא את הדרך לשם.

ההנהלה היהודית של המיפעל, ואיצ׳יו גוז׳יצ׳נסקי בראשה, היקצו לנו מקום בעליית־הגג של בית־החרושת. המהנדס פראביץ שיחרר אותי מתשלום 60,000 זלוטי שהיה גובה מהמשפחות תמורת החזקתן. לפני המלחמה עבדנו יחד – הוא כמהנדס ואני כחשמלאי – בהתקנת רשת החשמל בעיירה לאגוב ליד אופאטוב. עם פרוץ המלחמה הופסקה העבודה ואת החזר ההוצאות עבור החומרים שהיו נחוצים לנו אמורים היינו לקבל כעבור כמה שנים. חתמתי לפראביץ על ויתור לטובתו על חלקי בכסף שישולם לנו ולכן קיבל אותי ואת הורי ב"מטאן" ללא תשלום.

פראביץ הטיל עלי לדאוג לשאיבת המים מן הנהר ויסלה במשאבה שהיתה ממוקמת בבית־משאבה ליד הנהר ולהזרימם אל מיכל שגובהו והיקפו היו כ־10 מטרים. המיכל ניצב בתוך מיבנה מיוחד ביער הסמוך, קרוב לגשר־הרכבת שמעל לנהר. את פעולת השאיבה היה עלי לבצע פעמיים ביממה. ב"מטאן" שוכנו גרמנים שהופקדו על שמירת הגשר ותיקונו בשעת הצורך. על הגשר הזה עברו הרכבות מגדת הוויסלה האחת לשניה. מנהל בית־החרושת איים עלי, שאם יחסרו אי־פעם מים – אחת דיני למות. ברור שמילאתי בקפידה את תפקידי. באחד הימים, בהיותי בבית המשאבה, הזהיר אותי שומר הגשר שעלי להסתתר מיד, כי מגיעים "אנשים לא־רצויים". יחסי עם השומר היו טובים, כי תיקנתי לו מדי־פעם

---

* יחידות של משתפי פעולה מבין שבויי מלחמה רוסים.

את מקלט הרדיו שלו ובתמורה נהג לפעמים לקנות עבורי בקנטינה הצבאית כוס בירה או שוקולד. סגרתי את בית־המשאבה מבפנים וכיסיתי את החלון בנייר שחור ואטום, שהיה תלוי מעליו. בעד חור קטן שבווילון הזה הצצתי החוצה. ראיתי שני ז׳נדארמים מובילים יהודי ואחד מהם ירה בו.

היורה היה הז׳נדארם טוגרמן, אותו הכרתי לפני המלחמה. הוא עבד באוסטרובייץ בחנות למכשירי חשמל של היהודי אלטמן. ביקרתי בחנות זו לעתים קרובות כדי לקנות ציוד שהיה נחוץ לי בעבודה. טוגרמן דיבר איתי יידיש ולפעמים אף זרק מילה בעברית כשהדבר נתבקש. הוא התחנך בין יהודים ומילדותו עבד בחנות של אלטמן. עתה הוא שֵירת בז׳נדארמריה כפולקסדויטשה.

הז׳נדארם השני הפך בבעיטה את גופת היהודי, כדי לוודא אם הקורבן אמנם מת. שניהם התיישבו על מידרון הסוללה שליד הנהר ועישנו בנחת סיגריה, כאילו חיכו לראות אם יקום היהודי לתחייה. הם הסתכלו סביב לראות אם אין עדים למעשה ואז הבחינו בבית־המשאבה. ניסו לפתוח את הדלת, הציצו פנימה בעד החלון, וכשלא ראו מאומה בגלל הווילון האטום, שאלו משהו את השומר שעמד מרחוק והסתלקו העירה. המשכתי לשבת שם כעשרים דקות בחשכה, כשלבי פועם בחוזקה מרוב פחד. אחר־כך יצאתי החוצה. השומר שעל הגשר אמר לי שהם שאלו עלי, אך הוא הטעה אותם ואמר שאמנם הייתי במקום אבל כבר חזרתי למחנה. הוא גם אמר לי שהרוצחים האלה מגיעים לעתים קרובות, כי הם יודעים שבקירבת מקום נמצאים יהודים והרי הם ״משחרים לטרף״. לאחר המלחמה נשפט טוגרמן בסאנדומייז׳*.

השומר הציל את חיי, אבל היה ברור לי שאצטרך לעזוב בקרוב את המחנה. הורי עברו בנובמבר 1942 אל הגיטו החדש, שהוקם בעיר לאחר האקציה הראשונה. ביום א׳, בשבוע האחרון לפני חיסול המחנה, בהיותי בבית־המרקחת בעיר לשם קניית נוזל נגד כינים, פגשתי את פראביץ שגר באותו בניין. הוא התפלא שעודני ב״מטאן״ ויעץ לי להסתלק מייד. הלכתי ברגל למאלה ושם במחבוא שמעל לתנור לחם שהינו שנינו עד 6.1.43. באותו יום באה לבית שהתחבאנו בו חבורת נ.ס.ז.** הם העמידו את בנה הצעיר של בעלת־הבית לקיר ואיימו להרוג אותו ולשרוף את המשק, אם לא יגלה את המיסתור של מאלה ובעלה. החיפוש בבית ובמשק העלה חרס, כי בלילה הקודם עברנו לעליית־הגג והוסתרנו שם היטב. בערב הוציאה אותנו בתה של בעלת־הבית לכפר אחר שבצידי הכביש המוביל לאופאטוב. נכנסנו לביתו של גאייבסקי, שבתו אף היא היתה לקוחה של מאלה. קיבלו אותנו ליומיים, כי המשרתת עמדה לחזור

* ראה הפרק ״נחלתנו נהפכה לזרים״ – ״משפט טוגרמן״.

** ארגון פולני של רוצחי יהודים.

מחופשת החג. הסתירו אותנו בתוך ערימת שחת באסם, שם גם גידלו חזירים בסתר ובכך עברו על איסור השלטונות. לאחר מכן שבנו והתגנבנו בחשאי למיסתור הקודם בעליית־הגג. בגדינו היו רטובים, כי כשעברנו מעל גשרון שעל נהר אופאטובקה נפלה מאלה למים ובקושי משיתי אותה.

כעבור כמה ימים גילו אותנו בני־הבית ונאלצנו לעזוב. הם ליוו אותנו לתחנת־הרכבת ביאשיץ. בתחנה הבאה עלו לרכבת ז׳נדארמים מסאנדומייז׳. הם החרימו מיצרכי מזון אצל מבריחים פולנים וכשהתפנו מזה החלו לבדוק את תעודות הנוסעים. כשהגיעו אלי הנעתי בראשי לאות ״לא!״ הז׳נדארם ערך חיפוש על גופי וכשלא גילה תעודות הורה לי לעמוד ליד הדלת. ״יש כאן ציפור״ – אמר לז׳נדארם אחר. הגענו לתחנת סקארז׳יסקו. הז׳נדארם כיוון אלי את אקדחו, אך באותו רגע התחילו המבריחים לחטוף את מיצרכי המזון שהוחרמו ותשומת־לב הז׳נדרמים הוסחה אליהם. קמה מהומה והצלחתי להתערב בין יתר הנוסעים.

כשנכנס הז׳נדארם שנית לקרון והאיר בפנס על פני הנוסעים, לא זיהה אותי ויצא מן הקרון. אז התחיל חיפוש כללי על הרציף, בין הרכבות ובכל הסביבה. ראיתי כיצד הז׳נדארם מצרף את קצין משטרת־הרכבות לחיפושים אחרי. הדבר נמשך זמן רב למדי ושוב עלה הז׳נדארם לקרון שלנו, עבר על פני כולנו והאיר עלינו בפנס. לבסוף גילה אותי יושב ליד מאלה. הוא הביא אותי לפני הקצין ואמר שכלל לא ברחתי והוא מצא אותי באותו קרון. אינני יודע מה החליטו ביניהם, אבל הוא הוריד אותי מהקרון והוליכני למעלה מקילומטר בין הקרונות. כל העת הלכה מאלה בעקבותינו.

לבסוף הצביע הז׳נדארם על רכבת ריקה שעמדה על המסילה ועליה השלט ״סקארז׳יסקו – וארשה, דרך קולושקי״ ואמר לי בגרמנית: ״הרכבת שנסעתם בה עוברת דרך ראדום ושם בתחנה נערכים חיפושים אצל הנוסעים, ואתה הלא שכחת את התעודות״. התנהגותו של הז׳נדארם עוררה בי פליאה.

לפנות בוקר הגענו לווארשה מרופשים, כי הלכנו בשדות חרושים, ובגלל העייפות הרבה נפלנו מדי־פעם לתוך הבוץ. בווארשה ליוו אותנו מבטי העוברים והשבים. נסענו בחשמלית, בקרון המיועד לגרמנים, בעוד שבקרונות האחרים הצטופפו הפולנים. פחדנו שהם יזהו אותנו כיהודים. הגענו לבית הוריה של אשת בוגדן גוז מסאנדומייז׳ שאת כתובתם ידענו. למזלנו לא נתקלנו בביתם בשכנים, שרובם שֵרתו במשטרה הפולנית.

לא היו ברשותנו כתובות אחרות ולא ידענו היכן מסתתרים אחי ואחותי. אמא של אשת גוז היתה אדיבה מאוד, אבל חששה מפני ביקור־פתע של אחד השכנים. בעזרת מכריה מסאנדומייז׳ שהתגוררו בווארשה הצליחה למצוא את אחי אברהם ולהפגישנו. אברהם מסר לנו כתובת של הפולניה ואלריה גאלצקה ברח׳ טווארדה 55: לדבריו התחבאו אצלה

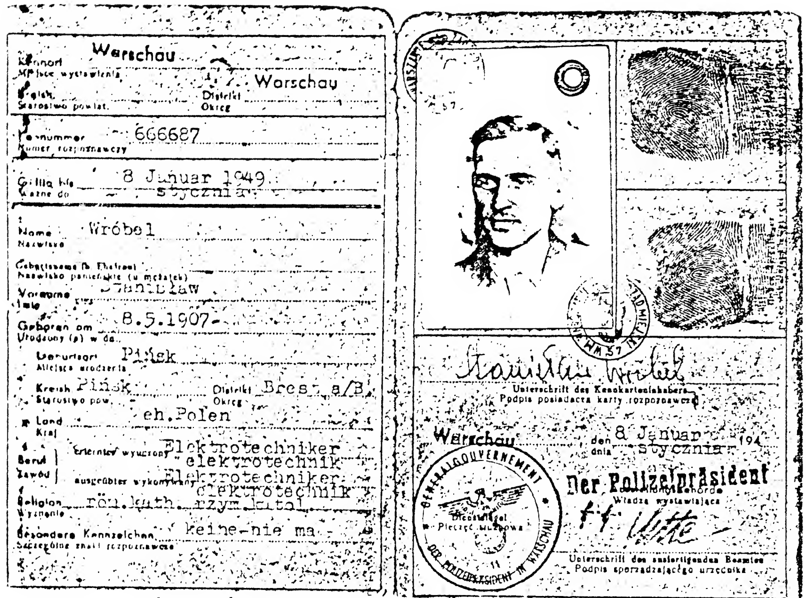
יהודים וגם אנו נוכל לשהות שם זמן־מה. בדרכנו לשם התנפלו עלינו סחטנים פולנים ושדדו כל מה שהיה ברשותנו.

כעבור כמה ימים פנינו לבית משפחת לופה הפולנית מסאנדומייז׳, שמחלונות דירתה אפשר היה לראות את המתרחש בגיטו. כעבור זמן־מה נאלצנו לעזוב את הבית, כי הבת הבכירה, רקדנית וזמרת באופרה הווארשאית, התחילה להביא את ארוסה אל הבית. בשיחותיו הוא האשים את היהודים בכל הצרות שבאו על פולין ושיבח את היטלר כמציל העולם מהיהודים. את הדברים האלה שמענו בהיותנו בתוך ארון, מוסווים מאחורי סדינים ומגבות.

לבסוף שלח אלינו אברהם את אחותנו זוסיה והיא העבירה אותנו אל ביתה של אצילה פולנית, שהתפרנסה מהסתרת יהודים, בני המעמד הגבוה. את המזון קיבלנו ישירות לחדר ונאסר עלינו לבוא במגע עם הדיירים האחרים. אינני זוכר כמה זמן שהינו שם, אבל בגלל מחסור באמצעים עברנו מדירה יקרה זו לדירה צנועה יותר. הדירה החדשה שרצה פשפשים בצורה בלתי־נסבלת. הדבר לא הדאיג את בעלות הדירה, שתי אחיות מבוגרות. החיים אצלן היו מסוכנים כי בדרכנו לשֵרותים עלולים היינו להיתקל בשכנים.

באחד מימי הקיץ 1943 בוצעה התקפת א.ק. על בנק ברחוב קראקובסקה. מאחת המשאיות שעברו ליד ביתנו זרקו אחד מאנשיהם שנפצע על־ידי שומרי הבנק. קמה מהומה. בעלות הדירה דחפו אותנו החוצה ויעצו לנו לברוח בחשש שתיכף ומייד יתחילו הגרמנים בחיפושים בסביבה. יחד עם אנשים אחרים התחלנו לרוץ בסימטה לעבר הוויסלה. בדרך נמלטנו לקתדראלה, לא הרחק מקראקובסקייה פז׳דמיישצ׳ייה. בכנסייה שרר שקט ואנשים עמדו בתור לפני תא־הווידוי. כשהגעתי לפני הכומר־המוודה, כרעתי ברך. אמרתי לו שאינני מוכן לווידוי, אלא באתי יחד עם אשתי להסתתר מפני הגרמנים המחפשים את אנשי א.ק. שתקפו את הבנק. הכומר אמר לי לחכות עם אשתי בתא הסמוך לפסלו של ישו. הכנסייה החלה מתמלאת אנשים רבים, נמלטים כמונו. הספקנו להגיע לגומחה שמשני צדדיה ניצבו פסלי קדושים. לא עבר זמן רב ולכנסייה נכנסו ז׳נדארמים וחיילים והוציאו את כל הגברים. אחד החיילים ניגש לגומחה שהסתתרנו בה, אבל בגלל הזרים והפרחים שהיו מונחים שם לא הבחין בנו. יתכן שחשב אותנו לפסלים...

לפני סגירת הקתדראלה שבנו לבית האחיות, אבל הן אמרו לנו שנחפש מיסתור אחר. אחותי זוסיה העבירה אותנו לדירה ריקה. בעליה בילו את הקיץ בכפר ולקחו את כל הרהיטים איתם. ישבנו שם חמישה ימים, סגורים בדירה וללא אוכל. אפילו את המים בשֵרותים לא יכולנו להפעיל, שמא ישמעו זאת השכנים. להם היה ידוע שהדירה ריקה מאדם. הם הכירו את זוסיה וידעו שיש לה מפתח לדירה. אחותי היתה מביאה לנו מזון ואז

Kennort Warschau
Kennummer 666687
Gültig bis 8 Januar 1949 / stycznia
Name Wróbel
Vorname Stanisław
Geboren am 8.5.1907
Geburtsort Pińsk
Kreis Pińsk Distrikt Brest a/B.
Land ehem. Polen
Beruf erlernter: Elektrotechniker / elektrotechnik
ausgeübter: Elektrotechniker / elektrotechnik
Religion röm.kath. / rzym.katol.
Besondere Kennzeichen keine - nie ma
Unterschrift des Kennkarteninhabers / Podpis posiadacza karty rozpoznawczej
Warschau den 8 Januar 194 / stycznia
Der Polizeipräsident
Unterschrift des ausfertigenden Beamten / Podpis sporządzającego urzędnika

תעודת זהות ארית של תנחום בשם סטאניסלב ורובל

Tanhum Kuperblum's Aryan Identity Card, bearing his forged name Stanislaw Wróbel

גם מפעילה את המים בשֵרותים. מיטות וכלי מיטה לא היו לנו וישנו בכיסאות־נוח צרים בלי להתכסות. היה קשה, אבל נהנינו מהשקט.

ה"אידיליה" הזאת לא נמשכה זמן רב ונאלצנו לעזוב את הדירה. כך החלה נדידה ממקום־למקום. לא פעם נפלנו קרבן לשוד ולסחיטה של נוכלים פולנים שלא התקשו לזהות אותנו בגלל המראה "היהודי" של מאלה. תוך כדי נדודים החלפנו תכופות את שמותינו. בהשגת תעודות אריות עזר לנו הנריק גרינשפאן, בעלה של צסיה שניידר*, שהיה אדם הגון מאוד. התעודות הראשונות היו ע"ש מריה וסטאניסלב רוטקייביץ' והאחרונות ע"ש ורובל. בשם זה נסענו לגרמניה וחזרנו לפולין אחרי המלחמה.

באחד הימים הלכתי לחפש דירה חדשה. מאלה נשארה בדירה שנצטווינו לעזוב. השכנים דרשו את סילוקם של ה"חתולים" (יהודים מסתתרים). ברחוב נקלעתי למצוד על פולנים. את גוש הבניינים שנמצאתי בו הקיפו אנשי צבא ואס־אס, אקדחים שלופים בידיהם. הם צרחו שעל כל הגברים לעמוד ליד הקיר וגם אני נפלתי לידיהם. העמידו אותנו עם הפנים אל הקיר וידינו מורמות. הם ערכו חיפוש אצל כל אחד ואחד ולקחו מאיתנו עד אחרון החפצים שהיו ברשותנו. לידי עמד גבר בגיל 40 בערך

---

* ראה עדותה של צסיה שניידר.

והחזיק ברצועה כלב־זאב. התקרב אליו קצין אס־אס ושאל אותו מי יטפל בכלב. הלה ענה לו בגרמנית, שמכיוון שהוא בודד הוא מוכן לנדב לו את הכלב, אם הוא חובב כלבים. על כך ענה לו הקצין שאין לו תנאים נאותים להחזקת הכלב ולכן הוא משחרר אותו יחד עם בעליו. אדם שעמד בקירבת מקום אמר: "אתם מרחמים על כלב ואילו אותנו אתם משמידים". בתגובה שלף הקצין את אקדחו והאיש פתח בריצה. קמה מהומה, נשמעו יריות.ניצלתי את המצב וברחתי לעבר פינת־הרחוב. עוברים־ושבים, בראותם אותי בורח, הבינו שמתרחש מצוד ואף הם התחילו בורחים וצועקים "חטיפה!" אינני זוכר עד היכן הרחקתי בבריחתי. רציתי להגיע לחשמלית הקרובה. והנה השגחתי במדרגות־עץ המובילות לגשר שעל הנהר. עליתי במדרגות ומה ראו עיני? את מאלה בחברת גבר כבן 30. לא יכולתי לתפוס למה עזבה מאלה את הבית בלי לחכות לשובי. אט־אט התקרבתי אליהם, כדי להאזין לשיחתם, אך לא שמעתי דבר. פועל שירד במדרגות מן הגשר, נעצר לפתע, תפס את ה"חבר" של מאלה בדש־בגדו והרים עליו את קולו: "שודד! סחטן! אם לא תניח לגברת אשליך אותך מכל המדרגות". הלה טען שאיננו דורש כלל כסף והוא רק מוביל את האישה לגסטאפו. ועוד אמר שבגלל יהודים הנדחפים לבית שהוא גר בו, יסבלו כל הדיירים. משכתי את הפועל שנתגלה כאדם הגון הצידה ולחשתי לו שלא יצעק, כי הצעקות עלולות למשוך לעברנו את הגרמנים. הצעתי לו שיתרחק ואני כבר אסתדר עם הנוכל. הייתי לבוש מעיל בהיר ובכיסי היה עט. ברגע זה צץ במוחי רעיון. הלכתי אחריהם בשקט. מאלה השגיחה בנוכחותי אבל לא פנתה אלי. כשהגענו לקרן רחוב קרולבסקה, מקום־שם היתה תחנת חשמלית, נעמדתי מולם והבלטתי דרך הכיס את העט כאילו הוא אקדח. פניתי לברנש ולחשתי: "ברגע הזה אתה עוזב את האישה ואם לא – ארסק אותך, שודד שכמותך!". הוא נבהל ונסוג לאחור ואני שילבתי את זרועי בזרועה. באותו רגע הגיעה החשמלית. קפצנו שנינו לתוכה ואת הברנש המבוהל השארנו מאחורינו.

הגענו לרחוב טווארדה 55, לדירת הגב' גאלצקה, שבכל מקרה־חירום שימשה לנו מקום־מיסתור בטוח. אצלה אפשר היה תמיד לקבל עזרה דחופה ולשהות זמן־מה עד למציאת מקום־מגורים אחר. גב' גאלצקה לקחה מאיתנו תשלום עבור המזון וההסקה בלבד. על שולחן־האוכל בדירתה גם בוצעו בי שני ניתוחים לטשטוש עקבות המילה. גם אחרים נותחו שם ובאותם תנאים. את הניתוחים, כמו גם את שהותנו בווארשה, מימן אחי אברהם. הרופא שביצע את הניתוחים היה גבר גבוה ובהיר־שיער, בן 40 בערך, אדם לבבי מאוד. באחד הימים נתן לי שתי כמוסות לבנות – לא ידעתי אז שזה היה ציאנקאלי, רעל מהיר־פעולה – וביקש ממני למסור אותו לידי האחות מבית־החולים שעבד בו כמנתח, כשתופיע אצלי. ואמנם למחרת באה לייצ'ה זוברמן מסאנדומייז', שהסבה את שמה

לאירקה יאגיילו, לבושה מדים לבנים ועל ראשה מצנפת תִקנית של אחות רחמניה וביקשה את הכמוסות. היא נראתה בעיני כמו דמות יראת־שמיים מתמונה של המשפחה הנוצרית הקדושה. משום־כך לא חששה לנוע חופשית בכל רחבי וארשה בלא־פחד שמא תזוהה ותיאסר. היא נטלה את הכמוסות ואמרה שהן מיועדות לשים קץ לסבלו של יהודי זקן חולה סרטן המסתתר בעיר.

בחורף 1943־1944 הצטרפו אלינו 22 יהודים שבאו ממיסתור אחר. הצפיפות היתה נוראה. חיינו כמו צוענים. אחרי שבועיים בערך עברו האנשים האלה למחבוא שאמור היה להיות ביתם עד סוף המלחמה. לאחר כמה ימים בא אלינו אברהם וסיפר שהגרמנים הגיעו לאותו מחבוא ורצחו את כל ה־22 במקום, כנראה בעקבות הלשנה. הגרמנים נהנו משלל רב, כי קורבנותיהם היו עשירים מאוד והונם נמצא איתם.

אצל גברת גאלצקה הסתתרה יחד איתנו אישה צעירה עם ילד. באחד הימים ביקר אצלָה אחיה סטפאן לאנגר, גבר בעל מראה ארי, שהסתובב חופשי בעיר. משנודע לו שמי ומוצאי סיפר לי שברח מטרבלינקה, לשם הגיע בטרנספורט מגיטו וארשה. בגלל מבנה גופו האתלטי נבחר לעבודה וצורף לקבוצת עצירים שתפקידם היה למיין ולאחסן את הבגדים של המובלים־למוות במחנה. כן סיפר לי שישן בטרבלינקה ליד קאלמה שיפר, שותפי בעבודות חשמלאות בסאנדומייז׳. גם קאלמה היה בעל גוף חסון מאוד והושאר כמוהו לעבודות המיון. באחד הימים, כך סיפר סטפן, הגיע טרנספורט של יהודים מסאנדומייז והסביבה (זה היה ב־10 בינואר 1943) ובלילה מסר לו קאלמה, כולו מזועזע מהפגישה הטרגית עם בני־עירו, שביניהם היו גם הוריו של שותפו־לשעבר תאשק (תנחום) קופרבלום...

נודע לי שסטפן הצטרף לפרטיזנקה פולנית ובה פגש שני ולאסובצים, שומרי טרבלינקה לשעבר. הוא הודיע על כך למפקד יחידתו, אולם בקרב הראשון עם הגרמנים רצחו אותו שני אלה בירייה בראשו מאחור.

בסתיו 1944, אחרי המרד הפולני בוואראשה, בחרנו לצאת מרצון, כפולנים, למחנה־עבודה לגרמניה. רצינו להשתחרר אחת־ולתמיד מהסחטנים הפולנים. אברהם וזוסיה נשארו בפולין. מונייק אחינו הצעיר נפל במרד.

הגענו למחנה־עבודה ברילסדורף שבגרמניה שנמצא ביער ליד בית־חרושת. קשה לתאר במילים ספורות את מה שעבר עלינו במחנה־עבודה זה בין ״ידידינו״ הפולנים שהבחינו במוצאנו היהודי. את אשתי מאלה פקדו חלומות זוועה והיא בכתה בלילות. שכנתה, אשת רב־סרן פולני, סיפרה זאת למתורגמן הפולני במחנה. המתורגמן הלשין באוזני אחד משומרי המחנה, איש אס־אס לשעבר, שאשתי ״בוכה ביידיש״ על רצח אביה. ואמנם נרצח אביה בירייה מידי שוטר ושמו מייכרט. השומר העביר את המידע הזה לידיעת הגסטאפו.

מאלה, אשת תנחום ואביה ברל'ה מאלי
Mala, Tanhum's wife and her father Berele Mali

יום לאחר הגשת התלונה באו אנשי גסטאפו ולקחו אותי לברלין לחקירה, מאחר שקל יותר לזהות גבר יהודי מאשר אישה יהודיה. כאמור עברתי ניתוחים לטשטוש מוצאי היהודי. בחקירת הגסטאפו הייתי תחת אש צולבת של שאלות הקשורות בדת הקתוליה: תפילות, וידוי וטקסים אחרים. כשנשאלתי בעניין שתיית היין על־ידי הכומר בשעת ה"מיסה" עניתי שהכומר יודע אם ומתי לשתות. על כך קיבלתי מכת־אגרוף בפנים, כי תשובתי נראתה להם חצופה. אחד מאנשי הגסטאפו, פולקסדויטשה שחקר אותי בפולנית, קבע בוודאות שאני יהודי, כי אני יודע את מינהגי הדת הקתולית טוב־מדי ועיני נראות עצובות... עניתי שלא רק שאינני יהודי, אלא אני גם אנטישמי וכל מה שקורה לי עכשיו רק פוגע בכבודי כפולני. הוספתי שעיני כחולות וכידוע אין ליהודים עיניים כחולות.

עוד באותו יום השכיבו אותי על שולחן, ערכו בדיקה בגופי ומצאו על אבר־המין צלקת שלאחר ניתוח. הסברתי להם שבימי חופשה לפני כמה שנים ביליתי אצל סבי וסבתי בכפר. באחד הערבים יצאתי לעשות את צרכי בחוץ, התקיף אותי כלב וכתוצאה מנשיכתו באבר־המין שלי נגרם לי זיהום ונשארו סימנים.

דחפו אותי לתא מאוכלס בצפיפות נוראה, עד שלא היה אפשר לשבת. טיפוס חשוד מבין האסירים הציע לי לשבת לידו על הריצפה וחקר אותי כל הלילה אם אני באמת יהודי. עניתי לו שבקשתי היחידה היא שיקברו אותי בבית־קברות נוצרי, כי נראה שלא אצא חי מכאן. המתורגמן חיזק בי חשש זה באמרו שאחוז אחד של ספק היה די בו כדי לחסל אותי.

למחרת בבוקר העבירו אותי למקום אחר ושם קרב אלי יהודי צעיר מפולין ויעץ לי ב"ידידות" ביידיש שאודה ביהדותי, כי ממילא ידוע להם שאני יהודי. כמו־כן אמר לי שכעת כבר לא מוציאים להורג ורק שולחים למחנות־ריכוז. דחפתי אותו ממני בשאט־נפש ואמרתי שלא יוסיף עוד לקשקש בשפתו, ועליו להתבייש שהוא עובד למען הגסטאפו. הוא התרגז וסטר על לחיי. לזה ציפיתי, כי תכננתי "לעשות הצגה". התנפלתי עליו במלוא כוחי, הפלתי אותו ארצה והכיתי אותו באגרופי בפניו ובאפו עד זוב דם. קמה מהומה רבה בתא ומכל צד באו בריצה אנשי גסטאפו והיכו אותי באלות, בקתות רובים, באגרופיהם ובכל מה שבא לידם. אני לא חדלתי מלחבוט ביהודי הנבזה. כשגברו עלי העבירו אותי לתא ריק. שכבתי על הריצפה עד לשעות המאוחרות של הלילה. חשתי כאבים חזקים בעורף ובגב והייתי בטוח ששברו את עצמות ידי ורגלי ושגם הגולגולת שלי התפקעה.

כבר באותו לילה נכנסו לתא שני בריונים וחידשו את מכותיהם ובעיטותיהם. הם ציוו עלי לקום, גררו אותי לאורך כל המסדרון והמדרגות והטילו אותי לתוך חדר. שם עמדתי שנית במיבחן בידיעת טקסי הדת הקתולית. כאן עמדו לפני שני אנשי גסטאפו וכל רצונם היה להבין כיצד

זה העזתי לתקוף אחד משלהם, בתוך בניינם. גם להם אמרתי מה שאמרתי בלילה לבלש, שאני בטוח שלא אצא חי מכאן ושחושדים בי דווקא בדבר השנוא עלי ביותר – שאני יהודי. ביקשתי שאת גופתי ימסרו לידיים נוצריות.

הודיעו לי שעלי להתרחץ, כי צפויה לי בדיקה רפואית. אחרי הרחצה דחפו אותי מכל המדרגות. בשער חיכו לי שני בריונים מהגסטאפו וציוו עלי להתלוות אליהם לאוטובוס. הנסיעה לא ארכה זמן רב ונעצרנו ליד בניין שבחצרו הסתובבו אנשים במדים. נכנסנו לבניין. מאחד החדרים יצא גבר בסינר לבן. מסתבר שהיה רופא. מלווי הודיעו לו שהובאתי לבדיקה. הרופא אמר שהעניין ידוע לו ואיננו זקוק להסבר נוסף. משניסו השניים להיכנס לחדרו, עצר בעדם הרופא בתנועת יד ואמר שלשכת הרופא מיועדת לרופא ולפציינט שלו בלבד. משעברתי את סף החדר טרק הרופא את הדלת בפניהם. הם נקשו בדלת והרופא אמר להם שאם אין הם בוטחים בו, שיקחו את הפציינט בחזרה.

לאחר שנשארנו שנינו בלבד הרגיע אותי הרופא ואמר שלא אדאג. פשטתי את בגדי כמצוותו והוא בדק אותי בדיקה יסודית. את הפצעים בגבי ובעורפי רחץ וחבש ואמר שאין הוא מוצא פגיעות עמוקות. כששאל לפשר הצלקת באבר־המין, סיפרתי גם לו את הסיפור על נשיכות הכלב בכפר. הוספתי שזה קרה לפני 4־5 שנים. הוא התיישב וכתב דו"ח רפואי על טופס רשמי בלי לומר מילה, פתח את הדלת ומסר את הדו"ח לידי ה"מלאכים" שלי. אלה כעסו מאוד על התנהגות הרופא כלפיהם וגם הדו"ח שלו לא מצא חן בעיניהם, כפי שהבנתי משיחתם בעת הנסיעה חזרה לגסטאפו. בעיקר לא נראה להם אישור הרופא שהצלקת היא משנת 1937 או 1938.

כשחזרנו, כלאו אותי בתא. כעבור כמה שעות פתח אחד הבריונים את הדלת והורה לי ללכת אחריו. הפעם דיבר אלי במתק־שפתיים והסביר לי שוב שאחוז אחד של ספק יעכב את שיחרורי. הוא עצמו, כך אמר, חי בפולין בין יהודים והוא מרגיש שאני בכל זאת יהודי. מובן שהכחשתי. אחרי דומיית־מה אמר לי לנקוב בשם של לא־יהודי שהכיר אותי לפני המלחמה ויאשר שאני נוצרי ובכך גם יוכח שבכיה של אשתי ודבריה ביידיש בשנתה מקורם בשקר. אמרתי לו שבצריף יחד עם אשתי נמצאות 40 נשים, ואף אחת מהן לא שמעה בכי כלשהו, חוץ מאשת הרב־סרן, אשה היסטרית ועצבנית כמו כל נשות הקצינים הפולנים.

הוא דרש שוב שאנקוב בשם של פולני שיוכיח שאינני יהודי. ברגע זה החלטתי לעשות צעד שעלול היה להביא עלי כליה. נזכרתי בשכנו־ לשעבר של אברהם, קצין בצבא הפולני, אך מרגל גרמני, שעם כיבוש ורשה הצטרף לגסטאפו ועבד במחלקה לענייני יהודים. משפחתו היתה ביחסי ידידות עם אחי אברהם. גרמני זה הציל פעמיים את אחי בהזהירו

אותו שלא ישוב למקום־מגוריו בגלל הלשנה. כששילחו את פלה אשתו מגיטו וארשה למחנה־ההשמדה טרבלינקה העביר אברהם את ילדתו אווה לשכנו זה בלי שידע שהוא איש גסטאפו. הלה קיבל אותם בסבר פנים יפות. משם העביר אותה אברהם למינזר שבו נשארה עד סוף המלחמה. רק מאוחר יותר נודעה לנו האמת עליו. והנה עכשיו מסרתי לחוקר את שמו. הבנתי שאם יישאל על סטאניסלב ורובל (זה היה שמי הנוצרי) שכנו לשעבר, הוא יבין שמדובר באברהם – אותי הוא לא הכיר וכלל לא ידע על קיומי – ובוודאי ירצה לעזור לו.

הגרמני יצא מהחדר. כשחזר בא אלי בטרוניה, למה לו סיפרתי לו מייד על אותו שכן שלי וכך הייתי מונע מעצמי אי־הבנות ולא הייתי סופג מכות מידי היהודי המצורע הלז. הוא גם הבטיח לי שבצאתי מהבניין אקבל כסף לקניית כרטיס־רכבת לרילסדורף, מקום מרוחק כ־50 ק"מ מברלין. בשובי לבית־החרושת ניגשתי למלשין הפולני, שבעקבות תלונתו הגעתי לגסטאפו והפלאתי בו מכותי. לקול צעקותיו באו בריצה הפועלים הזרים וגם הגרמנים ושאלו לפשר המכות. ללא מילים חשפתי את גבי ואמרתי להם שהנוכל הזה ואשת הרב־סרן התלוננו עלינו שאנחנו יהודים. אז הבינו כולם שאין אנו יהודים.

זמן קצר לפני סיום המלחמה נודע לי מפי מנהל המיפעל שהתערבותם המתמדת בגסטאפו, שלו ושל האחראי לתפוקה, היתה הסיבה האמיתית לשיחרורי מהמאסר בברלין. הם טענו שמסירותנו ויעילותנו בעבודה הן ששיכנעו אותם שאין אנו יהודים, כי לפי ידיעתם היהודים אינם רוצים לעבוד. למאלה ולי היה שם טוב במחנה, לי כמכונאי ולה כרתכית.

בימי חודש מאי הראשונים, כשהתקרבה החזית הרוסית לרילסדורף, העבירו אותנו לעורף. שם שהינו עד השיחרור. הרצון לדעת מה עלה בגורלם של בני המשפחה הביא אותנו לסאנדומייז'. מצאנו בית אחד ויחיד בגיטו לשעבר, ביתה של משפחת ואסר. שם התגוררנו, קומץ היהודים ששרדו. מצאנו את אחי אברהם שהוסיף להשתמש בשמו הנוצרי אנטון קורנאצקי, ואת אחותי זוסיה־זופיה וודזישבסקה. את קברו של אחי מונייק, שנפל במרד הפולני בווארשה לא הצלחנו לאתר לפי שעה.

בסאנדומייז' כיהנתי בתפקיד מזכיר הוועד היהודי עד יולי 1948. אחר־כך עברנו לגור בפוזנאן. שם נולד בננו יוסף בשנת 1950 ושם גם סיימתי בית־ספר גבוה להנדסה. כשהחלטנו להגר לקנדה יצאתי עם זוסיה לווארשה ושנית ערכנו חיפוש ותחקיר על מקום הימצאה של גופת אחינו מונייק, כדי להביאו לקבר־ישראל. לאחר חיפושים ממושכים מצאנו סוף־סוף קבר של חייל אלמוני בבית־הקברות הצבאי בווארשה, שפרטי הרישום האישיים התאימו לאלה של אחינו. לאחר שהוצאה הגופה מהקבר זיהינו את מונייק לפי שיניו הקדמיות ולפי פיסת בד מחולצתו. ערכנו פרוטוקול־זיהוי עם מפקד בית־הקברות והוא אף קישר אותנו עם הרבנות.

מונייק קופרבלום, אחיו של תנחום, נהרג במרד הפולני
Moniek Kuperblum, Tanhums brother, killed during the Polish uprising in Warsaw

הרב הראשי אמר שבבית־הקברות הצבאי קבורים אנשים מפורסמים, רבים מהם יהודים. לכן מוטב, לדעתו, להשאיר את גופת אחינו במקום. וכך עשינו. על מצבתו חקוק בפולנית השם משה קופרבלום בצד שמו הנוצרי מריאן קולאשינסקי. וכך נח אחי הצעיר בשלום על משכבו בבית־הקברות הצבאי המטופח בפובונזקי, פרברה של ווארשה.

בשנת 1958 היגרנו לקנדה, כולנו בשם־משפחה נוצרי קורנאצקי, בשמו של אחי אברהם. בשם הזה חיינו כולנו בפולין תקופה ארוכה אחרי המלחמה, בגלל החשש מפני מרצחים אנטישמיים שגם אחר המלחמה טבחו ביהודים. במיטעני שהוצאתי מפולין היה ספר־תורה מבית־הכנסת בסאנדומייז' אותו פדיתי מאיכר פולני, ועתה נמצא בבית יוצאי סאנדומייז' בתל־אביב*

בהיותנו בקנדה, דאגנו אחי ואני לקיומה של גברת גאלצקה ועד יומה האחרון לא ידעה מחסור.

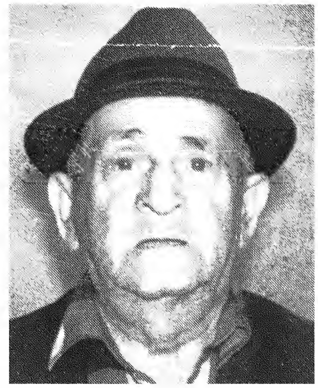
אני ומאלה אשתי לא נפרדנו מעולם בתקופת המלחמה וגם לאחריה, פרט לשבועות הספורים שנחקרתי בברלין. תכופות אנחנו משוחחים ומעלים זכרונות עצובים הקשורים ביקירינו שניספו ונרצחו בשואה: אבי

* ראה הפרק "נחלתנו נהפכה לזרים" – "ספר התורה".

שלמה (אלקיס) ואמי דבורה ניספו בטרבלינקה בינואר 1943. חיה, אמה החורגת של מאלה, יחד עם בתה הצעירה גוצ׳יה ניספו במחנה־ההשמדה בלז׳ץ באוקטובר 1942. אביה ברל׳ה מאלי נורה על־ידי שוטר פולני, כפי שכבר סיפרתי. אחותי מינדל, בעלה שעיה רבין, מי שהיה מורה לעברית בסאנדומייז׳ ותינוקם הרך, נורו ליד הבורות ביער ליד רוז׳ישצ׳ה שבמזרח פולין. אחיה הבכור של מאלה, משה מאלי ובני־משפחתו הוצאו להורג בבית־העלמין באופאטוב לאחר האקציה. ציפה אחותה, שהיתה בחודש התשיעי להריונה ובעלה ניסק הוניגסבלאט נרצחו בידי פולנים בחורשה ליד הנהר ויסלה, מקום שם הסתתרו. שם גם נרצחו בידי הפולנים בני־דודי, יענקל קופרבלום ואחותו שושה עם בעלה עזרא ואסר ושני ילדיהם אלקה ויענקל. אחיהם, בן־דודי מונייק, ניספה בסקארז׳יסקו. שני אחיה של מאלה, פיניה וקונה ניסו להסתתר, אך פולנים הרגו אותם. אחותה פסיה הסתתרה והצליחה לשרוד, אבל בימים הראשונים לאחר השיחרור רצחו אותה פולנים בסביבת העיר אופאטוב. בת־דודתי שיינדל דיזנהויז היפהפיה נתפסה ונרצחה בידי שוטר פולני כאשר רצתה לצאת מן העיר כארית. שתי אחיותיה והוריה ניספו במקומות שונים.

לנוכח כל אלה נשאלת השאלה: האם אין האדם נורא מהחיה? כשתעינו בשדות ובכפרים, מעולם לא התנפלו עלינו כלבים, אפילו לא נבחו כשעברנו לידם. אבל כשגרנו בוואשה, בצד הארי, היינו שרויים בפחד מתמיד מפני אנשים שארבו לנו בכל מקום ואיימו על חיינו.

עתה אנו חיים כיהודים בקנדה, שהיא ארץ חופשית ואיננו מפחדים שיתנכלו לחיינו. אולם בלילות אנו סובלים מסיוטי־זוועה – בחלומותינו עדיין אנו רצים ממיסתור אחד למשנהו.

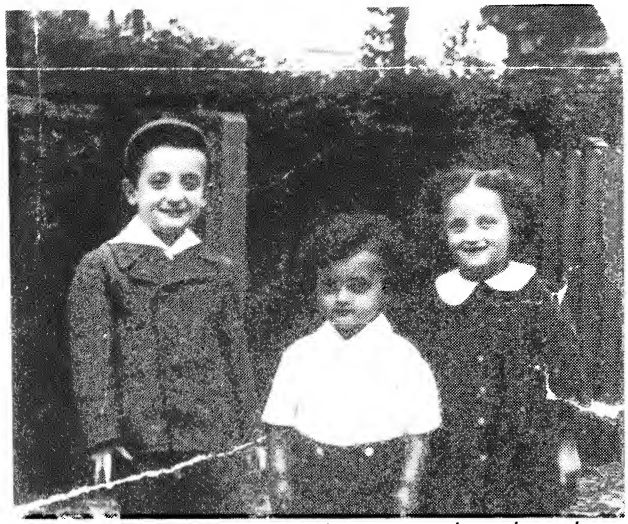
נתן (נוסקה) קליינמן
בן רחל ומאיר

נולדתי בסאנדומייז׳ ב־22 בנובמבר 1901 לאבי מאיר קליינמן ולאמי רחל מבית רוזנצוויג. לאבי קראו מאיר׳לה מלמד, כי היה מלמד־דרדקי, ולי קראו נוסקה מאיר׳לה מלמד׳ס, כלומר, בנו של מאיר׳לה המלמד. נשאתי לאישה את בלומה מורגנלנדר, בתו של יעקל השמש, ונולדו לנו שלושה ילדים. כשהשתחררתי מהמחנות בשנת 1945 – ואני חולה מאוד – אושפזתי בסנטוריום בגרמניה. הרגשתי שקצי קרב והתחלתי לכתוב את זכרונותי בצורת מכתב אל נחמיה, בן־אחי, קרוב משפחה האחד והיחיד ששרד ממשפחתנו. רציתי שידע את קורותי בתקופת השואה. אך הפסקתי את הכתיבה, כי מצב בריאותי הידרדר מאוד, עד שלא היה לי כוח לכתוב.
רק בשנת 1985 סיימתי את כתיבת זכרונותי. ואלה הדברים שרשמתי:

נחמיה יקירי!

לא פעם בתקופת השואה, כשהיינו בגיטו ובמחנות, הרהרנו במצבנו ולא יכולנו להבין מדוע העולם כולו עומד מנגד נוכח סבלנו ונוכח ההשמדה האכזרית של העם היהודי. כל אחד מאיתנו גמר־אומר בלבו לא לשכוח לעולם ולספר, למען יידעו הדורות הבאים מה עוללו לנו הגרמנים. ברוח זו ולפי צו פנימי אתאר לפניך את קורותי בתקופה ההיא, שהן בבואה של קורות רבים מאיתנו. אמנם גם אתה שריד השואה, אבל מאחר שהיית צעיר מאוד באותם הימים, אין אתה יכול לזכור מה היה.

צרות היהודים בסאנדומייז׳ החלו עם כניסת הצבא הגרמני לעיר בשנת 1939. יום יום חטפו יהודים לעבודה, והשכר – מכות. יהודים נאסרו ולא נודע גורלם. נורו ולא היתה סיבה לכך. גזירות קשות ניתכו עלינו חדשות לבקרים. בפינות העיר הוצבו שלטים ״ליהודים אין מעבר, לעוברים על הצו צפוי עונש מוות!״ נאסר לנסוע ברכבת או בכל כלי־רכב אחר. כך נותק הקשר בין עיר אחת לרעותה. ולמרות זאת הגיעו אלינו ידיעות על

שלושת ילדיו של נוסקה: ישראל־יעקב, שמואל־דוד, אסתר־מאטל
Nuska's 3 children, Israel-Yaakov, Shmuel-David and Ester-Matel

השמדת יהודים. לא רצינו להאמין שבמאה העשרים ימיתו אנשים, נשים וטף חפים מפשע בתאי־גזים וישרפו את גופותיהם בכיבשנים. חשבנו כי מי שעובד במיפעלים גרמניים חייו וחיי בני־משפחתו בטוחים יותר. לכן, באין מוצא אחר, השתדל כל אחד להתקבל לעבודה במיפעלים אלה. נודע לנו שמהעיר אופאטוב הסמוכה היהודים כבר גורשו והבננו שגם תורנו קרב. קצין אס־אס בילוב הקים בעיר, בבניין של בית־הספר התיכון לבנות, ה"ליציאום", הממוקם ליד בית־הקברות היהודי, מחנה ל־360 יהודים מסאנדומייז', אופאטוב וקלימונטוב. לגברים ולנשים. בעזרתו של ישראל שלייפשטיין הצלחתי גם אני להתקבל למחנה זה לעבודה כתפר. חשבתי שאצליח להציל את בני משפחתי, אבל לצערי לא כך התפתחו הדברים.

נחמיה אהובי, כשנחטפת ונשלחת לסקארז'יסקו, נתן אביך ששת אלפים זלוטי לגודל רדלמן, בעל הקשרים במישרד־העבודה הגרמני, שישתדל לשחרר אותך, מאחר שהיית קטין. אבל לא שוחררת. הודות לכך לא צורפת לטרנספורט של יהודי סאנדומייז' כאשר הובלו להשמדה בבלז'ץ, כי אז כבר היית בסקארז'יסקו.

ביום רביעי 28 באוקטובר 1942 הודיע לנו איש אס־אס מהממונים על מחנה־העבודה "ליציאום", שכל העובדים הרשומים במחנה יישארו ללון במקום, כי למחרת בבוקר עומד משהו להתרחש בעיר. ניגשתי אליו ושאלתי אותו: "ומה עם אשתי וילדיי?" הוא ענה לי: "את הנשים והילדים שלכם נעביר מאוחר יותר אל "הליצאום." האמנתי לו, אך התברר שהוא

בלימה אשת נוסקה
Blima, Nuska's wife

מאיר'לה ורחל קליינמן, הוריו של נוסקה
Meirele and Rachel Kleinman, Nuska's parents

שיקר לי ואת משפחתי לא הצלחתי להציל. ביום רביעי בערב נפרדתי מאשתי, משלושת ילדי, מהורי ומכל בני משפחתי והלכתי ללון במחנה. למחרת הקיפו אנשי אס־אס, אס־דֶה, כוחות משטרה וגסטאפו את העיר, וכל היהודים, וביניהם כל בני משפחתי, הובלו לתחנת־הרכבת נאדבז׳ז׳ה, ומשם נשלחו לבלז׳ץ.

כעבור שבועיים פרסם מפקד המשטרה ממחוז ראדום הודעה, שכל היהודים המתחבאים במקומות שונים, יכולים להתכנס בסאנדומייז׳. בעיר הוקם גיטו חדש שכונה ע״י השלטונות ״יודנשטאט״ (עיר יהודים). לקריאה הזאת נענו כשבעת אלפים יהודים מסאנדומייז׳ ומהערים הסמוכות, ניצולי האקציות. הוקמו גדרות מסביב לגיטו, הוצבו משמרות משטרה ונאסר על היהודים לצאת. היהודים חיו שם בצפיפות נוראה שגרמה ללכלוך ולמחלות. לרבים הציק הרעב. ביקשתי רשות מאנשי האס־אס לצאת העירה לקנות חוטים. מאחר שהייתי תפר, הרשות ניתנה לי. כשהגעתי העירה ראיתי שבבתים של היהודים יושבים כבר פולנים ובחנויות הם משתמשים בספרי־קודש שנלקחו מבית־המדרש כבנייר־אריזה. קניתי חוטים בחנות שהיתה בעבר בבעלותה של משפחת דויד גוז׳יצ׳נסקי וחזרתי במהירות למחנה. ברחתי משם מרוב צער למראה עיני. את היציאות הלגליות מהמחנה לעיר ניצלתי גם לטיפול רפואי. מהרופא הפולני ד״ר דובקייביץ׳ קיבלתי חינם זריקות קאלציום, להן הייתי זקוק בגלל מצב בריאותי.

ב־4 בינואר 1943 העבירו אותי לגיטו, כי קבעו שיש יותר מדי תפרים במחנה. כדי לקבל פרוסת־לחם עמדתי גם אני בתור יום שלם. היה חורף קשה, וכמו כולם סבלתי גם אני מקור.

במוצאי־שבת 9 בינואר האירו זרקורים את הגיטו מהצד הארי וסינוורו אותנו. איצ׳יו גוז׳יצ׳נסקי ונתן פישמן הציעו לי להתלוות אליהם לשער שברחוב היהודי – הם חיפשו דרך לברוח מהגיטו. פתאום איצ׳יו נעלם ונתן עלה על כתפי וקפץ לעבר השני של השער, לצד הארי.

למחרת, 10 בינואר 1943 בחמש לפנות־בוקר, נכנסו לגיטו גרמנים שתויים, מזויינים בנשק חם ובאלות־גומי וגירשו את כל היהודים דרך סימטת בובולוב הצרה לכיכר העירייה. בצד אחד של הכיכר עמדו משאיות ועליהן העמיסו אנשים צעירים – 300 איש שנבחרו להישלח לסקארז׳יסקו. גם אני נדחפתי לבין הנבחרים האלה. סידרו אותנו בטורים, חמישה בשורה. כשהחלו להעמיס את האנשים על המשאיות, לא היה לי כוח לטפס לתוך המכונית. ראה זאת איש אס־אס והיכה אותי במקל. כושל ונופל רצתי אל ההמון שנאסף בכיכר – גברים, נשים וילדים. עמדנו במקום מהבוקר עד הערב. הגרמנים ירו מדי־פעם לתוך ההמון כאילו היה זה מישחק. מכבי־אש ושוטרים פולנים סייעו להם. מכבי־האש הזרימו סילוני מים לתוך המרתפים כדי להכריח את המסתתרים שם לצאת. רק לפנות־

ערב התחילו להריץ אותנו לתחנת־הרכבת נאדבז׳ז׳ה. כל הדרך היכו אותנו וירו לתוך השורות שלנו. תוך כדי ריצה דרכנו על גופות החללים.

ברציף כבר חיכו לנו קרונות־משא. רק באחדים מהקרונות היו אשנבים קטנים, מרושתים בתיל־דוקרני וברוב הקרונות נחנקו האנשים מחוסר אוויר. נדחסנו כ־120 איש בקרון, מזורזים במקלות ובקתות־רובים. כל אחד נפל לקרון ודם ניגר מפצעיו. אני נדחסתי לתוך קרון ללא אשנב – תיבה סגורה. שמעתי שחותמים את הדלתות מבחוץ. תוך חצי שעה זזה הרכבת ולפתע שמעתי קול אישה קורא לי: "נוסקה, הצילני, אני נחנקת!" זו היתה חנה, אשתו של הרש־מלך וייסרוזן.

בו־בזמן הגיע אלי קולו של נער שצעק: "נוסקה, אתה בקרון הזה? הידחף אלי, אני ליד הקיר". בכל כוחותי נדחקתי והגעתי אליו והכרתי אותו מייד. היה זה משה, נכדו של איציק מנדלבאום. הוא אמר לי: "ראה, נוסקה, בין כך ובין־כך נחרץ גורלנו למוות. בוא נעשה חור בקיר ונקפוץ מהרכבת. או שניהרג או שנגיע ליער". ידעתי שהצדק עימו והחלטתי להצטרף אליו – מוטב כך מאשר לסיים את החיים בתאי הגזים. בשבר של להב אולר ניסרנו כחמש שעות בדופן הקרון. כל אותה עת דהרה הרכבת במהירות המירבית.

בשעה 9 בערב כבר היתה בין הריצפה לקיר פירצה שדרכה אפשר היה להימלט. ראשון קפץ משה ואחריו מרדכי חוסטצקי, חתנו של בן־ציון קנדל. לפני שקפצנו אמר לי חוסטצקי, שמסר את ילדו למשפחה פולנית והוא מתכוון ללכת אליה*. הוא גם הציע לי להצטרף אליו, כי יש לו די כסף לקיום שנינו. מקרונותיהם הבחינו השומרים בקופצים ופתחו ביריות עליהם. רבים נהרגו מייד, אחרים נתפסו על־ידי עובדי־רכבת פולנים שמסרו אותם למשטרה ושם רצחו אותם. כשהגיע תורי לקפוץ נחסם הפתח על־ידי אישה שנתקעה בו, ראשה למטה ורגליה למעלה. לפיכך נאלצתי לדחוף אותה החוצה. קפצתי אחריה ואש תופת נפתחה לעברי. נשארתי שוכב ליד הפסים עד שעברה הרכבת.

קמתי והתחלתי לרוץ לעבר היער. את משה ואת חוסטצקי לא ראיתי עוד. פתאום הואר השטח בפנס ונשמעה צעקה בפולנית: "היהודים בורחים מהקרונות, תיפסו אותם!" ביער הגיע אלי קולה של אישה ששאלה: "מי שם?" נעצרתי והיא ניגשה אלי. זו היתה יהודיה שקפצה כמוני מהרכבת. היא סיפרה לי שעובדי־רכבת פולנים תפסו אותה, תלשו את העגילים מאוזניה ושדדו כל מה שהיה לה. למזלה עזבו אותה לנפשה. היא היתה מסטאשוב והתכוונה לחזור לעירה ולפנות אל מכר נוצרי שאצלו השאירה את כל רכושה. השעה היתה 10 בלילה. יצאנו מהיער והגענו לדרך כלשהי. לידנו עבר נוצרי וממנו נודע לנו שאנחנו בסביבת

---

* ראה הפרק "נחלתנו נהפכה לזרים" – "גאולת ילדים".

אוסטרובייץ. המשכנו ללכת יחד עד שש בבוקר. כשהגענו לדרך המובילה לאופאטוב, נפרדנו. היא פנתה לסטאשוב ואני – לסאנדומייז׳.

למחרת לפנות־ערב הגעתי לעיר. חלק מהדרך נסעתי בעגלת איכר, תמורת תשלום. הלכתי מיד ל"ליציאום". באותם ימים היו שם כ־360 יהודים שהועסקו בעבודות שונות. כולם היו רשומים לפי עיסוקיהם. אני נחשבתי לבלתי־לגלי, ללא זכות קיום. אם בשעת ביקורת מצאו אנשי אס־אס מישהו כמוני, ירו בו במקום.

בלילה הכניס אותי הרשל גלאזמן, בנו של רפאל "רימאזי׳" (הרצען) למיטתו ובכך סיכן את חייו. הוא גם נתן לי משהו לאכול. כך עבר הלילה. בחמש בבוקר קמתי והסתלקתי מהבנין. כל היום הסתתרתי בסביבה בכפור ובשלג. בלילה חזרתי ל"ליציאום" כדי שוב לישון במיטתו של הרשל. מאחר שלא ניתן לי להיכנס, ישנתי באורוות סוסים שליד המחנה. לפנות־בוקר יצאתי משם כדי שלא יגלה אותי האיכר. לא ידעתי לאן ללכת. כל תנועה לא זהירה – ואני מחוסל. לפנות־ערב חיכיתי ליהודים שחזרו מהעבודה למחנה, ביניהם גם יהודים מסאנדומייז׳. הם נתנו לי פרוסת לחם לשבור את הרעב.

גודל רדלמן, שהיה מנהל מחלקת־העבודה בגיטו הראשון והועבר ל"ליציאום" היה מקורב לקצין האס־אס בוליון, אחד ממפקדי המחנה. שלחתי אליו פתק באמצעות ידידי ישראל שלייפשטיין, שגם הוא נמצא במחנה. ביקשתי מרדלמן שישתדל למעני אצל בוליון כדי שאתקבל כאסיר "מן המניין", כי אין במחנה בעל־מקצוע כשלי. כתבתי לו גם שאם לא יפעל למעני, אתייצב במישרדי הז׳נדארמריה ושם יירו בי. הוא ענה לי שתוך יומיים יעשה כל מה שניתן. הוא יעץ לי להסתתר בינתיים בסביבה. כעבור יומיים הודיע לי ישראל שלייפשטיין שגודל מחכה ליד מישרדו של בוליון. הלכתי לשם וגודל הציג אותי כתפר וביקש לתת לי אישור להיות במחנה. בוליון הסכים להעסיק אותי, כי היו לו אישה וילדים במקום והיה זקוק לעבודות שונות בשבילם. קיבלתי ממנו אישור בכתב.

נשארתי במחנה עד אוגוסט 1943. מכאן כתבתי שבע גלויות לבן־דודי יחיאל גרינבאום שהיה במחנה־עבודה בסלובקיה. לאחר המלחמה הוא החזיר לי אותן. זאת המזכרת היחידה שנשארה לי מאותה תקופה. באוגוסט 1943 נשלחתי עם קבוצת יהודים למחנה שהיה ממוקם ליד בית־חרושת לתחמושת בראדום. יום־יום הובילו אותנו שומרים אוקראינים מן המחנה לבית־החרושת. עבדנו 12 שעות ביממה, בשתי משמרות. במחנה זה שהיתי 11 חודשים.

בקיץ 1944, לאחר שיחרור לובלין על־ידי הרוסים ועם התקרבות החזית שלהם לאזור ראדום, הוציאו אותנו מהמחנה למסע רגלי. היינו 2,800 איש, ביניהם 600 נשים. הלכנו חמישה ימים, 30־40 קילומטר ביום, מוקפים בכמה מאות שומרים גרמנים ובני לאומים אחרים. כלבי זאב נשכו

כל מי שפיגר בהליכה, ואחרי־כן ירו בו השומרים. בלילה לנו בשדות וסבלנו מקור וביום היה החום קשה־מנשוא. רבים מהצועדים מתו בדרך. כך הלכנו עד טומאשוב שליד לודז׳. שם הכניסו אותנו לבית־חרושת נטוש. שכבנו על הריצפה מלוכלכים ורעבים וגם אוויר לנשימה לא היה לנו. לפתע פרצה זעקת־שבר מגרוננו. כבר לא איכפת היה לנו מה יעשו בנו.

מטומאשוב הובילו אותנו בקרונות לאושוויץ. הגענו למחנה בחמש בבוקר. כשעצרה הרכבת ראיתי משאיות עומדות לא־הרחק מאיתנו ותזמורת מנגנת "כל האנשים אחים הם". הוציאו אותנו מהקרונות והפרידו בין גברים לנשים. את הגברים הקשישים העמידו ליד המשאיות, את הגברים הצעירים, ואותי ביניהם, החזירו לקרונות.

הובלנו לווייהינגן שבגרמניה, מחנה לשעבר של שבויי־מלחמה רוסים. במקום לא היו מים, לכן חיברו קו־מים מהעיירה הסמוכה. כמה מהאסירים נלקחו לעבודות שונות בסביבה. אני עבדתי בקבוצה שנשלחה לחציבת אבנים ולסלילת כבישים. פוצצנו סלעים בהרים, פוררנו אותם בפטישים וטחנו אותם במכונות. משקל הפטיש שבידי היה כ־40 ק"ג – יותר ממשקל גופי. כעבור זמן נשלחנו עם קבוצת אנשים למחנה סמוך אונטר־ריקסינגן ושם עבדתי בהנחת פסי־רכבת. הייתי שם עד סוף 1944.

בראשית 1945 הוליכו אותנו בליל שלג וכפור למחנה נקארלץ. משם שלחו אותי למחנה נקראגראף. רוב האסירים במחנה הזה היו פולנים שגורשו מווארשה אחר המרד. במחנה היו גם צרפתים, צ׳כים ויוגוסלבים. האסירים הבריאים עבדו מחוץ למחנה ואילו החולים ואני ביניהם לא יצאו לעבודה. שכבנו בצריף במיטות־עץ מסודרות בשלוש קומות. שכבנו עירומים על מצע־קש דליל, מכוסים בקרעי־שמיכות. את הצרכים עשינו בחבית־עץ שעמדה בתוך הצריף. ראש הצריף היה צ׳כי, אדם טוב, ממש מלאך. האוכל שהוגש לנו במיטות היה באיכות טובה יותר מזו שקיבלנו במחנות האחרים.

באחד מימי אפריל הופצץ המחנה וכמה אסירים נהרגו. באחד הימים בשעות הערב נשמעה קריאה: "מפנים את המחנה." לעבר החולים העירומים השליכו בגדי־פסים ונעליים. הוציאו אותנו לחצר, כמה אלפי אסירים והוליכו ברגל לתחנת־הרכבת הקרובה. שם העמיסו את כולנו על קרונות פתוחים ששימשו להובלת אבנים. הז׳אנדרמים וקציני האס־אס שליוו אותנו נסעו בשלושה קרונות רגילים. הרכבת נסעה לעבר היערות. שמענו שמנהל הרכבת אומר לקציני האס־אס שמכל עבר מקיפים אותנו חיילים אמריקנים. הגרמנים התכוונו להוביל אותנו לטירול.

באחד הלילות נעצרה הרכבת ביער. שמענו מרחוק יריות וטרטור של טנקים כבדים. למחרת בבוקר, ב־4 באפריל, ביום אביבי נאה, עברה שמועה מקרון אחד למשנהו שקציני האס־אס הסתלקו והשאירו אותנו לבדנו ביער. מעלינו טסו אווירונים. פרצנו לקרונות־הליווי ומצאנו בהם

לחם וקפה, וחילקנו בינינו.

בערב שמענו טנקים מתקרבים אלינו. אלה היו טנקים אמריקניים. החיילים האמריקנים ניגשו אלינו ודיברו איתנו. כעבור זמן קצר הגיעו מכוניות־משא גדולות וכן כמה אמבולנסים של הצלב־האדום הגרמני. האמריקנים המשיכו בדרכם והשאירו לנו קופסאות־שימורים מסוגים שונים. האנשים התנפלו על האוכל ואכלו ממנו מנה גדושה. התוצאה לא איחרה לבוא – רבים חלו ומתו.

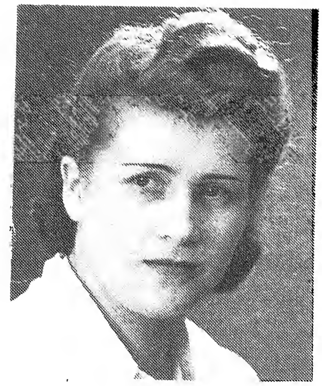
לאחר־מכן העבירו אותנו במשאיות לקסרקטין גרמני במוסבאך־באדן. שם אירגנו מחנה פליטים. מנהיגי המחנה היו פולנים ואילו מפקד המחנה היה קצין אמריקני ולו מזכירה יהודיה ששלטה בשפות הניצולים.

בינתיים נודע לי שבשטוטגארט יש מחנה של ניצולים יהודים. ביקשתי מהקצין האמריקני רשות לנסוע למחנה זה ואמנם הוא שלח אותי לשם בג'יפ. פגשתי שם אסירים־לשעבר מהמחנות בהם הייתי. המחנה כבר היה מסודר. במטבח הוגש מזון חם וגם חולק אוכל יבש. בין המארגנים היו אסירים לשעבר שבריאותם לא נפגעה. ביקשתי להתקבל יחד עם כמה יהודים מן המחנה "הפולני" ובקשתנו נענתה. הגענו במשאית מיוחדת, שהקצין האמריקני העמיד לרשותנו. במשך הזמן קיבלתי דירה בעיר יחד עם חמישה יהודים. השלטונות האמריקניים הפקיעו דירה זו מידי הגרמנים. בעיר החלה פעילות ה'ג'וינט'.

פגשתי את הרופא היהודי ממחנה ראדום. הוא נדהם בראותו אותי ושאל: "אתה חי?" במחנה ראדום הייתי חולה מאוד והוא היה בטוח שאינני עוד בחיים. הוא עבד כרופא ב'ג'וינט' ושלח אותי לסנטוריום בווילהלמסהיים. מאחר שהייתי חולה מאוד העבירו אותי הרופאים הגרמנים לסנטוריום 'ואתיקאן מיסיון הוספיטאל', בפרוידנטאל.

מצב בריאותי הלך והחמיר וקיבלתי שטף־דם בריאות. לכן שלחו אותי מטעם ה'ג'וינט' ב־1947 לסאנטוריום בדאבוס שבשווייץ. שם הייתי מאושפז עד סוף שנת 1952. משקבעו הרופאים שאני מסוגל לעזוב את הסנטוריום העבירה אותי המשטרה השווייצית לגרמניה למחנה־העקורים פלדאפינג. ביקשתי מה"ג'וינט" שישלחו אותי לישראל, כי לא רציתי להיות בגרמניה. אבל בסוכנות היהודית במינכן הסבירו לי שבארץ־ישראל המצב הכלכלי קשה ולא יהיה ביכולתם לעזור לי שם.

החלטתי לנסוע לארצות־הברית, שם היו לי שני אחים. לשם זה הייתי צריך לעבור בדיקות רבות. לבסוף, במארס 1954, טסתי לארצות־הברית, לאחר שקיבלתי ויזה, כרטיס־נסיעה וכמה דולרים לדרך. אחי הבכור נחמן קיבל אותי לביתו, ובו שהיתי כשנה. גם יעקב לייב, אחי השני, תמך בי. עבדתי בתעשיית ארנקים. שכרתי לי דירה בעזרת אברהמ'לה שאפרן ואשתו. כך חייתי שם עד 1970. בינואר 1971 עליתי ארצה. עד־היום אני עומד בקשר הדוק עם נחמיה בן־אחי.

סאבינה רוזנבלום
בת חנה והרש־מלך וייסרוזן

נולדתי בסאנדומייז׳ ב־24 ביוני 1916. היו לי שישה אחים ואחיות: נתן, מונייק, חיה, ברל, מלכה ויעקב.

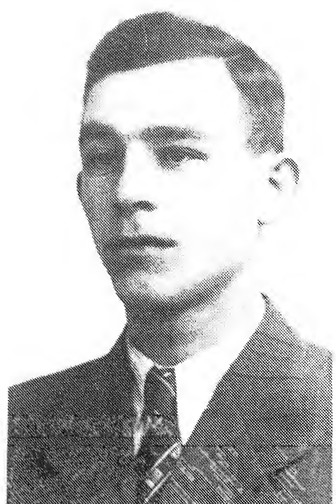
אבי ואחי יעקב בן האחת־עשרה גורשו מסאנדומייז׳ באקציה הראשונה (29 באוקטובר 1942). אמי ואחותי מלכה הסתתרו אז בבית, נתגלו והועברו למחנה ״ליציאום״ ולאחר־מכן לגיטו השני. ב־10 בינואר 1943 שולחה אמי יחד עם כל יהודי הגיטו לטרבלינקה, ואילו מלכה הצליחה לברוח ואחר תלאות רבות שרדה. אחותי חיה נפטרה בגיטו ממחלה. אחי ברל בן ה־18 היה במחנה מוקושין שבסאנדומייז׳ ומשם שולח להשמדה.

נתן, אחי הבכור, יליד 1912, נשא אשה במארס 1939 וגר בלודז׳. עם פרוץ המלחמה גוייס לצבא הפולני, לחם במזרח פולין, נפל בשבי הסובייטי, ברח והגיע לביאליסטוק. שם עבד בבית־חרושת. מביאליסטוק חזר לסאנדומייז׳ כדי לקחת לשם את אחינו מונייק. כשהגיעו אל הגבול הגרמני־רוסי שדדו מהם את כספם ואת דברי־הערך שהיו ברשותם. למרות מאמציהם הרבים לא הצליחו לחצות את הגבול וחזרו לסאנדומייז׳. גם אשתו של נתן הגיעה אז מלודז׳ אלינו. נתן עבר עם אשתו לעיר קראשניק ושם נולד להם בן. לאחר־מכן עברו לזאוויחוסט. בשעת האקציה הסתתרו במחבוא שבדירתם אך נחשפו על־ידי פולנים שנכנסו לדירה לשם שוד. הם הוסגרו לידי הגרמנים ואלה רצחום נפש.

אחי מונייק הצליח להימלט ללבוב עם תעודות אריות לפני האקציה הראשונה, חזר לסאנדומייז׳ והסתתר זמן־מה אצל משפחת פשיבילסקי, ידידי הורי. לאחר שעזב את ביתם התחבא יחד עם חברו, בן עירנו, בנאדבז׳ז׳ה שעל־יד הנהר ויסלה, בתוך מטמורה לאיחסון תפוחי־אדמה. כאשר עלה הנהר על גדותיו והמים הציפו את מחבואם, נאלצו שניהם לעזוב את המקום. כך גילו אותם פולנים והסגירו לידי הגרמנים. משיבעת ילדי המשפחה נשארנו מלכה ואני.

הרש מלך וייסרוזן ורעייתו חנה, הוריה של סאבינה ומלכה
Hersch Meleh Weisrozen and his wife Hannah, Sabina's and Malca's parents

נתן וייסרוזן, אחיהן של סאבינה ומלכה
Natan Weisrozen, Sabina's and Malca's brother

בפרוץ המלחמה עבדתי בבנק העממי היהודי בסאנדומייז׳. ב־5 באוגוסט 1940 נישאתי למשה קייזר מאופאטוב ועברתי לשם. מאז ביקרתי בסאנדומייז׳ פעם אחת בלבד, ימים ספורים לפני הגירוש הראשון. ביתנו באופאטוב נמצא ברחוב שרוקה בשטח הגיטו. דירתנו אמנם היתה מרווחת, אך עם הקמת הגיטו קלטנו לתוכה את בני משפחת בעלי שגרו עד־אז מחוץ לתחום היהודי ולכן נוצרה בה צפיפות רבה. ב־18 ביולי 1941 ילדתי את בתי שרה.

באחד מימי קיץ 1942 ציוו הגרמנים על כל הצעירים והצעירות היהודים לצאת לרחוב. אני נשארתי בבית עם התינוקת. בעלי יצא ונשלח למחנה סקארז׳יסקו. השתדלתי למענו. שלחתי לו באמצעות יהודים ופולנים כסף, מזון ולבוש. כתבתי לו שאני רוצה להצטרף אליו, כי שם לדעתי קיימת אפשרות להינצל, אבל הוא ענה לי שהתנאים במחנה קשים וביקש שלא אעשה צעד זה, אלא אפעל למען שיחרורו. פניתי ליודנראט וביקשתי שיחזירוהו הביתה. ביודנראט העריכו מאוד את בעלי על עבודתו המסורה למען הפליטים מלודז׳ ומקאליש ואמנם השתדלו והצליחו לשחררו מהמחנה.

כשבעלי היה עוד במחנה סקארז׳יסקו שלחו אלי הורי נוצריה מסאנדומייז׳ שתיקח את בתי לביתה. מסרתי לידיה את הילדה וכשחזר בעלי כבר לא מצא אותה בבית. מאוחר יותר, כשלושה ימים לפני הגירוש ערכו באופאטוב רשימה של כ־300 אנשים האמורים להישלח למחנה עבודה ״ליציאום״ שבסאנדומייז׳, ביניהם גם בעלי. אלה היו בעלי פרוטקציה.

לאחר שידעתי כי עתיד בעלי ״מובטח״, ברחתי מגיטו אופאטוב לסאנדומייז׳. נסעתי בעגלה מרחק 30 ק״מ והתחזיתי לאשתו של העגלון. המראה שלי היה ״ארי טהור״. הגעתי לבית הורי וציפיתי לבואו של בעלי. הקבוצה מאופאטוב הגיעה למחנה אבל בעלי לא הגיע איתם. ביום ה׳ 22 באוקטובר 1942 בוצע הגירוש מאופאטוב. היה זה שבוע לפני הגירוש מסאנדומייז׳. באותו יום, בשעות הבוקר, טלפנתי לאופאטוב ליודנראט וביקשתי לברר מדוע לא הגיע בעלי לסאנדומייז׳ יחד עם כולם. ענו לי: ״קיינה יודן, קיין יודנראט״ (אין יהודים, אין יודנראט). מפי היהודים שהגיעו לסאנדומייז׳ אחרי גירוש אופאטוב נודע לי שבעלי שולח עם משפחתו ועם כל יהודי אופאטוב לטרבלינקה ולא ראיתי אותו עוד.

הורי נתנו כסף וחפצי בית רבים לפולניה שלקחה אליה את בתי. הילדה, בת שנה ושלושה חודשים, היתה זקוקה לחלב ולכן דרשה הפולניה שהורי יקנו לה פרה. הם נתנו לה אלפיים זלוטי לקניית פרה. כעבור כמה ימים הביא בנה של הפולניה את בתי אל הורי ואמר: ״אם רצונכם להמית את הילדה, עשו זאת בעצמכם ולא באמצעות אמי״. בתי היתה אצל אמו חמישה ימים וזו לא נתנה לה כלל לאכול ואף לא לשתות. הילדה היתה

במצב של גסיסה.

כשבאתי מאופאטוב להורי מצאתי אותה אצלם במצב נואש. הלכתי לגברת פשיבילסקה, מכרה שלנו וביקשתי שבנה הרופא יאשפז את הילדה בבית־החולים שבו עבד. הילדה היתה בלונדינית, בהירת עור ויפה מאוד ונראתה כנוצריה. גברת פשיבילסקה אמרה לי, שאין הדבר אפשרי, כי הנזירות העובדות כאחיות בבית־החולים מפחדות להחזיק שם יהודים. היא יעצה לי לנסוע עם הילדה לעיר־הקיט ראבקה, כי שם היא תשוב לאיתנה. השגתי תעודת־זהות ארית על שם סטאניסלבה ויסוצקה. בזמנו ביקש ממני בעלי שאעבור עם הילדה לצד הארי. סירבתי לעשות זאת, כי ידעתי שאיאלץ לאכול טריפה. אבל הוא, שהיה יהודי אדוק, חשב שלהצלתי ולהצלת הילדה מותר לעשות זאת. באותם ימים לא רציתי לעזוב אותו. עתה, לאחר שידעתי שאין הוא עוד בין החיים, לא היה איכפת לי כלום.

יצאתי עם בתי לראבקה. מכרה פולניה ליוותה אותי והעמידה פנים שהיא בת־דודתי, מובן שעשתה זאת תמורת תשלום. מטעמי זהירות הלכנו ברגל אל הכפר ויילובייש, ושם עלינו לרכבת שהובילה אותנו לראבקה. כשיצאתי מהבית לא הייתי מסוגלת להיפרד מהורי, כי נדמה היה לי שאני דנה אותם למוות בעוד שאני עומדת להינצל. למעשה, הייתי בטוחה שיהרגו אותנו ברגע שנצא מן העיר. המלווה שלי היתה ברונטית ונראתה כיהודיה יותר ממני, מה גם שהייתי לבושה בהתאם. לננו בכפר ויילובייש ובבוקר יצאנו ברכבת לראבקה דרך טארנוב. בטארנוב היינו צריכות לעבור לרכבת אחרת וחיכינו כמה שעות. ניסיתי להאכיל את הילדה, אבל היא הקיאה כל מה שנתתי לה. אפילו לבכות לא יכלה. היא גם לא השמיעה הגה.

כשהמתננו בתחנה באו שוטרים לערוך ביקורת, ואז "בת־דודתי" נמלטה. שילמתי לה כדי שתחפה עלי והנה היא בורחת ברגע של סכנה. שמתי את תעודת־הזהות שלי על ידי והאכלתי את הילדה. השוטרים ניגשו לכל אחד ואחד אבל אלי לא ניגשו. היו בטוחים שאני נוצריה. כשעברנו לרכבת השניה חזרה המלווה אלי. בקרון שאלה אותי אחת הנשים: "לאן הגברת מובילה את הילדה, הלא היא גוססת. למה הגברת לא נותנת לה למות בשקט?" כשנודע לה שאני נוסעת לראבקה, שאלה אותי אם יש לי שם כתובת לפנות אליה. בקבלה תשובה שלילית נתנה לי כתובת של מכרה, בעלת פנסיון. היא התפלאה שאני נוסעת לראבקה דווקא בתקופת הסתיו. כשהגענו, שילמתי למלווה את יתרת הכסף שהייתי חייבת לה על־אף שעזבה אותי בשעת הביקורת.

הלכתי לכתובת שמסרה לי הפולניה ושם פגשתי רק את בתם של בעלי הפנסיון, נערה בת 16. הוריה גרו בכפר מחוץ לראבקה והיא לבדה היתה בפנסיון. לא היו בו אורחים מלבדי. הנערה קיבלה אותנו זמנית ואמרה

שרק ביום ראשון יבואו הוריה ואז יחליטו אם יקבלו אותי כדיירת קבועה. הלכתי מיד עם הילדה לרופא. נתתי לה מהתרופות שקיבלתי ממנו וגם התחלתי להאכילה במזון מוצק ולא רק בנוזלים, כפי שנהגתי עד־אז. ואמנם היא התחילה לחזור לאיתנה. בעלי הפנסיון הגיעו ביום ראשון וסירבו לקבל אותי מתוך חשש שלא אוכל לעמוד בתשלום. הם נתנו לי כתובת של בית פרטי ויעצו לי לפנות לשם. זה היה ביתו של מסגר בשם טומאש טשצ׳יאק. הוא שאל אם אסכים לגור בחדר אחד איתו ועם משפחתו – אישה וארבעה ילדים. ברוב יאוש עניתי: ״כן, אינני זקוקה ליותר מאשר למיטה אחת״. טשצ׳יאק היה אדם איום. כל היום קילל את אשתו והתעלל בה. סיפרתי להם שמוצאי מווארשה ובעלי קצין בצבא הפולני ונמצא בשבי בגרמניה. הוספתי שאני מבוקשת על־ידי הגסטאפו ולכן ברחתי.

בראבקה שררה אנטישמיות נוראה. כולם צהלו לשמע כל ידיעה על חטיפתו או הריגתו של יהודי שהתחזה לארי. יום־יום נאלצתי לשמוע קריאות צהלה אלה ולשתוק. מדי־ערב התכנסו בדירה כמה עגלונים למשחק קלפים, ובמהלכו נהגו לספר על חטיפות יהודים והריגתם. אני נהגתי בשוויון־נפש מעושה למשמע הדברים האלה. פעם שאלתי את בעלת־הבית למה הם שונאים כל כך את היהודים. היא הסבירה לי שלפני המלחמה נהגו לבוא לראבקה יהודים עשירים מאוד ענודי תכשיטים יקרים ועשו כאן חיים טובים ואילו תושבי המקום התגוררו במרתפים או בבורות תפוחי־אדמה. אנטישמיות כזו שבראבקה לא היכרתי מעודי בסאנדומייז׳. בעירנו היינו ביחסים טובים עם הפולנים, בעלי אחוזות ביקרו בביתנו. אבי היה סוחר תבואות והם נהגו להביא לנו ממיטב התוצרת החקלאית.

ארבעה חודשים גרתי אצל משפחת טשצ׳יאק ושילמתי כסף רב תמורת הכול. את כספי החבאתי היטב בבגדי. בהתחלה פחדתי מאוד, אפילו מהצל של עצמי. אך כעבור זמן־מה נרגעתי. מצב הילדה השתפר מאוד. היא דיברה והלכה וכולם התפעלו מיופיה. היא נראתה כמו בובה. הייתי מאושרת שהצלתי אותה. הייתי קונה לה את המזון היקר ביותר כגון חמאה שאותה קשה היה להשיג. לא הלכתי למישרד להירשם, אלא בעל־הבית עצמו רשם אותי לפי תעודת־הזהות שלי וגם הביא לי כרטיס־לחם.

גב׳ פשיבילסקה באה לבקר אותי וסיפרה לי על גירוש יהודי סאנדומייז׳. היא גם אמרה לי שאחי מונייק ואחותי מלכה מסתתרים אצלה. לבסוף ניחמה אותי ואמרה: ״תראי שבעוד שישה שבועות הכול יסתיים ויגיע הקץ למלחמה״. אבל עברו חודשיים ושלושה חודשים...

באחד הימים שאל אותי בעל־הבית למה אני לא הולכת לכנסייה. למרות פחדי הלכתי איתו לכנסיה לתפילת ״רורוטי״ (מעין סליחות לפני חג־המולד) בלי שידעתי מה זה בדיוק. הלכתי וחששתי שלא אשוב משם,

כי לאחר שיתברר לו שאינני יודעת איך להתנהג בכנסייה הוא יסגיר אותי לידי גרמנים. השתדלתי שטשצ׳יאק ייכנס ראשון, כדי שאוכל לראות איך הוא נוהג ולחקות אותו. היה לו ספר־תפילות בלטינית ואני לא ידעתי כמובן באיזו תפילה להתחיל ולכן העמדתי פנים שאני יודעת את התפילות בעל־פה. במשך הזמן אזרתי אומץ והלכתי לכנסייה מדי־פעם לאחר שלמדתי את התפילות מאחותה של בעלת־הבית. היא היתה ילדה קטנה ואני לימדתי אותה לימודי־יסוד, שהרי בתי־הספר היו אז סגורים.

באחד מימי ראשון פתח הכומר את דרשתו ואמר: "לו הייתי שטן, הייתי מכריז על אהבה מעל לאמונה. לו הייתי שטן הייתי מכריז על אהבה חופשית – אבל אין אני שטן! אני מייעץ לכם שתתחתנו ותבנו משפחות, כי האוייב הגרוע ביותר אינו יכול לעמוד בפני המשפחה". ואני רציתי לזעוק: "איפה המשפחה שלי? איפה בעלי? איפה המשפחות שלנו?"

בעל־הבית נהג ללוות ממני כסף ולא לפרוע את החוב. הייתי נאלצת לגלות לו שיש בידי כסף, כי הוא הרי ראה שאינני מקבלת משכורת כלשהי. היה ברשותי גם שעון זהב שרציתי להמירו בכסף. באחד הימים פגשתי אדם שבא לראבקה מקראקוב, ומייד חשתי שהוא יהודי. כשאמר לי שהוא נוסע לקראקוב ושאל אם הוא יכול לעשות משהו בשבילי, ביקשתי שימכור את השעון. הוא מכר אותו והביא לי את הכסף. כעבור כמה ימים הוא נאסר. בוקר אחד פנה אלי בעל־הבית ואמר: "גברת ויסוצקה, הלווי לי עוד 500 זלוטי". היה זה סכום גדול למדי ועניתי לו: "יחזיר לי אדוני קודם את 1500 הזלוטי שהוא חייב לי". הוא לא אמר דבר, אבל הלך והביא שוטרים פולנים.

באותו בוקר קיבלתי מכתב מגב׳ פשיבילסקה. למרבה המזל היא לא ציינה את כתובתה. היא הודיעה לי שמאריאן ומאניה, כלומר מונייק ומלכה, עדיין נמצאים אצלה. מכתב זה היה מונח על השולחן כשיצאתי לקנות חמאה לילדה. יצאתי בלי מעיל ובלי גרביים. אחות בעלת־הבית באה לחנות ואמרה לי ששוטרים נמצאים בבית ושואלים עלי. לא ידעתי מה לעשות. אמנם יכולתי לברוח, אך בתי נשארה בבית וגם תעודת־הזהות שלי היתה שם, רק הכסף היה אצלי. לכן חזרתי הביתה. השוטרים חיכו לי והתחילו לחקור אותי מאין באתי. בתעודת־הזהות כתוב שמוצאי מוואורשה, אך את ואורשה לא הכרתי כלל וכלל. אמרו לי לנקוב בשם של מישהו המכיר אותי ומוכן להעיד על כך. לא היה אדם כזה. בידי השוטרים היה המכתב שהגיע בבוקר והם דרשו שאמסור שם אחד מסאנדומייז׳, כי בתעודת־הלידה היה כתוב שנולדתי שם. לא רציתי לנקוב בשמה של ידידתי מסאנדומייז׳, כדי שלא לסכן אותה או את בני משפחתי שהסתתרו אצלה. שתקתי והם אמרו לי לבוא איתם לגסטאפו. ניסיתי לשחד אותם בכסף, אבל לשווא. הם חששו מטשצ׳יאק ואף אמרו לי שהוא הלשין עלי ומסוגל להלשין גם עליהם. הם לקחו אותי עם הילדה לגסטאפו על סמך

הלשנתו של טשצ׳יאק שאני יהודיה.

בגסטאפו בראבקה היו אסירות צעירות יהודיות שנתפסו עם ניירות אריים. העבירו את כולנו ברכבת בליווי משמר לגסטאפו בזאקופאנה. הילדה היתה איתי. היכו אותי קשות במגלב ודרשו שאגלה את זהותי האמיתית. הם חשבו שאני פרטיזנית פולניה ודרשו שאמסור שמות של פרטיזנים. עד היום אני סובלת בגבי מאותן מכות. באין־ברירה הודיתי שאני יהודיה, אבל הם לא האמינו לי. אחד מהם אמר שאינני מדברת בידיים ואין לי עצמות־לחיים כשל יהודים. שאלתי אותו אם יהודיה חייבת גם להיות בעלת קרניים. בתגובה הניף את המגלב מעל לראשי, אבל עצרתי בעדו בתנועת ידי ואמרתי: ״אתה יכול לירות בי, אבל לא תוסיף להכות אותי״. שמו היה קניג (מלך) והוא צחק בשומעו ששמי קייזר (קיסר). במאסר יחד איתי היו נשים יהודיות עם ילדיהן. את כולם רצחו, נשים וילדים.

בלילה השלישי למאסרי העירו אותי משנתי ולקחו יחד עם בתי למשרד. שם לקחו ממני את הילדה. לא הועילו תחנוני שיהרגו אותי יחד איתה. קניג אמר: ״לא! את עדיין צעירה ובריאה ואפשר לנצל אותך לעבודה״, ודחף אותי בחזרה למרתף שבו ישבו כמה נשים. אוכל קיבלנו מהצלב האדום הפולני. באחד הלילות – הכל קרה בלילות – הביאו אותי למישרד בלי שהירשו לי אפילו ללבוש את המעיל. שם שאלו: ״קייזר, איפה הכסף שלך?״ עניתי להם שאין לי כסף, כי בחקירה הראשונה טענתי שאין לי כסף ולא רציתי לשנות את דברי. התכוונתי לזרוק את הכסף לבית־השימוש, אך בינתיים הוא היה על גופי. את הזהב שהיה בידי החבאתי בתוך כיכר־לחם שהשארתי על השולחן במרתף – שייהנה ממנו מי שימצא אותו. הייתי בטוחה שעומדים להוציא אותי להורג. לבסוף, לאחר שהיכו אותי, מסרתי להם את כספי.

שהיתי במרתף הגסטאפו חודש ימים: מ־26 בפברואר עד 25 במארס 1943. יום אחד הובאתי למישרד באיום אקדח ונדרשתי לתרגם מפולנית לגרמנית. ישבתי ועבדתי כשגבי אל המרפסת וכשסובבתי את ראשי ראיתי כמה יפה שקיעת השמש בזאקופאנה. חשבתי לעצמי: מה נהדר הוא העולם ואילו אני צריכה למות. למה? רק משום שאני יהודיה? הרי לא גרמתי עוול לאיש... המשכתי לעבוד יום־יום במישרד. פעם, בהעדרו של איש הגסטאפו, פניתי למזכירה הגרמניה ושאלתי אם היא יודעת מה יהיה עלינו. היא ענתה שישלחו אותנו למחנה. ״אינני מאמינה לך״ – אמרתי. ״אינני מתפלאת שאת לא מאמינה לי – השיבה – אחרי כל מה שעבר עליך יש לך הזכות לא להאמין. אבל תיווכחי לדעת שאמנם תעברו למחנה. אם תתנהגי שם כראוי, תישארי בחיים ואז תיזכרי בי״. שאלתי אותה: ״אם־כן אמרי לי מה עשו לבתי״, היא ענתה שמסרו אותה למינזר, כי אין הם מאמינים שאני יהודיה. היא ביקשה שלא אגלה לאיש על

שיחתנו.

ב־25 במארס 1943 שלחו אותנו לבית־סוהר "מונטלופיך" בקראקוב. ישבתי בתא אחד עם כ־50 יהודיות שנתפסו עם ניירות אריים. היתה שם יוסטינה דרנגר ממחתרת "עקיבא" וגניה חברת המחתרת הקומוניסטית, שתיהן מקראקוב. באחד מערבי־שבת ערכה לנו יוסטינה מסיבת ליל־שבת.

הייתי שם שבועיים. ב־10 או 12 באפריל שלחו אותנו, האסירות מזאקופאנה לבירקנאו.

הגענו לבירקנאו־אושוויץ וראינו לפנינו את הכתובת: 'ארבייט מאכט פריי' (העבודה משחררת). לקחו אותנו לאיזה צריף ושם קעקעו בזרועותינו מיספרים. אני קיבלתי את המיפסר 40530 ומתחתיו משולש בצורת חצי מגן־דוד – סימן ליהדותי. אמנם נשאלתי לפני הקעקוע אם אני פולניה, אך הפעם עניתי מייד שאני יהודיה, כי ממילא הייתי בטוחה שכאן אמות ורציתי לסיים את חיי כיהודיה. יכולתי לשקר ואז חיי בבירקנאו כשל נוצריה יכלו להיות קלים יותר.

כשכולנו כבר היינו ממוספרות הובילו אותנו ל"סאונה" ושם אילצו אותנו במכות להיכנס מתחת לזרם מים קרים. כל זאת נעשה לאחר שגילחו את שער ראשינו עד שלא הכרנו אישה את רעותה. ב"סאונה" חילקו לנו בגדים של שבויי־מלחמה רוסים – מכנסיים וחולצות חאקי.

עם רדת הלילה הכניסו אותנו לבלוק חשוך. אסירה לבושה בגדי גבר בעלת ראש מגולח וקול גברי שאלה לשמותינו ורשמה אותם יחד עם מיספרינו האישיים. בשמעה שבאנו מבית־הסוהר שינתה את יחסה אלינו, כי חשבה אותנו לאסירות פוליטיות. היא עצמה היתה פולניה ונאסרה על פעילות מחתרתית. היא נתנה הוראה שנקבל תנאי־שינה נוחים. ואמנם ישננו רק שבע נשים על דרגש אחד במקום עשר. כולנו התכסינו בשמיכה אחת. בלילה היה קר נורא וביום חם מאוד.

בהתחלה הייתי חולה ולא עבדתי, אבל לאחר שהבראתי יצאתי לעבודה. הלכנו ברגל כשעתיים עד למקום־העבודה. עבדנו בהריסת בתים שהיו שייכים פעם ליהודים. עבדו איתנו יהודיות מיוון, אך לא מצאנו שפה משותפת איתן. עבדנו מ־6 בבוקר עד 6 בערב. כתוצאה מתנאים קשים אלה רבות מאיתנו חלו. כנים שרצו על גופותינו, כולנו חלינו בטיפוס ורבות מתו.

גם אני חליתי בטיפוס וחומי עלה ל־40 מעלות ולמרות זאת נאלצתי לצאת לעבודה.לא היה לי כוח לעבוד. איש אס־אס ראה זאת והיכה אותי במוט על גבי. זעקתי "אמא!" והוא אמר בלעג: "איפה האמהות שלכן?" נוסף על כך חליתי גם בדיזנטריה. שכבתי כשלושה חודשים ב'רוויר' (בית־חולים). שיחק לי המזל ובאותו זמן הגיע רופא חדש, ד"ר רודה, שקדם

לד"ר מנגלה. הוא פקד שלא להעביר חולים מבית־החולים לתאי־הגזים אלא לאפשר להם להבריא כדי להוסיף ולנצלם בעבודה. תוך שלושת החודשים האלה לא בוצעו סלקציות. כשהבראתי, לא נשלחתי מייד לעבודה אלא נשארתי ב"רוויר" והועסקתי בחלוקת אוכל לחולות.

סיפרו לי, שבמחנה מתקיימות סלקציות, אבל עד־אז לא נוכחתי בסלקציה ולא ידעתי בבירור מה משמעותה. והנה בוקר אחד נכנסה הממונה על הבלוק שלנו שבו שכבו אלף חולות וביניהן כ־100 יהודיות, ואמרה לכל היהודיות לפשוט את הכותונות ולעבור עירומות לאורך כל הצריף סביב התנור העומד בתווך. סמוך לתנור ישבו הרופא הגרמני, רופאה יהודיה מצ׳כיה, מזכירת הרופא וכמה אנשי אס־אס. אחד מאנשי האס־אס ציווה על המזכירה לרשום את המיספרים של הנידונות למוות. המטפלת הפולניה שהתיידדתי איתה התקרבה אלי ולחשה לי: "סאבינקה, הזדקפי! אותך לא ירשמו, לך יש גוף נקי". אמנם הייתי רזה, אך גופי היה נקי מפצעים. הזדקפתי ולא רשמו אותי. מתוך 100 יהודיות, נשארנו 8 בלבד. הסלקציה בוצעה לפני ארוחת הצהריים ואלה ש"נבחרו" למוות חיו עוד כל היום וכל הלילה בידיעה שהן הולכות לתאי־הגזים.

מאוחר יותר הועברתי מבית־החולים לאחד הבלוקים במחנה שבו היתה בת עירי חווה גרינבל, היום פלדנקרייז, חברית קיבוץ לוחמי הגיטאות. היא שוחחה עם ה"בלוק־אֶלטֶסטֶה" (הממונה על הבלוק) וביקשה אותה שלא לצרף אותי לקבוצות היוצאות לעבודת־חוץ, כיוון שרק עתה יצאתי מבית־החולים וגופי עוד חלש, אלא להעסיק אותי בעבודה בתוך המחנה.

אחותי מלכה הובאה בקיץ 1944 ממחנה סטאראחוביצה לבירקנאו. על בואה סיפרה לי חווה גרינבל שראתה אותה בהגיעה למחנה. מיהרתי אליה אך לא הכרתי אותה. השארתי אותה ילדה והנה עכשיו בגרה בשנתיים, פניה גם היו מכוסות פצעים רבים כתוצאה מעבודתה בייצור תחמושת ומתזונה לקויה.

התחלתי לעבוד בבית־חרושת לתחמושת "אוניון" באושוויץ. אחותי עבדה יחד איתי. מדי־בוקר יצאנו לעבודה מבירקנאו לאושוויץ. עבדנו 12 שעות ובמשמרות, שבוע במשמרת יום ושבוע במשמרת לילה. העבודה היתה מפרכת, והקאפו הגרמניה אלמה התאכזרה אלינו. פעם היכתה אותי בפני בחוזקה ושברה שתיים משיני. אבל בהתחשב במַצב בריאותי איפשרו לי לעבוד בעבודה קלה יותר – עבדתי במדידת חלקי רימונים.

ב־18 בינואר 1945 העבירו אותנו מבירקנאו לראוונסבריק. הלכנו ביום ובלילה ישנו בכפרים שלידם עברנו ברפת או באסם. בשלב מאוחר יותר הכניסו אותנו לקרונות פתוחים על־אף הקור והשלג. כך הגענו למחנה ראוונסבריק. אחותי היתה יחד איתי כל הזמן. במחנה שררו תנאים איומים. לא היתה עבודה וגם אוכל לא היה. שרר שם תוהו ובוהו. כשרק שמעתי שיוצא טרנספורט אל מחנה אחר, מייד התנדבתי ללכת בתקווה

ששם יהיה טוב יותר.

וכך הגעתי למאלחוב. גם שם שררו תנאים קשים. אמנם היו לנו מקומות־לינה וישננו במיטות, אבל לא נתנו לנו אוכל וממש רעבנו. הלכתי לעבוד בנקיון כדי "לארגן" איזו פרוסת־לחם ולא חשוב אם היא היתה יבשה ומכוסה בעובש ירוק. היתה לי חתיכת סבון שבו צחצחתי את שיני. כשהציק לי הרעב מאוד, התלבטתי אם לאכול אותו. שהינו במאלחוב למעלה משבועיים ואחר־כך הועברנו למחנה בלייפציג. שם לא עבדנו. התנדבתי לקלף תפוחי־אדמה במטבח וקיבלתי תמורת העבודה שני תפוחי־אדמה. ב־13 באפריל הובלנו מלייפציג ברגל במשך שבועיים. מדי פעם חילקו לנו קצת אורז ואותו בישלנו בשדה בקופסאות שימורים על גבי אש כמו צוענים. בעונה זו זרעו החקלאים הגרמנים תפוחי־אדמה וכשצעדנו בכבישים הסמוכים לשדות, העזו נשים לעקור אותם מהאדמה, אבל רבות מהן נורו בשעת מעשה. במסע זה הלכתי בשורה אחת עם אחותי ועם מארישיה מווארשה שהתיידדתי אתה במחנה. לפנינו צעדו שתי אחיות מסוסנוביץ – אחת יפה, צעירה וגבוהה והאחרת מבוגרת יותר ונמוכה. פתאום שרק כדור ופגע בצעירה והיא נפלה.

ב־26 באפריל ברחו הגרמנים במפתיע והשאירו אותנו בדרך סמוך לעיר גרים, כשלושה קילומטרים מהחזית הרוסית וכחצי קילומטר מהאמריקנית. לפני שברחו יעצו לנו הגרמנים ללכת לאמריקנים והסתלקו. חיפשנו ומצאנו מים. לאחר שהתרחצנו הלכנו לכפר הקרוב. שם פגשנו שבויי־מלחמה איטלקים והם נתנו לנו כסף ושימורים. חברתי מארישיה, אחות במקצועה, לא הרשתה לי ולאחותי לאכול שימורים ואמרה שהם מסוכנים לאכילה אחרי רעב ממושך. היא גם אסרה עלינו לאכול לחם חם. הגענו לבית גרמני, קנינו כמה תפוחי־אדמה וביקשנו מבעלת־הבית לבשל אותם למעננו. זה היה האוכל המבושל שאכלנו לראשונה מזה זמן רב. מאוחר יותר הלכנו לבית אחר, שם קנינו בשר ובישלנו מרק. רצינו להגיע לצד האמריקני, אבל השומרים לא הירשו לנו לעבור את הגשר.

למחרת הגיעו גם הרוסים לעיר גרים. התמקמנו במיבנה של בית־ספר וכששמענו שרכבות יוצאות לפולין, עלינו לקרונות פתוחים שבהם הובילו הרוסים פסי־רכבת לארצם כשלל מלחמה.

הגענו ללודז׳. שם פגשתי את יצחק גוז׳יצ׳נסקי, בן־עירנו והוא יעץ לי לנסוע לסאנדומייז׳ כדי למכור שם את בית הורינו. נסעתי לסאנדומייז׳ והתארחתי אצל ידידת משפחתנו גברת פשיבילסקה. היא היתה אישה הגונה מאוד, אבל כיוון שבניה השתייכו לא.ק. היא חששה ששהותי בביתה מסכנת את חיי. כאשר נאסר אחד מבניה העדתי במשטרה לטובתו לפי בקשתה. הצלחתי למכור את בית־הורי וחזרתי מייד ללודז׳, כי פחדתי להישאר בסאנדומייז׳ עם סכום כסף גדול בידי.

בסוף שנת 1945 או בראשית 1946 נסעתי לזאקופאנה לחפש את בתי.

נסעתי בזהות פולנית, מצויידת בתעודה מזוייפת. את התעודה האמיתית שזיהתה אותי כיהודיה השארתי בדירתי בלודז׳, כי באותם ימים אנטישמים פולנים רצחו יהודים בדרכים. בזאקופאנה פגשתי עסקנית פוליטית פולניה וביקשתי ממנה עזרה בחיפוש אחר בתי. בהיותה בטוחה שאני פולניה היא נענתה לבקשתי והלכה אתי ל״צלב האדום״. נציגיו אמנם הצליחו למצוא את הפולני שעבד כשרת בגסטאפו בתקופת מאסרי בזאקופאנה. הלכנו אל אותו איש וסיפרתי לו את כל הפרטים. ואמנם הוא זכר שהוציאו להורג את הילדה שלי ואיש הגסטאפו אמר לו לקבור את ״החזירה הזאת״... הורי ובעלי היו דתיים וכן גם אני. בביקורי בכנסיה בראבקה ביקשתי מאלוהים שיציל את בתי, אך ברגע שנודע לי בבירור על הירצחה, התערערה אמונתי.

חזרתי ללודז׳. אחרי שנה נישאתי לחיים רוזנבלום, וב־31 בדצמבר 1947 נולדה בתנו. בשנת 1950 עלינו לארץ־ישראל. בארץ פגשתי את אחותי מלכה שעלתה לפני.

מלכה (מלצ׳יה) נומברג
בת חנה והרש־מלך וייסרוזן

בפרוץ המלחמה הייתי ילדה בת 9. פחדנו מהפצצות וירדנו למרתפים – מיקלטים טבעיים מתחת לבתים הישנים. החיילים הגרמנים נכנסו העירה רכובים על אופנועים וקובעי־הפלדה שלהם הטילו עלינו אימה גדולה. בחודשים שלאחר־מכן מצב היהודים הלך ורע: חוסר מזון, עבודות כפייה, הגבלות, גזירות ופחד־מתמיד.

בשנת 1942 התחילו להגיע שמועות מהסביבה שמגרשים את כל היהודים למקומות שלא חוזרים מהם – טרבלינקה, מיידאנק ובלז׳ץ. כל אחד התחיל לחפש דרך להציל את עצמו ולא להישלח. היו שניסו לברוח מן העיר ולהסתתר אצל פולנים, אחרים השיגו לעצמם ניירות אריים, ביניהם גם אחותי שפרינצה (סאבינה), שעזבה את העיר יחד עם ילדתה. בימים האחרונים לפני הגירוש (29 באוקטובר 1942) כבר ידענו שיהודים גורשו מהערים שבסביבה. הכננו איפוא מזון רב וחביות מים במרתף הבית שלנו והורדנו לשם גם מצעים. קיווינו שלא יגלו אותנו. בערב שלפני הגירוש ירדו למרתף כל בני המשפחות שגרו בבית. למחרת היום ריכזו הגרמנים את היהודים ליד בית־העירייה. הם הגיעו גם לביתנו יחד עם שוטרים פולנים והתחילו לחפש בתוך הדירות, אך לא מצאו שם נפש חיה. אבל אחד השכנים הנוצרים שראה אותנו יורדים למרתף הלשין. פתאום הופיעו הגרמנים בפתח המרתף וצעקו: ״ראוס! ראוס!״ (החוצה! החוצה!) והחלו מוציאים בכוח את האנשים.

כולנו הובלנו בפרוזדור הארוך אל הכניסה הקדמית של הבית. רגע אחד לא היתה שמירה לידנו. אמא ואני רצנו למחסן שבחצר האחורית. איש לא הבחין בנו. במחסן היתה מעין עליית־גג נמוכת־תיקרה ושם הסתתרנו. שכבנו שם ושמענו כמה פעמים שאנשים נכנסים למחסן. נראה שלא עלה בדעתם כי מישהו מסתתר למעלה. עברו כמה ימים. יום אחד, כשהיה

לגמרי שקט, שמענו שמישהו נכנס ומתחיל לדפוק בקירות. הוא הבחין בנו. זה היה שוטר פולני. אינני יודעת מה הוא חיפש במחסן, אולי קיווה למצוא שם אוצרות שהיהודים הסתירו... כשראה אותנו אמר לנו שלא נפחד, כי אין בכוונתו להרוג אותנו. לקח אותנו למחנה "ליציאום". הוא נשאר בחוץ ואנחנו נכנסנו פנימה.

מדי־בוקר נערך במחנה מיפקד. מי שלא היה רשום לא יכול היה להישאר במקום ובכל זאת הסתתרנו שם. עם הקמת הגיטו השני הועברה אמי לשם ואילו אני הוספתי להסתתר בליציאום כאחת מהבלתי־לגליים.

יחד עם אסירי המחנה האחרים יצאתי לעבודה בחוות מוקושין, ואני ילדה בת אחת־עשרה. מדי־פעם נכנסתי לגיטו לבקר את אמי והבאתי לה משהו לאכול. ביום שלא יצאתי לעבודה הייתי שוטפת את הרצפות ב"ליציאום". פעם שמעתי את קולו של מפקד המחנה מתקרב לחדרי ושואל: "איפה החדשה?" ברחתי מהר לחדר אחר והסתתרתי בין הדרגשים. הייתי קטנה ורזה וכשנכנס לחדר לא הבחין בי. הוא עבר מחדר לחדר ושאל שוב ושוב: "איפה החדשה?" באותו בוקר אסף המפקד אחד־עשר בלתי־לגליים, לקח אותם לבית־הקברות וירה בהם.

בסופו של דבר נתפסתי. היה זה בינואר 1943. הובלתי יחד עם עשרה בלתי־לגליים כמוני לגיטו. בדרך צץ בי לפתע הרעיון לברוח. ברחוב פודוואלה, במרחק כמאה מטר מהגיטו, התחלתי לרוץ לעבר בתי הפולנים. שמעתי קריאת התפעלות מפיו של בחור פולני: "איזו ילדה אמיצה!" החייל המלווה לא ירה לעברי ולא רץ אחרי והפולנים שעמדו ליד בתיהם לא הסגירו אותי. הוספתי לרוץ במעלה הרחוב עד שהגעתי לגבעה. ישבתי שם ונחתי כמה שעות. לאחר־מכן הלכתי מספר קילומטרים לכפר בו היו לנו ידידים, וביניהם איכרה עימה ניהלנו משא־ומתן להסתרת בתה של אחותי. האיכרה קיבלה מהורינו כסף רב, אבל החזיקה את הילדה בביתה רק זמן קצר. ידעתי את מקום מגוריה והלכתי לשם. הייתי אצלה ימים אחדים בלבד, כי היא פחדה שבנה השתיין עלול להלשין עלי. היא אמרה לי: "חבל לי עליך, אבל אי־אפשר לסמוך על הבן שלי. כשהוא שותה, הוא עלול להלשין עליך ואז יהרגו גם אותי." בינתיים גורשו היהודים מסאנדומייז' ואמי איתם, ובלית־ברירה חזרתי ל"ליציאום".

מובן שגם עכשיו נאלצתי להסתתר במחנה כבלתי־לגלית. פעם גילה אותי מפקד המחנה ואמר: "יש לך מזל". להפתעתי הרבה לא הוציא אותי להורג. יצאתי יום־יום לעבודה יחד עם שאר האסירים, עד שיום אחד ניתנה פקודה להרוג את כל הבלתי־לגליים. הובלתי עם שמונה בחורים לבית־הקברות ושוב הצלחתי לברוח. ירו לעברי, אבל למזלי לא פגעו בי.

הפעם הלכתי לביתה של ידידת המשפחה, גב' פשיבילסקה שאצלה הסתתר אחי מונייק. תקופה מסויימת הייתי שם יחד איתו, אך כעבור זמן־מה חזרתי ל"ליציאום". זו היתה הפעם האחרונה שראיתי את אחי. באחד

הימים גילו אותו ורצחוהו.

אינני זוכרת מדוע הִרשו לי להישאר במחנה "ליציאום", אולי הוחלף המפקד. נשארתי שם עד שהובלתי בקיץ 1943, יחד עם קבוצת אסירים גדולה, למחנה־עבודה בסטאראחוביצה שליד מיפעל לייצור נשק. גופי הרזה וקומתי הנמוכה עוררו פליאה אצל כולם, כי היו שם רק אנשי עבודה ולא ילדים. העמידו אותי ליד מכונה לייצור כדורים. עשר שעות ביום עמדתי על רגלי ועבדתי. הייתי לגלית כמו כל הפועלות וכבר לא חייתי בפחד מתמיד פן אתגלה וירצחו אותי.

בקיץ 1944, עם התקרב החזית הרוסית, העבירו את כל אסירי המחנה לאושוויץ. כשהגענו למחנה היינו בטוחים שזה סופנו. אמנם לא ידענו מה בדיוק נעשה שם, אבל ידענו דבר אחד: ברכבת־משא מובילים אך ורק להשמדה. לא היו נסיונות בריחה מהרכבת, כי לא היתה שום אפשרות לכך. חיילים עמדו על הגגות והשגיחו שאיש לא יברח. הגענו לאושוויץ.

אחרי שירדנו מהרכבת הכניסו אותנו למרחץ. היו שם ערימות ענקיות של בגדים. אמרו לנו למסור כל חפץ, כולל כסף. היינו עירומות כביום היוולדנו. גילחו את ראשינו, קעקעו מיספרים על הזרועות – מספרי היה A־14368 – ואמרו לנו להיכנס מתחת ל"טוש". נתקפנו פחד איום כי חששנו שאנחנו נמצאות בתא־גזים. לאחר שהתקלחנו העבירו אותנו לאחד הבלוקים במחנה בירקנאו. לכל אחת הוקצב מקום על "קויה" (דרגש). היו שם שלוש קומות של דרגשים ועל כל אחד ישנו כעשר נשים בשורה, אחת ליד השניה, כמו דגים מלוחים. לכל אחת מאיתנו היתה קערה ולתוכה יצקו פעם ביום את מנת המרק הדל. פעמיים ביום, בבוקר ובערב, הוציאו אותנו ל"צֶל אפֶּל" (מיפקד). בינתים לא עבדנו.

במחנה פגשתי את בת־עירנו חווה גרינבל. היא סיפרה לי שאחותי סאבינה נמצאת כאן. שמחתי היתה רבה, הייתי ממש מאושרת. חווה הודיעה לאחותי על קיומי, ותוך זמן קצר היא הגיעה אלי והצליחה להעביר אותי לבית־החולים, כי הייתי חולה. משם הועברתי למחנה נשים ב' בו גם היא היתה. היו שם חדרי רחצה עם כיורים ומים זורמים. צורפתי ליחידת־העבודה של אחותי בבית־חרושת לנשק "אוניון". יום־יום יצאנו מבירקנאו למחנה אושוויץ לעבודה במיפעל. על השער שדרכו עברנו התנוססה כתובת 'ארבייט מאכט פריי' (העבודה משחררת). בשער ניגנה תזמורת ביציאתנו מן המחנה ובשובנו אליו בגמר העבודה.

בינואר 1945 הוציאו להורג ארבע בחורות יהודיות שעבדו ב"אוניון". עונש המוות נגזר עליהן, מאחר שהעבירו חומר־נפץ מהמיפעל לאנשי ה"זונדר־קומנדו" שעבדו בשריפת הגופות בקרמטוריום. אלה מרדו וניסו לברוח אך נרצחו. זה קרה באוקטובר 1944. מעורבות הבנות התגלתה במועד מאוחר יותר והן ניתלו לנגד עינינו.

ב־18 בינואר 1945 פונו אושוויץ וכל המחנות המסונפים לו. הובלנו

ברגל לגרמניה בדרך־לא־דרך בשלג ובכפור. מי שלא יכול היה ללכת קפא מקור או נורה. כל הזמן הייתי עם אחותי. הגענו ללייפציג ומשם העבירו אותנו בקרונות־משא פתוחים לראוונסבריק. באחד הלילות תקפו אותנו מטוסים של בעלות־הברית – עשרות מפציצים הנמיכו־טוס והטילו עלינו פצצות. בנס לא פגעו בקרונות שלנו. בראוונסבריק היו רבבות אסירים שהובאו ממחנות שחוסלו, יהודים ולא יהודים. הרעב היה כבד. כשהביאו חבית עם מה שנקרא "מרק" היו מתנפלים עליה. מראוונסבריק הובילו אותנו מערבה.

הגענו למחנה מאלחוב. גם שם סבלנו קשות מרעב. בישלנו צמחי־בר בקופסאות שימורים שהגרמנים זרקו. שהינו שם כמה שבועות ושוב יצאנו לדרך ארוכה. אם מישהו בדרך יצא משורת הצועדים לעקור תפוח־אדמה מהשדה היו יורים בו. החיילים שליוו אותנו גם הם לא ידעו לאן הולכים. אנשים רבים ניספו במיצעד־המוות הזה. מרוב עייפות נדמה היה לנו שלא אנחנו הולכים, כי־אם העצים הולכים. אינני יודעת איזה כוח דחף אותנו להמשיך במצב זה של אפיסת־כוחות והכרה מעורפלת. היינו אלפים, מחנה עצום שפחת והלך. כשהופיעו מטוסים פקדו עלינו השומרים לרדת לתעלות שבצידי הדרך.

באחד הימים נעלמו מלווינו כאילו בלעה אותם האדמה בבת־אחת. נשארנו בלב השדות. לידנו עבר איכר בעגלה פתוחה. שאלתי אותו בגרמנית אם יש לו מים. תשובתו היתה חיובית. היו לו גם קצת ירקות. חטפנו ובלענו יחד עם רגבי האדמה שהיו דבוקים אליהם. הגענו לכפר. פחדנו להיכנס לבתים, כי לא סמכנו על הגרמנים. המשכנו ללכת יחפים, כי הנעליים התבלו לפני זמן רב.

המשכנו ללכת עד שהגענו לכפר גדול, שבו כבר היו הרוסים. התושבים הגרמנים הגישו לנו אוכל מבושל אך לא לקחנו דבר ונהגנו נכון. האוכל ספוג השומן גרם לשלשולים ולמוות. הסתפקנו בקצת לחם וירקות. מראנו היה איום ונורא – כולנו רזים, עור־ועצמות. המראה שלנו הפחיד את הגרמנים, אולי גם פחדו מנקמתנו.

הגענו לעיר גרים, שם הכניסו אותנו לבניין ציבורי. בלילה נכנסו למיבנה חיילים רוסים, אלה תקפו את הבנות ואנסו רבות מביניהן. הייתי רזה וקטנה ואף אחד מהם לא התקרב אלי. אחותי הצליחה להרחיקם ממנה, כי אמרה להם שהיא נגועה במחלה מידבקת.

ראינו שאי־אפשר להישאר במקום זה. כשנודע לנו שרכבות יוצאות לפולין, עלינו אחותי ואני לרכבת־משא והגענו לעיר לודז'. אחותי פגשה את משפחת בעלה הראשון, משפחת זייפמן. התמקמנו יחד איתם בדירה משותפת. מלודז' נסענו לסאנדומייז', שם שהינו זמן־מה. אחותי התארחה אצל גב' פשיבילסקה ואילו אני גרתי בדירה אחת עם כמה מאנשי עירנו ששרדו. עזבנו את העיר שמבחינה יהודית היתה עיר־רפאים. תושביה

הנוצרים נשארו אנטישמים כפי שהיו. לא היה שם עוד מקום ליהודים. חזרנו ללודז׳.

כעבור זמן קצר הגיע מגרמניה בן־דודנו אפרים וייסרוזן, והוא העביר אותי לגרמניה (סאבינה נשארה בלודז׳, נישאה, ילדה בת ורק בשנת 1950 עלתה ארצה). את הגבול לגרמניה חצינו בלילה. זוחלים בשלג וחוששים שיתפסו אותנו. היו ברשותנו סיגריות ומשקאות חריפים, למקרה שניתפס. ואמנם חיילים רוסים תפסו אותנו, אך בן־דודי לא נבהל. הוא הוציא וודקה וסיגריות מהביטנה של מעיל־הפרווה שלו (זה היה בחורף) ונתן להם. חצינו את הגבול והגענו למחנה העקורים בברגן־בלזן.

בגלל גילי הצעיר הוכנסתי לבית־ספר. זה היה בשנת 1946. במחנה היו שליחים מהארץ, אנשי הבריגדה היהודית, והם הכינו אותנו לעלייה בלתי־לגלית. נוסף על הלימודים הרגילים בבית־הספר – התאמנו גם בא"ש (אימוני שדה) ות"ס (תרגילי־סדר) במסגרת הגדנ"ע. היינו מוכנים לעלות על אחת מאוניות המעפילים. והנה נודע לנו שכתלמידי בית־ספר נוכל לעלות ארצה בדרך לגלית במסגרת עליית הנוער. עלינו בצורה מאורגנת על אונייה שאת שמה אינני זוכרת והגענו לארץ בשנת 1947.

בן־דודי המליץ בפני על "בית צעירות־מזרחי" בירושלים כמקום לימודים המתאים לי, אם־כי הוא עצמו היה מ"פועלי אגודת ישראל". דודי, אחי אמי, שחי בארץ משנת 1936 לא הציע לי לבוא לביתו. פניתי איפוא לפנימיה והתחלתי את לימודי בכיתה י׳. בשנה אחת למדתי חומר של כיתה י׳ וכיתה י"א. למדתי קשה מבוקר עד חצות. היה לנו מנהל טוב ומורות טובות מאוד. עמדתי במיבחן מישרד החינוך. רוב הבנות פנו ללמוד בסמינר למורות, ואילו אני בחרתי ללמוד בבית־ספר לאחיות. סיימתי בהצלחה את לימודי, אף קיבלתי פרס ראשון מידיה של פולה בן־גוריון, דבר שנעם לי מאוד. התגאיתי בכך שלמרות כל מה שעבר עלי, הצלחתי להגיע למעמד זה. נסעתי לארצות־הברית במסגרת חילופי סטודנטים להשתלמות בבית־חולים. כעבור שנתיים חזרתי ארצה.

ב־1958 נישאתי ונולדו לי שני בנים. היום בני נשואים ולהם ילדים הגורמים לי אושר רב.

איטקה רייס
בת חומה ואברהם רייס

היינו שבעה ילדים בבית: בנימין, יחיאל, יצחק־הירש, טובה, רחל'ה, הניה ואני. אני זוכרת שאמא היתה אומרת: "יש לי שיבעה ילדים, אבל כל אחד יקר לי כאילו היה בן־יחיד".

ימים ספורים לאחר כניסתם לסאנדומייז' עברו הגרמנים מבית לבית, הוציאו את הגברים והביאו אותם לכיכר שליד העירייה. למחרת שלחו את כולם לזוחצ'ין. כשהגיעו לביתנו אמרה אחותי טובה: "אצלנו אין עוד גברים". למזלנו הם לא גילו את אבינו שהסתתר במחסן קטן בבית. אבל מאוחר יותר באותו יום תפסו גם אותו וצירפוהו למסע הרגלי לזוחצ'ין. זה היה שלושה ימים לפני ראש־השנה. אחותי טובה ליוותה את החטופים עד ליעד הסופי. כעבור כמה ימים הלכתי גם אני ברגל לשם יחד עם קבוצת נשים מעירנו. לאחר זמן מה שיחררו את היהודים וכולנו חזרנו הביתה.

אבי המשיך לעבוד כשוחט ופרנס את המשפחה. אבל יום אחד תפסו אותו בזמן העבודה וכלאו בבית הסוהר, כי השחיטה היתה אסורה ועונש־מוות היה צפוי למי שעסק בה. לבסוף שוחרר אבי הודות לשתדלנות של יהודים, בעלי קשרים עם הז'נדארמריה.

בסוף הקיץ 1942 נפוצה שמועה שעומדים לחטוף יהודים צעירים למחנה־עבודה. ואמנם בוקר אחד חטפו צעירים וצעירות והוציאו אותם מבתיהם. אנחנו הילדים לא היינו בבית ובמקומנו לקחו את אבינו, אף־על־פי שלא נחשב צעיר – היה בן 47. הוא הובל יחד עם שאר החטופים לבית־הסוהר. ביודנראט אמרו לנו שאם אחת הבנות תתייצב במקומו הוא ישוחרר.

הבנות הבוגרות היו מוכנות להתנדב, אבל לאמא היה קשה להחליט במי לבחור. בסוף החליטה שאחותי רחל תלך. אחותי הלכה ונכלאה גם היא. כשראיתי שמובילים את קבוצת האסירים מבית־הסוהר לתחנת־הרכבת בנאדבז'ז'ה הלכתי אחריהם. משהשגיח בי יושב־ראש היודנראט

יז'י סאלומונוביץ', אמר לי לשוב הביתה, שאם לא־כן ישלחו גם אותי עם אבי ואחותי. סירבתי לחזור, ואז הבחין בי אחד השומרים הגרמנים וצירף אותי לקבוצה. את אבי שיחררו בתחנת־הרכבת ואילו אני ואחותי הובלנו למחנה־העבודה בסקארז'יסקו יחד עם בני העיר האחרים.

במחנה היינו כל הזמן יחד. עבדנו שם קשה מאוד בבית־חרושת לנשק. סבלנו מרעב ומקור, כי התהלכנו יחפות בחורף. גם מכות ספגנו לא פעם. היום קשה לנו להאמין שהצלחנו לעמוד בכל התלאות האלה. אחרי הגירוש הראשון של יהודי סאנדומייז' באוקטובר 1942 שוב לא הגיעו אלינו חבילות מהבית. כבר לא היה לנו בית, וגם לא היו לנו עוד הורים ואחים. עם היוודע דבר האקציה בכינו יומם ולילה, כי ידענו בדיוק מה פשר הדבר. המשכנו לעבוד ולסבול עד קיץ 1944. אז העבירו אותנו למחנה בצ'נסטוחוב. שם חיינו בתנאים טובים יותר: הלכנו לעבודה ללא ליווי – מהצריפים שהתגוררנו בהם אל בית־החרושת שנמצא לא־הרחק מהמחנה. עבדנו 8 שעות ולא 12 כמו בסקארז'יסקו ומנות־האוכל היו גדולות יותר – חצי ק"ג לחם ביום. לא היכו אותנו והיחס כלפינו של היהודים הממונים עלינו היה אנושי יותר. כך זה נמשך עד ינואר 1945.

הרוסים התקרבו והגרמנים התחילו מעבירים את האסירים מערבה, לארצם. היהודיה הממונה עלינו בחרה בנו לטרנספורט ואמרה: "האחיות הולכות". אך אנחנו הצלחנו כל פעם להתחמק, גם כאשר כבר עמדנו עם שאר הנשלחים בשער המחנה. זכרנו את דברי אמא: "לא להיות הראשונות, אך גם לא האחרונות". מנהלת העבודה הגרמניה שחיבבה אותנו התנגדה לשילוחנו ואמרה: "האחיות האלה נשארות". ונשארנו. כך נחסך מאיתנו סבל רב ואולי הודות לה נשארנו בחיים, כי אסירים רבים ניספו במחנות בגרמניה, ממש בימים האחרונים למלחמה.

באחד הימים נעלמו הגרמנים מהמחנה ובחצות יצאנו עם קבוצת בנות מצ'נסטוחוב והלכנו העירה. חלק מהעיר שוחרר על־ידי הרוסים, אבל אנחנו לא הגענו לשם. חיילים גרמנים עברו לידנו ולא שמו לב אלינו. המלחמה התחוללה ממש בתוך העיר.

שהינו כל הלילה אצל משפחה פולנית ולמחרת בבוקר נאמר לנו שהרוסים כבר שולטים בכל העיר. הלכנו לחפש אוכל. נכנסנו למישרד גרמני. מצאנו שם נשק זרוק בכל פינה, אבל גרמנים לא היו שם עוד. בכל זאת, כשמצאנו סוכר פחדנו לגעת בו, כי עדיין חששנו מפניהם. התמקמנו בבית ריק יחד עם חברות מהמחנה וחיינו בעיר כשבועיים. כל העת הציק לנו הרעב.

בינתיים הגיעה לעיר קבוצה של יוצאי סאנדומייז' שהשתחררו מהמחנות בגרמניה וביניהם האחים שלייפשטיין, נירנברג (שאת שמו הפרטי אינני זוכרת), האחים שמואל והרשל ואסר, חנצ'יה שטרום ואחרים. הם עברו בעיר בדרכם לסאנדומייז' ואנחנו הצטרפנו אליהם.

נסענו לעירנו, אבל לא לביתנו, כי בבתים שלנו גרו כבר פולנים. קיבלנו מהעירייה דירה ריקה בבית משפחת ואסר ברחוב היהודי. נודע לנו שאחינו הצעיר בנימין קפץ מהרכבת באקציה הראשונה, חזר לסאנדומייז׳, נכנס ל״יודנשטאט״ שהוקם באותו זמן, ונשלח מאוחר יותר למחנה־עבודה פיונקי. לקראת סוף המלחמה העבירו אותו למחנה גלייוויץ, משם יצא יחד עם האחים ואסר במסע מערבה. ימים ספורים לפני סיום המלחמה ניספה – לא ידוע איך והיכן.

חוץ ממני שרדו מכל המשפחה אחותי רחל ואחיו של אבי פרץ, לו נישאתי כעבור זמן.

פרץ רייס
בן שרה־גיטל ומאיר

בפרוץ המלחמה הייתי בסאנדומייז'. ימים ספורים לאחר כניסת הגרמנים לעיר, הוציאו את כל הגברים היהודים לכיכר המרכזית שליד העירייה. אחדים הסתתרו ולא רצו ללכת. אני לא פחדתי. כששמעתי שיהודים רבים כבר נמצאים בכיכר, עליתי מהמרתף שהסתתרתי בו והצטרפתי אל האחרים. עמדתי ליד דוד זילברברג, בנו של שלמה, ויחד אמרנו פסוקי תהילים.

בכיכר היו גם שבויי־מלחמה פולנים וביניהם חייל יהודי אחד. למחרת הוציאו אותנו מהכיכר והתחלנו לצעוד בלי לדעת לאן. שמרו עלינו מי שנראו לי כאנשי־צבא גרמנים. עדיין לא ידענו להבחין בין אנשי צבא ובין אנשי אס־אס. מאחורינו נעו טנקים ולצידנו הלכו נשים יהודיות שרצו לדעת לאן מובילים את יקיריהן. הגרמנים לא אילצו אותן לחזור. פחדנו מהבלתי־ידוע. בחוץ שרר חום אימים והיינו צמאים מאוד. החיילים היכו אותנו ולעגו לנו. באחד ממקומות החנייה התעללו ברב הצעיר לייבל ליפש, משום שחבש מגבעת רבנית. הוא חשב שאם יציג את עצמו כרב, יכבדו אותו. ואמנם "כיבדו" אותו – לגלגו עליו וחתכו בחרב את זקנו עד זוב דם. כשהביאו מעט מים – דלי אחד בלבד – קמה מהומה והתחילו לרוץ לעבר הדלי. בין הרצים היה גם סאנה זילברמן השען. פתאום שמענו ירייה. סאנה נפל והשמיע זעקה מרה. הוא נפל לידי וראיתי שחולצתו ספוגה דם רב. צעקתי: "חבר'ה, ירו בסאנה!"

לא יכולנו לעזור לו. שכבנו לידו צמאים ועייפים. נרדמנו. כשהתעוררנו לפנות בוקר ראינו שסאנה הכחיל מקור, אבל עוד דיבר. אנחנו המשכנו ללכת ואותו לקחו לבית־חולים באופאטוב, שם נפטר והוא עדיין צעיר לימים.

בערב ראש־השנה עברנו דרך אופאטוב וראינו נשים ממהרות מהמאפיות ובידיהן חלות. לא יכולנו להתאפק ובכינו. חנינו במיגרש־כדורגל ושם

התעללו בנו מאוד. אילצו אותנו להסיר את ארבע־הכנפות ולזרוק אותן לבית־השימוש. לפנות־ערב, ממש בחג, הגיעו פרשים, הדליקו מדורה במרכז המיגרש וציוו עלינו לשבת סביבה ולשיר. ברל רוזנצווייג שר ביידיש את השיר על היהודי עם מקל־הנדודים. אחר־כך ציוו עלינו לזרוק את כובעינו לתוך המדורה ולקפוץ מעליה. לא נתנו לנו לאכול או לשתות. לבסוף הביאו יהודי אופאטוב מזון ושתייה, אבל הגרמנים חילקו את המיצרכים תחילה לשבויים הפולנים ומה שנותר נתנו לנו.

הגענו לכפר זוחצ׳ין. שכבנו בשדה וגם כאן התעללו בנו. היה זה ראש־השנה הראשון תחת הכיבוש הנאצי. הוחל בטיפול לשיחרורנו. מסאנדומייז׳ הביאו כסף לשיחוד הגרמנים והודות לכך שוחררנו ושבנו העירה. הגענו הביתה מוכים ושבורים וטרם ידענו מה מצפה לנו בעתיד.

באותו זמן עדיין אפשר היה לעבור על־נקלה למזרח פולין שהיתה תחת הכיבוש הסובייטי. רק הרב ליפש העריך נכונה את המצב וברח לשם. סיפרו עליו שהצטיין בקרבות הפרטיזנים נגד הגרמנים. הוא שרד.

ביום־כיפור הייתי בבית עם אמי ז״ל. היא שכבה חולה במיטתה. נכנס חייל גרמני ודרש ממני לצאת לעבודה. הסברתי לו שאינני יכול לעזוב את אמי החולה. הוא נכנס לשכנה ופקד עליה להשגיח על אמי ועלי לא ויתר. עבודתי היתה לנקות את בתי־השימוש הציבוריים בשוק הקטן.

כך החלה עבודת־הכפייה שלי. העשירים פדו את עצמם בכסף מעבודה, ובכספם השתמשו לתשלום ההיטלים (קונטריבוציות) שהטילו הגרמנים מדי־פעם על הקהילה. במקום העשירים נשלחו חסרי־האמצעים שלא נהנו מפרוטקציה. העשירים גם נהגו לשכור עניים שיעבדו במקומם תמורת תשלום.

נכללתי ברשימת העובדים בסלילת כבישים. מכיוון שהדבר לא מצא חן בעיני, הסתלקתי ונסעתי בסוף 1939 לאחותי באוסטרובייץ. ב־1942, כשהחלו הגירושים, השלינו את עצמנו שהעבודה תציל אותנו מגירוש וחיפשנו מקומות־עבודה, או על־כל־פנים אפשרות להיכלל ברשימת העובדים – מובן שהכול בתשלום.

אמנם עדיין לא ידענו בבירור על ההשמדה, כי דובר שמובילים את המגורשים לעבודה בקייב שבאוקראינה. מישהו אפילו סיפר שקיבל מכתב מאשתו מקייב. אבל לאחר שאנשים תיארו את תנאי המסע ברכבת, שלתוכה דחסו באכזריות את המובלים, למעלה מ־100 איש לקרון, התחלנו להבין שזהו שילוח להשמדה ולא לעבודה.

באקציה הראשונה באוסטרובייץ ניספתה כל משפחתי. אני שרדתי חסר־כול. עבדתי בעבודה קשה – פריקת פחם ומינרלים מרכבות־משא. התמורה היתה לחם צר ומים לחץ. גייסנו בעבודה את כל כוחות הנפש, אחרת אי־אפשר להסביר את כוח עמידתנו בסבל הרב, ברעב ובצמא.

ב־2 באפריל 1943 הועברנו למחנה שהוקם ליד מקום העבודה וגרנו שם

באורוות־סוסים. במחנה היו כמה מבני סאנדומייז׳. ב־15.7.1944 נשלחנו למחנה־ריכוז בירקנאו. פגשתי שם את אידל רוטנברג, בנו של הסנדלר החֵרש, את קופל ואסר, חיים גרינברג ועוד אנשים מסאנדומייז׳. מבירקנאו הועברתי למחנה בונה, שהיה שייך גם הוא לקונצרן אושוויץ. שברתי רגל בזמן העבודה בבית־החרושת ונלקחתי לבית־חולים. בינואר 1945 הוציאו את כל האסירים הבריאים למסע רגלי לגרמניה, ל״צעדת המוות״ הנודעת לשימצה. לנו, החולים והחלשים שנשארו במקום, לא היה כל סיכוי להישאר בחיים. גם אני נשארתי במחנה, וכי מה יכולתי לעשות? רגלי אמנם לא היתה נתונה בגבס, אך לא הייתי מסוגל להצטרף למסע. יחד עם ידידי שרגלו היתה נתונה בגבס טיפסנו לדרגש בקומה העליונה בבית־החולים בתקווה שלא ישגיחו בנו.

כשהתעוררתי למחרת בבוקר, לא ראיתי את ידידי לידי. אחר־כך בא להודיע לי שהוא מצטרף למסע. ״אני רוצה לחיות – אמר – ואני מציע לך לעשות כמוני,״ ניגשתי לרופא ד״ר וויינברגר, אף הוא אסיר, ואמרתי לו: ״למה אתה משאיר אותי עכשיו, אחרי טיפול כה ממושך? קח גם אותי. אני רוצה ללכת.״ והוא ענה: ״אם אתה מסוגל ללכת חמישה ק״מ, לך!״ אבל אפילו עשר פסיעות לא יכולתי לצעוד. הרופא המשיך ואמר: ״נצטרך ללכת 40 ק״מ ביום. בשבילך זה מוות בטוח. כאן יש לך לפחות סיכוי של אחוז אחד להישאר בחיים.״

ידעתי שהגרמנים מתכוונים לרצוח את כל החולים, אבל לא היתה לי ברירה אלא להישאר. למזלי שיחררו חיילי הצבא הסובייטי את המחנה לפני שהספיקו הגרמנים לבצע את זממם. הרוסים טיפלו במסירות בחולים. באחד הימים ניגש אלינו חייל רוסי ואמר ביידיש: ״נו טוב, עכשיו לכו הביתה, לכו הביתה!״ הסתכלנו עליו כעל משוגע. הרוסים לא הבינו ולא תיארו לעצמם שכבר אין לנו משפחה ובית, שהחורבן כה גדול.

הייתי בבית־החולים במחנה בונה עד 12 בפברואר 1945. כשהעבירו את בית־החולים לאושוויץ, יצאנו, שישה יהודים ונוצרי אחד, לקראקוב. משם הגעתי לסאנדומייז׳. בעיר פגשתי כמה מבני קהילתנו שכבר הספיקו לחזור.

ישראל שלייפשטיין
בן שיינדל ויוסל *

יוסל'ה, בני בן הארבע, ניצל בנס בשואה. הוא נולד במארס 1941, עת השתולל השלטון הנאצי בפולין. באותם ימים היינו דחוקים בגיטאות, סובלים רעב ונאלצים לעבוד עבודה מְפרכת.

השמועה הראשונה על הצפוי לנו באה מאיזור לובלין בקיץ 1942. תוך כמה ימים גורשו שם רבבות יהודים מבתיהם, הועמסו על קרונות משא והובלו לכיוון בלתי־ידוע. לא עבר זמן רב והחלו "אקציות" בכל רחבי פולין וגם על עירנו לא פסחה הרעה.

בתחילת אוקטובר 1942 הקימו הגרמנים מחנה־עבודה מחוץ לעיר, בבניין ששימש לפני המלחמה ליציאום (בית־ספר תיכון) לבנות. במחנה רוכזו כמה מאות נשים וגברים. הם קיוו להינצל מהשמדה על־ידי עבודה. כל מי שהיה לאל־ידו להגיע ל"ליציאום", אסף את מטלטליו הנחוצים לו, הפקיר את ביתו ועבר למחנה. גם ילדים וזקנים באו לשם. אחד ממפקדי המחנה היה איש האס־אס פון־בולוב. יצרתי איתו קשר והשגתי לו כל מיני דברים שביקש ובתמורה הבטיח להציל את משפחתי ואותי – וגם קיים את הבטחתו.

יום הדין הגיע. ב־29.10.1942 לפנות־בוקר הוקף הגיטו על־ידי אנשי אס־אס., ז'נדארמריה, משטרה פולנית ומתנדבים אוקראינים. כל היהודים נצטוו להתייצב בכיכר־השוק ללא חפצים כלשהם. בתחנת־הרכבת עמדו מוכנים קרונות להובילם להשמדה בבלז'ץ. על האקציה הזאת ניצח שילד, איש האס־אס הידוע לשמצה, שהיה משגיח על כל האקציות במחוז שלנו.

באותו זמן הייתי עם משפחתי ב"ליציאום". כעבור שעה שילד הגיע למחנה ואמר שנמצאים כאן יותר מדי יהודים ורק אלה שמסוגלים לעבוד יכולים להישאר. מייד ניתנה פקודה שתוך חמש דקות על כולם להתאסף בחצר. הוציאו את כל הקשישים וגם נשים עם ילדים, כדי להובילם עם

* מתוך המאמר "יוסל'ה, אסיר מס' 116543" שראה אור בעתון יהודי בניו־יורק לפני 40 שנה.

יהודי הגיטו לתחנת־הרכבת. בבניין נשארו כ־300 אנשים בלבד. אז הופיע בולוב, חטף מידי אשתי את יוסל׳ה הקטן, הסתירו מתחת למעילו, נכנס למכונית ונעלם. הודות למעשה זה ניצלנו גם אנו ההורים.

במשך כל היום החזיק בולוב בילד באחד החדרים של החברה הפולנית ״רולניק״. שם עבדו גם יהודים מהמחנה שלנו. הילד הוחזר אלינו רק בסוף היום, כשיהודי העיר כבר היו בתוך הקרונות. אבל להוסיף ולהחזיקו ב״ליציאום״ היה מסוכן. לא רחוק מן המחנה היה בית־הקברות היהודי ושם התגורר השומר מנדל שייע׳ס, שגם הוא נמנה עם העובדים ״החיוניים״. הכנסתי אליו את הילד. כמה ילדים ומבוגרים כבר הסתתרו בביתו. עברו יומיים והשומר בא אלי ואמר שהילד בוכה כל הזמן וצועק ״אמא״, מה שעלול להביא לגילוים ולהוצאתם של שאר הילדים והמבוגרים המסתתרים שם.

גם הפעם בא לעזרתי הגרמני בולוב. הוא לקח את הילד והכניסו לביתו של פולני מחברת ״רולניק״ תמורת סכום כסף גדול ובגדים שסיפקתי לו. כמחצית השעה לאחר־מכן גילה השוטר הפולני חוחלאשקו את המחבוא בבית־הקברות, הזעיק את הז׳נדארמריה וכל אלה שהסתתרו שם נורו במקום.

בקיץ 1943 ניתנה לנו פקודה להיות מוכנים לדרך. עם שחר הוקפנו לפתע על־ידי הז׳נדארמריה. הגיעו מכוניות מבית־החרושת הגדול לנשק ״האסאג״ בקיילצה. הילד כבר היה איתנו, כי הפולני החזיר אותו לנו. פחד אחז בכולנו כשהודיעו לאיש המשמר שבא לקחתנו כי במחנה שלנו יש ילדים, והלה אמר: ״אין לנו צורך בילדים״. ציפינו לנס. והנס אמנם קרה. מפקד המחנה יעץ לי לארוז את הילד בתוך שק בין שמיכות. וכך עשינו.

כשיצאנו מהמכונית לחצר בית־החרושת בקיילצה, השתומם מפקד המשמר בראותו בינינו ילד, אבל הוא הכניס את יוסל׳ה למחנה יחד איתנו. יוסל׳ה נשא חן בעיני כולם ואף בעיני מפקד המשמר. כשזה נכנס לצריף, נהג יוסל׳ה לדווח לו על המצב, כמו חייל, והדבר מצא חן בעיני הגרמני.

בקיילצה היינו עד ספטמבר 1944. כאשר החלו הרוסים להתקרב התקבלה פקודה לפנות אותנו ויוסל׳ה נאחז שנית בשק השמיכות. הובילו אותנו לפז׳דבוז׳ שעל הנהר פיליצה. שם עבדנו בביצורים ובחפירת תעלות נגד שריון. כעבור חודש שוב נדדנו, הפעם לצ׳נסטוחוב, לבית־החרושת לתחמושת ויוסל׳ה שוב בשק. גם כאן קיבל אותנו מפקד המשמר מקיילצה. עברו חודשיים ואז חל שינוי. משמר המיפעל עם המפקד בראשו עזב והפיקוח עלינו עבר לידי אנשי אס־אס. אחת הפקודות הראשונות שלהם היתה להפריד את הילדים מן המבוגרים. ידעתי מהי מטרת הפקודה הזאת. הסתכנתי ופניתי למפקד האס־אס. תחבתי לידו שעון־זהב שנשאר לי, והתחננתי למען ילדי. כך הצלתי לא רק את יוסל׳ה, כי־אם גם את שאר הילדים שהיו שם.

בינואר 1945, עם פתיחת המיתקפה הרוסית הגדולה, נלקחנו לפתע מהמחנה והועמסנו על קרונות. במשך שיבעה ימים ושיבעה לילות היינו דחוסים כמו דגים מלוחים ללא אוכל וללא מים. גוועגו בצמא. רבים חלו. התייסרנו במיוחד למראה יוסל'ה בסבלו. לבסוף הגענו למחנה־ריכוז בוכנוואלד. שם הופרדו מאיתנו הנשים וביניהן אשתי. מה עושים עם הילד? שוב לתוך השק! יוסל'ה המיסכן כבר ידע את מקומו והבין שצריך להתנהג בשקט.

אנשי האס־אס שקידמו את פנינו ציוו על אנשי המשמר, אסירים פוליטיים ותיקים, שיכניסו אותנו למחנה בקבוצות של מאה איש. הקבוצה שלנו מנתה 99 בלבד, כי השארנו מקום ליוסל'ה שעדיין היה בשק. כששאל איש המשמר למה אנחנו רק 99, רמזתי לו שישתוק והצבעתי על השק. הוא השתומם מאוד, אבל הבין את הרמז. משהסתלקו אנשי האס־אס פתחנו את השק והוצאנו את יוסל'ה מתוכו לשמחתם הרבה של האסירים שהתקבצו סביב עמיתם בן הארבע. יוסל'ה נרשם כאסיר מיספר 116543. מייד לאחר־מכן חלה בחצבת. הוא נלקח לבית־החולים במחנה וזכה שם לטיפול טוב. הוא גם חלה בדלקת־ריאות ושוב טיפלו בו רופאים־אסירים במסירות.

באפריל 1945 חדר הצבא האמריקני עמוק לתוך גרמניה. נתקבלה פקודה לפנות את האסירים. מדי־יום נשלחו 5000־6000 איש למיצעד רגלי. מרביתם נפלו בדרך מכדורי האס־אס. יוסל'ה היה עדיין חולה ושכב בבית־החולים. אני לא עזבתי אותו, יומם ולילה הסתתרתי בצינור ביוב ללא אוכל ומים. נתקבלה פקודה להפסיק את הוצאת האסירים מן המחנה ולרצוח אותם במקום. אולם בשעות הצהריים הופיעו מכל עבר הטנקים הגדולים של האמריקנים. אנשי האס־אס אחזו בנשק, אבל הקרב נמשך שעה אחת בלבד. רבים מהם נהרגו, אחרים פורקו מנשקם על־ידי האסירים והשאר ברחו.

יצאתי באפיסת כוחות מצינור הביוב. ראיתי דגלים לבנים ואנשים מתנשקים.

ילדי יוסל'ה ניצל וגם אשתי שרדה.

יוסל'ה, אסיר בוכנוואלד לשעבר

Yosele Schleifstein, a prisoner in Buchenwald concentration camp

יוסלה עם שני ילדיו, בשיחה עם הרב הרשל שכטר, ממשחררי מחנה בוכנוואלד,
במסגרת הצבא האמריקאי (צילום מעיתון "דיילי ניוז", 1970)

Yosele with his two children talking to Rabbi Herschel Schechter, who took part in the liberation of Buchenwald in the capacity of an American army officer. (The photo reproduced from "Daily News", April, 1970)

צסיה שניידר
בת רחל והרש־נטע

נולדתי בסאנדומייז׳ ב־7 ביולי 1916. היו לי ארבע אחיות – רוז׳יה, בתיה, הלה והניה – ואח אחד ישראל׳יק. אבי היה ספק של הצבא הרוסי לפני מלחמת־העולם הראשונה וצבר הון רב. הוא קנה בית בן חמישה חדרים ברחוב אופאטובסקה מס׳ 11 והקים בו מסעדה ולידה מחסן יי״ש ומימזגת בירה. בימי הירידים נהגו האיכרים לבוא למסעדה שלנו וכך נוצרו קשרי ידידות ביניהם לבין אבי. לעתים קרובות הסיע אבי אותנו בכרכרה לכפרים לחתונות של בני משפחות האיכרים האלה.

בשנות העשרים הגיע לסאנדומייז׳ ארתור זוסמן, יליד עירנו שהיגר לקנדה לפני מלחמת־העולם הראשונה, ונשא לאשה את אחותי רוז׳יה. לאחר־מכן נסעו שניהם לקנדה. כעבור שנים מיספר החליטו גם הורי להגר לקנדה. הם מכרו את הבית ואת כל אשר בו וכל המשפחה נסעה לעיר־הנמל גדאנסק כדי להפליג משם לקנדה. אבי, בגלל מצבו הפיסי (הוא היה רזה מאוד), לא קיבל היתר־יציאה. לכן נסעו אחיותי ואחי בלבד לקנדה. אני לא יכולתי לצאת, כי בגלל גילי הצעיר הייתי רשומה בדרכונו של אבי. למעשה, אבי לא רצה לעזוב את פולין וזה היה רצונה של אמי בלבד.

אחר הפרידה מאחיותי ומאחי נשארנו עוד זמן־מה בגדאנסק. יום־יום ביקרו אצלנו שלושת האחים פרידמן שגם הם הגיעו לשם כדי להגר. טיילנו בעיר ובאחד הימים הצטלמנו איתם ועם אדם נוסף מזאוויחוסט. תושבי סאנדומייז׳ אחרים שהיו בדרכם לאמריקה השתהו בגדאנסק והיו מתאכסנים בביתנו. כעבור זמן קצר חזרנו לסאנדומייז׳. אבי קנה בית ליד הקסרקטין ברובע הפולני ושם גרנו כשנתיים. לאחר מכן שבנו לגור במרכז העיר. אבי היה שותף בעסקי מסחר שונים ומישרדו נמצא מאחורי השער האופאטובי.

אמי היתה חבירה באגודת ״לינת צדק״ ובלילות נהגה ללון אצל חולות עניות יחד עם דורצ׳יה קופרבלום וגברת זוברמן. היא הביאה לחולים

נוסעים לקנדה... השניה משמאל עומדת צסיה ולידה אביה הרש נטע. אמה של צסיה יושבת הראשונה משמאל. האחרים – בני סאנדומייז' – מימין עומדים שלושת האחים פרידמן, 1928

Going to Canada. Cesia Schneider, second on the left together with her parents and other Jews from Sandomierz on their way to Canada where they were refused entry, 1928

העניים אוכל ובגדים. בימי שישי היתה יוצאת מהבית עם סל מזון ומביאה אותו בצינעה לעניים.

שנתיים לפני המלחמה סיימתי את לימודי בסמינר למורות בסאנדומייז', אך לא קיבלתי עבודה בהוראה בבית־הספר בגלל האנטישמיות ששררה בעיר.

בחורף 1939 היה בבית מצב כלכלי קשה. כבר בחודש הראשון למלחמה החל אבא מוכר את דברי־הערך שברשותנו ומכיוון שהתמורה היתה זעומה, נשארנו ללא אמצעי־קיום. לא ראיתי שום סיכוי לעזור לפרנסת המשפחה. באותם ימים פנו כמה מבני עירנו הצעירים מזרחה אל שטחי פולין שכבשו הרוסים. גם נפשי יצאה לשם, מה־גם שהגיעו ידיעות כי דרך רוסיה יש סיכוי להגיע לארצות־הברית. שם היו לי דודים ובני משפחה אחרים. הרגשתי שיש בי די כוח כדי להסתכן בהרפתקה כזאת. קודם־כל הייתי צריכה לשכנע את אמי שתסכים לצעד זה. ולאחר־מכן ניהלנו שתינו ויכוח עם אבא. הוא התנגד בכל תוקף לנסיעתי. אמי אמנם נתנה את הסכמתה, אבל בתנאי שאשהה שם זמן־מה, אלמד את תנאי המקום, אחזור וכולנו נצא לשם. עברו ימים רבים עד שלבסוף נתן אבי את הסכמתו לנסיעה. הכסף שעמד לרשותי היה זעום, אך הייתי נחושה בהחלטתי לנסוע.

הדרך אמורה היתה להיות קלה – צריך היה לחצות את הסאן, נהר לא עמוק שמימיו מגיעים רק עד לברכיים. קבענו עם המדריך הפולני את יום יציאתנו מהעיר. אלי התלוו פליט מלודז׳ וקרוב־משפחה צעיר, הרש׳קה ציפלר, שסיים בקַיִץ את לימודיו בגימנסיה.

לאחר מסע רב־תלאות הגענו בשלום לעיר פשבורסק. שם ראיתי לראשונה יהודים הנושאים על שרוולם סרט לבן עם מגן־דוד. מפשבורסק המשכנו עד הכפר שהיה מקום היישוב האחרון בשטח הגרמני. התמקמנו בביקתה יחד עם רבים אחרים כמונו, שפניהם היו מזרחה.

בחצות העיר אותנו סיור של חיילים גרמנים ובאיומי נשק שדדו מכולנו את כספנו ואת התכשיטים שנמצאו ברשותנו. לאחר־מכן פתח הקצין בשיחה איתנו והתריע על הסכנה שבחציית הנהר ובעיקר הזהיר את הרשקה ציפלר הצעיר. הוא אמר שבימים האחרונים המים גואים והיו כמה מקרי טביעה. אך אמו של הרשקה שהתלוותה אלינו היתה איתנה בדעתה שבנה ימשיך במסע. לאחר חצות הלכנו אל הנהר. הקצין הבטיח לנו שאיש מהם לא יפריע לנו בדרכנו, ויתרה מזו, הוא החזיר לנו את מה שהחיילים שדדו מאיתנו ואיחל דרך צלחה.

בלבנו היה פחד מזרם המים הגואים ומשומרי האס־אס. נכנסנו לתוך המים, הקבוצה הקטנה מסאנדומייז׳ ואחרינו היהודים שפגשנו בביקתה. המים הגועשים סחפו אותנו בזרמם ובאוויר נשמעו קריאות הזירוז של אמא ציפלר: "לכו מהר!" המדריכים הצטרפו אלינו, אחד מהם אחז בזרועי. פתאום נראו נצנוצי אור, נשמעו יריות, קריאות "הצילו!" וצעקתה של האם: "בני נמצא אתכם?" עניתי בשלילה. הגענו לגדה השניה ושם עצרו אותנו חיילים רוסים שפקדו עלינו לחזור. הסברנו להם שהמים עמוקים והחזרה כרוכה בסיכון גדול. הם הובילו את כולנו לאיזשהו מקום. וכל אותה עת הגיעו אלינו מהחוף השני צעקותיה של האם ציפלר ויריות אנשי האס־אס. לא ראיתי את הרש׳קה והייתי בטוחה שטבע. התברר שכך אכן היה.

הובאנו אל העיר סאמבור. כאן שיחררו החיילים הרוסים את הנשים ויהודי המקום טיפלו בנו.

בסאמבור הכרתי את הנריק גרינשפן ונישאתי לו ב־27.12.39 בלבוב. בעלי היה אדם צעיר, מהנדס־מכונות וקצין בצבא הפולני. הוא גוייס לצבא וביום השביעי לאחר פרוץ המלחמה נפל בשבי הגרמני ליד קראקוב. נמלט ופנה כמוני מזרחה והגיע לסאמבור. נסענו ללבוב ושם פגשנו כמה יהודים מסאנדומייז׳ שהחליטו לחזור הביתה. נאמנה להבטחתי לאמי לחזור אחר זמן קצר, כדי לקחת אותם מזרחה, הצטרפתי אליהם יחד עם בעלי. לצערי, הורי לא קיימו את הבטחתם ולא הסכימו בשום אופן לצאת למזרח.

את הדרך לסאנדומייז׳ עשינו תחילה ברכבת אל ביאליסטוק ומשם

הנריק גרינשפן, בעלה של צסיה
Henryk Grinschpan, Cesia's husband

ברגל בשלג העמוק ובכפור העז דרך יערות בהדרכת מורה־דרך. סבלנו כפור ורעב. מאלה קופרבלום שהיתה יחד עם בעלה בקבוצתנו לא יכלה להמשיך כי רגליה קפאו. אחרי תלאות רבות הגענו למאלקיניה. עברנו את הגבול בחזרה לצד הגרמני ללא פגע, שמענו ירייה ואחריה קריאה בפולנית: "תפסו איזה יהודי!" נסענו לסאנדומייז' דרך וארשה. בתחנת סקארז'יסקו הורידו יהודים מהרכבת במכות וצעקות. אני ובעלי העמדנו פני נוצרים והגענו בשלום לסאנדומייז'. בתחנת הרכבת ראינו קבוצת יהודי העיר עובדים בפינוי השלג. הדבר הדאיג אותי, אך כשנפגשתי עם הורי לא היה גבול לשמחתי.

בתחילת שנת 1940 קיבלתי עבודה ביודנראט בבית־תמחוי לילדים ולקשישים. יחד אתי עבד פליט מלודז', סאמק קורצבארד. הסתגלתי למציאות החדשה של פחד מפני הגרמנים ובעיקר מפני אנשי האס־אס שכונו בפי כול "השחורים". הם פקדו תכופות את מישרד היודנראט ודרשו דברי מותרות רבים, שסיפקו להם מייד. עם זאת היכו לעתים קרובות את יו"ר היודנראט.

הילדים והקשישים שבהם טיפלתי, היו רובם פליטי קאליש ומיעוטם פליטי וינה. נעים היה לראות את הקשישים במועדון מחממים את גופם ליד התנור בימי החורף הקרים ומקשיבים לזמרתה של גב׳ אנגל, אשה עיוורת יוצאת וינה. טוב היה לראות את חדר־האוכל מלא סועדים הנהנים מארוחה חמה ואת הילדים משחקים לאחר ארוחת־הבוקר, שכללה לחמניה טריה וכוס חלב חם.

באותו זמן ארעו מחוץ לכותלי הבית חטיפות לעבודת־כפייה ולמחנות, השפלות, מכות ועינויים. גם גזירות ניתכו תכופות על ראשינו, ולבסוף בקיץ 1942 הגיעו לעירנו השמועות האיומות על גירושים המוניים למקומות שאת שמותיהם שמענו לראשונה. פחד ואימה חדרו ללב כל. הצפיפות בגיטו הלכה וגדלה, כי יהודי הסביבה גורשו לסאנדומייז׳ ועל יציאה מהעיר צפוי היה עונש מוות.

התחלנו להאמין שהעבודה למען הגרמנים תגן עלינו מפני הגירוש. היודנראט אירגן קבוצת עובדים גדולה לעבודה במחנה האס־אס שהוקם בכפר מוקושין*. בעלי ואני השתייכנו לקבוצה זו. ב־2 באוגוסט, יום א׳ בשבוע, שכונה בפינו "יום א׳ השחור", רצחו אנשי אס־דה מאוסטרובייץ׳ את יו"ר היודנראט הנריק גולדברג, והז׳נדרמים רצחו את סגנו בני אפלבאום. כמעט כל משפחת נוסבאום הוצאה להורג והיו קרבנות נוספים. מעשים אלה בישרו את בוא הקץ.

הנריק בעלי קיבל ידיעה שבני משפחתו גורשו לאזור לובלין. על כך מסר לו אחיינו שהצליח להימלט בדרך. היתה זו הידיעה האחרונה שקיבל ממשפחתו.

באוגוסט בוצעה חטיפה של צעירים למחנה סקארז׳יסקו ואנחנו היינו בין החטופים. המפקד בוליון ממחנה מוקושין דאג לשיחרורו של בעלי ולאחר־מכן גם לשיחרורי. הגיעו שמועות על השמדה בכיבשני בלז׳ץ, מיידאנק וטרבלינקה. הצפיפות בגיטו היתה בלתי־נסבלת. זרם המגורשים לתוך הגיטו גדל והלך.

יום אחד הגיע לביתנו איכר עם בנו והציע לנו מיסתור בביתו. אבי העביר אליו למשמרת פרוות, שעל־אף הגזירה למוסרן הצליח להסתירן, וגם כסתות. התחננתי לפני אבי שיקבל את הצעת האיכר ויעבור עם אמי אליו, אך אבי סירב כי לא רצה לסכן את חייהם של האיכר ובני משפחתו. את שמו של האיכר אינני זוכרת.

הורי נשארו בגיטו. התחלנו להתעניין בהשגת ניירות אריים. לשם כך השגנו במחיר לא גבוה חותמת מזוייפת וגם טפסים מקוריים מבנו של פקיד העירייה קוטובסקי. את הטפסים המיותרים מסרנו לידידים. עתה

---

* ראה הפרק "מחנות עבודה" – "מחנה מוקושין".

היו לנו ניירות אריים, אבל המשכנו לעבוד במוקושין. מצפוני לא נתן לי להפקיר את הורי לגורלם.

מועד הגירוש היה קרוב מאוד. הובטח לנו שבמועד מאוחר יותר נוכל להביא גם את ההורים למחנה. בשעת הפרידה מהורי הסתכלה עלי אמא ואמרה: "קחי איתך צילום שלנו והדליקי כל יום שישי נרות לזכרנו, כי שוב לא נתראה". כעבור ימים מיספר ניתנה הרשות להביא את ההורים. בביקתה, שכונתה בפינו "הביקתה הלבנה" הצטופפנו כ־12 נפשות בחדר.

הלכתי לגיטו להיפרד מידידים, ביניהם מחנקה וייז'י סאלומונוביץ' שמונה כיו"ר היודנראט במקומו של הנריק גולדברג. האנשים שפגשתי ברחוב ניראו חיוורים ומדוכאים. בגיטו הורגשה חרדה כחרדת ליל כל־נדרי. סאלומונוביץ' סיפר לי שאת בנו סטיפאנק שלח לסביבת וארשה עם זוסיה המטפלת הנוצריה שלו. ירד גשם כאילו השמים בוכים איתנו. שבורה ועצובה חזרתי למוקושין. כאן התנהלו החיים כסִדרם: נמשכה העבודה בשיפוץ בתים, בעבודה חקלאית בשדות ובשירותים.

יום לפני האקציה הועברנו למחנה "ליציאום". ההורים נשארו בביקתה. אמרנו להם שיסתתרו במרתף עד לאחר האקציה. איש מאיתנו לא ישן באותו לילה. לפנות־בוקר אמרו לנו להתלבש ויצאנו לעבודה במוקושין. בדומייה הלכנו דרך שדות. העיר עדיין ישנה. ומה בגיטו? הלא אלה היו שעותיו האחרונות.

הגענו לחצר החווה במוקושין ומה ראו עינינו? קבוצה של כמה מאות אנשים עם חבילות בידיהם עמדו בחצר, ערוכים ליציאה לדרך. מולם עמד המרצח רב־סרן הלמוט רייניקה. היו שם גם הורי. למרות אזהרותינו יצאו ממחבואם, חשפו עצמם ונתפסו. להצלתם ניסה בעלי לנצל את קשריו הטובים עם המפקד בוליון, אך לשוא.

זה היה 29 באוקטובר 1942. יהודי העיר סאנדומייז' והסביבה הובאו לתחנת־הרכבת וביניהם גם הורי. גם ממחנה "ליציאום" הוציאו בבוקר קשישים ואמהות עם ילדים – כל אלה שלא היו כלולים ברשימת העובדים – וצירפו לטרנספורט. במסדרונות נשמעו קולות־בכי של גברים שנשארו ללא נשותיהם ושל צעירים ללא הוריהם.

ממאות האנשים שעבדו במוקושיו נשארו 50 איש בלבד, עצובים ומדוכאים. שלושה ימים החזיקו את המגורשים בתחנה, דחוסים בתוך קרונות ללא אוויר ומים. אחר־כך הובילו אותם לבלז'ץ.

בסאנדומייז' הוקם "יודנשטאט", גיטו שזרמו אליו יהודים מכל הסביבה הקרובה והרחוקה יותר, כל אלה שניצלו מהאקציות והובטח להם שכאן יוכלו לחיות בשקט, לעבוד ואף לסחור. בשטח קטן התרכזו 7000 נפש. הם חיו בצפיפות איומה, עמדו בתור למים וללחם והתחממו ליד תנורים שהוצבו ברחוב. רבים מתו ממגפת טיפוס או נורו. ידענו שזוהי מלכודת והבננו שקיומו של הגיטו הזה יהיה קצר. ואמנם כך היה.

ב״ליציאום״ היו עדיין ילדים עם הורים ומפקדי האס־אס העלימו בינתיים עין מקיומם. יז׳י סאלומונוביץ׳ הגיע לליציאום עם אשתו חנקה אחר האקציה וכעבור זמן קצר נאסר ועקבותיו נעלמו (ידוע לי ששרד במחנה אושוויץ). שמרנו על קשר עם הגיטו, בעיקר בימי א׳, כאשר הלכנו למרחץ הנמצא בסמוך לחומות הגיטו.

המשכנו בעבודתנו במוקושין. שם התחלפו אנשי האס־אס והחדשים התנהגו באכזריות. מיספרנו הלך וקטן כתוצאה מהוצאות־להורג תכופות. עבדתי בביתו של הרב־סרן רייניקה תוך פחד מתמיד מתוקפנותו המינית. בעלי השתדל להימצא תמיד בקירבת־מקום. זה הרגיז את הרב־סרן מה גם שבעלי עבד בפיקודו של מתחרהו המפקד בוליון. חשנו את הסכנה שארבה לנו.

התחלתי ללחוץ על בעלי להשתמש סוף סוף בניירות הארים שהכננו לעצמנו. הוא חשש שאלה לא טובים דיים וכי הכסף שבידינו הוא מועט. הוצעו לנו מקומות מיסתור אצל איכרים, אך ידידנו סאמק קורצבארד שהיה שותף לתכניותינו התנגד. הוא אמר שלא נוכל להחזיק מעמד במחבוא מאחורי לוחות־עץ ברפת או בעליית־גג, כשאת מזוננו הדל יגישו לנו דרך פתח צר בשעות הלילה. הוא הציע שניסע לווארשה.

התחלתי לפעול למען השגת הכסף הדרוש לביצוע תוכנית הבריחה. מדי־פעם הייתי יוצאת העירה ומוכרת לאישה פולניה חפצים אישיים וכך צברתי סכום כסף למימוש התוכנית.

היכרנו פולני בשם ואלנטי סקאזובסקי, שהגיע מווארשה לבקר את אחותו שעבדה במוקושין. תמורת סכום גבוה הכין לנו תעודות טובות, כלומר, תעודות על שם פולנים חיים. אני קיבלתי תעודה ע״ש יאנינה סקאזובסקה, אחייניתו שנסעה לעבוד בגרמניה ועדיין היתה רשומה בדירתו, ובעלי — על־שם פרנצ׳ישק דמבובי, בן־דודו. קיבלנו תעודות־זהות, תעודות רישום וכרטיסי עבודה. ואלנטי לא הסכים לספק תעודות לסאמק בגלל מראהו היהודי ומיבטאו הפולני הלקוי. סאמק קיבל מבעלי את תעודותיו הארִיות הישנות. את התעודות הסתרנו מתחת ללוח הרצפה בחדרנו ב״ליציאום״. בינתיים, משפחת פשיבילאק הפולנית, פליטים מזדונסקה־ווֹלה, שאיתם התיידדנו, הבטיחה לי ולבעלי עבודה בחווה חקלאית באנטונין שליד וארשה. לסאמק לא היה עדיין סידור כלשהו.

הגיע אביב 1943. השמש מחממת, הצמחייה פורחת בשלל צבעים עליזים ואילו לנו קר ועצוב. ככל שבחוץ נאה יותר, כן מתגברים הגעגועים לחופש. כציפורים בכלוב הסתכלנו מבעד לחלונות: מה מאושרים הם אלה שמעבר־לגדר, חופשיים לנוע כרצונם. ידיעות עצובות הגיעו אלינו מהמחנה בסקארז׳יסקו. אספנו תרומות שבועיות והעברנו לבני־עירנו שנמצאו שם. את ההעברות ביצע פולני מהוגן, שאמנם קיבל תשלום בעד הטירחה, אבל מילא את תפקידו בנאמנות.

העבודה בשיפוץ הבתים בכפרים שבסביבה התרחבה. בעלי היה אחראי לה מטעם בוליון ובו־זמנית היה גם ממונה על קבוצת העובדים שלנו במוקושין תחת פיקודו של רב־סרן רייניקה. הרב־סרן בא בטענות לבעלי על שהוא מתמסר לעבודה למען בוליון יותר מאשר לעבודה למענו. התלות ברייניקה הכבידה כל־כך על בעלי, עד שיום אחד החליט להתמקד בעבודת השיפוצים בלבד. עבודה זו איפשרה לו חופש תנועה ומנוחה באמצע היום, מה שהיה נחוץ לו באותו זמן בגלל מצבו הפיסי הירוד. לעתים תכופות פנו אליו האיכרים המנושלים שנשארו בסביבה וביקשו שיבצע את שיפוץ בתיהם התפוסים על־ידי הפולקסדויטשה על הצד הטוב ביותר. הם האמינו שעוד ישובו לבתיהם.

לאיכרים היה יסוד לאמונה זאת, ואילו לנו אבד הכול. באין משפחה – אין גם בית. אין בכוח אנוש לתאר את הטרגדיה שלנו, טרגדיה של אנשים חסרי מחר, שבכל זאת נאחזים בחיים. בורחים מהגיטו, קופצים מהרכבות המובילות לטרבלינקה קפיצה אל התהום, כי איש אינו מושיט להם יד עוזרת.נהפוך הוא, בני ארצם הפולנים הורגים אותם או מסגירים לידי המרצחים הגרמנים.

מה שיגורנו בא לנו. הרב־סרן נקם את נקמתו! חודשה עבודת היהודים במיפעל הזכוכית "מטאן" ולשם הועברו כמה עשרות יהודים מהגיטו השלישי (שהוקם אחרי האקציה השניה) לאחר שסיימו את עבודתם ב"יחידת הפינוי". הרב־סרן צירף לקבוצה את בעלי, את ישראל טננוורצל ואת מקס רפפורט,* ומאוחר יותר מינה את שלושתם כמפקחי־עבודה. כך השיג רייניקה את שלו. הוא הפקיע את בעלי מרשותו של בוליון שנוא־נפשו, וגם הצליח לערער את בטחונו. אנו, נשות השלושה, צורפנו כעבור זמן ל"מטאן".

בעלי ואני יצרנו לעצמנו תנאים נסבָלים, אבל התכוננו במרץ לבריחה. עתה לא התנגד לכך בעלי, כי חשש ממזימות נקם נוספות של הרב־סרן. קורצבארד היה מוכן כל העת לבריחה. היו לנו רשיונות־יציאה לעיר. מדי־פעם ביקרתי ב"ליציאום". בערב־פסח הצליחו העובדים במוקושין לאפות מצות וחילקו אותן בין חבריהם ב"ליציאום". בביקורי שם מסר לי סאמק קורצבארד חתיכת מצה. הבאתי אותה ל"מטאן" וחילקתי בין שלוש המשפחות. כל אחד קיבל פירור בלבד. נרגשים שקענו בזכרונות העבר. לפני עיני־רוחנו עברו יקירינו שהלכו מאיתנו והבית שאבד לנצח. עתה אין לנו בית בעולם כולו ואין עתיד ובכל זאת לא נואשנו כליל. בלבנו נותר שביב של תקווה.

באחד הביקורים הנוספים בעיר נפגשנו במקרה עם ואלנטי וקבענו

---

* ראה הפרק "בגיטו השלישי" – "יחידת העבודה במפעל 'מטאן'".

פגישה ב־23.4.1943 בין "מטאן" ובין תחנת־הרכבת בדוויקוזי, לשם אמור היה סאמק להגיע מה"ליציאום". קבענו עם ידידנו פשיבילאק שהוא יגיע לתחנת־הרכבת ויביא עימו תיק לכל אחד מאיתנו ובו החפצים ההכרחיים.

רפפורט ואשתו גם הם אמורים היו להצטרף לבריחה, אך ברגע האחרון נרתעו ונשארו במחנה יחד עם ילדם. הגיע ליל בריחתנו – ליל חג הפסחא. לעת בוקר לבשנו את הבגדים לדרך. בעלי לבש מקטורן חדש שקיבל במתנה מידיד ב"ליציאום" במקום המקטורן הישן והמרופט וגם את כובעו החליף באחר. אני לבשתי שימלה טובה ומעליה סינר ועל ראשי מטפחת פרחונית כדי להיראות כבת־כפר. אחרי ארוחת־הצהריים הודענו שאנו יוצאים לביקור בעיר. רפפורט ליווה אותנו כיברת־דרך. הלכנו דרך שדות, בכיסנו האחד רשיונות־היציאה מהמחנה ובשני – התעודות האריות. הגענו למקום הפגישה עם ואלנטי ועם סאמק, אך ואלנטי לא הגיע. בכל זאת המשכנו את דרכנו לעבר תחנת־הרכבת. כיוון שנעלי לחצו נאלצתי ללכת יחפה. שכרנו עגלה אצל כפרי צעיר שהביא אותנו עד לתחנת־הרכבת. כבר בדרך השמדנו את התעודות היהודיות.

פשיבילאק הגיע ובידיו שלושה תיקים וכרטיס־נסיעה אחד עבורי. הגברים קנו כרטיסים לעצמם (כל אחד יכול היה לקנות כרטיס רק לעצמו). עלינו לרכבת. סאמק, עתה סטאניסלאב, ואחובסקי, נגר במקצועו, ישב בתא אחד; אני, יאנינה סקאזובסקה, פועלת ובעלי, עתה פרנצ׳ישק דמבובי, מסגר – בתא אחר. למחרת בבוקר הגענו ללא הרפתקאות לווארשה.

נסענו בחשמלית לרחוב וסולה. שמתי לב שמישהו מביט בי. היה זה פולני תושב סאנדומייז׳. לפי השמועה הלשין אחיו על יהודים. בחברתו היו אשתו וילדתו, שלא הסירו מבטם ממני. אחוזת חרדה, ראיתי את האיש מתלחש עימהן ובן־רגע הפסיקו להסתכל לעברי. הם ירדו בתחנה הבאה והוא בירך אותי לשלום בקידת־ראש.

הגענו ליעדנו, בית מכרים של סאמק. הם סירבו בתוקף להכניס אותנו ואמרו שאינם רוצים ביהודים בביתם. פנינו לכתובת אחרת, אבל בעלת־הבית לא הסכימה להשכיר לנו חדר. לדבריה, לא מזמן גילו ורצחו בסביבה יהודים. לבסוף הסכימה לארח אותי בלבד ורק לכמה ימים. היא סיפרה לי סיפורי זוועה על חיסול יהודים מסתתרים.

הגברים חזרו בשעה מאוחרת ולקחו אותי משם. הם שכרו דירה לשבוע ימים תמורת 300 זלוטי, סכום די־גדול לבעלי אמצעים כספיים מוגבלים. הדירה היתה בווילה יפה ונוחה מאוד. בעלת־הבית ובתה עשו רושם טוב. היה לנו ברור שהן עמדו על זהותנו האמיתית ואין להתפלא על כך: לכל אחד מאיתנו היה שם משפחה שונה, וגם עזבנו את הבית בחג, מה שלא נהוג אצל הנוצרים. הן סיפרו לנו, כאילו תוך פליטת־פה, על המרד בגיטו וארשה ועל מאסרים שבוצעו בעיר. סיפורים אלה העכירו את רוחנו, אך

מה היה עלינו לעשות?

פנינו לחוות אנטונין, שעליה המליץ ידידנו פשיבילאק מסאנדומייז׳. מנהל החווה סטפאן גאלצ׳ינסקי קיבל אותי לעבודה. בעלת החווה התגוררה בווארשה. הגברים נשארו בינתיים בווילה כי ואלנטי איכזב גם הפעם: הכתובת שמסר בשעתו לבעלי היתה מזוייפת ולסאמק כבר לא היה למי לפנות. בחווה הרגשתי בודדה ללא נפש אוהבת. התגעגעתי לבעלי ודאגתי לו ולסאמק. חששתי שנשקפת להם סכנה בווארשה. בכיתי בלילות.

קיבלתי פינה משלי בעליית־הגג. הגברים באו לבקר אצלי ומנהל החווה הבטיח לקבל אחד מהם לעבודה, אך לא מימש את הבטחתו. נודע לי שבחווה הסמוכה בפרונובקה מחפשים שומר־לילה.

ביום א׳ בבוקר, כפי שקבענו, יצאתי במצב־רוח טוב לשדה כדי לחכות לבעלי ולסאמק ולבשר על המישרה הפנויה, אך הם בוששו לבוא. מה קרה להם? איפה הם? למה נשארתי לבדי? ביאוש הסתכלתי לעבר הגיטו העולה־באש ועשן כבד מיתמר מעליו. הייתי קרובה להתמוטטות, אבל בשעה 4 ראיתי שתי דמויות מתקרבות. הם הגיעו. התחבקנו והתנשקנו ולא הייתי מסוגלת להירגע. ישבנו שעה קלה על האדמה והסתכלנו בלב דואב לעבר הגיטו העולה באש. דאגנו לגורל הנצורים. הודעתי להם על המישרה הפנויה בפרונובקה. הוחלט שסטאניסלאב ינסה לקבל את המישרה ובעלי ימשיך בחיפוש דירה בווארשה. נפרדנו.

קיבלתי הודעה שעל המיועד לשמירת לילה להתייצב מייד לעבודה. ביקשתי חופשה ונסעתי לווארשה כדי להודיע לסאמק. נסעתי בעגלה מפראגה עם נוסעים אחרים לז׳וליבוז׳ קרוב לגיטו. שמענו את היריות וראינו את העשן. על רקע המראה התפתחה שיחה בין הנוסעים. שמעתי אותם אומרים: ״צולים את היהודים. הם קופצים מהחלונות. סוף־סוף יגמרו איתם, מי צריך אותם?! אבל הם בורחים דרך התעלות כעכברושים ועוד יש נבלות משלנו העוזרים להם. אבל אין דבר, בסוף הם ייתפסו״.

השיחה הזאת ליוותה אותי כל הדרך. חששתי שמא הבעת־פני תסגיר אותי, כי עדיין לא למדתי היטב להעמיד פני נוצריה. פגשתי את הגברים ברחוב. בראותם אותי נבהלו, שמא קרה לי משהו ובגלל זה הגעתי לווארשה. הרגעתי אותם. עוד באותו יום יצא סטאניסלאב לפרונובקה ואני חזרתי לחווה. המשכתי לעבוד, אבל הדאגה לסטאניסלאב לא הרפתה ממני. הוא צריך היה לבוא ולאשר שקיבל את המישרה. משעברו כמה ימים ולא הגיעה ממנו ידיעה, יצאתי בערב לפרונובקה. רצתי כסהרורית דרך השדות ושקעתי באדמה הבוצית. נודע לי מפי אשת המנהל שסטאניסלאב יצא עם בעלה. משחזר כעבור זמן־מה סיפר לי, שנתקבל לעבודה כשומר־לילה תמורת כלכלה ו־300 זלוטי במזומן לחודש. תנאי־המגורים שלו היו גרועים: לינה על ערימת שחת מתחת לגג

הרפת.

באותו לילה חזרתי לחווה לעבודתי הרגילה: קימה בשעה 3 עם עלות־השחר, בישול מרק לארוחת־הבוקר, הכנת מזון לחזירים, לאווזים, לפרות, לכלבים ולתרנגולות, משמע – התרוצצות בין מיבני המשק המרוחקים זה־מזה ומהחווה מרחק רב. אחרי הכנת ארוחת־הבוקר מגיעה שעת הבאת המים מהחצר – 10־15 דליים לניקוי חדרי החווה, לאחר מכן טיפול בכל בעלי־החיים והדחת הכלים אחרי ארוחת־הצהריים. לפנות־ערב – בישול והאכלת בעלי־החיים. כך נמשך הדבר עד לשעה 10 בערב.

את הכול ניתן היה לסבול אילמלא הפזמון החוזר של יוז׳יה, מנהלת משק הבית, לפני בעלה האחראי לעבודות השדה, שהכול מוטל עליה ואף אחד לא עוזר לה. לאמיתו של דבר, היא רק חלבה את הפרות ואילו כל העבודה המפרכת היתה מוטלת עלי, ובכלל זה כביסת בגדי־העבודה של כל עובדי השדה שהיו עשויים בד גס. כשהייתי שומעת את טענותיה, רעדתי כולי מפחד שמא יפטרו אותי. בלילות האביב הקרים ישנתי בבגדים ואף־כי התכסיתי במעיל הייתי קמה בבוקר קפואה לגמרי.

לבקשתי הביא לי מכר פולני מסאנדומייז׳ שתי כסתות פוך מאיכר שאצלו הפקידן אבי. אחת מהן מסרתי לסטאניסלב, וכך כבר לא סבלנו שנינו מקור. העבודה המפרכת התישה את כוחותי ורזיתי מאוד. כדי לחזק אותי היה בעלי מביא לי ריבה וסוכר כתוספת מזון. הוא עצמו פגש במקרה ברחוב וסולה את ואלנטי וזה השכיר לו חדר בדירתו. סוף־סוף היה לו חדר קבוע והתחיל לחפש עבודה.

יוז׳יה המשיכה לרדת כל־כך לחיי עד שיום אחד התקוממתי וברחתי לווארשה אל בעלי. גם אני התחלתי לחפש עבודה. בלכתי ברחוב פגשתי את לייצ׳יה (אירקה) זוברמן מסאנדומייז׳ ומאז ועד למרד ב־1944 שמרתי על קשר איתה. מפיה נודע לי ששתי בנותיו של זיינוול שוחט המרפא, עם ילדיה של הבת הבכורה, הסתתרו אצל פולנים ברחוב וסולה. כשהעלו הגרמנים באש כמה בתים ברחוב זה כעונש על הסתרת יהודים, נשרפו חיים יושביהם הפולנים והיהודים ויחד עימם בנותיו ונכדיו של שוחט.

לפי מודעה בעתון נתקבלתי לעבודה כחדרנית באחוזה בשם דאווידי בסביבת וארשה. אחותו של בעל־האחוזה בחרה בי מתוך מיספר מועמדות רב, על־אף מראה פני המותש. היא הציגה לפני את תנאי־העבודה: ניקוי יומיומי של עשרה חדרים, הגשה לשולחן, כביסה, צחצוח נעליים ועוד עבודות "קטנות", תמורת משכורת זעומה. שוב נפרדתי מבעלי ועיני שנינו זלגו דמעות. יצאתי לאחוזה לאחר רדת החשכה. בדרך נודע לי מפי העגלון שבא לקחת אותי שהאחוזה משתרעת על שטח גדול מאוד ובה עשרות פרות, סוסים וחזירים. הוא גם סיפר לי שבעל האחוזה נפרד מאשתו ועומד להינשא שנית וארוסתו כבר נמצאת באחוזה. לעתים מבקרים בה אורחים רבים ובסביבה שורצים אנשי אס־אס. ועוד סיפר לי

שעבדו שם כ־50 יהודים.

הסתגלתי מהר לעבודתי. הקצו לי חדר קטן ומחניק ששרצו בו עכברים ופשפשים מצצו את דמי בלילות. מזוני כמזונם של יתר שכירי האחוזה היה דל, ובו־בזמן שפע שולחנם של בעלי האחוזה כל טוב. בעלי האחוזה הבחינו בחריצותי וזכיתי לתוספת מזון. מדי פעם גם קיבלתי "טיפ" מהאורחים. בעלי ביקר אותי בכל יום א' וכיבדו אותו בארוחה. היינו מאושרים שיש גג מעל ראשי. לעומת זאת, מצבו של בעלי היה קשה, כי בעיר החל מצוד על יהודים מסתתרים. ואלנטי אילץ אותו לחפש דירה אחרת. הוא עבר לעליית־גג בשכונת מארימונט ושם שימשה לו כמיטה דלת שנעקרה מצירה ושמיכה דקה הגנה עליו מפני רוח־סתיו שחדרה מהגג. כספו אזל והלך והוא היה רעב. אך בביקוריו אצלי ואצל סטאניסלב נהג להביא לפעמים מתנות קטנות.

במרוצת הזמן חל שינוי לטובה במצבו של בעלי. כפולני קשר קשרים עם פקידי העירייה ובעזרתם סיפק תעודות נוצריות ליהודים שהסתתרו בצד הארי. לפעמים גם צריך היה להביא את התעודות אל בעליהן, דבר שהיה כרוך בסכנה, אך תמורת תשלום לא גדול הוא עשה זאת קודם־כל מתוך רצון לעזור ליהודים. הוא שכר חדר ומדי־פעם יכול היה להרשות לעצמו לאכול ארוחה חמה. הוא גם עזר לסטאניסלב שסבל חרפת רעב. השתדלנו שנינו לחסוך והחסכונות נשמרו אצלי. ואלנטי שיתף פעולה עם בעלי ובשליחותו הציל יהודים מהמחנות. כך ניצלה כל משפחת זוברמן מסאנדומייז'. הורים ואחיות של לייצ'ה.

המשכתי לעבוד בעבודה מפרכת משעה מוקדמת בבוקר – מקרצפת, ממרקת, חובטת שטיחים, מצחצחת נעליים. אך עיקר עבודתי התבססה על הגשת הארוחות הדשנות ארבע פעמים ביום לאדונים. מרוב עייפות התקשיתי לקראת סוף היום לשאת את המגשים העמוסים לעייפה. כתוצאה מהעבודה הקשה חליתי בצורה רצינית למדי והוענק לי חודש חופשה, אותה ביליתי בוורשה עם בעלי.

באחד הימים, בלכתי ברחוב בוורשה, פגשתי את גברת זוברמן, אמה של לייצ'ה. היא סיפרה לי שלקראת סוף שנת 1943 סגרו הגרמנים את מחנה "ליציאום" ואת היהודים שלחו למחנות פיונקי, ראדום וסטאראחוביצה. היא סיפרה לי גם שלמחרת בריחתנו אספו הגרמנים את כל היהודים שב"ליציאום", חקרו אותם ושאלו לאן ברח גרינשפן. הם אמרו שהם אמנם יודעים שברח אל הפרטיזנים – "בנדיטים" בשפתם – אך אינם יודעים את מקום הימצאו. איש לא אמר דבר, כי אף אחד גם לא ידע. היא התאוננה בפני על מחסור במזון וכשחזרתי לאחוזה שלחתי לה עם אחד העובדים שק תפוחי־אדמה וקצת ירקות.

החיים בוורשה היו רוויים מתח רב יותר מהחיים בכפר. הלילות עברו בפחד תמידי מכל רחש, שמא באים לקחת אותנו. עם זאת, נהניתי

מהמנוחה ומהאפשרות לשהות במחיצת בעלי. חזרתי לאחוזה אחרי שהבראתי קצת. באחד הימים פשטו על האחוזה אנשי אס־אס וחיפשו את בעל־האחוזה שלמזלו היה אז בווארשה. הוא היה חבר במחתרת א.ק. ונראה שהיתה הלשנה. הם ערכו חיפוש בכל הבית. הצלחתי להסתיר את אקדחו של בעל האחוזה. לאחר־מכן חמקתי לווארשה, כדי להזהירו לבל יחזור הביתה. מעתה הוטל עלי הטיפול בכל ענייני האחוזה וגם במסירת ההכנסות ממכירת החלב. מצב זה נמשך עד המרד.

זמן קצר לפני המרד באו גרמנים לאחוזה והחרימו את כל הפרות והסוסים. עלה בידי להציל פרה אחת, שני חזרזירים וסוס. לפי החלטת אחותו של בעל־האחוזה נסעתי לשכונת מארימונט לדירת בעלי. רתמתי לפלטפורמה את הסוס היחיד שנותר והעמסתי עליה את הפרה, החזרזירים, שטיחים יקריי־ערך וכלי־כסף. עם כל הכבודה הזאת הגעתי לבעלי ושם פרקנו הכול. את בעלי־החיים מסרנו לטיפולו של שוער הבית. נסעתי לפרונובקה להביא את סטאניסלב, כי רציתי שבשעה כזאת נהיה כולנו יחד. שכרנו בשבילו דירה לא־הרחק מאיתנו.

למחרת פרץ המרד. בעלי נמצא אז במרכז העיר ובקושי פילס לו דרך הביתה. מארגני המרד עברו בבתים והטילו על נערים תפקיד של כיבוי השריפות. בשכונה שלנו שרר שקט יחסי בימים הראשונים. על מדרגות הבית ראיתי נער יושב לילה אחד ועוד לילה. במראהו היה דומה מאוד ליהודי. הוא היה בן 15־16. אספתי אותו אלי ואמרתי לו שלא יפחד מפני. רכשתי את אמונו והוא סיפר לי ששמו בולק ועד עתה התחבא במקום־מיסתור מתחת לאדמה ובלילות הלך למכרים פולנים ואלה האכילו אותו. בעת האקציה הגדולה ב־1942 הוביל אביו העגלון את כל בני המשפחה ישר ל"אומשלאג־פלאץ" (הכיכר שבה רוכזו היהודים לפני הסעתם למחנות־ההשמדה). בולק הצליח להימלט מהגיטו והגיע לבית "שלנו". בקומת־הקרקע התגורר מכר פולני שלו, קומוניסט וזה עזר לו כל העת. מעתה הוא חי איתנו. מצבנו הכלכלי היה לא רע. שחטנו את אחד החזרזירים ומבשרו עשיתי נקניק, כפי שלמדתי באחוזה. את הפרה חלב השוער ואני חילקתי את החלב לכל התינוקות של השכנים. בעלי יצא כמנהגו לבקר אצל יהודים מסתתרים שהכיר, ביניהם עורך־דין שהתחבא בתוך תנור. הוא פגש אותם מחוץ למחבואיהם, כי עם פרוץ המרד הם יצאו אל האוויר החופשי.

בדירתנו התגוררנו בעלי ואני, אירנה (ארוסת מנהל האחוזה דאווידי), שהצטרפה אלינו, סטאניסלב, בולק ובעלת הדירה. אירנה בלטה לעין־כל ביופיה ובבגדיה הנאים. היא גם טיפחה את פניה. ואילו אנחנו התלבשנו בצניעות ולא החלפנו בגדים. באחד הערבים נכנסו שלושה קציני א.ק. ודרשו תעודות. ישבנו בחשכה וכשהדליק אחד מהם גפרור, זיהה את אירנה שהכיר עוד מלפני המלחמה. הם בירכו זה את זה בלבביות. מה

היתה סיבת ביקורם? אירנה המהודרת רצה ברחוב אחר בעלי והם עוררו חשד בעיני אנשים שהם מרגלים. עתה, לאחר שהכול התברר, לקחו אותנו למטה א.ק. בז׳וליבוז׳ ועשו לנו היכרות עם המפקד ״ז׳ובר״. בעלי הצטרף כלוחם ליחידתו בדרגת סגן ומאז השתייכנו כולנו אליה. אני מוניתי לנהל את משק הבית של המטה. עברנו ממארימונט לז׳וליבוז׳, ושם איכסנו אותנו בווילה של שר לשעבר.

השקט הופר. הופגזנו על־ידי קטיושות קטנות שהפולנים כינו אותן בשם ״פרות״ או ״ארונות״. פגזי־תבערה הרסו בשיטתיות בית אחר בית. באחד הימים הנאים ישבנו על המרפסת והנה בא במרוצה בנו של השוער ממארימונט והביא לנו קצת בשר. שמחנו מאוד. בעודנו יושבים על המרפסת נשמעה שריקה של פגז ובקושי נמלטנו למרתף. הבית התמוטט. בולק היה איתנו. הוא אמנם השתייך ל־א.ל. (ארמיה לודובה), אך כשהצטרף בעלי לא.ק. נצמד אליו בולק כנושא כליו והלך אחריו כצל. הוא התקשר מאוד אלינו, אם־כי חשב שאנחנו פולנים. בעלי היה אז במטה א.ק. וכששמע שביתנו נהרס, מיהר להגיע אלינו בחששו לחיינו. בו־בזמן, מתוך דאגה לבעלי, רצתי בכיוון הפוך לחפשו במארימונט. לבסוף נפגשנו. קיבלנו דירה במטה בז׳וליבוז׳ ועברנו אליה יחד עם בולק. ניהלתי את המטבח במטה וטיפלתי בחולים, אירנה עזרה כביכול לידי. הפרה שלנו הלכה תמיד אחרי. גם לכאן הגיעה, אבל התנפחה בגלל הרעב והיה הכרח לשחוט אותה. את מחצית הבשר מסרנו לבית־החולים ומחצית מכרנו לפי משקל. זה היה סופה של הפרה שלנו. אמנם היתה לנו קצת אספקה, אבל הרעב התחיל להציק לנו.

הבית שהתגוררנו בו הפך כמעט לחורבה בגלל ההפגזות. בעלי השתתף כל הזמן בקרבות. מסביב השתולל המוות. קולות־רעמים הגיעו אל תוך המרתף. נהגנו להסתכל החוצה מבעד לאשנב וראינו את להבות־האש שעלו ממארימונט.

בוקר אחד נעדר בעלי ואף בשעות אחר־הצהריים לא הגיע. לבי ניבא רעות. לפתע נכנסה קשרית ושאלה: ״גברת דמבובה כאן?״ ״זאת אני!״ – עניתי בצעקה – ״מה קרה?״ ״זה לא רציני״ – אמרה הקשרית – ״הוא פצוע ומבקש שתבואי.״ רצתי כמטורפת לבית־החולים, לחדר־הניתוחים. בעלי היה שרוע על השולחן וצעק: ״איפה אשתי? הביאו אותה!״ בקול חנוק מבכי אמרתי לו: ״הירגע, פראנק, אני פה״. והוא: ״כמה טוב, יקירתי שאת פה. כואב, כואב״. הוא היה עירום־למחצה. פניו השחירו ועל מכנסיו היו כתמי דם רבים. ידעתי שהוא אבוד, אך ניסיתי להרגיעו. ביקשו ממני לצאת, עמדו לנתחו. במסדרון עמדו בולק וסטאניסלב. פרצתי בבכי. כעבור זמן־מה חזרתי לחדר־הניתוחים וישבתי ליד מיטתו. הוא ביקש שאתן לו לשתות. הרמתי את ראשו, הגשתי לו מים והוא בלע כמה טיפות בלבד. ״אינני חש את רגלי״ – התאונן. הוא לא ידע שגופו משותק. כדורים

Obwód XXII. W-wa, dn. 9.8.1944r.

m. p.

22275

Zaświadczenie tymczasowe Nr.........

Stwierdza się niniejszym, iż por.

H e n r y k Franciszek

jest członkiem A.K. i posiada przydział służbowy do XXII - 23

upoważniony jest do noszenia opaski, ostemplowanej Nr 211.

Zaświadczenie niniejsze należy okazać władzom bezpieczeństwa. Nosić stale przy sobie. O zagubieniu meldować natychmiast swojemu dowódcy.

KOMENDANT OBWODU

/podpis nieczytelny/

אישור לחברותו של סגן הנריק פראנצ׳ישק (הנריק גרינשפן, בעלה של צסיה) בא.ק. האישור ניתן בימי המרד הפולני ע״י מפקד היחידה "ז׳ובר" (המסמך נמצא בארכיון בית לוחמי הגיטאות)

A document showing that Henryk Grinschpan, named "Henryk Franciszek" belonged to a fighting unit during the Polish Uprising in Warsaw

פילחו את ריאותיו ופגעו בעמוד השדרה. שוב נתבקשתי לצאת. הוא היה זקוק למנוחה. ידידי הלכו מרופא אחד למשנהו וביקשו עזרה. אפילו קצת מורפיום לא ניתן היה להשיג.

בעלי המיסכן התענה 30 שעות. ניגשתי בשקט אל מיטתו אך פניו היו מכוסים בסדין. "למה פניו מכוסים?" – שאלתי את האחות. "הוא ישן" – ענתה לי, אך אחות שניה ניגשה אלי ואמרה: "בעלך הלך לעולמו כנוצרי מאמין, קיבל מהכומר את המשיחה האחרונה". רק אז שמתי לב לנרות הדולקים ליד מיטתו. הוא נפטר ב־4 בספטמבר 1944, בשעה 11.30.

ביקשתי מבולק להביא פרחים. הוא אסף פרחים רבים מכל הגינות שבסביבה ואני ישבתי ושזרתי מהם זר. בולק גם התרוצץ בכל ז'וליבוז' וחיפש לוחות־עץ להתקנת ארון־מתים. הוא פנה אלי ואמר: "גברת דמבובה, אני לא אבוא ללוויה, לא אבוא! אינני מסוגל לקבור אדם כזה". עניתי לו שאם אני יכולה, גם הוא יוכל.

ביום ההלוויה שרר שקט יחסי באזור. הובילו אותי עד לחצר בית־החולים שם הובא בעלי לקבורה. בולק פסע אחרי הארון מעשה ידיו ונשא את הצלב. מסביב היו המון אנשים, ביניהם גם יהודים בזהות שאולה, שרק אני ידעתי על מוצאם האמיתי. ליד הארון עמד כומר צבאי. נורו מטחים – חלקו לו כבוד צבאי – הספידו אותו. נשמעו קולות בכי. נשקתי את בעלי על פניו ושמתי על לבו ורדים אדומים. הארון הורד לקבר, וקולות רגבי האדמה שהושלכו עליו הגיעו לאוזני. "ימתקו לך רגבי עפר אלה ותנוח בשלום על משכבך, פראנק. לא זכית לראות את תבוסת האוייב, אבל היהודים שעל עבודתם פיקחת במוקושין זכו ושרדו לא־במעט בזכותך".

נשארנו שניים, אני וסטאניסלב. הגרמנים הפגיזו את פרבר ז'וליבוז' והמרתפים שימשו בתי־חולים. חלק ממארימונט כבר נכבש על־ידיהם והקרבנות היו רבים. בעלי היה בין הראשונים. הגיעו אלינו ידיעות שהצבא האדום קרֵב והולך. מטוסים רוסיים נראו בשמי־העיר ועל־אף האש הנגדית של הגרמנים הם הצליחו להצניח למורדים נשק, שימורים וצנימים – ממש מתנה מן השמים. זה עורר תקווה ושמחה אצל האוכלוסיה כולה, אבל פראנק והלוחמים האחרים שנפלו לא זכו לראות בשיחרורה של וארשה. בינתיים התקרבו הגרמנים יותר ויותר והפגיזו אותנו מטווח קצר.

נשארנו כל הזמן במרתף, כי מסוכן היה לצאת החוצה. פתאום נרעדו קירות המרתף ולבנים עפו לפנינו. פרצנו החוצה, העיניים מסונוורות מאורה של השמש, ויחד עם הלוחמים עברנו למרתף אחר. התברר שהפגז שחדר אלינו למרתף לא התפוצץ וכך ניצלנו בנס. סטאניסלב ואירנה נמצאו כל הזמן איתי. הגרמנים כבר הגיעו אל הרחוב הסמוך וירו אלינו מכל עבר. זגוגיות התנפצו, לבנים וקרשים התעופפו באוויר, הפצועים

שכבו בחצר ולא היה לאן לפנותם. מסביב שררה מהומה. עברנו ממקום למקום. בולק ידידנו הנאמן הגיע אלינו מדי־פעם כשהיה חופשי מחובת השירות והביא לנו משהו לאכול, כי מצב האספקה אצלנו היה בכי־רע.

בחוץ התעופפו כדורים ורסיסי פגזים. רבים נהרגו. על מים לא היה אפשר לוותר, לכן נפלו קרבנות ליד משאבות המים, לשם כיוונו הגרמנים את אישם במיוחד. הרעב והצמא הציקו לנו. בין הנופלים היו יהודים רבים שנלחמו בשורות א.ק. וא.ל. בולק הוסיף להגיע אלינו ולפעמים גם הספקנו לשוחח. הוא סיפר לי על משפחתו מרובת הילדים, שהתגוררה בחדר אחד, אך למרות הצפיפות שמרה על הנקיון. הוא טען שאינו רואה אפשרות לחיות במקום אחר מחוץ למארימונט. אמנם לא אחד מתושבי מארימונט עשה לו עוול בזמן הסתתרותו, אך לעומתם היו כאלה שעזרו לו בפת־לחם ובתבשיל חם. משיחות אלה איתי החל להבין שאני יהודיה, אך קשה היה לו להאמין שגם בעלי היה יהודי.

באחד הימים פרץ למרתף שלנו לוחם פולני ובהתלהבות הודיע שצנחנים בריטים יורדים מהשמיים. כולם מיהרו לעבר הפתח כדי לזכות ולראות את הדבר במו־עיניהם. אני הייתי כולי כמשותקת, לא האמנתי ולא זזתי ממקומי. אם אמת הדבר, הרי זה מאוחר מדי. לפתע הגיע לאוזני קול צחוק מפינת המרתף. ראיתי את סטאניסלאב יושב ליד נר מהבהב וכמעט נשנק מרוב צחוק. פניו השתנו, "עכשיו הם באים?" – צעק. "לשם מה? להציל? את מי? אותי? ומי יחזיר לי את אשתי ואת בני?" הוא הטיח את ראשו בקיר, הסתכל עלי בעיניים בוהות ואמר: "החיים שלנו גמורים! את שומעת?" נסוגותי אחוזת פחד לפינה אחרת שבמרתף וראיתי איך סטאניסלאב מטיל עצמו על הריצפה ומיילל. ידעתי שהצדק איתו. איש לא יוכל להחזיר לנו את קרובינו. הם לא יקומו לתחייה ופצעינו לא יגלידו לעולם. קולות השמחה בחצר השתתקו. לא צנחנים היו אלה, כי אם חבילות שהצניחו בעלות־הברית ולרוע־המזל נפלו לידי הגרמנים.

מאוכזבים קיללו הפולנים את מנהיג המרד גנרל בור־קומורובסקי, שהביא עליהם את אסון המרד. טבעת הכיתור הגרמנית התהדקה סביבנו. לא היתה כל אפשרות לעבור למרתף אחר, כי הפתחים היו חסומים. לא היה לנו מזון וגם לא מים. המצב היה ללא מוצא. העיר העתיקה נפלה. בולק כבר לא הגיע לבקרני. הוא המשיך להילחם בשירות א.ל. בפגישתנו האחרונה אמנם התחננתי לפניו שישליך את סמל הא.ל. וכשיפול בידי הגרמנים יוכל להגיד שהוא מאירגון א. ק. שאל חבריו התייחסו הגרמנים כאל שבויי־מלחמה. דאגתי לו. האם נפל הבחור האמיץ הזה ממארימונט? סטאניסלאב עדיין היה אדיש ומדוכא. החלטנו לעבור למרתף הסמוך. פילסנו לנו דרך בין החורבות, חלפנו על פני פצועים והגענו לחדרי־החולים.

באחד באוקטובר נכנע הרובע ז'וליבוז'. הגרמנים קראו לנו לצאת

מהמרתפים עם דגלים לבנים. הם הפרידו בין הנשים לגברים וגירשו את כולנו מוורשה. הקשר שלי עם סטאניסלב נותק ונשארתי עם אירנה בלבד. אנשים רבים הסתתרו בין החורבות, מורעבים, מלוכלכים, צועקים ובוכים.

הובילו אותנו ברכבת ליעד בלתי־ידוע. קפצתי עם אירנה מהקרון ואחרי תלאות רבות נפרדו דרכינו. הגעתי לאורסינוב וכאן טיפלו בי תושבי המקום כבכל פליטי וארשה. מפי אנטק קופרבלום, שפגשתיו במקרה, נודע לי שאחותו זוסיה וקסלר חיה, וכן חנקה סאלומונוביץ' ובנה סטפאן והם מתגוררים באוז'ארוב ליד וארשה. הלכתי אליהם ברגל.

החלטנו לעבור לפיוטרקוב, כי בית־החרושת של טבנס שהיה בגיטו וארשה הועבר לשם, וחשבנו שנוכל להשיג עבודה. יום לפני צאתי לפיוטרקוב הלכתי ברגל לוורשה, למרות הסכנה שבדבר והנחתי פרחים על קברו של בעלי. משם הלכתי לבניין שהתגוררנו בו בעת המרד, כדי לאסוף את חפצי, אך לא מצאתי מאומה. מילאתי תרמיל בחפצים לא שלי, כפי שעשו זאת פולנים רבים. החיילים הגרמנים שנמצאו שם לא הפריעו לנו. להיפך, הם עודדו אותנו להמשיך במעשה זה באומרם כי ממילא יעלו הכול באש לפי הפקודה שקיבלו. עם התרמיל על גבי יצאתי לפיוטרקוב.

זה היה לקראת סוף שנת 1944. בפיוטרקוב עבדתי בבית־חרושת טבנס עד לשיחרור על־ידי הצבא הרוסי ב־18 בינואר 1945. נסעתי מייד לסאנדומייז' ושם חיכה לי סאמק קורצבארד. הוא הבין שאם אשאר בחיים, ודאי אשוב לסאנדומייז' עירי. יחד נסענו לביתו בלודז', ושוערת הבית קיבלה אותנו בשמחה וכיבדה במרק חם.

חזרנו לזהותנו היהודית. בעלי הובא לקבר ישראל. העברנו את עצמותיו מחצר בית־החולים אל בית־הקברות היהודי בוורשה. על מצבתו חרות שמו היהודי: הנריק גרינשפן.

צסיה שניידר ליד קברו של בעלה
Cesia Schneider at the grave of her husband, after the war

על איגנאץ גוטסמן,
הפליט מצ׳כיה

עם זרם הפליטים שבאו מדרום פולין וממערבה ועברו דרך סאנדומייז׳ בהימלטם מזרחה, הגיע לעיר ונשאר בה איגנאץ גוטסמן, צעיר יהודי מצ׳כיה. כאשר פלשו הגרמנים לצ׳כיה באביב 1939, היחידה הצבאית ששירת בה בדרגת קצין, נמלטה לפולין. עתה השתרכו חיילי היחידה בכבישים, יחד עם אזרחי פולין, מתרחקים בבהילות מהצבא הגרמני שפלש גם לפולין. יחידתו המשיכה את דרכה מסאנדומייז׳ ללובלין, אך איגנאץ נאלץ להתעכב בסאנדומייז׳ כיוון שנפצע בידו מירי מטוסי האוייב שהנמיכו טוס וזרעו מוות בקרב האוכלוסיה הנמלטת. הוא הובא לבית־החולים "שוויֶנטֶגו דוּחַה", בו עבדו בהתנדבות בימי המלחמה הראשונים בנות יהודיות ולהן גילה את זהותו. הבנות הבינו שהוא בסכנה, כי כאיש צבא יילקח בשבי על־ידי הגרמנים. הן השיגו לו בגדים אזרחיים, מצאו משפחה יהודית שהיתה מוכנה לקבלו בביתה, והעבירו אותו לשם בעודו פצוע. זו היתה משפחת שמואל גודלמן. האב, בנותיו ריבצ׳יה ובתיה, ובנו איצ׳יה. הם התגוררו בדירה צנועה ברחוב היהודי והסכימו לאסוף אליהם את הפליט שהוא חסר כל. הם התייחסו אליו כאל בן משפחה.

אחרי שנרפאה ידו החל איגנאץ לעזור בחריצות לפרנסת המשפחה שאימצה אותו. תחילה עבד בעבודות כפייה קשות שהטילו הגרמנים על האוכלוסיה היהודית, הוא עבד במקום יהודים אמידים וקיבל מהם תשלום. בקיץ 1940 החל לייצר קבקבי־עץ לנשים שהיו אז באופנה, כי העור היה יקר מאוד. במלאכה זו הוסיף לעסוק עד חיסול הגיטו השני, כשנלקח למחנה סקארז׳יסקו.

היתה לו חזות נאה, פנים שחומות ובלורית שחורה מטופחת. היה נעים־הליכות, אדיב והחיוך לא סר מעל פניו. הקפיד מאוד על הופעה חיצונית מסודרת. מקטורנו אמנם היה בלוי, אבל תמיד נקי ומגוהץ. את מכנסיו שבַּלו במשך הזמן הטליא במו ידיו, והמשיך ללבוש אותם והדבר לא פגם בהופעתו המכובדת. הוא למד יידיש, התקרב למסורת היהודית, על־אף מוצאו ממשפחה מתבוללת, כפי שסיפר. למרות היותו זר ושונה התחבב

איגנאץ גוטסמן מציג את קבקביו
Ignatz Gotesman displays thc wooden sandals he made

(נרשם ע"י א.פ.)

איגנאץ על מבוגרים וצעירים כאחד. הוא חי בחרדה מתמדת שזהותו תתגלה, אך דבר לא קרה. הקהילה דאגה שרישומו בעירייה לא יסגיר אותו.

בינואר 1943 הובל איגנאץ אל מחנה סקארז׳יסקו עם שמיל גולדמן ובנו איצ׳יה ועם שאר היהודים מסאנדומייז׳ ושם ניספו שלושתם. ריבצ׳יה ובתיה מצאו את מותן במחנה־ההשמדה בלז׳ץ באוקטובר 1942. אמם שחייתה בפאריס באותם ימים, נספתה גם היא. אחיהם הבכור, לייבצ׳יו, שהיה עם האם בפאריס, שרד יחיד מכל המשפחה.

לפי עדותו של יחיאל צינמון, שריד מחנה סקארז׳יסקו, הגיע איגנאץ למחנה ביום האקציה השניה ויחד עם סאנדומייז׳אים אחרים הועבר ל׳האלה 12׳. העבודה היתה נסבלת ולא קשה במיוחד, אבל מסוכנת מאוד – כבישת חומר־נפץ. איגנאץ היה הקרבן הראשון בעבודה זו. באחד הימים אירעה התפוצצות על המכבשים באולם בו עבד, ורסיס קטן חדר לבטנו. מתפתל מכאבים נוראים הוחזר מן האולם אל צריף המגורים שלו. רופאים יהודים מבין האסירים רצו לעזור לו ולהצילו, אבל לא היו להם תרופות. כשנודע הדבר למפקד המחנה, בארטֶנשלֶגֶר, הוא הגיע לצריף, ראה את מצבו של הפצוע, שאל שאלות מיספר על נסיבות הפציעה, הוציא את אקדחו וירה בו.

על יאנק ספירו
בן פלורה ויאיר

יאנק נולד בדצמבר 1907. הוא סיים בית־ספר תיכון ממשלתי בסאנדומייז׳ ב־1925 ולאחר־מכן נסע לגרנובל שבצרפת, שם למד הנדסת־חשמל וקיבל תואר מהנדס חשמל. את חופשות הקיץ בילה לעתים קרובות בפולין ומדי־פעם ביקר בסאנדומייז׳. בעיר חיו מאנס וקיינדל ספירו, סבו וסבתו, וכן אחדים מחבריו משנות ילדותו ובגרותו.

עד פרוץ המלחמה עבד יאנק כמהנדס־חשמל בפאריס. אחרי כיבוש צרפת והקמת ממשלת וישי, הצטרף ל״רזיסטאנס״, תנועת ההתנגדות האנטי־נאצית והיה פעיל בה. בפברואר 1943 נעצר ע״י הז׳נדארמריה של וישי, אך כשהובל ברכבת למחנה, הצליח ברגע מסויים, אם כי היה כבול באזיקים, לקפוץ מהרכבת הנוסעת. לאחר־מכן הצטרף לקבוצת פרטיזנים שפעלה באיזור הרי האלפים. לפי פקודת מטה המחתרת הקים מחנה פרטיזנים, וכראש קבוצת־מחץ ניהל קרבות נגד הגרמנים.

יאנק ספירו,
לוחם ה״רזיסטאנס״ בצרפת

Yanek Spiro, a fighter in the French Resistance

יאנק הצטיין במיוחד בקרבות נגד הדיוויזיה של גנרל פריץ פון ברודובסקי, שהיה אחראי לשריפת יותר מ־600 איש בכנסייה באוראדור סיר גלן. באותם הקרבות סבלו הגרמנים אבידות כבידות באנשים ובציוד, ובתוך כמה ימים חוסלה הדיוויזיה על־ידי צבא צרפת החופשית.

את זכרונותיו מתקופת המאבק בגרמנים סיכם יאנק בספר בשם ״לה פרי דה לה ליברטה״ (מחיר החופש). על מעללי הגבורה שלו קיבל יאנק מהממשלה הצרפתית שישה עיטורים, ביניהם אחד מדרגה גבוהה ביותר.

(נרשם על־ידי בן־דודו יהושע צדרבוים)

על נחמיה קליינמן
בן פייגה ויחיאל

בין הסאנדומייז'אים היה גם נער בן 13, נחמיה בן פייגה ויחיאל קליינמן. הוא נחטף בקיץ 1942 למחנה סקארז'יסקו וצורף ל"וֶורק A", שם נאלץ לעבוד ככל המבוגרים.

בני סאנדומייז' הביאו אותו פעם לצריפנו, תשוש מאוד ובכף־ידו פצע מוגלתי פתוח שלא הגליד. חבשתי אותו בבד שקרעתי מציפה. כשהגליד הפצע כעבור זמן, שלחוהו לעבוד בייצור תחמושת ב"הלה 51". באחד הימים הביאוהו שוב שני אנשים לצריף של בני סאנדומייז', כשהם מחזיקים אותו בידיו וברגליו. הוא עצמו לא היה מסוגל להוציא הגה מפיו ודמעות זלגו מעיניו. השכבנו אותו על בטנו, כי גבו היה כולו פצע וחבורה מהמכות שקיבל. שוב טיפלנו בו. הפעם עברו שבועות מיספר עד שהבריא וחזר לעבודה. נחמיה שרד. הוא חי היום בארצות־הברית ומשמש פרופסור למתמטיקה, בעל הסמכה לרבנות ורקטור "ישיבה אוניברסיטי". הוא חי חיים מאושרים עם משפחתו ושומר על קשר עם דודו נוסקה קליינמן* בארץ. באחד המכתבים אלי הוא כותב בין היתר: "אין הסבר הגיוני לעובדה שאדם אחד נשאר בחיים ואילו אדם אחר, באותם התנאים, לא שרד."

(נרשם ע"י י. צינמון, אסיר־לשעבר במחנה סקארז'יסקו)

* ראה עדותו של נתן (נוסקה) קליינמן.

שארית הפליטה

שרידי יהודי סאנדומייז' ליד האנדרטה בבית־העלמין של עירם, 1948

The Jews of Sandomierz at the monument erected from the remains of broken gravestones in the cemetery of their home town, 1948

נחלתנו נהפכה לזרים

חוזרים לסאנדומייז׳ / אֶווה פלדנקרייז

באוגוסט 1944, ימים ספורים לאחר שיחרור העיר על־ידי הצבא האדום, הגיעו לסאנדומייז׳ שמונה ניצולים יהודים, מהם שלושה זוגות נשואים: נתן ורישיה פישמן, איצ׳יו ויאדז׳יה גוז׳יצ׳נסקי, לייבצ׳יו ושרה צ׳. וכן משה מאיר צ׳. ורוז׳יקה מאלה. כולם הסתתרו במשך שנה וחצי בבורות בחצרותיהם של פולנים בסביבת העיר או במרחק־מה ממנה. כאשר שמעו שהצבא הגרמני נסוג מן העיר הגיחו ממחבואיהם חיוורים, חולים ושבורים בגופם ובנפשם. כושלים יצאו אל הכבישים, שעליהם עדיין התגוללו גופותיהם של חיילים רוסים וגרמנים.

רישיה פישמן־הגיעה לסאנדומייז׳ פצועה, שני קליעים בראשה. היא ובעלה נתן הסתתרו שנה וחצי בסאנדומייז׳ בתוך מטמורה בחצר של משפחה פולנית בשכונת פודוואלה. לפני השיחרור גילו אנשי א.ק. את המחבוא והגיעו בלילה אל החצר. בשמעו את נביחות הכלב ברח נתן מהבור, אך רישיה לא הספיקה להימלט. הרוצחים התקרבו למיסתור, שאלו אותה על נתן וירו מקרוב בראשה. נתן חזר באותו לילה. הם המשיכו להסתתר בתוך הבור עד השיחרור אך לא פנו לרופא כי חששו להיחשף.

עד היום תקועים הקליעים בראשה של רישיה, כי ניתוח עלול לגרום לעיוורונה.

שמונת הניצולים נפגשו בעיר, התחבקו והתנשקו כאחים ובכו רבות על גורלם, על אבדן משפחותיהם ועל חורבן הקהילה כולה. הם הלכו לרחוב היהודי החרב, נכנסו לבית־הכנסת, ראו אותו בקלונו – הוא הפך למחסן גרוטאות – ושוב בכו.

זו היתה "שיבתם הביתה".

הם היו רעבים וללא קורת־גג. בתיהם נתפסו על־ידי פולנים. לפיכך פנו אל מטה הצבא הרוסי ששכן בבית אולריך, ברחוב זאמקובה. שם זכו

הרחוב היהודי ההרוס: שרדו בו בית־הכנסת ובית משפחת ואסר הנראה בעומק
The ruined Jewish street

ליחס אוהד וחם, בעיקר מצד קצינים יהודים. אלה סיפקו להם מייד מזון וגם מצאו עבורם דירה פנויה ברחוב אופאטובסקה. מאחר שהחזית טרם התייצבה, הם עמדו בקשר מתמיד עם הניצולים, מוכנים לאספם במקרה וישובו הגרמנים העירה.

כעבור שבועות מיספר התאוששו הניצולים בנפש והתחזקו בגוף. הצבא הגרמני כבר היה רחוק מסאנדומייז' – ואז יעצו להם הקצינים הרוסים לעזוב את העיר ולעבור ללובלין מחשש שפולנים עלולים להתנכל להם. שם היה כבר באותה עת ריכוז יהודים ניכר. הם קיבלו עצה זו ויצאו את עירם.

רק רוז'יה מאלה נשארה במקום כי הפולני ויצק באזאנט שהציל אותה* הוסיף לסוכך עליה על אפם־וחמתם של בני־עמו.

הפולנים, תושבי סאנדומייז, לא שמחו לשובו של קומץ היהודים לעירם, נהפוך הוא: הם היו מאוכזבים בראותם את השרידים, מתוך חשש שמא ייאלצו להחזיר את הרכוש שהסתירו אצלם היהודים לפני הגירוש,

---

* ויצק באזאנט הסתיר את רוז'יה במשך שנה־וחצי ברפת ליד מחנה "ליציאום". הוא גם סיפק אוכל ללא תמורה ליהודים בגיטו ובמחנה "ליציאום".

וגם את הדירות שלתוכן פשטו. לכן לא הירשו להם לעבור את סיפי בתיהם ולא שעו לבקשותיהם להעניק להם מזכרת כלשהי ממה שעדיין נשאר בהם.

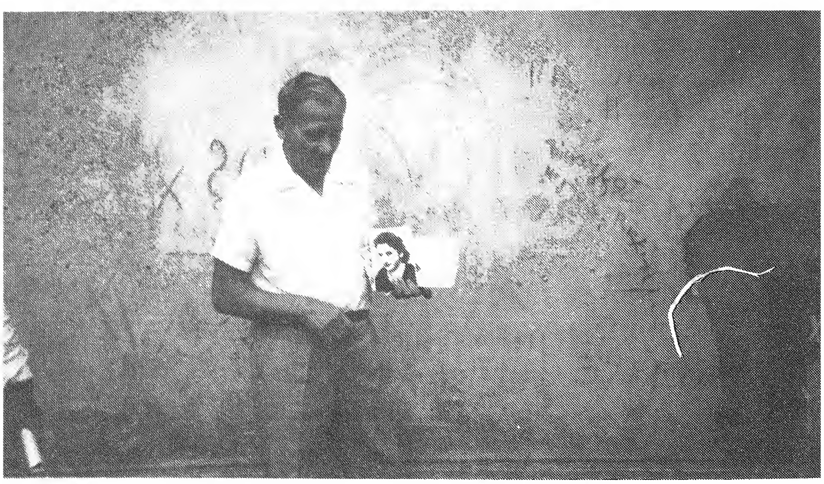
בפברואר 1945 עדיין התנהלו קרבות על אדמת גרמניה, אבל שטחיה המזרחיים כבר נכבשו. בני סאנדומייז׳, אסירי מחנות־הריכוז באותם שטחים, החלו שבים לעירם. במירשם התושבים הכללי בחודש מארס בסאנדומייז׳ מופיעים שמות של 46 יהודים.

עם סיום המלחמה יצאו אסירי כל המחנות המשוחררים לארצותיהם, אך דרכם נמשכה כמה שבועות בגלל ההרס הכללי בגרמניה והיעדר אמצעי תחבורה.

גם ניצולים יהודים, תושבי סאנדומייז׳, מיהרו לפולין ולעירם בתקווה שאולי שרד מישהו מבני משפחותיהם ויפגשו אותו שם. הם התרכזו בבית ואסר, הבית היחיד ששרד ברחוב היהודי והוקצה להם למגורים על־ידי העירייה. כמו אחרי האקציות בגיטו שוב התרכזו בו – הפעם חופשיים וללא פחד מפני הצורר הגרמני, אך פצועים בנפש ומדוכאים כי רק בודדים מביניהם מצאו מישהו קרוב ובן משפחה.

בשנת 1946, עם שובם של יהודי פולין מרוסיה, שלשם נמלטו בתחילת המלחמה, חזרו לסאנדומייז׳ למעלה מ־20 יהודים. לרובם, בפרט לאלה שהוגלו לסיביר הרחוקה, נתגלה לראשונה חורבן יהודי פולין בכל מוראו והיקפו.

הם קיוו למצוא את קרוביהם אך חיכתה להם האכזבה המרה.

ויצק באזאנט שהציל את רוז׳יה ותצלומה בידיו (1990)

Vizek Bazant displays a photo of Rozia, the girl he saved, Sandomierz 1990

שרידי היהודים מסאנדומייז׳ על רקע בית־הכנסת. עומדים (מימין): יחיאל לאס, –, אווה פלדנקרייז, –, יוקל שווייצמן, חיה שאפרן, ניסק פרידמן, מאלה קופרבלום, גוצ׳יה שווייצמן, –, זישא לאס, –, תנחום קופרבלום

Survivors from Sandomierz seen on the background of the Synagogue

כאמור, כולם התרכזו בדירה אחת, חיו חיי קומונה, בישלו יחד את ארוחותיהם, ישנו על המיטות שריכזו שם, ואם לא הספיק המקום עברו ללינת־לילה לבית־המלון של אולריך. כל העת ישבו בצוותא וימים שלמים סיפרו זה לזה את קורותיהם מאז עזבו את העיר. החיים המשותפים נסכו בהם מידה של בטחון נוכח גל הרציחות שפקד את שרידי היהודים בפולין והגיע לשיאו בפוגרום בקיילצֶה (יולי 1946). היו שהשיגו שוב תעודות אריות וחזרו לשמות שאימצו בימי המלחמה.

הוועד היהודי שהוקם בסאנדומייז׳ דאג לקיומם של הניצולים בעזרת הג׳וינט וגם בעזרת האחיות שאפרַן – רבקה, פייגה ובאשה שהיגרו בשנות ה־20 לקנדה ואחרי המלחמה נרתמו לעזרת שרידי קהילתם. הן שלחו כסף וחבילות־מזון וגם דאגו לניירות הגירה אם פנו אליהן בעניין זה. הוועד היהודי גם דאג להביא לקבר ישראל את עצמות יהודי סאנדומייז׳ והסביבה שנרצחו בידי פולנים ונטמנו בחצרות שבהן הסתתרו, בשדות ובצידי הדרכים. רוב חברי ה״קומונה״ השתתפו בפעולה זו.

יוקל שווייצמן העביר לבית־הקברות את גופת בנו אברהם שנרצח יחד עם שלוש האחיות פרידמן בידי חברי כנופיה לאומנית*. פלה ורנר הביאה

* ראה הרשימה ״האחרונים״ בפרק ״בגיטו השלישי״ ועדותה של אווה פלדנקרייז.

יוקל שווייצמן ובתו פסיה, ליד קברו הטרי של אברהם, 1946. לידם מאיר רוטשטיין

Yukl Schweizmann and his daughter Pesia, standing at the fresh grave
of Avraham, their son and brother, in the Jewish cemetery of Sandomierz, 1946.
Near them is standindg Mayer Rotstein

פלה ורנר ליד המצבות של אחיה יעקב ושתי אחיותיה רוז'יה ופרומצ'יה

Fela Werner at the gravestones of her brother Jaakov
and two sisters Rozia and Frumcia

רוז'יה מאלה ליד מצבת אביה ששרדה

Rozia Mala at the gravestone of her father

לקבר ישראל את אחיותיה רוז'יה ופרומצ'יה שהסתתרו אצל ידיד פולני, אך אנשים מאותה כנופיה באו באחד הלילות, התחקו אחר מקום־מיסתורן ורצחו אותן נפש*. פלה הקימה מצבה על קברן הטרי והנציחה עליה את שמותיהן וגם הוסיפה את שמו של אחיהן יעקב שנרצח בידי הז'נדארם טוגרמאן ונקבר בקבר־אחים.**

חיים צוקרבלום לא עזב את סאנדומייז' עד שמצא את גופת אביו שנרצח בידי כפריים ונזרק לבור. הוא קבר אותו כדין ועל כך הוא מספר בעדותו.

היו מבין הניצולים שמכרו את בתיהם לפולנים במחיר זעום וכולם עברו לגור זמנית בעריה הגדולות של פולין, בעיקר בלודז'. משם המשיכו למחנות העקורים בגרמניה.

בית ואסר התרוקן כליל מדייריו.

ב־1948 הקים הוועד היהודי את האנדרטה הגדולה והמרשימה בבית־העלמין לזכר הניספים. להסרט הלוט התכנסו שרידי הקהילה שטרם עזבו

* ראה עדותה של יאדז'יה אייזנברג. ** ראה הרשימה "האחרונים" בפרק "בגיטו השלישי".

את פולין. הם באו מוואַרשה, מלודז' ומוורוצלאב. זו היתה פגישתם האחרונה על אדמת עירם. לרובם כבר היו תכניות מגובשות לעתיד: עלייה לארץ־ישראל או הגירה לאמריקה אל קרוביהם, שכבר החלו בהכנת הניירות הדרושים לכך.

עד אמצע 1948 עזבו כולם את העיר, כשבאמתחותיהם תצלומים של בני־משפחותיהם ושל יהודי העיר. את התצלומים קנו מידי צלמים פולנים ששמרו עליהם עד־אז.

הם עזבו את העיר על מנת שלא לשוב אליה לעולם. ובכל זאת, כעבור כמה עשרות שנים חזרו בודדים מהם מתוך געגועים לסאנדומייז' שרצו לראותה עוד פעם אחת בחייהם. הם הגיעו עם בניהם הבוגרים או בגפם. ואז כבר מצאו עיר משוקמת, בחלקה משוחזרת. בית־הכנסת שוב אינו משמש מחסן גרוטאות, אלא מאחסן את ארכיון העיר, המכיל תעודות רבות מתקופת השואה.

עלייה לקבר־אבות / אמנון אייזנשטאט

"לשם מה אתה רוצה לנסוע לסאנדומייז', האם יש לך קרובי משפחה שם?" – כך שאל אותי הקונסול הפולני במונטריאול. "לא – עניתי לו – אני רוצה לנסוע לשם רק לקבר אבות – לראות את המקום ממנו הובלו קרובי ויקירי לבלז'ץ אל מותם."

עשרים שנה עברו מאז. סאנדומייז' לא השתנתה כל עיקר. אותו בית־עירייה עם הדגלון במרומי המיגדל צופה אל מרכז כיכר־השוק. שער אופאטוב העתיק עדיין עומד על תילו כאילו מאומה לא אירע שם. תחת שער זה עברו קרובינו ויקירינו והובלו לבית־העלמין אל קבר־אחים. מאחורי השער נהגו בני הנוער היהודי לטייל עד לבית משפחת צ'איקובסקי שבמורד. גם מוסך מכבי־האש שמימול לשער, שבו הופיע לפעמים תיאטרון יהודי, נשאר במקומו, נושא אות קלון על השתתפות מכבי־האש ברצח יהודים.

אני מקיף את עיירת הולדתי בהרגשה עכורה. קור נושב עלי מכל עבר ואני חש זר ומנוכר. אכן, החומות נשארו על מכונן... האריכו ימים מבעליהן... וכמו להכעיס, הן יפות יותר...

חנות הטבק של משה'לה יחזקאל'ס היא עתה דירה פרטית; בית־ההארחה של רפאל בורנשטיין הפך למסעדה ממשלתית, ובמקום שמכר סנדר טייטלבאום תכשיטים עומד בית־מסחר קואופרטיבי לנעליים. עמל דורות של יהודים עבר לידי בעלים חדשים שבאו אל המוכן. מרחוק מזדקרת אל־על ארובת מיבשלת־השיכר של משפחת לנדאו, סמל מיותם של תעשייה יהודית.

בקצה רחוב מאריאצקה וה"רינק", במקום שעמד פעם ביתו של יומל'ה ברונפמן, נטוע עתה גן־עירוני קטן. פרחים נאים ותמימים מוסיפים חן למיגרש הריק. רק משורר גדול מסוגל לבטא את הדרמה שהתחוללה מתחת־לפני האדמה הזו.

במרתפים העמוקים מקום־שם נהג יומל'ה לאחסן את עורותיו, הסתתרו עשרות יהודים מאחורי קיר שבנו סביבם, והכינו מלאי מזון ומים, בתקווה שיישרדו ויבלו את הצורר הנאצי.

הרחוב היהודי לשעבר. כל הבתים לא רק נהרסו, אלא פורקו לגמרי עד ללבנה האחרונה. נראה שתאוותם של התושבים לרשת רכוש יהודי הקבור באדמה או חבוי בקירות היתה עזה ביותר. הרחוב חשוך ומפיל אימה בחורבנו, כאילו עבר עליו פרץ של הר־געש והפך הכול לאבק. מיותמים ומבודדים עומדים בית־המדרש ובית־הכנסת, נצמדים זה לזה כסמל של החיים היהודיים שזרמו כאן בעבר.*

הוועד היהודי / תנחום קופרבלום

ביולי 1945 הקמנו את הוועד היהודי. עד אמצע 1948 כיהנו בו שמואל ואסר כיושב־ראש ואני כמזכיר. פעולתו הראשונה של הוועד היתה הבאת עצמותיהם של יהודים שנרצחו בימי השואה לקבורה בבית־העלמין. הם נרצחו בידי כנופיות של פולנים לאומנים, או בידי איכרים שהסתירו אותם בביתם תקופה מסויימת ולאחר־מכן שדדו מהם את רכושם ורצחו אותם נפש.

את המידע על מקום הבורות שהיהודים הוטמנו בהם קיבלנו מלישכת הבישוף. הלישכה אספה ידיעות על כך באמצעות הכנסיות המקומיות בסביבת העיר. במו־ידינו פתחנו את הבורות, אספנו את הגופות בארונות שהזמננו אצל נגרים מקומיים והבאנו אותן בעגלות לבית־העלמין. כרינו קברים, הטמננו את הגופות ואמרנו "קדיש". על הקברים האלה הצבנו בבוא העת מצבות ועליהן כתבה פלה ורנר את השמות, ככל שהיו ידועים לנו.

היא עשתה זאת בנאמנות רבה. כך הבאנו לקבר ישראל את עצמותיו של בנייק אפלבאום, סגן יו"ר היודנראט שנרצח בידי הז'נדארם לֶשֶׁר בצאתו מכפר זלוטה ב"יום א' השחור" הזכור לכולנו.**

בית־העלמין היה הרוס לגמרי. התגוללו בו אלפי שברים של מצבות. רוב הקברים היו ללא מצבות. הן נשדדו ב־1943 בידי האיכרים שהשתמשו

---

* מתוך ספרו: "און די ערד האט נישט צוגעדעקט דאָס בלוט". ** ראה הרשימה "רצח היו"ר גולדברג" בפרק "עד אימה".

עצמות יהודים מועברות לקבר ישראל

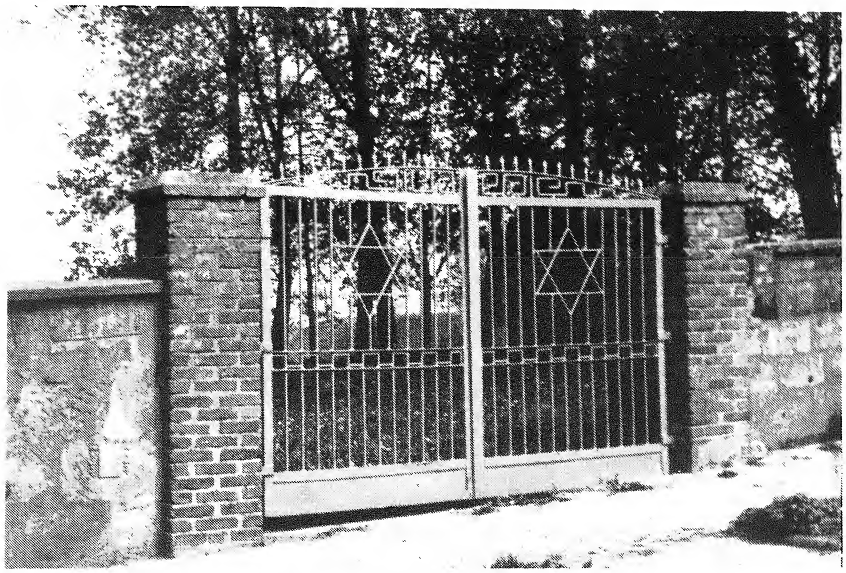
Burial of exhumated bodies of Jews in the Jewish cemetery

בהן לריצוף הרפתות והדרכים בכפריהם. הודות להתערבותו של הבישוף והכנסיות המקומיות ובפקודת מושל־המחוז, עקרו האיכרים את המצבות, שלמות או שבורות, מן האדמה והביאו אותן על־חשבונם עד לגדר בית־העלמין. מהמצבות שהוחזרו ומהשברים שנמצאו בבית־העלמין הקמנו, לפי התכנית של אדריכל מקומי, אנדרטה גדולה. בחזית האנדרטה נקבע לוח־שיש שחור, שהוזמן במיוחד בווארשה. על הלוח נחרת שהאנדרטה הוקמה לזכר קרבנות השואה ולזכרו של הרבי מאוסטרובייץ שנרצח בגיטו.* הלוח נשדד לפני כמה שנים ולא מזמן נקבע חדש במקומו. המורה אנה מיכאלסקה ותלמידיה מן ה"ליציאום" הסמוך למקום מטפלים באתר סביב האנדרטה, אך רוב שטחו של בית־העלמין מכוסה עשבים גבוהים.

גם חומת־האבן שהקיפה את בית־העלמין נפגעה. היא נבקעה במקומות רבים וגם נוצרו בה פתחים, לאחר שאנשי הסביבה עקרו אבנים מתוכה. מילאנו את החומה באבנים חדשות ובשברי מצבות שעדיין נותרו בשטח.

---

* ראה רשימה על רצח הרבי מאוסטרובייץ בפרק "היודנשטאט – הקמתו וחיסולו".

השער החדש בבית־העלמין בסאנדומייז׳
The new gate of the front of Sandomierz Jewish cemetery

התכנסות בבית ואסר בסאנדומייז׳ לרגל טקס הסרת הלוט מעל הגלעד. עומדים בשורה העליונה (מימין): מרדכי כהן, –, אווה פלדנקרייז, פלה ורנר, –, –, אשת שמואל ואסר, שמואל ואסר (במרכז), –, הינדה באום (עם הכובע) ומעליה בתה (במשקפיים), מאיר רוטשטיין, –, אשר טננבאום, רחל לרנר; עומדים בשורה שניה: צסיה זיידמן, חיה שאפרן, רחל בלומנפלד (ליד הינדה בוים), צסיה שניידר, ציפלר, תנחום קופרבלום; יושבים: –, –, יעקב ברגר, הרשל זיידמן, סאבינה וייסרוזן, –, –, –, –, יחיאל לאס, פרל וילצ׳ק, נתן ארליך, חייצ׳יה מייזלס, –.

Gathering of the survivors in Sandomierz for the unveiling of the monument in the cemetery, 1948

תפילה ליד הגלעד בבית־העלמין בסאנדומייז׳. משמאל: שמואל ואסר, חזן מבית־הכנסת בווארשה,
הרב ישעיהו דרוקר – קצין בצבא פולין, רב צבאי מקראקוב בדרגת סרן, יוקל שווייצמן
Religous service at the monument in the cemetery of Sandomierz

המורה אננה מיכאלסקה עם תלמידיה ליד המצבות הסמליות לזכר ילדי סאנדומייז׳ שניספו בשואה
Anna Michalska, a teacher standing with her students at the symbolic gravestones of the Jewish children from Sandomierz who perished during the Shoah

כמו־כן בנינו שער־כניסה חדש. כל ההוצאות שהיו כרוכות בפעולות אלה שולמו מהכספים שקיבלנו מהג'וינט באמצעות הוועד היהודי בקיילצה. ועד זה גם שלח לנו חבילות בגדים ומזון. מכרנו חלק מהחבילות ואת התמורה חילקנו בין הנזקקים. עסקנו גם בהשגת תעודות ואישורים שונים ליהודים שבסאנדומייז' וגם בשביל אלה שנמצאו בארצות חוץ. ברצוני לציין שהפקידות בסאנדומייז' נענתה לבקשותינו, בעיקר סגן ראש העיר פאטר. בתקופת השואה, כשהיה פקיד העירייה, עזר פאטר ליהודים להשיג תעודות אריות.

כל העת ניהלנו ספרי חשבונות, שבהם רשמנו את ההוצאות וההכנסות וכן ערכנו פרוטוקולים של ישיבות הוועד. את כל החומר העברנו לוועד יוצאי סאנדומייז' בטורונטו.

גאולת ילדים

תפקיד חשוב בעבודתו של הוועד היה גאולת ילדים שהוריהם מסרו אותם לפני האקציה הראשונה למכרים פולנים, בדרך כלל לאלה שחיו בכפרים. בשנת 1946 פנה אלינו כומר, מורה לשעבר בסמינר המורים בסאנדומייז' – אינני זוכר את שמו – ומסר כי סוכנת־הבית שלו, בת כפר, הפקידה את הילדה רוז'יה בת הארבע, בתו של בכור האחים אונגר, אצל אחיה האיכר, כדי להצילה מגירוש.

לילדה שיחק המזל ולמרות חזותה השמית קיבלוה שכני האיכר ואנשי הסביבה כצאצא בלתי־חוקי של סוכנת־הבית ושל מעבידה הכומר. הם לא הכחישו את דברי הרכילות האלה, וכולם כינו את הילדה בשם "ממזרת". רוז'יה היתה רועה אווזים ויותר מאוחר – פרות. הכומר אמר שאביה של רוז'יה הבטיח כי בתמורה להצלת הילדה תשלם הסבתא מניו־יורק 2000 דולר. סכום זה, אמר, יינתן לסוכנת־הבית שלו, לאחיה האיכר ולו עצמו. הוא ביקש מאיתנו להתקשר למשפחת אונגר בניו־יורק.

כתוצאה של פנייתנו הופיעה יום אחד דודתה של רוז'יה מהעיר ביטום ובידה הכסף שהגיע אליה מניו־יורק.

הדודה התקשרה עם הכומר וזה שלח את סוכנת־הבית שלו להביא את הילדה לשם זיהוי. עד היום זוכרת רוז'יה כיצד הובאה לסאנדומייז' לפגישה עם דודתה בבית הוועד היהודי. היא ברחה משם אל כיכר השוק וצעקה: "יהודים רוצים לחטוף אותי!" זה היה ביום־השוק. לקול צעקתה התחילה התקהלות סביבה, אך ה"חוטפים" הצליחו להרגיעה ולהחזירה לבית ואסר, מקום מושבו של הוועד היהודי. הדודה לקחה את הילדה לביתה בביטום, שם למדה בבית־ספר. היא סיימה לימודי רפואה בפולין ואחר־כך היגרה לארצות־הברית, הקימה משפחה ועובדת כרופאה.

רוז'יה אונגר בעגלה, בה הובאה לסאנדומייז' לשם זיהוי

Rozia Unger in the horsecart on which she was brought to Sandomierz for identification

גאלנו גם ילד בן 7־8, אברהם שמו. בתקופת השואה עבד אצל איכר כרועה אווזים. הוא לא זכר מאין בא ואף לא ידע מי הם הוריו. הוא סיפר לנו שהאיכרים כינו אותו "ז'ידק". הלבשנו אותו והענקנו לו חיי חופש. לאחר־מכן שלחנו אותו לקיבוץ בלודז', אבל כל פעם ברח משם וחזר אלינו, כי לא הסתגל לחיי קיבוץ. קשה היה לשכנעו שעתידו בארץ־ישראל. לבסוף עלה בכל זאת לארץ.

נודע לנו שלוי ומלכה אֶרדפרוּכט מסרו את בתם מרים בת־הארבע למשפחת דנבּוֹבסקי, משפחת איכרים חשוכת־ילדים, שהתגוררה בכפר גוֹלקוֹביצָה ליד סאנדומייז'. הזמננו אלינו את אם המשפחה ודיברנו על לבה שתחזיר לנו את הילדה, כדי להעבירה אל משפחתה בארץ־ישראל. האשה סירבה בעקשנות ואפילו לא נתפתתה לכסף רב. היא טענה שאימצה את הילדה לבת. היא אמרה שהילדה מודעת למוצאה היהודי והיא־היא שתחליט על גורלה כשתגיע לגיל הבגרות. ואם בכל זאת אנחנו עומדים על כך שמארישה (זה היה שמה הנוצרי של הילדה) תסע לארץ־ישראל, לא תתנגד בתנאי שהיא עצמה תתלווה אליה. מארישה נשארה אצל המשפחה המאמצת, סיימה לימודי משפטים באוניברסיטת לודז',

נישאה וחיה בפולין. קרובי משפחתה היהודים בברזיל שמרו על קשר עימה והיא אף ביקרה אצלם.

מרדכי חוסטֶצקי מסר את בנו הרך למשפחה פולנית תמורת כסף רב באמצעות בני משפחת קושינסקי, פליטים יהודים מלודז׳. לפני שנפרד ממנו שם פתק לתוך בטנת מעילו של הילד ועליו רשם את שמו. הוא קיווה שהילד יישרד וחשש שמא ישכח את שמו היהודי. הילד שרד, יחידי מכל המשפחה. משפחת קושינסקי ששרדה אף היא עם בנה (עתה סופר פולני ידוע) גאלה אותו מהמשפחה הפולנית ואימצה אותו רשמית.

15 ילדים מסאנדומייז׳ ניצלו – במחתנות, אצל משפחות פולניות או יחד עם אמהותיהם שהיו להן תעודות מזויפות. זה היה קומץ מבין מאות ילדים יהודים שחיו בסאנדומייז׳ עם פרוץ המלחמה.

הילדה מרים ארדפרוכט

Miriam Erdfrucht

אביה של מרים – לוי ארדפרוכט

Levy Erdfrucht, Miriam's father

באחד הימים פגשתי את הכומר באבסקי, חברי ללימודים בגימנסיה הממשלתית בסאנדומייז׳. לאחר כמה מילות ברכה אמר לי הכומר כי אצל איכר מהעדה שלו נמצא ספר־תורה, שאותו אסף ביום גירוש היהודים מסאנדומייז׳. הגווילים היו קרועים ומוכתמים בדם, ו״עצי־החיים״ שלו שבורים. את ה״מעיל״ השליך ואת הספר החביא בביתו. כעת הוא מוכן למסור אותו תמורת 100,000 זלוטי. הכומר הסכים עמי שהמחיר מוגזם ולכן ינסה להשפיע על האיכר שיאות לקבל בעניין המחיר את הכרעתו של ד״ר שימאנסקי, רקטור הסמינר לכמרים בסאנדומייז׳.

ביום־השוק שלאחר שיחתנו, הלכנו ואסר ואני אל אולם־הקבלה בסמינר לכמרים. שם חיכה לנו הרקטור שימאנסקי. התברר שלפי הצעתו של הרקטור הסכים האיכר למסור את ספר־התורה תמורת 25,000 זלוטי. הספר נשאר בינתיים אצל הרקטור. הוא ביקש מאיתנו לבוא עם מניין יהודים כשלפחות לאחד מאיתנו טלית, כי הוא רוצה לקרוא פרשה מתוך ספר־התורה הזה. מילאנו את מישאלתו של הישיש הנכבד, שהיה ידוע בטוב־לבו וביחסו הידידותי ליהודים. סיפרו כי סיפק תעודות־לידה נוצריות ליהודים שהתכוננו לעזוב את העיר לפני האקציה הראשונה.

כפי שהבטחנו באנו קבוצה של יהודי סאנדומייז׳ והבאנו איתנו טלית שבה התעטף יוקל שווייצמן והתפלל. לאחר־מכן קרא ד״ר שימנסקי בקול ערב של בעל־קורא את פרשת בראשית מתוך ספר־התורה. דמעות זלגו מעיני כולנו. לאחר הטקס המרגש הזה עטפנו את ספר־התורה בבד שחור והעברנו אותו לבית ואסר.

בפגישה עם האיכר ביקשתי שיספר לנו כיצד הגיע ספר־התורה לידיו. וזה סיפורו: ביום האקציה (29 באוקטובר 1942) הגיע העירה בעגלתו, כדי למסור לגרמנים את מיכסת התבואה שהוטלה עליו. הפליאה אותו הדומייה ששררה בכיכר־השוק וברחובות הצדדיים שהיו ריקים מאדם. פתאום שמע קולות זעקה ויריות מהרחוב היהודי. הוא נבהל, השאיר את העגלה ברחוב והתחבא בבניין העירייה. אט־אט טיפס ועלה למיגדל הבניין ומשם צפה וראה כיצד אוקראינים, ז׳נדארמים ואנשי אֶס־אֶס מקיפים את הכיכר ואת היציאות מהרחוב היהודי. המוני היהודים זרמו נדחפים־ונדחקים אל הכיכר אל מול האש שהמרצחים ירו ללא הרף לעברם והפילו חללים. בתוך כל ההמון הזה ראה יהודי זקן רץ עם ספר־תורה בזרועותיו וכעבור רגע גם הוא היה בין הנופלים. האיכר לא הכיר את האיש ולא ידע את זהותו. הוא חיכה עד הערב. כשהשתרר שוב שקט ירד בזהירות למטה, הביט ימינה ושמאלה, ובראותו שאין איש ברחובות ובכיכר־השוק, הלך בין הגופות המרוסקות וחיפש את היהודי הזקן עם ספר־התורה. משמצא אותו הוציא את הספר מזרועותיו, הוריד את

ה"מעיל" המוכתם בדם, רץ אל עגלתו וחזר לביתו בכפר. בלי שיגלה דבר לבני משפחתו הסתיר את הספר בתוך התבן שבעליית־הגג.

לבית ואסר הובא גם ספר־תורה שני, אותו מסר לנו ללא תשלום הכומר ד"ר לאגְנץ׳, גם הוא מורה בסמינר לכמרים. הוא קיבל אותו מאיכר אשר הסתירו על־מנת להחזיר לאחר המלחמה לידי סוחר תבואות מסאנדומייז׳, כנראה אחד האחים שאפרן.

בן־דודי יהושע זוברמן זיהה את ספר־התורה שגאלנו מידי האיכר ואמר שהוא היה שייך לבית־הכנסת שלנו. לדבריו היה נוכח בשעה שקברו באדמה ליד בית־הכנסת את כל ספרי־התורה לפני האקציה הראשונה ורק אחד מהם השאירו בבית־המדרש. זוברמן היה בטוח שאת ספר־התורה הזה הוציא מהגיטו בשעת האקציה הרשל שוחט, שגר מול בית־הכנסת.* הוא דרש ממני הבטחה שאמסור אותו ליוצאי סאנדומייז׳.

לפני שעזבנו את סאנדומייז׳ הוסכם ביני לבין שמואל ואסר שאקבל זמנית את ספר־התורה של בית־הכנסת והוא יקבל את ספר־התורה השני, של משפחת שאפרן. לקחתי עימי את ספר־התורה לעיר פוזנאן, שם התגוררתי לאחר שעזבתי את סאנדומייז׳ ב־1948. שמרתי עליו כעשר שנים, עד לקבלת אישור־יציאה מפולין לקנדה. היו לי קשיים רבים להוציאו, כי פקידי־המכס הפולניים לא ידעו מהו ספר־תורה. הם גוללו את יריעותיו על הריצפה והודיעו לי שללא אישור ממישרד התרבות והאמנות לא יתירו לי להוציאו. פעמיים נסעתי לוורשה להסדיר את קבלת האישור. טענתי שאני סגן רב ולכן נחוץ לי הספר כאביזר מקצועי. אחרי התרוצצויות רבות השגתי את האישור. בקנדה העברתי את ספר התורה לאירגון יוצאי סאנדומייז׳ ובזה קיימתי את הבטחתי לבן־דודי זוברמן. את מיסמך ההסכם ביני לבין ואסר מסרתי לאברהם וייסמן, יו"ר ועד יהודי סאנדומייז׳ בקנדה.

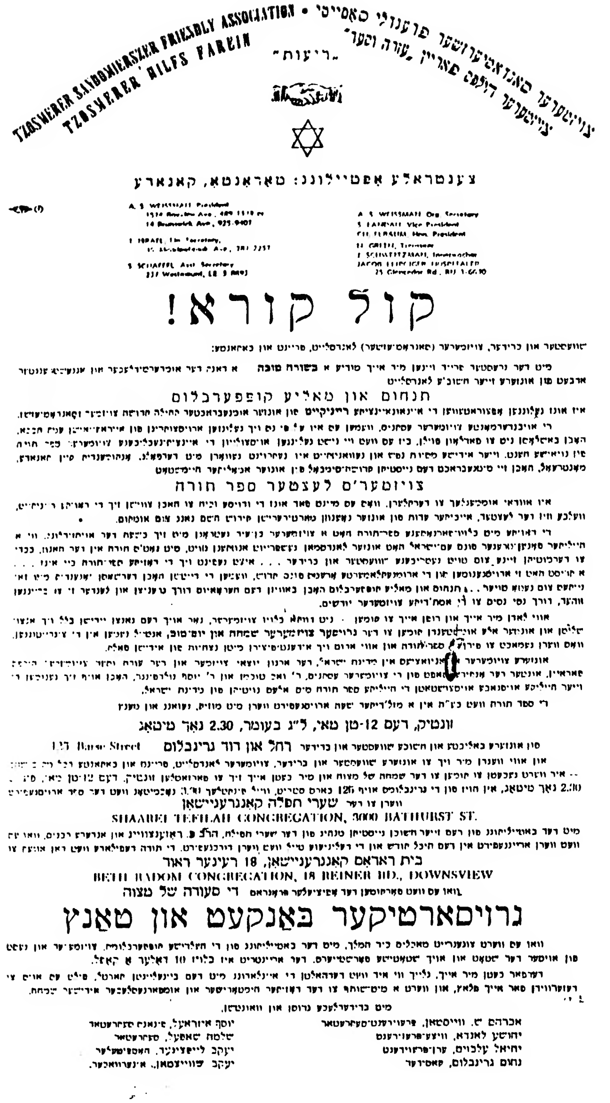
בערב שבועות 1963, בטקס חגיגי ובהשתתפות קהל רב ובכלל זה רבנים, העביר אירגון יוצאי עירנו את ספר־התורה מביתו של דוד גרינבלום בן סאנדומייז׳, עסקן קהילת טורונטו, לבית־כנסת "שערי תפילה". לאחר שנים מיספר הביא אותו אברהם וייסמן לישראל לבית צויזמיר בתל־אביב. ספר־התורה השני הובא גם הוא לישראל בידי שמואל ואסר.

הבישוף יאן לורק

באחד הימים, בתחילת כהונתו כמזכיר הוועד הזמין אותי לביתו סטֶנפיֶין, כומר של כנסיית יוזֶף הקדוש שליד הגן העירוני בסאנדומייז׳.

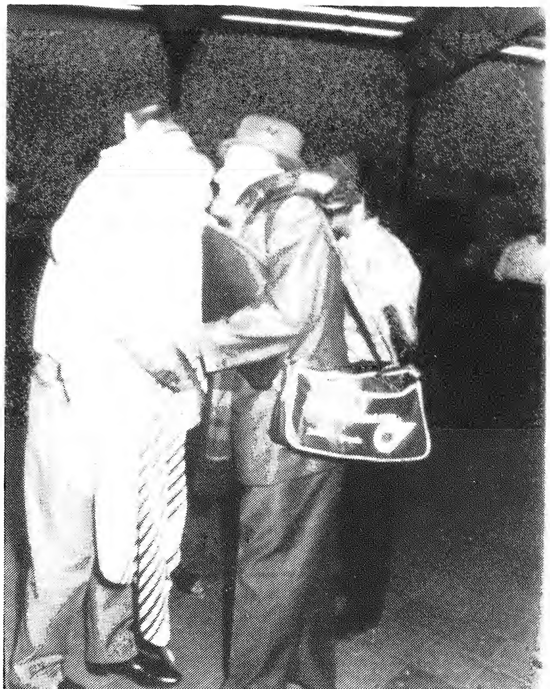
---

* לפי גירסתו של יצחק גוז׳יצ׳נסקי הוציא משה שיפמן, פליט מוורשה, את ספר־התורה מהגיטו אך לא מו־הנמנע ששני אנשים נפרדים נשאו איתם ספרי־תורה בדרך אל המוות.

קול קורא של אירגון יוצאי סאנדומייז׳ בטורונטו אל בני הקהילה להשתתף בטקס העברת ספר־התורה לבית־הכנסת ״שערי תפילה״

Invitation by the Canadian Organisation of Jews from Sandomierz, calling on their compatriots, to participate in the ceremony of placing the saved Torah scrolls in the Shaarey-Tefila Synagogue

שמחה רוטנשטיין (משמאל) מקבל את ספר־התורה מידי אברהם וייסמן בשדה־התעופה בן־גוריון.

Simcha Rotenstein (on the left) receiving the Torah scrolls from Avraham Weissman at Ben-Gurion Airport

שנינו למדנו לפני שנים באותה גימנסיה. הוא כיבד אותי בתה ובלחם כפרי מרוח בדבש, ותוך־כדי שיחה העלה את עניין הבישוף לורק. לפי דבריו יש לבישוף בעיות עם שירות הבטחון בגלל מעשה שעשה בתקופת הכיבוש הגרמני. באותם ימים הגיעו אנשי גסטאפו לביתו ותבעו ממנו לחתום על קריאה לפולנים שלא יסתתרו ושיסעו לעבוד בגרמניה. הבישוף שהיה נתון במעצר־בית בארמונו לא עמד באיומים וחתם. הכומר גם מסר שהבישוף מזמין אותי ואת שמואל ואסר לשיחה עימו. הלכנו והתקבלנו על־ידי הבישוף בלבביות רבה באולם האורחים המכובדים. בשיחה הזכיר את היחסים הידידותיים ששררו בינו לבין הרב ניי*. הוא גם הוסיף שהזמנים השתנו ו"עכשיו אנחנו זקוקים לעזרתכם". לתמהוננו לא ביקש עזרה לעצמו, כי־אם למען נזירה צעירה המואשמת בשיתוף־פעולה עם אירגון

* ראה הרשימה "הרב מנדל ניי" בפרק "יחידי סגולה".

מחתרתי בסאנדומייז׳ הפועל נגד המישטר החדש. הוא אף רצה לתת לנו כסף להוצאות הכרוכות בפעולה הנדרשת. סירבנו לקבל כסף ואמרנו לו שנשתדל לפעול למען הנזירה כבקשתו. זכרנו את התערבותו לשיחרור יהודי סאנדומייז׳ מזוחצ׳ין*. הבישוף היה משוכנע כי לנו היהודים יש מהלכים במוסדות הממלכתיים ובין־השאר גם בשירות הביטחון שבו עבדו יהודים רבים.

פנינו ליושב־ראש הוועד היהודי בקיילצה ובאמצעותו הגענו לשני תובעים מבית־המשפט המחוזי, שניהם יהודים. סיפרנו להם על כל המעשים הטובים שעשה הבישוף למען יהודי סאנדומייז׳ בתקופת המלחמה ואחריה. כן ציינו את יחסן הטוב של האחיות הרחמניות כלפי כל החולים, לרבות היהודים בבית־החולים "שווייֶנטֶגו דוּחַה", בו עבדה בהתנדבות בתקופת המלחמה גם הנזירה שלמענה השתדלנו. התובעים הבטיחו להתחשב בכל מה שמסרנו להם, ואמנם עונשה של הנזירה לא היה חמור מדי ונודע לנו שנפסקה גם החקירה שהתנהלה נגד הבישוף עצמו.

ד"ר שימנסקי ביקש מאיתנו שנגיש לבישוף מכתב־תודה ובו נעלה את מעשיו לעזרת יהודי סאנדומייז׳ שהובלו לזוחצ׳ין בתחילת המלחמה. שמואל ואסר ואנוכי חתמנו על המכתב בסוף 1945. ביולי 1946 אירע הפוגרום בקיילצה ואז פנה הבישוף בקריאה לבני עמו שלא לפגוע ביהודים, שכה מעטים מהם שרדו.

משפט טוּגֶרמַן

בקיץ 1947 נקרא הוועד היהודי אל לשכת התובע של בית־המשפט המחוזי בסאנדומייז׳ לבוא ולהעיד במשפטו של הז׳נדארם הגרמני טוגרמן, שהיה כלוא בבית־הסוהר בעיר. מסרנו את עדותנו, ואסר כעד־ראייה בפרשת רציחתו של יעקב ורנר ואני כעד לרצח יהודי לא־מוכר לי שביצע טוגרמן ליד גשר מסילת־הברזל בכפר קאמייֶן.**

לאחר־מכן היינו נוכחים במשפט עצמו שהתקיים בבית־המשפט המחוזי בסאנדומייז׳ ונתגלה כפארודיה. פולנים מעריציו של טוגרמן – סוחרים, חנוונים, בעלי־דוכנים – העידו לטובתו. השופט, שהיה בלתי־מוכר לנו, וכן נציגי המפלגה שבשלטון וחברי מועצת העירייה הניחו לפארסה הזאת להשתולל. התקשינו לעכל את העובדה שתושבי העיר הזאת, שאף־הם סבלו מהמשטרה הגרמנית הנפשעת, מציגים את אחד מאנשיה כאדם טוב־לב במקום להאשים אותו בפשעים שביצע. הפושע עצמו ישב על ספסל־

* ראה הרשימה "המסע לזוחצ׳ין" בפרק "ראשית הכיבוש" ** ראה עדות תנחום קופרבלום בשער "אדם וגורלו ★ עדויות".

O d p i s .

?T ŻYDOWSKI Sandomierz, dnia 22 grudnia 1945 r.
.DOMIERZU

.47/S/45. Do

Kurii Biskupiej Diecezji Sandomierskiej
na ręce
Jego Ekscelencji Ks. Biskupa L o r k a

P o d z i ę k o w a n i e

Zarządy Żydowskiego Komitetu w/. i Zrzeszenia Religijnego - Kongregacji Wyznaniowej Żydowskiej w Sandomierzu, na wspólnym posiedzeniu odbytym w dniu 20 grudnia 1945, w uznaniu zasług Jego Ekscelencji Ks. Biskupa i Jego Szan. Otoczenia, położonych dla dobra ogółu ciężko doświadczonej i prześladowanej sandomierskiej ludności żydowskiej w czasie okupacji niemieckiej, do czasu wysiedlenia w styczniu 1943 r.

Tą drogą wyrażamy nasze szczere podziękowanie, wraz z życzeniem Bóg Zapłać Jego Ekscelencji i Jego Szan. Otoczeniu za nigdy nie zapomnianą przez nas - tych którym udało się uratować życie interwencją u władz okupacyjnych, celem zwolnienia tysięcy Polaków i Żydów z obozu w Zochcinie pod Opatowem, za pomoc i słowa pociechy w najcięższych naszych chwilach, za wywarcie presji swoimi stałymi, autorytatywymi interwencjami u czynników miarodajnych, celem odwleczenia zamknięcia nas w Ghecie sandomierskim.

Raczy Jego Ekscelencja przyjąć nasze szczere podziękowanie wraz z najlepszymi życzeniami szczęścia i pomyślności, złożone tą drogą przez nas, jako przedstawicieli ocalałych resztek sandomierskich Żydów, oraz w imieniu drogich naszej pamięci "Kidoszim", poległych za wiarę naszych praojców, " Al kidosz haszem" z Sandomierza wywiezionych, umęczonych śmiercią męczenników i spalonych w krematoriach.

Prezes:
/-/ Szmul Wasser

Sekretarz:
/-/ Tanchum Kupferblum.

מכתב תודה מאת הוועד היהודי בסאנדומייז' לבישוף יאן לורק
על עזרתו ליהודים בימי השואה ולאחריה

Letter from the Jewish Committee in Sandomierz thanking Bishop Jan Lorek for his aid to the Jews during and after the Shoah

הנאשמים, כשחיוך של שביעות־רצון נסוך על פניו. ציפינו בחוסר סבלנות להזדמנות לספר את האמת על מעשיו של המרצח הזה. ראשונים העידו יוקל שווייצמן ויענקל ברגר וסיפרו כיצד צעירים יהודים קנו אקדחים מידי פולנים מבלי לדעת שאלה נמנים עם כנופיית לאומנים קיצוניים, רוצחי יהודים. פולנים אלה בגדו בבחורים והלשינו עליהם. כתוצאה מהלשנה זו, באו ז'אנדרמים לביתם בגיטו וביניהם טוגרמן והוא אשר ירה למוות ביעקב ורנר.* שמואל ואסר היה עד למעשה זה.

אחר־כך העדתי אני על פרטי הרצח של היהודי ליד הגשר. הוכחתי שרוצח זה בעור־כבש לא היה כלל מצילם ומיטיבם של הסוחרים ובעלי הדוכנים, שלהגנתו העידו עדות־שקר. הבעתי בגלוי סלידה מהם והוקעתי אותם על עדותם – מעשה המשפיל את זכר העם שחי דורות רבים בעיר. בעת מסירת עדותי שררה דומייה באולם. בשובי למקומי לאחר מתן העדות, ראיתי שרוב האנשים היושבים באולם מביטים בי בחשדנות ובזעם.

בהישמע פסק־הדין – שלוש שנות מאסר בניכוי שנתיים, תקופת המעצר עד למשפט – השתולל הקהל משמחה. טוגרמן טען שהוא פולני, אבל בגלל מוצאו הגרמני אילצוהו השלטונות הגרמנים לשרת בז'אנדרמריה. כך "העניש" בית־משפט בפולין העממית את הפושע שבעת גירוש היהודים מסאנדומייז' בינואר 1943 עמד יחד עם ז'נדארמים אחרים וירה ביהודים שנדחקו מסימטת בובולוב אל כיכר־השוק.

* ראה הרשימה "האחרונים" בפרק "בגיטו השלישי".

נוטשים את אירופה

בגרמניה / אֶווה פלדנקרייז

בין ראשוני הפליטים היהודים בגרמניה אחרי המלחמה היו גם יוצאי סאנדומייז׳, אלה שלאחר השיחרור מהמחנות לא חזרו לפולין אלא נשארו במחנות העקורים. במשך הזמן הצטרפו אליהם ניצולי המחנות שחזרו לפולין ביניהם גם אלה שהשתהו זמן־מה בעיר מולדתם סאנדומייז׳. יחד איתם הגיעו לגרמניה חלק מאלה שהשתחררו על אדמת פולין ובאו לסאנדומייז׳ לחפש בני־משפחה. גם השבים מרוסיה חיפשו קרובי־משפחה בעירים וכעבור זמן־מה נטשו לתמיד את כור־מחצבתם, אחדים מהם בבהילות אחרי הפוגרום בקיילצה בקיץ 1946. הם גנבו גבולות בדרכי ה"בריחה" – לגרמניה, לצ׳כיה ולאוסטריה – ואחר־כך לאיטליה ומשם לארצות אמריקה הצפונית והדרומית או לארץ־ישראל.

כאמור, יהודים רבים התרכזו במחנות־העקורים שהוקמו על אדמת גרמניה, בעיקר בערים הסמוכות למחנות־ריכוז גדולים לשעבר, בדרך כלל באיזור הכיבוש האמריקני. לא כל פליטי סאנדומייז׳ חיו באותם המחנות. חלקם התפזרו בערים השונות, ואף שלחו ידם במיסחר, כדי להתקיים ואולי גם לצבור קצת כסף לקראת ההגירה.

כולם נהנו מעזרת הג׳וינט ומעטים מהם אף קיבלו תמיכה מקרוביהם בארצות־הברית ובקנדה. גם הארגונים של יוצאי סאנדומייז׳ בשתי הארצות הושיטו להם עזרה. הגדילו לעשות האחיות שאפרַן, פייגה, באשה ובעיקר רבקה, שנרתמה לעזור לשרידי סאנדומייז׳ במסירות רבה, ולא חסכה מכוחה ומכספה. היא אף דאגה להשיג ויזות למי שרצה להגר לאמריקה, מאמצים שהיו כרוכים בהתחייבויות כספיות אישיות שלה.

רבקה אף ביקרה בגרמניה, כדי להיפגש עם שרידי העיר, לעזור להם ישירות ולעודד אותם.

אירגון יוצאי סאנדומייז׳ בדאכאו קיים קשרים עם בני העיר שהיו פזורים ברחבי גרמניה באיזור הכיבוש האמריקני. בראש האירגון עמדו

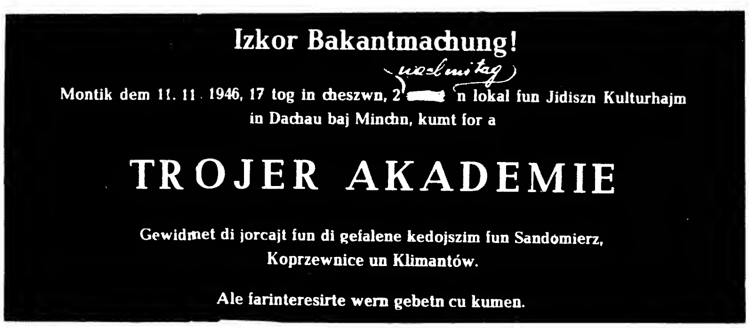
לייב טייטלבוים ויחיאל צינמון. בני סאנדומייז׳ נהגו להיפגש באירועים משפחתיים ובאזכרות, ביום השנה לאקציה הראשונה.

בנובמבר 1946, ביום השנה הרביעי לאקציה, התכנסו בדאכאו לפי הזמנת האירגון לאזכרה ראשונה. ההזמנה נכתבה ביידיש באותיות לטיניות.

כבר בשעות הבוקר באו כ־200 גברים ונשים ושלושה ילדים, יוצאי סאנדומייז׳, קלימונטוב וגם קופשיבניצה, העיירות שמהן הובלו היהודים יחד עם יהודי סאנדומייז׳ להשמדה בבלז׳ץ. בין הבאים היו אנשים שלא התראו מאז אותו יום וגם כאלה שהופרדו במחנות ולא האמינו שאי־פעם ייפגשו.

כולם התאספו באולם התרבות של היהודים בדאכאו. בשעה שתיים אחר־הצהריים התארגנו בטור – הילדים בראש – ויצאו לבית־הקברות הכללי, בו נטמנו בקברי־אחים בני עמים שונים שניספו במחנה דאכאו. על הסרט הקשור לזר הפרחים אותו נשאו היה כתוב: ״לזכור ולנקום!״ בערב, בחלקו השני של יום־הזכרון, קראו הנואמים למשתתפים לבנות מחדש עם יהודי חזק, בריא ונורמלי בארץ־ישראל.

בתוך שנים מעטות עזבה שארית־הפליטה מסאנדומייז׳ את הארץ הארורה, אך לא כולם עלו לישראל.

Izkor Bakantmachung!

Montik dem 11. 11. 1946, 17 tog in cheszwn, 2 nachmitag n lokal fun Jidiszn Kulturhajm in Dachau baj Minchn, kumt for a

TROJER AKADEMIE

Gewidmet di jorcajt fun di gefalene kedojszim fun Sandomierz, Koprzewnice un Klimantów.

Ale farinteresirte wern gebetn cu kumen.

הודעה על אזכרה ליהודי סאנדומייז׳, קופשיבניצה וקלימונטוב (דאכאו 11.11.46)

Announcement of remembrance gathering for the Jews of Sandomierz, Koprzywnica and Klimontow, Dachau 11.11.1946

אזכרה בדכאו, 1946, במרכז בשורה הראשונה יושב הילד שניצל יוסל'ה שלייפשטיין

Remembrance service in the Jewish cultural centre at Dachau, 1946

אזכרה בדאכאו בבית הקברות הכללי לקרבנות הנאצים, 1946. נושא דברים לייב טייטלבוים, ראש
אירגון יוצאי סאנדומייז' בגרמניה (מימין). במרכז – יוסל'ה שלייפשטיין בבגדי אסיר

Remembrance service in the Jewish cemetery at Dachau, 1946

בחתונת הזוג לאס משרידי סאנדומייז' (גרמניה)

Jews from Sandomierz in Germany at the wedding of Haim Lass, one of their townsmen

בישראל / סאבינה רוזנבלום, חיים גורן (גוז'יצ'נסקי)

אירגון יוצאי צויזמיר בישראל נוסד בשנת 1944 על־ידי בני צויזמיר הוותיקים כדי להקל על עלייתם וקליטתם של ניצולי השואה. המייסדים והפעילים הראשונים היו יצחק ענפי, מורה וסופר, וזאב טוכמן, פעיל במפלגת "המזרחי". מיפגשי ועד האירגון התקיימו בבתי החברים בתל־אביב, בעיקר בדירתו של יצחק ענפי ואילו האסיפות הכלליות של יוצאי צויזמיר נערכו באולמות שכורים.

מטרתו העיקרית של האירגון היתה, כאמור, עזרה וסעד לחברים הנזקקים. הכספים נתקבלו בעיקר מאירגונים של יוצאי צויזמיר בחוץ־לארץ. בין הפעילים בחו"ל התבלט אברהם וייסמן, שהיגר לקנדה בשנות העשרים והיה מזכיר אירגון יוצאי צויזמיר בטורונטו.

בשנת 1956 יזם וייסמן הקמת קופה לגמילות־חסדים בתל־אביב. משאת־נפשו, כפי שכתב לוועד אירגון יוצאי צויזמיר, היתה להקים בארץ מעין מוסד שידמה ל"קואופרטיבה" שהוא ניהל בצויזמיר לפני הגירתו לקנדה ועשרות משפחות נעזרו בה. ואכן, במלאת 25 שנים לייסודו של אירגון יוצאי צויזמיר הוקמה בטורונטו קרן שהיוותה תשתית לקופה. ההלוואות הוענקו ללא ריבית ובהן נעזרו העולים החדשים בצעדיהם הראשונים בארץ. לא־פעם נהנו ממנה גם משפחות ותיקות.

ותיקים שעלו ארצה לפני המלחמה עשו כמיטב יכולתם כדי לעזור לחדשים שמקרוב באו. ביניהם הצטיין אליעזר קופרבלום מחיפה, בנם של שלמה ודבורה. הוא דאג להשגת חדר ליחיד, דירה למשפחה, ובעיקר למקום־עבודה בימים של חוסר עבודה בארץ. יש לזכור, שמוסדות הביטוח הלאומי ואירגוני סעד עדיין לא היו קיימים אז. מותו שם קץ לפעילותו המבורכת.

בשנות ה־50, עם העלייה הגדולה אירגן הוועד מיפגשי חברים וימי אזכרה. אז צמח הרעיון להקים את בית צויזמיר, מקום קבוע לפעילות ולמיפגשים. יוזם הרעיון היה זאב טוכמן. הבית נרכש ונהפך למרכז ליוצאי העיר. לאחר־מכן הוחלט שישמש גם כבית־כנסת ועד היום מתפללים בו בשבתות ובחגים. בארון קטן שמור ספר־התורה, עֵד אילם לאקציה הראשונה בעיר.*

הוועד מחלק מדי־שנה מילגות לתלמידי תיכון, לסטודנטים באוניברסיטאות ולבחורי ישיבות שהוריהם או סביהם – הינם יוצאי קהילת סאנדומייז'.

לפני שנים מיספר הקמנו אנדרטה לזכר קרבנות השואה בבית־הקברות בחולון. חרוטה עליה חזית בית־הכנסת הותיק בצויזמיר. סביב המצבה אנו מתכנסים בימי הזכרון ומתייחדים עם זכר יקירינו.

---

* ראה לעיל – הרשימה "ספר התורה".

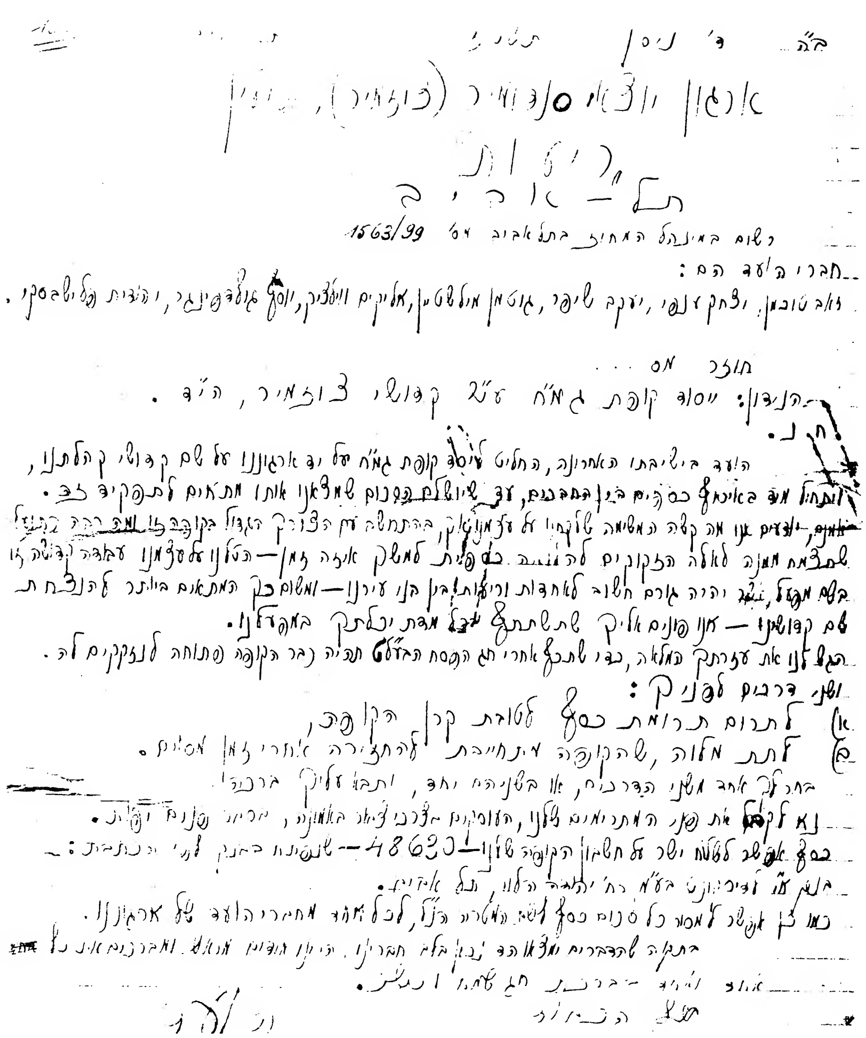
אליעזר קופרבלום, שהיה פעיל בקליטת יהודי סאנדומייז׳ בישראל

Eliezer Kuperblum, immigrated to Eretz Israel in the thirties. After the Shoah he was instrumental in helping his newly arrived townsmen from Sandomierz

הוועד הראשון של יוצאי סאנדומייז׳ בישראל: יושבים (משמאל): דוד טרפלר, ר׳ יעקב שיפר, זאב טוכמן, אלי לייב טייטלבוים, פלה טייטלבוים, –, סאבינה וייסרוזן, –, –. עומדים: נתן ארליך, חיים גוז׳יצ׳נסקי, יחיאל ציגמון, שמחה רוטנשטיין, ניסק פרידמן, ליפא קרבל, יוסף גולדפינגר, יצחק ענפי, –, –.

Members of the first Committee of Jews from Sandomierz in israel

רשום במינהל המחוז בתל-אביב מס' 1563/99
חברי הועד הם:
הנידון: יסוד קופת גמ"ח ע"ש קדושי צוזמיר, הי"ד.

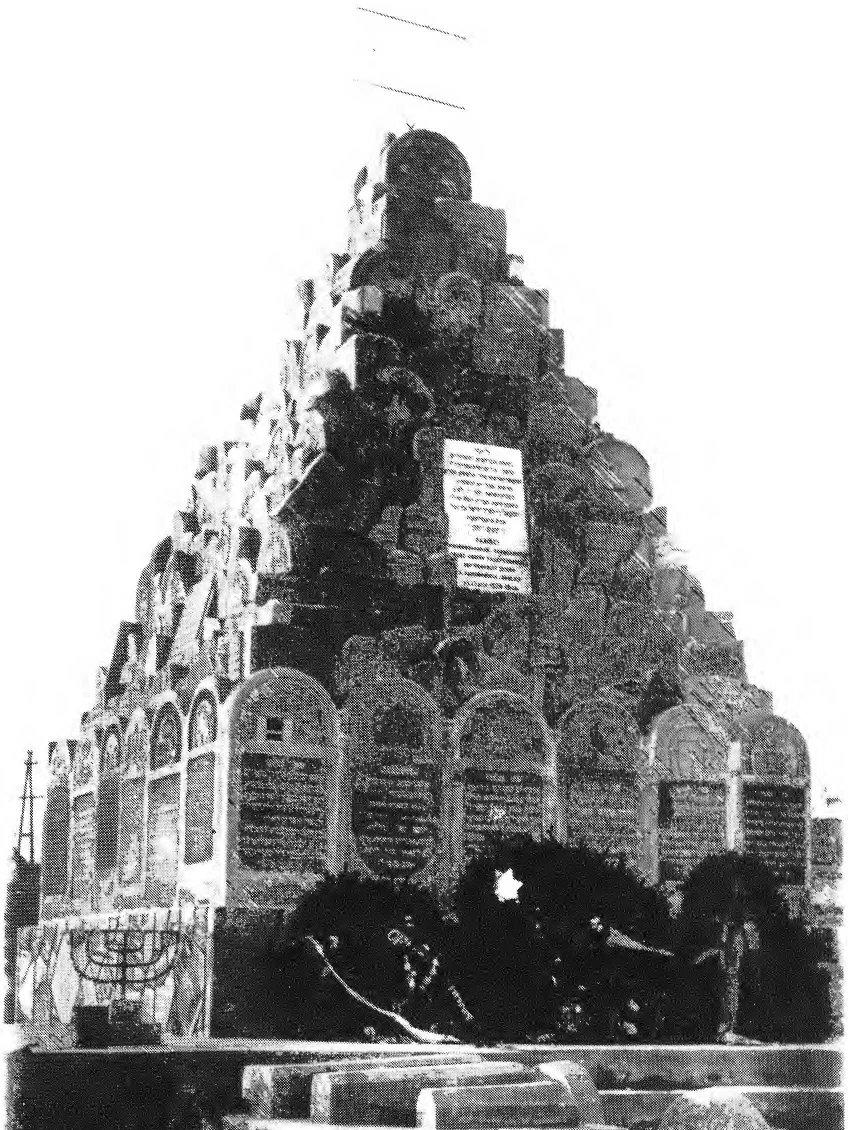
חוזר של ארגון יוצאי סאנדומייז' בישראל בענין יסוד קופת גמ"ח, 1955
Statement sent out by the Committee of Jews from Sandomierz in Israel, concerning the organizing of an interest-free loan found, 1955

לזכרם

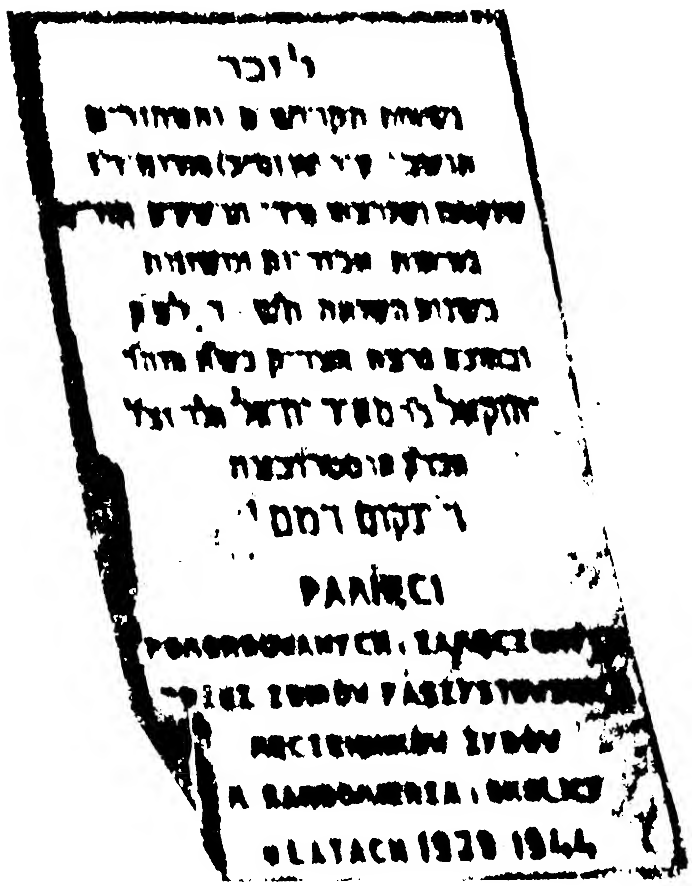

מצבת צויזמיר בשדרת הקהילות של בית־העלמין בחולון
Memorial stone at Holon

האנדרטה לזכר הניספים בבית־העלמין בסאנדומייז׳
The monument in the Jewish cemetery of Sandomierz memorialising the perished victims

לוח־השיש שעל האנדרטה בבית־העלמין בסאנדומייז׳
Marble plaque on the Monument

לכל איש יש שם

כאשר החלטנו להוציא ספר זכרון לקהילתנו צויזמיר נטלתי על עצמי את המשימה לערוך רשימה של הנספים בני־עירנו. על משכבי בלילות עברתי מרחוב לרחוב ומבית לבית בנסיון להיזכר בשמות התושבים שהוצאו מבתיהם בכוח אל המוות. מדי־בוקר נהגתי לרשום את השמות שהצלחתי להעלות בזכרוני, ביודעי שכל שם הוא מצֵבה.

הרשימה גדלה והלכה עד שזכרוני לא נענה לי עוד.

אמנם אחדים מבני עירנו העבירו אלי, לפי בקשתי, רשימות חלקיות שהשלימו במידת־מה את זו שלי ובכל זאת הרשימה הסופית אינה שלמה. לא על מעטים פסחנו.

היינו כ־3000 יהודים, אבל לדאבוני לא הצלחנו לדלות מהזכרון את כל השמות. ייתכן שלא רק השמטות היו כי־אם גם אי־אלה טעויות ועל כך אני מבקש סליחה ומחילה.

יחיאל צינמון

יחיאל צינמון נפטר בישראל בשנת 1988. את דבריו אלה מסרה אלמנתו שושנה. שמו של יחיאל מופיע ברשימת הנפטרים. יהי זכרו ברוך.

יהודי צויזמיר שניספו בשואה

...על אלה אני בוכיה – איכה א׳, ט״ז

אוז׳ארובסקי מרדכי ושפרינצה
אונגר נטע ומשפחתו
אופמן יונה ומשפחתו
אורליק מאיר ומשפחתו
אייגר עקיבא וקיילה
אייזנברג זוסמן וקיילה ובתם רוז׳יה
אייזנשטאט זישא וליבלה ובתם תמר
אפלבוים הרשל ומאטל וילדיהם
אפלבוים יעקב ובײלה ובתם שרה
אפלבוים משה וסאלצ׳יה
אפשטיין יצחק והניה
אפשטיין צבי ומשפחתו
ארדפרוכט אשר־זליג, בתו חוה ובנו ברל
ארדפרוכט לוי ומלכה וילדיהם
ארליכמן יחיאל והוריו
ארמן שמואל, אשתו, בנם יוסף ובתם בתיה
אשכנזי שלמה ומשפחתו

באראנק ברקה ואיטה וילדיהם גיטל, שיינדל ומרדכי
באראנק יצחק ומשפחתו
באראנק שלום ומשפחתו
בוים אייזיק ומשפחתו
בוים אליעזר וצפורה וילדיהם
בוים הרשל וזיסל׳ה, בנם מאיר ובתם רייזל
בוים משה ופרלה ובנם לייבל
בוים נתן ומניה וילדיהם
בוים שמעון ורייזל

בוכהולץ יצחק ומשפחתו
בוכהולץ ישראל ומשפחתו
בורנשטיין דוד, אשתו, בניהם יחיאל וישראל ובתם מלכה
בורנשטיין רפאל וחוה ובניהם יעקב, ישראל ונתן
בורשובסקי אברהם ומשפחתו
בורשובסקי חיים ומשפחתו
בורשובסקי יאקל ומשפחתו
בינשטוק ישראל׳קה ומלכה
בירנבוים יוסל ומשפחתו
בירנבוים יחזקאל, בניו מרדכי, יענקלה, שמואל והרש ובנותיו חנה והדס
בירנצווייג צייטל
בלוך מלך ופרל׳ה ובנותיהם טובה, רחל וריבצ׳יה
בלומן אלי ומשפחתו
בלומן אליעזר ואשתו
בלומן חיים וסימה ובתם נחה
בלומנפלד בֶריש ואשתו
בלומנפלד מאיר
בלומנשטוק שלמה וגיטל ובנותיהם שיינדל, אסתר ופרל׳ה
בראפמן בנימין ומשפחתו
ברגר יעקב, ורבקה וילדיהם
ברוקוביץ׳ שמאי ואשתו, בנותיהם לאה ולובה ובנם יחיאל
בריקס אברהם ומשפחתו
בריקס אלי־הרש ומשפחתו
בריקס יצחק

בריקס מיכאל ואשתו

גוז׳יצ׳נסקי אברהם וינטה ובתם שרה
גוז׳יצ׳נסקי אלי־הרש וחיה ובניהם יוסף ומאיר
גוז׳יצ׳נסקי דוד ודבורה, בתם הניה ונכדתם שרנקה
גוז׳יצ׳נסקי לייבל ומשפחתו
גוטהולף יחיאל ומשפחתו
גוטליב נתנאל ומשפחתו
גוטליב פנחס ומשפחתו
גוטסמן איגנאץ
גולדבוים איצ׳יה־מאיר ומשפחתו
גולדבוים לייבל ומשפחתו
גולדבלום רוז׳יה
גולדברג הנריק וילדו
גולדברג לייבל ומשפחתו
גולדברג משה־מנדל ואשתו, בנותיהם בריינדל ודבורה ובנם אברהם
גולדמן חיה
גולדמן יוסף ואשתו
גולדמן לייביש ומשפחתו
גולדמן לייבל׳ה ומשפחתו
גולדמן משה׳ל ומשפחתו
גולדמן פרץ ומשפחתו
גולדמן שאול ואשתו, בניהם ובתם
גולדמן שמואל ואשתו, בנותיהם בתיה ורבקה ובנם יצחק
גולדנר מיכאל ומשפחתו
גולדפינגר אברהם וגיטל, בנותיהם לוצ׳יה, מאניה ושרה וחתנם
גולדשטיין יחזקאל ומשפחתו
גולדשטיין לייזר וחיה
גולומב רפאל ומשפחתו
גלאזמן רפאל ואשתו ובניהם הרשל, אליעזר וקונה׳לה
גלאזר יעקב ומשפחתו
גלאס שלמה
גלאט יחזקאל ומשפחתו
גלאט מנדל ומשפחתו
גלרנטר מוטה׳לה וטובה

גרין אהרון ואמו פייגה
גרינבוים פישל ומשפחתו
גרינבל חיים ופרימיט ובניהם יחיאל ופייבל
גרינבלום חיה
גרינבלום יחיאל ומשפחתו
גרינבלום יעקב ומשפחתו
גרינבלום משה ומשפחתו
גרינברג חיים וזיסל
גרינברג יעקב־יוסף ומשפחתו
גרינברג מאיר
גרינשפינהולץ אברהם ופייגה וילדיהם
גרינשפינהולץ לייבל ומשפחתו

דומאסט אליהו ורבקה וילדיהם
דיזנהויז ברל ומינדל ובנותיהם שיינדל ותמר

הוברבאנד תמי ובנה דוד (דובצ׳יה)
הוניגסברג הילל ומשפחתו
הוניגסברג יוסל ומשפחתו
הורוביץ מנדל ומשפחתו
הורנפלד משה וחנה וילדיהם
היינה שמואל ובנו יוסף
הייניחוביץ׳ בן־ציון ומשפחתו
הייניחוביץ׳ משה ומשפחתו
הימלשטיין אשר ומשפחתו
הימלשטיין ברל ומשפחתו
הכטמן אהרון ומשפחתו

ואגנר זכריה ואלצ׳יה וילדיהם
ואלרשטיין למל ומשפחתו
ואלרשטיין שלמה ואשתו
ואסר עזרא ושושה וילדיהם אלקה ונחמיה
ואסר פייגה, בניה פנחס, משה ולייבצ׳יו ובנותיה חנה, אסתר ולאה
וולמן יואל ואשתו ובניהם שמעון ומשה

וולמן יוסף, אשתו וילדיהם
וורמן שלמה ומשפחתו
ויידנבוים מאיר, אשתו ומשפחתם
ויינברג איצ׳יה ומשפחתו
ויינברג ברוך ופייצ׳יו וילדיהם
ויינברג יעקב ומשפחתו
ויינברג לייביש ומלכה וילדם
ויינברג מאיר
ויינטרויב טוביה ותמר ובניהם שלמה ואברהם
ויינפלד צדוק וחוה ובתם רחל
וייסבלום פיני ומשפחתו
וייסברוד לייב ואסתר וילדיהם
וייסברוד מאיר ושרה וילדם
וייסמן אלתר ופרימיט
וייספלד הרשל
וייסרוזן הרש־מלך וחנה, בתם חיה ובנם מונייק
וייסרוזן נתן וחוה ובנם
וילצ׳ק אהרון ואשתו
וילצ׳ק יעקב ואסתר
וילצ׳ק יקותיאל ואשתו
ונגר משה ומייטה
ונגר ראובן, ופרל׳ה וילדיהם
ורגון פישל וחיה׳לה וילדיהם
ורנר יהושע ואשתו, בניהם יעקב, שמואל ונתן ובנותיהם רוז׳יה, פרומצ׳יה ופסיה
ורנר לייבל ואשתו

זוברמן יענקל ואשתו, בניהם טוביה, משה, שמריה ובתם מירה׳לה
זוברמן ישראל ומשפחתו
זיגל מיכאל (מחצ׳יה) ומלכה, בנם אברהם ובתם חנה
ז׳ז׳אק אנשל ומשפחתו
ז׳ז׳אק גרוינם ומשפחתו
ז׳ז׳אק יצחק ומשפחתו
ז׳ז׳אק לוי ומשפחתו
ז׳ז׳אק משה ומשפחתו
ז׳ז׳אק שמואל ומשפחתו

ז׳יילונקה חנוך ושרה
זילבר הרשל והינדה, בניהם גצל ומנדל ובתם גוצ׳יה
זילבר מאיר ופלה ושני ילדיהם
זילברברג דוד, אשתו ומשפחתם
זילברברג יוסל ולאה וילדיהם
זילברברג לייבוש ומשפחתו
זילברברג שלום ומשפחתו
זילברברג שלמה ומשפחתו
זינגר עזרא ומלכה וילדיהם

חוסטצקי מרדכי ורחל וילדיהם

טוכמן גצל ומשפחתו
טייטלבוים דב
טייטלבוים יעקב ואשתו ובנם דב
טייטלבוים יצחק ואשתו ובנם יואל
טייטלבוים מלך ומשפחתו
טייטלבוים משה־איצ׳יה ומשפחתו
טייטלבוים משה־גצל ואשתו ובניהם נתן ואברהם
טייטלבוים רוז׳יה וילדיה
טייכמן יוסל׳ה
טישלר חיים והדס
טננבוים אברהם ומשפחתו
טננבוים הרשל ומשפחתו
טננבוים טוביה ומשפחתו
טננבוים יודל ומשפחתו
טננבוים קופל ובנותיו פרימיט ורבקה
טננבלום חנה ובעלה וילדם
טננבלום מאיר
טננבלום משה ורבקה
טננבלום נתן וחיה׳לה
טרופֶה ברוך, אשתו וילדיהם
טרופר לייבל
טרפלר ישראל ואשתו ובניהם מרדכי, משה ויוסל ובתם דבורה

יאנובסקי מרדכי, אשתו ובנם

לאבנדר ברל'ה ואשתו ובניהם
איצ'יו
לאס אלי (בן ישעיה) ומשפחתו
לאס אלי (בן לייב) ומשפחתו
לאס יצחק ואשתו
לאס ישעיהו וחנה, בנם משה
ובתם שרה
לאס עזרא ומשפחתו
לדרמן יעקב וחיה ובניהם
לדרמן ישעיה
לדרמן לייבל ואשתו ובניהם
איצ'יה ויוסף
לוי אפרים, אשתו וילדיהם
לוי יצחק
לוי משה ומשפחתו
לוי שמואל ומשפחתו
ליבר שמואל ואשתו
ליכטנשטיין שפסל (שבתאי)
ומשפחתו
לנדאו הרשל ומשפחתו
לנדאו יוסף ומשפחתו
לנדאו משה ופלה ובנם יעקב
לרר אברהם ומשפחתו
לרר אלי ואשתו
לרר פנחס, אשתו וילדיהם

מאלי אברהם ומשפחתו
מאלי ברל'ה וחיה, בניהם פיני
וקונה'לה ובנותיהם ציפה,
גוצ'יה ופסיה
מאלי משה ואשתו
מאלי ניסן ומשפחתו
מאלי שמואל וצירל ובנותיהם חיה,
לובה ושרה
מארץ ישראל ומשפחתו
מורגלנדר חיים וצירל ומשפחתם
מורגלנדר יחיאל
מורגלנדר פייגה
מורגלנדר שלום
מורגלנדר שלמה ורחל וילדיהם
מורגן אלקנה ומשפחתו
מורגן קלמן ומשפחתו
מורגן שבתאי וצירל ומשפחתם
מיגדל אברהם, אשתו ומשפחתם
מיגדל משה ואשתו
מייזלס אברהם ומשפחתו
מייזלס חיים ופרל'ה ובתם אסתר
מייזלס משה
מייזלס קובקה, אשתו יהודית
וילדיהם
מילגרוים טוביה ופייגל'ה
מילראד דוד ומשפחתו
מילראד זלמן והנה וילדיהם
מילראד רחל
מילשטיין בן־ציון ושרה וילדם
מילשטיין משה ומשפחתו
מילשטיין קלמן־איציק, אשתו
ומשפחתם
מינץ אברהם, אשתו ובניהם פנחס,
מאיר ויוסף
מינץ איטל'ה
מינץ לייבל ורויזל וילדיהם
מינץ שלום
מנדלבאום יעקב וחנצ'ה ובנותיהם
זלאטה ורבקה
מנדלבאום אלתר ורוחצ'ה ובנם
אז'ו (אברהם)
מנדלבוים אברהמ'לה ומשפחתו
מנדלבוים טובה, בניה הרשל ומוטל
ובתה אסתר
מנדלבוים שלמה ומשפחתו
מרקוס שלמה, אשתו ובתם

נוסבאום אברהם
נוסבאום יוסקה וחנצ'יה ובנם אילן
נוסבאום יעקב וצפורה ובתם פרימיט
נוסבאום מלך ומשפחתו
ניי יהושע ולאה ובנם אליעזר
ניימן שלמה
נתנזון ישעיה־מנדל ומשפחתו

סאמבורסקי לייבל׳ה ופרל׳ה, בניהם
פרץ ושמואל ובנותיהם חנה,
טובה וזלדה
ספירו גדליה ומשפחתו
ספירו פלורה
ספירו קיינדל
ספירו שמואל
סרצאז׳ מאיר ורוחצ׳יה ובתם גוצ׳יה

פאקטור אברהם ואסתר
פוגל זלמן ומשפחתו
פוגל לייבל׳ה ומשפחתו
פוגל ליפא
פוקס אברהם ומשפחתו
פטאשניק שלמה ודבורה
פיינטוך הרשל ומשפחתו
פיירשטיין ברל׳ה ומשפחתו
פיירשטיין דוד ושרה
פיירשטיין ישראל ומשפחתו
פיירשטיין מאיר ומשפחתו
פישמן אלי
פישמן דוד ומשפחתו
פישמן וולף־לייב ואסתר־חנה
ובתם סאלה
פלונקה יחיאל ומשפחתו
פנצ׳ינה יוסף
פנצ׳ינה שמחה
פרום יצחק וגיטל
פרידמן אברהם ומשפחתו
פרידמן יחיאל בן שמלקה
פרידמן ישראל ומשפחתו
פרידמן לייבל בן שמלקה ואשתו
פרידמן משה בן יחזקאל ומשפחתו
פרידמן רפאל ומשפחתו
פרידמן שמלקה ונֶחה, בנם הרצל
ובתם גולדה
פריזאנט מנדל ומשפחתו
פריזאנט שמחה־לייב ואשתו
פריימן מאטל ובניה חיים ואלתר
פריימן שכנא ומשפחתו
פריש יוסף ומשפחתו
פרלמן שלמה ומשפחתו

צ׳אפניק אברהם־יודל ומשפחתו
צ׳אפניק יצחק ואשתו ובנם ראובן
צ׳אפניק מרדכי וזלאטה ובניהם
אלקנה ואליעזר
צ׳אפניק ראובן ומשפחתו
צוקרבלום אביש
צוקרבלום ברוך ומרים וילדיהם
צוקרבלום חוה
צוקרבלום יעקב
צוקרבלום מאיר וחנה־זיסל
צוקרמן אביש ומשפחתו
צוקרמן משה ומשפחתו
צ׳יז׳יק אברהם ומשפחתו
ציילון יוסף
צ׳ייקובסקי ישראל ומשפחתו
צ׳ייקובסקי מונייק
צינמון לייבל ופייגה ובתם דבורה
צינמון מרים ובנה דוד
ציפלר איצ׳יה ואשתו
ציפלר ברוך־הרש
ציפלר הרשל ומשפחתו
ציפלר משה ואיידל וילדיהם
ציפלר פינצ׳יה
ציפלר פישל ומשפחו
צ׳פאלובסקי נתן ומשפחתו

קאהן יודל ואשתו
קאהן מאיר ומשפחתו
קאהן מנדל ומשפחתו
קאהן פריידה
קאהן שלמה
קאהן שמחה ואחותו רבקה
קאלינסקי גצל ומשפחתו
קאלינסקי שלמה ומשפחתו
קאנארק אברהם ומשפחתו
קאנארק יחיאל ומשפחתו
קאנדל בן־ציון ואשתו ומשפחתם
קאנדל יצחק וגיטל ובנם
קאנדל שלמה ואשתו
קאצנלבויגן שמשון ואשתו שרה
קוגוט חיים ומשפחתו

קוגוט לייבל'ה ומשפחתו
קוחן הרשל וצפורה, בנותיהם חוה, מלכה ומיצ'יו ובנם שמחה
קוחן יצחק ושיינדל
קוחן שיפרה
קוניוס יואל ותמי ובנותיהם רחל, חנה ובלה
קופרבלום דוד, אשתו ומשפחתם
קופרבלום יעקב ומשפחתו
קופרבלום שלמה ודורצ'יה ובנם מונייק
קופרבלום תנחום וחיה ובנם מונייק
קופרברג בנימין לייב ומלכה ובניהם שלמה, יחזקאל, נתן, נחמיה, הרשל ומאיר
קושינסקי גרשון ומשפחתו
קירשנבלאט יחיאל־מאיר ואסתר וילדיהם
קלוס גניה ומשפחתה
קליינהנדלר דוד ומשפחתו
קליינהנדלר הנייק ומשפחתו
קליינהנדלר לייב ומשפחתו
קליינהנדלר מאיר ומשפחתו
קליינהנדלר צבי ומשפחתו
קליינמינץ יעקב ואסתר וילדיהם
קליינמן בלומה, בניה ישראל־יענקל ושמואל־דוד ובתה אסתר־מאטל
קליינמן יחיאל ופייגה ובנותיהם שיינדל, גולדה, רייזל ומרים
קליינמן מאיר ורחל
קליינמן קלמן, אשתו שהה וילדיהם
קליינר לייב ומשפחתו
קליינר משה ושיינדל וילדיהם
קליינר שמואל
קסטנברג יעקב ומשפחתו
קסטנברג משה ומשפחתו

רביטוור יוסף ומשפחתו
רביטוור משה ומשפחתו
רבין ישעיה ומינדל וילדם
רדלמן גודל ובנו לייבל
רובינשטיין אפריים
רובינשטיין בן־ציון ואשתו
רוזנבוים יצחק ורחל
רוזנבוים לייב ומשפחתו
רוזנבוים נטע ומשפחתו
רוזנבוים רפאל ומשפחתו
רוזנברג אברהם ומשפחתו
רוזנברג איצ'יה
רוזנברג יודלה ומשפחתו
רוזנברג יענקלה ואשתו
רוזנברג מאיר ומשפחתו
רוזנברג משה ומייטל'ה וילדיהם
רוזנברג נתן ומשפחתו
רוזנפלד ברק ומשפחתו
רוזנפלד יחיאל ופלה
רוזנפלד לייבל ומשפחתו
רוזנפלד פישל ומשפחתו
רוזנפלד שלמה
רוזנצווייג הנדל'ה
רוזנצווייג חנה'לה ומשפחתה
רוזנצווייג יוסל'ה ומשפחתו
רוזנצווייג שמלקה ורייזל, בנם אשר ובתם רחל
רוזנר יחיאל ואלתה ובתם חנה
רוט מנדל ומשפחתו
רוטנברג אלי ומשפחתו
רוטנברג הרשל
רוטקופף אלי ואשתו
רוטקופף יעקב ומשפחתו
רוטשטיין אברהם ורייזל
רוטשטיין שלמה־דוד ואסתר וילדיהם
רייכמן יוסל'ה ומשפחתו
רייס אברהם ותמי, בניהם יחיאל־מנדל, יצחק־הרש ובנימין ובנותיהם טובה, לאה וחנה
רייס מאיר ושרה־גיטל
רנדלר משה־יוסל ומשפחתו
רפופורט ברוך ואשתו

שאבמן יענקל ומשפחתו
שאפרן ברוך ומשפחתו
שאפרן דב ומשפחתו
שארפר יענקל ומשפחתו
שווארצמן יעקב וטובה׳לה
שווייצמן אברהם בן יוקל ואמו
שווייצמן ברל ופריידה, בנותיהם
שרה, מלכה ופסיה ובנם משה
שווייצמן חיים ומשפחתו
שוכט זיינוויל ומשפחתו
שור יונה ודבורה וילדיהם
שור לייבל ומשפחתו
שטארקמן בונם ומשפחתו
שטרום הרשל ומשפחתו
שטרום זליג ומשפחתו
שטרנפלד יעקב ומשפחתו
שיפמן אהרון (אוריש)
שיפר אליעזר ומשפחתו
שיפר הרש־יענקל ומשפחתו
שיפר חיים ומשפחתו
שיפר יואל ומשפחתו
שיפר יודל ומשפחתו
שיפר לייבל ומשפחתו
שיפר נטע וחנה, בניהם יעקב, יודל
ודוד ובנותיהם נחה, שושה,
רחל ובת ששמה לא ידוע

שיפר צדוק ומשפחתו
שיפר קלמן
שיפר שרה ומשפחתה
שיפר תנחום ומשפחתו
שלייפשטיין יוסף, אשתו ובתם
שנולד וולף ומשפחתו
שנולד ישראל ומשפחתו
שנולד משה ומשפחתו
שנולד משה בן־וולף ומשפחתו
שניידר בנימין ומשפחתו
שניידר הרש־נטע ורחל
שניידר ולוול׳ה ומשפחתו
שניידר נחמן ומשפחתו
שפורן איצ׳יה ומשפחתו
שפורן רבקה ובתה מאלה
שפיר חנן ורייזל וילדיהם
שפיר יוסל ומשפחתו
שפיר ישראל ומשפחתו
שקלארסקי אברהם
שקלארסקי איצ׳יה ומשפחתו
שקלארסקי מאיר ומשפחתו
שרמן יחיאל־אלתר ומשפחתו
שרמן יענקל ומשפחתו
שרמן מרדכי ומשפחתו

יוצאי צויזמיר
שנפטרו בישראל ובתפוצות

אונגר משה (ישראל)
אופמן דבורה (ישראל)
אפלבוים דוד וצירל׳ה (ישראל)
אפלבוים חיים (ישראל)
אקרמן ישראל־אייזיק ואשתו (ישראל)
ארדפרוכט אפרים (ברזיל)
ארדפרוכט חיים (ברזיל)
ארדפרוכט משה (ישראל)
ארליך נתן והלה (ישראל)

באראנק משה וחנה (ברזיל)
באראנק שמחה (ישראל)
בוים דינה (גרמניה)
בוים חיים (ישראל)
בורנשטיין אלימלך (קנדה)
בורנשטיין משה (קנדה)
בירנבוים רוזליה (צרפת)
בלום־שניידר הניה (קנדה)

גורן שלומית (סאבה) (ישראל)
גורן־וילצ׳ק גוצ׳יה (ישראל)
גולדמן יוסף (ארה״ב)
גולדפינגר יוסף (ישראל)
גולדשטיין יצחק (ברזיל)
גז׳יבובסקי־לרנר רחל (פולין)
גרוסמן־שלייפשטיין שפרינצה (ישראל)
גרינבוים יחיאל (ישראל)
גרינבוים שולמית (ישראל)
גרינבלום יעקב (קנדה)

היינה פרל (פולין)
הירשמן, אשת אירווינג הירשמן, (ארה״ב)

ואסר הרשל (קנדה)
ואסר שמואל (קנדה)
וולמן דב (ישראל)
וויינברג בנימין (ארה״ב)
וויינברג גיטל (ארה״ב)
ווייסמן אברהם (קנדה)
ווייספלד משה (קנדה)
וילצ׳ק אליקים
וילצ׳ק גצל בן חיים (ישראל)
וילצ׳ק גצל בן יעקב (ישראל)
ורנר פלה (ארה״ב)

זוברמן יהושע ומאטל (קנדה)
זוברמן לאה (קנדה)
זוברמן פראניה (קנדה)
זוסמן־שניידר רוז׳יה (קנדה)
זיגל קופל (גרמניה)
זיידמן צביה (ישראל)

חוסטצקי בן מרדכי (פולין)

טוכמן זאב (ישראל)
טייטלבוים אלי לייב (קנדה)
טייטלבוים ברל (קנדה)
טייטלבוים־טרפלר פייגה (קנדה)
טייטלבוים קלרה (ישראל)

יגרהורן לייבל (ברזיל)

כהן מרדכי (ישראל)

לאס זישא, (ארה״ב)
לאס יחיאל (פולין)
לנדאו יהושע (קנדה)
לרנר ישראל (ישראל)

מארק יודל ופייגה (ארה"ב)
מגרמן שמואל (ארה"ב)
מייזלס חיה (פולין)
מילשטיין גוטמן (ישראל)
מנדלבאום בנימין (ישראל)

סאלומונוביץ' יז'י וחנקה (פולין)
ספירו יאיר (פולין)

ענפי יעקב (ישראל)
ענפי יצחק ופרל'ה (ישראל)
עצמון־וולמן אטקה (ישראל)

פולישבסקי יהודית (ישראל)
פולישבסקי ינטל'ה (ישראל)
פטאשניק פריידה (ארה"ב)
פיירשטיין יעקב (אפלה) (בולגריה)
פיירשטיין יצחק (פולין)
פישמן נתן (ארה"ב)
פישמן ראובן (רוסיה)
פנצ'ינה פסלה (ישראל)
פרידמן יוסף (ישראל)
פרידמן מנדל (ארה"ב)
פרידמן ניסק (ישראל)

צ'אפניק גניה (פולין)
צ'אפניק לייבצ'יו (ישראל)
צ'אפניק פישק (ארה"ב)
צדרבוים פייגה (ישראל)
צוקרבלום יהושע (רוסיה)
ציילון בנייק (אוסטרליה)
ציילון יחיאל (אוסטרליה)
ציילון נחמקה (אוסטרליה)
צינמון יחיאל (ישראל)
צינמון יעקב (ברזיל)

קנצוקר לייבל (ישראל)
קוניוס אפרים־פישל (ישראל)
קופרבלום אברהם (קנדה)
קופרבלום אליעזר (ישראל)
קורצבארד סאמק (ארה"ב)

קושינסקי ביילה (ארה"ב)
קלוס יודל (ארה"ב)
קליינהנדלר הרשל (קנדה)
קרבל ליפא (ישראל)

רביטוור חיים (ארה"ב)
רובינוביץ'־בוים הינדה (ישראל)
רובינשטיין שיפרה (ישראל)
רוטנברג ברל (ארה"ב)
רוטנברג יהושע (ישראל)
רוטנברג יודל (ארה"ב)
רוטנברג משה (ישראל)
רוטנשטיין פרומה (ישראל)
רוטנשטיין שמחה (ישראל)
רייכקינד־בלומנפלד רוחצ'יה (ישראל)
רייס איטה (ישראל)

שאפרן אברהם ואשתו (ארה"ב)
שאפרן חיה (ארה"ב)
שאפרן רבקה (ארה"ב)
שווייצמן יוקל (קנדה)
שטורך אברהם (ישראל)
שיפמן משה (ישראל)
שיפר יעקב (ישראל)
שיפר נחמיה (ישראל)
שיפר רחל (ברזיל)
שיקה־קוחן חנה (ישראל)
שלייפשטיין הרשל (קנדה)
שלייפשטיין יודל (ארה"ב)
שלייפשטיין ישראל (ארה"ב)
שלייפשטיין לוצ'יה (ארה"ב)
שלייפשטיין פרל'ה (ארה"ב)
שלסר־גוז'יצ'נסקי שרה (ישראל)
שניידר יוסף (ארה"ב)
שניידר ישראל (קנדה)
שניידר שפרינצה (קנדה)
שפטר עזריאל ואשתו (ארה"ב)
שקולניק־ווילצ'ק מרים (ישראל)
שרמן גרשון (אורוגוואי)
שרמן־קליינהנדלר רייזל (ישראל)

לעבן און אומקום
פון צויזמירער יידן*

---

* פארקירצטער טעקסט פון עברית

אריינפיר

מיט א גרויסער פארשפעטיקונג, 50 יאר נאך די געשעענישן, דערשיינט דאס בוך. פאקטיש קען זיך דערוועקן א ספק ביים לייענער וועגן דער אויטענטישקייט פון דעם, וואס ס'איז דא געשריבן. מ'קען טענהנען, אז מענטשן קענען נישט געדענקען וואס ס'האט פאסירט מיט אזוי פיל יאָרן צוריק. אבער די געשעענישן, וועגן וועלכע ס'ווערט דערציילט אין דעם בוך, זיינען געווען אזוי דערשיטערנדיק אז זיי האָבן זיך איינגעקריצט טיף אין זכרון און די צייט האָט זיי נישט אויסגעמעקט.

דאס עדות־זאגן פון די סאנדאָמיעזשער ניצולים אין ישראל און אויך דאס ביסל זכרונות וואס זיי האָבן געשריבן הויבן זיך אָן פון דער ערשטער אקציע, וועלכע איז פאָרגעקומען אין אונדזער שטאָט אין אקטאבער 1942, דאס הייסט פון דער מינוט, ווען זיי זיינען אפגעריסן געוואָרן פון זייער משפחה און פון זייער שטאט.

אין דעם בוך געפינען זיך נישט קיין דערציילונגען פון העלדישקייט. ביי אונדז זיינען נישט געווען קיין העלדן און קיין קעמפער. די יוגנטלעכע האבן זיך דווקא יאָ געוואָלט אנשליסן אין די רייען פון די פוילישע פארטיזאנער, אבער לויט דער אנווייזונג פון זייערע אָנפירערס, האט מען זיי אפגעשטויסן און א סך מאָל אפילו דערמאָרדעט.

די קאפיטלען "דער אומקום" און "דער מענטש און זיין גורל" זיינען געווידמעט די פארניכטונג פון דער יידישער קהילה און די איבערלעבונגען פון די געראטעוועטע.

אין דעם קאפיטל "שארית הפליטה" ווערט געגעבן א בילד פונעם לעבן פון די איבערגעבליבענע נאָך דער מלחמה, וועלכע האבן זיך צוריקגעקערט קיין סאנדאמיעזש און דארט זיך אויפגעהאלטן אין משך פון דריי יאָר, ביז זיי האבן פארלאָזט די שטאט אויף שטענדיק.

דער קאפיטל "צווישןביידע וועלט־מלחמות", איז ליידער זייער קורץ און באגרענעצט. די ותיקים, וועלכע האבן יאָ געקענט די שטאט, זיינען

אוועק פון דער וועלט און נישט באוויזן אונדז איבערצוגעבן פילע איינצלהייטן פון דער פאר מלחמה צייט, ווען ס'האט זיך אנטוויקלט א קולטורעל און געזעלשאפטלעך לעבן, אזוי ווי אין אנדערע יידישע קהילות.

אין אנפאנג פון בוך ברענג איך א געשיכטלעכן איבערבליק פונעם יידישן לעבן אין דער שטאט, אין משך פון 600 יאר. דורות לאנג האט זיך געפירט א גראנגל צווישן דער יידישער באפעלקערונג און זייערע קריסטלעכע מיטבירגער וואס זיינען אונטערשטיצט געווארן דורך דער קירכע. די קאטוילישע קירכע האט נישט איין מאל געפירט פראצעסן פון בלוט־בילבולים קעגן די יידן.

איך האָף דאס אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער וועלן באקומען א באגריף וועגן זייערע אבות, פון דער צייט ווען זיי האבן זיך באזעצט אין סאנדאמיעזש ביז דער פארניכטונג פון דער קהילה בעת דער שואה.

מיר זיינען פארפליכטעט צו דערציילן זיי דעם אמת וועגן דער פארניכטונג פון אונדזער פאלק, כדי זיי זאלן פארשטיין, אז אין געוויסע היסטארישע באדינגונגען קען זיך דאס איבערחזרן. אלס בעוויז, קען דינען דער פאקט, דאס אין יאר 1993 ווילדעוועט די נעאָ־נאצישע באוועגונג אין דייטשלאנד, און דער אנטיסעמיטיזם פארשפרייט זיך אין גאנץ אייראָפּע.

די פארקירצטע איבערזעצונג אין יידיש איז געשריבן פאר די ווייניקע וועלכע רעדן און לייענען אין דער שפראך און הויפטזעכלעך כדי צו געבן אן אויסדרוק אויך אין דער שפראך, אין וועלכער די יידן האבן אויסגעדריקט זייער לעצטן ווײַ געשריי.

איך האב איבערגעהייפּט דעם קאפיטל פון די עדות, (דער מענטש און זיין גורל), ווייל ס'איז אונמעגלעך זיי צו פארקירצן און דערביי נישט צו באַעוולען די אינדיווידועלע עדות.

אט אזוי האבן מיר מיט דעם יזכור־בוך אויפגעשטעלט נאך א מצבה פאַר אונדזער קהילה. די ערשטע געפינט זיך אויפן סאנדאמיעזשער בית־עלמין, און זי איז געבויט פון די צעשטערטע צונויפגעזאמלטע מצבות פון דער סביבה; דער פאָרליגנדער בוך נעמט אין זיך אריין, ווי אין א מצבה, די אויפגעזאמלטע עדות און זכרונות.

א.פ.

בלעטער פון געשיכטע

די שטאָט סאנדאָמיעזש

סאנדאָמיעזש איז געגרינדעט געוואָרן אין 10־טן יאָרהונדערט און איז איינע פון די עלטסטע ישובים אין קליין־פוילן. שוין אין די אלטערטימלעכע צייטן האט זיך סאנדאָמיעזש גערעכנט אלס אַ פּאָליטישער, ציוויליזאטארישער צענטער. דער נאָמען פון שטאָט איז אין פארלויף פון דורות דורכגעגאנגען אייניקע ענדערונגען ביז ס'האט זיך אין דרום־מזרח פוילן ענדגילטיק סטאביליזירט דער נאָמען אזוי ווי ער איז יעצט – סאנדאָמיעזש.

סאנדאמיעזש געפינט זיך אין דרום־מזרח פוילן, אויף צוויי פארשידענע געאגראפישע געביטן. א נידערפלאך פון איין זייט טייך און לענג־אויס דעם טייך אנטקעגן – אן אויבערפלאך פון א 300 מ׳. אזוי איז די שטאט צעטיילט דורכן גרויסן טייך ווייסל, וועלכער פליסט פון די קארפאטן־בערג אין דרום צום באלטישן ים.

פינף שיינע און אלטע קירכעס באצירן די שטאט און אויך א קאטעדראלע פון 14־טן יארהונדערט – איינע פון די עלטסטע מאנומענטן פון דער פוילישער ארכיטעקטור. אין צענטער שטאט אויפן מארק־פלאץ געפינט זיך דאס הויז פון מאגיסטראט, וועלכער איז אויפגעבויט געווארן אין 13־טן יארהונדערט. אין שפיץ פון דער געביידע געפינט זיך א טורעם מיט אן אייזערנעם פענדעלע, וואס מען זעט פון דער ווייט.

אויף דעם פלאץ זיינען דורות־לאנג פארגעקומען ירידים און נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען דא פארגעקומען מיליטערישע דעפילאדעס.

אויף דער יידישער גאס שטייט היינט טרויעריק און פאראיינזאמט די יידישע שול (בית־כנסת), וועלכע איז אויפגעבויט געווארן אין 1758־טן יאר אויפן ארט פון דער פריערדיקער שול וועלכע איז פארברענט געווארן. די געביידע דערמאנט די פארבייגייער אז דא האבן אמאל געלעבט יידן.

אין 12־טן יארהונדערט האט סאנדאמיעזש געדינט אלס רעזידענץ־שטאט פון דעם פירשטנטום און א דאנק די פעסטונגען איז כמעט געווען אוממעגלעך זי צו באזיגן. טראץ דעם האט די שטאט געליטן אין 13־טן יארהונדערט פון אינוואזיעס און פון דעם חורבן וועלכן זיי האבן איבערגעלאזט.

אין יאר 1286 האט סאנדאמיעזש באקומען דעם מאגדעבורגער געזעץ JUS TEUTONICUM וועלכער האט איר געגעבן אדמיניסטראטיווע און יורידישע אומאפהענגיקייט און אירע סוחרים זיינען באפרייט געווארן פון דורכגאנגס שטייערן אין גאנץ פוילן.

דער הילצערנער פאלאץ, וועלכער איז פון דאסניי אויפגעבויט געווארן פון שטיינער אין 14־טן יארהונדערט אין דעם דרומדיקן טייל פון שטאט, איז געווען די רעזידענץ פון פירשט, וועלכער האט געהערשט איבער קליין־פוילן.

בעת דער הערשאפט פון קעניג קאזשימיעזש דער גרויסער האט זיך די שטאט ענטוויקלט פיזיש און עקאנאמיש. מ'האט געבויט שטיינערנע הייזער און זיי ארומגעצוימט מיט א שוץ־מויער. ביזן היינטיקן טאג זעט מען נאך אירע רעשטלעך. אויפן ברעג פון דער ווייסל זיינען אויפגעבויט געווארן תבואה־שפייכלערס און פון דאנען זיינען די תבואות עקספארטירט געווארן דורכן טייך צו די צפונדיקע לענדער. ס'זיינען אויך געעפנט געווארן האנדלס־וועגן מיט אוקראינע און אונגארן. די סוחרים האָבן אויסגעבויט אונטערערדישע קאמערן מיט קאָרידארן צווישן זיי, וועלכע מיט דער צייט זיינען פארוואנדלט געווארן אין א לאבירינט.

ארום הונדערט סאנדאמיעזשער איינוווינער לערנען אין 16־טן יאָרהונדערט אין דער קראקעווער אקאדעמיע און שפעטער פארנעמען זיי וויכטיקע פאזיציעס אין די מלוכישע אמטן.

אין אנפאנג פון 17־טן יארהונדערט, האט די שטאט אנגעהויבן אונטערגיין עקאנאמיש, כאטש דער תבואה האנדל איבערן ווייסל האט נאך אנגעהאלטן, און א 150 האנטווערקער האבן פארגעזעצט זייער ארבעט.

אין דער צייט פארשארפט זיך דער געראנגל צווישן די יידישע און נישט יידישע סוחרים. די מיעשטשאנעס* מיט דער הילף פון דער קירכע, באנוצן זיך מיט א בלוט־בלבול כדי צו פארטרייבן די יידן פון דער שטאט.

אין יאר 1772 ווערט פוילן צעטיילט צווישן די דריי גרויסמאכטן: עסטרייך, רוסלאנד און פרייסן. זיי לאָזן איבער א פארקלענערטע אבער זעלבסטשטענדיקע פוילישע מלוכה, אין וועלכע ס'געפינט זיך אויך

* קריסטלעכע שטאטישע איינוווינער.

סאנדאמיעזש – אפגעשטאנען און ארעם. די איינוואוינער בויען ווידער הילצערנע הייזער. נאכן דריטן צעטיילן פון פוילן אין יאר 1795 ווערט סאנדאמיעזש אנגעשלאסן צו עסטרייך און פארלירט אירע אדמיניסטראטיווע פאזיציעס.

לויטן באשלוס פון ווינער קאנגרעס אין 1815 יאר ווערט איבערגעגעבן די הערשאפט אויף דעם טייל פון פוילן – וועלכער הייסט שפעטער קאנגרעס פוילן – דעם רוסישן צאר. לויט דעם באשלוס ווערט אויך סאנדאמיעזש אנגעשלאסן צו קאנגרעס פוילן. דער צושטאנד פון סאנדאמיעזש ווערט אויסגעבעסערט אין יאר 1818 ווען ס'באזעצט זיך דארט דער בישאף. נאך מער פאבעסערט זיך די לאגע לענג־אויס פון דעם 19־טן יארהונדערט.

אין יאר 1918 איז אויפגעשטאנען די זעלבשטענדיקע פוילישע מדינה. סאנדאמיעזש ציילט דאן 3389 איינוואוינער און ווערט א פּאוויאטאווע שטאט צווישן ביידע וועלט־מלחמות ענטוויקלט זיך די שטאט אין אלע הינזיכטן, איבערהויפט עקאנאמיש און גייסטיק. אין יאר 1939 ציילט שוין די אלגעמיינע באפעלקערונג, צוזאמען מיט 3,000 יידן, איבער 10,000 איינוואוינער.

דעם 9־טן סעפטעמבער 1939 ווערט די שטאט באהערשט דורך די דייטשן, און באפרייט זיך צוריק דעם 18־טן אויגוסט 1944. די באפעלקערונג ציילט נישט מער ווי 8357 איינוואוינער. יידן זיינען שוין מער נישט געווען.

יידן אין סאנדאמיעזש

שוין אין 14־טן יארהונדערט איז אין סאנדאמיעזש געווען א גאנץ חשובער יידישער יישוב. צוזאמען מיט די יידן פון קראָקע און לעמבערג האבן זיי זיך געווענדעט אין יאר 1367 צום קעניג קאזימיעזש דער גרויסער מיטן ציל צו באקומען געוויסע פריווילעגיעס וואס וועלן זיי דערמעגלעכן זיך פריי צו באוועגן צווישן די שטעט און זיך פארנעמען מיט האנדל. זיי האבן זיך פארפליכטעט צו צאלן שטייערן. די פריווילעגיעס האבן אויך געשיצט די יידישע אנשטאלטן ווי שולן און בתי־קברות.

צו ענדע פון 16־טן יארהונדערט פארמירט זיך אויס דאס געזעלשאפטלעכע לעבן פון דער יידישער באפעלקערונג. די קהילה ווערט דער צענטער. א פארוואלטונג ווערט אויסגעוויילט יעדעס יאר. לעבן דער פארוואלטונג שאפן זיך הילפס־אפטיילונגען, וועלכע פארנעמען זיך מיט דערציאונג, שטיצע, צדקה, געזונטהייטס־פראבלעמען און רעליגיע. די

פארוואלטונג האט אויך געדינט אלס פארבינדער צווישן די יידישע קהילה און די ארטיקע און מלוכישע ארגאנען. די פארזיצערס פון דער פארוואלטונג זיינען געווען פרנסים וועלכע האבן זיך געביטן יעדן מאנאט. זיי זיינען געווען באפולמעכטיקט צו פירן ציווילע פראצעסן, אבער נאר ביי די יידישע באפעלקערונג. די אויסגאבן האט מען געדעקט דורך שטייערן וואס די יידישע באפעלקערונג האט געצאלט דער פארוואלטונג.

דער אנפאנג פון דער ארגאניזירטער יידישער קהילה אין סאנדאמיעזש איז פארנעפלט. ווייזט אויס אז זי האט זיך אנגעהויבן שאפן ווען די שטאט איז געווארן א האנדלס־צענטער פון תבואות. די שטאטישע מאכט האט אפגעטיילט פאר די יידישע באזיצער א געביט אין דעם מערבדיקן טייל פון דער שטאט, לענגאויס די מויערן, אין דער גאס, וועלכע האט באקומען דעם נאמען "די יידישע גאס". לויט די שטאטישע דאקומענטן האבן אין די יארן 1557 — 1563 געלעבט אין סאנדאמיעזש 32 יידישע פאמיליעס וועלכע האבן געוווינט אין 25 הייזער.

אין די יארן 1567—1569 האט זיך פארשטארקט דער שטראם פון יידן וועלכע זיינען געקומען זיך צו באזעצן. אין די דאקומענטן ווערט דערמאנט דאס בויען פון א שול — א סימן אז די געמיינדע (קהילה) האט זיך פארגרעסערט.

די ענגשאפט אויף דער יידישער גאס איז געוואקסן, און ווען דער שטאט־ראט האט זיך נישט געאיילט צו בויען פאר יידן גענוג וווינונגען, האבן דאס יידן געמאכט אויף אייגענער איניציאטיוו. די צאל יידן וואקסט נאך מער און גלייכצייטיק שטייגט זייער איינפלוס אויף דעם עקאנאמישן לעבן אין דער שטאט. שוין אין 17־טן יארהונדערט איז סאנדאמיעזש געווען איינע פון די וויכטיקסטע יידישע קהילות אין גליל צויזמיר־קראקע. די פארשטייער פונעם קרייז פלעגן זיך צונויפקומען פון צייט צו צייט, כדי זיך צו באראטן ווי אזוי צו רעאגירן אויף די ארויפגעלייגטע גרויסע שטייערן. אין די פראטאקאלן פונעם "ועד ארבע ארצות" ווערן דערמאנט נעמען פון די צויזמירער פארשטייער וועלכע האבן זיך געווענדעט צום ועד וועגן פארשידענע ענינים פון דער קהילה און אויך אין ענין פון הלוואות.

אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן יארהונדערט פארשטארקן זיך די קאנפליקטן צווישן דער קהילה פון קראקע און די ארומיקע קהילות אזוי ארום ביז קראקע ווערט אויסגעשלאסן פון דעם גליל. די קהילות פון צויזמירער קרייז צוזאמען מיט די קהילות פון ארום דעם גליל קראקע, שאפן דעם קראקע־צויזמיר גליל. דער נייער גליל זינקט אין גרויסע חובות צוליב פראצעסן קעגן א בלוט־בלבול. אויך האט זיך אויסגעליידיקט די קאסע צוליב די שטייערן וואס מ'האט באצאלט דער

מלוכה (קאָפּ־שטייערן). דער יאָך פון די שטייערן האט זייער באשווערט דאס לעבן פון די יידישע קהילה און אירע פארשטייער האבן זיך באמיט צו באפרייען פון א טייל פון זיי, אבער דעם קאפ־שטייער האט מען פאלקאם באצאלט. ווען די הכנסות פון דער מלוכה האבן זיך אין מיטן דעם 17־טן יארהונדערט דראסטיש פארקלענערט, זיינען אויף די יידן אין סאנדאמיעזש, אזוי ווי אויף אלע אנדערע קהילות אין דער מדינה, ארויפגעלייגט געווארן מערערע שטייערן. אין דער צייט האט אויך די שטאט־פארוואלטונג ארויפגעלייגט ספעציעלע שטייערן.

דער פאגראם וועלכן ס'האט אויסגעפירט דער גענעראל סטעפאן טשארניעצקי און די פראצעסן צוליב דעם בלוט־בלבול, אין סוף פון 17־טן יארהונדערט און אנפאנג פון 18־טן יארהונדערט, האבן איינגעשלונגען ריזיקע סומעס געלט, אזוי אז די קהילה איז געווען געצווונגען צו לייען געלט און דאס האט געבראכט צו א עקאנאמישן חורבן. מען קען אויך צוגעבן דעם געראנגל מיט די שטעטישע קריסטן וועלכער האט פאראַרעמט די קהילה. צום סוף פון 17־טן יארהונדערט איז דער צענטער פון דעם גליל אריבער פון סאנדאמיעזש קיין אָפּאַטאָוו און אהין האבן זיך אריבערגעצויגן א טייל יידן פון סאנדאמיעזש.

דער געראנגל צווישן די קריסטלעכע און יידישע איינוווינער האט זיך געפירט אין אלע קעניגלעכע שטעט שוין אין 15־טן יארהונדערט און ער האט זיך מער פארשטארקט אין 16־טן און 17־טן יארהונדערט. די יידן האבן געשטרעבט צו פארברייטערן זייערע האנדלס־רעכט, דאגעגן די קריסטלעכע סוחרים האבן זיך באמיט זיי צו באגרענעצן. מ'קען פעסטשטעלן אז ביז די העלפט פון 16־טן יארהונדערט זיינען די באציאונגען צווישן די יידן און קריסטן געווען גאנץ לאיאלע, אפשר דערפאר ווייל די יידן זיינען געווען ווייניק און זיי זיינען נישט געווען קיין וויכטיקער קאנקורענץ פאקטאר. אבער אין די 50'ער יארן פון 16־טן יארהונדערט האבן זיך די באציאונגען פארערגערט ווי ס'באווייזן די שטאטישע און מלוכישע ארכיוו דאקומענטן.

א פאסיקע געלעגנהייט פטור צו ווערן פון די יידן האבן באקומען זייערע פיינט בעת דער שוועדישער אינוואזיע, ווען דער פוילישער גענעראל סטעפאן טשארניעצקי איז אריין מיט זיין מיליטער אין סאנדאמיעזש אין 1656 און אויסגעפירט א שחיטה איבער די יידן. זייער ווייניק האבן מצליח געווען זיך אויסצובאהאלטן אדער אנטלויפן פון שטאט.* די, וועלכע זיינען לעבן־געבליבן האט מען ארויסגעטריבן לויטן באפעל פון קעניג יאן קאזימיעזש. ווען די לאגע האט זיך איינגעשטילט

* וועגן דעם פאגראם אין סאנדאמיעזש אין יאר 1656 ווערט דערציילט אין צוויי מאנוסקריפטן, געשריבן אין עברית, וועלכע זיינען געווארן אפגעהיט אין דער שול ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה. די מאנוסקריפטן זיינען פארשוווּנדן געווארן צוזאמען מיט דעם אומקום פון דער יידישער קהילה.

האט דער קעניג צוריקגעצויגן דעם פריערדיקן באפעל און געגעבן די יידן "פולע פרייהייט" צו בויען הייזער, אנהאלטן רעליגיעזע צערעמאניעס און האנדלען אומבאגרענעצט. ער האט זיי נאר פארפליכטעט צו באצאלן אלע שטייערן דעם מלוכה־אוצר און דעם שטאט־ראט. אויך די קומענדיקע פוילישע מלכים האבן אקצעפטירט די געגעבענע פריווילעגיעס דורך דעם קעניג יאן קאזימיעזש. דער יידישער ישוב אין סאנדאמיעזש האט זיך צוריק פארגרעסערט און ס'האט זיך אויך פארבעסערט זייער עקאנאמישע לאגע. דאך געפינען מיר אין די מוניציפאלע אפיציעלע ביכער נישט ווייניק דאקומענטן וועגן קריגערייען צווישן יידן און קריסטן אויפן געביט פון פינאנס־טראנזאקציעס.

די סאנדאמיעזשער יידן זיינען טאקע געווען טעטיק אין האנדל מיט א גרויסן פארנעם. אייניקע פון זיי האבן זיך אפילו גערעכנט צווישן די רייכע סוחרים פון פוילן. צום סוף פון 17־טן יארהונדערט, דערשיינען ווידער מוניציפאלע באגרענעצונגען פאר די יידן. די שטאט פארוואלטונג אנולירט אלע רעכט וועלכע די יידן האבן באקומען פון די פוילישע מלכים און לייגן ארויף אויף זיי נייע שטייערן. אין די לעצטע יארן פון דעם יארהונדערט שאפט זיך א נייער קאנפליקט צווישן יידן און קריסטן, וועלכער טראגט א רעליגיעזן כאראקטער. די גויים זיינען דערמוטיקט געווארן פון דער קירכע אין וועלכע ס'הערשן די יעזואיטן וואס קעמפן קעגן די כופרים ווי אויך קעגן די יידן. דער גראנגל ציט זיך אריין אין 18־טן יארהונדערט.

עלילות־דם

די קירכע האט צעטיילט די באפעלקערונג אויף גלויביקע און כופרים. די גלויביקע זיינען די הערשער פון לאנד און די אנדערע, ווי אויך די יידן, דארף מען אונטערדריקן און רודפן. די יידן אין פוילן לעבן־דורך, אין אנפאנג פון 17־טן יארהונדערט א כוואליע פון פראצעסן. דער ערשטער פראצעס פון דעם סארט קומט־פאר אין סאנדאמיעזש אין יאר 1628, ווען די יידן ווערן באשולדיקט און פארכאפן דעם קריסטלעכן אפטייקערס זון און באנוצן זיך מיט זיין בלוט צו רעליגיעזע צוועקן. אין דעם פאל האבן די יידן מצליח געווען צו דערווייזן זייער אומשולד.

אין יאר 1639 זיינען דריי יידן באשולדיקט געווארן אז זיי האבן געקויפט ביי א קריסטן "הייליק ברויט". צוליב דעם איז אויסגעבראכן א מהומה אין וועלכער יידישע פארמעגנס זיינען גערויבט געווארן.

אין פרילינג 1698, ערב פסח, האט מען געפונען אין טויטן־צימער פון דער קירכע א טויטן קערפער פון א מיידעלע. ווי ס'האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן האט די מוטער פון דעם פארשטארבענעם קינד געוואלט

פארדינען אן אומזיסטע קבורה. דער גלח סטעפאן זשוכאָווסקי האט אויסגעניצט די געלעגנהייט און געמאכט פון דעם א בלוט־בלבול. ס'האט זיך געפירט א פראצעס קעגן דעם "באשולדיקטן", דעם קהילה פרנס אלעקסאנדער בערעק (בערקאוויטש). מען האט אים געפארשט, ברוטאל געפייניקט, אבער ער האט זיך געהאלטן שטארק און געשריען אז ער איז אומשולדיק. צום סוף איז ער פארמשפט געווארן צום טויט.

עטלעכע יאר שפעטער איז ווידער אויפגעשווומען א נייער בלוט־בלבול. דאסמאל איז די גאנצע קהילה באשולדיקט געווארן אין מארד פון א קריסטלעך קינד יעזשי קראסנאווסקי. די יידן מורא האבנדיק פאר א פאגראם האבן אנגעלאָדן זייער האב און גוטס אויף שיפן און אנטלאפן פון שטאט. דער גלח זשוכאווסקי האט אויך דאסמאל אינסצעניזירט א משפט קעגן די "שולדיקע", אלע פרנסים פון דער קהילה. דער משפט האט זיך אין אנפאנג געפירט אין העכסטן געריכט אין לובלין, אונטער דעם איינפלוס פון דעם ענערגישן גלח זשוכאווסקי. פינף פון די באשולדיקטע זיינען פארפייניקט געווארן ביז טויט. דער קעניג און זיינע מיניסטארן האבן זיך באמיט פאר די געמשפטע אבער דעם גלח'ס השפעה איז געווען א גרעסערע. דער משפט איז אריבערגעפירט געווארן קיין סאנדאמיעזש און איז געפירט געווארן ביז 1712. די יידן האבן זיך באמיט צו איבערצייגן דורך פארשידענע וויסנשאפטלעכע קוואלן אז די יידן מארדן נישט קיין קריסטלעכע קינדער כדי זיך צו באניצן מיט זייער בלוט. דאס איז געווען פארבונדן מיט פיל שוועריקייטן און א סך געלט־אויסגאבן. אנטקעגן די טענות פון די יידן האט דער גלח געבראכט א געשמדטן ייד און ער האט עדות געזאגט אז דער ריטואל־מאָרד איז א פאבאָרגענע מצווה פון דער תורה. ער האט אין זיין עדות דערציילט ווי אזוי דאס צאפן בלוט ווערט דורכגעפירט און אז ער אליין אלס רב האט מיט זיינע אייגענע הענט דאס צוויי מאל דורכגעפירט. דער בית־דין האט אנגענומען זיין עדות און האט פאראורטיילט די פארשטייער פון דער קהילה צום טויט. אין צוזאמענהאנג מיט דעם האט דער קעניג אויגוסט דער צווייטער ארויסגעגעבן א באפעל צו פארטרייבן אלע יידן פון שטאט דעם 25־טן אפריל 1712. ווי ס'ווייזט זיך ארויס האבן די יידן די שטאט נישט פארלאזן. מיט דער איניציאטיוו פון זשוכאווסקי איז די געשעעניש פאראייביקט געווארן אין א גרויס בילד פון דעם מאלער פרעוואסט, אין וועלכן מ'זעט ווי יידן פייניקן קינדער און צאפן זייער בלוט. דאס בילד הענגט ביז היינט אין דער קאטעדראלע צווישן אנדערע בילדער וועלכע שטעלן פאר די געשיכטע פון דער שטאט. אין צוויי ביכער וואס זשוכאווסקי האט אנגעשריבן נאכן אויספירן דעם אורטייל דערווייזט ער אז די יידן האבן געבראכט דעם חורבן אויף דער שטאט.

אין יאר 1765, צוליב דעם באשלוס פון סיים וועגן א נייער סיסטעם פון אויפמאנען דעם קאפ־שטייער, איז אין סאנדאמיעזש צונויפגעשטעלט געווארן א ליסטע פון יידן וועלכע דארפן באצאלן שטייערן. לויט דער ליסטע האבן געלעבט אין שטאט 90 יידישע משפחות – 430 נפשות. זיי האבן געוווינט אין 32 הייזער. ס'רוב פון די פרנסה־געבער זיינען געווען האנטווערקער. ווייזט אויס אז די סאנדאמיעזשער קהילה האט זיך צוריק אויפגעבויט.

אין יאר 1772, ווען פוילן איז צעטיילט געווארן צווישן די דריי מאכטן, פרייסן, רוסלאנד און עסטרייך, איז סאנדאמיעזש געבליבן איינגעשלאסן אין דעם פארקלענערטן פוילישן קעניגרייך. אין יאר 1773 באקומט די סאנדאמיעזשער קהילה א שוץ־בריוו פון קעניג אויגוסט פאניאטאווסקי אין וועלכן ער זאגט צו צו שיצן די יידן קעגן די שטאטישע און גיט זיי צוריק די פריווילעגיעס, וועלכע די פריערדיקע מלכים האבן פאר זיי בעשטעטיקט. זייט דעמלט איז די יידן דערלויבט געווארן צו האנדלען און איינשאפן פארמעגנס, אבער מיטן באדינג, אז זיי וועלן נישט איבערטרייבן אין זייערע פאדערונגען. מיט דער צייט זינקט דער קעניג אין חובות און דעריבער איז ער נאך מער פאראינטערעסירט צו באקומען פינאנסיעלע הילף און מתנות פון די יידן. די סאנדאמיעזשער יידן קארגן נישט און שענקען אים טאקע מתנות. דער קעניג, ווייזט אויס, האט דאס אפגעשאצט און אין יאר 1788 באקומען די יידן פון אים שוץ־בריוו, ווען זיי האבן זיך באקלאגט אז זיי זיינען באדראט פון די שטעטישע. אויך איינצלנע יידישע סוחרים פון סאנדאמיעזש נויטיקן זיך אין שוץ פון קעניג. צוליב זייערע ווירטשאפטלעכער טעטיקייט פירן זיי בשותפות מיט די קריסטלעכע סוחרים פארשידענע עסקים, זייערע חובות לטובת די קריסטן וואקסן און אויף דעם גרונד מערן זיך די פראצעסן צווישן דיביידע צדדים. אויך אין דעם פאל ווערן זיי באשיצט דורכן קעניג.

אין יאר 1795, איז פוילן צעטיילט געווארן צום דריטן מאל און אויפגעהערט צו עקזיסטירן. ס'האט זיך געענדיקט די הערשאפט פון דעם קעניג פאניאטאווסקי, אונטער וועלכער די לאגע פון די יידן האט זיך א ביסל פארבעסערט.

סאנדאמיעזש איז אנגעשלאסן געווארן צו עסטרייך. א נייע עפּאָכע האט זיך אנגעהויבן פאר דער קהילה, ווי אויך פאר אנדערע קהילות אין פוילן. אין דער ווירקלעכקייט זיינען די עלילות־דם שוין געווען זעלטענער ווי אויך די רעפרעסיעס אין די געריכטן. די שנאה אבער פון דער פוילישער באפעלקערונג צו די יידן איז געווארן טיפער און טיפער.

זייט די יארן 1814 – 1815, ווען עס איז געשאפן געווארן דאס "פוילישע קעניגרייך", באקאנט מיטן נאמען "קאנגרעס פוילן", געהערט סאנדאמיעזש צו איר. אזוי ווי אלע פוילישע יידן, האבן אויך די סאנדאמיעזשער יידן געמוזט אויסשטיין אלע רדיפות פון דעם רוסישן צאר, ווייל אין דער ווירקלעכקייט איז דאך ער געווען דער אמתער הערשער איבער דעם נייעם קעניגרייך לויט דעם באשלוס פון ווינער קאנגרעס.

אין מיטן פון דעם 19־טן יארהונדערט האט זיך פארמערט די צאל יידן אין סאנדאמיעזש ביז 900 נפשות און ס'איז געווארן נאך ענגער אויף דער יידישער גאס. אין 1864 האבן דא געלעבט 1043 יידן און די אלגעמיינע צאל באפעלקערונג איז געווען 3972.

אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יארהונדערט דרינגען אריין די רייכע יידישע סוחרים אין די שכנותדיקע גאסן, נאכדעם ווי די שתדלנים האבן באקומען א דערלויבעניש פון דער צענטראלער מאכט אין ווארשע. זיי באזעצן זיך אין הייזער וועלכע זיי האבן געקויפט ביי די קריסטן, בויען אויך נייע הייזער אויסער דעם מויער פון דער שטאט. די נייע פראכטפולע וווינונגען און דער רייכער לעבנס־שטייגער האבן נאך מער פארשטארקט די שנאה ביי די קריסטן צו זייערע נייע יידישע שכנים. אין יאר 1897 וואקסט די יידישע באפעלקערונג ביז 2164 נפשות (34% פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג). די הצלחה פון די יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות פארשטארקט ביי די גויים די אנטיסעמיטישע טעטיקייט.

די שול

לויט ווי מ'דערציילט פון דורי דורות איז די ערשטע שול אין סאנדאמיעזש אויפגעבויט געווארן אין יאר 1255 און לויט א לעגענדע – אין 14־טן יארהונדערט, פאר דעם געלט וואס האט געשפענדעט אסתרקע, די געליבטע פון קעניג קאזימיעזש דער גרויסער.

אין די דאקומענטן פון דער שטאט, פון יאר 1418, ווערט דערמאנט צום ערשטן מאל די עקזיסטענץ פון דער שול. לויט די דאקומענטן פונעם 16־טן יארהונדערט, איז די שול אין סאנדאמיעזש אויסגעבויט געווארן אין די יארן 1567–1569, דאס הייסט אין דער צייט ווען דער יידישער ישוב האט זיך פארגרעסערט. אין יאר 1647 איז די שול פארברענט געווארן. דאס פייער האט זיך צעשפרייט ביז די גאס פון די קריסטן און פארברענט דארט 18 הייזער. די יידן זיינען אויפגעפאדערט געווארן צו באצאלן ענטשעדיקונג ווייל מ'האט זיי באשולדיקט אז זיי האבן ספעציעל אונטערגעצונדן די שול. נאך אין זעלבן יאר האט מען

אנגעהויבן בויען א נייע שול און אויך זי איז פארברענט געווארן אין 1687.

א יאר שפעטער האט מען ווידער אויפגעבויט א שול, די לעצטע הילצערנע שול אין סאנדאמיעזש. אזוי ווי אויך די שול איז פארברענט געווארן אין יאר 1758 האט מען אויפגעבויט א נייע שול פון שטיינער וועלכע שטייט נאך ביז צום היינטיקן טאג אין עק פון דער יידישער גאס, נעבן אפאטאווער טויער. לויט דעם באפעל פון דער קירכע אין יאר 1589 האבן די יידן באדארפט בויען זייערע שולן נידעריקע, פשוטע און באשיידענע. די יידן האבן זיך אבער אן עצה געגעבן. זיי האבן געבויט די שול אזוי, אז פון דרויסן האט זי טאקע אויסגעזען נידעריק, אבער פון אינעווייניק איז זי געווען גענוג הויך, ווייל דער דיל איז געווען נידעריקער פון דעם אויבערפלאך.

פון דעם דרומדיקן הויף און דורכן קארידאר אין צפון פירן עטלעכע טרעפלעך אראפ צו דער שול און צום זאל ווו עס זיינען פארגעקומען די זיצונגען פון דעם קהילה־ועד. דער בית־מדרש געפינט זיך לינקס פונעם קארידאר אויפן זעלבן פלאך. הויך אין די ווענט פון תפילה־זאל, אונטער דעם סופיט פון מערב און פון צפון, געפינען זיך ביזן היינטיקן טאָג, פענצטער מיט קראטן פון די צוויי עזרת־נשים זאלן. אינעווייניק איז די שול געווען גאנץ באשיידן געמאָלט, אויף דעם סופיט און אויף די מזרח־וואנט פוןביידע זייטן פון דעם ארון־קודש. קעגנאיבער זיינען געשטאנען דער עמוד (תיבה) פאר דעם חזן און א שטענדער פאר דעם דרשן. אין מיטן זאל איז געווען די בימה אויף וועלכער ס׳איז געשטאנען א טיש איבערגעדעקט מיט א שיינעם סאמעטענעם טישטוך. אויף דעם טיש האט מען געלייענט די תורה. די בימה איז געווען ארומגערינגלט מיט אויסגעטאָקטע זיילן. פון דעם סופיט האבן אראפגעהאנגען קופערנע הענגלייכטער. אויף איינעם פון זיי איז געווען אויסגרעקריצט דאס יאר תקמ״ז (1787).

אין ארון־קודש זיינען געווען אויסגעפוצטע און אויסגענייטע מאנטעלעך. צווישן די פרוכות זיינען געווען צוויי וועלכע האבן זיך אויסגעצייכנט מיט א ספעציעלער שיינקייט. איינע איז געווען פון יאר 1700 און די אנדערע פון 1743 — ביידע א מתנה פון יידן געווידמעט זייערע פאטערס. צווישן די אנטיקן אין שול האט זיך באזונדערס אויסגעטיילט א טייטל אויף וועלכן ס׳איז געווען אויסגעקריצט די דאטע 1542. ער איז אבער געווען טיילווייז צעבראכן. מסתמא איז דאס געשען ווען מ׳האט אים איבערגעפירט פון דער פארברענטער שול אין די ניי־אויפגעבויטע שול, וועלכע עקזיסטירט ביזן היינטיקן טאָג.

אויף איינע פון די ווענט אין בית־מדרש זיינען געווען פאָליצעס פון אויבן ביז אראפ, וועלכע זיינען געווען פול מיט ספרים. צווישן זיי אן

אלטערטימלעכער און א גרויסער ספר "סמיכת חכמים", איינגעבונדן אין לעדער.

אויפן עמוד אין תפילה־זאל איז שטענדיק געלעגן א גרויסער סידור געשריבן אויף פערגאמענט מיט אילוסטראציעס פון מיטאלאגישע פארביקע חיות. דער ערשטער בלאט איז איינגאנצן פארדארבן געווען און מ׳האט נישט געזען די דאטע ווען דער סידור איז געווען געשריבן.

קען זיין אז דעם סידור האט מען באהאלטן אין דער ערד נעבן שול־הויף, צוזאמען מיט די ספרי־תורות און אנדערע כלי־קודש מיטן ציל זיי אפצוראטעווען פאר דער אקציע אין יאר 1942. ווען ס׳זיינען שוין נישט געווען קיין יידן אין שטאט, האבן זיך די קריסטלעכע קרעמערס באנוצט מיט די בלעטער פון די ספרים וועלכע זיי האבן געפונען אין בית־מדרש. נאך דער מלחמה האבן די פאָליאקן געמאכט פון דער שול א מאגאזין פון שמעלץ און אין די 60־ער יארן האבן זיי אויסרעמאנטירט די שול און דארט איינגעארדנט דעם שטאטישן ארכיוו.

די יידישע גאס

לויט דער גזירה, וועלכע איז אנגענומען געווארן אויף דער לאטעראנישע־קירכע־קאנפערענץ אין יאר 1212, זיינען די יידן פארפליכטעט געווארן צו וווינען, אפגעזונדערט פון די קריסטן מיט א מויער אדער א פלויט אין איין גאס כדי זיי זאלן זיך נישט אפלערנען פון די יידן שלעכטע זיטן און טאטן.

"די יידישע גאס" האט זיך געצויגן לענג אויס דעם מויער פון איר מערבדיקער זייט און פון איר מזרחדיקער זייט זיך געגרענעצט מיטן מארק־פלאץ און מיט דער אפאטאווער גאס. דאס רוב יידישע הייזער זיינען אין 17־טן יארהונדערט געווען הילצערנע און דערפאר איז נישט קיין וווּנדער אז ס׳זיינען אויסגעבראכן שריפות אויף דער יידישער גאס. די שטאט־פארוואלטונג האט אנגענומען אלע מיטלען כדי אויסצומיידן די שריפות, אבער ס׳האט נישט געהאלפן. די וווינונגען אין דעם יידישן פערטל זיינען געווען באזעצט דורך א סך פאמיליעס. מיט דער צייט האבן די איינוווינער צוגעבויט נאך א שטאק און אפילו בוידעם־שטיבלעך.

אינמיטן דער יידישער גאס איז געשטאנען די שול און נעבן איר דער בית־מדרש, דער זאל פון דעם ועד־הקהילה, דער בית־דין און א שולע. אין 17־טן יארהונדערט געפינט זיך דער בית־הקברות אויסער דעם מויער.

באוווסטע רבנים און דיינים אין סאנדאמיעזש אין 17־טן יארהונדערט זיינען געווען: הרה"ג יעקב בן־הרדוש, דער תלמיד פון דעם גאון ר' עקיבא פון פראנקפורט, וועלכער האט אנגעשריבן צוויי ביכער: "פירוש המסורת" און "טעמי המסורת"; דער מקובל הגאון שלמה שפירא, א זון פון דעם בארימטן מקובל מרן נתן־נטע דער מחבר פון "מגלה עמוקות".

סאנדאמיעזש האט פארנומען א וויכטיקן ארט אין ועד ארבע ארצות, צו וועלכן די קהילה פלעגט אויסוויילן א פארשטייער. איינער פון זיי איז געווען הרב נחום צוויזמיר. ער האט געלעבט און איז געווען טעטיק אין 17־טן יארהונדערט. זייענדיק נאך א יונגערמאן איז ער באשטעטיקט געווארן אלס אבד"ק צוויזמיר און פון דאן האט מען אים גערופן מיטן נאמען פון דער שטאט.

פון די ספרים "שאלות ותשובות" אין דער צווייטער העלפט פונעם 17־טן יארהונדערט איז אונדז באקאנט דער נאמען פון הרב יעקב בר' שמואל, דער אבד"ק פון צויזמיר. א דאנק דעם באשלוס וועלכער איז אנגענומען געווארן דורך דעם ועד ארבע ארצות צו אנולירן דעם פארבאט צו דרוקן און פארשפרייטן נייע ביכער אן דער דערלויבעניש פון די רבנים, איז דערמעגלעכט געווארן אפצודרוקן זיינע ביכער "בית יעקב, דרשות ושו"ת" און "תולדות יעקב".

אין צווייטן טייל פון 18־טן יארהונדערט זיינען געווען אין סאנדאמיעזש די רבנים ר' יצחק מייזעלש און ר' דאבעריש הכהן. דער רב יצחק מייזעלש אבד"ק האט ארויסגעגעבן אין יאר 1786 די ביכער וועלכע זיין ברודער האט פארפאסט, "תפארת צבי" און "כרם שלמה", און צוגעגעבן זיינע באמערקונגען אין דעם בוך "זר זהב".

דער רב דאבעריש הכהן איז געווען א גלענצנדע פערזענליכקייט. זייענדיק נאך יונג איז ער שוין געווען א רב אין ראקווו און פון 1803 – אין סאנדאמיעזש. ער האט פארפאסט א בוך מיט חידושים צום "חושן משפט", וועלכער איז דערשינען נאך זיין טויט.

"בילדער פון אן אויסשטעלונג"

דער בארימטער רוסישער מאלער, וויקטאר הארטמאן האט אין יאר 1868 באזוכט פוילן צוזאמען מיט זיין פוילישע פרוי און פארבראכט א געוויסע צייט אין סאנדאמיעזש. ער האט אין צוויי קליינע אקווארעלן אויסגעמאלט צוויי יידישע געשטאלטן – איינער, פון דעם רייכן שמואל גאלדענבערג און דער צווייטער פון דעם אָרעמאן שמיל. נאך הארטמאנס

טויט, אין יאר 1873, האבן זיינע פריינט געמאכט צו זיין אנדענק אן אויסשטעלונג פון זיינע בילדער און צווישן זיי די צוויי אקווארעלן.

דער בארימטער רוסישער מוזיקער מ.פ. מוסאָרגסקי, הארטמאנס א פריינט, האט זיך זייער באאיינדרוקט פון דער אויסשטעלונג און האט געשאפן א מוזיקאליש ווערק מיטן נאמען: "בילדער פון אן אויסשטעלונג". אזוי ארום זיינען פאראייביקט געווארן די צוויי יידישע געשטאלטן פון סאנדאמיעזש אויך אין מוזיק אונטערן נאמען "דער רייכער ייד און דער ארעמער ייד פון סאנדומיעזש".

י.ל. פרץ אין סאנדאמיעזש

אויף דעם פינפטן אלוועלטלעכן קאנגרעס פאר יידישער וויסנשאפט וועלכער איז פארגעקומען אין יאר 1969 אין ירושלימער אוניווערסיטעט האט יהודה אריה קלויזנער געווידמעט זיינע רייד דער אומבאוווסטער, ביז היינט נישט פובליקירטער פאעמע "השריפה" אין עברית וועלכע י.ל. פרץ האט אנגעשריבן אין יאר 1877.

מיר ברענגען דא איינצלנע אויסצוגן פון דעם רעפעראט:

"... ווי ס'ווייזט אויס האט פרץ נאך זיין חתונה איבערגעריסן שרייבן דעם בוך 'מיינע זכרונות' און ס'איז ווייניק באוווסט וועגן זיין טעטיקייט. מיר ווייסן יא אז פון אנפאנג 1874 ביז זומער 1875 האט פרץ גלעבט אין סאנדאמיעזש. ער איז אנטציקט געווען פון דער שיינער פאנאראמע פון דער שטאט און אירע אלטערטימלעכקייטן. ס'האט אים אינטערעסירט איר רייכע פארגאנגענהייט און די איבערלעבונגען פון דער יידישער באפעלקערונג.

"די לעבנס באדינגונגען פאר פרצ'ן אין סאנדאמיעזש זיינען געווען נישט קיין לייכטע. אין 1875 איז געשטארבן זיין עלטערער זון יעקב. זיינענדיק א פארוואלטער פון א ביר־ברויעריי, צוזאמען מיט זיין שותף זילבער, האט ער ערב פסח נישט 'פארקויפט' דעם חמץ. צוליב דעם האבן אים די פאנאטיש־רעליגיעזע יידן פארפאלגט און האבן אים געצוווּנגען אויסצוגיסן דעם ביר. ער איז פארארעמט געווארן און געמוזט פארלאזן די שטאט."

וועגן דער פאעמע "השריפה" דערציילט קלויזנער דאס זי איז אינגאנצן געווידמעט די שטאט צויזמיר: "אין דעם אומבאקאנטן מאנוסקריפט וועלכן איך האב זוכה געווען צו אנטפלעקן קומען צום אויסדרוק נישט נאר די שיינקייט פון שטאט, די נאטור ארום און איר רייכע פארגאנגענהייט נאר אויך זיינע פערזענלעכע איבערלעבונגען פון דער צייט וואס ער האט געלעבט אין סאנדאמיעזש."

די הויפּט געשטאַלטן וועלכע קומען צום אויסדרוק אין דער פּאָעמע זיינען א גלח, א רב, א גוט־באַזיצער אפרים, און נאָך אַנדערע טיפּן, וואָס מיר ווייסן נישט ווער זיי זיינען. דער קאַטוילישער גלח און שונא־ישראל קען נישט פאַרטראָגן דאָס קריסטן באַאַרבעטן יידישע פעלדער. זיין אויסערלעכער אויסזען וואַרפט אַן א שרעק אויפן שרייבער וועלכער קען נישט פאַרגעסן די גזירות וואָס די גלחים און די פּוילישע אַריסטאָקראַטן האָבן געבראַכט אויף די יידן. נאָך א געשטאַלט – דער רב פון סאַנדאָמיעזש – א פאַנאַטישער ייד וועלכער איז גוזר אויף די עדה אָפּצוהיטן מצוות. איבערהויפּט פאַרפאַלגט ער אפּיקורסים, אינטעליגענטן און דיכטער. אפרים, א פרעמדער ייד און דערביי אַן אפּיקורוס, וואָס איז געקומען פון פרייסן און געוואָרן א אייגנטימער פון א בליענדן גוט קלערט אפילו צו העכערן דעם לוין פון די אַרבעטער, אָבער דער רב און דער גלח שטערן אים צו אַנטוויקלען די ווירטשאַפט און זי ליקווידירט זיך. סיי דער רב, וועמען עס האָט געשטערט אפרימס אפּיקורסות, און סיי דער גלח, וועמען עס האָט אויך געשטערט דאָס פּויערים אַרבעטן ביי א ייד – האָבן אַזוי אַרום גענומען נקמה אין אים.

י.ל. פּרץ האָט זיך, ווי געזאָגט, באַאיינדרוקט פון די שיינע לאַנדשאַפטן פון דער שטאָט סאַנדאָמיעזש און איר געגנט ווי אויך פון אירע אַלטערטימלעכקייטן, ווי ס׳קומט צום אויסדרוק אין די צוויי ערשטע סטראָפן פון דער פּאָעמע (פרייע איבערזעצונג פון אַברהם שריד און צבי אייזנמאַן):

ארום נאָר גאָרטנס, פעלדער און וועלדער
און איבער זיי זיצט סאַנדאָמיעזש הויך אויפן באַרג –
א מאָל א מלוכה־שטאָט – היינט רואינירט.
שטיל פליסט דער ווייסל, זיינע וועלן
וואַשן די פיס פון די בערג,
און צעשניידט אויף צוויי דעם אוילפּלאַץ.
דאָס געזאַנג פון די שניטערס, א ליד פון א פויגל
און דער גלאַנץ פון סערפּ אין זונענשיין:
א האָפענונג א נייע פאַרן סוחר און פויער,
און א ניי לעבן אַרום און אַרום.

נאָר א שרעקליכער שאָטן פאַרדעקט דעם ווייסל
א שאָטן פון ריזיקן און פאַראיינזאַמטן טורעם.
א מאָל האָבן אים געשטיצט מלכים און פירשטן,
זיינע צימערן האָבן גערוישט מיט אדללייט –
שכור פון זויפן, און זייערע שווערדן באַפלעקט מיט בלוט

פון טאטארן און ישמעאלים וואס האבן פארפלייצט דאס לאנד.
היינט איז דער טורעם פארפינצטערט און פארשטויסן,
בלויז א קארצער פאר חוטאים וואס קומען אפ זייער שטראף.
נאר אומעט און עלנד הערשן...
און ארום איז אלץ פרעמד, און פרעמד איז זייער שפראך.

צווישן ביידע וועלט־מלחמות

בעת'ן אויסברוך פון דעם ערשטן וועלט־קריג האט זיך סאנדאמיעזש געפונען אונטער דער רוסישער הערשאפט. אין פארלויף פון די קאמפן צווישן די רוסישע און עסטרייכישע מיליטער־איינהייטן איז די שטאט ניט איינמאל איבערגעגאנגען פון האנט צו האנט. אממערסטן האט פון דעם געליטן די יידישע באפעלקערונג, איבערהויפט פון די קאזאקן וועלכע האבן גערויבט דעם פארמעגן, געשענדעט פרויען און דערביי אויסגעמאָרדעט א סך פון זיי.

נאך דער מלחמה האט מען געהאט צו דערציילן געשיכטעס און קוריאזן פון די קריגס־צייטן.

פוילן, וועלכע איז געווען יארן צעטיילט און באהערשט דורך שכנותדיקע מדינות, האט זיך אין 1918־טן יאר באפרייט פון פרעמדן יאך און איז געווארן זעלבסטשטענדיק.

די שווערע מלחמה־יארן זיינען פארביי. ס'זיינען געבליבן א סך נאכווייען.

די וועלכע האבן איבערגעלעבט דעם קריג אין שטאט און די וועלכע האבן געוואנדערט און זיינען צוריקגעקומען — אלע האבן זיך באמיט ווי אמשנעלסטן נארמאליזירן דעם ארט לעבן, זיך באזירן עקאנאמיש, באנייען די לערן־אנשטאלטן און דעם אלגעמיין קולטורעלן און רעליגיעזן לעבן.

סאנדאמיעזש האט געציילט ארום פינף־הונדערט יידישע משפחות, א דריטל פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג. אין די צוואנציקער יארן ביי די וואלן צום שטאט־ראט האבן די יידן זוכה געווען צו אן אייגענעם בירגערמייסטער, אבער דער סטאראָסטע וועלכער איז געווען א שונא־ישראל האט מבטל געמאכט די רעזולטאטן פון די וואלן.

די מער בכבודיקע יידישע איינוווינער אין שטאט זיינען געווען די רייכערע, מער פארמעגלעכע און אנדערע אנגעזעענע בעלי־בתים. מיט זייער דעה און עצה האט מען זיך גערעכנט אין די קהילה־קרייזן. דאס זיינען געווען בעיקר תבואה־סוחרים, וואלד־פאכטערס, סוחרים וועלכע פלעגן שיקן אייער און געפליגל אין די גרויסע שטעט.

ס׳איז געווען א שיכט פון בעלי־מלאכות: שניידערס, שוסטערס, היטלמאכערס, צושניידערס און נאך אנדערע פאכלייט. א טייל פון זיי פלעגן פארקויפן די אויסגעארבעטע סחורה אויפן מארק. באזונדערס זיינען געווען באקאנט די בעקערס מיט געזאטענע בייגל, דייטש־ברויט און אנדערע ספעציאליטעטן. ס׳זיינען געווען יידישע טרעגער. יידישע וואסער־טרעגער פלעגן אנטראגן עמערס וואסער אין די הייזער פון די בעלי־בתים. איינער פון זיי, יעקל פוקס, פלעגט צופירן דאס וואסער מיט א פערד און א וועגעלע. ניט איינמאל האט יעקל געמוזט אליין שלעפן דאס וועגעלע צוזאמען מיטן אויסגעדארטן פערד.

קעגנזייטיקע הילף

ס׳האבן ניט געפעלט אין שטאט קיין אָרעמע לייט. זייער קיום איז נעבעך געווען אויף בעטלען נדבות אין יידישע הייזער און געשעפטן. אין אלגעמיין האט זיך די יידישע באפעלקערונג באצויגן מיט ווארעמקייט און פארשטאנד צו די נויט־באדערפטיקע. אויף דער טעמע איז כדאי צו לייענען די באשרייבונג פון עטקע וואלמאן: ״קעגנזייטיקע הילף אין סאנדאמיעזש״:

״די שטאט סאנדאמיעזש איז געבויט אין דער הויך איבערן טייך ווייסל וועלכער שלענגלט זיך לענגאויס די קארפאטן ביז צום באלטישן ים. די איינוווינער פלעגן זיך באָדן זומער אין טייך אדער פארברענגען סתם אזוי אויף די זאמדיקע ברעגן. כמעט יעדן זומער האט דער טייך איינגעשלונגען אין זיינע געווירבלען אייניקע קרבנות.

״איין מאל האט בערל דער דראָשקאזש, פארנדיק פון דער באַן־סטאנציע, צוגעפירט זיינע פערד אויסבאָדן אין טייך. צום באדויערן האבן דער שטראם און געווירבל פארשלעפט די פערד און בערל, א פארזארגטער ביז טרערן, איז געבליבן לעבן דער דראשקע, אבער אן די פערד. גרויס איז געווען דער פארדרוס אויף די דערטרונקענע פערד אבער נאך גרעסער איז געווען דער צער אויף בערלען אליין מיט זיין גרויסע משפחה וועלכע איז געבליבן אן פרנסה. ווען ס׳איז באוווסט געווארן אין

שטאט וועגן דעם אומגליק האבן זיך גלייך געפונען אייניקע אנגעזעענע בעלי־בתים וועלכע האבן אויפגעזאמלט פון דער יידישע באפעלקערונג גענוג געלט און געקויפט פאר בערלען צוויי אנדערע פערד".

יוגנט און בילדונג

קליינע קינדער האבן געלערנט אין חדר, ס'רוב אין הויז פון מלמד. גרעסערע האבן געלערנט אין דער ארטיקער ישיבה, אדער אין ישיבות אין אנדערע שטעט. ס'איז כדאי צו באמערקן אז אין דער ריכטונג זיינען געגאנגען גאנץ ווייניק יוגנטלעכע. כמעט אלע קינדער האבן דערצוגעבערט זייער בילדונג אין דער פוילישע גרונט־שול. נאכן פארענדיקן די שול האבן ס'רוב יוגנטלעכע, בעיקר די ניט פארמעגלעכע, אויסגעקליבן צו לערנען א פאך און אזוי ארום פארזארגן זייער קיום אין דער צוקונפט.

א קליינער טייל האט געשטרעבט צו העכערע בילדונג און פארגעזעצט זיך לערנען אין גימנאזיע. איינצלנע האבן אפילו געלערנט אין די אוניווערזיטעטן פון פוילן אדער אין אויסלאנד, אבער ווייניק פון זיי האבן זיך צוריקגעקערט אין סאנדאמיעזש.

ס'איז ניט גענוג געווען דאס לערנען, אדער זיצן ביים ווארשטאט. אין די פרייע טעג און לאנגע אוונטן, האט די יוגנט געזוכט ווי צו פארברענגען, הערן א רעפעראט, אנטיילנעמען אין א דיסקוסיע, לעזן א בוך — זיך מער אנטוויקלען גייסטיק און קולטורעל. די פראבלעמען זיינען אין א געוויסער מאס געלייזט געווארן דורך די צוויי שטאטישע ביבליאטעקן אין די ספארט־קלובן "מכבי" און "רדיפה". פון צייט צו צייט זיינען פארגעקומען פארשטעלונגען מיט א תנ"כישן אינהאלט אין יידיש אויסגעפירט דורך פרייוויליקע ארטיקע רעזשיסארן און ארטיסטן.

א ראדיקאלן ענטפער אויף די אלע אנגעווייטיקטע פראגן האבן די יוגנטלעכע געפונען אין די ראמען פון די פארשיידענע אידייאישע באוועגונגען אויף דער יידישער גאס. דעם גרעסטן דערפאלג אבער האבן געהאט די ציוניסטישע ארגאניזאציעס. די יוגנט האט זיך אנגעשלאסן צו "החלוץ" און "בית"ר", אלגעמיינע ציוניסטן און מזרחי און פיל פון זיי האבן געחלומ'ט צו פארלאזן דעם גלות און עולה זיין קיין ארץ־ישראל. צום באדויערן האבן זייער ווייניק דערגרייכט דעם ציל.

ס'איז וויכטיק צו באצייכענען אז אין אנפאנג די דרייסיקער יארן האט זיך פארשטארקט דער אנטיסעמיטיזם אין פוילן.

אין שטעט און שטעטלעך האבן זיך ארגאניזירט אנטי־יידישע ברוטאלע דעמאנסטראציעס מיט דעם לאזונג "יידן — אין פאלעסטינע!" די ענדעקעס — מיטגלידער פון א ראדיקאלע אנטיסעמיטישע פארטיי —

האבן געפאדערט פון דער פוילישער באפעלקערונג צו באַיקאטירן די יידישע געשעפטן און אונטערנעמונגען. די רעגירונג האט באשלאסן צו באגרענעצן די צאל יידישע סטודענטן אין די אוניווערזיטעטן און שפעטער אפילו ענטגילטיק פארבאטן.

יחידי סגולה

צוריקקוקנדיק אויפן עבר טרעפן מיר זיך אן מיט די יחידי סגולה וואס אייניקע פון זיי וועלן דא דערמאנט ווערן.

דער שטאטישער רב מנחם־מנדל ניי. ער איז געווען דער פארשטייער פון דער יידישער קהילה פאר דער פוילישער מאכט. ער האט זיין אויפגאבע דערפילט מיט כבוד און איבערגעבנקייט.

יואל קאַניוס האָט זיך אויסגעצייכנט מיטן פארשפרייטן עברית צווישן די יידישע קינדער פאר דעם קריג און אויך בשעת די דייטשישע אָקופאציע, ריזיקירנדיק זיין לעבן.

יעקל דער מצבה־קריצער איז געווען א זשעני אין בוי־אינזשינירונג, טראץ דעם וואס ער האט ניט געהאט קיין פארמעלע בילדונג. ווען מ׳האט געבויט די בריק איבער דער ווייסל האט זיך געשאפן א פראבלעם און די אינזשיניערן האבן זיך נישט געקענט געבן אן עצה. האבן זיי זיך געווענדעט צו יעקלען און ער האט דאס פראבלעם געלייזט.

ער פלעגט באפוצן די שולן מיט ווונדערבארע מאלערייען. אין דער יאנאווער שול האט ער אויסגעמאלט פארהאנגען, וועלכע האבן געשמ׳ט אלס קונסטשטיק. זיין ווייב די בעקרין איז געווען די פרנסה־געבערין פון דער משפחה.

צוויי באזונדער־אינטערעסאנטע פרויען זיינען געווען אין שטאט, יעדע אין איר צייט, מיטגלידערינס אין דעם שטאט־ראט. קיינדל ספירא, א רייכע און א געלערנטע פרוי וואס א דאנק איר איבערגעגעבענע געזעלשאפטלעכע טעטיקייט לטובת דער גאנצער באפעלקערונג האט זי זיך דערארבערט אנערקענונג און כבוד ביי די יידן און אויך ביי די פאליאקן. זי איז געווארן אויסגעוויילט אלס איינע פון די פיר יידישע ראט־מיטגלידער – די איינציקע פרוי צווישן די צוועלף ראטמענער.

א צווייטע אלגעמיין־באקאנטע פרוי איז געווען פריידל פישמאן. וועגן איר שרייבט איר אייניקל פראפעסאָר יהושע ראטענבערג:

"מיין באבע פריידל איז געווען א פרומע פרוי, זי האט געטראגן א שייטל און געפירט א פרומע שטוב. איר מאן, מיין זיידע איטשע־מאיר, האט זיך געהאלטן פאר א גערער חסיד, און מיינע פעטערס האט מען פון קינדווייז אנגעטאן טראדיציאנעלע יידישע מלבושים.

„איר געשטאַלט דערמאָנט מיך ענלעכע פּרויען פון דער יידישער ליטעראַטור וואָס האָבן געהאַט צייט צו געבוירן און דערציען קינדער (מיין באָבע האָט געהאַט זיבן קינדער), צו פירן דאָס געשעפט און די היים, און אויך צו פאַרנעמען זיך מיט קהל׳שע ענינים. אָריגינעל ביי מיין באָבע איז געווען דאָס וואָס צוזאַמען מיט דער פרומקייט איז זי געווען א וועלטלעכע פרוי. זי האָט געענדיקט פיר קלאַסן גימנאַזיע, גערעדט גוט פויליש און רוסיש, און אָבאָנירט אין די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה די סאָציאַליסטישע צייטונג „נאַפּשוד" פון קראָקע. ווי זי האָט מיר דערקלערט, איז עס געווען דערפאַר ווייל דאָס איז געווען די איינציקע פּוילישע צייטונג, וועלכע איז נישט געווען אַנטיסעמיטיש... מיין באָבע איז געווען גוט אָריענטירט אין די וועלט־געשעענישן. זי איז געווען א קלוגע פרוי מיט א שיינעם אויסזען און האַלטונג.

„...ווי מען האָט מיר דערציילט האָט זי זיך, איידער מען האָט זי אַרויסגעפירט קיין טרעבלינקע, איינגעהילט אין איר שבת׳דיקן שאַל און אָנגעצונדן א ליכט נאָך איר אייגענער נשמה."

פאָלקלאָר

די יידן אין סאַנדאָמיעזש, אַזוי ווי די יידן אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך האָבן געהאַט א ספּעציעלן הומאָר – וויצן וועלכע פלעגן איבערגיין פון דור צו דור. זיי פלעגן אַפּלאַכן זיך אליין און פאַרשטייט זיך די הערשאַפט. ס׳זיינען אַרומגעגאַנגען אַנעקדאָטן וועגן די גבירים און וועגן די פּשוטע מענטשן. פּראָפ׳ יהושע ראָטנבערג דערציילט צווישן אַנדערע אָט אַזא מעשה וואָס ער האָט געהערט פון זיין מומען חומקע צעילאַן:

„אין סאַנדאָמיעזש איז געווען א קליינער קינא־זאַל וואָס האָט געשפּילט בלויז עטלעכע מאָל אין דער וואָך. פונדעסטוועגן זיינען געווען צוויי שותפים צום געשעפט, א ייד און א פּאָליאַק. ווען מ׳האָט דעם ייד געפרעגט צו ס׳איז דאָ פּרנסה פון געשעפט, האָט ער געענטפערט: ׳נישטאָ קיין פּרנסה!׳ האָט מען אים ווידער געפרעגט: ׳ווי אַזוי לעבן פון דעם צוויי משפחות?׳ אויף דעם האָט ער געהאַט א תשובה: ׳פון קינא איז טאַקע ניטאָ קיין פּרנסה, אָבער דער גוי נאַרט מיך ביים פאַרקויפן די בילעטן און איך נאַר אים ביים קויפן די פילמען אין וואַרשע – פון דעם איז דאָ פּרנסה.׳"

אין זיינע דערציילונגען „מפי העם" ברענגט יחיאל צינאַמאַן אן אַנעקדאָט פון דער צייט ווען סאַנדאָמיעזש איז געווען אונטער דער רוסישער מאַכט. אין יאָר 1904 איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן

רוסלאנד און יאפאן און זעלבסטפארשטענדלעך אז אויך די פוילישע באפעלקערונג האט געדארפט אנטיילנעמען אין פינאנסירן די מלחמה.
דער קרייז־פארוואלטער ביעלעיעוו, וועלכער איז געזעסן אין סאנדאמיעזש האט איינגעלאדן צו זיך אלע יידישע בעלי־בתים און זיי אויפגעקלערט אז די רעגירונג נויטיקט זיך אין געלט און יעדער איינער פון די איינוווינער דארף זיך באטייליקן מיט א געוויסער סומע פאר דעם וויכטיקן ציל. האט זיך אויפגעהויבן איינער פון די פארזאמלטע און געזאגט: "געלט האבן מיר נישט, אבער מיר זיינען גרייט אנשטאט דעם אפצוזיצן..."

דער אומקום

דער מארש קיין זאַכטשין

דעם 8־טן סעפטעמבער 1939 איז דאס דייטשע מיליטער אריין קיין סאנדאמיעזש און אין דעם זעלבן טאג האבן זיי דערמארדעט דריי יידן וועלכע האבן זיך צופעליק געפונען אין גאס: משה בוים, יענקל לעדערמאן און יצחק טייטלבוים. צוויי טעג שפעטער האבן די יידן ווידער געלערנט א פרק פון דער דייטשער ברוטאלער באציאונג צו זיי. יצחק גאזשיטשאנסקי אין זיין עדות וועגן דעם מארש קיין זאכטשין דערציילט:

"מאנטיק, דעם 11־טן סעפטעמבער, אינגאנצן דריי טעג נאכן באהערשן די שטאט, האבן דייטשע מיליטערלייט ארויסגעגעבן א באפעל אז אלע יידישע מענער אין עלטער פון 14 ביז 60 יאר דארפן פארלאזן זייערע הייזער און זיך פארזאמלען אויף דעם מארקפלאץ. ווען מיר זיינען אהינגעקומען מיט אויפגעהויבענע הענט, אונטערגעיאגט דורך זעלנער, האבן מיר דארט געטראפן א גרופע קריגסגעפאנגענע פאליאקן און פולקסדייטשן.* די פולקסדייטשן האט מען באלד אפגעזונדערט פון זייערע פוילישע קאמפס־חברים. אויך אונדז, בערך 700 יידן, האט מען אפגעזונדערט.

"די דייטשן האבן אונדז געהאלטן אין דרויסן א גאנצע נאכט, ווארטנדיק אויף א פאראָרדנונג פון זייער שטאב. אויף צומארגנס האבן זיי באקומען א באפעל אונדז ארויסצופירן אויף א מארשרוט אונטער דער באגלייטונג פון באוואפנטע דייטשע סאלדאטן פון ביידע זייטן. קיינער האט נישט געוווסט, וווהין מען טרייבט אונדז. מיר זיינען דורכגעגאנגען דעם אפאטאווער טויער און ארויס צום שאסיי וועלכער פירט קיין אפאטאוו. די דייטשן האבן אונדז געטריבן אזוי ווי בהמות. ס'איז געווען

---

* פוילישע איינוווינער פון דייטשער אפשטאמונג.

זייער א הייסער טאג און דער שטויב איז אריינגעדרונגען אין גאנצן קערפּער. פאַרנאַכט זיינען מיר אָנגעקומען צום גוט פון שלאַזאַוו.

"דאָרט האָבן מיר געגעכטיקט אונטערן פריַיען הימל. אויף צומאָרגנס האָט מען אונדז געטריבן ביז דעם דאָרף וולאַסטאָוו. דאָ האָבן אונדז אָפּגעוואַרט דייטשע אָפיצירן. זיי האָבן אונדז רעווידירט און געפּאַדערט זייגערס, דראַענדיק אַפילו מיט טויט־שטראָף. נאָכדעם האָבן זיי באַפוילן אָנצינדן א פייער און פאַרברענען די יאַרמאַלקעס, סידורים און טלית־קטנס. גלייכצייטיק האָבן זיי געשניטן די בערד פון די יידן. איך געדענק ווי זיי האָבן אָפּגעשניטן ביז בלוט די באָרד פון יונגן רב לייבל ליפּש און דערביי אונדז געצוווּנגען צו טאַנצן אַרום דעם פייער און זינגען זמירות. בערל ראָזנצווייג האָט געזונגען דאָס יידישע ליד 'דער ייד מיט דעם וואַנדער־שטעקן'. ווען די בלוטיקע סצענע האָט זיך פאַרענדיקט, האָט מען אונדז געהייסן בלייבן ליגן אויף דער ערד. אינדערפרי האָט מען אונדז געטריבן ביז מיר זיינען אָנגעקומען אין דעם דאָרף זאַכטשין, נישט ווייט פון אָפּאַטאָוו, א דרייסיק קילאָמעטער פון סאַנדאָמיעזש. ווידער זיינען מיר געלעגן אויף דער ערד אין אָפענעם פעלד. אויף דעם אַרומגעצוימטן פּלאַץ וווּ עס איז געווען אָרט פאַר 300 קריגסגעפאַנגענע האָט מען אַריינגעשטופּט בערך 1,200 מענטשן.

"דאָ האָבן מיר געטראָפן יידן פון די שטעטלעך: ליפּסק, זאַוויכאָסט און טאַרלאָוו. זיי האָבן אונדז דערציילט אַז אין דער פאַריקער נאַכט האָט מען זיי געפּייניקט, געשלאָגן און געטראַטן אויף זיי אַכזריותדיק מיט די פיס. א גאַנצן טאָג האָבן מיר נישט באַקומען א טראָפּן וואַסער אין מויל. אין אָוונט האָט מען אָנגעהויבן טיילן וואַסער. די ערשטע האָבן באַקומען די פאָלקסדייטשן, נאָך זיי די פּאָליאַקן און דאַן האָבן די דייטשן געפרעגט: 'איז נאָך עמעצער דורשטיק?' און באַלויכטן אונדז מיט פּראָזשעקטאָרן. סאַנע זילבערמאַן דער זייגערמאַכער האָט אויסגערופן: 'איך בין דורשטיק!' אָנשטאָט וואַסער האָט ער באַקומען א קויל און איז שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן. אונדז האָט שוין מער נישט געדורשט.

"דאָס האָט פּאַסירט אין דער נאַכט פון ראש־השנה, 1939. דער פאַרוווּנדעטער סאַנע האָט געקרעכצט א גאַנצע נאַכט, געשריען פון ווייטיק און זיך געבעטן: 'ראַטעוועט מיך, אָדער הרג'עט מיך'.

"זיין בקשה איז געווען אומזיסט, קיינער האָט אים נישט געהאָלפן. אויף צומאָרגנס האָבן אָפּאַטאָווער יידן, וועלכע זיינען געקומען אונדז העלפן, אים אַוועקגענומען אין שפּיטאָל און דאָרט איז ער געשטאָרבן נאָך עטלעכע טעג.

"אין מיטן דער זעלבער ראש־השנה נאַכט, ליגנדיק אין פעלד, זיינען מיר באַשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן. איך האָב מיט מיין קערפּער באַשיצט מיין ברודער אלי־הערש, וועלכער איז געווען זייער

איבערגעשראקן. דערשטוינטע זיינען מיר געווען אויף צו מארגנס פארטאג, ווען מיר האבן זיך איבערצייגט אז קיינעם פון אונדז האט מען ניט געהרג׳עט און נישט פארוואונדעט, און אז די שיסעריי איז דאס מאל געווען נאר איבערצושרעקן. דאס איז געווען דער ערשטער טאג ראש־השנה. אייניקע דייטשן זיינען צוגעקומען צו אונדז. איינער פון זיי האט געפרעגט ביי יוסף ציילון: ׳ביזטו איין יודע?׳ ׳יא׳ – האט ער געענטפערט. האט אים דער דייטש ווידער געפרעגט: ׳תלמוד האסטו געלערנט?׳ ׳יא׳ – האט ער ווידער געענטפערט. דאן האבן זיי אים באפוילן ארויפצוקלעטערן אויף דעם הויכן פלויט, נעבן דעם אָרט ווו מיר זיינען געלעגן. ס׳איז אים אבער געווען זייער שווער דאס אויסצופירן. האבן זיי אים אונטערגעיאגט און געשלאגן ביז ער איז צוריקגעפאלן צוקלאפט און פארבלוטיקט.

״נאך אים איז געווען דער צווייטער קרבן – זיין נאמען געדענק איך ניט. ווען מ׳האט אויך אים געפרעגט צי ער האט געלערנט תלמוד האט ער געענטפערט: ׳ניין!׳ פאר דעם האט ער באקומען געשלאגן מיט א צינישן געשריי: ׳שמוציקער יודע, דו האסט ניט געלערנט תלמוד?׳ און אזוי האבן זיי געטאן אויך מיט אנדערע קרבנות. א דייטשער אפיציר מיט זיין אדיוטאנט זיינען אריינגעריטן אויף פערד צווישן אונדז, די ליגענדיקע אויף דער ערד. זיי האבן געטראטן אויף אונדז און געשריען: ׳איר יודן זייט שולדיק אין דעם קריג!׳. מענטשן זיינען געלעגן פארבלוטיקטע און נישט געוואגט צו קרעכצן, טראץ די שרעקלעכע ווייטאקן. אין אוונט האבן די דייטשן אריינגעבראכט אין ׳אונדזער לאגער׳, פוילישע קריגסגעפאנגענע און זיי אנגערעדט אונדז צו בארויבן.

״פון זאכטשין האבן מיר זיך באפרייט א דאנק די מי און הילף פון אונדזערע יידישע פרויען פון סאנדאמיעזש וועלכע האבן אונדז באזוכט און האבן מיטגעבראכט פון שטאט גענוג געלט אונדז אויסצוקויפן. דאס געלט האט מען אריבערגעפירט דורך דער פארמיטלונג פון אפאטאווער שתדלנים צו דער דייטשער מאכט אין שטאט.

״צווישן די פרויען וואס האבן געבראכט דאס געלט איז אויך געווען די מוטער פון חיים לאס. זי האט צוגעווונשן יחיאל ציגאמאן א הארציקן מזל־טוב צו זיין נארוואס געבארענעם זון און האט אונדז אלעמען מכבד געווען מיט צוקערקעס. דער בעל־שמחה איז געווען זייער גערירט און געלאזן דערביי א טרער פון פרייד.

״אכט טעג זיינען מיר געווען אין זאכטשין. עסן און וואסער האבן מיר באקומען פון יידישן קאמיטעט אין אפאטאוו. יידישע מיידלעך פון אפאטאוו פלעגן אונדז אריינוואַרפן ברויט דורכן פלויט איינשטעלנדיק זייערע לעבנס. מיר זיינען באפרייט געווארן נאכדעם ווי מיר האבן געלערנט א פרק פון דייטשער ברוטאליטעט אויף אונדזערע קערפערס.

"צוריקקומענדיק אין שטאט האט מען אונדז אויפגענומען מיט גרויס פרייד געמישט מיט צער, הערנדיק פון אונדז וואס מיר האבן מיטגעמאכט. שפעטער האבן מיר זיך דערוווּסט אז נוסקע קליינמאן, וואס איז מצליח געווען זיך ארויסצודרייען פון דעם מארש קיין זאכטשין, האט זיך צוזאמען מיט לייבל גאלדבערג געווענדעט צו דעם יידן־פריינט, דעם גלח פראפ' שימאנסקי, אז ער זאל העלפן באפרייען די יידן פון זאכטשין. דער גלח האט צוגעזאגט צו העלפן און טאקע באלד אנגעווענדעט זיין השפעה ביי די געהעריקע דייטשע מאכט־אינסטאנצן.

"מ'האט דערציילט אז דער סאנדאמיעזשער בישאף, יאן לארעק, האט זיך אויך באמיט מ'זאל אונדז באפרייען."

דער "הקפות" טאָג

אין אקטאבער האבן די דייטשן באוויזן דורך א סאדיסטישן טריק איבערצושרעקן די יידן פון שטאט. וועגן דעם שרייבט יחיאל צינאמאן אין זיין דערציילונג "הקפות":

"גאנץ פרי, אין אנפאנג אקטאבער 1939, עטלעכע וואכן נאכן ארײנמארש קיין סאנדאמיעזש, האבן די דייטשן אויפגעזאמלט אלע יידן אויף דעם פלאץ ארום דעם מאגיסטראט און אנגעהויבן זיי פייניקן מיט סאדיסטישער הנאה. יידן מיט בערד האבן זיי קאנצענטרירט נעבן דער 'קאזע'* און אפגעשאָרן זייערע בערד, ריכטיק געזאגט — אפגעשניטן אינגאנצן, אדער נאר א טייל פון בארד צוזאמען מיטן באקן־פלייש. דאס האט אזוי געדויערט עטלעכע שעה. די יידן זיינען געשטאנען פארציטערטע, דערשראקענע און פארשעמטע. קיינער האט נישט געוווּסט וואס וועלן די דייטשן נאך מאכן מיט אונדז און אפשר וועלן זיי זיך באגנוגענען מיט אונדזערע אפגעשניטענע בערד. ס'איז ניט געבליבן א סך צייט צו קלערן. 'לויפן! לויפן! — האבן זיך געהערט בייזע געשרייען פון די דייטשן — לויפן!' די מאסע יידן האט זיך אנגעהויבן באוועגן און לויפן ווי אמשנעלסטן. איך האב געהאלטן מיין טאטן ביי דער האנט און צוזאמען מיט אים געגאנגען פארויס. ס'האבן זיך געהערט שאָסן. דער דרוק איז געווארן שטארקער און שטארקער. אלע זיינען געלאפן. איינער פאר אונדז איז געפאלן און פארשפארט דעם וועג. איך האב געבעטן דעם טאטן גיין פארויס און אליין האב איך זיך פארהאלטן אויפצוהויבן דעם געפאלענעם. דאס האט געדויערט א פאר סעקונדעס. ס'האט זיך מיר איינגעגעבן אים אויפצוהויבן און אוועקשטעלן אויף די פיס. איך האב אים באלד דערקענט. דאס איז געווען זכריה, דער פאטער פון בינה און

---

* שטאטישע תפיסה.

יצחק ענפּי ז״ל, דער געוועזענער סעקרעטאַר פון דעם סאַנדאָמיעזשער קאָמיטעט אין ישראל. אַזוי ווי ער איז געווען אַ שוואַכער מענטש, האָב איך אים גוט געהאַלטן ער זאָל נישט ווידער פאַלן און אַזוי זיינען מיר געגאַנגען פאַרויס טריט ביי טריט. נעבן אונדז האָט געשפּאַנט אַ באַוואָפנטער דייטשער אָפיציר, וועלכער האָט שטיל געזאָגט: ׳דאָס זיינען שאָסן נאָר אָפּצושרעקן׳. זיינע ווערטער האָבן אונדז באַרויִקט אויף אַ ווייל. מיר זיינען געגאַנגען ווייטער מיטן מענטשן־שטראָם אַרום דעם ראַטהויז. אין אַ געוויסן מאָמענט איז אונדז געלונגען זיך צו באַפרייען פון דעם מענטשלעכן געדראַנג און דאַן האָב איך אים געבראַכט צו דעם הויז פון לעמל וואַלערשטיין, אויף דער יידישער גאַס. פאַרן אַריינגיין אין הויז האָט ער מיר האַרציק אָפּגעדאַנקט און צוגעווונטשן: ׳דו, לייבל ציִנאַמאַנ׳ס זון, יהי רצון זאָלסט זוכה זיין איבערצולעבן די צרות פון דער מלחמה׳.

״די סאַנדאָמיעזשער יידן האָבן דעם טאָג אַ נאָמען געגעבן ׳דער הקפות טאָג׳ און די געשעעניש – ׳הקפות׳. דער טאָג איז טיף איינגעקריצט אין אונדזער זכרון.״

די גרינדונג פון יודנראַט

״דעם 20־טן אָקטאָבער 1939 – דערציילט יצחק גוזשיטשאַנסקי – זיינען אין אַמט פון דער יידישער קהילה אַריינגעקומען פיר ס.ד.* לייט און האָבן זיך אינטערעסירט ביים סעקרעטאַר לייביש ווײַנבערג – וועד פון די יידן געהערן צו דער קהילה־פאַרוואַלטונג. נאָכן באַקומען אַן ענטפער אויף זייערע פראַגעס, האָבן זיי באַפוילן דעם סעקרעטאַר ער זאָל צונויפרופן אויף מאָרגן אינדערפרי אַ פופציק מענטשן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט.

״לייביש ווײַנבערג האָט איבערגעגעבן דעם באַפעל פון די דייטשן דעם קהילה־באַאַמטן גאַדל רעדלמאַן. זיי האָבן ביידע פאַרשטאַנען אַז די רשימה דאַרף זיין אַ בכבוד׳יקע. צו דער פאַרזאַמלונג זיינען ׳איינגעלאַדן׳ געוואָרן די רייכערע יידן, אינטעליגענטע, בעלי־מלאכות און אויך איך בין געווען צווישן זיי.

״ווען די ס.ד. לייט זיינען אָנגעקומען, האָבן אייניקע פון אונדז זיי באַגריסט און אַראָפּגענומען די היטלען. אַ דייטש האָט איינעם גלייך מכבד געווען מיט אַ פּאַטש אין פּנים. ׳פאַרוואָס באַגריסטו מיך? – האָט דער דייטש געפרעגט – קענסטו מיך דען?׳ אויך די וועלכע האָבן ניט

* זיכערהייטסדינסט.

אראפגענומען די היטלען האבן ׳זוכה געווען׳ ארײנצוכאפן פעטש און צו הערן דעם באפעל: ׳מיצע אפ, שמוציקע יודן!׳

״אזוי האט אויסגעזען אונדזער ערשטע באגעגעניש מיט די פארשטייער פון דער נייער, דייטשער מאכט. זיי האבן אויסגעוויילט 17 מענטשן פון אונדז, צווישן זיי אויך מיך. די איבעריקע האבן זיי ארויסגעטריבן. די ׳אויסגעוויילטע׳ האבן זיי ארײנגענומען אין דעם קליינעם זאל פון דער קהילה־פארוואלטונג. זיי האבן זיך אוועקגעזעצט ביים טיש, און מיר זיינען געשטאנען. זיי האבן פעסטגעשטעלט: ׳מיט דעם גרינדן מיר היינט דעם עלטעסטן־ראט אין אייער שטאט, און איר, די מיטגלידער פון דעם ראט וועט טראגן די פולע פאראנטווארטלעכקייט פאר אלע ארטיקע יידן.׳ דער אדוואקאט הענריק גאלדבערג האט דערקלערט: ׳איך בין טאקע א ייד, אבער איך האב נישט קיין אנונג אין די יידישע מנהגים.׳ ׳פארמאך דיין מויל! דו וועסט זיין דער פארזיצער פון דעם ראט!׳ – האט אויסגערופן הויך איינער פון די דייטשן און אים געגעבן פעטש אין פנים ביז בלוט. אזוי איז נאמינירט געווארן דער ערשטער יידישער פארזיצער פון יודנראט אין סאנדאמיעזש.

״נאך אים האט בעניעק אפעלבוים, דער אייגנטימער פון דער איינציקער דרוקעריי אין סאנדאמיעזשער געגנט, געפרווט טענה׳נען אז זיין אנגעהעריקייט צום ראט וועט אים שטערן ביי דער ארבעט אין דער דרוקעריי, וואס איז זייער וויכטיק פאר דער מאכט. אויף דעם האט ער באקומען אן ענטפער: ׳און דו וועסט זיין דער וויצע־פארזיצער.׳ דאן האבן זיי זיך געווענדעט צו אונדז און געזאגט אז יעדער פון אונדז איז פאראנטווארטלעך אויסצופילן אלע באפעלן פון דער מאכט און דער פארזיצער איז פאראנטווארטלעך פאר דער טעטיקייט פון דעם ראט און פאר אלץ וואס קומט פאר אין דער יידישער קהילה. זיי האבן אויך געזאגט, אז זיי וועלן אננעמען שטרענגע מיטלען קעגן אונדז, אויב מיר וועלן נישט אויספירן א וועלכן ס׳איז באפעל, אבער זיי האבן אונדז צוגעזאגט צו העלפן, אויב מיר וועלן זיך נויטיקן... אויף אזא ׳דעמאקראטישן׳ אופן איז געגרינדעט געווארן אין אונדזער שטאט דער אזוי גערופענער ׳יודנראט׳.

״דער יונדראט האט אויסגעוויילט א פרעזידיום פון 5 מענטשן און די האבן געשאפן עטלעכע אפטיילונגען פאר ארבעט, שטיצע און וווינונג פאר די באדערפטיקע פליטים וואס זיינען פארטריבן געווארן קיין סאנדאמיעזש. בראש פון יעדער אפטיילונג איז באשטימט געווארן א מיטגליד פון יודנראט. גאדל רעדלמאן, וועלכער איז נישט געווען אין ראט, איז באשטימט געווארן אלס פאראנטווארטלעכער פון דער ארבעטס־אפטיילונג. צו הילף דעם יודנראט איז אויפגעשטעלט געווארן א יידישע פאליציי (ארדנונגס־דינסט) פון יונגעלייט, פון די אזוי גערופענע

׳גוטע היימען׳. מיטן ציל צו דעקן די מער־ווייניקער פאראויסגעזעענע אויסגאבן פון יודנראט און זיינע אפטיילונגען האט מען צונויפגעשטעלט א בודזשעט וועלכער האט זיך באזירט אויף שטייערן פון די יידישע איינוווינער.

״אין נאוועמבער 1939 האט די ס.ס. איינהייט פון קיעלץ ארויפגעלייגט אויף די יידן פון סאנדאמיעזש א קאָנטריבוציע פון 480,000 זלאטעס. מיט גרויסע שוועריקייטן האט מען אויפגעזאמלט די געפאדערטע סומע, איבערהויפט פון די מער פארמעגלעכע קרייזן. נאך האבן די דייטשן געפאדערט אז דער יודנראט זאל זיי באזארגן מיט גוטע שפייז־פראדוקטן.

״לויט דעם באפעל פון דער דייטשער מאכט זיינען אלע יידן פון 14 ביז 60 יאר פארפליכטעט געווארן אויסצופירן צוואנגס־ארבעט. די ארבעטס־אפטיילונג פון יודנראט האט זיך פארנומען מיט צוטיילן די ארבעטער לויט דער פאדערונג פון די דייטשן.

״אין דעצעמבער 1939 איז אנגעקומען אין שטאט א טראנספארט ארויסגעטריבענע יידן פון די פוילישע געביטן וועלכע זיינען אנגעשלאסן געווארן צום דייטשן רייך. זיי זיינען געקומען פון קאליש, שעראדזש און שפעטער אויך פון ווין. מ׳האט זיי איינגעקווארטירט אין דער שול, אין בית־מדרש ווי אויך אין פריוואטע וווינונגען. מ׳האט ארגאניזירט פאר זיי א קיך און א קליינעם שפיטאל. צווישן די שטיצע־באדערפטיקע זיינען אויך געווען סאנדאמיעזשער יידן, וועלכע זיינען פאראָרעמט געווארן אין פארלויף פון דער מלחמה און זיינען געצוווּנגען געווען צו בעטן הילף פון דער שטיצע־אפטיילונג ביים יודנראט.

״סיסטעמאטיש זיינען פארבררייטערט געווארן די ראמען פון די גזירות. קינדער און דערוואקסענע האבן זיך געמוזט באקליידן מיט אן ארעם־באנד מיט א מגן־דויד. ס׳איז פארבאטן געווארן צו גיין אויף די טראטוארן, זיך צו באנוצן מיט יעטווידע פארקערס־מיטלען. ס׳זיינען ליקווידירט געווארן אלע יידישע אונטערנעמונגען, די שולן זיינען פארמאכט געווארן, די שחיטה איז פארבאטן געווארן.״

״די שטיוול גזירה״

צווישן אנדערע גזירות איז כדאי צו אונטערשטרייכן ״די שטיוול גזירה״ וועגן וועלכע ס׳דערציילט יצחק גאזשיטשאנסקי:

״אין אנפאנג 1940 זיינען געקומען געסטאפאָ פארשטייער פון אסטראוועצ צום יודנראט פון סאנדאמיעזש און געפאדערט מ׳זאל זיי צושטעלן 50 פאר שטיוול. דאס איז געווען אונמעגלעך אויסצופירן אין א

קורצע צייט. דער יודנראט האט געפרווווט מיט דער הילף פון די יודנראטן אין די ארומיקע שטעט צו באקומען א טייל פון די שטיוול, אבער אן הצלחה. ווען ס׳איז אריבער די צייט, זיינען מיר, די מיטגלידער פון יודנראט, אויפגעפאדערט געווארן זיך צו צושטעלן אין דער זשאנדארמעריע און דארט האט מען אונדז באשעפטיקט ביי פארשידענע דערנידערנדיקע ארבעטן.

"א זייגער 10 אינדערפרי, ווען מיר האבן געענדיקט די ארבעט, זיינען געקומען צוויי ס.ס. לייט און אונדז אוועקגעפירט אין תפיסה. מ׳האט אונדז אלע אריינגעזעצט אין איין צעל. מ׳האט יעדן פון אונדז אנגעשפארט אויף א שטול וואס איז געשטאנען אין מיטן צעל און געשלאָגן אויף נאקעטע קערפערס מיט א נאגאיקע וואס האט זיך פארענדיקט מיט א בלייענער גאלקע.

"די געשרייען פון די געשלאגענע זיינען דערגאנגען ביז צום הימל. מיט יעדן קלאפ האבן די מערדער געשריען: ׳עס וועלן זיין שטיוולז׳ און ווייטער געשלאגן. דאס איינציקעווארט ׳שטיוול׳ האט זיך געהערט די גאנצע צייט. ווען ס׳איז געקומען די ריי פון אונדזער חבר אברהמ׳לע מאנדלבוים צו באקומען קלעפ, האבן מיר זיי געזאגט: ׳באפרייט אונדז, מיר וועלן באזארגן שטיוול׳. גאלדבערג, וואס זיין ריי צו באקומען קלעפ איז נאך ניט געקומען, האט באשטעטיקט אונדזער צוזאג. צעשלאגענע און צעבלוטיקטע זיינען מיר צוריקגעקומען אהיים, טראגענדיק לייביש וויינבערגן אויף אונדזערע הענט, צוליב זיין שווערן צושטאנד. ער איז געשטארבן צוויי וואכן שפעטער. מיר האבן באלד אנגעהויבן זאמלען געלט צו קויפן די 50 פאר שטיוול. דאס איז געווען א זייער שווערע אויפגאבע, ווייל דער פרייז פון לעדער איז אין יענע טעג כסדר געשטיגן. ענדלעך האבן מיר געקויפט די שטיוול אין סטאשיוו און אין אנדערע ארומיקע שטעטלעך. דערמיט האט זיך פארענדיקט די פרשה. צייטווייליק האבן מיר אנגעזעטיקט דעם אפעטיט פון דער חיה."

די יארן 1940 — 1941

אין 1940 האבן די דייטשן אויפגעשטעלט צוואנגס־לאגערן אין לובלינער דיסטריקט. פון סאנדאמיעזש זיינען פארשיקט געווארן אין איינעם פון די לאגערן 38 יוגנטלעכע. זיי האבן געארבעט ביים שניידן בוימער אין שווערע באדינגונגען, אין הונגער און טעראר. דריי פון די פארשיקטע זיינען דארט געשטארבן. אלע אנדערע האבן זיך צוריקגעקערט אהיים.

ווער ס׳האט געוואגט ארויסצוגיין אין יאר 1941 פון געטא איז

באשטראפט געווארן מיט באצאלן געלט, דערוויל נאך נישט מיטן לעבן. די ענגשאפט אין געטא איז געווען גרויס, ווייל די קהילה האט אויפגענומען א סך פליטים, אבער צוביסלעך האט מען זיך אויסגעלערנט לעבן מיט דעם.

מ׳האט ניט געקענט דאווענען אין שול, וועלכע איז באזעצט געווארן דורך די פליטים, האט מען געדאוונט אין קליינע מנינים אין פריוואטע הייזער. די יוגנט פלעגט זיך באגעגענען אין קליינע קרייזן און דארט זינגען, טאנצן און לערנען. ס׳זיינען פארגעקומען פיל חתונות, געבורטן און, להבדיל לוויות, איבערהויפט צווישן די פליטים, וועלכע האבן געלעבט אין ספעציעל שווערע באדינגונגען.

ארום ווינטער האבן זיך פארשפרייט קלאנגען אז אין מזרח־פוילן מארדעט מען יידן. די סאנדאמיעזשער יידן זיינען געווען זייער פארזארגט אבער זיי האבן געפרוווט דאס אויסטייטשן דערמיט, אז די דארטיקע יידן האבן צוזאמענגעארבעט מיט דער רוסישער מאכט, וועלכע האט פאנומען מזרח־פוילן אין סעפטעמבער 1939 (לויטן ריבענטראפ־מאלאטאוו אפמאך) און יעצט צווינגען זיי די דייטשן צו באצאלן פאר זייערע חטאים.

דער שווארצער זונטיק

יצחק גאזשיטשאנסקי דערציילט: "אין אנהויב 1942 איז אנגעקומען צום פארזיצער פון יודנראט הענריק גאלדבערג א ידיעה וועגן א דייטשן פלאן אומצוברענגען אלע פוילישע יידן. דער יודנראט האט באשלאסן צו פארשפרייטן די ידיעה כדי די יידן זאלן וויסן וועגן דעם און זאלן אויך קלערן ווי אזוי זיך צו ראטעווען.

"אויך האט דער יודנראט באשלאסן צו שאפן א סך ארבעטס־פלעצער, האפנדיק אז די וויכטיקייט פון דער ארבעט פאר די דייטשן וועט אפראטעווען א סך יידישע לעבנס. די דייטשן האבן אנגעהויבן ארויסטרייבן די יידן פון די קליינע שטעטלעך און זיי קאנצענטרירן אין די געטאס, נאנט צו די פארבינדונגס־פונקטן פון דער באן, אין די ראמען פון זייער פארניכטונגס־פלאן.

"דעם 2־טן אויגוסט 1942 אינדערפרי זיינען אריינגעקומען צו גאלדבערגן אין הויז דריי דייטשן פון זיכערהייטס־דינסט, באוווסטע סאדיסטן פון אסטראווצע: פעטער, ברונאָ און נאך איינער. זיי האבן געגעבן א באפעל גלייך אויפצוזאמלען אלע מיטגלידער פון יודנראט. גאלדבערג איז געגאנגען צו דעם וויצע־פארזיצער פון יודנראט, בעניעק אפעלבוים, אבער ער האט אים אין שטוב נישט געטראפן. זיין פרוי האט

געזאגט אז ער געפינט זיך ערגעץ ביי איינעם א פויער פון דער געגנט. אלע יודנראט מיטגלידער האבן געהאט א דערלויבעניש ארויסצוגיין פון שטאט.

"מיר, אויסער בעניעקן, האבן זיך שנעל פארזאמלט אין זאל פון יודנראט. גלייך זיינען אנגעקומען די ס.ד. לייט און געפרעגט אויב אלע זיינען געקומען. דער פארזיצער האט געענטפערט אז אלע זיינען דא אויסער דעם וויצע־פארזיצער. 'אויב ביז 10 א זייגער וועט אפעלבוים נישט דערשיינען, וועסטו און נאך דריי מיטגלידער דערשאסן ווערן' – האבן זיי געזאגט און צוגעגעבן: 'אויב נאך עמיצער וועט פעלן, וועלן מיר דערשיסן נאך 50 יידן.' מיט דעם זיינען זיי אוועק.

"גאלדבערג האט א ברום געטאן צו זיך אליין: ווייזט אויס אז איך וועל זיין דער ערשטער קרבן. ער האט אונדז געהייסן גיין אהיים, זיך געזעגענען מיט די משפחות און צוריקקומען. 'ס'זאל קיינער פון אייך ניט פעלן' – האט ער געבעטן. אזוי ווי מיר אלע איז ער אויך געגאנגען אהיים. ער האט טאקע מורא געהאט ס'זאלן נישט זיין מערערע קרבנות אין געטא.

"גאלדבערג האט געהאט די מעגלעכקייט צו אנטלויפן און זיינע פריינט האבן אים געראטן דאס צו טאן, אבער ער האט גוט פארשטאנען די וואָרנונג פון די ס.ד. לייט און אלס פארזיצער פון ראט – האט ער געזאגט – טאר ער ניט אנטלויפן און איבערלאזן די עדה יידן.

"נאך דער מלחמה האט זיין פרוי דערציילט, אז ער האט געוווסט ווו ס'געפינט זיך אפעלבוים, אבער ער האָט געזאגט אז ער וועט אים נישט ארויסגעבן אין די הענט פון די דייטשן. ער האט איר אויך געזאגט אז ער גייט שטארבן אויף קידוש־השם.

"ער האט איבערגעביטן די קליידער און די וועש, זיך געזעגנט מיט דער פרוי און קינד און איז אוועק צוריק אין יודנראט. אין צווישנצייט האט די יידישע פאליציי געזוכט אפעלבוימען. זיי האבן ארעסטירט זיין פרוי און איר געהאלטן אין תפיסה פון געטא, אבער אפעלבוים האט זיך דעם טאג נישט צוריקגעקערט.

"פונקט 10 אזייגער זיינען געקומען די דריי רוצחים. 'זיינען אלע מיטגלידער פון יודנראט געקומען?' – האבן זיי געפרעגט. גאלדבערג האט זיי געענטפערט: 'מיר זיינען אלע געקומען אויסער אפעלבוים, מיר האבן אים געזוכט אין פארשידענע ערטער און אים נישט געטראפן'. 'אויב אזוי קומסטו מיט אונדז' – האבן זיי באפוילן. זיי האבן געעפנט די טיר, גאלדבערג איז ארויסגעגאנגען און זיי נאך אים און אויפן ארט אים דערשאסן. נאכהער זיינען זיי צוריקגעקומען און אויסגעקליבן נאך דריי מענטשן: יהושע זאבערמאן, מאטל יאנאווסקי און מיך. פלוצלונג האט איינער פון זיי געזאגט: 'מיר לאזן אייך דערווייל איבער ביז צוויי א

זייגער, ביז מיר וועלן זיך צוריקקערן'. מיר זיינען געזעסן ביז 2 א זייגער, אבער זיי זיינען נישט געקומען. דעם טאג וועלכן מיר האבן גערופן 'דער שווארצער זונטיק' האט אויף די געטא־איינוווינער אנגעוואָרפן א מרה־שחורה און טרויער. ס'האָבן זיך געשאפן אן אלגעמיינע בהלה און א פארגעפיל אז דער סוף דערנענטערט זיך.

"אפעלבוים האט זונטיק נישט געוווסט אז מ'זוכט אים און ווען ער האט אויף צומארגנס געהערט וועגן ־דעם, האט ער פארלאזט די וווינונג פון זיין פריינט, דעם סאלטיס פונעם דארף זלאטע. זייענדיק אין וועג צוריק אהיים, איז ער דערשאסן געווארן דורך דעם זשאנדארם לעשער און די פאליאקן האבן אים באגראבן נעבן שאסיי צווישן סאנדאמיעזש און קאפשיוווניצע. גאלדבערג איז געבראכט געווארן צו קבורת ישראל — א גרויסער זכות אין יענע טעג. יעזשי סאלאמאנאוויטש איז באשטימט געווארן אלס פארזיצער פון יודנראט."

בלוטדורשטיקע זשאנדארמען

אויך דער זשאנדארם שומאן האט מקיים געווען די "מצווה" פון מארדן. זומער 1942 איז אויפגעשטעלט געווארן אין סאנדאמיעזש א לאגער פון היטלער־יוגנט. יידישע מענער און פרויען זיינען געצוווּנגען געווארן צו ארבעטן דארט עבודת־פרך. וועגן דעם דערציילט אמנון אייזנשטאט אין זיין בוך, "און די ערד האט נישט צוגעדעקט דאס בלוט":

"...מיטאמאל איז א יונג פון דער היטלער־יוגנט איינגעפאלן אן אידעע. ווייזט אויס אז ער האט ביי די יידן געוואלט ארויסרופן נאך מער דיסציפלין און באשלאסן צו ווייזן בפועל ממש אז ער מיינט עס ערנסט. האט ער גענומען זיין קליין־קאליבערדיקע איבונגס־ביקס און אריינגעשאסן אין אן עטלעכן דרייסיק יאריקן קאלישער יונגערמאן, און האט גלייך מיטגעטיילט דער סאנדאמיעזשער זשאנדאמעריע וועגן דעם פאל.

"וויסנדיק אז קוילן פון א טרענירונגס־ביקס זיינען נישט גענוג שטארק אימיצן ערנסט צו פארוווּנדן, האבן מיר געמיינט אז דערמיט איז דער אינצידענט דערליידיקט און דער לייכט־געטראפענער ייד האט זיך אפילו באמיט ווייטער צו ארבעטן. פארנאכט, ביים אהיימגיין, קומט דער זשאנדארם שומאן צופארן אויף א מאטאציקל, זוכט אויס דעם לייכט־פארוווּנדעטן ייד, שטעלט אים צו צו א בוים און יאגט אים אריין פון א נאָנטן דיסטאנץ א קויל אין קאפ, ווייל א 'יודע' געשאסן פון א דייטשער האנט טאר אין קיין פאל נישט בלייבן לעבן."

אין הארבסט 1942 פירט מען איבער אין סאנדאמיעזשער געטא יידן פון די ארומיקע שטעטלעך און עס ווערט זייער ענג און שווער צו באקומען שפייז־מיטלען. די זשאנדארמען שיסן יעדן וואס גייט ארויס פון געטא קויפן עסן ביי די פאליאקן. וועגן דעם דערציילט צעשא שניידער:

"עס זיינען געווען אזעלכע יידן, וועלכע האבן איינגעשטעלט זייער לעבן, אראפגענומען די 'לענטע' פון ארבל און געפרווט ארויסגיין פון געטא און פון דער שטאט. מיינסטנס האבן זיי באצאלט פאר דעם מיט זייער לעבן. איינמאל האב איך געזען ווי דער באוווסטער בלוט־דורשטיקער זשאנדארם 'עדזשא' שלעפט אין שטאט אריין א יידיש יינגל, וועלכער האט ארונטערגענומען זיין 'לענטע' און אוועק אין דארף צו קריגן עסן. ער האט אים מיט א שטריק צוגעבונדן צום זאטל פון פערד און געשלעפט אים, ווען ער אליין רייט אויף דעם פערד און יאגט אים אלעמאל אונטער. ס'איז שווער געווען צו זען דאס אומגליקלעכע יינגל, פארוווּנדעט און פארבלוטיקט ווען דער זשאנדארם אויפן פערד צוגיסט זיך פון נחת. דאס יינגל איז אויסגעגאנגען נאך עטלעכע שעה."

די ערשטע אקציע

אין געטא האבן זיך געמערט פאלן פון מארד און טעראר. די יידן האבן געוווּסט אז די אקציע דערנענטערט זיך. מענטשן אנטלויפן מיט דער הילף פון ארישע פאפירן. א סך זוכן א באהעלטעניש ביי פוילישע פאמיליעס און אנדערע גרייטן צו בונקערס צו באהאלטן זיך בעת דער אקציע.

דער יודנראט פארענדיקט זיין טעטיקייט, אבער צוויי טעג פאר דעם גירוש זיינען זיי נאך געצוווּנגען צו באצאלן קהילה־שטייערן דער דייטשער מאכט. דעם 29 אקטאבער 1942, גאנץ פרי איז דער געטא ארומגערינגלט געווארן דורך די פארניכטונגס כוחות און לויט זייער באפעל זיינען אלע יידן ארויסגעגאנגען צום פלאץ נעבן דעם מאגיסטראט און פון דארט האט מען זיי אוועקגעפירט צו דער באן־סטאנציע. זיי זיינען פארשיקט געווארן קיין בעלזשעץ, און דארט האט מען זיי אומגעבראכט.

יצחק גאזשיטשאנסקי, זייענדיק א מיטגליד פון יודנראט, איז באפרייט געווארן פון גירוש און איז געווען אן עדות פון דער ערשטער אקציע און אזוי האט ער דערציילט:

"אין די ערשטע שעה'ען פון דער אקציע בין איך געשטאנען מיט אברהם שקלארסקי אויף דעם באלקאָן פון יודנראט און צוגעזען וואס

קומט פאר...

"געשטופט דורך די דייטשן און זייערע מיטהעלפער האבן מאסן מענטשן געשטראמט צו דעם מאגיסטראט־פלאץ, מענער, פרויען און קינדער. אין דער זעלבער צייט האבן גרופעס רוצחים געזוכט אין די הייזער די וועלכע זיינען ניט ארויסגעגאנגען לויטן באפעל. מ'האט די אומגליקלעכע ארויסגעשלעפט, געפייניקט זיי און צום סוף דערמארדעט.

"דער ס.ס. מאן שארפירער שילד פון ראדאם האט אנגעפירט מיט דער אקציע. ער איז ארומגעגאנגען מיט א נאגאיקע און געשלאגן די יידן איבער די קעפ און פנימער. צווישן דעם המון איז געגאנגען א ייד מיט א ספר־תורה אין זיינע ארעמס. מ'האט אים אויך געשלאגן אכזריותדיק, ביז ער איז אומגעפאלן שרייענדיק "שמע ישראל!". דאס איז געווען משה שיפמאן, א פליט פון ווארשע, פון אורי שיפמאנס משפחה.

"ווען די ארויסגעטריבענע זיינען נאך געשטאנען אויפן פלאץ פון מאגיסטראט, האבן די יידישע פאליציאנטן געקענט ראטעווען זייערע פרויען. קאווקע מייזלס האט נישט געוואלט מפקיר זיין זיינע קינדער און ראטעווען נאר די פרוי, איז ער אוועק מיט דער גאנצער משפחה צום טויט.

"בערך 5000 יידן זיינען ארייגעשטופט געווארן אין די וואגאָנען, ביז 120 נפשות אין א וואגאן. אין די וואגאנען האט מען אויסגעשאטן כלאָר, וועלכער האט פארשפרייט א שטיקנדיקן גאז.

"די ס.ס. מענער האבן זיי געהיט אויף די דעכער פון די וואגאנען, אזוי ארום, אז נאר ווינציקע האבן געקענט אראפשפרינגען פונעם צוג און אנטלויפן. בערך 580 יידן זיינען דערמארדעט געווארן אויפן וועג צו דער באן. די יידישע פאליציאנטן האבן צוזאמענגענומען די טויטע נאך דער אקציע און זיי מקבר געווען אין א ברודער־קבר אויפן יידישן בית־הקברות.

"אויך קינדער, וועלכע זיינען געווען באהאלטן אין לאגער מאקאשין דורך זייערע עלטערן, זיינען דערשאסן געווארן און אויך זיי האט מען צו קבורה געבראכט אין א ברודער־קבר. די יידישע פאליציי איז אויפגעפאדערט געווארן צונויפצוזאמלען וואס ס'איז איבערגעבליבן אין די יידישע וווינונגען און ברענגען אין שול אריין. א דאנק דעם האבן זיי געקענט העלפן די יידן וועלכע האבן זיך באהאלטן אויף די בוידעמס אדער אין די קעלערס, און פארזארגן זיי מיט עסנווארג און מיט וואסער.

"ווי געזאגט, האבן די יידן צוגעגרייט בונקערס, האפנדיק צו בלייבן לעבן. אבער די פאליאקן האבן זיי אויסגעגעבן אין די הענט פון די דייטשן. זיי זיינען געבראכט געווארן צום בית־הקברות און דארט האט מען זיי דערמארדעט."

יעדער ייד האט געשטרעבט זוכה צו זיין צו קבורת ישראל, ווי עס

שפּיגלט זיך אָפּ אין דער שילדערונג פון יחיאל צינאַמאַן אין זיין עדות:

"דער טערמין פון דער ערשטער אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן צו דערנענטערן. דאָס האָבן מיר געפילט גאַנץ קלאָר. איך האָב געוווינט מיט מיין פרוי מרים און מיין דריי־יאָריקן זון דוד, אין דעם הויז פון מיין באָבע רחל קאַנדעל. דאָס איז געווען אַן אַלט הויז, אויפגעבויט אין יאָר 1830, מיט גרויסע קעלערס. מיר, די יונגע מענער, האָבן אָנגעהויבן בויען אַ בונקער אין איינעם פון די קעלערס פאַר די עלטערן, פרויען און קינדער. אַליין זיינען מיר געווען גרייט אַרויסצוגיין אין גאַס בעת דער אַקציע, ווייל ס'איז נישט געווען קיין אָרט פאַר אַלע.

"דער טאַטע האָט נישט געוואָלט אַראָפּגיין אין קעלער און געזאָגט: 'אויב דאָס איז אַ גזירה משמַים, וויל איך זיך נישט באַהאַלטן.' און אויב דער טאַטע איז נישט מסכים געווען, האָבן אויך די מאַמע און מיין פרוי נישט געוואָלט אַראָפּגיין. איך בין געווען אומבאַהאָלפן און נישט געוווּסט ווי אַזוי באַאיינפלוסן מיין טאַטן.

"ס'איז געווען פאַרנאַכט. מיר זיינען אַלע געזעסן אַזוי ווי אין טרויער נאָך אַ געשטאָרבענעם. אין דעם מאָמענט האָב איך זיך געווענדעט צום טאַטן און געזאָגט אים שטילערהייט אַז די מאַמע זאָל נישט הערן: 'אויב מיר וועלן זיך באַהאַלטן אין בונקער, וועלן מיר אפשר זוכה זיין צו קבר ישראל, אָבער די וועלכע וועלן זיך נישט באַהאַלטן, ווייס איך ניט צי זיי וועלן זוכה זיין.' איך ווייס ניט פון וואַנען האָב איך גענומען מוט אים דאָס צו זאָגן. הערנדיק דאָס, איז דער טאַטע אויפגעשטאַנען און געזאָגט: 'קומט, לאָמיר אַראָפּגיין אין בונקער.' אַלע זיינען אַראָפּ און מיר, די יונגע, זיינען געבליבן אין דרויסן, אַזוי ווי מיר האָבן באַשטימט.

"אַלע בונקערס זיינען אַנטדעקט געוואָרן און די וועלכע האָבן זיך דאָרט באַהאַלטן זיינען אויסגעמאָרדעט געוואָרן. אויך אונדזער בונקער האָט מען אַנטדעקט. אַלע זיינען אומגעקומען. מיין הבטחה צו מיין טאַטן איז נישט מקוים געוואָרן."

דער "יודנשטאַט"

אַ צוויי וואָכן נאָך דעם גירוש האָבן די דייטשן געגרינדעט אויף דאָס ניי אין ראַדאָמער קרייז פיר געטאָס אונטערן נאָמען "יודנשטאַט". איינער פון זיי איז געווען אין סאַנדאָמיערזש. זיי האָבן אַהין אַריינגענאַרט אַ סך יידן וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין פעלדער, דערפער און ביי פוילישע פאַמיליעס.

אויך אין די פּלאַקאַטן וואָס זיי האָבן אַרויסגעהאַנגען אין שטאָט, אין די דערפער און אויף די וועגן, האָבן זיי צוגעזאָגט אַז די יידן וועלכע

וועלן קומען אין דעם "יודנשטאט" וועלן האבן א גוט און פריי לעבן. א סך יידן וועלכע האבן געליטן פון קעלט און פון הונגער זיינען טאקע געקומען און עס זיינען אויך געקומען די וועלכע די פוילישע פאמיליעס האבן זיי ארויסגעטריבן פון זייערע באהעלטענישן, נאכדעם ווי זיי האבן זיי בארויבט. א 7000 יידן פון אפאטאוו, קלימאנטאוו, אָסטראָווצע און אויך פון סאנדאמיעזש האבן זיך קאנצענטרירט אין דעם אזוי גערופענעם "יודנשטאט".

ס'איז נישט אריבער קיין סך צייט, און די דייטשע ליגנס האבן זיך באוויזן אין זייער פולער ציניזם. די מענטשן האבן געוווינט אין א שרעקלעכע ענגשאפט. פיל פון זיי האבן געגעכטיקט אויף דער גאס אין קעלט און געליטן הונגער.

די דייטשע מערדער פלעגן פון צייט צו צייט קומען אין געטא מיט זייערע הינט און אומברענגען מענטשלעכע לעבנס. אויך די אָנשטעקנדיקע קרענק האבן געבראכט א סך קרבנות. מענטשן האבן זיך ארומגעדרייט אין גאס, מידע, צעבראכענע, הונגעריקע און געפּראָרענע פון קעלט. זיי האבן אנגעהויבן צו פארשטיין אז די דייטשן האבן זיי, די לעצטע יידן, צוזאמענגענומען דא, כדי זיי אומצוברענגען.

צווישן די קרבנות פון דעם צווייטן געטא איז אויך געווען דער רבי פון אסטראווצע, ר' יחזקאל הלוי האלשטאק, וועלכער איז געקומען אין יודנשטאט מיט עטלעכע הונדערט אסטראווצער יידן. וועגן זיין טויט דערציילט יחיאל צינאמאן:

"...ס'איז ארומגעגאנגען א שמועה אז דער בישאף פון סאנדאמיעזש יאן לארעק איז גרייט אים אויסצובאהאלטן לויט דער ביטע פון די יידן, אבער דער רבי איז נישט מסכים געווען, זאגנדיק אז ער דארף זיין מיט אלע יידן און נישט ראטעווען זיך אליין. דעם 13־טן דעצעמבער 1942, ווען ער איז אויפגעפאדערט געווארן פון די דייטשן זיך צוצושטעלן פאר דעם געסטאפא־מערדער גייער, זיינען מער ווי א מנין יידן, און צווישן זיי זיין זון, גרייט געווען זיך צוצושטעלן אויף זיין ארט, אבער דער רבי איז נישט מסכים געווען. מ'האט דערציילט אז גאדל רעדלמאן האט געראָטן דעם זון ניט צו גיין אויפן פאטערס ארט, ווייל טאמער וועט עמעצער מסר'ן, וועלן דאן זיין צוויי קרבנות.

"דער רבי, איינגעוויקלט אין טלית און אנגעטאן די תפילין, האט זיך צוגעשטעלט פאר דעם רוצח. דער האט אים געפרעגט א פאר קורצע פראגעס, ארויסגעפירט אין הויף פון דער שול און דארט אים דערשאסן. נאכן טויט האט ער אים אריינגעשטעקט א סיגארעט אין מויל און פאטאגראפירט. א גרויסן זכות האט געהאט דער רבי וואס ער איז געבראכט געווארן צו קבר ישראל. צווישן די קברנים איז געווען אויך זיין זון. די אסטראווצער יידן און אויך דעם רבי'ס זון, וועלכע האבן געוואלט

אים פארבייטן, זיינען אלע דערשאסן און באגראבן געווארן אין א ברודער־קבר אויפן בית־הקברות.″

די צווייטע אקציע און דער סוף

די יידן אין געטא האבן געוווסט אז זייער גורל איז שוין געחתמ׳עט. א גרופע מענטשן האבן זיך באזארגט מיט העק, אייזנס און אויך רעוואלווערן, גרייט צו פארטיידיקן זיך. אבער זייער פלאן איז נישט אויסגעפירט געווארן, ווייל מ׳האט זיי געמסר׳ט. מ׳דערציילט אז נאך פאר דעם האט אברהם שווייצמאן געוואלט הרג׳נען איינעם פון די דייטשע מערדערס, אבער מ׳האט אים אפגעהאלטן פון דעם צוליב מורא פאר נקמה.

דעם 10־טן יאנואר 1943 זיינען אלע איינוווינער פון געטא געבראכט געווארן צום פלאץ נעבן מאגיסטראט. דא האט מען זיי שטארק געשלאגן און אונטער דער באגלייטונג פון ס.ס. לייט האט מען זיי געבראכט צו דער באן־סטאנציע. א סך פון זיי זיינען דערשאסן געווארן אויפן וועג. מ׳האט זיי אנגעלאדן צו 120 מענטשן אין א וואגאן, נאכן אראפנעמען פון זיי די מאנטלען און די שטיוול. דאס אלץ איז פארגעקומען אין א פראָסט פון 30 גראד. מ׳האט זיי אוועקגעפירט קיין טרעבלינקע.

ארום 300 יוגנטלעכע האבן די דייטשן איבערגעלאזט אין געטא אויסצוליידיקן די פארלאזטע וווינונגען און ברענגען צו קבורה די דערמארדעטע יידן. א גרופע פון זיי האט זיך געגרייט צו אנטלויפן און געשאפן פאר זיך געווער, אבער פאליאקן האבן זיי אויסגעגעבן. מ׳האט זיי געכאפט און אויסגעהר׳געט. דעם 15־טן אפריל זיינען פון די פארבליבענע אין געטא אויסגעוויילט געווארן געזונטע לייט און געשיקט געווארן אין דעם לאגער פיאנקי. די שוואכע וועלכע זיינען געבראכט געווארן פון לאגער ליצעאום אין געטא אריין, צוזאמען מיט 15 קינדער, זיינען דערמארדעט געווארן דעם זעלבן טאג.

מ׳דערציילט אז די מערדער האבן געשאסן אין די קינדער וואָרפנדיק זיי אין דער לופט און זיי זיינען אראפגעפאלן אויף דער ערד אזוי ווי דערשאסענע פייגעלעך. די שטאטפארוואלטונג און די שטאטישע איינוווינער האבן געזוכט גאלד, בריליאנטן און אנדערע ווערט־זאכן אין די ווענט פון די יידישע הייזער און אזוי ארום זיי צעשטערט. נאר די שול און חיים יוסף וואסערס הויז זיינען געבליבן גאנץ. אזוי זיינען אפגעמעקט געווארן די שפורן פון דער יידישער קהילה אין סאנדאמיעזש. נאר דער לאגער ליצעאום איז דערווייל געבליבן.

די דייטשן האָבן אויפגעשטעלט אַרבעטס־לאַגערן כּדי אויסצונוצן דעם אומזיסטן אַרבעטס־כּח ביז דעם אומקום.

אין זומער 1942, ווען די סאַנדאָמיעזשער יידן האָבן זיך דערוווּסט אַז די אַקציע דערנעענטערט זיך, האָבן זיי געזוכט אַרבעטס־פּלעצער. דער יודנראַט, ווי עס איז אויבן דערמאָנט, האָט אָרגאַניזירט די אַרבעט. אויך פון אייגענער איניציאַטיוו האָבן יידן געפונען אַרבעטס־פּלעצער באַצאָלנדיק פאַר זיי אַ סך געלט. אָט אַזוי זיינען אויפגעשטאַנען די לאַגערן: "ליצעאום" אין שטאָט און "מעטאַן" און ווי אויך "מאַקאַשין", עטלעכע קילאָמעטער פון שטאָט. די אַרבעטער, אין די לאַגערן, קורץ פאַר דער ערשטער אַקציע, זיינען מערסטנס געווען פון סאַנדאָמיעזש, אָבער נאָך דער ערשטער און נאָך דער צווייטער אַקציע זיינען אַריין אין די לאַגערן די פאַרבליבענע יידן פון אָפּאַטאָוו, קלימאַנטאָוו און סטאַשאָוו.

אין דעם לאַגער "מעטאַן" וועלכן די יידן האָבן אויפגעשטעלט פון אייגענער איניציאַטיוו אין דער גלאָז־פאַבריק, זיינען די לעבנס־באַדינגונגען געווען צו דערליידן, הויפּטזעכלעך אַ דאַנק די מתּנות וואָס מ'האָט געגעבן די היטערס. זיי האָבן געהאָפט איבערצולעבן דעם קריג אין דעם לאַגער אָבער אויך צו דער אילוזיע איז געקומען אַן ענדע און וועגן דעם דערציילט יצחק גאָזשיטשאַנסקי:

"דעם 3־טן יאַנואַר 1943, גאַנץ פרי, האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דעם לאַגער. פּוילישע בעלי־עגלות מיט געשפּאַנטע פערד אין וועגענער האָבן אויפגעלאָדן אונדז מיט די פּעקלעך. דאַמייער, דער קאָמענדאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע אין סאַנדאָמיעזש איז צוגעגאַנגען צו מיר, אַלס פאָרשטייער פון די יידן אין לאַגער, און מיר געפרעגט וויפל מענטשן זיינען דאָ. איך האָב אים געענטפערט אַז ס'זיינען דאָ 88 יידן, פון זיי זיינען 28 נישט קיין רעגיסטרירטע, אָבער דער אינזשיניער פּראָוויץ האָט צוגעזאָגט אַריינצושטעלן זיי אין דער ליסטע. ער האָט אויך געפרעגט אויב עס זיינען דאָ קינדער צווישן אונדז און ווען כ'האָב אים געענפערט 'מעגלעך', האָט ער מיר געשלאָגן מכּות־רצח.

"מ'האָט אונדז געבראַכט אין געטאָ. אויפן וועג האָט מען אונדז אונטערזוכט וויסנדיק אַז מיר זיינען פאַרמעגלעכע יידן, און זיי האָבן פון אונדז צוגערויבט אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט. דער זשאַנדאַרם מייסטער לעשער, דאַמייערס פאַרטרעטער, האָט אפילו באַפוילן אַז מיר אַליין זאָלן באַצאָלן די בעלי־עגלות. אַ וואָך שפּעטער, דעם 10־טן יאַנואַר 1943, זיינען די מערהייט פון אונדז, צוזאַמען מיט די יידן פון געטאָ, פאַרשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע."

דער לאַגער אין מאַקאַשין

מאַקאַשין איז אַן אָרט אַרומגערינגלט מיט גערטנער און פעלדער. דאָרט האָבן 200 סאַנדאָמיעזשער ייִדן געאַרבעט פון זומער 1942. דעם טאָג פאַר דער אַקציע האָט דער לאַגער־קאָמענדאַנט אויסגעוויילט אַ גרופּע יונגעלייט און זיי איבערגעפירט אין לאַגער "ליצעאום". ס'איז כדאַי צו באַמערקן אַז די וועלכע מ'האָט קאָנצענטרירט אין דעם לאַגער זיינען נישט אַרויסגעטריבן געוואָרן צו פאַרניכטונג. די "מאַקאַשינער" האָבן ווייטער געאַרבעט אין מאַקאַשין אָבער האָבן געוווינט אין לאַגער "ליצעאום". אַ טייל האָט מען באַשעפטיקט ביי ערד־אַרבעט. אַ גרופּע פרויען זיינען צוגעטיילט געוואָרן צו דעם נאָנטן ס.ס. לאַגער אויף צו ראַמען זייערע וווינונגען, פּוצן שטיוול א.א.וו. די איבעריקע האָבן געאַרבעט ביים צונעמען די איינגעפאַלענע הייזער אין דאָרף און האָבן רעמאָנטירט די ווייניק באַשעדיקטע הייזער פון די פּוילישע פּויערים וועלכע זיינען פאַרטריבן געוואָרן פון זייערע היימען און אויף זייער אָרט האָט מען באַזעצט פאָלקסדייטשן.

בעניעק ציילאַן וועלכער האָט געאַרבעט אין דעם לאַגער דערציילט אַז ער האָט צוגעזען ווי אַזוי מ'האָט פאַרטריבן די אָרטיקע פּויערים. מ'האָט זיי ערלויבט צו נעמען מיט זיך נאָר זייערע קליידער און בעטגעוואַנט. דאָס איבעריקע פאַרמעגן האָבן צוגענומען די נייע באַזיצערס. און ער דערציילט נאָך:

"איך האָב געזען אַ בילד וואָס האָט מיך דערשיטערט: אַן אַלטער פּויער האָט צונויפגענומען זיין פאַמיליע און איידער זיי האָבן פאַרלאָזן דאָס דאָרף, זייער הויז אוןווירטשאַפט, האָבן זיי אַלע געקניט און געזאָגט אַ תּפילה. נאָך דעם האָט יעדער פון זיי אויפגעהויבן אַ גרודע ערד, עס אַריינגעלייגט אין אַ זעקעלע און אַלע צוזאַמען האָבן פאַרלאָזן דאָס דאָרף".

דער "ליצעאום" לאַגער

דער "ליצעאום" לאַגער איז אויפגעשטעלט געוואָרן זומער '42 אין די געביידע פון דער מיטלשול ליצעאום פאַר מיידלעך. אין אָנפאַנג איז דאָס געווען נאָר אַן אַרבעטס־פּלאַץ. אַהין איז מען געקומען יעדן פרימאָרגן פון געטאָ. פאַר דער אַקציע אין אָקטאָבער 1942 האָבן די סאַנדאָמיעזשער אַרבייטער אָנגעהויבן דאָ צו נעכטיקן. איי־ניקע פון זיי האָבן מצליח געווען מיטצוברענגען זייערע פאַמיליעס. די ערשטע ייִדן אין דעם לאַגער זיינען געווען אַ גרופּע פון 300 מענטשן פון אָפּאַטאָוו, וועלכע זיינען

אהערגעקומען עטלעכע טעג פאר דעם ארויסטרייבן די יידן פון דארט. אין לאגער האט מען איינגעארדנט שאַפּן פון פארשידענע מלאכות. א טייל פון די סאנדאמיעזשער יידן זיינען אויך דארט געווען באשעפטיקט.

א טאג פאר דער ערשטער אקציע, דעם 28־טן אקטאבער, האט מען זיי, ווי אויבנדערמאָנט, קאנצענטרירט אין לאגער צוזאמען מיט די פריערדיקע ארבעטער פון מאקאשין. די מענטשן האבן געארבעט אין פארשידענע ערטער, אויסער די שאַפּן, און אין אוונט זיינען זיי געקומען נעכטיקן אין לאגער. דורכשניטלעך זיינען געווען אין לאגער 400 נפשות.

דער לאגער איז געווען נעבן יידישן בית־הקברות און די מענטשן האבן צוגעזען ווי מען ברענגט דארט אום די אומגליקלעכע יידן וואס האבן זיך אויסבאהאלטן פון ביידע אקציעס. אין דעם לאגער האבן זיך אויסבאהאלטן "נישט לעגאלע" יידן אנטלאפענע פון דעם טראנספּארט. זיי זיינען געשפרונגען פון די וואגאנען און צוריקגעקומען קיין סאנדאמיעזש. אויך די וועלכע האבן זיך באהאלטן ביי פאליאקן, וואס האבן זיי בארויבט און נאכהער ארויסגעטריבן פון זייערע הייזער, זיינען געקומען אין ליצעאום. דער לאגער איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון ס.ס. און מאיאָר רייניקע זייער קאמענדאנט. ער איז געווען נאמינירט אלס פאראנטווארטלעכער פאר דער קאלאניזירונג פון די פאלקסדייטשן אין סאנדאמיעזשער געגנט.

פון אנפאנג זיינען די באדינגונגען אין ליצעאום געווען צו דערליידן, אבער נאך דער צווייטער אקציע איז דער לאגער אריבער צו נייע ס.ס. לייט און די באדינגונגען האבן זיך פארערגערט.

א גרופע יוגנטלעכע האט זיך ארגאניזירט מיטן ציל צו אנטלויפן פון לאגער און זיך אנשליסן צו א פוילישער פארטיזאנער איינהייט. וועגן דעם דערציילט בעניעק ציילאן:

"דעם 18־טן מאי 1943 ביינאכט, באוואפנט מיט געווער און מיט ארישע פאפירן אין טאש, בין איך אנטלאפן פון דעם לאגער מיט א גרופע חברים. איינער פון אונדז האט געקענט פערזענלעך דעם קאמענדאנט פון די פארטיזאנער. מ'האט באשטימט זיך צו טרעפן ביי אים אין שטוב – 12 קילאמעטער פון סאנדאמיעזש. מיר זיינען געגאנגען אהין צו פוס, מיט האפענונג אז אט־אט ווערן מיר פארטיזאנער, אבער מיר האבן זיך ביטער אנטוישט. דער קאמענדאנט האט אונדז געזאגט אז ער האט באקומען א באפעל ניט אנצונעמען אונדז און אפילו שיסן יעדן ייד וועלכן ער טרעפט. פארצווייפלטע האבן מיר זיך צוריקגעקערט אין לאגער. אנדערש און טראגיש איז געווען דער גורל פון אונדזערע שטעטישע אברהם וויינטראוב און די ברידער משה און פנחס וואסער, וועלכע זיינען אויך אנטלאפן פון לאגער כדי זיך אנצושליסן צו די פוילישע פארטיזאנער. דורך דער פארמיטלונג פון א פוילישן פריינט האבן זיי באשטימט זיך צו

טרעפן מיט דעם קאמענדאנט פון די פארטיזאנער, אבער אויפן וועג צו אים זיינען זיי דערמארדעט געווארן דורך די זעלבע פארטיזאנער, צו וועלכע זיי האבן זיך געוואלט אנשליסן.

ווען די דייטשן האבן זיך דערוווּסט וועגן דעם מארד, האבן זיי געזאגט מיט כעס: "שיסן יידן, דאס איז נאר אונדזער פריווילעגיע."

אין לאגער זיינען אויך געווען עטלעכע קינדער מיט זייערע עלטערן. זיי זיינען געווען באליבט ביי יעדן, אפילו ביי די ס.ס., אבער מ׳האט זיי אין 15־טן מאי 1943 אויסגעמארדעט און צו קבורה געבראכט אויפן יידישן בית־עולם אין א ברודער־קבר. נאר יאסעלע שלייפשטיין פון די סאנדאמיעזשער קינדער איז געבליבן לעבן.

די פארבינדערין גניא

גניא קלוס, א יידיש מיידל מיט א פוילישן אויסזען, האט געהאט א פארבינדונג מיט מענטשן פון לאגער, פון געטא און מיט פאליאקן, ביי וועלכע יידן האבן איבערגעלאזט געלט. זי האט זיך פריי באוועגט אלס א פוילישע נעבן דעם ליצעאום, אין שטאט און אין די דערפער. זי פלעגט ברענגען פאר די יידן געלט, וואס זיי האבן איבערגעלאזט ביי פוילישע פריינט און עסנווארג פאר די אויסבאהאלטענע מענטשן.

איינמאל האט א פוילישער פאליציאנט זי געכאפט און פארשלאסן אין דער שטאטישער תפיסה. אירע פריינט פון לאגער ליצעאום האבן אריינגעשמוגלט צו איר אין קאמער א זעגל. אבער אין מיטן זעגן די קראטן זיינען אנגעקומען די דייטשן און איר אוועקגעפירט צום בית־הקברות. זי האט פרובירט אנטלויפן, אבער די דייטשן האבן געשאסן אויף איר און מיט א פארוואונדעטן פוס האבן זיי איר אוועקגעשלעפט צום בית־הקברות און דארט זי דערשאסן. איר משפחה און פריינט פון ליצעאום האבן באוויינט איר טראגישן טויט.

נאָר איינצלנע האבן זוכה געווען...

דער לעצטער לאגער אין סאנדאמיעזש איז ענדלעך ליקווידירט געווארן זומער־צייט, אין יאָר 1943 און די איבערגעבליבענע מענטשן האט מען איבערגעפירט אין די לאגערן: פיאנקי, סטאראכאוויצע, ראדאָם און אנדערע. נאָנט צום סוף פון דער מלחמה האט מען זיי ווידער איבערגעפירט אין אנדערע לאגערן, דאסמאָל אין דייטשלאנד גופא און א טייל פון זיי זיינען געבליבן לעבן.

פאר זייער אפטרעטן פון פוילן, האבן זיך די דייטשן פארנומען מיטן אפווישן די שפורן פון זייערע פארברעכנס. אזוי האבן זיי אויך געטאן אויפן בית־הקברות אין סאנדאמיעזש. זיי האבן געבראכט יידן פון א שכנותדיקן לאגער וועלכע האבן ארומגעצוימט דעם בית־הקברות מיט א הויכן פלויט, כדי די פוילישע באפעלקערונג זאל נישט זען וואס דארטן קומט פאר. זיי האבן ארויסגענומען די אומגעבראכטע קרבנות פון די גריבער און זיי פארברענט. דעם אש, האבן זיי באגראבן.

דעם 18.8.1944, איז סאנדאמיעזש באפרייט געווארן פון די דייטשן דורך דער רויטער ארמיי, אבער צו דער באפרייאונג האבן זוכה געווען נאר איינצלנע יידן. דאס זיינען געווען די יידן, וועלכע האבן זיך אויסבאהאלטן ביז צום סוף ביי פוילישע פאמיליעס אין דער געגנט.

שארית הפליטה

די געראטעוועטע קערן זיך אום

עטלעכע טעג נאך דער באפרייאונג פון דער שטאט, אין אויגוסט 1944, זיינען אנגעקומען קיין סאנדאמיעזש אכט געראטעוועטע יידן, וועלכע האבן זיך אויסבאהאלטן אנדערטהאלבן יאר ביי פאליאקן אין דער געגנט. זיי זיינען געקומען קראנקע, בלאסע, גייסטיק און פיזיש צעבראכענע. דא האבן זיך מיט זיי פארנומען יידישע אפיצערן פון דער רויטער ארמיי, וועלכע האבן זיי באזארגט מיט א וווינונג און מיט עסן. גאנצע טעג האבן זיי געוויינט איבער זייער גורל און איבער דעם גורל פון זייערע משפחות.

נאך עטלעכע וואכן האבן זיי פארלאזט סאנדאמיעזש און אוועק קיין לובלין. דארט האבן זיך שוין קאנצענטרירט הונדערטער יידן און דאס לעבן איז געווען זיכערער. צוביסלעך זיינען אויך צוגעקומען קיין סאנדאמיעזש די אפגעראטעוועטע פון די לאגערן פון די באפרייטע געביטן. אין מערץ 1945 זיינען שוין געווען פארשריבן אין סאנדאמיעזש 46 יידן. שפעטער זיינען צוגעקומען נאך אפגעראטעוועטע און אלע האבן זיך קאנצענטרירט אין וואסערס הויז, דאס איינציקע וואס איז געבליבן אויף דער יידישער גאס. זיי זיינען געקומען אהער מיט דער האפענונג צו געפינען אימעצן פון זייערע משפחות.

אין יאר 1946 זיינען צוריקגעקומען קיין סאנדאמיעזש מער ווי צוואנציק יידן, וועלכע זיינען אין אנפאנג פון קריג אנטלאפן קיין רוסלאנד. זיי האבן זיך נישט פארגעשטעלט צו טרעפן אזא גרויסן אומגליק און זיי האבן געהאפט צו געפינען זייערע נאנטע, אבער די אנטוישונג איז געווען א ביטערע, ניט צום באשרייבן.

די שוועסטער רבקה, פייגע און באשע שאפראן, וועלכע האבן עמיגרירט אין די 20־סטע יארן קיין קאנאדע, האבן זיך פארפליכטעט צו

העלפן מאטעריעל די שטאטישע וועלכע האבן איבערגעלעבט דעם קריג. די צוריקגעקומענע האבן ארגאניזירט א קאמיטעט, וועלכער האט מיט דער הילף פון דזשאָינט זיך פארנומען מיט אויסלייזן יידישע קינדער און זארגן פאר זייער עקזיסטענץ. אויך האבן זיי רעסטאווירט דעם בית־הקברות. זיי האבן צונויפגעקליבן אלע מצבות וואס די דארפסלייט האבן צערויבט. פון די גאנצע און צעבראכענע מצבות, וואס האבן זיך געוואלגערט אויפן בית־עלמין האבן זיי אויפגעשטעלט א גרויסארטיקן דענקמאל געווידמעט די אומגעקומענע סאנדאמיעזשער יידן. זיי האבן געבראכט צו קבר־ישראל צענדליקער קערפערס פון יידן, וועלכע זיינען דערמארדעט געווארן אין דער געגנט דורך די פוילישע נאציאנאליסטן און אויך דורך די פויערים, וועלכע האבן זיי אויסבאהאלטן און צום סוף זיי געהרג׳עט גלוסטנדיק זייער געלט.

צוביסלעך האבן די געראטעוועטע פארלאזט אויף שטענדיק זייער שטאט און אוועק צו די ד.פ. (היימלאזע) לאגערס אין דייטשלאנד כדי פון דארט צו עמיגרירן קיין אמעריקע צו זייערע פריינט אדער עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

צווישן די צוריקגעקומענע זיינען אויך געווען תנחום קופערבלום מיט זיין פרוי. ער איז געווען א געוויסע צייט סעקרעטאר פון יידישן קאמיטעט און איז געווען דער לעצטער ייד וואס האט פארלאזן די שטאט אין יאר 1948. ער דערציילט וועגן דער טעטיקייט פון קאמיטעט:

״פאר דער ערשטער אקציע, אין אקטאבער 1942 האבן איינצלנע עלטערן איבערגעגעבן זייערע קינדער צו באקאנטע קריסטן, מייסטנס אין די דערפער, כדי זיי צו ראטעווען. אין יאר 1946 האט זיך צו אונדז געווענדעט א גלח, א געוועזענער לערער פון לערער־סעמינאר אין סאנדאמיעזש (זיין נאמען געדענק איך נישט) און איבערגעגעבן, אז זיין הויז־פארוואלטערין, א דארפישע פרוי, האט איינגעארדנט דאס מיידעלע רוזשא, א טאכטער פון דעם עלטסטן ברודער אונגער, ביי איר ברודער, א פויער, כדי זי ראטעווען פון טויט. דאס קינד האט געהאט מזל. טראץ איר סעמיטישן אויסזען האבן איר די שכנים־פויערים אויפגענומען ווי א נישט געזעצלעכע טאכטער פון דער הויז־פארוואלטערין און פון דעם גלח. איר ״משפחה״ האט ניט אפגעלייקנט די רכילות און גערופן דאס קינד ״ממזר׳טע״. רוזשע האט געפאשעט די גענדז און די קי ביי דעם פויער. דער גלח האט אונדז דערציילט אז רוזשעס פאטער האט צוגעזאגט, אז איר באָבע פון ניו־יארק וועט באצאלן 2000 דאלאר פאר די וועלכע וועלן אפראטעווען דאס קינד. די סומע, האט ער געזאגט, וועט זיך צוטיילן צווישן דער הויז־פארוואלטערין, איר ברודער, דעם פויער און אים אליין, און ער האט געבעטן מיר זאלן זיך פארבינדן וועגן דעם מיט

דער באבע אין ניו־יארק. אין רעזולטאט פון אונדזער וואנדערונג איז געקומען רוזשעס מומע פון ביטאָם און געבראכט געלט וואס איז געשיקט געווארן פון ניו־יארק. די מומע האט זיך פארבונדן מיטן גלח און ער האט געשיקט די הויז־פארוואלטערין ברענגען דאס מיידעלע מיר זאלן זי דערקענען. ביז היינט געדענקט רוזשע ווי אזוי מ'האט איר געבראכט צו דער באגעגעניש מיט איר מומע אין הויז פון יידישן קאמיטעט. זי איז אנטלאפן פון דארט צום מארק־פלאץ שרייענדיק: ׳יידן ווילן מיך כאפן!״. דאס האט פונקט פאסירט אין א מארק־טאג און הערנדיק איר געשריי האבן זיך צונויפגעזאמלט ארום איר מענטשן, אבער אונדז די ׳כאפערס׳ איז געלונגען איר צו באַרויִקן און זי האט זיך צוריקגעקערט. די מומע האט מיטגענומען די אכט יאריקע רוזשע צו זיך אין ביטאם. דארט האט זי זיך דערצויגן און געלערנט אין שול. זי האט געענדיקט דעם מעדיצינישן פאקולטעט אין פוילן און נאכהער עמיגרירט קיין אמעריקע. דארט האט זי אויפגעשטעלט א משפחה און ארבעט אלס דאקטאר.

״נאך איין קינד וועלכן מיר האבן אויסגעלייזט איז געווען דער זיבן־יעריקער אברהמ׳על וועלכער איז געווען א פאסטעכל ביי א פויער. ער האט ניט געדענקט פון וואנען ער שטאמט און נישט געוווּסט ווער ס'זיינען געווען זיינע עלטערן. ער האט אונדז דערציילט אז די פויערים האבן אים גערופן ׳זשידעק׳. מיר האבן אים געגעבן עסן און אנגעטאן נייע קליידער. שפעטער האבן מיר אים געבראכט קיין לאָדזש אין א קינדער־קיבוץ, אבער ער איז אלעמאל אנטלאפן פון דארטן און געקומען צוריק צו אונדז. מיר האבן זיך באמיט צו איבערצייגן אים אז זיין צוקונפט איז אין ארץ־ישראל. שפעטער האבן מיר זיך דערוווּסט אז ער געפינט זיך אין ישראל.

״מיר האבן זיך אויך דערוווּסט אז לוי און מלכה ערדפרוכט האבן איבערגעגעבן זייער פיר־יעריקער מרים צו א קינדערלאזע משפחה דעמבאַווסקי אין דארף גאָלקאוויצע, נעבן סאנדאמיעזש. מיר האבן איינגעלאדן די פרוי דעמבאַווסקי און איר פרובירט איבערצייגן אז זי זאל אונדז איבערגעבן דאס קינד, כדי איר איבערצופירן צו איר משפחה אין ארץ־ישראל. די פרוי האט זיך איינגעשפארט און נישט געוואלט אפגעבן דאס קינד, אויך נישט פאר א סך געלט, ווייל זי האט איר ליב געהאט ווי אן אייגן קינד און האט איר אויך אדאפטירט אלס א טאכטער. דערביי האט זי צוגעגעבן אז דאס מיידעלע ווייסט אז זי שטאמט פון יידן און זי אליין וועט באשטימען וועגן איר גורל ווען זי וועט רייפער ווערן. אויב מיר ווילן דאך אז מארישא־מרים זאל פארן קיין פאלעסטינע, וועט זי זיך נישט אנטקעגנשטעלן, מיטן באדינג אז זי וועט מיט איר מיטפארן. מארישא איז געבליבן ביי דער פוילישער משפחה, האט געענדיקט דעם יורי פאקולטעט אין לאדזשער אוניווערסיטעט, האט חתונה געהאט מיט

לעבט מיט איר משפחה אין פוילן. זי האט זיך פארבונדן מיט אירע יידישע פריינט פון דרום אמעריקע און האט זיי אפילו באזוכט.״

מרדכי כוסטעצקי האט מיט דער פארמיטלונג פון א יידישע משפחה קאשינסקי, פליטים פון לאדזש, איבערגעגעבן זיין קליין ייִנגעלע פאר א סך געלט צו א פוילישע פאמיליע. פארן צעשיידן זיך מיטן קינד האט דער פאטער איינגענייט אין זיין מאנטעלע א צעטל מיט זיין נאמען. ער האט געהאפט אז דאס קינד וועט איבערלעבן דעם קריג און א דאנק דעם צעטעלע וועט ער וויסן זיין יידישן נאמען. ס׳קינד איז אליין געבליבן פון דער גאנצער משפחה. די משפחה קאשינסקי, וועלכע האט איבערגעלעבט דעם קריג, האט אויסגעלייזט דאס ייִנגעלע פון דער פוילישער משפחה און אים אפילו אפיציעל אדאפטירט.

אינגאנצן פופצן יידישע קינדער פון סאנדאמיעזש זיינען אפגעראטעוועט געווארן – א קליין הייפל פון א סך הונדערטער יידישע קינדער, איינצלנע אין די לאגערן און אנדערע ביי פוילישע משפחות, אלס קריסטן מיט פאלשע פאפירן, צוזאמען מיט זייערע מאמעס. איינע פון די קינדער האט זיך געראטעוועט אין א מאנאסטיר.*

דער ספר־תורה

תנחום קופערבלום דערציילט נאך:

״איינמאל האב איך באגעגנט דעם גלח באבסקי, מיט וועלכן כ׳האב געלערנט אין סאנדאמיעזשער רעגירונגס־גימנאזיע. מיר האבן זיך פיין באגריסט און ער האט מיר דערציילט וועגן א פויער פון זיין פאראפיע ביי וועלכן עס געפינט זיך א ספר־תורה וואס ער האט א היים גענומען פון מארק־פלאץ אין טאג פון דער ערשטער אקציע אין סאנדאמיעזש. די גלילה־העלצלעך זיינען געווען צעבראכן און דאס מאנטעלע צעריסן און פארבלוטיקט. דעם ספר האט ער באהאלטן ביי זיך אין שטוב און איצט איז ער גרייט עס אפצוגעבן פאר 100,000 זלאטעס.

דער גלח איז איינשטימיק געווען מיט מיר אז דער פרייז וואס דער פויער פאדערט איז איבערגעטריבן און אז ער וועט פרווון אים איבערצייגן ער זאל איינשטימען צו דער פארמיטלונג פון פראפ׳ שימאנסקי, דער רעקטאר פון גלחים־סעמינאר אין סאנדאמיעזש.

נאך דעם געשפרעך זיינען מיר, וואסער דער פארזיצער פון קאמיטעט און איך, געגאנגען, אזוי ווי מיר האבן אפגערעדט מיט דעם גלח, צום רעקטאר שימאנסקי און לויט זיין פארשלאג האָט דער פויער מסכים

---

* די איבערלעבונגען פון אייניקע פון זיי דערשיינען אין אונזער בוך (אין עברית) אין קאפיטל ״אדם וגורלו ⋆ עדויות״.

געווען אפצוגעבן דעם ספר פאר 25,000 זלאטעס. דערווייל איז געבליבן דער ספר ביים רעקטאר, וועלכער האט געבעטן מיר זאלן קומען צו אים מיט א "מניין יידן" (אזוי האט ער זיך אויסגעדריקט) און אז כאטש איינער פון אונדז זאל מיטברענגען א טלית, ווייל ער וויל לייענען א פרשה פונעם ספר. מיר האבן אויסגעפירט די בקשה פון דעם געערטן, אלטן, גוטהארציקן מאן, וועלכער איז אויך געווען א באוווסטער יידן־פריינט. מ'האט דערציילט אז ער האט פארזארגט געבורטס־מעטריקעס פאר יידן, וועלכע האבן זיך געגרייט צו פארלאזן די שטאט פאר דער ערשטער אקציע, מיט ארישע פאפירן.

"מיר זיינען געקומען, א גרופע סאנדאמיעזשער יידן אין אויפנאמס־זאל פון סעמינאר, און אזוי ווי מיר האבן צוגעזאגט, האבן מיר מיטגעבראכט א טלית אין וועלכן יאקל שווייצמאן האט זיך איינגעהילט און געזאגט א תפילה. נאכדעם האט ד"ר שימאנסקי מיט א אינטאנאציע פון א בעל־קורא געלייענט פון ספר די פרשה בראשית. הערנדיק זיין לייענען, האבן זיך טרערן געגאסן פון אונדזערע אויגן.

"נאך די רירנדיקע צערעמאניע האבן מיר איינגעוויקלט דעם ספר אין א לייוונט וואס יאקל האט מיטגעבראכט און עס אריבערגעפירט צו וואסער אין הויז. ווען איך האב זיך געטראפן מיט דעם פויער, האב איך אים געבעטן ער זאל מיר דערציילן ווי אזוי איז דער ספר געקומען צו אים. ער האט מיר דערציילט, אז אין טאג פון דער אקציע איז ער געפארן אין שטאט אפצוגעבן דער דייטשער מאכט זיין קאנטיגענט־תבואה וואס מ'האט אויף אים ארויפגעלייגט. ס'האט אים זייער געוואונדערט וואס מ'זעט ניט קיין מענטש אויפן מארק־פלאץ און פאר וואס ס'איז אזוי שטיל. פלוצלונג האט ער דערהערט געשרייען און א שיסעריי פון דער יידישער גאס. ער האט זיך דערשראקן, איבערגעלאזט דאס פערד און וואגן און זיך אליין באהאלטן אין מאגיסטראט. לאנגזאם האט ער ארויפגעקלעטערט אויפן טורעם פון דער געביידע און פון דארט האט ער אבסערווירט און געזען ווי באוואפנטע אוקראינער, זשאנדארמען און ס.ס. האבן באזעצט דעם ארויסגאנג פון דער יידישער גאס צום מארק־פלאץ. פיל יידן האבן געשטראמט צום צענטער פון פלאץ בעת די באנדיטן שיסן אויף זיי פון אלע זייטן. צווישן דער מאסע יידן האט ער באמערקט אן אלטן ייד מיט א ספר־תורה אין זיינע ארעמס. אין דעם מאמענט איז דער ייד געפאלן א טויטער צוזאמען מיט אנדערע דערשאסענע יידן. אין אוונט, ווען ס'איז געווארן שטיל, און קיינער איז נישט געווען אויפן פלאץ, איז ער אהין געגאנגען זוכן צווישן די טויטע. מיט גרויסע שוועריקייטן האט ער ארויסגעצויגן דעם ספר פון די הענט פון דעם דערשאסענעם ייד. ער האט אראפגענומען דאס פארבלוטיקטע מאנטעלע, און איז שנעל אהיימגעפארן אין זיין דארף. ער האט באהאלטן

דעם ספר אין שטרוי אויפן בוידעם.

"נאך א ספר־תורה, האט אונדז געבראכט דער גלח ד"ר לאגענטש, אויך א לערער אין גלחים־סעמינאר. ער האט דעם ספר באקומען פון א פויער, וואס האט אים אויסבאהאלטן כדי איבערצוגעבן נאך דער מלחמה צו א תבואה־סוחר אין סאנדאמיעזש, ווייזט אויס, צו איינעם פון די ברידער שאפראן. מיין קוזין שיע זאבערמאן האט דערקענט דעם ספר וואס מיר האבן באקומען און געזאגט אז ער איז פון אונדזער שטאט־שול. ווי ער האט דערציילט איז ער געווען דערביי ווען מ'האט באהאלטן אלע ספרים און נאר דעם ספר האט מען איבערגעלאזט אין בית־מדרש. זאבערמאן איז געווען זיכער אז דער וואס איז געגאנגען מיטן ספר צום מארק־פלאץ איז געווען הערשל שוחט*, וועלכער האט געוווינט אנטקעגן דער שול. זאבערמאן האט אויך פארלאנגט פון מיר אז איך זאל דעם ספר איבערגעבן צו די אמתע בעלי־בתים – די סאנדאמיעזשער יידן. איך האב גענומען דעם ספר מיט זיך קיין פויזן ווו איך האב געוווינט, נאכדעם ווי כ'האב פארלאזט סאנדאמיעזש. כ'האב עס אפגעהיט צען יאר ביז כ'האב באקומען די דערלויבעניש ארויסצופארן פון פוילן קיין קאנאדע. כ'האב זיך אנגעטראפן מיט א סך שוועריקייטן ארויסצופירן דעם ספר פון פוילן, ווייל די צאל־באאמטע האבן נישט פארשטאנען וואס דאס איז, און האבן באשלאסן אז איך דארף א דערלויבעניש פון קונסט און קולטור מיניסטעריום. צוויי מאל בין איך געפארן קיין ווארשע כדי זיי צו איבערצייגן, אז דער ספר איז דאס וויכטיקסטע רעליגיעזע איינצלהייט ביי גלויביקע יידן. ענדלעך האב איך באקומען די דערלויבעניש. קומענדיק אין קאנאדע, האב איך איבערגעגעבן דעם ספר צום פארבאנד פון די סאנדאמיעזשער יידן און אזוי ארום פארווירקלעכט מיין צוזאג צום קוזין זאבערמאן. צייטווייליק איז דער ספר אפגעהיט געווארן ביי אונדזער א שטאטישן דוד גרינבלום, א געזעלשאפטלעכער טוער אין דער קהילה פון טאראנטא. ערב שבועות 1963 איז פייערלעך, מיטן אנטייל פון א גרויסע עדה יידן, צווישן זיי אויך רבנים, איבערגעפירט געווארן דער ספר אין דער שול "שערי תפילה". נאך עטלעכע יאר האט אברהם ווייסמאן, דער סעקרעטאר פון סאנדאמיעזשער לאנדסמאנשאפט געבראכט דעם ספר קיין ישראל און אים איבערגעגעבן צו דעם "בית צויזמיר" אין תל־אביב. דעם צווייטן ספר האט שמואל וואסער אויך געבראכט קיין ישראל."

* מעגלעך אז צוויי פארשידענע יידן זיינען געגאנגען צום מארק־פלאץ מיט א ספר־תורה אין די ארעמס: הערשל שוחט און אורי שיפמאנס קרוב ווי עס דערציילט י. גוזשיטשאנסקי, אין קאפיטל "די ערשטע אקציע".

צווישן די ערשטע פליטים אין דייטשלאנד נאך דער מלחמה זיינען אויך געווען סאנדאמיעזשער יידן, וועלכע האבן זיך נישט צוריקגעקערט קיין פוילן נאך דער באפרייאונג. זיי זיינען געבליבן אין די ד.פּ. לאגערן, וועלכע די אליאירטע האבן אויפגעשטעלט פאר די קריגס־פליטים. צו זיי זיינען שפּעטער צוגעקומען די סאנדאמיעזשער, וועלכע זיינען באפרייט געווארן אין פוילן און אויך די וועלכע זיינען צוריקגעקומען פון רוסלאנד, וווּ אהין זיי זיינען אנטלאפן מיטן אוסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ניט אלע סאנדאמיעזשער פליטים האבן געלעבט אין די לאגערן. ס'זיינען געווען אויך אזעלעכע, וועלכע האבן זיך דערווייל באזעצט אין פארשידענע שטעט אין דייטשלאנד, געלעבט יעדער פאר זיך און האבן זיך פארנומען מיט האנדל, כדי אפצושפּארן אביסל געלט צו עמיגרירן מעבר־לים אין דער נאענטער צוקונפט. זיי האבן באקומען הילף פון דזשאינט און אויך פון זייערע קרובים אין אמעריקע און קאנאדע.

די שוועסטער שאפּראן פון קאנאדע — פייגע, באשע און באזונדערס רבקה — האבן געהאלפן די סאנדאמיעזשער פליטים אויך אין דייטשלאנד. רבקה איז געקומען קיין דייטשלאנד כדי זיך צו טרעפן מיט די שטאטישע און זיי העלפן און דערמוטיקן. זי האט אויך באזארגט וויזעס פאר די, וועלכע האבן געוואלט עמיגרירן קיין אמעריקע, און זיך נישט גערעכנט מיט אירע פערזענלעכע געלט־אויסגאבן.

דער סאנדאמיעזשער פארבאנד אין דאכאו איז געשטאנען אין קאנטאקט מיט זיינע לאנדסלייט, וועלכע האבן געלעבט אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד. דער פארזיצער פון דעם פארבאנד איז געווען לייב טייטעלבוים, און דער סעקרעטאר יחיאל צינאמאן.

אין נאוועמבער 1946 — פיר יאר נאָך דער ערשטער אקציע אין סאנדאמיעזש — זיינען זיך צונויפגעקומען אין דאכאו די סאנדאמיעזשער אויף אן אזכרה. יחיאל צינאמאן האט באשריבן דעם צונויפקום און באצייכנט אַז ס'האבן זיך דעם טאג פארזאמלט א 200 מענער און פרויען און צווישן זיי דריי קינדער. אויך פליטים פון קלימאנטאוו און קאפּשיוויניצע זיינען געקומען. ס'זיינען געווען אזעלעכע וועלכע האבן זיך נישט געזען זייט מ'האט זיי צושיידט אין די לאגערן און זיי האבן נישט געגלויבט אז זיי וועלן זיך נאך אמאל טרעפן. נאך דעם צוזאמענטרעף האבן די פאַרזאמלטע מארשירט צו דעם שטאטישן בית־הקברות, ווו עס רוען אין ברודער־קברים מענטשן פון פארשידענע פעלקער, וועלכע זיינען אומגעקומען אין דאכאו. אין דער ערשטער ריי זיינען געגאנגען די דריי קינדער, איינער פון זיי יאסעלע שלייפשטיין דער

״ארעסטאנט״ פון לאגער בוכנוואלד, וועלכנס לעבן זיין פאטער האט ״ארויסגעגנבעט״ פון די מערדערס נעגל, טראגנדיק אים אויפן רוקן אין א זאק, פון לאגער צו לאגער. אויף דער לענטע פון דעם בלומענקראנץ וועלכן זיי האבן געלייגט אויפן קבר איז געווען געשריבן: ״געדענקען און נקמה נעמען!״

אין פארלויף פון געציילטע יארן האט די שארית־הפליטה פון סאנדאמיעזש אין דייטשלאנד פארלאזט אויף אייביק דאס פארשאלטענע לאנד.

אין ישראל

סאבינא ראזענבלום און חיים גארן דערציילן וועגן דעם סאנדאמיעזשער פארבאנד אין ישראל און זיין טעטיקייט:

״נאך דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען ס׳האבן אנגעהויבן קומען קיין ארץ־ישראל עולים פון אונדזער שטאט, האבן די צויזמירער פון פריער געקומענע אין ארץ ישראל אויסגעוויילט א קאמיטעט וואס זאל זיך פארנעמען מיט די נייע עולים.

״די גרינדער פון קאמיטעט זיינען געווען דער לערער און שרייבער יצחק ענפי און דער מזרחי פארטיי־טוער זאב טוכמאן. יארן פלעגן זיך די סאנדאמיעזשער צוזאמענטרעפן אין געדונגענע זאלן אין תל־אביב. מיט דער צייט און מיט דער הילף פון די צויזמירער לאנדסמאנשאפטן אין אנדערע לענדער האבן מיר פארווירקלעכט אונדזער ציל: מיר האבן געקויפט א דירה און אין יאר 1968 האבן מיר אויפגעשטעלט דעם ׳בית צויזמיר׳. צווישן די טעטיקע אין חוץ־לארץ, וועלכע האבן אנטיילגענומען אין אויפשטעלן דאס הויז, איז געווען אברהם ווייסמאן, וועלכער איז נאך אין די 20־ער יארן אוועקגעפארן קיין קאנאדע און געווען דארט דער סעקרעטאר פון צויזמירער פארבאנד אין טאראנטא. ער האט זוכה געווען איבערצופירן ווי אויבנדערמאָנט דעם ספר־תורה פון טאראנטא קיין תל־אביב אין ׳בית צויזמיר׳, וועלכער נוצט אויך אלס א שול אין די שבתים און ימים־טובים. דער ספר איז א שטומער עדות פון די געשעענישן בשעת דער ערשטער אקציע אין סאנדאמיעזש אין 1942. די גמילות־חסד קאסע, וועלכע מיר האבן ארגאניזירט, איז טעטיק ביזן היינטיקן טאג. פאר די עולים וועלכע זיינען געקומען אין לאנד גלייך נאך דעם קריג האבן די אָנפּראָצענטיקע הלוואות געהאָלפן צו שטעלן די ערשטע טריט אין נייעם לאנד.

״אין ׳בית צויזמיר׳ קומען זיך צוזאמען יאר־יערלעך די סאנדאמיעזשער לאנדסלייט אויף אזכרות צום אנדענק פון דער שואה. דא קומען זיי זיך

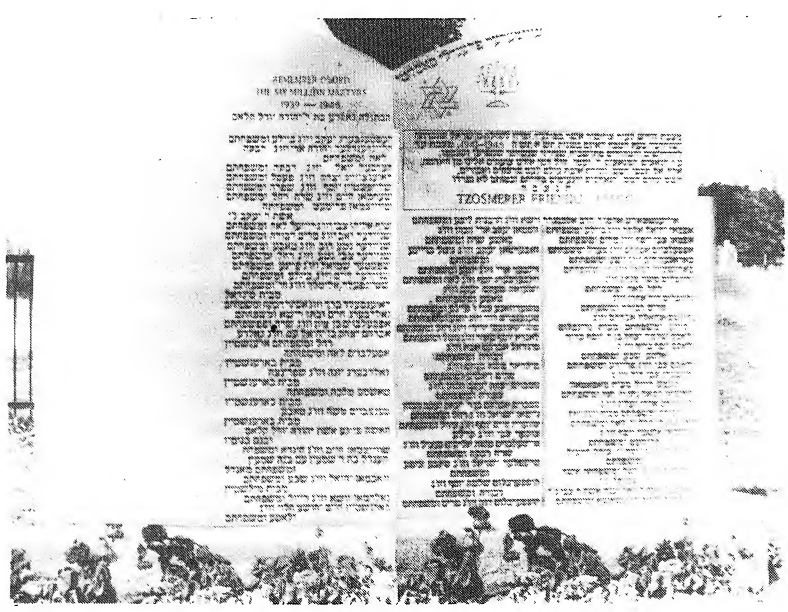
אויך צוזאמען לכבוד זייערע שטעטישע געסט פון אויסלאנד.

"מיט עטלעכע יאר צוריק האבן מיר זוכה געווען אויפצושטעלן א דענקמאל אויפן בית־הקברות אין חולון אויף וועלכן ס'איז אויסגעקריצט די שול פון צויזמיר. נעבן דעם דענקמאל פארזאמלען מיר זיך אין דעם יארצייט־טאג פון דער ערשטער אקציע אין אונדזער שטאט."

as the establishment of a fund, was Abraham Weissman who had emigrated from Tzoyzmir to Canada in the twenties and acted as the organisation's secretary in Toronto. He had the privilege of transferring the Torah Scroll from Toronto to the "Tzoyzmir House", which serves as a synagogue on Shabbat and Holidays. The Torah Scroll is a silent witness to the events of the first "Aktsia" in our town in 1942, which the representatives of the Jewish survivors had rescued from the farmer and which Tanhum Kuperblum had brought to Toronto.

Memorial days for the victims of the Holocaust are observed each year in the "Tzoyzmir House". Furthermore social meetings for Tzoyzmir citizens from abroad who come on a visit to the country are taking place there.

A few years ago we were privileged to dedicate a monument in the cemetery of Holon to the memory of the Holocaust victims on which the image of the ancient synagogue of Tzoyzmir is chiselled. We gather at this monument on the memorial day of the annihilation of the members of our community and evoke their memory.

מצבת־זכרון בטורונטו (קנדה) ליהודי סאנדומייז' שניספו בשואה

The gravestone in Toronto in commemoration of the Sandomierz Jews, who perished during the Shoah

In November 1946, on the fourth anniversary of the First "Aktsia", the organisation gathered all its members in the American occupation zone for a memorial assembly in Dachau.

Yehiel Cynamon wrote down the events of that meeting, mentioning that early in the morning, some two hundred men and women and three children, from Sandomierz, Klimontów and Koprzywnica, came to the assembly. Some of them had not seen each other since that bitter and tragic day. Some had been separated in different camps and had never dreamed that they would ever meet again.

Together they marched to the general cemetery where people of various nationalities who had died in the Dachau camp were buried. The ribbon around the flowers they were carrying bore the following inscription: "To Remember and to Avenge".

Three children headed their ranks, one of whom was Josele Schleifstein, the "prisoner" from Buchenwald. His father had saved him from the claws of the murderers by carrying him on his back in a bag filled with blankets, from camp to camp.

After a few years the remnants of the refugees from Sandomierz in Germany scattered. They left the accursed land forever. Most of them went to Israel.

IN ISRAEL

Sabina Rosenblum and Haim Goren tell about the establishment and activity of the Sandomierz Organisation in Israel:

When people of our town began coming to Israel after the end of World War Two, veterans from Tzoyzmir decided to establish a committee to take care of their needs.

The initial founders of the committee were the teacher and writer Itzhak Anafi and the active member of the "Mizrahi" party, Zeev Tuchman.

Meetings of all Tzoyzmir people took place in rented halls and it was felt that a house should be acquired for the organisation. With the assistance of the Tzoyzmir people's organisations in the Diaspora, this objective was realized and an apartment purchased. The "Tzoyzmir House" came into being and afterwards a fund was established. The fund assisted new immigrants by granting them interest-free loans. To this very day, Tzoyzmir people apply to it when in need of an easy term loan.

Among the people abroad, active towards the purchase of the "House" as well

stated that I was a deputy rabbi and needed the Scroll as a professional accessory... After much running around I obtained the approval. Upon my arrival in Canada, I delivered the Torah Scroll to the Organisation of Sandomierz Jews and thus kept the promise I had given my cousin Soberman.

On the eve of Shavuoth 1963, a festive ceremony was held in the presence of a large audience, including rabbis, when the Organisation of our fellow citizens from Sandomierz transferred the Torah Scroll from the home of David Grinblum of Sandomierz, functionary of the Toronto community, to the synagogue "Shaarei Tfila". A few years later, Abraham Weisman brought the Torah Scroll to Israel and handed it over to the "Tzoyzmir House" in Tel Aviv. The second Torah Scroll was brought to Israel by Shmuel Wasser.

Itzhak Gorzyczanski told another version of the story, according to which Moshe Shifman, a refugee from Warsaw had removed the Torah Scroll from the ghetto on the day of expulsion. Had there, perhaps, been two men who had carried with them a Torah Scroll on their way to death?

IN GERMANY

Among the first refugees in Germany after the war were people from Sandomierz, who after the liberation of the camps had not returned to Poland, but remained in displace persons' camps established by the occupation authorities of the Allies. Later, they were joined by fellow townsmen liberated in Poland and by others who returned from the Soviet Union, where they had taken refuge at the outbreak of the Second World War.

Not all the refugees of Sandomierz reached these camps in Germany. Some were scattered in various cities and even started businesses to save some money in preparation for their future emigration to either the United States or Eretz Israel. They were supported by the Joint, and some received help from relatives in the USA and Canada.

The Shafran sisters, Feige, Basha and Rivka, who had emigrated before the war from Sandomierz to Canada, assisted the Sandomierz refugees in Germany too. Rivka even provided visas for those who intended to emigrate to the USA and Canada, an undertaking which required quite a number of financial guarantees.

At the head of the Organisation of Sandomierz Towns people, established in Dachau, stood Eli Leib Teitelbaum and Yehiel Cynamon, the latter fulfilling the function of Secretary.

shots coming from the Jewish street. He was frightened, left his cart standing in the street and hid in the Town Hall. Slowly he climbed to the tower of the building from where he saw how a group of armed and drunken Ukrainians, gendarmes and S.S. men surrounded the square and took up positions at the exits of the Jewish street. Masses of Jews started streaming towards the centre of the square while the murderers shot at them non stop. Soon afterwards, there was a pile of dead bodies. In the crowd he saw an old Jew, whom he didn't know, hugging a Torah Scroll. Moments later he fell to the ground still clutching the Scroll. He waited till evening and when it became quiet again, he went down, looked around carefully and seeing no one in the streets and the market square, he walked among the crushed bodies to look for the place where the Jew who had carried the Torah Scroll, had fallen. He removed the Scroll from the man's arms and, after discarding the bloodstained mantle, he ran to his cart and returned to his home in the village. Arriving at his house, he hid the Scroll in the straw of the attic without telling his family.

A second Torah Scroll was also brought to the Wasser House where we lived at the time and given to us free of charge by the priest, Dr. Lagec, a teacher at the Priests' Seminary. He had received the Torah Scroll from a farmer who had hidden it in order to return it after the war to a grain dealer of Sandomierz (apparently one of the Shafran brothers). My cousin, Shia Soberman, identified the Torah Scroll we received from the farmer as belonging to the synagogue in our town. He said he had been present when all the Torah Scrolls had been hidden, before the Jews were expelled, and only one had been left in place. Soberman was sure that this Torah Scroll was that last remaining Scroll and that it had been removed from the ghetto during the Aktsia by Herschel Shohat (the ritual slaughterer), who had lived opposite the synagogue. He insisted that I promise to deliver this Torah Scroll to its true owners, the Jews of Sandomierz.

Before leaving Sandomierz, Shmuel Wasser and I made the following agreement: the Torah Scroll of the synagogue was to remain temporarily with me and he would take the Scroll which we assumed had belonged to the Shafran family. (I gave the deed of the agreement to Abraham Weisman, chairman of the Committee of Sandomierz Jews in Canada upon my arrival there).

I took the Torah Scroll with me to Poznań where I lived after having left Sandomierz in 1948. I kept it scrupulously for some ten years until I received a permit to leave Poland for Canada. I encountered many difficulties in taking the Scroll out of Poland, since the customs officers had no idea of the substance of the Scroll, opened its rolls on the floor and told me that they would not allow me to take it out of the country to Canada without the approval of the Department of Culture and Art. I went to Warsaw twice in order to obtain the required approval,

well known Polish writer) removed him after the war from the home of the Polish family and adopted him legally. He lives in Poland today.

Fifteen Jewish children from Sandomierz were saved, some of whom had been in the camps and others who had lived with Polish families or they lived under an assumed Polish identity, together with their mothers, their false papers being their only protection. One of the children, a girl, was hidden in a monastery and saved. A handful out of hundreds of children who lived in Sandomierz survived.

One day, I met the priest Babsky who had been my classmate in the Government high-school in Sandomierz. After a few words of greeting, the priest told me that a farmer of his parish was in possession of a Torah Scroll which he had found and taken away the day the Jews were deported. The rods it was rolled on were broken and its mantle torn and blood-stained. He had hidden the Torah Scroll in his home. He was now ready to hand it over in exchange for money. The priest agreed with me that the price demanded by the farmer (100.000 Zloty) was highly exaggerated, therefore he would try – he said – to persuade him to accept the sum suggested by Dr. Szymansky, Dean of the Priests' Seminary in Sandomierz. On the market day after our talk, as arranged by Babsky, Wasser the Commitee's chairman and I went to the reception hall of the Priests' Seminary where Dean Szymansky awaited us. The farmer who owned the Torah Scroll was ready to hand it over to us for 25.000 Zloty as proposed by Dr. Szymansky. The Torah Scroll remained with the Dean who asked us to return to him with a "Minyan" of Jews (this was his expression), one of us at least with a Talith, since he desired to read a portion of the law out of this Torah Scroll.

We complied with the request of this honourable old man who was well known for his kindness and friendly attitude towards Jews. He was said to have supplied birth certificates to Jews who wished to leave town before the "Aktsia" holding Aryan papers.

We, a group of Sandomierz Jews, reached the reception hall of the Seminary and brought a Talith as promised. Jukel Schweitzman wrapped himself in the Talith and prayed. Then, Dr. Szymansky read out the Genesis portion of the Law in the pleasant voice of an experienced reader. Listening to his reading, we all shed tears. After this moving ceremony, we wrapped the Torah Scroll in a black cloth, brought along by Jukel, and took it to the Wasser house.

On the occasion of the meeting with the farmer I asked him to tell us how he had come into possession of the Torah Scroll. Here is his story: On the day of the 'Aktsia' (October 29th 1942), he had come to town with his cart to deliver to the Germans the quota of grain imposed on him. He had wondered at the silence in the market square and at the empty side streets. Suddenly, he heard cries and

request to get in touch with the Unger family in New York, i.e. the girl's grandmother.

Consequently, Rozia's aunt from Bytom appeared with the money which had arrived from New York. She got in touch with the priest who had sent his housekeeper to fetch the girl for identification. To this day Rozia remembers how she was brought to Sandomierz to meet her aunt in the house of the Jewish Committee, from where she escaped to the market square shouting: "Jews want to kidnap me!" It was the day of the fair and upon hearing her screams a crowd gathered around her. But the "kidnappers" succeeded in calming her down and returning her to the Wasser House, the seat of the Jewish Committee. The aunt took the eight-year old Rozia to her home in Bytom where she was brought up and went to school.

She finished her medical studies in Poland and emigrated to the United States. She raised a family and, today, is working as a physician.

Another child we reclaimed was a boy named Abraham, seven to eight years old. During the Holocaust, he tended geese for a farmer. He did not remember where he had come from nor did he know who his parents were. He told us that the peasants called him "Żydek" (little Jew). We fed him and clothed him and allowed him to run about freely. We sent him to a kibbutz in Lodz, but he used to run back to us. He disliked life within a fixed framework. It was difficult to convince him that his future lay with Eretz Israel. We heard later that he had, in fact, emigrated to Israel.

Information reached us that Levi and Malka Erdfrucht had entrusted their child Miriam, aged four, to a childless couple, called Debowski who lived in the village of Golkovice near Sandomierz. We invited the mother and tried to convince her to hand the child over to us so that we could send her to her family in Israel. The woman stubbornly refused to do so, not even for a large sum of money, claiming that she had adopted the girl legally and that she was her daughter. She added that the girl was aware of her Jewish origin and when she reached maturity, she would herself decide on her destiny. Should we insist that Marysia (the girl's Christian name) go to Eretz Israel, she would not object provided she went with her. Marysia remained with the adopting family, graduated from Law School at Lodz University, married and is living with her family in Poland. Her Jewish relatives in the South America kept in touch with her and she even visited them.

Through the mediation of a Jewish refugee family from Lodz, named Kushinski, Mordechai Chustetzky placed his young child in the care of a Polish family for a large sum of money. Before leaving him, he slipped a piece of paper into the lining of the child's coat bearing his name. He hoped the child would survive and was afraid he might forget his Jewish name. The child was the only survivor of his family. The Kushinsky family who survived with their son (now a

people's destruction and hoped to find relatives. They were bitterly disappointed.

They established a Jewish Committee which took care of them with the aid of the Joint and the sisters Rivka, Feige and Basha Shafran who had emigrated to Canada in the twenties and dedicated their lives after the war to giving assistance to those of their townspeople who had survived the Holocaust. Rivka came to Poland to meet them personally.

The Committee also took care of reconstructing the graveyard which had been destroyed during the war and thereafter.

Out of the gravestones pillaged by the local people and returned due to the intervention of Bishop Jan Lorek, together with thousands of broken gravestones lying around in the graveyard, a magnificent monument was erected in memory of the Holocaust victims and the Rabbi of Ostrowiec, murdered in the Sandomierz ghetto. They buried, according to Jewish law, dozens of corpses of Jews murdered by Polish nationalists or farmers who had hidden them, and then later killed them for their money.

Gradually, the survivors left their town never to return, and headed for Germany settling into displaced persons camps prior to emigrating later, either to America to join relatives or to Israel. Tanhum Kuperblum, a Holocaust survivor who had also returned to Sandomierz, acted as the Jewish Committee's Secretary and was the last to leave town in 1948, carrying in his hands the Torah Scrolls of the community. He describes how the Torah was restored, and about other activities of the Committee, in particular the reclamation of children from Polish families and monasteries:

The Jewish Committee in Sandomierz dealt with the reclamation of children whose parents had entrusted them to Polish acquaintances, mostly in villages, in order to save them from the first "Aktsia" (October 1942).

In 1946, we were approached by a priest, formerly a teacher at the Teacher's Seminary in Sandomierz (I do not remember his name) who told us that his housekeeper, a village woman, had placed a girl named Rozia, daughter of the eldest of the Unger brothers, in the care of her farmer brother in order to save her from deportation. The girl was lucky that despite her semitic looks she was accepted by the farmer's neighbours and all others in the vicinity as the illegal offspring of this housekeeper and her employer, the priest. The members of the family did not deny this gossip and the girl was called "The Bastard" by everybody. Rozia tended geese and later on cows.

The priest told us that Rozia's father had promised him the sum of two thousands dollars as a reward for the rescue of the child to be paid by her grandmother in New York; this amount, he said, was to be divided equally between the housekeeper, her farmer brother and himself. We complied with his

THE LIQUIDATION OF THE CAMP

In August 1943 the camp was gradually emptied. The inmates were sent to the larger forced labour camps at military plants in the district of Radom. After one year of work they were sent to Auschwitz and to camps in Germany.

Before their retreat from Poland the Germans tried to destroy the traces of their crimes in Sandomierz. Jewish inmates from a nearby camp were compelled to do the work. They put up a high fence around the Jewish cemetery to hide it from the eyes of the Polish population, dug out the corpses from the mass graves and burned them. Grass grew over the ground where the ashes were buried.

On August 18th 1944, the Soviet army entered Sandomierz, only a handful of Jews remained alive in the town, namely those who had been hidden by Poles.

SHE'ERIT HAPLEITA

THE SURVIVORS RETURN TO SANDOMIERZ

A few days after the town had been liberated, in August 1944, 8 survivors crept from the pits and backyards of local Poles, where they had spent about a year and a half in hiding, and made their way back to Sandomierz, sick and broken, both physically and mentally. The Jewish officers of the Soviet army took care of them and provided them with food and a place to live. They wept copiously over what they had endured and over the loss of their families. The sight of the desecrated synagogue, now a junkstore, caused them to weep again. After a few weeks, having regained their health and strength, they left Sandomierz and went to Lublin where several hundred Jews gathered and where life was safer.

Survivors from camps in the liberated areas started returning slowly to Sandomierz and, in March 1945, the general census of the town counted forty six Jews.

When the war was over, more survivors joined this group, and they all lived in the Wasser House in the Jewish street, the only one which had remained whole.

In 1946, more than twenty Jews who had fled to Russia at the beginning of the war, returned to Sandomierz. They had no idea of the extent of the Jewish

AN ATTEMPT TO JOIN THE PARTISANS

The conditions in the Lyceum camp were tolerable until the winter of 1943, when new, particularly cruel S.S. men arrived. A group of young people tried then to join the Polish partisans who operated in the area.

Beniek Ceylon, who was one of the group, gave the following account:

On the night of May 18th 1943, having a gun and "Aryan papers" in my pocket, I escaped from the camp with a group of friends. Our goal was to join the Polish partisans, whose commander one of us knew personally. A meeting was arranged at his home, 12 km. from our town. We made our way on foot. When we arrived at the commander's house we met with a bitter disappointment. He told us unequivocally that he had received an order not to accept us and furthermore to shoot any Jew he met. Because of the friendship with one of our group, the commander did not kill us but neither did he accept us as partisans. In despair we returned to our camp.

Different and tragic was the fate of Avraham Weintraub and the brothers Moshe and Pinhas Wasser from Sandomierz, who also escaped from the Lyceum camp to join the Polish partisans. Through a Polish friend they knew before the war they arranged a meeting with one of the partisan commanders, but on the way to the meeting they were killed by some of the partisans they were to join. When the Germans heard about it, they became enraged: "To shoot a Jew is a German privilege, not a Polish one".

GENIA KLUS

The Jewish girl Genia Klus, who lived among Polish peasants, and looked Polish, walked around freely as a Polish girl. She maintained the contact between the Jewish inmates of the Lyceum camp and the outside world. She brought them money, food and helped find hiding places. One day she was arrested by a Polish policeman who locked her up in the local jail. Her friends from the Lyceum camp smuggled a small saw into the jail to cut its bars, but in the middle of sawing the bars the Germans arrived. They took her to the cemetery. She tried to escape on the way, but the Germans shot and wounded her in the foot, dragged her to the cemetery and killed her. Her friends and relatives in the Lyceum camp mourned her deeply.

always successfully. Parents of camp workers who tried to hide there were found by the Germans and deported. The small children found by the Germans were murdered on the spot. One of them, about 5 years old, implored the murderers, just before she was shot: "Master, I have strong hands, I'll work well". She was murdered together with the others.

In the summer of 1943, the inmates of Mokoszyn, together with inmates from the Lyceum camp, were sent to the camps at the armaments factories in Radom and Starachowice.

THE LYCEUM CAMP

The Lyceum camp was established in the summer of 1942 in the girls' high school, called the "Lyceum". In the beginning, the Jews from the Sandomierz ghetto came there to work in workshops that produced goods for the Volksdeutsche who had settled in the vicinity.

A group of 300 from the ghetto of Opatow was sent to this camp, before the deportation from their town. From October 28th 1942, the workers from Sandomierz were confined to the Lyceum camp. The camp was near the Jewish cemetery, and the inmates were witness to the killings and burials of the victims there.

There were some "Illegals" at the camp, those who escaped during deportation, jumped from deportation trains, or tried to hide in Polish homes. Even they eventually arrived at the camps. The Lyceum camp was supervised by the S.S. and its commander Major Reineke, who was also in charge of the Volksdeutsche settlers. On average, the camp housed approximately 400 persons, among them Jews from Opatów and Klimontów.

A small number of children were among the inmates; they arrived with their parents, who shielded them from the eyes of outside visitors. The local S.S. men accepted the presence of children, even played with them... All the children, except Yosele Szlafstein from Sandomierz and the daughter of the Sachnowicz family from Opatów were eventually killed and later buried in the Jewish cemetery in a "Kever Ahim" (common grave).

Dameier, the head of the gendarmerie in Sandomierz asked me, as head of the Jews in the camp, what the number of people in it was. I replied that there were 60 people registered and 28 not registered. He also asked whether there were children among us, and when I said it was possible I was severely beaten in front of all present. They brought us, then, to the ghetto, searched us because they knew that we were well-to-do, and robbed us of everything we possessed. Lescher, Dameier's deputy, demanded that we pay the coachmen.

We arrived in the Judenstadt. On January 10th most of the people from Metan were sent to Treblinka together with other ghetto inmates.

THE MOKOSZYN CAMP

200 Jews from Sandomierz worked in the Mokoszyn camp, located among orchards and green fields, from the summer of 1942. A small group of experienced workers, who had survived the deportations, continued to work there, while living in the Lyceum camp. Their work consisted of dismantling houses which had been expropriated from Polish peasants and were considered unfit for the Volksdeutsche to whom the properties were turned over. Other workers repaired the houses considered fit for habitation. Still others were sent to do agricultural work, and a group of women worked at a nearby S.S. camp.

Beniek Ceylon worked at demolishing peasant houses and witnessed the expulsion of Polish peasants from their homes and land. He told this story:

During the winter of 1943, we were ordered to demolish houses of Polish peasants, whose properties were turned over to Volksdeutsche. Each German settler received several Polish farms which were to form one unit. Only one house and farm buildings which were in the best condition were left and we had to demolish the other buildings. The expelled peasants had to leave their houses immediately, and were allowed to take with them only their clothes and bedding. All remaining property was handed over to the new owners. The peasants were still standing at the doors of their homes when we began to demolish them.

I witnessed a sight that stuck in my memory. An old peasant from the village of Mokoszyn, before being expelled, assembled all the members of his family. They knelt on the ground and prayed. Then each of them took a handful of soil, crumbled it, and put the crumbs in a bag. They went off, leaving behind them home and farm which they had built during a lifetime.

After the deportation from the first ghetto and from the "Judenstadt", a number of Jews escaped to the Mokoszyn camp and tried to hide there, not

cooked for himself and his family, using food he had succeeded in aquiring. The iron stoves that served for cooking were attached to a chimney with pipes, up to 10 meters long, depending on where the family stove was placed in the hall. Provisions were bought in town, and also from Polish women who brought them to the camp fence. In the middle of the giant hall stood a large table at which people ate their meals, and along both its sides there were three-tier bunks.

There was also a common kitchen for single people who had no families. They received soup once a day, cooked by the wife of Tropeh with the help of a refugee from Kalisz. There were a considerable number of single people, who were not without means, but felt neglected, abandoned and depressed. Some of them were dirty, flea-ridden. The arrangement was that each family should adopt a single individual and take care mainly of laundering his clothes and underwear.

Sala Fishman volunteered to take care of the elderly. She covered them with an ointment against fleas and helped them wash in the yard, at a washstand, where only cold water was running.

I did not know Sala before the war, and was amazed at how ready she was to sacrifice herself in order to help others. She was a wonderful girl, wise and serious and much worried about her father, who roamed the area, withdrawn into himself and greatly depressed.

I remained without means of livelihood, having handed over all my money to my parents, who left the camp and returned to town, when the second ghetto, named "Judenstadt", was established there. Rozia Fridman, married to Eliezer Bluman, noticed my financial distress and gave me sometimes a piece of bread and vegetables, so that I, too, had a meal at the large family table. Golda from Dwikozy, and her husband also frequently shared their meals with me.

In spite of our hardships we shared some moments of laughter, especially at night, when people blundered in the dark hall and got into other people's beds. This gave rise to frightened screams, but as soon as the light went on, and the culprit started apologizing, loud laughter could be heard from each corner. People continued to laugh about the incident the following morning and even a few days later.

Flora Spiro, Mrs. Keindl Spiro's daughter-in-law also lived with us, and we came to know her well. She had a sense of humour and instilled some joy in our lives.

But on January the 3rd an end came to the illusion of a safe haven and survival.

Itzhak Gorzyczanski who arrived at the camp after the first "Aktsia" testifies:

On January 3rd 1943, in the early morning, the Germans surrounded the camp, brought horse-led coaches and loaded us and our belongings onto them.

them into the air, their corpses falling to the ground like shot birds.

The houses in the "Jewish street" were destroyed, the local rabble searched for gold and jewelry in the ruins. Only the synagogue and Wasser's house remained standing. Thus, the traces of the Jewish community were almost totally erased.

THE CAMPS

In accordance with the plan for the "Final solution of the Jewish problem", the Germans established a number of labor camps that used Jewish labor until their turn came to be murdered or die.

In the summer of 1942, knowing that deportation was near, the Judenrat started organizing work places, and Jews were also searching for work places on their own initiative.

Three labor camps were established: "Lyceum", on the outskirts of the town, "Metan", and "Mokoszyn", several kilometers from Sandomierz.

Initially, before the first deportation from Sandomierz, the workers in these camps were mostly Sandomierz Jews.

Afterwards they were joined by the remnants of the Jewish population from Opatów, Klimontów and Staszów. Former prisoners of these camps have described the life in the camps, the relations with the S.S. and among the inmates themselves, the struggle to remain alive, the hope and the despair.

In the summer of 1943 the labor camps were dissolved, and the inmates were sent to the camps in Starachowice, Radom and others. Towards the end of the war the remaining Jews were transferred to the camps in Germany proper, and some of them survived the war.

THE METAN CAMP

The Metan camp was located in a glass factory. The camp was established on the initiative of the Jews themeslves and with their money. Life in this camp was tolerable thanks to the gifts rendered to German overseers and guards.

Tanchum Kuperblum was with his parents in the camp, and he relates:

In the camp I had the opportunity of observing the life of its inmates. On the face of it, it looked as if there were nothing to bind the people together. Each one

of money, jewels and watches.

In the early morning of the following day, in a temperature of 30 degrees below zero, some 7.000 ghetto Jews were deported. Only 300 men who looked young and healthy were sent to the Skaržysko camp.

The opening at the end of the Bobolow alley was made narrower so that the deported Jews were pressed tightly together as they passed through it on their way to the assembly point. The murderers stood by the opening mercilessly beating their victims with rubber clubs as they slipped on the artfully laid stones.

On the way to the square and in the square itself dozens of people were shot and fell down. The Polish police and the fire-brigade assisted the Germans in the murder of Jews. The deportees were ordered to stand ready for the journey, five in a row. On the sidewalks of the square, a multitude of Poles gathered and mocked them.

Leaving their rucksacks with their last belongings-behind them, the Jews marched to the railway station in Nadbrzezie accompanied by S.S. men. Hundreds were shot on the way. At the railway station they were stripped of their coats and sometimes of their boots too, so that they would not be able to escape from the train. Thereafter they prodded them with the butts of their rifles and loaded them into freight wagons, over 120 persons to a wagon. They were taken to Treblinka.

THE THIRD GHETTO

The Ghetto was reestablished. The Germans repeated their deceitful trick. As after the first "Aktsia" they anounced that the Jews in the surroundings could return to the ghetto and that from then on they would not be harmed. A hundred and eighty people, naive or desperate, returned to the Jewish street, hoping to subsist there. Together with those who were already in the ghetto, they counted some 300 men and women. From then on the Germans shot only "illegal" Jews who roamed in the vicinity of the "Lyceum", but did not harm those who entered the ghetto of their own free will. But the gendarmes Lescher and Schumann visited the ghetto often and killed victims. Later, Lescher was shot by Polish partisans in revenge for their murdered friends.

On April 15th the Germans selected the young and healthy Jews and sent them to the Pionki labor camp. The others, weak and old people together with fifteen children who were transferred from the "Lyceum", were shot on the same day. Eye witnesses related that the murderers shot the children while throwing

THE MURDER OF THE OSTROWIEC RABBI

Yehiel Cynamon relates:

In the Sandomierz Judenstadt there also lived the well known revered Ostrowiec Rabbi, Yehiel Halevi Halshtok. It was said that people pleaded with the Sandomierz Bishop Jan Lorek to hide him, and the bishop was willing to do so. But the Rabbi refused, saying that he belonged with all Jews and did not wish to save his own life only.

When on December 13th 1942 the Germans demanded, that the Rabbi present himself to the well known murderer, the Gestapo-man Geier, more than a dozen Jews, including his son, wanted to go in his stead. It was said that Godel Redelman advised the son not to go impersonating the Rabbi as he planned, because if he were denounced, there would be not one, but two victims. Members of the Judenrat were against the idea. The Rabbi, they said, was also not prepared to accept their sacrifice.

The Rabbi stood in front of the killer, wrapped in his "Tales and Tfilin" (prayer shawl and philacteries). The murderer asked him a few short questions, brought him to the courtyard of the synagogue and shot him there. He mutilated the body, put a cigar in the mouth of the dead Rabbi and photographed him. The Rabbi, though, had the privilege of a Jewish funeral. His son was murdered. The Jews of Ostrowiec who were ready to die instead of the Rabbi were also shot and buried in one grave in the cemetery.

THE SECOND "AKTSIA"

The ghetto Jews knew that the "Aktsia" was approaching and contrary to the first "Aktsia", they armed themselves with axes and saws, and occasionally revolvers. They intended breaking out of the ghetto fence, but denunciation forestalled their initiative.

On January the 7th the Ghetto was surrounded by S.S. and S.D. units of gendarmerie, Polish police, Ukrainians and Latvians. They threw incendiary bombs into the Ghetto and a few houses caught fire. Whoever dared approach the fence, was shot. Those who had worked daily outside the ghetto, did not do so any longer. The Germans and the Ukrainians amused themselves with "target shooting" causing many of the passers-by in the ghetto to be killed. On the night before the "Aktsia" drunk Ukrainians penetrated the ghetto and robbed the Jews

passer-by. They gave many contradicting orders, so that it was impossible to know what was permitted and what was prohibited. Hauptmann Geier of the gendarmerie in Kielce, also used to appear from time to time in the ghetto, shooting anyone he met. Having been warned of Geier's presence by the Jewish policemen, the Jews would disappear from the streets.

Avraham Schweizman, as a soldier in the Polish cavalry was among the defenders of Westerplatte, one of the last strongholds of the defence in the north of Poland, at the outbreak of the war in 1939. He acquired a revolver with which he hoped to take the life of one of the German murderers, particularly cruel. He may have meant Lescher. His friends convinced him not to do it, since he would endanger the lives of many Jews in the ghetto.

Through the second opening in the fence, Jews left the ghetto accompanied by the Jewish and German police, to go to the bath-house outside. Leaving the ghetto was almost impossible, although some succeeded in stealing out in order to procure a little food from Poles. But usually the murderer Lescher, who was nominated commander of the ghetto, spied on them upon their return and with his own hands murdered those he caught, more than 10 people daily.

The crowded conditions in the ghetto were unbearable. Some 20 people lived in one room, sleeping on many-storied bunks. The attics served as dwellings for people. The street itself was used as living quarters. There were not even elementary sanitary arrangements and people queued for water. The denseness caused infectious diseases. True, a hospital for the sick was established, but actually the sick were sent there only to be killed after a few days, and mostly it was Lescher who murdered them.

Once Lescher appeared in front of the hospital with carts and gave an order to load them with all the sick people as well as with those who had recovered and were about to be released, and to take them to the graveyard. There some 50 people were shot.

Hunger increased from day to day and prospects for obtaining food were very poor. For hours people queued for bread cards and some soup, distributed at the Judenrat. Bread was distributed from 3 to 4 o'clock only.

Some of the Sandomierz Jews who knew where their townsmen hid their money and jewels before the deportation, used this money and various valuables to buy food brought by Poles to the ghetto fence. Many Jews were shot smuggling bread into the ghetto. The situation was terrible. People wandered about the streets, tired and broken, hungry and freezing. They realized that they had been packed together for one purpose only – extermination. Some fled from the ghetto, either to their former hiding places, or to the woods to join the partisans. But they were murdered on the way, usually by Poles.

(privilege) of a Jewish burial. Those who will not hide, I doubt if they will have this privilege". (Where did I get the courage and nerve to say these words to my father?) When father heard me, he stood up and said: "Let's go into the bunker". All went down, but we, the young men, remained above, for the reason I mentioned before.

The bunker was discovered, all perished, and the promise Yehiel gave his father was not fulfilled.

LIFE OF DISTRESS IN THE JUDENSTADT

Two weeks after the first deportation the Germans carried out one of their most vicious deceptions. They established four "new" ghettos in the Radom district, in towns from which Jews have already been deported, and declared them as "Jewish towns" ("Judenstaedte") to serve as safe places for Jews. One of these four towns was Sandomierz. The German authorities placed notices in and outside the town, and in the villages, promising the Jews hiding in the fields, villages and with Polish families in "nice language" a safe, comfortable life in the new ghettos, good treatment and freedom of trade, if only they would return to the ghettos.

Indeed many did return, because they suffered from cold and hunger and because many Polish families with whom Jews had found shelter forced them to leave, once their means gave out.

Beniek Zeilon was at that time in the Lyceum Camp and used to visit the Judenstadt. He tells the following story:

Over 7,000 Jews gathered in the "Judenstadt" Sandomierz. The ghetto included the Jewish street, the street named after Berek Joselewicz and two houses in Zamkova Street, altogether 21 houses. The place was surrounded by a wooden fence two meters high with two openings, through one of them groups of Jews were led from the ghetto to places of work. These openings were guarded by the Jewish police on the inside and by the gendarmerie and the Polish police on the outside. In addition there was a general watch around the fence, day and night, by the S.D. men who often undertook searches looking for gold, valuables and other goods such as Vodka, leather etc. While searching they shot at the inhabitants of the ghetto. The S.S. men under the command of Major Reineke, commander of the Mokoszyn camp, took part in this pillage. Among the frequent "visitors" of the ghetto, there were also S.D. men from Ostrowiec: Semko, Peter and Bruno, well known infamous sadists. They strolled in the Jewish street with wolf-hounds, which they set on the Jews, beating every

common grave in the Jewish cemetery.

The children hidden by their parents at the Mokoshin camp were also shot, and later brought to Kever Yisroel.

HIDING IN "BUNKERS"

Many of the Sandomierz Jews prepared hiding places in cellars and attics, believing that they would be safe there during the deportation, and go on living thereafter. The Jewish policemen who survived the "Aktsia" and participated in the removal of the contents of Jewish homes, secretly supplied food and water to the hidden people and even succeeded in saving 30 of them, mainly by transferring them to the "Lyceum" camp.

Two Poles, Wladyslaw Skobel and Kazimierz Czechowicz are known also to have helped hidden Jews.

All these hiding places were discovered. The German authorities hung notices in the town, in which they promised one litre of Vodka and two pounds of sugar for each Jew delivered to them.

Following this notice, there were Poles, doormen of Jewish houses among them, who on the day of the "Aktsia", and the following days, broke into the cellars, discovered the "bunkers" and denounced the people to the Germans. Polish firemen also participated in the search for hidden people. The discovered Jews were led to the cemetery and shot there. The aspiration of every Jew was to have the privilege of "Kever Yisroel", of a Jewish burial. This is reflected in the story of Yehiel Cynamon:

The day of deportation was approaching, we felt it clearly. I lived with my wife Miriam and my 3 year-old son David in the house of my grandmother Rachel Kandel. It was an old house, built in 1830 and had large cellars. We, the young men who lived in the house started preparing a 'bunker' in one of the cellars for our parents, wives and children. We were prepared to go out into the street during the deportation, because there was no room in the "bunker" for all of us.

My father refused categorically to go down into the cellars, saying: "If this is a 'gzeira' from heaven I don't want to hide". And when father refused, my mother and my wife also refused to go down into the "bunker". I was in despair not knowing how to convince my father. It was early evening, we were sitting as if in mourning.

At that moment I turned to my father and said quietly, so my mother should not hear: "If we hide in the 'bunker' we may perhaps have the 'zkhiyah'

youth. This was why the Hitler-jugend informed commander of the Gendarmerie Damaier of the incident, and Schuman was dispatched to fulfil the order.

THE FIRST "AKTSIA" (DEPORTATION)

Murders in the ghetto were multiplying. Terror reigned. The Jews knew that the day of deportation was near. Some people escaped, provided with "Aryan papers". Some sought a hiding place with Polish families. Others were preparing "bunkers" (hiding places in cellars or underground), to hide at the time of deportation. The Judenrat was winding up its activities. Two days before the deportation it was asked to pay the remaining taxes to the German authorities.

In the early morning of October 29th, the ghetto was surrounded by the German killers. The Jews were ordered to assemble in the central square and were then led to the railway station. They were sent to Belzec, the place where they were gassed.

Itzhak Gorzyczanski who was exempt from deportation as a member of the Judenrat, was an eye-witness:

In the first hours of the deportation I stood with Avraham Szklarski on the balcony of the Judenrat and was a witness to what was happening. Pushed by the brutal fiends a multitude of men, women and children gathered in the town square. At the same time a group of the murderers were searching the houses, looking for those who had not come out. The people they found were first savagely beaten and then shot in the head. The S.S. man from Radom, Scharfuehrer Schild was in command. He walked around with a whip in his hand, hitting faces and heads of Jews.

In the crowd one Jew walked with a Sefer Torah in his hands. He was beaten savagely till he fell crying "Shma Yisroel". His name was Moshe Shifman, a refugee from Warsaw, a member of Uri Shifman's family.

When the deportees were already standing in the town's square, Jewish policemen could still save their wives. The policeman Kovka Meizels refused to abandon his children and save only his wife; he went with all his family to face death.

Around 5,000 Jews were led to the train and pushed into the wagons, more than one hundred persons in one. Chlorine spread in the wagons, emitted suffocating gas.

On the way to the train, nearly six hundred Jews were murdered. After the "Aktsia" the corpses were picked up and buried by the Jewish policemen in a

refugees were housed in the Jewish street and its surroundings.

The transferred Jews and the local population alike suffered from the poor sanitary conditions and meagre supply of food.

Furthermore, the ghettos were hermetically closed by an order of the Governor of the Radom District Kund dated 23.2.1942, according to the decree of Frank dated 15.10.1941, which imposed the death penalty on whoever left the ghetto.

As a result, the situation worsened, Jews could no longer go to the villages to buy provisions, and those who dared to do so were shot without warning. This cruel decree particularly affected the poor people who had formerly obtained their livelihood by trading with the villagers in the vicinity and were now reduced to hunger.

BLOODTHIRSTY GENDARMES

Cesia Schneider testifies:

Some Jews, risking their lives, removed the Jewish armband and tried to leave the ghetto and the town, but in most cases they paid for it with their lives. One day I saw the bloodthirsty gendarme called "Edzio" dragging into town a Jewish boy who had taken off his armband and gone to a village to get some food. The gendarme tied the boy to his horse and galloped to increase the boy's suffering. It was heartrending to see the wounded, blood covered boy, and the gendarme on horseback enjoying himself immensely. The tortured youngster died a few hours later.

In the summer of 1942, a summer camp of Hitlerjugend (Hitler youth) was established in Sandomierz. Jewish men and women were forced to do hard labor every day at the camp, and became the object of abuse by the young sadists. Amnon Eisenstadt tells about it in his book "And the Earth did not Cover the Blood".

One day a young sadist got the idea to demonstrate his abilities. He took a training gun of small calibre and shot a young Jew, a refugee from Kalisz called Nitka. Bullets of that kind cannot seriously injure, so the wounded Jew continued to work. We thought that this was the end of the incident. But in the evening when we were preparing to leave, the gendarme Schuman arrived on his bicycle looking for the wounded youngster. When he found him, he put him under a tree and shot him from a short distance. The reason given was "a Jew who was shot at by a German cannot remain alive", this according to the "ideology" of the Hitler

he told us to go home, take leave of our families, and return. Not one of us should be missing, he said. He feared that otherwise Jews in the ghetto would become victims of the S.D.

Golberg could have escaped. His friends advised him to do so, knowing the murderous intentions of the Germans. He refused, saying: "A man like me does not run away. I am responsible for the Jewish community".

His widow said after the war, that he told her before he left the house that he knew the whereabouts of Appelbaum, but would not tell the S.D., and that he would die a martyr's death – "Kiddush Hashem". Eugenia Weintraub testified that she knew the Polish underground to have printed leaflets in Appelbaum's printing office, and that it stood to reason that the S.D should be interested in finding and investigating him.

Goldberg went home, changed his clothes, took leave of his wife and child and returned to the Judenrat. In the meantime the Jewish police tried to find Appelbaum, but to no avail. They put his wife in jail in the ghetto as a hostage, but Appelbaum did not appear.

Exactly at 10 a.m. the three murderers, among them Peter and Bruno, came into the room. They asked: "Have all the members of the Judenrat arrived?" Goldberg replied: "All, except Appelbaum. We have searched in various places but could not find him". Thereupon the murderers said: "Then you'll come with us". They opened the door and Goldberg went out with them. They shot him on the spot. They returned and chose three other men: Shie Zoberman, Motl Janowski, and me. Suddenly one of the S.D. men said: "We are leaving you now, but we'll come back". We waited till 2 p.m. but they did not return.

The Jews of Sandomierz called this day "The Black Sunday". An atmosphere of depression descended upon the community.

When Appelbaum left the house of his friend, the Polish head of the village Zlota, he was shot and killed by the gendarme Lescher. He was buried by the Poles beside the road between Sandomierz and Koprzywnica. We buried Goldberg in the Jewish cemetery. He had the "Zkhus" (privilege) of Kever Yisrael (Jewish burial). The Judenrat was left without Chairman and Vice-Chairman.

THE FINAL DAYS OF THE GHETTO

In September 1942 the transfer of Jews into the Sandomierz Ghetto from Ćmielów, Ożarów, Polaniec and Koprzywnica was accelerated. Many people, mainly children, the old and the infirm died during the hurried march. All

include women. As to children, their fate was sealed.

On May 13th 1942, Kreishauptman Dr. Ritter issued an order for the compulsory transfer of Jews from the Opatow sub-district to five towns: Ostrowiec, Opatow. Sandomierz, Staszow, and Zawichost, and to another twelve small townships in the area. This was the last German order published in the Radom District before the mass extermination of the Jews there began. The aim of the Germans was to concentrate the Jews from 150 towns and townships in 17 places near the railway junction. The operation began on June the 1st.

News about the deportation of Jews to extermination sites filtered into Sandomierz, but the Jews refused to believe that the same fate would be theirs.

One day in the summer of 1942 the Jews of the ghetto assembled in the Jewish street. A thin, pale and frightened boy stood in the middle and told the people that he had come from Lublin and that nearby Jews were being burned in ovens. He had succeeded in escaping. Realizing that the listeners failed to trust his words he pleaded: "Believe me, I speak the truth!" Haim Grinbal repeated his words, saying: "Jews, believe him!" Then one of them addressed him, saying: "You, Reb Haim, are always a pessimist. Here in Sandomierz it will not happen. Isn't the Zadik (holy man) of Ostrowiec buried in our cemetery?"

BLACK SUNDAY

Itzhak Gorzyczanski related the story:

In the morning of August the 2nd, 1942, three S.D. men from Ostrowiec, Peter, Bruno, and a third name I don't remember, who were reputedly sadists came to the home of the Chairman of the Judenrat, Goldberg, and demanded that he assemble all its members.

Goldberg went to Vice-Chairman Appelbaum to ask him to come to the meeting, but he was not at home. His wife said that he had probably gone to one of the farm owners in the vicinity. As Vice-Chairman he had a permit to leave town.

We, the members of the Judenrat, with the exception of Appelbaum assembled in the office of the Judenrat. The S.D. men arrived and asked: "Is everybody here?" The chairman answered: "Everybody except Appelbaum". At that they declared: "If Appelbaum is not here by ten o'clock, you and three other members of the Judenrat will be executed. And if someone else is missing, fifty more Jews will be killed".

Goldberg whispered, as if to himself: "I will probably be the first victim". Then

wounded we returned to our homes. Leibush Weinberg was beaten so severly that we had to carry him on our backs. After two weeks he died. We started immediately to collect money for the purchase of the 50 pairs of boots, a very difficult task because of the high price of leather in those days. Finally we got the boots in Staszow and in neighbouring towns. Thus this affair ended. For a time we had satisfied the appetite of the beast.

THE YEARS 1940-1941

In 1940, the Germans established forced labor camps in the Lublin province. Local youngsters from Sandomierz were forcibly sent there to work in the forests and to build fortifications under conditions of terror and starvation. Not all of the youngsters came back. Of the 38 taken, three failed to return.

In 1941 the conditions of life in the Jewish community were similar to those in 1940. The Jews lived in a ghetto. Leaving it was punished by fines, but not yet by death. The ghetto became even more crowded because of the influx of many deportees. Many stifling rules and regulations were imposed on the Jews, but little by little they learned to live with them.

Young people used to meet in small groups, to study, sing, even dance. There were weddings, births and funerals, especially among the deportees, whose living conditions were particularly hard.

In the summer of 1941, after the German army had attacked the Soviet Union, rumors were spread about murders of Jews in Eastern Poland. The Jews in Sandomierz became worried but found an explanation: the Jews in eastern Poland had cooperated with the Soviet authorities (the Soviets had occupied Eastern Poland in September, 1939) and the Germans were taking revenge on them.

EXTERMINATION DRAWS NEAR

At the end of January 1942 the chairman of the Judenrat, Goldberg, was informed by an S.S. man, with whom he had contact (both were lawyers), that the Germans were preparing a plan for the total extermination of the Jews. The German told him, in secret, that it would be possible to save part of the males aged 14 to 60 through work in the war industry. Perhaps it would be possible to

Germans were not to know about this arrangement.

In December 1939, a transport of Jews expelled from the territories annexed to the German Reich, arrived, among them Jews from the towns of Kalisz and Sieradz. Somewhat later Jews from Vienna arrived. The refugees were housed in the Synagogue, in the Prayer House and in private homes. This was the task of the Housing Department. A kitchen and small infirmary were organized for their needs.

Local Jewish inhabitants needed help too, among them many who had lost their income as a result of the German occupation. The Welfare Department had the task of looking after them.

THE "BOOTS GZEIRA"

Soon after the war operations ended, the German authorities let loose "Gzeirot" (repressive edicts) one after another: the prohibition to use public transportation, limitation of living areas, closing of schools, prohibition of ritual slaughter and many other restrictions. The members of the Judenrat knew that they would pay with their lives and their property if the edicts were not adhered to.

Local Gestapo-men added their own demands to those of the authorities, in order to secure luxuries for themselves. In pursuing this aim they spared their victims no abuse or humiliation.

One such case is told by Itzhak Gorzyczanski:

At the beginning of 1940, Gestapo-men from Ostrowiec came to the Sandomierz Judenrat and demanded 50 pairs of boots. To obtain such a quantity of boots on short notice was impossible. Members of the Judenrat, with the help of the Judenrat from the neighboring towns tried to obtain at least part of the required boots, but without success. When the designated date elapsed and no boots were supplied, the members of the Judenrat were ordered to report to the Gendarmerie, where they were forced to do humiliating, filthy work, and then put in prison. I was one of them.

The S.S. men ordered us to one room, put a chair in the middle of the room, forced us to lie down on it, and beat each of us, stripped, with a whip that had lead on its end. With each blow they shouted: "Will there be boots?". We heard only the word "boots", accompanied by our outcries. When Avrumele Mandelboim's turn came to be whipped, we said: "We will supply you with boots". Goldberg, who was not yet whipped, confirmed our promise. Beaten and

In November, 1939, the S.S. Headquarters in Kielce imposed a "contribution" of 480 thousand zlotys on the Jews of Sandomierz. With great difficulty this sum was collected and paid to the Germans. The Judenrat was also ordered to supply the Germans with rare luxury foods. For that purpose and for various other needs, a special fund was created, by imposing levies that were collected with great effort from well-to-do people.

FORCED LABOUR

Immediately after the fighting ceased, forced labour was imposed on Jews in Poland.

As early as September 1939, representatives of the military and civilian government, kidnapped Jews for labour. The aim of the Germans was to humiliate them by forcing them to do lowly work, such as cleaning toilets in offices and barracks, and by abusing as well as exploiting them for all kinds of urgent work.

They were also employed in filling anti-aircraft ditches, removing rubble in bombed cities and sweeping snow off the streets.

Forced labour became institutionalized after administrative and civilian institutions were established. They demanded from the Judenrats a constant supply of daily manpower, gratis, making them responsible for fulfilling the task, under threat of ten years imprisonment and requisition of property of each member.

In making these demands, the authorities referred to the order of the Governor Frank, dated October 26th 1939, and to the order of implementation of General Krueger, Superintendent of Police and S.S. in the "General-Government", of December the 11th, according to which all Jews aged 12 to 60 were obliged to do forced labour.

About the forced labour in Sandomierz Itzhak Gorzyczanski testifies:

When the German authorities ordered us to supply workers, we chose Godel Redelman as head of the department which was called by the people "Juedisches Arbeitsamt" (Jewish Labour Office). We gave him full authority and hence he was obliged to supply workers according to the many demands of the German Labour Office. There was no pay, of course.

We agreed with Redelman that he should arrange to send the Germans people of means so that the latter would hire the poor to go in their stead. This would supply the needy with an income and thereby enable them to exist. The

THE "APPOINTMENT" OF THE JUDENRAT

Itzhak Gorzyczanski relates:

As demanded by the S.D. (Security Service) at Ostrowiec 30-38 people from all walks of life arrived at the Kehilah (community) center in the morning of September 21 1939, I among them. When the S.D. men came in, several of us removed our hats. One of us received a slap in the face, with the remark: – "Am I your acquaintance that you greet me?" But those who did not take off their hats were also slapped, with shouts: "Take off your hat, dirty Jew!" This was our first meeting with representatives of the German government.

The Germans chose seventeen men from among those assembled, including myself. They chased out the rest, and led us, "the chosen", into the smaller room of the Kehilah. They sat at the table, and kept us standing. Then, one of the Germans said: "We hereby establish a Jewish Council of Elders in your town, and you, as its members, will be responsible for every Jew in town."

The lawyer Henryk Goldberg said: – "I am a Jew, but I am not familiar with Jewish laws and customs". – "Shut-up, you'll be the Chairman of the Council". He was slapped till he was bleeding. Thus, the first chairman of our council was appointed.

Next, Beniek Apelbaum, the owner of a printing office, tried to plead with the Germans, saying that his membership in the Council would interfere with the work of his printing office, which was vital to the authorities. – "And you'll be the Vice-Chairman" he was told.

The Germans told us that each of us would be responsible for fulfillment of all orders of the German authorities; the Chairman would be responsible for the work of the Council and for everything occuring in the Jewish community. They would deal severely with disobedience to any order, but they would help us, if they deemed it necessary.

In this "Democratic" manner the "Council of Jewish Elders", later called "Judenrat" (Jewish Council) was instituted in our town.

The Judenrat elected from among its members an executive committee of five that established departments, the most important of which were: employment, social assistance and housing. The main function of the housing department was to provide homes for refugees from other towns who had been deported to Sandomierz. Each department was headed by a member of the Judenrat, with the exception of the employment dept, which was headed by Godel Redelman.

The next step was to establish a Jewish police unit, Ordnungsdienst (Public order service) of young Jews, mostly from "good homes".

Szymanski, who was known as a friend of Jews, to intervene with the Germans on our behalf. He immediately got in touch with the German authorities in town. We also heard that the Sandomierz Bishop, Jan Lorek, intervened with the authorities on our behalf.

HAKOFES

In October 1939, the Germans succeeded in terrifying the Jews of Sandomierz with another sadistic trick, which was sarcastically called by the Jews "Hakofes" (Ceremonial marching in a circle with Torah scrolls on the holiday of Simchat Torah).

The following is Yehiel Cynamon's account:

At the beginning of October 1939, a few weeks after the Germans entered Sandomierz, they assembled the male Jews of the town in the "Rynek" near the "Magistrat" (City Hall) and began to abuse and torture them with sadistic pleasure. Jews with beards were led to the vicinity of the town's jail, where Germans cut off, or rather tore off, their beards, fully or partially, mostly together with a piece of flesh. This torture lasted for a couple of hours, and we were terrified of what to expect next.

Not much time was left for reflection. "Run, run", the Germans screamed, and the crowd began to move around the huge building of the City Hall. I took my father by the hand and we were moving together. Shots were heard and the pressure increased. All of us started running. The man, who ran in front of us, fell down and blocked our way. I told my father to move with the flow of people and I stopped to lift the man from the ground. When he was on his feet, I recognized him. It was Zeharia, the son of Getzel Bernzweig and the father of Bina and the late Itzhak Anafi, the former secretary of "The Association of Sandomierz Jews in Israel". He was a very weak man. I held him with my arms around his body, so he would not fall, and we advanced slowly. On our side an S.S. officer whispered to us: – "These shots are meant only to frighten". His words reassured us for a while and we continued moving with the stream, around the City Hall. At a certain moment we succeeded in getting out of the human circle, and I brought Reb Zaharia, at his request, to the house of Lemel Walerstein, in the Jewish street.

Before we went into the house, he turned to me and asked: – "Son of Leibl Cynamon, how shall I bless you?" And he added: "By the grace of God, may you survive this war". After I survived the war I often thought of Zaharia's blessing.

This day has become sadly engraved on the memory of Sandomierz Jews, who with black humour named it "The Day of Hakofes".

been subjected the night before.

The distribution of drinking water started after we had not had a drop of water for a whole day. The first in line were the Volksdeutsche, then the Poles; afterwards a German asked: is anyone else thirsty? The watchmaker Sana Zilberman, the stepson of Moshe Migdal said: I am thirsty. Instead of water he received a bullet and was severely wounded. We were not thirsty anymore. This was on the eve of Rosh Hashana 1939.

The wounded Sana groaned and pleaded with the Germans, "help me or kill me", but they did not react. The next morning he was taken to a hospital by the Opatow Jews who came to help us. He died a few days later.

In the middle of the night while we were lying in the field, the Germans started shooting. My brother, Elih Hersch, was in panic, so I covered him with my body.

The Germans turned their searchlights on Yosef Ceylon, and he became the first victim of their sadism. They asked him: - Are you a Jew? - Yes, he said. Have you studied the Bible? - Yes, Yosef answered. They ordered him to climb the high fence near us. He could not do it and they urged him on with blows all over his body. He fell down bleeding.

After him, the second victim - I don't remember his name - followed. When they asked the same question, he answered: - No. In response he received cruel blows accompanied by screams: - Dirty Jew, you have not studied the Bible?

The brutality continued. A mounted German officer and his aide rode over the people lying on the ground, beating and shouting: "You Jews are responsible for the war". Many were bleeding, but did not dare groan. It was the first day of Rosh-Hashana. We found out that the shots at night were dummies and nobody was injured. One evening the Germans brought Polish P.O.W.s to our enclosure and encouraged them to insult and plunder us.

We remained in Zochcin for eight days. The Opatow Jews organized a Committee headed by Henech Langer to provide us with water and food. Jewish girls from Opatow risked their lives throwing bread over the fence.

We were freed only when women from Sandomierz came and paid ransom for us. The money was delivered to the German authorities in Opatow through Jewish intermediaries.

Among the women who came from our town to see us was the mother of Chaim Lass. She distributed candy with wishes of Mazel-Tov, on the occassion of the birth of a son to Yehiel Cynamon, who was with us in the camp. Yehiel wept, seized by emotion. We were freed after we had experienced physically how cruel the Germans could be.

After our release, we heard that Nuske Kleinman and Leibl Goldberg, who had miraculously evaded the march to Zochcin, asked the Polish priest, professor

THE SHOA

THE MARCH TO ZOCHCIN

On September 9th 1939, the German army entered Sandomierz. On the same day, German soldiers killed three Jews who happened to be on the street: Moshe Boym, Yenkel Lederman, Itzhak Teitelbaum. This gave us our first lesson on the German treatment of Jews. The second one was the march to Zochcin. Itzhak (Iche) Gorzyczanski tells about it:

On Monday, September 11th, German soldiers ordered all male Jews, aged 14 to 60 to assemble at the central market-square (Rynek). When we arrived with our hands raised, we found a group of Poles and Volksdeutsche (Polish citizens of German descent) prisoners of war. The Volksdeutsche were separated from their Polish comrades in arms, and the Poles from us. We, the Jews numbered nearly 700 men. The Germans kept us in the square all night.

The next day the Germans ordered all of us to march, headed by the Volksdeutsche. Armed German soldiers guarded us on both sides. None of us knew our destination. We passed the Opatow tower on the road leading to Opatow. The soldiers urged us on, as if we were cattle. It was a very hot day, and the dust penetrated our skins. By evening, we reached the farm Slazow. We slept in the field. The next morning, we arrived at the village of Wlostow. German officers awaited us. They searched us, demanded watches and threatened to shoot anyone who did not hand them over.

One of the officers repeated the order to separate the Jews from the others. After he had ascertained that we were separated, he ordered us to light a bonfire and to throw our skullcaps, prayer books, prayer shawls into the fire, while the soldiers used their bayonets to cut off the beards of old people.

I remember how they cut off the beard of Leibl Lipsch, the young Sandomierz rabbi, with part of his chin.

We were ordered to dance around the bonfire and to chant tunes from Jewish prayers. For an hour we sang Hassidic melodies; Berl Rozenzweig sang the Yiddish song "Der jid mit a Vandershtekn" (The wandering Jew). When the fire died down, we were ordered to lie down on the ground till the next morning.

We continued marching and arrived in the evening at the village of Zochcin, some 30 kilometers from Sandomierz. Over 1,000 people were packed in a fenced off field. There, we met Jews from neighbouring towns: Lipsk, Zawichost, Tarlow. They told us about the cruel treatment to which they had

studied Hebrew at the girl's school "Yavneh", or with private teachers.

Nostalgic for the past, we would like to describe some exceptional individuals of the town.

Menahem Mendel Nay, the Rabbi of Sandomierz, honorably represented the Jewish community before the Polish authorities and fulfilled all his functions with devotion. He was fluent in Polish and held religious debates with the Bishop, who greatly respected him.

Joel Konius the teacher promoted knowledge of Hebrew in Sandomierz before the war and strengthened ties with Eretz Israel.

During the war he carried on teaching Jewish children in clandestine at the risk of his life, as the Germans closed all Jewish schools in occupied Poland.

Yenkl "Matzeva-kritzer" (engraver of tombstones), despite his lack of formal education, had great knowledge of engineering and mathematics. His surviving grandchildren relate that he advised the builders of the bridge on the Vistula when they encountered problems they could not solve, and that he declined an academic position at the Cracow University. He also decorated synagogues, and in the Yanov synagogue he painted curtains on the walls which were more beautiful than real ones. The main breadwinner was his wife.

Two outstanding women of the Jewish community should be mentioned, both having served at different times on the City Council as its only women members. Keindel Spiro was a well-educated woman who maintained good relations with the Polish population of the town. Because of her outstanding qualities, she was respected by both Jews and Poles. About Freidl Fishman, Prof. Joshua Rothenberg, her grandson wrote the following: "She reminds me of the women portrayed in some works of Yiddish literature, women who found time to give birth to children and raise them (my grandmother had seven children), to be housewives and businesswomen at the same time, and to be active in the affairs of the community."

The Jews of Sandomierz, like the Jews of each town and shtetl, had their own peculiar kind of humour. Jokes and anecdotes passed from generation to generation, from person to person, entertaining both those who listened and those who told them. At times it was self-deprecating humour, at times it derided the authorities. Many stories were about well-to-do misers of the town. There were also jokes which grew out of hardship and misery.

"Sandomierz sits on a high hill at the foot of the river Wisla (Vistula) that flows from the Carpathian mountains down to the Baltic Sea. The town inhabitants enjoyed bathing and swimming in its waters during the summer month.

Berl Balagule (coachman) made his living by transporting passengers to and from the railway station several kilometers away from Sandomierz. One morning, when Berl brought his two horses to the river Vistula to wash, a strong current dragged the horses into the water and they drowned. Luckily, the coach was on the shore.

Great was the pity for the living creatures that perished, but even greater the pity and sorrow for Berl, who, by the loss of his horses, was deprived of the only means of support for his large family.

The news of Berl's misfortune spread rapidly in town. Something had to be done. How could Berl's family be saved from misery and starvation? The elders of the community met and decided to provide new horses for Berl. People were assigned to go from house to house and collect money. There were few well-to-do Jews in town, but because every one without exception donated as much as he could, the necessary amount was collected in one day, before the onset of the Shabbath. Sunday morning a new pair of horses was given to Berl for his coach."

In the 1930's Jews turned more and more to secular education, studying in high schools. Some pursued higher studies in Poland or in foreign countries, from where few of them returned to Sandomierz.

Jewish youth joined various movements, mainly Zionist, but in spite of their opposing ideologies, relations among them remained good. They often used to go hiking or on picnics in the fields and woods together.

Young Jewish people, especially boys, engaged in various sports, mainly with the Maccabi Sport Club.

Yiddish plays on biblical themes were staged from time to time, with local people as performers.

As in every Jewish community, Sandomierz had communal organisations that looked after the members of the community in life and in death.

Hassidic groups prayed in the shtiblakh (prayer houses) of the rabbis followers. With their prayers and singing they added color and joy to the life of the community. The Hassidic movements dwindled at the end of the 1930's. There were fewer shtiblakhs.

Small children learned in "Heder" (elementary religious schools), which as a rule, served also as the living quarters of the "Melamed's" (teacher's) family. Young people studied Torah in the House of Prayer, or in Yeshivot, locally or in other towns. A small number studied in Polish high schools. More recently many

Mountain peaks.
Once a royal city
Today in ruins.
The Vistula waters
Overflow its banks
The waves lick the feet
of the mountains.
The story of glory - the drama - the shiver
Is told by the witness - the river.
(free translation)

BETWEEN THE TWO WORLD WARS

IN NOSTALGIA FOR THE PAST

At the outbreak of World War I, Sandomierz was under Russian occupation, but in the course of the war the town passed from the Russians to the Austrians and back. The Jews suffered mainly from the Cossacks, who looted, raped and murdered. In 1918, after the occupying forces left, independent Poland came into being.

For many years, stories about the war were told, even entertaining ones and stories with a happy end. Life stabilized and the Jews established themselves in the new circumstances. Between the two wars there were in town well-to-do Jewish grain and lumber merchants, and eggs and poultry wholesalers who sent their wares to the large cities.

In addition, the Jewish population consisted of various artisans such as bakers, each one excelling in his particular product: one in bagels that were baked by a special process, and another in bread that was called "German"; shoemakers, tailors, capmakers sold their wares at markets, but also to individual order. There were Jewish porters, even water carriers, who for pennies delivered buckets of well-water on foot to Jewish families. Only Yekl Fuks delivered water in a carriage hitched to a horse. But more often than once, he had to pull the carriage himself, together with the weak, stumbling horse.

There were also beggars - people who depended for their livelihood on the charity of other Jews. In general, the Jews took care of the needy as is reflected in the following story told by Etka Wolman, "Mutual Help in Sandomierz":

I.L. PERETZ IN SANDOMIERZ

At the Fifth Judaica Congress at the Hebrew University in Jerusalem in 1969, J.A. Klausner dedicated his speech to Peretz's short period in Sandomierz and to his unpublished poem "The Fire" which Peretz wrote in Hebrew after being compelled to leave Sandomierz where he had lived for over a year.

Here are some excerpts from Klausner's speech:

"...Young Peretz was charmed by the beauty of the landscapes of Sandomierz, and the antiquities stimulated him. He spoke of the eventful past of the town, the libels, the struggle and the suffering of the Jewish population. Peretz's own circumstances in Sandomierz were not easy. In addition, his first-born son, Yaakow, died there in 1875. Peretz himself was persecuted by the bigots. He made a living by managing a brewery together with his partner, Silver. When on the eve of Passover he did not 'sell' the 'Humetz' to a gentile, the zealots forced him to pour out all the beer he had in stock. Thus he was deprived of his livelihood and was forced to leave the town."

"...In Peretz's unknown manuscript, I was lucky to discover his long poem about Sandomierz which is of special importance. In this poem he not only expresses his admiration for the beauty of the town and its history, but also his personal experiences while living there. The title of the poem is 'The Fire' (Hasrefa)."

The main characters in the poem are: the Catholic Priest who hated Jews and accused them of being the reason for the decline of the Church and of the nobility. The other character is the zealot Rabbi of the Jewish community who imposed all kinds of restrictions to make the Jews follow the commandments, some of which he made up just for the sake of restriction.

Another character is that of Ephraim, an agnostic, a stranger who came from afar to live in Sandomierz. He was the owner of a prosperous estate, whose produce he shipped by raft to Warsaw and Danzig. The hostile actions of the priest who hated him as a Jew, and of the rabbi who was angry with him for his contempt for religion, soon brought his estate to ruin.

And so the rabbi took his revenge, and the priest took revenge, both on the Jew and on the farmhands who angered him by working on a Jewish estate.

All this took place in the beautiful surroundings of Sandomierz which Peretz describes in the first lines of his poem:

> Surrounded by gardens
> Cornfields and woods
> Sandomir towers over

crowded Jewish Street, though their number had increased to 900. Conditions therefore worsened. In 1864, Jews in the town numbered 1043 in a total population of 3792. In the second half of that century, the well-to-do merchants spread into the neighbouring streets having obtained permission from the central authorities in Warsaw. They lived in houses they bought from gentiles outside the Jewish quarter and built houses themselves behind the city wall. But only wealthy Jews left the Jewish Street, the rest went on living there crowded together. The social gap in the Jewish community widened, and as wealthy Jews lived rather conspicuously, they caused the hatred the gentiles felt towards the Jews to become stronger.

At the close of the 19th century antisemitism had increased in Sandomierz. The growing Jewish population numbered 2164 in the year 1897 (34% of the population). Jewish merchants and artisans began to occupy positions formerly held by gentile merchants and artisans and the Church, which had deep roots in the town for centuries, increased its virulent propaganda against the Jews.

The two following stories illustrate social differences and religious antagonism in the Jewish community in Sandomierz on the one hand, and antisemitism of the Church, on the other.

THE RICH JEW AND THE POOR JEW

The famous Russian painter, Victor Hartman, was married to a Polish girl with whom he came to visit Poland. He spent some time in Sandomierz where he went on with his painting. In two small aquarell paintings he portrayed two Jewish characters, one of the wealthy Jew, Shmuel Goldenberg, and the other of Shmil (Shmuel) a poor Jew. Both paintings illustrate the social gap in the Jewish community at that time.

After Hartman's death, in 1873, his friends exhibited his pictures in honour of his memory. Among the pictures were the portraits of the two Jews. The famous Russian composer M.P. Musorgski, who had been a friend of the painter, was very impressed with the exhibition and later composed the musical piece "Pictures at an Exhibition" in which the two Jews were included. And so the "Wealthy Jew" and the "Poor Jew" from Sandomierz are perpetuated in art and in music.

Polish Kingdom.

In 1773 the King granted protection to the Jews of Sandomierz against any possible harm from the townsmen and reinstated all rights that had been granted by former kings. The Jews were allowed to trade and accumulate possessions, providing their demands were not excessive and they did not abuse the protection they were granted.

The struggle between the townsmen and the Jews did not stop and many cases were brought before the local court.

According to a census from 1777 there were 283 Jews in Sandomierz among a population of 2060, which is 147 Jews less than recorded in 1765. The record may not be accurate and therefore may not show the real number of Jewish residents.

The hostility between the gentiles and the Jews continued and resulted in many trials. The King, incurred large debts at that time and was therefore interested in getting as much money as possible from the Jews. The Jews of Sandomierz were almost certainly not less generous with His Majesty the King than other Jewish communities.

In 1788 the King sent a letter of protection to the Jewish community of Sandomierz, after the Jews had informed him that they feared hostility from the gentiles.

At the same time the King also granted protection to Jewish merchants who were involved in business and other economic activities with gentiles. He cancelled the debts the Jews owed to gentiles and to the Church.

In 1795 Poland was again partitioned and ceased to exist as a sovereign state. Thus the reign of the enlightened King Poniatowski came to an end. During his reign the situation of the Jews had slightly improved.

Sandomierz was annexed by Austria. For the community in Sandomierz, as for all Jewish communities in Poland, a new era began. Though blood-libels and tortures in the law-courts were, at that time, a rare occurrence, the hatred the Poles felt for the Jews became even stronger.

In the year 1814-1815, after Napoleon's defeat, a decision was reached at the Vienna Congress according to which the "Warsaw Duchy" that Napoleon established in part of Poland in 1807, was now to be the "Polish Kingdom", also named "Congress Poland". This kingdom was annexed by Russia as a state enjoing internal autonomy. However, the Tzar, as its king and his representative, the king's deputy, maintained highest authority. Sandomierz was included in this kingdom. At that time there were about half a million Jews in Poland, about 11% of the whole population.

In the middle of the 19th c. the Jews of Sandomierz were still living in the

was appointed President of the Jewish Court of Law in Sandomierz (Tzoyzmir) and thereafter was called after the town.

Rabbi Yaakov, son of Schmuel, President of the Jewish Court of Law, became famous when, despite the prohibition by the Council of the Four Lands on publishing books, his two books, "Questions and Answers" and "The History of Yaakov" were published.

In the second half of the 18th c. Rabbi Isaac (Meizelsh) and Rabbi Doberish Hacohen served as rabbis of Sandomierz. Rabbi Meizelsh, the President of the Jewish Court, published two books written by his brother, Uziel, in 1786: The Magnificence of Zvi ("Tiphereth Zvi") and "The Vineyard of Salomon" ("Kerem Shlomo"), to these books he added a book of notes and a commentary, with a title "The Golden Wreath" ("Zehr Zahav").

Rabbi Doberish Hacohen was a brilliant man. When still young he already served as a Rabbi in Rakow, and from 1803 – in Sandomierz. He was the author of new interpretations of the book "Hoshen Mishpath" (In literal translation – "Breastplate of the Law"), which was published many years after his death.

THE JEWS IN SANDOMIERZ IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

King Stanislaw August Poniatowski (1764-1795) promised freedom of trade and of religious rituals to the Jews as well as juridical protection; in return he demanded that taxes be paid to the Treasury punctually.

In 1765, as a result of a decision taken in the Sejm (Parliament) concerning the new system of per-capita tax-collection, the list of Jews in Sandomierz was brought up-to-date. According to this list there were 96 families in Sandomierz at that time, approximately 430 Jews. They dwelled in 32 houses and, according to the list of professions of the heads of the families – most of them were engaged in craftmanship. As can be seen, the number of Jews had grown a bit, but in comparison with other towns in the "Galil" it was small, although Sandomierz was the capital of the Province. The local authorities permitted the Jews to trade outside the town but only on fair days and only in specific goods. Important Jewish merchants were freed from these restrictions by means of protection they received from the King to whose treasury they contributed large sums of money.

When the Partition of Poland took place, in 1772, and Prussia, Russia and Austria annexed parts of its territory, Sandomierz remained within the reduced

THE JEWISH STREET

According to a decree issued by the Lateran Council of Churches in 1212, the Jews were to be segregated from the gentiles and a wall or fence was to serve as a partition line between them. The Church explained the decree: "...so that the Christians may not learn from the bad deeds of the Jews and believe in folly..."

And so the Jews in all communities were concentrated in a single street, named the "Jewish street". The same happened in Sandomierz. The Jews settled on the western side of the town, along the wall, close to the Opatow Gate, and on the eastern side, adjoining the market square and the Opatowska Street. In the 17th century all houses of Jews were still built of wood. It is no wonder that they caught fire so often. The local authorities tried to safeguard the buildings but it was useless. Several families had to live into the dark apartments of one house.

Over the years the number of occupants grew and it became necessary to partition larger rooms into smaller ones, or to add storeys on the top of the buildings; often people had to live in the attics.

The synagogue and the adjoining House of Study, the Community Council, the Court and the school - all were located in the middle of the Jewish Street. In the 17th century the cemetery was already outside the walls.

THE RABBIS AND THEIR WRITINGS

The following names are those of the well known rabbis and presidents of the Jewish Court of Law (Avoth Beth Din) who served in Sandomierz in the 17th century: the illustrious Rabbi Yaakov (Harav Hagaon Yaakov), Ben Hardosh Yaakov, the disciple of the illustrious Rabbi Akiva (Rabbi Akiva Hagaon) from Frankfurt. He wrote two books: "Commentary on Tradition" ("Perush Hamassoreth"), and "The Sense of Tradition" ("Taamei Hamassoreth").

Next was the Learned Cabbalist Shlomo Shapira the son of Nathan Netta who wrote "Discovering the Depth" ("Megaleh Amukoth"). His first assignment as a Rabbi was in Sandomierz.

Sandomierz held an important place in the Council of the Four Lands whose representatives were chosen by the communities. One of the representatives was Rabbi Nahum Tzoyzmir. He lived in the 17th century and while still young,

from the inner corridor a few stairs lead down to the prayer-hall and to the hall where Community-Council sessions took place. The room of the House of Study (Beth Hamidrash) was on the left hand of the corridor on the same level. On the western and northern walls of the prayer hall there were barred windows and behind them two prayer halls for women (Ezrath Nashim).

The interior of the synagogue was quite modest with drawings on the ceiling and on the eastern wall, next to the Holy Ark. On the opposite side there was the cantor's desk and a stand for the lecturer (Darshan). In the center of the hall was a podium with a desk for the reading of the Torah, covered with a beautiful velvet tablecloth. The podium was surrounded by sculptured wooden pillars and from the ceiling copper candelabra were suspended, on one of which the year 1787 was carved in Hebrew letters according to the Jewish calendar. Inside the Holy Ark embroidered robes for the Torah and curtains for the Ark (Parahot) were kept; two of those were of special beauty: one dated 1700 and the other – 1743, both dedicated by sons to the memory of their fathers.

Among the outstanding antique objects in the synagogue there was a worn-out pointer for reading the Torah. Engraved on it was the year 1542, in Hebrew letters. The pointer had probably been retrieved from a synagogue that had burnt down and brought to the newly built one, and handed down so on from synagogue to synagogue till the last one.

One of the walls of the House of Study was covered with shelves up to the ceiling. Among the thousands of books was an ancient looking volume bound in leather with the title "Ordination of Rabbis" (Smihat Hahamim).

On the cantor's stand in the prayer-hall there was a big prayer book written on parchment, richly illuminated with colourful mythological animals. The title page was worn and torn making it impossible to recognise the year in which it was written. It is quite plausible that the prayer book was buried in the courtyard of the synagogue by people of the community together with the Scrolls of the Law and other precious religious articles before they were taken to their doom in 1942. When there were no more Jews in the town, gentile shopkeepers used the pages they tore from the books of the House of Study as wrapping paper for their merchandise. After the war the Poles turned the synagogue into a junk-store-house.

In the sixties the synagogue was renovated and changes were made to suit the new purpose of the building – an archive.

described in detail the procedure of killing and sucking the blood, which he had himself performed twice while serving as a rabbi... The court accepted his "evidence" as that of an eye-witness. As the whole community was accused, the representatives of the community were sentenced to death.

On the 28th of April 1712, King August the Second ordered the Jews to leave the town. However, they did not leave. Zuchowski perpetuated the memory of that event by a large drawing, showing small children being tortured by Jews. The picture is still hanging in the Cathedral among other pictures illustrating the history of the town. In two books Zuchowski wrote after the sentenced Jews were executed, he tried to prove that the Jews were the cause for the destruction of the town, for the havoc the Swedes had caused, and for the frequent disasters caused by fire. He claimed that Judaism was undermining the foundations of Christianity.

THE SYNAGOGUE

Wherever Jews settled they attached great importance to the building of synagogue as a center for Jewish religious and congregational life.

According to the official Jewish version, the first synagogue in Sandomierz was built in 1255; according to the Jewish folk-version, the synagogue dates from the 14th century and was financed by Estherke, the Jewish sweetheart of King Kazimierz the Great.

In local document the synagogue is first mentioned in 1418. Yet, records from the 16th century say that the synagogue was built between the years 1567-1569, when many Jews settled in Sandomierz.

In 1647 the synagogue caught fire in the middle of the prayer service. The fire spread to 18 houses of the neighbouring gentile street, gutting the synagogue and houses. The Jews were required to pay for damages on the pretext that they had deliberately caused the fire. In the same year the Jews built a new synagogue which burnt down in 1687. A year later another synagogue was built in Sandomierz. When it caught fire in 1758, it was replaced by a synagogue built of stone. This synagogue still exists today. It stands at the end of the Jewish street, close to the Opatow Gate.

According to a decree issued by the Church in 1589, the Jews were to build simple, low synagogues. Yet, they devised means of building synagogues with their floors below street level, so that they appeared low-slung from outside, while the interior preserved its original height. The last synagogue in Sandomierz was built in such a way. From the southern part of the courtyard and

kept in the archives of the synagogue in Sandomierz. These documents disappeared in the Second World War, when all the Jews of the community perished.

BLOOD LIBEL IN SANDOMIERZ

According to the Church the population was divided into believers and infidels, the believers being the rulers of the country and infidels, including the Jews, those to be persecuted. At the beginning of the 17th century a series of blood-libel trials against Jews was held.

In Sandomierz, the first of these trials took place in 1628; the Jews were accused of kidnapping the child of a Christian chemist in order to use his blood in religious rites. The Jews succeeded in proving their innocence.

In 1639, three Jews were accused of buying "holy-bread" (the Host) from a gentile woman. This libel caused turmoil in the town. A great deal of Jewish property was looted.

In the spring of 1698, on the eve of Passover, a dead child, a girl, was found in the mortuary of the church in Sandomierz. As became later known, its mother had left it there to be burried without her having to pay for the burial. The priest, Stefan Zuchowski, got an opportunity to turn the event into a libel. The "offender", Aaron Berek, a leader of the Jewish community, was put on trial after he had been interrogated under torture. He kept on repeating that he was not guilty, but to no avail. He was sentenced to death.

A few years later there was again a blood-libel trial. This time all the Jews of Sandomierz were accused of murdering a Christian child named Jerzy Krasnowski. The Jews, afraid of a pogrom, loaded their belongings onto boats on the Vistula and took to flight. The priest Zuchowski staged a trial in which the accused were the leading people of the community. The trial began at the high court in Lublin. Five of the eight accused Jews died under severe torture. The King and his ministers intervened in favour of the sentenced Jews, but Zuchowski got the upper hand. The case was brought before the court of Sandomierz and the trial continued until 1712.

The Jews tried to prove that they did not kill Christian children to use their blood. They presented evidence from books of scholars. To obtain such evidence they travelled great distances, investing much time and money. But against this evidence the priest brought a converted Jew, to testify that killing for the sake of religious rites was a secret command from the Torah. The convert

A "proper" occasion to get rid of the Jews presented itself when the Swedes invaded Poland and the Polish general Stefan Czarniecki entered Sandomierz in 1656 at the head of his troops and slaughtered the Jews. Only a small number managed to hide, or to escape. The survivors who stayed in the town were expelled by order of king Jan Kazimierz. However, when matters calmed down, the king revoked the order and granted the Jews full freedom to build houses, to trade and to observe their religious rites, provided that they paid their taxes to the king's treasury and to the local authorities. In the following 100 years Polish kings endorsed these rights.

The number of Jews living in Sandomierz increased - as the collection per capita tax shows - and their economic position was strengthened. Local documents reported many events of struggle between Jews and townsmen regarding credit accounts. The townsmen complained that the number of Jews living in the town squares had increased, as had the trade of the Jews. The Jews of Sandomierz were indeed widely involved in trade, and quite a high percentage of them were among the wealthy merchants of Poland.

Towards the close of the 17th century the local authorities put new restrictions on Jews. They cancelled the rights the Polish kings had granted the Jews, and even imposed additional taxes on them.

In the last years of the 17th century the struggle between the Jews and the townsmen increased, assuming a religious nature. The Church, ruled at that time by the Jesuits, supported the townsmen, fought heretics and, of course, Jews, often by means of blood-libels. The struggle between the Jews and the townsmen continued throughout the 18th century.

THE POGROM

On the 21st of July 1655 Poland was invaded by the Swedish army headed by their king Gustav Adolf. Sandomierz, as well as the whole country, was conquered by the enemy. The Poles looked for a scapegoat on whom to blame their defeat, so they spread rumours to the effect that the Jews had collaborated with the enemy.

In March 1656 the Polish general, Stefan Czarniecki, gathered the scattered army units and succeeded in freeing Poland.

Being "convinced" that the Jews betrayed the country, he organized a pogrom in Sandomierz with his soldiers and many people from the town. The story of this pogrom was recounted in two hand-written scripts in the Hebrew language and

used up money. Another reason for their debts were the taxes they had to pay to the monarchy (per capita taxes), which, due to mistakes made in the royal offices, were often demanded twice.

The taxes became a great burden for the Jews of Sandomierz. The representatives of the Jews tried to obtain exemption for the people from some taxes, other than the per-head tax, but the authorities refused to ease the burden.

When the monarchy's income was very low, in the middle of the 17th century, new taxes were imposed on the Jews of Sandomierz, as on all the Jews in Poland, in addition to the special local taxes. As a result of the "pogrom" led by the general Stefan Czarniecki in 1656, and the blood-libel trials at the end of the 17th century and the turn of the 18th, huge sums of money were required. The community was forced to turn to loans and credit, which brought it to economic ruin, aggravated further by the struggle with the gentile townsmen.

At the end of the 17th century, the center of the "Galil" was transferred from the community of Sandomierz to the neighbouring town Opatow. Many Jews from Sandomierz left the town and went to live in Opatow.

CONFLICT BETWEEN JEWS AND GENTILES IN TZOYZMIR

The struggle between gentiles and Jews had been rife in all towns of the monarchy in the 16th and 17th centuries. The Jews tried to expand their trading rights, and the gentile merchants tried hard to prevent them from doing so.

In Sandomierz the Jews were well organized at that time, though the gentiles tried to limit Jewish trade from the end of the 15th century. It can be said that till the middle of the 16th century the relationship between the two sides was relatively peaceful. This could perhaps be ascribed to the small number of Jews whose role could not have been of great economic significance. However, in the mid 16th century the situation changed. Documents from the local archives, and those from the monarchy's archives, testify to this. Under the pressure and influence of the gentiles, the kings issued orders imposing limitations on Jewish merchants, on the number of families allowed to live in the town and on the number of houses in the Jewish street. None the less, the Jews continued to build houses in the street, and when there was no more room to build they built their homes in the town walls.

In 1647, Jews were granted formal permission to trade without restrictions, but the townsmen saw to it that this privilege was not implemented.

they formed a district council named "Galil". The representatives of the communities belonging to the "Galil" would meet on fixed dates and at these meetings, known as the "Galil Council", they would decide upon regulations with which all communities of the "Galil" were obliged to comply. When there was a deficit in the budget, especially at times of blood-libels, the community in need would turn to the "Galil" for help, or borrow money from the Church. Because of the high interest they were obliged to pay for the loan, given by the Church, they had difficulties in repaying it.

The "Council of the Four Lands" (Vaad Arba Aratzot) based on the firmly established "Galils" and the well organized communities, was recognised in 1580 as the central authority and leadership of all Polish and Lithuanian Jewry. This Council had administrative and judicial authority over the Jewish communities. Its members, elected by the main communities and by the "Galils", would meet twice a year, mostly during fair days in Lublin and in Jaroslaw. The agenda would be on general matters concerning Jews of Poland and Lithuania, and on division of the taxes which were decided upon after negotiations with the Ministry of Finance.

The beginnings of the organized Jewish community in Sandomierz are obscure. It began to crystallize when the town become an important grain trading center, and the local authorities allocated a place for Jews in the western part of the town, along the walls, in the "Jewish Street".

According to local records, the number of Jewish families between the years 1557-1563 was 32 and they resided in 25 houses. Between the years 1567-1569 the number of Jewish residents grew. The reference to the building of a synagogue is an indication that the community had begun to organize its affairs.

Overcrowding in the Jewish Street intensified (as the local authorities did not allocate enough housing for Jews) to an extent that they were forced to build houses for themselves. Their number grew constantly and they became a decisive economic factor in the town.

In the 17th century Sandomierz became one of the most important communities in the Tzoyzmir-Krakow Galil. Representatives of the Galil would meet from time to time to hold consultations concerning taxes. In the minutes of Galil meetings names of Jews, representatives from Tzoyzmir, are mentioned; they addressed the council on various matters and problems of the community. They often asked for loans.

In the second half of the 17th century frictions between the Jewish community in Krakow and neighbouring Jewish Communities grew to such an extent that the latter decided to separate from Krakow and join the Galil of Tzoyzmir instead. A new galil was formed known as the "Tzoyzmir-Kraka – Galil". This joint galil was soon burdened by debts, mainly caused by blood-libel trials which

settled in the market square and in Opatowska Street, close to the square.

In 1918 Poland got its independence. Sandomierz became a district town. In the period between the two world wars, economy and education in the town greatly progressed. In 1939 there were as many as 10152 inhabitants: among them about 3000 Jews.

On September 9th 1939 the Germans conquered Sandomierz and remained in the town until August 18th 1944. By then the population of the town was reduced to 8357.

No Jews were left.

THE JEWS IN SANDOMIERZ

In the 14th century there was already a Jewish community of considerable standing in Sandomierz. Together with the Jews of Krakow and of Lwow, the community appealed to King Kazimierz the Great, in 1367 and obtained permission for Jews to travel freely from town to town, and trade safely in the same way as the Jews of Kalish did since 1264. The new privileges also guaranteed protection of Jewish institutions, synagogues and cemeteries. The Jews, for their part, were to pay their taxes scrupulously.

In the 15th century, with increasing religious and economic persecution in Germany, Jewish immigration to Poland also increased. They settled in the towns and penetrated different branches of sea and land trade. The competition between them and the gentile merchants quickly intensified, leading to disorders and violence. In order to protect themselves, the Jews paid large sums of money to the Church, which was in fact the initiator of the attacks on Jews.

From the end of the 16th century the community of Sandomierz began to organize its affairs. At the head of the community was a Council (Vaad Hakehila) elected every year. The Council was responsible for religion, education, health, welfare and commerce. It mediated between the community and the monarchy, and between the community and the local authorities. The Council was headed by leading members of the community. They were authorised to pass judgement on matters of civil law and disputed claims among Jews. There were also a number of sub-commities dealing with matters of justice, charity and education. The Community Council obtained its funds from taxes paid by Jews, according to income and property.

The larger town community ruled the smaller neighbouring ones and together

Even today one can still see parts of the wall. The economic situation was good. Granaries were built along the river Vistula and trade-routes to Kiyev in the Ukraine and to Hungary were established.

In the 16th century Sandomierz merchants built underground storehouses which later, when connecting paths were widened, became an underground labyrinth.

A hundred men from Sandomierz studied at the Academy of Krakow. Afterwards some of them held important jobs in the government of the monarchy.

The town became the core of intellectual life. People from the richer social stratum, mainly the nobility from the surrounding area joined religious movements which separated themselves from the Catholic Church. Their aim was to establish an association in order to fight for freedom of religion. But the Jesuit reactionaries soon got the upper hand and strengthened the power of the ruling Church even more.

Economic prosperity continued until the end of the 16th century. In the beginning of the 17th century it began to decline, though intensive grain-trade went on along the Vistula and about a hundred artisans were active in the town.

In 1655 the Swedes invaded Sandomierz. A year later the Polish army forced them to retreat, but not before they had blown up the palace and caused a great deal of damage to the town and its surroundings. About 2000 people perished.

At that time the struggle between Jewish merchants and gentiles intensified, the latter being supported by the Church. They slandered Jews in order to have an excuse to banish them from town.

In the 18th century the town declined even more because of the constant power struggles within the dynasty and also because the huge fire, that broke out in mid-century.

In 1772 the first partition of Poland took place. Russia, Austria and Prussia divided Poland among themselves, leaving only a small independent kingdom to the Poles, including Sandomierz. The town's development suffered a setback. Poverty caused the people to go back to building wooden houses.

In 1795, when the third partition took place, Sandomierz was annexed by Austria. The district authorities were transferred from Sandomierz to Radom.

In 1815 Sandomierz was included in the "Polish Monarchy" established at the Vienna Congress. The Russian Tzar became absolute ruler over the monarchy, which was also named "Congress Poland".

In 1818 the placing of the bishopric in Sandomierz enhanced the status of the town and its situation improved. At the end of the century wealthy Jews moved from the Jewish Street where they had been crowded together for centuries and

PAGES FROM HISTORY

THE TOWN

Sandomierz is one of the earliest settlements in Lesser Poland. It was founded in the southern part of Poland in the 10th century.

The name of the town changed over the generations until it acquired its final form Sandomierz. The Jews called the town Tzoyzmir, which is reminiscent of its ancient name Sodzmir. This has been considered indicative of the fact that Jews lived there from early on.

From the geographic point of view Sandomierz is located at the junction of two regions: lowland and upland, the latter rising to 300m. Between these regions of land there flows the long river Vistula (Wisla) from the Carpathian mountains in the south of Poland to the Baltic sea in the North.

Already from the beginning Sandomierz played an important political, cultural and ecclesiastical role not only in the district but in the whole country.

The town has a religious character. There are five beautiful ancient churches and a 14th century cathedral, one of Poland's ancient architectural monuments. There are also many other antiquities in the town.

In the center of Sandomierz, in the market square, stands the townhall, built in the 13th century. In the course of years it has undergone changes and renovations. Its small iron flag on the top of the tower can be seen from afar even today. Many fairs took place there and, following the First World War, military parades.

In the Jewish Street one can still see the solitary synagogue, built in 1758 after the previous synagogue had burnt down. The synagogue is a reminder to passers-by that Jews once lived in the town.

In the 12th century Sandomierz was the capital of the Sandomierz Dukedom. Despite its formidable fortifications, the town was invaded and ravaged by the Tatars in the 13th century.

In 1286 the Magdeburg Bill granted Sandomierz administrative and judicial independence. Now its merchants could travel tax-free throughout Poland. The fortified palace, previously built of wood, was rebuilt of stone in the southern part of the town in the 14th century. Rulers of the Dukedom lived there and it became the center of Lesser Poland.

During the reign of King Kazimierz the Great the development of Sandomierz gained momentum. Stone houses were built and a wall surrounded the town.

own sakes, the children must be told the truth of what happened, of how their people was slaughtered. They must be made aware of the fact that, under certain conditions, what occurred then could occur again. Even now we are witnesses to the rise of the neo-Nazi movement in Germany and of similar groups in other parts of Europe.

Because of my commitment to relating the story of Sandomierz to those of the younger generation who are not speakers of Hebrew, I felt that it was incumbent on me to write an outline of the contents of the book in English. Since it is impossible to convey the firsthand experiences of survivors in summarised form, the section on testimonies has not been included in this brief account.

After the war, a memorial to our community, made of ruined gravestones, was erected in the Jewish cemetery at Sandomierz.

The book, created from the collective memories, and testimonies of those of us who survived, is, too, a memorial to the Jewish community at Sandomierz.

E.F.

PREFACE

Our book has finally been published, 50 years after the events described in it. People may well have certain doubts as to how reliable one's memory can be after so many years. However, those events have left an indelible impression on the minds of those who relate them here in this book. They left memories that the passage of time can never erase.

Most of the evidence given by survivors of Sandomierz now living in Israel, and the written accounts I received, begin with the first "Aktsia" (deportation) in Oct. 1942. This was the moment of separation from their families.

The book tells no stories of heroism, for in our town conditions did not give rise to any display of heroism. Our young people longed passionately to join the Polish partisans but the partisans, acting on their commanders' instructions, rejected them, and then, on many occasions, murdered them.

Two sections of the book relate the experiences of our community and of those who survived the Holocaust. These sections give a faithful description of the reality of those years; it is not the intention to pass judgement on people whose actions were dictated by that horrendous reality.

The section referred to as "She'erit Hapleita" describes the life of the survivors who returned to Sandomierz after the war and within 3 years all of them had left the town forever.

The section of the book dealing with the 20 years between the two World Wars is, unfortunately, somewhat skimpy since a great deal of information is lacking. Those who knew the town best and could have told us so much about the short period when Sandomierz, like other Jewish communities in Poland, developed a flourishing social and cultural life, have passed away.

The opening section tells the story of Jewish life in a city where Jews were considered foreigners and their presence very grudgingly accepted. Generally speaking, gentile merchants opposed competition from Jewish merchants and took steps to prevent them from posing a threat to their own trade. The Church often offered its support in this by conducting blood libel trials against the Jews.

I cherish the hope that our future generations will learn the complete history of the Sandomierz Jewish community, from the days when our people first settled in the town to when the community was destroyed in the Holocaust. For their

THE LIFE AND ANNIHILATION OF THE TZOYZMIR JEWS*

* Abbreviated text from the Hebrew

ETH EZKERA
WHENEVER I REMEMBER

Memorial Book of the Jewish Community in Tzoyzmir (Sandomierz)

Collected and edited: EVA FELDENKREIZ-GRINBAL

Editors: Levi Dror and Joseph Rav
Graphic design: Aryeh Velleman

ETH EZKERA

WHENEVER I REMEMBER

